

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1906

TIZENNYOLCZADIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

A IX. FÜZETBEN A TÁRSASÁG 1905-DIKI ÉVKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1906

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A bécsi békekötés. <i>Thury Etele</i>	357., 447
A bujdosók hazatérése után. <i>Szöts Farkas</i>	573
A Carolina resolutio IX-dik pontja. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	78
A Carolina resolutio II. pontja. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	245
A gyermekkeresztség. <i>Raffay Sándor</i>	391
A lelkiismeret lényege a keresztyén erkölcsstan alapján. <i>Vojtkó Pál</i>	84
A nagykarolyi egyházmegye történetéből. <i>Asztalos György</i>	577
A német ev. pap a multban. <i>D. Szlávik Mátyás</i>	159
A szocziálizmus, történeti áttekintésben. <i>Szöts Farkas</i>	657
A vallás működése a társadalmi evolúcióban. <i>Szöts Farkas</i>	1
Az ausztriai protestantizmus története. <i>Lic. Lencz Géza</i>	26
Az Énekeskönyv megújításának föltételei. <i>Seprődi János</i>	10., 90
Az evang. keresztyén diákmozgalom. <i>Forgács Gyula</i>	669
Az 1730. évi miniszt. konferenzia. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	20
Az oktatásügyi harcz Angliában. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	640
Bartzaifalvi Szabó Dávid esete. I. II. <i>Ellend József</i>	525., 587
Bocskay István apologiája. <i>Révész Kálmán</i>	304
Egyháztörténeti apróságok. <i>Zoványi Jenő</i>	376
Egyetem és tanárképzés. <i>Dr. Kristóf György</i>	431
Egy nevezetes rejtély megoldása. <i>Csengey Gusztáv</i>	468., 515
Elvi álláspont Jézus élete megírásánál. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	511
Emlékbeszéd Szász Károly felett. <i>Kenessey Béla</i>	285
Erkölciség és társadalmi evolúció. <i>Szöts Farkas</i>	69
Keresztyén iratok termelése és terjesztése. <i>Szöts Farkas</i>	501
Kételyek és vitás kérdések a vallásban. <i>Mayer Endre</i>	170
Madách és Luther. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	438
Magy. ev. lelkésznevelés a XIX. században. <i>Hornnyánszky Aladár</i>	213., 313
Országos református lelkészgyűlés	637
Pál apostol római levele. <i>Dr. Erdős József</i>	141., 227., 327
Péter második levele. <i>Raffay Sándor</i>	597
Swedenborg mint philosophus. <i>Agoston Sándor</i>	398

II. Tárca.

A halotti requiemek babyloniai östypusa. <i>Rohoska József</i>	103
Karácsonyi: Magyar egyháztörténet. <i>Historicus Criticus</i>	605
A protestáns elv lassú haladása. <i>Weber Samu</i>	478
Az angol új iskolai törvényjavaslat. <i>P.</i>	406
Az inquisitio és a történeti kutatás. Friderick Pál után <i>Rácz Lajos</i>	536
A zempléni diocesis egyházlátogatási kérdőpontjai <i>Zoványi Jenő</i>	40
Egyháztörténeti apróságok. <i>Zoványi Jenő</i>	182
Pesszimizmus és keresztyénség. <i>Nagy Géza</i>	676
Schiller és a protestantizmus. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	253

III. Külföldi egyházi szemle.

Angol egyházi élet. <i>B. Pap István</i>	553
Franziaországi egyházi élet. <i>P. J.</i>	114., 311
Külföldi egyházi élet.	42, 263., 413., 616., 683
Németországi egyházi szemle. <i>Dr. Sz. M.</i>	192

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

	Lap
A Koszorú 1906. évfolyama	492
Balogh Ferenc: Dogmatörténelmi mozzanatok. Sz. M.	422
Bánóczy József: Az I. M. Irodalmi Társulat 1906. évkönyve. V. F.	201
Bernát István: Socialista programok.	349
Dr. Berzeviczy Albert: A cinquecento festészete és szobrászata.	133
Bitzius-Nagy Béla: Egyházi beszédek. B. Pap István	271
Cz. Kovács Lajos: Egyházi beszédek. B. Pap István	562
Csiky Lajos: Imádságok és elmélkedések —s —s.	630
Dr. Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története. Sz. F.	624
Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése.	347
Hastings-Csizmadia: Van Isten	351
Hetesy Viktor: Gyászbeszédek, imák, siri beszédek. B. Pap István.	275
Két füzet a Bibliából Lic. Lencz Géza	489
Kidd B.: Társadalmi evolúció. Sz. F.	49
Dr. Kiss Aron: Losontzi István életrajza. B. Pap István	344
Könyvészet:	698
Lévay Lajos: Egyházi beszédek. B. Pap István	55
Molnár Albert: Egyházi beszédek, orációk imák. B. Pap István	695
Payot: Az akarat nevelése. Székely György	53
Payr Sándor: Hárfahangok. —s —s.	560
Raffay Sándor: Újszövetségi Apokrifusok. Marton Lajos	198
Raffay Sándor: Az evang. vallástanítás módszertana. B. Pap István	346
Szalóczy Pál: Egyházi beszédek Bersierthől. II. k. V. F.	565
Subhadra Bhikshu-Eröss Lajos: Buddhista Katekizmus. V. F.	423
S. Szabó József: Debreczeni lelkészi tár. B. Pap István	123
Trine: Harmonia a mindenséggel. F.	130
Dr. Török: A kolozsvári kollég. története. Dr. Kristóf Gy.	341
Vaday József: A protestáns lelkület.	203
Wolfner Pál: A szocializmus története és tanításai	692

b) Külföldi irodalom.

Dalhoff, N.: Die christliche Liebesthätigkeit. F.	571
Dennert, E. Naturgesetz, Zufall, Vorsehung. Sz. M.	498
Vom Sterbelager des Darwinismus. Sz. M.	262
Die christliche Religion, mit Einschluss der Izraelitisch. Sz. M.	633
Eucken R.: Beiträge zur Einführ. in die Gesch. der Philo. Sz. M.	427
Hilty: Neue Briefe. Sz. M.	569
Kaftan Th.: Moderne Theologie des alten Glaubens. Sz. M.	279
Kirn O.: Grundriss der theologischen Ethik. Sz. M.	352
König, E.: Die Religion unserer Klassiker. Sz. M.	209
Loesche G.: Monumenta Austriae Evangelica. Sz. M.	139
Pauk, O.: Ich bin bei euch alle Tage. Sz. M.	57
Pfleiderer, O.: Die Entstehung des Christentums. Sz. M.	206
Schmid, R.: Das naturwiss. Glaubensbekenntniss eines Theol. Sz. M.	59
Schmidt V. Der Kampf um die sittliche Welt. Sz. M.	494
Steude: Entwicklung und Offenbarung. Sz. M.	136
Traub G.: Ethik und Kapitalismus. Sz. M.	355
Urquhart J. Die Bücher der Bibel Sz. M.	497

Társulati Évkönyv 1905-ről.

Jelentés a Társaság működéséről. Szóts Farkas	3
Választmányi ülések és a közgyűlés jegyzőkönyve	12
A tisztikar és választmány névsora	25
Számadás, költségvetés, vagyonskimutatás	26
A kiadványok raktárjegyzéke	28
A társulati tagok névsora	30

A VALLÁS MŰKÖDÉSE A TÁRSADALOM EVOLUCZIÓJÁBAN.

Kidd Benjámín Angolországban *Social evolution* czim alatt egy évtizeddel ezelőtt nagyszabású munkát írt, melyet *Társadalmi evoluczió* czimmal *Geöcze* Sarolta fordításában a napokban adott ki a M. T. Akadémia.¹ Ez a korszakalkotó mű, mely a mellett, hogy a szocziológiát és a történet bölcseletét egészen új alapra fekteti, teljesen új világításba helyezi a vallás társadalmi jelentőségét is, melyet a XIX. században mind a raczionalista, mind az evolucziós írók vagy lekicsinyeltek, vagy letagadtak, de érdeme szerint méltányolni teljességgel nem tudtak. Nálunk Magyarországon, hol a valláskicsinylés divatja még mindig javában járja, nemcsak időszerű és érdekes, de valósággal hézagpótló munka a Kidd-féle vallási szocziologia megismertetése; e vallási közlöny olvasói pedig, azt hiszem, lelki gyönyörűséggel fogják olvasni a nagy angol író hatalmas fejtegetéseit, melyek végeredményökben úgy tekinthetők, mint a vallás, a keresztyénség és a protestantizmus erőteljes társadalmi apologiái.

Kidd a vallás szocziális működését az emberiség általános társadalmi evolucziójába következőleg illeszti be. A fejlődés törvényének az ember is alá van vetve. Minden társadalmi haladás a természetes kiválasztás eredménye, tehát az evoluczió törvénye az emberi társadalomra is érvényes. A kiválasztás pedig küzdelmet, versenyt feltételez. A küzdelem megszűnte visszafejlődésre vezet, annyival inkább, mert a visszafejlődés és elsatnyulás az emberiség életében is biolo-

¹ *Kidd* Benjámín: *Társadalmi evoluczió*. A M. T. Akadémia megbizásából fordította *Geöcze* Sarolta. A M. T. Akad. Könyvkiadó-vállalatának 1905. évi egyik kötete.

giai törvény. Ezért az embernek is küzdéssel, erőfeszítéssel kell élnie. Az ember fegyverei a létért való küzdelemben: értelme és szociális képessége. Magában az emberi társadalom fejlődésében két egymással ellentétes, de egymást kiegészítő erő és irányzat mozgatja a haladást. Egyik erő azt követeli, hogy az egyén rendelje alá a maga érdekeit a társadalom érdekének. Ez a társadalom követelése. Másik erő az egyéni érdekek kielégítését sürgeti. Ez az egyén eszének és érdekeinek a követelménye. Ámde a társadalom és az egyén ellentétes érdekei természetöknél fogva önmaguktól soha ki nem békülnek. Lenni kell tehát egy magasabb rendű, természetfeletti erőnek, a mely az egyént rá tudja bírni, hogy önérdékét a társadalom magasabb érdekeinek önként alárendelje.

Ez a természetfeletti erő a vallás és az általa szentesített erkölcsiség.

Ez okáért a vallás működése a társadalmi evolúcióban mélyreható és alapvető. Működésének lényege, Kidd szerint, az, hogy ő az a magasabb rendű hatalom, mely az egyént rábírja, hogy egyéni érdekét a társadalom magasabb érdekeinek önként alárendelje. Az emberi ész és belátás erre soha sem volt és soha sem lesz képes; mert természeténél fogva önző s a bölcsélet történetének tanulsága szerint az emberi ész erkölcsi tekintetben csak addig képes jutni, hogy az önfeláldozást legfőleg *józan önzésnek* vagy közhasznú utilitarizmusnak minősítse. Az önérdék mérséklésére egyedül csak a vallás képes. A vallás ezt a nagy hivatását azáltal képes teljesíteni, hogy altruisztikus tanításainak ész- és természetfölötti sanctiót biztosít. Ezért Kidd szilárdul vallja és meggyőzőleg bizonyítja, hogy lényegénél fogva minden vallás természetfölötti; hogy az úgynevezett természetes vallás és az észvallás nem is vallás; hogy a valódi vallás nem az észhez, hanem inkább a szívhez szól. És mivel és a mennyiben a vallás a társadalomnak ily magasabbrendű erőket szolgáltat, azért és annyiban *a társadalom életében a vallás az alkotó és szervező erő*, mert altruizmusra, önmegtadadásra ösztönöz; az ész ellenben bomlasztó, romboló erő, mert csak az önzést, az egyéni érdeket táplálja. Százados tapasztalat, hogy a vallás az altruizmust diktálja, de az ész az önzést sürgeti. Az ész a maga belátásából soha sem helyesli az önfeláldozást, még az önmegtadadást se; de a vallás mindig és mindenütt az önodadást, az altruizmust prédikálja és parancsolja.

Az észsugallta egyéni érdek s a vallásparancsolta társadalmi érdek közötti harc oly régi, mint maga az emberiség; fontossága pedig a legeslegnagyobb az emberiség nagy

kérdései között. „Babona és tudás, egyházi és világi, egyház és állam, dogma és kételkedés, hit és ész, szent és profán, lelki és világi, vallás és tudomány, természetfölötti és észszerű: ime néhány kifejezés, a melyek olykor teljesen, olykor csak részben fejezték ki az egymással szemben álló erőket“. Nem csupán azt lehet észlelni, hogy ez az összeütközés a mai művelt népek között a vallás és tudomány harcában tényleg megvan; hanem az is kétségtelen tény, hogy „a hit és tudás közötti összeütközés, mint Goethe mondotta, a világtörténelemnek nemcsak a legmélyebb, hanem a legfőbb tárgya, melylyel szemben a többi mind alárendelt“. Ennek a nagy feladatnak megoldása, Kidd szerint, abban áll, hogy a társadalmat élet-erővel felruházott szervezetnek kell tekinteni, mely nem azonos sem a politikai szervezettel, a melynek részei vagyunk, sem a fajjal, a melyhez tartozunk; hanem az emberi *társadalom oly szerves fejlemény, oly művelődési típus, a mely az emberi értelemmel való küzdelem folytán valamely vallásos hit vezető erejéből fejlődött ki s azáltal tartatik össze*. Magának a küzdelemnek megszűnése a haladás érdekében se nem kívánatos, se nem lehetséges; mert az egész társadalmi evolúció e két ellentétes, de egymást szükségkép kiegészítő erőn fordul meg, s mert ha bármelyik tényező megszűnnék működni, megszűnnék az emberiség előhaladása is; elkorcsosulás, bomlás és társadalmi bukás állna elő, mint az antik görög-római világban, a melynek hatalmas művelődése akkor omlott össze, mikor az alapjául szolgáló vallásos hit megrendült. A küzdelemnek tovább kell folyni, csak hogy olyan irányban, hogy a bomlasztó észelvőség és individualizmus állandóan és önként rendelje magát alá a természetfeletti sanctióval bíró vallás vezető és irányító erejének. Mert Kidd szerint „a vallás a hitnek olyan alakja, mely észfeletti sanctióról gondoskodik az egyéni magaviselet ama gyakori eseteire, mikor az egyén érdekei a társadalmi szervezet érdekeivel ellentétbe jutnak s melynélfogva a társadalmi haladás érdekében az egyéni érdekeket a társadalmi érdekeknek alá kell rendelni“. Ezért a vallásnak az a társadalmi hivatása, hogy az emberiségnek végső sanctiót szolgáltatson ahhoz a nagy erőfeszítéshez és áldozathoz, mely a társadalomban végbemenő evolúziós folyamat folytonosságához multhatatlanul szükséges, de a mely sanctiót az ember, mint eszes s a visszafejlődés törvényének alávetett lény, a saját értelmében soha sem találhat meg, mert az őt folyvást csak az önzésre sarkalja.

A társadalom evolúziójában a vallás szociálizáló tisztét valamely vallásrendszer annál sikeresebben tölti be, minél

hatályosabb nála a természetfelettség sanctiója és minél gazdagabb benne az altruisztikus tartalom. E tekintetben az összes vallások között legelől a keresztyénség áll. Az az új erő, mondja Kidd, mely a keresztyén vallással e világra született, kezdettől fogva mérhetetlen társadalmi fontosságú volt. Már első rohama óriási. Az az alakatlan életerő oly nagy volt, hogy több századnak kellett elmúlnia, mielőtt csak a körvonalairól is tiszta fogalmat lehetett alkotni annak az élő szervezetnek, a melyet a körülötte lévő elhalt elemekből fölépíteni hivatva volt. Alkotó, szervező életelve eleitől fogva félreérthetetlenül nyilvánult. Az emberek mintha átalakultak volna; az egyéni lelkület rendes indítékai mintha kivesztek volna. Az új vallás azelőtt példátlan mértékben felidézte az odaadást a közös jólét iránt, mely analog volt a jó hazafi odaadásához hazájával szemben. Belőle egy zord támadó és egyúttal fegyelmezett lelkesedés eredt, a mely miben sem hasonlított azokhoz, a minőket azelőtt a földön láttak. Befolyása bélyegét képes volt rányomni a törvényhozás minden lapjára s az emberi szív minden érzésére; irányzó erejét ma is megérzi gondolkozásunk, jellemünk s egész életmódunk. Benne élünk, vagyunk és mozgunk mind e mai napig, még pedig nemcsak a keresztyén hívők, hanem azok is, a kik hitetleneknek és vallástalanoknak vallják magukat. Mintha csak a Jézus mondása teljesülne, hogy az evangéliom a föld sava s az élet kovásza.

A nyugoti művelődés folyamán a keresztyénség szociális hatása más irányban érvényesült a reformáció előtt és más irányban a reformáció után.

A keresztyén művelődés 14. századában az evolúció a keresztyénség természetfelettségét, az észfeletti sanctiót fejtette ki. A hit bámulatos kora ez. „Nyugoteurópa, mondja Kidd, egy nagyszabású theokracziává vált. Feltétlen engedelmesség az egyházi hatóságok iránt, vak hit az észfelettieken, ellenben a kételkedés és az észnek maga lábán járása bűn: ezek a szervezet minden részében uralkodó vonások. Az egyház mindenható; törvényt szab a lelkieken és a világiakban; császárok és királyok, mint az egyház hűbéresei, koronájukat az Isten helytartójától kapják; az emberi tevékenység egész birodalma: erkölcsi és társadalmi, szellemi és politikai téren az egyháznak van alávetve. A görög és római szellem vívmányai el vannak temetve. Az ókori művelődés diadalai mintha soha sem léteztek volna.“ Ezért hiábavaló minden olyan kísérlet, mondja Kidd, mely a mai művelődésünkben ható erőket a vallásos erő számbavétele nélkül akarná

formulázni. „Az evoluzionista azt látja, hogy a középkorban a vallásos erő minden mást elhomályosít és legyűr“. A vallás szociális hatása a középkorban valóban páratlan és abba foglalható össze, hogy ekkor a vallás az emberi cselekvés irányítására a lehető legfeltétlenebb természetfeletti sanctiót gyűjtötte össze.

A hitjavítás utáni időszakban a keresztyénség társadalmi feladata az lett, hogy a *keresztyén vallás erkölcsi erőit a népek életébe vigye be*. „Az evoluzionista előtt, mondja Kidd, a *reformáció lényegileg társadalmi fejlődés*. E mozgalom jelentősége igen nagy, sokkal nagyobb, mint azt a történetíró a rendelkezésre álló módszerek alapján eddig gondolta.“ Közvetlen jelentősége abban áll, hogy egyrészt azt az irányt képviselte, mely a keresztyén vallás erkölcsi eszményeinek a szükséges észfölvötti szentesítést biztosította; másrészt az volt a törekvése, hogy a nyugoti népek által eddig betöltött mozgalom társadalmi kifejezésre is találjon. Az altruisztikus érzésnek azt a roppant felhalmozott tömegét, mely a keresztyén vallásnak kezdettől megkülönböztető társadalmi terméke volt, de addig csak a kiváltságoltak (szerzetesek, apácák) szűk csatornájába terelődött, a reformáció az általa befolyásolt népek minden rétegének gyakorlati életébe osztotta szét. Az evoluzionista szemében a reformáció jelentősége ama nagyobb kifejlődésben áll, melyet az altruisztikus érzelmek ama népek között tényleg elértek, a hol a hitjavítás indította fejlődés menete meg nem szakított. „Úgy látszik, mondja Kidd, hogy a reformáció okozta nagy társadalmi forradalomnak ama népek közt kell a legrendesebb lépésben lefolynia, ott kell legigazabb kifejezésre jutnia és ott kell a legnevezetesebb gyümölcsöket érlelnie“, a hol ama társadalmi fejlődést meg nem akasztották. Innen van az a világtörténeti tény, hogy a reformációt befogadott népek Európa- és Amerika-szerre előhaladtabbak, fejlettebbek, vállalkozóbbak és terjeszkedőbbek, mint azok, melyek a XVI. század e nagy társadalmi fejlődése elől elzárkóztak.

Hogy a reformáció rendkívül nagy társadalmi jelentőségét kellően méltányolhassuk, figyelembe kell vennünk a keresztyénségnek szociális szempontból két legfontosabb jellemvonását.

A keresztyén vallásnak kezdettől fogva két jellemző vonása volt, a melyek hivatottá tették arra, hogy elsőrangú evolúziós erő legyen. Egyik az általa nyújtott észfeletti sanctio renkvüli ereje, mely a reformációt megelőző hosszú időszakban fejlődött ki s mely a nyugati művelődés állandó

tápláló erejét szolgáltatja. Másik a hozzá tartozó erkölcsi rendszer bámulatós altruisztikus gazdasága, melyet a reformáció fejtett ki s mely a befolyása alá került népeket a társadalmi erőnek addig elért legmagasabb fokára emelte s őket a létért más népekkel vívott küzdelemben a legkivételesebb előnyökkel ruházta föl. Ezek az előnyök teljességgel nem értelmiek. *A magasfokú értelmi fejlettség a faj győzelmét nem biztosítja.* Példa rá az ókorban a görög nép, ma a francia nemzet. Amaz értelem dolgában a mai nemzeteket is túlszárnyalta, mégis elpusztult; emez, minden ragyogó szellemi tehetségei mellett is, a germán és angolszász faj elől kénytelen hátrálni s már-már a kihalás útján van. *A haladást biztosító előnyök túlnyomóan erkölcsiek, melyeket a reformáció fejtett ki a vezetése alá jutott népekben.* A reformáció tanai a nép jellemét mélyítették, erősítették és szelidítették. Az ember mintegy közvetlenül a teremtője és megváltója elé bocsáttatott, emberi közvetítés nélkül s ez úton az egyén a legbensőbb érintkezésbe jutott a keresztyénség alapítójának lelkével és erejével. Ennek folytán az élet erőteljes lett, telve félelemmel a kivívott szabadság és felelősség tudatában. Az egyéni jellemet az egyéni felelősség érzete nagyban erősítette; másfelől mélyítette és szelidítette azt az a körülmény, hogy minden ember szoros és benső érintkezésbe jutott ama csodálatosan megható és megindító altruisztikus eszményekkel, melyeket a Jézus élete és tanítása előtte föltár. A családi élet bensőbbé vált, elannyira, hogy a családi kötelék azoknál a népeknél lett legerősebb és legemberiesebb, a melyek a megjavított vallást fölvettek; mert „egy nemes társadalmi élet felépítéséhez soha sehohol azelőtt oly erős és finom alkatú anyagot nem használtak“. Ebből foly az a köztudomású történeti tény, hogy a reformációt bevett népeknél a társadalmi haladás egyenletesebb és forradalmi rázkódtatások nélkül megy végbe; hogy a reformáció erkölcsi hatását nem érezett népeknél a társadalmi jellem fejletlenebb maradt; s végre, hogy a reformációt elfogadott népek és fajok (angolok, németek, észak-amerikaiak stb.) a létért való nagy küzdelemben a legelső helyre jutottak s övék lesz a végső diadal, övék a jövő.

Mert, Kidd szerint, az emberi társadalomban a haladás törvénye az, hogy a faj minél több társadalmi erőt gyűjtsön, a mi az ő nyelvén azt jelenti, hogy valamely nemzet egyéneiben a vallás sanctiója alatt minél több altruisztikus érzelem fejlődjék ki. Már pedig az európai történelem tanulmányozójának nem kerülheti ki a figyelmét az a tény, hogy a nyugoti népeknél az altruisztikus érzelmek a keresztyén idő-

szak folyamán nőttön-nöttek; hogy legnagyobb fejlődésüket korunkban a reformációt bevett népeknél érték el és hogy ez a fejlődés s a jellemnek velejáró változása a leghaladottabb fajoknál haladt a legtovább. A jótékony intézmények létrejötté korunk egyik legjellemzőbb vonása. Anglia, az Egyesült-Államok, Németország és más fejlettebb országok be vannak hálózva a magánügyének adományaiból alapított vagy fentartott emberbaráti intézményekkel. Az emberbaráti egyesületeknek és társulatoknak se szeri se száma. Ezeknél a társadalom rendkívül erőteljes. Ezt a tényt mindenki ismeri. De kevesebben mérlegelik e ténynek nagy társadalmi és politikai következményeit. Már pedig az, hogy a keresztyénség eltűrülte a rabszolgaságot; hogy összeomlasztotta az ókorban uralkodott katonai társadalmi szervezetet; hogy a kiváltságolt osztályok hatalmát mind szűkebb és szűkebb térre szorítja; hogy az emberi jogokból korábban kizárt népmilliókat politikai és társadalmi jogokhoz segíti; hogy a gyengéket és elnyomottakat mindig hatályosabban védelmezi; szóval, hogy a létért való versenyt, mint az emberi haladás egyik okát, a lehető legmagasabbra emeli: mindehhez a mozgató erőt az altruisztikus érzések ama roppant tömege szolgáltatja, melyet a művelődésünk alapját képező keresztyén vallás erkölcsi rendszer képvisel.

Ha már most a jelenkor összes folyamatban lévő nagy társadalmi és politikai mozgalmain körülbekintünk, azoknak a kulcsát is az emberi jellem ethikai szelidülésében, az altruisztikus érzelmek mélyülésében és erősödésében, az igazságtalanság, erőszakoskodás, nyomor és szenvedés iránt való nagyfokú érzékenységben találjuk meg. Napjainkban e szellem legnevezetesebb terméke a munkásnépnek az a széleskörű mozgalma, a munkásrétegeknek az a fölemelkedése, melyet Európa- és Amerika-szerre *szociálizmus* néven ismernek. A munkásrétegek emez előretörését, mely néhol erőszakkal is egy egyenlő társadalmi állapot alapjait törekszik lerakni, különféle okokból szokták magyarázgatni. Tulajdonítják a nevelés elterjedésének, az értelmi fejlődés egyenlősítő hatásának, a sajtó növekedő befolyásának, az ipar haladásának, a közlekedő-eszközök tökélesbülésének, a gyors nemzetközi érintkezésnek, a szervezkedés szabadságának és különféle gazdasági irányzatoknak. De mindezek másodlagos tényezők a Kidd szemében. A mozgalom valódi oka csak egyetlenegy, t. i. az emberbaráti érzelmek fentebb vázolt kifejlődése. S midőn ezt nyomatékosan kiemeli, egyben meggyőző okokkal bebizonyítja, hogy a Marx-Engels-féle tudományos szociáliz-

mus elérhetetlen utópia, mert a létért való küzdelem megszüntetését követeli, pedig az élet versenyének megszüntetése élettani lehetetlenség, mert magának az életnek megszűnése lenne. Ezért a szocialista eszmény: a collectiv társadalom merőben antiszocialis. A haladásnak elengedhetetlen feltétele az egyén részéről az állandó erőfeszítés és önfeláldozó készség. *A létért való küzdelmet nem megszüntetni kell, hanem erkölcsileg szelídíteni, nemesíteni, mérsékelni, a mire azonban csak a természetfeledő vagy vallásos sanctióval bíró erkölcsiség, a keresztyén altruizmus képes.*

Mi már most a Kidd *Társadalmi evolucziójának* végkövetkeztetése? Az, hogy az az evoluczió, melynek az ember alá van vetve, mindenekfölött társadalmi evoluczió, mely legbensőbb magva szerint vallás-erkölcsi természetű. A szociológia nem engedheti meg, hogy akár a szín, akár a származás, akár még a magasabb fokú értelmi tehetség alapján is valamely emberfajt a másikinál felsőbbnek tartsunk. A fajfelsőbbségnek csak egyetlenegy próbaköve van s ez az, hogy felsőbbésre csupán az a faj tarthat igényt, mely a társadalmi erőt növelő tulajdonságokat a legnagyobb mértékben bírja. Csakhogy ezek a tulajdonságok nem csillognak s a képzeletet nem ragadják meg. Túlnyomóan erkölcsi természetűek. Közöttük legmagasabban állnak: a jellemerő és erély, az emberiség és feddhetetlenség és a minden körülmények közötti őszinte kötelességérzet, tehát az a kimeríthetetlen erejű altruizmus, a melylyel a keresztyenség megajándékozta a világot. Miután pedig az altruisztikus magaviseletre leginkább a keresztyén vallás képesít, *a népek versenyében a legnagyobb sikereket mindig a legvallásosabb fajok fogják elérni.* Mert az emberi társadalom evolucziójában folyvást két egymással ellentétes, de egymást kiegészítő folyamat megy végbe. Egyik az a társadalmi erő, mely az egyénnek a társadalommal szemben egyre nagyobb alárendelődését követeli; ez a vallás-erkölcsi természetfeletti rend, mely a küzdő emberiséget folyvást önmegtágadó és önfeláldozó erőkkel látja el. Másik az észszerű egyéni irányzat, mely az egyént szüntelen arra ösztönzi, hogy a maga önérdekét, józan önzését érvényesítse; ez a racionalizmus és individualizmus által képviselt egoizmus. Ámde minden egészséges és haladó társadalomnak az az alapvédő életelve, hogy benne az egyén önként rendelje alá a maga önérdekét a társadalom fejlesztő és alkotó erejének, a mire azonban az embert csak az isteni sanctióval bíró vallás és erkölcs tudja rávenni, a józan ész soha, de soha. Ezért a vallás működése az emberi társadalom excludiójában

a mint a múltban soha sem volt nélkülözhető s jelenkori művelődésünknek éltető lelke, úgy jövőben is az igaz vallás fogja szolgáltatni azokat a pótolhatatlan erkölcsi erőket, melyek az emberi társadalmat előbbre viszik.

Ez a Kidd korszakalkotó művének becses tanulsága.

Szöts Farkas.

AZ ÉNEKESKÖNYV MEGÚJÍTÁSÁNAK FÖLTÉTELEI.

Most, hogy a konvent, az egyházkerületi vélemények alapján, elvetette az egyetemes énekügyi bizottság 30 éves munkálatát és a Zsinat elrendelte az újítás ügyének újból való felvételét s arra új bizottságot küldött ki: újra napirendre került az Énekeskönyv ügye; sőt, a körülmények természeté miatt, ez a hosszúra nyújtott ügy tán soha sem volt aktuálisabb, mint ma.

Én, a ki a régi bizottság munkálatának rombolásában tehetségem szerint részt vettem, most az ügy fordulójánál, szinte kötelességemnek tartom az építésben való részvételt is. Megragadom tehát ezt az alkalmat, a mikor még minden embert élénken foglalkoztat az Énekeskönyv ügye s előadom, hogy minő feltételek mellett gondolom én lehetők az énekeskönyvek megújítását és összeöntését.

A ki abban a helyzetben van, hogy mint érdeklődő, de nem érdekelt fél, ítélje meg ennek az Énekeskönyv-újításnak 30 éves történetét; s a kinek alkalma volt a Próbaénekeskönyvről elhangzott bírálatok nagy többségébe belepillantani, minden hosszasabb gondolkozás és töprengés nélkül kénytelen belátni, hogy itt a jövőre vonatkozólag csupán egy természetes út és mód lehetséges, az, a mit maga a bizottság elnöke is jelentésében a következő szavakkal jelöl meg: „Ha ugyanis az egyházkerületek többségének véleménye oly döntést foglal magában, a mely ellen feljebb hivatkozás nincs, *úgy az egész új programm alkotásra terelendő vissza.*“ Nagyon helyesen tette a Zsinat, hogy a munkálatok újból való felvételét elrendelte. Mert én nagyon végzetes eljárásnak tartanám, ha most megállanánk ebben az ügyben s látva az eddigi törekvés sikertelenségét, elvesztenők hitünket, bátorságunkat s míg mások körülöttünk élnek, haladnak, mi lethárgiába esve, összedugott kézzel néznők a vizek folyását s hallgatnók a föld zúgását. Vitatkozás, küzdelem, harc, töprengés, még

ha csupán az erőlködésig jutnak is, s ha tán a cselekvés és tett horizontjáig el nem is érnek, sokkal többet érnek, mint az a nyugalom, mely tespedésbe fül s még mindig több haszonnal járnak az emberiségre nézve, mint a megállás, a mely kezdete a halálnak.

Mindenek előtt azt a meggyőződésemet fejezem ki, hogy az új munkának új programm alapján kell megkezdődnie, melyet az előzmények után nem oly nehéz megállapítani. Nekem is, másnak is, nagy segítségünkre vannak e tekintetben azok a tanulságok, melyeket a régi énekügyi bizottság eljárásából és munkálkodásából merithettünk; de főleg útmutatóul szolgál-
nak előttünk azok az egyházkerületi vélemények, melyeket a közvélemény megnyilatkozása gyanánt tekintek. S ezekből az is világos, hogy mikor én új tervezet készítéséhez fogok, sokkal kedvezőbb helyzetben vagyok, mint a minőben a régi énekügyi-bizottság 20 évvel ezelőtt volt. Mert előttem fekszik 30 év eltévesztett munkája minden keserőségeivel és mellékleteivel egyetemben, s mihelyt félre akarok lépni, elő áll a maga kéréllhetetlen tanulságaival; másfelől pedig, legalább az általános és földolgozatra nézve, tisztában vagyok a közvélemény akaratával is, mely az egyházmegeyék, egyházkerületek és a szakirodalom munkálataiból elibém tárul. Nem is tagadom azt a bizodalmas reményemet, hogy ha Isten után sikerülne nekem egy olyan planumot előadni, a mely úgy egyszerűségénél, mint főleg természetességénél fogva a nagy többség várakozását csak némileg is kielégitené, ezzel tán magát az ügyet is jelentékenyen elébbre vinném. Minden félreértés kikerülése végett kijelentem azonban, hogy magam csalhatatlannak nem tartom s ha valaki, akár az egészre, akár a részletekre nézve, jobb, alkalmasabb tervet tud, az előtt kész örömmel meghajlok.

I.

Mielőtt a programra térnék át, szükséges tisztába jönni azzal a kérdéssel: kik alkalmasak ily természetű munkálat véghezvitelére. Ez a személyi kérdés első tekintetre nem látszik olyan fontosnak, sőt úgy tűnik fel, mintha csak éppen a legutolsó volna; pedig ez egyike a főbenjáró kérdéseknek s nem nehéz kimutatni, hogy az énekügyi munkálat sikertelenségének igen nagy hányada ide vezethető vissza.

A ki az énekeskönyveket s azok megújításának történetét a XVI. század közepétől kezdve, tehát a felvehető legrégibb időtől kezdve, megvizsgálja, okvetetlenül fel fog tűnni neki az a sajátos tény, hogy az énekeskönyvek, minél régebb-

ról van szó, annál inkább, egy ember nevéhez kapcsolódnak. E tekintetben tán nem is kell egyebet tennem, mint egyszerűen felemlenem Gálszécsi Istvánt (1536.), Székely Istvánt (1538. és 1548.), Huszár Gált (1560.), Heltai Gáspárt (1560.), Szegedi Gergelyt (1569.), Bornemissa Pétert (1582.), Beythe Istvánt, Gönczi Györgyöt (1592.), Szilvás-Újfalvi Imrét (1598. és 1602.), Szenci Molnár Albertet (1608.), Geleji Katona Istvánt (1636.), Maróthi Györgyöt (1743.), Losonczy Istvánt (1754.), a kiknek nevéhez mind-mind énekeskönyvek emléke fűződik. Ezt a sorozatot kiegészíthetném a róm. katolikus énekeskönyvek összeállítóinak neveivel; defelhoznám Moldner Andrást (1543.), és Honter Jánost (1548.), a kik a százszok számára, Dávid Ferenczet, a ki az unitáriusok számára készített énekeskönyvet. De úgy gondolom, elég, ha csak figyelmeztetek is arra a tagadhatatlan tényre, hogy a régi énekeskönyveket nem 20—30 tagú bizottság készítette, hanem egy-két, legtovább három ember. A legújabbkori újításokra nézve, melyek közül egyik 70, másik jó 100 évvel ezelőtt történt, még eddig nem volt érkezésem levéltári kutatásokat tenni, de a mennyire az előszavak tájékoztathatnak, úgy látszik, hogy azokat sem 20—30 tagú bizottság készítette, hanem 1—2 ember. Az 1777-iki erdélyi Énekeskönyv előszavából pedig határozottan azt olvasom ki, hogy ezt is és az 1773-iki kiadást is egy, legfennebb két ember végezte.

A ki a bizottságok működésének természetrajzát ismeri, azelőtt könnyen világossá válik a régiek eljárása s azt hiszem, nem ütődik meg túlságosan, ha kimondom azt a gondolatomat, hogy ilyen munkára oly számos tagú bizottság nem is alkalmas. Mert ha a bizottság minden tagja lelkiismeretesen ki akarja venni a munkából a maga részét, akkor, ha mindjárt sikerülne is az elvek felett egész a részletekig megegyezni, az emberi természet, vérmérséklet, izlés és művészi érzék különbözősége miatt, olyan tarka és egyenetlen munka jőne létre, melyben semmi egység nincs s mely éppen azért a rendszertelenség és bevégeztlenség érzetét kelti fel. Ez az eset azonban egyike a legkritábbaknak s tán sohasem is fordul elő. Ellenben a legeslegtöbbször az szokott a bizottságokkal megtörténni, hogy benne egy-két ember dolgozik, a többi pedig örvend azon, hogy akadt ilyen munkára, fáradságra kész férfiú. Ezért nekem erős meggyőződéseim, hogy ilyenfajta munkát 20—30 tagú bizottság nem végezhet, hanem e tekintetben követni kell a régiek példáját s lehetőleg egy, legfennebb két emberre kell bízni az énekeskönyvek újítási ügyét. Meg vagyok győződve, hogy azok, a kik ezt az ügyet minél több tagú bizottságra kívánták bízni, teljes jóhiszeműséggel

jártak el s azt a közmondást nézték: több szem többet lát. A tévedés azonban nyilvánvaló; mert a több szemre nem a munka készítésénél van szükség, annak egységesen átgondoltnak, határozott rendszerűnek, minden tekintetben egységes műnek kell lenni, a mire egy ember képesebb, mint harmincz; ellenben a több szemre a bírálatnál van szükség akkor, mikor az elvek előzetesen megbeszéltetnek a nyilvánosság előtt s mikor a kész munkát összevettetik az elvekkel. Ám legyen tehát énekügyi bizottság, de a szövegrevíziót és a dallamrevíziót is végezze csak egy-egy ember, különben sohase lehet egységes művet előállítani.

Az Énekeskönyv megújításához, esetleges kiigazításához, pótlásához olyan ember kell, a kiből nemcsak az általános emberinek mondható vallásosság, de éppen rólunk lévén szó, a Kálvin értelmében vett vallásosság is mélyen és erősen buzog. E mellett azonban elengedhetetlen kellék, nemcsak a külső formákért, de a gondolatok és érzések kifejezésének szépségéért is, hogy az illető elsőrangú költői tehetséggel bírjon. Ezt a rátermettséget a szövegre nézve én Szabolcska Mihályban látom, a kiből a papi és költői jellemvonások és tehetségek oly szépen egyesülnek, a mi kiválóan alkalmassá teszi őt efféle munka sikeres elvégzésére. Rá kell bízni az egész munkát. Mivel az általános elvek s a régi énekeskönyvekből felveendő anyag megállapítása előzetesen, más tényezők közreműködésével jön létre, a simitás, az egyengetés, az új darabok kiválasztása és beillesztése olyan feladat, melyre ő legképesebb s melyre neki Isten és embertársai iránt való kötelességből vállalkoznia is kell.

Mivel pedig e munkához zeneértő emberre is szükség van, melléje kell adni egy ilyent, a ki azonban csupán a zenei részben járjon el önállóan, illetőleg úgy, a mint az előre megállapított elvek megszabják; egyebekben ez is rendelje alá magát a főszerkesztő izlésének és intenczióinak. Erre a munkára legalkalmasabbnak itélem Szügyi Józsefet; a kivel ugyan, mint a dallamozó bizottság jegyzőjével, elég érzékeny vitám volt, de a kinek tudományát és izlését műveiből olyan-nak ismerem, hogy ily munkához elsősorban tartom alkalmasnak. Ha azonban ő, tekintettel az előbbi bizottságban elfoglalt állására, erre vállalkozni nem hajlandó, akkor ott van Sz. Nagy József, a másik bizottsági tag; és ha ő is hasonló okból vonakodnék, akkor sincs miért kétségbe esni, mert ott van Ivánka Zoltán, Hódossy Béla, ifj. Fövényessy Bertalan; de legfőképp ott van Varga József, a nagykőrösi képezdei zenetanár, a kinek úgy az egyházi, mint a magyar zenében

régi kipróbált neve van s a kinek kimaradása az előbbi bizottságból előttem ma is találós mese. Ezek közül egyik sem fog szégyenben hagyni minket.

Az Énekeskönyv megújításánál, ha a szerkesztők személyi kérdését vesszük elsőnek, második helyen áll ugyan, de egyike a legeslegfontosabb kérdéseknek, hogy mennyi és minő anyag kerüljön bele az óból az újba.

E tekintetben is igen egyszerű és felette okos tanácsot adnak nekünk a régi Énekeskönyvek. Ugyanis a régi Énekeskönyvek előszavai szinte kivétel nélkül mind azt hozzák föl főokául az újításnak, hogy a régi Énekesben egész sereg olyan darab van, melyeket nem énekel senki, a melyek tehát, mint holt anyag, csak terhére vannak az élő, munkáló Énekeskönyvnek.

Olyan egyszerű és világos ok, mint a parancsolat.

Itt is vissza kell térnünk a régiek százados gyakorlatához s be kell látnunk, hogy most is, mint régen, legfontosabb kérdés: a régi Énekeskönyv használható és használandó anyagának kiválasztása. E mellé a régi mellé azonban most még egy új, azt lényegesen nehezítő és befolyásoló mozzanat is járul: az erdélyi és magyarországi énekeskönyvek uniója. Mivel a Próbáénekeskönyv ezt a feladatát sem tudta megoldani, hogy elkerüljük a sikertelenséget, különös gonddal meg kell vizsgálnunk az anyagkiválasztás feltételeit.

Mindenekelőtt azt hangsúlyozom, hogy az anyagkiválasztás munkájának elvégzésére ma nemcsak egy ember nem alkalmas, de egy 30 tagú bizottság sem, mert oly széleskörű és oly mélyreható ma a szellemi élet, hogy e munkában részt kell engedni egy eddig nem ismert tényezőnek is, a népnek, a közönségnek. És ezt az eljárást is a megváltozott körülmények parancsolják.

Régen, mikor a hűbériség s az istenkegyelméből való királyok gondolata még érintetlen volt, vagy legalább is hatalmát erősebben érezte, az irodalmi és művészi életben is, sőt magában a protestantizmusban is nyomról-nyomra kimutatható az a szellem, mely egyesek tekintélyének, tudásának, mint istenkegyelméből nyert egyéni erőnek, szívesen meghódolt. Ma ennek éppen az ellenkezője tapasztalható. Ma is vannak ugyan nagytudományú és nagytehetségű emberek, a kik vezetnek, de ma ez a vezetés inkább öntudatlanul történik, mint öntudatosan. Mert ma, nem csupán a köznépet főlelmes tömegben felszínre hajtó francia forradalom eszméi miatt, hanem sokkal inkább az általános tankötelezettség miatt, a tekintélyek széleskörű bírálatnak, mérlegelésnek s esetleg detronizálásnak vannak kitéve. Ma sem a tudomány, sem a

művészet, sőt még a vallásos kérdések dolga is, nem egyeseknek kizárólagos tulajdona, hanem minden ember, a ki csak egy kevésbé beleizelt a szellemi életbe, kedvet és kötelességet érez azokhoz hozzászólni s azok iránt érdeklődni.

Nem tudom, más miképp gondolkozik, de én csak örvendeni tudok ennek a szellemi demokráciának s nem csupán azt tartom szükségesnek, hogy a nagyközönség ítélete, mely az egyházkerületi véleményekben nyert kifejezést, a Próbáénekesre nézve teljes súlylyal essék a mérlegbe, de azt is hirdetem, hogy éppen a sikertelenség elkerülése végett, ez a közvélemény *előzetesen* is megkérdeztessék. Hiszen utóvégre is a nép, a közönség számára készül elsősorban ez az újítás s vajjon nem méltó dolog-e, hogy a mit máskép úgy sem lehet jól elvégezni, arra nézve őt is megkérdezzük?!

Jól tudom azonban, hogy *minden* szükségletet és *minden* kívánságot teljesíteni gyarló emberi műnek nem lehet; azért, hogy minden elégedetlenségnek eleve útját vágjuk, a régi Énekesek anyagának kiválasztását bizzuk a községre, mint a kik erre elsősorban hivatottak is, de képesek is. Az egyházmegyék esperesei zárós határidőre szólítsák fel a presbiteriumokat, hogy élükön a pappal és kántorral, a régi Énekeskönyvből számszerű hivatkozással jelöljék meg mindazokat az egyházi énekeket, melyekhez különösen ragaszkodnak, s melyeknek hiányát az új Énekeskönyvben nem szívesen látnák. Ezekből az adatokból az esperesi hivatal táblázatot állít össze s azt a püspöki hivatalhoz terjeszti fel, a hol összeállítják az egyházmegyei táblázatokból azt a statisztikai kimutatást, mely a szerkesztő kezében világosan mutatja, mely darabokhoz ragaszkodik mindenki s mely darabokhoz ragaszkodnak kevesebben, vagy éppen senki.

Már most úgy gondolom, hogy az Énekeskönyv szerkesztőjének minden olyan darabot fel kell venni az újba, mely az összes szavazatok felénél több szavazatot kapott s csak azokat teheti ki a maga mérlegelésének, melyek ennél kevesebb szavazatot kaptak; a melyek pedig keveset, vagy éppen egyet sem kaptak, azokat kérlelhetlenül ki kell hagyni, mint holt anyagot. Ha ezek között valamelyik alkalmiságánál fogva nélkülözhetetlen volna, helyébe újat kell iktatni.

Különben az új darabokra nézve az a véleményem, hogy, tekintve a két Énekeskönyv unióját, ilyenek csak nagyon mérsékelt számban vehetők most fel, mert így is a két Énekeskönyvből egész csomó olyan darab fog majd összekerülni, mely vagy az erdélyi, vagy a többi egyházkerületek előtt

merőben új lesz s mint ilyen már csak ismeretlen voltánál fogva is, a használatbavételnél nehézségeket okoz.

Az Énekeskönyv anyagának ilyenemű összeállítását bizony egy kissé gépiesnek lehet nevezni; de ez a mód nem csupán egyszerű és czélszerű, hanem leginkább alkalmas arra, hogy minden enemű kifogásnak eleve eleje vételessék, s a mellett a méltanyosságnak is, a protestáns felfogásnak is teljes mértékben megfelel. Annyi bizonyos, hogy ha mi semmi egyebet nem teszünk is, mint kiválasztjuk a két Énekeskönyv használható darabjait s a mutatkozó hézagokat néhány újjal töltjük ki, ha tehát egyetlen betűváltoztatást sem eszközlünk is, már ezzel derék dolgot végeztünk, mert végrehajtottuk az uniót. Olyan feladat ez, mely maga is megérdemli a ráfordított fáradságot s az elmondottak alapján, azt hiszem, senki sem fogja azt mondani, hogy ennek a feladatnak kivitele lehetetlenség. Ha tehát itt megállunk s ennél többet tenni nem akarunk, akkor is tettünk már valamit: a két Énekeskönyvből egy lett, a hasznavehetetlen, illetőleg nem énekelt darabok kiestek s helyökbe újak jöttek.

De azt hiszem, itt megállani mégis csak túlságos félénkség, túlságos óvatosság volna. Mert a 70 és 100 éves Énekeskönyvek bizony az újításra, a javítgatásra is rászorultak. Rá kell tehát térnünk arra a feladatra, a mely az anyag kiválasztása mellett a másik legfőbb s melynek sikerült keresztülvitele után igazán alig marad valami, a mi az új Énekeskönyv elfogadását megnehezítené: rá kell térnünk a változtatásokra és javításokra.

Mindenki észreveheti, hogy itt jön most már a szerkesztő feladata; mert a mi eddig történt, azt jóformán készen kapta. A Próbaénekeskönyv készítői éppen ebben, a javítás és igazítás mértékében tévedtek a legnagyobbat s munkálatuk visszautasításának a főokát semmi egyébben nem kell keresni, még ha tán egyebet mondanának is a szavak, mint ebben. Különös gonddal kell tehát itt eljárni s a helyzetet nagyon nehezíti, hogy részletes és feltétlenül biztos tanácscsal itt a szerkesztőnek a föld hátán senki sem szolgálhat. Itt az ő izlése, költői tehetsége, dogmatikai ismerete, vallásos érzülete, vérmérséklete, szóval egyénisége lehet csupán a tanácsadó s irányíthatja lépteit az az isteni sugallat, mely a költőző madárnak megmondja a nagy vándorút idejét és állomáshelyeit.

Éppen azért, erre vonatkozólag csak néhány megjegyzést teszek, még pedig először a szövegre s azután a dallamra.

A szövegre nézve azt a legfőbb tanulságot emelhetem ki, hogy lehetőleg minden szót és mondatot, hacsak erős

magyartalanság vagy éppen érthetetlen avultság nem bélyegzi, meg kell hagyni a maga eredetiségében. Ezt parancsolja nekünk azon tekintet, hogy az új Énekes minél közelebbi viszonyban maradjon a régivel, hogy így az átmenet könnyű és lehető legyen. Mivel pedig az unió már egymaga elég idegenséget hoz össze, most ez alkalommal el kell maradnia szinte minden stilisztikai javításnak és igazításnak, hacsak újra nem akarunk egészen új Énekest készíteni. Egyetlen ok lehet még efféle igazításra, a verstani; de ezzel is végtelenül óvatosan kell eljárni, mert, tekintve a dallamok lassú menetét, a gyengén egybevágó ritmus sem akkora baj, mintha egyes darabokat verstani egyeztetés miatt annyira átdolgoznak, hogy eredetijére rá sem lehet ismerni, a mint azt a Próbaénekeskönyvben tapasztaltuk.

Lehet ugyan vitatkozni felette, de én a szövegek javításánál a régi énekszerzők iránti kegyeletet is tekintetbe venném; s valóban soha sem volnék képes bármiféle kétes szempontért is hozzányúlni és annyira átdolgozni akár a XVI. századi Luther-féle XLVI. zsoltár-fordítást, akár a bizonytalan eredetű Gályarabok énekét, akár csak Mihályi Károly erővel teljes szép énekét is, mint a mennyire az egytemes énekügyi bizottság tette. Hadd maradjanak ezek, a mennyire csak lehet, a maguk eredetiségében s ne nyúlósítsuk el őket a mi névelőinkkel, mert nagyon félek, hogy korunk nyelvének stilisztikai finomságai és udvariasságai mind csak vázak és mázak a mellett az erőteljes és egészséges nyelvi szépség mellett, a mi ez énekeket 300 év alatt felszinen tartotta.

Toldy Ferencz A Magyar Költészet Története II-ik, javított kiadásának 188. lapján, mikor a XVI. század vallásos költészetéről beszél, olyan eszméket hirdet s olyan megjegyzéseket tesz, a melyek alkalmasak arra, hogy régi egyházi énekeink nyelvére vonatkozólag fentebb hirdetett felfogásom igazságáról lehetőleg mindenkit meggyőzzenek. „Midőn most már — írja — az összes egyházi költészet méltatásra térünk, nehogy iránta igazságtalanok legyünk, nem illik felednünk, miszerint, azt gyakorlati rendeltetésénél fogva más mértékkel kell mérnünk, mint a lyrai költészet egyéb, önálló nemeit. Rendeltetése t. i. általában vallásos érzéseket költeni az egyházi községekben, azok tagjaiban jámbor hitet, az Isten iránt szívélyes bizodalmat s gyermekded ragaszkodást táplálni; különösen pedig az egyházi új felekezetnél (érti a XVI. században új protestáns felekezetet) a biblia, mint Istentől sugalt s így a keresztyén vallás főalapját tevő szent könyv tekintélyét mindenek felett megállapítani, s egyszersmind hittani

ágazataik iránti meggyőződésüket erősíteni; a honnan e neme a lyrának kénytelen volt a didaktikai, sőt eleinte a polemiai elemet is fölvenni. Ha ezen tartalom egyszerű beszédben szólalt meg, mely valamint egyfelől a mindennapitól, úgy másfelől a költői s kivált világias ékességtől, vagy éppen dagálytól távol maradt: úgy rendeltetésének teljesen megfelelt. S ezt ez időkbeli egyházi költészetünkről nagyobb-kisebb mértékben csakugyan állíthatni. Közvetlen hit, mély meggyőződés, bensőséges odaadás jellemzik azt s ha, kivált a didaxisra nagyon hajló protestáns énekekben, a beszéd gyakran nem különbözik a prózától, *ezáltal kevesebbet szenvedett, mint oly költői divatnyelv által fogott volna, milyen a legújabb istenes énekekben a közvetlen vallásosságot minden nyomon megczáfolja*“.

Olyan szavak, melyekhez alig van mit hozzátenni; sőt az utolsó mondatában, mintha azok ellen szólana egyenesen, a kik régi szép énekeinket a Próbaénekeskönyvben „oly költői divatnyelv“-be irták át, mely „a közvetlen vallásosságot minden nyomon megczáfolja“. Valóban: ha csakugyan úgy van, hogy a mi korunk embereinek lelkét nem hevíti kellőleg a vallásos érzés, akkor hagyjuk békében a XVI. század vallásos érzéstől buzgó termékeit s ne igazgassunk sokat rajtuk; elég, ha a magunk termelése elárulja e kor finom és izléses, de hitnélküli és közömbös erkölcsi felfogását.

Ilyenforma szemmel nézem ismert költők ismert költeményeinek templomi használatra való átalakítását is. Ilyen eset előfordult a múltban is s előfordulhat a jövőben is, de csupán egy föltétellel: ha az átalakított jobb, mint az eredeti, vagy legalább is azzal egyenlő. Mert, nézetem szerint, ismert szépségű költeményeket, pl. Berzsenyi, Tompa és Arany országosan ismert és szeretett költeményeit, halvány és bágyadt, színtelen feldolgozással elerőtleníteni, mint a Próbaénekeskönyvben látjuk, az illető költők iránti kegyeletlenség; e mellett azonban czéltalan törekvés is, mert az eredeti folyton ott él az emberek lelkében, s mint élő tilalomfa, vallásos buzgóság helyett kedvetlenséget és bosszankodást okoz.

Az alkalmas dallamok kiválasztása nem okoz nagy nehézséget, mert a dallamokat jórészt meghatározza maga a szövegkiválasztás. Mikor a presbirteriumok megállapítják a maguk feltétlenül óhajtott darabjait, előfordulhat ugyan, hogy egyiket-másikat csupán szövegéért, vagy csupán dallamáért kedvelik, ez azonban nagyobb nehézséget nem okozhat, mert ha egyiket a másik kedvéért tán benne is kellene hagyni az új Énekesben, valóban nem látom át, mi nagy szerencsétlenség támadhatna ebből. Mert hiába mondja az egyetemes énekügyi

bizottság: alig-alig találunk olyan darabot, akár szöveg, akár dallam tekintetében, a mely, akár az erdélyi, akár a magyarországi Énekeskönyvben közbotránkozástszülne; sőt, ha valamelyszövegnek megkegyelmezzünk a dallamáért, vagy viszont, el vagyok készülve, hogy ez nem fog akkora ellenhatással találkozni, mint a mekkorát a Próbaénekes egyik-másik sajátsága keltett. Nincs tehát e tekintetben ok az aggodalomra.

E szerint én a szövegre nézve azt a programmot tartom helyesnek, hogy okulva a Próbaénekeskönyv készítőinek eljárásából, mindenütt óvatosságra s lehetőleg a régi megtartására törekedjünk.

A dallamokra nézve felállítandó programmról egy következő cikkben szólok.

Kolozsvár.

Seprődi János.

AZ 1730. ÉVI MINISTERIALIS CONFERENTIA.

Az a bizonytalan helyzet, melybe a hazai protestáns egyházak Eleonora Augusztá leirata után jutottak, nem változott még 1730-ban sem. Pedig éppen a helyzetnek a tisztázása volt egyedüli feladata annak a sok feliratnak, leiratnak, a sok sérelmi lajstromnak, a keserű commissionális vitáknak, melyek az utóbbi két évtized alatt napirenden voltak. A jegyzőkönyvek, feliratok, lajstromok megszorodtak, de ezekkel felszaporodtak az ellentétek is. A hivatott férfiak az iratokat illetékes helyen elraktározták, a zavarok pedig megmaradtak, nőttek, sőt itt-ott szinte a vallásháborúk jellegét látszottak felőlni.

A hosszúra nyúlt és elkeseredett vitáknak, viszálykodásnak egy eredménye mégis lett: kézzelfogható volt, hogy az ellenfelek egymással meg nem egyezhetnek, álláspontjuk homlokegyenest ellenkezik egymással. A protestánsok a vallásbékék alapján állottak, a római egyház férfiai s az udvar az 1681., 1687-iki törvényzikket ama Lipót-féle magyarázattal tekintették irányadóknak; nem hiányoztak természetesen olyanok sem, a kik ezen úgynevezett engedményeket is sokalták.

A bécsi kormány álláspontja 1711-től fogva ugyanaz volt, úgy, hogy ez már akár akkor is kiadhatta volna a vallás ügyében resolútióját, *hiszen 1711-ben éppen úgy nem kívánt amaz artikulusoktól eltekinteni, mint 1730-ban.* A hosszú szabadságharc és az azt megelőző százados háborunk után az annyi sebtől vérző nemzetnek még egy hosszú vallási zaklatáson is keresztül kellett mennie, mert így akarták ezt azok, a kik a nemzet sorsát intézték.

Az 1729-iki országgyűlés után mindenütt általános volt a vágy, hogy a bizonytalan helyzetnek vége vessék s döntést csak az udvartól várhattak a nemzet. Nem várhattak a protestánsok sok jót ettől sem, hiszen a két utóbbi évtized küzdelmeire visszatekintve, világosan láthatták, hogy a római egy-

ház emberei az udvarral együtt mennyire előtérbe tolták minden alkalommal ama Lipót idejében létrejött artikulusokat, melyek a vallásbékéket egészen árnyékba borították. De a külföldi események sem nyújthattak sok reményt a nyugalmasabb, boldogabb jövőre nézve. Mintha a türelmetlenség szelleme még egyszer összeszedte volna minden erejét, a restauráló klérus minden mesterfogását alkalmazásba vette, hogy mindenütt, a hol a katholicizmus többségben volt, a protestantizmust eltíporhassa. A franciaországi, salzburgi, lengyelországi események és rendeletek bizonyítják, mennyire élt még és vezette a hatalmon lévő embereket II. Fülöp szelleme.

Ilyen körülmények között ült össze Bécsben III. Károly parancsából az a vallásügyi, csaknem teljesen német miniszterekből álló bizottság, melyet Ribini ministerialis conferentiának nevez. E conferentiának volt feladata, hogy a szatmári béke óta létrejött munkálatok alapján, szem előtt tartván a soproni és pozsonyi artikulusokat, javaslatát sürgős döntés végett III. Károlynak benyujtsa.

E bizottság feladata távolról sem volt olyan nehéz, mint pl. a pesti commissio feladata, melyen az egymással ellenkező nézetűeknek kellett volna az eszméket tisztázniok. A szóban lévő 1730-iki conferentiában ellentétes nézetek nem igen merülhettek fel, itt ellentétes érdekek nem voltak képviselve, mert feladata csak egy volt, hogy t. i. a legfelső parancsnak a legteljesebben eleget tegyen, a már meglévő törvényezikkek és intézkedések következményeit levonja.

A conferentia feladata egyszerűen az volt, hogy szemé előtt tartván az 1681., 1687. évi ide vonatkozó törvényezikket, azoknak az 1691. évben kelt magyarázatával együtt, a protestánsok összes egyházi viszonyait ezekhez szabja, ezek szellemében körülírja.

Ama törvényezikketek tartván a conferentia szem előtt, természetes, hogy különbséget tett a nyilvános és a magánvallásgyakorlat között, a miből, miként a conferentia vélte, világosan következik, hogy az articularis helyek predikátorainak, azok segédeinek szorosan azon helyek határai között kell működniök; az ellen azonban a conferentia nem tesz kifogást, hogy ezen helyek lelkészeit a nem artikuláris helyek protestáns lakói is fölkeressék.

A nem articularis helyeken a protestáns vallások hivei csupán a magánvallásgyakorlatnak lehetnek birtokában, minden nyilvános egyházi viszonyt illetőleg a római egyház lelkészének hatósága alá tartoznak.

A bizottság a dekretumokkal összhangzónak találta, hogy

a protestánsok maguknak kebelükből felvigyázókat válasszanak, miután azonban a királyt érdekli, hogy kik azok az országban, a kik parancsolnak és kik engedelmeskednek nekik, méltányos. hogy a superintendensek lakhelyükkel fölterjesztessenek. Számukat a király határozza meg. Hatáskörük csupán az alájuk rendelt predikátorok felett való felügyeletre terjedjen ki. Minden világi ügyben a polgári hatóság alatt álljon az akatholikus predikátor, másrésről a katolikus archidiaconusoknak joguk legyen meggyőződést szerezni arról, vajjon a keresztiség szentségét a predikátorok jól adják-e fel.

A mi a végrendeleti és házassági ügyeket illeti, maradjon érvényben az 1647: 15. t.-czikk, de méltányosnak itéli a conferentia azt, hogy a protestánsok házassági ügyei az ő vallásuk elveinek megfelelőleg ítéltesse meg. A vegyes házasság elég nagy baj, de miután ez Magyarországon, különösen a lakosság alsóbb rétegeiben nagyon el van terjedve, meg kell engedni, azonban az ilyen házasság a parochus előtt kötetendő, még pedig azon ígéret mellett, hogy e házasságból született gyermekeket a szülék a római egyházban fogják nevelni.

Az apostatákat — különösen azokat, a kik időközben a kath. vallás kebelébe térve, ismét vissza akarnak az eretnekségre térni — keményen büntessék.

Kisebb iskolákat (scholas triviales) hadd állítsanak a protestánsok, ha a szükséges tőkét kimutatják, de a magasabb protestáns iskolákat egyszerűen meg kell szüntetni. A katolikus egyházi ünnepeket az akatholikusok is — quoad forum elternum-ünnepeljék meg.

A bizottság szerint a földesúri jog nem vonatkozhatik csupán a testi szolgálmányokra (a protestánsok ezt erősen vitatták a pesti commissio idejében) s annak a jövőben is épségben kell maradnia. E jogot azonban annyiban látná üdvösnek a conferentia korlátozni, hogy a földesúr az efféle intézkedéseket megelőzőleg a királynak — mint a földbirtok legfőbb urának és mint a vallás legfőbb védőjének — bejelenteni tartozik, kifejtvén természetesen az okokat is, a melyek ama változtatást javalják.

A mi az országos méltóságokat, hivatalokat illeti, a bizottság véleménye szerint ezeket a kormány a római egyház hiveinek adományozza, azonban annak nem látta szükségességét, hogy ez, mint elv, nyilvános rendeletben közöltessék, avagy ama sz. k. városokban, a melyekben a protestánsok hivatalokat viselnek, e tekintetben korlátok emeltesse.

A conferentia a fentebb érintett kérdésekben egyérte-

lemmel hozta meg javaslatait; úgy látszik, hogy a sokáig függőben lévő és vita tárgyát képező ügyekben ott, a bécsi körökben, már a conferentiát megelőzőleg is határozottabb nézet forrt ki, a melyekre nézve tehát a tájékozódás könnyebb volt. Midőn azonban az esküre került a sor, a tárgyalás vonatottabb lett; ellentétek merültek fel a conferentia tagjai között. A bizottság egy része tekintet nélkül érvényre óhajtott emelni a dekretalis esküformát az egész vonalon, mások azonban tekintettel kívántak lenni az erős visszahatásra, a melyet ezen esküforma elő fog idézni. Eltekintve attól, hogy sokan e formulát olyannak fogják tekinteni, mint a melyek őket a közpályákról egyenesen kiszorítják, e formula magát az igazságszolgáltatást is megakaszthatja, mert sokan a tanúk közül is vonakodnak majd azt letenni. Óvatosságra intett e tekintetben azon körülmény is, hogy habár a rendek már 1712-ben, majd 1714-ben kérték, miszerint: „A bírák, a tanúk mindazt, a mi az esküformában királyi rendelet következtében van, a felolvasó után elmondani kötelesek“, mégis illetékes helyen — propter certum quoniam — a kérést nem teljesítették.

Igy állván az eskü ügye, a bizottság egy része különbséget kívánt tenni a szükséges és az önkéntes eskü között. A tanúk — a kiknek vallomása nélkül a törvénykezés fennakadna — a régi forma szerint esküdjének, a bírákra nézve, a hivatalnokokra stb. nézve legyen a dekretális esküforma kötelező. A bizottság másik része — melyhez maga Savojai Eugén hg is tartozott, egyelőre legcélszerűbbnek tartotta volna, ha a kérdést függőben tartanák, miután azonban a javaslat e tekintetben is sürgős volt, elhatározta a bizottság, hogy elfogadja, az előbbi javaslatot.

A conferentia tanácskozásait június 22-én folytatta, hogy munkálatait befejezze; ekkor a bizottság egy új taggal is szaporodott, III. Károly Kinszky Ferencz grófot küldte ki. Ekkor szóba kerültek azon templomok, a melyek 1681. előtt épültek s a melyek közül egyeseket a katolikusok elfoglaltak. Szóba került nevezetesen az, mi törénjék az artikuláris helyek elfoglalt templomaival? A bizottság ezekre nézve azt határozta, hogy e templomok közül azok, a melyek időközben föl nem szenteltettek, vissza nem adhatók „ne facta inauguratio profomari videatur“.¹

¹ L. a conferentia tanácskozására nézve: Ribini i. m. II. XXXI. és XXXII. fej.

A mágnások és nemesek oratoriumaikat megtarthatják, a hol magánistentiszteletüket megtarthatják; ezeknek azonban nyilvános jellegük nem lehet, miért is idegenek azokat nem látogathatják.

Mindazon viszályokat, a melyekkel az utóbbi időkben az ellenfelek egymást keserítették, el kell felejteni; ha valaki a jövőben a törvényeket, a törvényes rendeleteket megsérti, a törvény szigora szerint büntetendő. Azokra nézve, a kik esetleg a jövőben bármi tekintetben rövidséget szenvednének, forduljanak a királyhoz, de sohasem együttesen, hanem külön-külön.

A tanácskozás véget ért, a javaslatot a conferentia illetékes helyre fölterjeszté, szívszorongva várták a protestánsok a királyi leiratot, sőt még mielőtt a resolutió végleg megszövegezetnék és kihirdettetnék, jónak látták ügyüket még egyszer a király oltalmába ajánlani. Ilyen szándékkal ment föl Bécsbe az 1731. év elején Radványi János és Vay Ábrahám, kiket a király 1731 februárius hó 20. napján kihallgatáson fogadott. Radványi János a következő szavakkal üdvözölte a királyt: „Nem illenék hosszú beszéddel zavarni legszentségesebb Felsőségedet, a kit európai ügyek elfoglalva tartanak, de a hódolat késztet bennünket arra, hogy térdenállva hálát mondjunk legszentségesebb Felsőgednek a kegyelemért, melylyel legalázatosabb kérésünket meghallgatván, a vallás ügyében kir. commissiót kinevezni, annak javaslatait maga elé terjesztetni és mint halljuk, döntéssel határozni kegyes volt. Mi megvizasztalódva és igen élénk vágyódással tekintünk a döntés elé s azt a legmélyebb hódolattal fogadjuk. Eddig remény és félelem között hánykódtunk: a félelmet a tiszt. klérus olthatatlan gyűlölete ébreszté bennünk, reményünket pedig legszentségesebb Felsőgednek, mint a törvény védelmezőjének, a nép legkegyelmesebb urának igazságossága táplálta. Ez táplálja, sőt bizonyossággá is fokozza reménységünket. Kérjük legszentségesebb Felsőgedet, hogy ha a jövőben törvényesen kérünk valamit, ha a rendeletben valami nehézség állna elő, kegyeskedjék Felsőged akkor is legalázatosabb kérésünket meghallgatni s bennünket legkegyelmesebben oltalmazni. Legszentségesebb királyi Felsőgednek eme kegyelméért a meddig mi élünk és a mi utódaink élnek, minden körülmények között készségesen és állandóan alázatos hűségünkre tanúbizonyságot tenni óhajtunk, legszentségesebb Felsőged és a fenséges ausztriai ház iránt hűséggel viseltetvén, életünket és vagyonunkat a kötelesség teljesítésének dicsőségéért feláldozni mindig készek vagyunk“.

Mit felelt Károly Radványi beszédére, mi nem tudjuk, de minden jel arra mutat, hogy a conferentia benyújtott javaslata alapján ekkor a királyi resolutio főbb elvei meg voltak állapítva s hogy azoktól Károly éltérni semmiben sem volt hajlandó, mihez képest a királyi válasz néhány udvarias szónál alig lehetett egyéb.

A királyi resolutio már nem sokáig váratott magára, mert a következő hónapban leérkezett a helytartótanácsához a következő sorok kíséretében:

„Az 1715. XXX. törvényczikk alapján kiküldött bizottság, mely 1721. Pest sz. kir. városunkban kezdte meg üléseit, majd pedig a következő évben Pozsonyban folytatta tanácskozásait, iratait alázatosan hozzánk terjeszté föl. Az ezekben foglalt fejtegetéseknek alapos mérlegelése és megvizsgálása után ez alkalommal (hac vice) jónak láttuk elrendelni. E szavak után követhetik az ú. n. Carolina Resolutio ismert szövege, melynek pontjai nagyrészt a Ministerialis Conferentia javaslataival megegyeznek.

* * *

Szó sem lehet arról, hogy a protestánsok a Carolina Resolutióval meg lehettek volna elégedve. Sértette ez a természeti jogot, de sértette ama két ünnepélyes békekötés által biztosított és megszentelt irott jogot is. Kevés volt, a mit adott, és nagyon sok, a mit elvett; a további zaklatásoknak is tág kaput nyitott, a prot. egyházakat fejlődésük feltételeitől megfosztotta. Mégis ama siralmas viszonyok között valami jót is hozott a protestánsokra, mert véget vetett a már-már elviselhetetlen bizonytalaságnak s fölébresztette a jobb jövőnek némi halvány sugarát. Ennek alapján habár lassan, de mégis megindult a szervezés munkája.

Pruzsinszky Pál.

AZ AUSZTRIAI PROTESTANTISMUS TÖRTÉNETE.

(Befejező közlemény.)

II. A türelem és egyenjóság korszaka.

Az eltemetett protestantizmust II. József, az önkény és a felvilágosodás eme zseniális képviselője, támasztotta új életre. Anyjához írott levele szerint mindenét feláldozta volna, hogy alattvalói katolikussá legyenek, de azért a nem katolikus felekezetek iránt ritka türelmet tanusított. Új korszakot nyit ezzel meg a türelmetlenség kora után. A kezdetet képezi a szokásos vallásügyi bizottságok eltörlése (1780), a tévhitűek Erdélybe vagy máshova kitelepítésének tilalma és a könyvvizsgálat beszüntetése 1781. Pár hónappal később beszünteti Mária Therezianak 1778-iki vallásügyi patensét. Végre a hallgatólagos türelmet követi annak nyílt kihirdetése a türelmi rendeletben, 1781 október 13-ról keltezve. A császár meg lévén győződve a lelkiismereti kényszer káros voltáról, a lutheránusoknak, reformátusoknak és nemegyesült görögöknek megengedi a magánistenítészeletet. A hol 100 család vagy 500 lélek van, építhetnek imaházat és iskolát, persze harang, torony és nyilvános bejárat nélkül; hívhatnak meg predikátorokat, tanítókat, de lehetőleg tartományi alattvalók legyenek. A stólat a kath. papnak kellett fizetni s az anyakönyvet is itt vezették. Vegyes házasságból származó gyermekek közül csak a fiúk követték a prot. apa vallását, a többiek katolikusok. Megengedettett nem katolikusoknak is ház- és vagyonszerzés, polgár-, mesterjog s akadémiai czímek szerzése, hivatalok viselése. Végre a száműzöttek visszatérhettek.

Az első évben a protestánsok száma 73,000-re rugott, minekfolytán mintegy visszahatásul egy udvari rendelet megállapította azt az időt, a meddig ki-ki jelentkezni tartozott, melynek elmulasztása után, hat heti oktatásnak kellett magát alávetni. Természetes, hogy a protestánsok ügyének nagyon sok ellensége volt különösen a püspökök között, viszont dicsé-

rettel kell néhány nevet feljegyezni, így Rautenstrauch István braunai apátét, a kultuszügyi udvari bizottság elnökéét. Salzburg tudvalevőleg érseki bírtok volt s uraitól rettenetes üldözéseket állott ki; utolsó uralkodó-érseke Jeromos azonban (1772—1803/12) szintén a felvilágosultak közé tartozott, sőt egyik levelében a biblia olvasását ajánlja.¹

A protestánsok részéről nagy volt az öröm. Emlékérmet verettek a császári nagy tett megörökítésére. Sajnos, eleinte minden nyomorultul, köldus módra mehetett. Úgy látszik, confessionális zavarok is voltak, amennyiben lelkészek és gyülekezet nem együvé tartozók voltak s e miatt vizzály támadt. Tardy (Gesch. Skizze 17 kv.) azt a körülményt, hogy a csehek között lutheránusok is vannak, annak tudja be, hogy a gyülekezetek eleinte a felső-magyarországi hasonló dialektust beszélő tótok közül hívtak meg néhány lelkészt, kik aztán néhány gyülekezetben fenn is tudták magukat tartani. A többi cseh gyülekezetek azonban inkább színmagyar papokat hívtak, különösen Sárospatakról, kik aztán magukon először latin nyelvvvel segítettek. Később is Magyarországon, Sárospatakon, Pápán, Kecskeméten, sőt Debreczenben neveltették papjaikat s lettek reformátusok, mialatt a németek a szomszéd Németországgal való érintkezés folytán lutheránusok.

A gyülekezeteknek aztán maguknak kellett berendezkednie. Nemesség nem volt, a polgárság egyházi és rendőri gyámkodás alatt: úgyszólván mindent az eddig lenézett, semmibe vett parasztsztyály csinált saját áldozatkészségéből. Nem ritkán az elromlott régi imaház roncsaiból építették fel a nyomorúságos újat, mert pénz nem volt s mindent adósságra kellett csinálni. Gyűjtések folytak Németországban, Svájcban és Magyarországon. Majnai Frankfurtban a Gusztáv Adolf-egyletnek egy választmánya működött az új gyülekezetek felsegítésén.

A felügyeletet a császár magának tartotta fenn. Először csak két superintendens volt, majd az 1781 július 22-iki udvari rendelet az egyes tartományok számára külön superintendenseket ígér, a tescheni consistoriumot pedig, mint külön intézményt, meghagyja; ez utóbbit helyezték aztán Bécsbe át s kettőssé tették, reformátusok és lutheránusok számára, kath. elnökséggel, mely azonban nagyon rendőri színezetet viselt. Ezenkívül neveztek ki a lutheránusok számára négy, a reformátusok számára három superintendenst, több seniort, kik az

¹ Salzburgot az 1802 december 26-iki párisi szerződésben szekularizálták s Ferdinánd főhercegnek adták.

egyházlátogatást végezzék. Hogy milyen volt a zavar, mutatja az a körülmény, hogy a superintendensek kerületeiket nem ismerték, az engedelmességet pedig egyesek megtagadták. Ilyen esetekben a tartományi hivatalok intézkedtek. Végre egy lista felsorolta a használható katechismusokat, ének- és áhítatossági könyveket.

Ez időben lépett fel a protestantizmus Bukovinában is. 1786-ban egy kálvinista székely falut telepítettek ide át, melynek maradványai az andrásfalvaiak; a lutheránusok pedig a Szepességből, Erdélyből és Németországból betelepített bányászok.

József utódja volt II. Leopold (1790—92), korának egyik legtehetségesebb, jóakarató uralkodója, a felvilágosodás híve, de egyszersmind alkotmányos szellemű. Ennek daczára 1791-iki udvari rendelete erősen hangsúlyozza az evangélikusok alázas állapotát, a kik iránti türelem a törvényadónak jóakaratótól függ s így nem örökre szóló, constitutionalis törvény.

Ezek az intézkedések szabták meg az I. Ferencz (1792—1835) alatti protestantizmus fejlődését, irányát is. Amde gátat vetett eme fejlődés elé Európa mindenható miniszterének, a korlátolt s vallási ügyekre végzetes jelentőségű Metternichnek befolyása. Nyíltan nem tett a kormány semmit, de annál több aprólékos bosszantásoknak voltak a protestánsok kitéve, kik az elhagyott egyház iránt is teljesítettek fizetési kötelezettséget s különös jóváhagyás nélkül sem földet, sem házat nem vehettek, sem polgári jogot nem szerezhettek, hivaltal nem nyerhettek. Az átlépés a protestantizmusra csaknem lehetetlen volt. Szellemi téren pedig a jezsuitizmus üzent hadat a josephinizmusnak, bárha a főpapság köréből is sokan voltak ennek hívei. Nevelésben az igazi vallásosság s erkölcsösség helyére a puszta cerimoniákat hozta be s az osztrák politikát, mely a Napoleon elleni allience óta befolyásának csúcspontjára hágott, a pápai politika igényeinek legnagyobb mértékben szolgáljává tette.¹

Ferencz uralkodása alatt nevezetesebb mozzanatok: a reformatio 3-ik évszázados ünnepe 1817 október 31-én, továbbá egy theol. intézet alapítása. Felállításánál különös érdem illeti meg a Magyarországból Csehországba átköltözött ref. lelkészeket, kik nem lévén az ausztriai bueaukratikus egyház-kormányzathoz szokva, lelkészi értekezleteiken épügy, mint superintendenseik útján, az autonomikus fejlődés egyik eszközét, a főiskolát sürgetik. Két derék hazánkfia, Kovács Ferencz

¹ L. Nippold: Handbuch der neusten K. G. II. B., továbbá folyóiratok (pl. Jahrbuch és Ev. Kirchenzeitung für Oesterreich.) stb.

és Szücs Sámuel superintendensek e tárgyban gyűléseket rendeznek, sőt egy 1793 június 25-iki udvari rendelet e célra gyűjtést engedélyez Magyarországon és Erdélyben. De szük-ségessé tette a theol. intézet felállítását a folytonos lelkészhiány is. Birodalmi s dynasztikus érdekekből, meg a német prot. theologia szabad irányzata következtében kezdettől fogva meg volt tiltva, hogy Németország egyes részeiből hívjanak meg lelkészeket, magyar ifjak meg nem igen vállalkoztak. Egyelőre úgy segítettek magukon, hogy Patakon, Debreczenben Pozsonyban s másutt képezték saját stipendiumaikon lelkészeiket. De az volt a baj, hogy még csak egy megfelelő előiskola vagy gymnasium sem volt prot. kézen. Így jött aztán a consistorium arra a gondolatra, hogy legalább a tescheni iskolát kellene theol. gymnasiummá átalakítani, melynek végeztével az ifjak külföldi egyetemet látogathatnának. A végső lökést, úgy látszik, az osztrák császárságnak a német birodalmi szövetségtől 1806 augusztus 6-án történt elszakadása adta meg hozzá. Az ez évi szeptember 11-iki császári rendelet már határozott tervet kíván egy prot. theol. intézet felállítására, hogy a külföldre járásnak teljesen vége szakadjon. Így alakítottatott aztán a tescheni iskola theol. gymnáziummá át 1810 november 9-én, majd a mai bécsi theol. facultásnak is letéetett alapja s az megnyilhatott 1821 április 2-án, a consistorium legfőbb felügyelete alatt. Kiváló arabnyelvtanára volt Wenrich György Segesvárról.

Ferencz idejében történt, hogy egy Habsburg, Károly főherceg, az asperni győző, áttérés nélkül elvehette a ref. Henriette nassau-weilburgi hercegnőt, kinek kedvéért a bécsi Dorottya-utczai ref. templomnak is utczai bejáratot csináltak, de a melyet halálával (1829) befalaztak. Temetésén hangzott először II. Miksa óta a Burgban ref. superintendens ajakáról, ki két kath. pap között állott, ref. temetési beszéd s magának a császárnak fenyegetésére engedték meg, hogy a holttestet a kapuczinusok templomában levő császári sirboltba helyezték.

Váratlanul meglepő fordulata a türelmi korszaknak a zillertthaliak esete. Ez a szorgalmas, iparos és kereskedő nép a türelmi rendelet idején részben Tirolhoz tartozott s így közvetlenül, részben a salzburgi érsekséghez s így közvetve II. József rendelete ott is érvénybe lépett. Időközileg azonban a XIX-ik század elején mindkét rész egyideig bajor fenhatóság alá tartozott. Most teljes lett a zavar, mely a gyóntatószék erőszakolásából származott, a türelmi rendelet hatályát illetőleg. Egy 1832-iki udvari rendelet az inclinansoknak nevezett protestánsoknak kedvezett, de az ultramontán tiroli tar-

tománygyűlés nem oly könnyen nyugodott meg. Minden eszközt felhasználta a zillerthaliak ellen, kiket sectáskodóknak, fékteleneknek, államveszélyeseknek nyilvánított. Midőn pedig az inclinansok felségkérvényt irtak 1832-ben a kath. clerus elleni védelem czéljából és hogy évenként egyszer az úrvacsora kiszolgáltatására egy lelkész jöhessen hozzájuk, a katolikusok ellenkérvényt adtak be. Két év mulva, 1834 április 2-án, érkezett le az eddigi határozatokkal ellentétes válasz, mely az egyházból kilépést nem engedte meg, azonban az inclinansoknak tetszésére bizta, hogy nem kath. gyülekezetekkel bíró tartományba vándoroljanak.

A pernek akkor sem lett vége, mikor Ferdinánd (1835—48) trónralépése évében az 1834 áprilisi elintézését fentartotta, mert az inclinansok abba kapaszkodtak, hogy szabad tetszésükre van bízva a kivándorlás és nem tettek semmit. A kormányzat nehéz helyzetben volt. Az udvar intentiója ellen sem akart tenni, úgy akart tehát menekülni, hogy törvényes támaszpont nélkül polgárjogaikat törölte, mivel a tartományból kiutasítást egyelőre félt kimondani. Ámde ez meg a clerust, különösen a salzburgi érseket nem elégitette ki, a ki követelményeiben még a szülőknek azon jogát is megtagadta, hogy gyermekeik felett rendelkezzenek.

Mérsékeltabb kormányzat következett, mely a bécsi udvarnak tanácsolta az áprilisi elintézés visszavonását és mint kisebb rosszat, egy gyülekezet alapításának engedélyezését, politikailag megbízható pap vezetése alatt. Ezzel szemben azok, kik engedni nem akartak, kérvényt nyújtottak be a tartományi gyűléshez az áprilisi elintézés végrehajtása tárgyában, a mikor aztán a gyűlés felirt a császárhoz. A felelet, 1837 január 19-én kelt: az akatholikusok vándoroljanak ki, vagy ugyanazon hitű provinciákba költözzenek át, a miben a tartomány pénzsegélyét igénybe vehetik.

Az inclinansok nem szegültek ellen, mindnyájan készeknek nyilatkoztak a kivándorlásra, a mi ismét a kormányt hozta zavarba, mely szégyelte magát a külföld előtt. Küldöttség ment III. Frigyes Vilmos porosz királyhoz, 440 zillerthali nevében, befogadtatást kérni. Szívesen fogadtattak, Anglia is sietett a kedvező ajánlattal. És megtörtént a felvilágosult XIX-ik század gyalázata. Hivatalok segítették elő a kivándorlók ügyét, kiknek fele útiköltséget is kapott. Ellenszegülés nem történt, pedig erőszakot aligha mert volna alkalmazni a kormány. Persze a clerus, élén a salzburgi érsekkel, nem szünt meg izgatni. Hat csoportban 400 ember vándorolt ki, az összes jelenlevők mély megindulása közben, némelyek ökleiket szoron-

gatták, papság sehol nem volt látható. Hosszas vándorlás után végre Erdmannsdorfban, az Oriáshegység tövében telepedtek meg, hol főleg tejgazdaságot s kertészetet űznek. Tirolban pedig az eretnekek eltávozásával kiirtották minden nyomukat, eltiltották a lutheri könyvek olvasását s behozták pótlásul 1838-ben a jезsuitákat.

A tiroli eset természetesen megijesztette az összes ausztriai protestánsokat. Így nyújtott Wehrenfennig Tódor esperes Ischlben Ferdinánd császárnak 1837-ben minisztere útján egy emlékiratot át, melyben a protestánsok panaszait előadja s kéri a türelmi rendelet betartását, mire megnyugtató feleletet nyert. Egyébként pedig házasságoknál reversálisok kiállításával, könyvvizsgálattal a visszaélés tovább folyt.

Midőn a luth. Mária Dorottya, József főherczeg palatinus neje meghalt, Metternich tanácsára állítólag házi törvénynyé lett, hogy az uralkodó-ház tagjai jövőre prot. feleséget nem vehetnek.¹

Az 1848—49-diki forradalmi évek nagyszerű átalakulást eszközöltek Ausztriában. Megjelenik 1848-ban az áprilisi okirat 25-én, mely minden állam polgárnak teljes vallás- és lelkiismereti szabadságot, valamint a protestánsoknak is teljes polgár- és birtokszerzési jogot biztosít. Csodálatos együttérzése volt ez az év a népeknek, amikor még a vallási elfogultság is visszavonulni látszik. Metternich bukásával ugyanazon okirat alapján az ügyek vezetését alkotmányos miniszterium veszi át, melynek beleegyezésével összeült Bécsben a protestánsok konferenciája, hogy egyfelől a jogegyenlőség alapján az ev. egyház jogviszonyait biztosítsa, másfelől a zsinati szervezetet és a prot. uniót előkészítse. Kívánásaiknak az 1848 december 26-iki legfelsőbb elharározás rendelkezése csaknem teljesen megfelelt: az akatholikusok ettől fogva augsburgi és helvét hitvallástételt követő evangélikusoknak neveztetnek; minden 18 évesnek kétszeri jelentkezés mellett az áttérés meg van engedve; az evangélikusok is matrikulát vezetnek s a kath. papoknak teljesített fizetések eltöröltetnek; vegyes párok esketésénél teljes viszonylagosság állapotot állapított meg, de, amennyiben meg egyezés nem volna, a gyermekek a kath. apa vallását követik. Ez ideiglenes rendelkezést (provisorium) követte a következő év elején a márczius 4-iki császári patens, mely a törvényesen bevett egyházak nyilvános istenitisztelejét és szervezetében, igazgatásában önállóságát elismeri; megengedi tornyok, tem-

¹ Loesche: Die evangelischen Fürstinnen im Hause Habsburg.

plomokon nyilvános bejáratok építését, harangok használatát, valamint egyházi és iskolai vagyonuk szabad birtoklását.

A nagy örömmel fogadott patens alapján aztán a miniszter összehívta a superintendensek s megbízottaik gyűlését Bécsbe, kik két heti tanácskozás után az egyenjogúság s belügyekben önállóság kimondásával a két confessio unióját s igazgatás tekintetében zsinat-presbyteri egyházszervezetet állapítottak meg. De a benyújtott emlékiratra egy évtizedig késett a felelet, addig pedig erős reakció ütötte föl fejét. Az 1851-iki patens a korábbi rendelkezéseket felfüggesztette, 1855-ben pedig létrejött a pápával a szégyenteljes concordatum. Benne a jus placeti eltöröltetik; iskola és házassági jog a papság kezelése alá jut, a reversalisok felújulnak.

De a szabadabb szellemnek azért útját vágni többé nem lehetett. Több rendelet következett, köztük az, a mely állandó államsegélyt ígér. Végre a koronázás meghozta 1861 április 8-án a prot. pátentst, mely az ev. (ref. és luth.) alattvalóknak örök időkre alaptörvényszerű egyenlőséget biztosít a törvény előtt, egyházi és polgári életben egyaránt. A hódolattal fogadott szabadságlevelet aláírták Rajner főherczeg és Schmerling. A szervezetet megkülönböztet lelkészsképeket, esperességeket, püspökségeket és egyetemes egyházat, mely utóbbinak képviselői a főegyháztanács (Oberkirchenrath), zsinati választmány és egyetemes zsinat. Önállólag intézkedhetik az egyház vallási iratairól, egyházi és iskolai intézményeiről; a császárt képviseli a főegyháztanács, mely hatáskör tekintetében a consistoriumok helyére lépett, külön a ref. és luth. egyház számára s így az osztrák ev. egyház tartományi egyházzá lett, melynek legfőbb püspöke a császár. Az egyházi járandóság beszedésére az állami segítség biztosított.

Ezeknek alapján hívta össze aztán Schmerling az első zsinatot 1864-ben, mely tekintet nélkül a confessiókra, együttesen tanácskozott. Megállapodtak egy provisorikus egyházszervezetben, melyet aztán később, 1866-ban, zsinat-presbyteri elvek szerint dolgoztak át.

Mig így folytonos küzdelmek között lépésről-lépésre haladhatott előre a protestantizmus, Tirolban azalatt a legvadabb ultramontanizmus jutott diadalra. A brixeni püspök indítványára 1861 április 7-én elhatározta a tartományi gyűlés, hogy a vallásgyakorlat nyilvánossága csak a kath. vallást illeti meg és akath. gyülekezetek alapítása nincs megengedve, ha nemkatholikusok birtokot akarnak szerezni, ehhez külön engedély szükséges. Még fanatikusabb volt a 63-iki tartományi gyűlés, midőn már a salzburgi érsek is részt vett a mozga-

lomban s tartományszerte nagyszerű demonstratiókat tartottak a hitegység mellett s a protestantizmus ellen. Bárha a tartományi gyűlés határozatai Schmerling alatt szentesítést nem nyertek is, kieszközölte azt Belcredi 1866-ban, a mivel persze erős fegyvert adott az ultramontanizmus kezébe a most kezdődő culturharczban.

Ausztriának egyetlen liberalis miniszteriuma, gróf Beust vezetése alatt, vitte tökéletességre Schmerling kezdeményét a felekezeti kérdések rendezésével. Az 1868-iki confessionalis törvények a felekezeti egyenjogúságot s az iskolák és házasságjog papság hatalma alóli felszabadítását tüzték ki czélul. E törvények szerint a szülők megegyezhetnek gyermekük vallása felől, de a reversalisok érvénytelenek; 14 éves korától fogva pedig mindenki szabadon választhatja meg vallását. Az iskolák az egyháztól függetlenek, a felügyelet az államé, csak a vallásoktatásról gondoskodik az egyház; ezenkívül mind-egyik felekezet építhet magának iskolát. Sajnos, az utóbbi jogon mély sebet ütött az 1869-iki iskolatörvény, mely az iskolákat felekezeti jellegétől azonnal megfosztja, mihelyt állam vagy község járul annak fentartásához, a mi persze a szegény protestánsokat sújtotta főleg. Végre a házasságjogot is szabályozták a szükség polgári házassággal, a miből ismét témérdek zavar következett. A pápa persze sietett a császárral szentesített törvényeket „érvényteleneknek s utálatosaknak“ nyilvánítani, a püspökök pedig bejelentették a culturharczot. A főellenállás Tirolban mutatkozott, honnan egymást érték a szentesített törvények ellen az óvások. Mivel eközben a csalhatatlansági dogma érvényreemelésével a concordatumot kötőknek egymáshoz való viszonya megváltozott, Ausztria sietett azt felhasználni s 1870 július 30-án felmondta a concordatumot s az így támadt hézagot az 1874. májusi törvényekkel pótolta. Stremayr vall. és közokt. minisztersége alatt, a kolostorok rendezéséről szóló törvény azonban megbukott. Sőt a vallásfelekezetek államjogi helyzetét szabályozó ezen törvények élet is sikerült letörni a püspökök ellenállásának, kik csak annyiban ígértek engedelmességet irántok, a meny-nyiben a concordatummal ellentétben nem állanak. Lassanként ismét előtérbe léptek a pápás érdekek képviselői, úgy, hogy a törvények végrehajtása nem mint Poroszországban, a törvényisékekre, hanem a közigazgatási hivatalokra bízott, melyek tetszésétől függ, hogy a törvényt alkalmazzák vagy ignorálják. Végre az ultramontanizmus legújabb diadalát jelenti az 1888-iki iskolatörvény, mely szerint iskolaigazgatóvá oly vallású egyén lehet, a milyen valláson van a gyermekek több-

sége, mert ezáltal a protestánsoknak csaknem lehetetlené van téve, hogy állami iskolában valaha igazgatói állást nyerjenek.

Mialatt az állami törvényhozás a vallási kérdések megoldására nézve meglehetősen elfogult szellemben intézkedett, az alatt a mindinkább ébredő cseh ref. öntudat külön ref. és luth. szervezet létrehozásán fáradozott s az 1871-iki zsinaton az uniót felmondta. A cultuszminiszterium azonban e törekvéseknek helyet nem adott, hanem a főegyháztanács által készített mindkét confessio számára egy közös szervezetet — a régi mintára — melyet aztán a ref. és luth. zsinat 1889 és 90-ben elfogadott s ez van ma is érvényben. A végrehajtási hatalom a kettős főegyháztanácsé, mely állami megerősítés alá terjeszti a megválasztott lelkészt, seniort, superintendenst stb.

Megmaradt közös intézménynek a bécsi theol. intézet. melyet 1850-ben facultási rangra emeltek s promotioi joggal ruháztak fel. Ámde, jóllehet az állami törvényhozás még 1872-ben előírta az egyetemnek exclusiv felekezeti jellegét, nem sikerült azt az egyetem kötelékébe felvételni, annak pompás épületében számára helyiséget szerezni. 1901 óta egy kis theologiai otthon is segélyezi a szegényebb tanulókat. Nagynevű ref. dogmatika-tanára, dr. Böhl Eduárd (1864—1903), sok magyar ifjút is vonzott a facultásra, kiket sokszor segélyezett is. Jelenleg öt tanár és két magántanár tart előadásokat. Az intézet történetét megírta a korábbi professor, dr. Frank.

Szintén a prot. tudományosság érdekeit szolgálja az „ausztriai prot. történelmi társulat“ (Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich), mely 1879 augusztus 9-én alapítatva, 1904-ben ülte 25 éves jubileumát. Kiad egy évkönyvet dr. Loesche szerkesztésében s szép fejlődésben van. Kiadásában jelent meg az e dolgozat alapjául szolgáló legújabb ausztriai protestantizmus története is.

Hogy a törvényekben kimondott teljes egyenlőség megvolna Ausztriában, arról egyelőre még szó sem lehet. A jelenlegi uralkodónál a Habsburg-ház régi prot. ellenes politikája mindenestre szünetelni látszik. Válogatás nélkül segélyez prot. templomokat és iskolákat is, sőt, ami II. Miksa óta nem történt, részt vett prot. istentiszteleten. Ámde mialatt az állam körülbelül egy koronával segélyez minden prot. lakost, államsegélyt ad a kath. egyháznak is, melynek összes vagyona pedig circa 2 milliárd kor. A szegény prot. egyház tehát nyomorban sinylődik, a legtöbb gyülekezet adóssággal rakva, a hivatalnokok nyomorúságosan fizetve. Az alázatos állapotnak különösen bizonyossága újabban a sanctissimum per. Törvény-

székek által egymásután ítéltetnek el a protestánsok, még lelkész is, mert az utczán a sanctissimumot vivő kath. papot nem üdvözölték. Prot. katonáknak misére, vagy ünnepi körmenethez vezényeltetése közönséges dolog. Sok baj származik a szükség polgári házasságból is. A zavaros osztrák házasságjogból kifolyólag megtörtént például, hogy kath. félnek külföldön zsidóval kötött házasságát érvénytelennek nyilvánították; az esketéssel való visszaélés napirenden van. De az ultramontán propaganda felhasználja a maga céljaira az iskolákat is. A mit tehetnek is az iskolatorvények segélyével a confessio nélküli iskoláknál. A temetők használatát a kath. papok evangélikusoknak sokképen akadályozzák.

De daczára a kath. propaganda minden erőmegfeszítésének, milyenek: szerzetrendek betelepítése, a keresztyén szocializmus politikai akciója, az ultramontán sajtó gyűlölködése, hazug iratok terjesztése (pl. Luther öngyilkosságáról stb.), a mult két évtized alatt a katholicizmus perczentszerűleg fogyott, ellenben a protestantizmus a türelmi patens óta meg 6—7-szereződött. S daczára minden akadálnak, immár félmilliónyi lélekszámával, harmadfél száz anya- s még több fiók- és leányegyházával kétségtelen jelentőségre emelkedett. Lelkészei a legkülönbözőbb utakon: előadások, egyházi estélyek stb. tartásával, ifjúsági egyesületekkel, vallási iratok, kalendáriumok kiadásával stb. igyekeznek a népre hatni, eként bizonyítván be, hogy a protestantizmusban van kulturális erő s mint a fejlődés egyháza, a maradisággal szemben a jövő meghódítására hivatott.

Háttra van még, hogy az egyes felekezetekről s azok beléleletéről szóljunk valamit.

Ausztriában a felekezetek öntudatos megkülönböztetése tulajdonképen a mult század második felétől kezdődik. Az időben a németországi rationalizmus volt uralkodó s maguk a reformátusok is Nagy Sámuel morva superintendens és Košut Fridrik prágai lelkész vezetése alatt uniót sürgettek.¹

Skót missionariusok érdeme, hogy a reformátusoknak jórészben hitbéli tartalmat, belső hitéletet nélkülöző és pusztán az épen akkor kezdődő cseh nemzetiségi törekvésektől vezetett irányzatát elnyomták s megvetették alapjait a manapság szép fejlődésnek indult ausztriai ev. ref. egyháznak (evangelische Kirche H. B. vagy H. C.). Munkájukhoz sikerült

¹ Lütge: der Aufschwung der Böhmisch-Mährischen Kirche; Lemme: Das Evangelium in Böhmen; Aeschbacher: Los von Rom stb.

megnyerni két kiváló erőt: Janata seniort és Šubert krabsiczi lelkészt, kiknek segélyével, mindig a prágai skót missiói telep vezetése alatt, szép sikerű evangelisatiót végeztek, persze főleg Cseh- és Morvaországban, hol a régi testvérgyülekezetek örökébe lépett a ref. egyház. Elkezdődött a theologus ifjakkak Skóczyába való járása alapítványokon. Időközben 1864 Böhl Eduardot hívták meg a ref. dogmatika tanszékére Bécsbe, kinek nagy tudása s belső kegyessége sokat tett a mozgalom sikerére. Ő a ref. gyülekezeteket összeköttetésbe hozta mostohaatyja, a híres dr. Kohlbrügge elberfeldi gyülekezetével s Kohlbrügge egy utazást is tett a cseh-morva hittestvéreknél. Ettől fogva az összeköttetés nem szakadt meg. A cseh egyház Tardy Hermán magyar eredetű conseniort, 1867 óta (1904-ig) főegyháztanácsost küldte vizonzásul Elberfeldbe (1885), minek eredménye lett az elberfeldi egyházfegyelemnek a csehek között való meghonosulása. El is nevezték őket kohlbriüggianusoknak.

Míndezeknek alapján megkezdődik a reformátusok önállóságra törekvése, bárha külön ref. egyházszervezetet hiába sürgettek is. Az 1877-iki ref. zsinat elfogadja a Böhl által többek bevonásával, pfalzi mintára készített új agendát s az 1887-iki zsinaton Böhl elnöklote alatt hitvallássá emelték a Tardy által cseh nyelvre fordított Heidelbergi kátét és második Helvét hitvallástételt.

Társadalmi összekötő-kapocsul alapított a Comenius-egylet, evangyéliomi iratok terjesztésére. Legnevezetesebb kiadvány a kralitzi biblia új nyomtatása, ezenkívül évenként egy kalendárium (Orloj) 1874-ben állítottatott fel egy jótékony-sági egyesület is. Manapság van ref. cseh irodalom. Korábban jelent meg német ref. egyházi lap is Szalatnay József kuttelbergi lelkész szerkesztésében, manapság azonban, bár vannak német reformátusok is, megszűnt. A lap internationalis célzatú volt, evangyéliomi szellemmel. Ezzel szemben a régi rationalizmus ma is fentartotta magát s épen úgy, mint korábban, a hitvallásra mit sem adva, mint ifjú cseh párt inkább politikai célok eléréséért küzd. Nemzeti hőssé emeli Huszt, Comméniust stb. (Lapjuk Česky Bratr.) Érdekes, hogy az ifjú csehekkel szemben a 70-es évektől fogva az ó-cseh párt áll klerikális és feudális pártok szövetségében, mely cseh nemzeti álmai megvalósulását a dynastiától reméli. Az angolos irány azonban határozott túlsúlyban van. Segítségére nemcsak Skótyiából s Angolországból, de Böhl útján Svájczból, Bászeliől és Hollandiából is érkeztek s érkeznek összegek. Az egyetlen ref. tanítóképző 1870-ben nyílt meg Janata buzgólkodására

Časlauban, felsőbb leánynevelő-intézet pedig Krabsiczban van Šubert által alapítva.

Bárha a reformátusok terjedőben vannak, rendszeres Róma ellenes mozgalomról közöttük beszélni nem lehet. Számuk az összes protestánsok számának körülbelül egynegyed részét s a lakosságnak fél százalékát teszi. Legtöbben vannak Cseh és Morvaországban (1—2%), pár ezer a számuk Alsó-Ausztriában és Galicziában, Bukovinában egyetlen ref. lelkészi állás a magyar andrásfalvai, a többi tartományban csak elvétve akad ref. hívő.

Az ev. luth. egyház (evangelische Kirche A. B. vagy A. C.) különösen régebben még nagyobb széttagoztságot mutatott, mint a református, mert pl. a luth. cseh gyülekezetek sokkal közelebb álltak szertartás tekintetében is a ref., mint a luth. egyházhoz. Ma sincs közös ágendás könyv s confessio gyanánt az augsburgi vallástétel van megnevezve, közelebbi meghatározás nélkül, hogy az első, vagy a szelidített második-é? Az ágendás könyv ügyét újabban az ev. lelkészegylet vette kezébe; ez egyletnek ref. tagjai is vannak.

Az eleven élet egyik bizonyága az „evangéliumi mozgalom (Los von Rom)“. Be kell vallani, hogy kezdetében német nemzeti irányzatú volt. A szláv túlsúly készítette azt a két orvostanhallgatót, hogy a bécsi egyetemen az „el Rómától“ elvet kimondják s a német nemzeti párt fujta nagygyá a jelszót (Schönerer, dr. Eisenkolb képviselők). A nemzeti érzékenykedés teszi lehetetlenné a két protestáns egyház testvéries együttműködését ma is, mely megvan a cseh reformátusoknál is, sőt a luth. németek és csehek között is, így pl. beköltözött reformátusokat lutheránussá tesznek németységök alapján, vagy a luth. csehek és németek nem engedik meg, hogy gyermekeik más nemzetiségű lelkésztől nyerjenek vallásos oktatást, mint a milyenek ők. Ez a nemzeti érzékenykedés az oka, hogy a két prot. felekezet nemhogy közelednék egymáshoz, hanem inkább szétválni igyekeznek.

A Rómától elszakadással is a németséget akarták erősíteni, de a clerus mindenhatóságával szemben reakcióként csakhamar előtérbe lépett a vallási motívum is, mit maguk a vezetők, törvényszék, miniszterelnök, sőt egy kath. író is elismer. Tény, hogy régi, titokban forrongó mozgalom volt az, mely 1897-ben kitört s három év alatt körülbelül 20 ezer lélekkel szaporította az ev. egyházat. Manapság Bécsben 7000-en felül van az áttértek száma, körülbelül 100 új lelkészi állást szerveztek, melyekbe jórészt külföldi — németországi — segédlelkészeket alkalmaztak, kik közül azonban mintegy 20

az ultramontán sajtó által államveszélyesekül vádoltatván be, megerősítést nem nyert. Az áttérés érdekében egyes helyeken egész szervezett akció folyik, melynek megindítására különösen fontosak az ú. n. családi esték. Legtöbb esetben vendéglőhelyiségben rendezik ezeket, jórészt kath. vallású résztvevőkkel; meghívják rájuk egy-egy év. lelkészt szónoklat tartására, melynek hatásától sok függ. Egyes helyiek is szót emelnek ezután, részint áttérésük történetét adván elő, vagy a jelenet hatása alatt bejelentvén a mozgalomhoz való csatlakozást. Énekkarokat szerveznek, melyek összejöveteleik alkalmával énekszámokat, vagy hazafias dalokat adnak elő, úgy, hogy a végén a lutheránusokra előbb kedvezőtlen arányszám megváltozik. Egyes helyeken közreműködik az elkeseredés, mint pl. a déli szlovéneknél, kiktől jezsuita tanácsra régi ó-szláv liturgiájukat akarják elvenni s latinnal helyettesíteni. Mások meg megmaradtak egyelőre az ó-katholicizmus lépcsőfokán; ilyenek voltak első három esztendőben mintegy 8000-en.

Az év. mozgalomnak rendkívül üdvös hatása mutatkozik az egyháztársadalmi életben. Szegények felségelésére egyletek, kórházak és árvaházak alakulnak, a melyeket aztán diakommisszákkal, a prágai, bécsi és bielitzi diakonissaintézetek látnak el. Bécsben van az iskolás gyermekek vallásos nevelését elenőrző egyesület (Schulverein), továbbá „ifjú emberek ker. egylete“, melynek tagjai harmadrészen katolikusok s mely példát persze utánoznak. Fontosak a diákokthonok Bécsben, Lembergben, Waiernben, hol egy gymnasium előkészítésére szolgál, leányotthonok Grácban, Klagenfurtban, leánynevelde Teschenben, tanítóképző Bielitzben, számos egyesület. Nem maradhat említés nélkül az „Evangelische Kirchen-Zeitung für Oesterreich“, az év. lelkészegylet organuma sem, mely a napirenden lévő vitákat oly kitarással folytatja.

Természetes, hogy a katholicizmus is mindent megtesz megtámadott ügyének védelmezésére. Az áttérteket kihirdetik szósze kből; processiókat, népgyűléseket tartanak, sokszor egy-egy meghirdetett evang. istentisztelet vagy ünnepély napján, de újabban kezdik belátni, hogy ezzel célzt nem érnek. Sokkal nagyobb eredménye van a kath. politikai szövetségésnek, mert pl. a klerikális német párt a feudális csehekkal és lengyelekkel együtt a pápa és dynastia szolgálatában egyek. Fényesen dokumentálta ezt az 1905 november 17—21. napjain Bécsben megtartott ötödik kath. nagygyűlés, mely hely épen az evangéliomi mozgalomra tekintettel választatott ki. Immár mindenütt a püspökök jóváhagyásával egyházmegyei választmányok működnek, melyek együtt alkotnak egy köz-

ponti választmányt. Hatalmasan fejlett iskolai és munkás-egyesületről tudnak számot adni s a Bonifacius-lap 700,000 példányban jelenik meg. Különösen erős hangsúlyozást talált a választásoknál való összetartás. Ausztriára vonatkozólag elhatározták, hogy a bécsi „Reichspost“ és „Vaterland“ lapokat központi lappá teszik s klerikális sajtótermékek terjesztésére Pius-egyletet alakítanak. A nép, nők, főiskolai hallgatók számára rendezett ünnepélyekkel egybekötött gyűlés lefolyásáról érdemes még megemlíteni, hogy Magdolna főhercegnőnek s az ismert eretneküldöző Canisius Péternek szenttéavatását kérték. Így védekezik Róma.

Az ev. lutheranus egyház, mely az összes protestantismusnak körülbelül háromnegyed részét teszi, legjobban el van terjedve Sziléziában (14%), Krajnában (5%), Bukovinában, Felső- és Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban (1—2%). Többi helyeken szórványok.

A többi felekezetek közül csak a pár ezer lelket számláló herrnhuti gyülekezet van elismerve. A mult századi rationalismus teremtette meg ez irányzatot s a cseh Rothwasser helységben csakhamar árva gyermekeknek menhelyet építettek. Működésüket sok tekintetben a zavarosban halászás jellemzi s épen azért reformátusok és lutheránusok éles harcokat vívtak ellenük. A baptisták, methodisták, congregationalisták, szabad ev. egyház, irvingianusok csak házi istentiszteletet tarthatnak s híveik a confessio-nélküliek közé számítanak.

Az ausztriai protestantizmus igazi martyregyház volt a multban, küzdő egyház a jelenben. Hogy mikor fog az ultramontán szellemű hivatalos hatalom s a főpapok befolyása alatt álló feudális nagybirtok szövetsége felett az evangyéliomi szabadság s egyenlőség erejével győzedelmeskedni, a jövő titka. Mindenesetre el kell jönni az időnek, mint több örvendetes jel mutatja. Ámde az addig folyó élet-halálküzdelem méltán kelti fel figyelmünket és rokonszenvünket.

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza,
ref. lelkész.

T Á R C Z A.

A ZEMPLÉNI REF. DIOECESIS EGYHÁZLÁTOGATÁSI KÉRDŐPONTJAI.

Szuhay Benedek „Az egyházlátogatás“ (Miskolcz, 1900.) ezimű munkájának „forrásművei“ közé odasorolja a tiszán-
inneri egyházkerületnek és a sárospataki kollegiumnak Sáros-
patakon lévő levéltárát is. De itt nem említi meg, a miről
művének más helyén győződhetünk meg, hogy tudniillik felhasz-
nálta a régi zempléni egyházmegyének, vagy, a mint egy időben
gyakran előfordul, dioecesisnek a régi jegyzőkönyveit is, melyek
szintén Sárospatakon, a kollegiumi könyvtárral kapcsolatos
kézirattárban őriztetnek. Közül is belőlük — habár nagyon
hibásan és hiányosan — egy pár egyházközségre vonatkozó
egyházlátogatási jegyzőkönyvet, a mi csakugyan kétségtelenné
teszi, hogy kutatott bennük. Ám — úgy látszik — csak
futólagosan; erre mutat legalább, hogy teljesen figyelmen kívül
hagyta a legnevezetesebbet, a tárgyára nézve fegfontosabb és
legérdekesebb adatot: a nevezett egyházmegyének legkésőbb
a XVII. század elejéről, de valószínűleg még korábbi időből
származó egyházlátogatási kérdőpontjait.

Ezt a hézagot kívánom pótolni az alábbiakban, mert az
említett munka ebbeli hiánya annyival jelentékenyebb, mivel
szerzője máshonnan sem kapott a felkért adatközlők közül
senkitől, s így nem is közölt ilyen tárgyú és irányú, rend-
szeresen megállapított munkálatot a régibb korból.

Megjegyzem, hogy a három oldalon helyet foglaló kérdő-
pontoknak a két első lap aljára eső része már igen régen
leszakadt s későbbi (de nem sokkal későbbi) írással nem éppen
szóról-szóra pótoltatott az eredeti szöveg. Úgyszintén ugyan-
azzal az írással utólag van beiktatva egy pár kérdőpont.
Ezek a későbbi írású pótlékok megkülönböztetésül cursiv betük-
kel vannak szedve az alábbi közleményben.

Processus visitationis.

I. Templum et coemeterium perlustrandum.

II. Domus pastoris cum hortis, et diligenter inquirendum,

num aliquae terrae arabiles, prata, vel aliquae possessiones a parochia sint abalienatae, et num proventus sit diminutus?

An habeant utensilia pro Sacramentis?

III. *An testamentali oblatione vel pia collatione quispiam aliquid contulerit ecclesiae?*

Postea fide mediante *tur a populo de pastore.*
(. . . . a)

I. An eorum pastor doctrinam sanam et orthodoxam, cum sacris literis et symbolo apostolico congruentem doceat?

II. An etiam S. Bapt. et Coenam Domini pure et secundum Christi institutionem administret?

III. An fideliter faciat officium in docendo, administrandis sacramentis, corripiendis peccatoribus?

IV. Num conjuges novos publicet, num mane, die Dominico, vel vesperi, copulet? Num immaturas personas infra annum 14 copulet?

V. Quam bene ille cum rectore conveniat?

VI. Quomodo vitam suam instituat?

VII. Qualem habeat familiam, et eam qualiter instruat.

VIII. Bona ecclesiastica quomodo curet?

IX. An catechesin et initia religionis christianae doceat?

Pastor de populo.

I. An preces publicas et conciones frequentet?

II. (. . . . tatur.) *An Sacramentis utantur?*

III. An sint patientes correctionis, an inobedientes et refractarii insurgentes adversus pastorem?

IV. An inter ipsos sint prohibita vituperia per Spiritum et Baptismum?

V. Quomodo curent pastorem; an ne solvant proventum?

VI. Sintne nocturni conventus puellarum, nuptiarum nentium et juvenum?

VII. An contra leges peccantes condigna puniantur poena; vel vero pecunia, vel vino luant?

A populo et pastore inquirantur ista de rectore.

I. Nun diligenter suo officio fungatur?

II. Num pie et honeste vivat?

III. Quomodo cum pastore conveniat?

De scholasticis.

I. Num diligentes sint in discendo?

II. Num honeste vivant?

De proventibus templi inquirendum.

Sic viventibus universis et singulis, tam in hoc, quam altero seculo omnia fausta feliciaque contingent.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Midőn a külföldi egyházi élet figyelemmel kísérését e Szemle lapjain újból felveszem, lehetetlen bocsánatot nem kérnem a szíves olvasótól, kit a folytonosság megsértésével kívánok tovább kalauzolni azon a téren, a melyen annak idejében több jóindulattal, mint pontossággal vezettem volt. Az a nagy közbevetetes, mely e rovat folytonosságában előállott, arra kényszerít, hogy ez alkalommal jóformán csak egyetlen egy eseményt ragadjak meg a sok közül, a melynek önmagában is nagy jelentősége van az egyházi élet terén és a mely nagyon elhatárolt formájában is méltó arra, hogy különös figyelmünkkel ajándékozzuk meg. A nagy esemény, melyre célozok, a melyről megemlékezni kívánok, az állam és az egyház separatiója Franciaországban.

Jól tudom, hogy a hazai napisajtó is élénk figyelemmel kísérte az ú. n. francia kulturharczot, és ennek folytán ama sajtó olvasói előtt igen kevés újat tudok felmutatni a részletekben. Mindazonáltal van egy pár olyan jellemvonás a fent jelzett küzdelemben, a melynek bizonyos oldalról való megvilágítása a mi sajtónkban nem részesült a kellő figyelemben és épen azért nem teszi feleslegessé, ha épen azokra fektetjük itt a súlyt.

A francia separationális törvényt — mert hiszen immár törvény az, a miről a mi napilapjaink annak idejében csak mint javaslatról emlékeztek meg — legfőbbképen az jellemzi, hogy benne a modern államok jövő egyházpolitikájának első megnyilatkozását látjuk a kontinensen.

Jól tudom, hogy a mit most mondtam, kissé merész állítás. Hiszen épen a legújabb időben számtalan jelenséggel találkozunk, mely az állam és az egyház között a multban kifejlődött viszonyt még szorosabb kötélekkel kívánja összekötni. Épen hazánkban látjuk azt a legteljesebb mértékben.

Az egyházak állami segélyezése: az ú. n. államsegély, a maga fokozatosan növekvő mértékével, az ú. n. lelkészi kongruatortvény, a lelkészi nyugdíjintézet segélyezése, a felekezeti egyházak híveinek adóterhén való könnyítésre irányuló törekvés és általában mindaz, a mi nálunk az 1848: XX. törvényczikk végrehajtásával kapcsolatban felmerült és tervbe vétetett: azt mutatják, hogy Magyarország ez időszerint az államegyházak szervezésére törekszik.

A mit minálunk, részben mint megvalósult, részben mint tervezett kapcsolatot szemlélünk, előttiünk már meg volt Ausztriában, még előbb Németországban a nem államegyházaknak államegyházzá tételére. Hogy pedig nálunk a római katolikus, — Német-, Holland-, Dán-, Svéd- és Norvégországban, valamint Angliában is a protestáns, ismét másutt p. o. Spanyolországban stb. a pápás egyház ős időtől fogva állami egyházak a szó szoros értelmében és ezen viszonyuk ma is fennáll: erre kár a szót vesztegetni.

Úgy látszik tehát, hogy a tények többsége a mi előrebocsátott állításunk ellen bizonyít. De mi merjük vitatni, hogy „csak úgy látszik“. Merjük pedig azért, mert az újkorbéli államfejlődés keretében, tehát ott, hol a modern eszmék teljes mértékben hódítottak, Franciaország példája immár a negyedik novum. A mi ellenkezőleg bizonyíthatna: az mind foldozás, a réginek tatarozása, de semmiesetre sem újítás a szó szoros értelmében. Az északamerikai Egyesült-Államok, majd Belgium és Olaszország s végül Franciaország jelölik az új egyházpolitikai irányt. A két közbülső még tökéletlenül, de az első és utolsó immár a maga teljességében.

Tessék bár, vagy ne tessék is valakinek, tény az, hogy a vallási társadalmak hovatovább alászállanak arról a piederstálról, melyre a középkor misztikus szelleme emelte őket. Volt idő, midőn a család volt az állam. És ma a család jóformán összes közjogi jelentőségét elvesztette. Volt idő, midőn az egyház volt az állam. És ma már nemcsak ennek a magasfokú jelentőségnek van vége, hanem az egyház közjogi attributumai is folytonfolyvást kopnak, mállanak, míg végre az egyház is épen úgy tisztán magánjogi közület lesz, mint a család. De meggyőződésünk szerint ez a változás teljességgel nem érinti sem a családnak, sem az egyháznak alapvető ethikai fontosságát. Hiszen az erkölcsi elem és ennek jelentősége teljesen független mindennemű, az azt hordozó s megtestesítő közületnek államjogi szereplésétől. Sőt a mint a római egyház példája igazolja, minél inkább arra kényszerül az egyház, hogy a maga temporális viszonyait szűkebb térre vonja és

vallás-erkölcsi, örök talapzatára húzódjék vissza, annál inkább képes magasztos hivatásának megfelelni.

De hiszen tulajdonképen nem arról van szó, hogy az egyházra nézve a közjogi karakter tünedezése veszedelmes, vagy jótékony hatású-e; hanem arról, hogy a már idézett példákban látható jelenségek efemer természetűek-e, avagy pedig valóban olyanok, melyek a jövő fejlődés irányát vannak hivatva bizonyítani? Ha az utóbbit vitatjuk: vajjon vannak-e erre nézve számbavehető okaink s ezek vajjon mit magyaráznak?

Azt tapasztaljuk, hogy különösen két irányból működnek az egyház és állam szétválasztásán dolgozó erők. Az egyik magából az egyházból, és pedig ennek hithű protestáns válfajából indult ki s a szabad-egyházak rendszerét létesítette azon, már Kálvin János által is hangoztatott elv nyomán, hogy az államnak nincs beleszólása az egyházi, a vallási viszonylatokba. A másik a vallás- és egyházellenes irányzatok szülötte: a szabad gondolkozók, az atheisták, az indifferensek és szocziáldemokraták köréből indul ki.

Minthogy nekünk, az evangyeliomi elvek alapján, egyenesen Kálvin felfogását kell helyesnek tartanunk és egyszersmind eszményinek is: nyilvánvaló, hogy a hol két oly különböző irányzat, mint a fent vázolt, egy és ugyanazon célra tör, véglegesen más eredmény nem létesülhet, mint az, a mely a közös törekvések eredőjének irányába esik.

Csak az előrebocsátottak után térhetünk már közelebb előre kitűzött tárgyunkhoz: a francia separationális törvények méltatásához. Meg kell azonban már előre jegyeznünk, hogy mielőtt Franciaországban az egyház és állam szétválasztásainak politikai jelszava komolyan felmerült volna, már volt Franciaországban az államtól szabad egyház, t. i. a positiv alapokon álló református egyház.

A mit nekünk protestánsoknak, épen saját hitelveinken alapuló egyházpolitikai eszményeink értelmében, ideálisnak kell vallanunk, t. i. hogy az egyház és állam a végső fejlődés fokára semminemű közjogi nexusban se álljanak egymással: ezt a római katholicizmus teljesen perhorreskálja. Az ő eszménye a középkori egyházi társadalom, a mely nemcsak hogy állam volt az államban, hanem annyira az egyetlen souverain-állam is volt, hogy az ú. n. világi államok léte, műveltsége vagy szolgasága, kormányformájának minősége, társadalmi tartalmának alakulása . . . mind, mind az egyháztól függött.

A római katholicizmusnak a középkori viszonylatok fen-

tartására irányuló törekvése okozza mindenekelőtt azt, hogy a protestantizmuskifejtette elvek hatása alatt létesült állami teljes souvereinitás, saját létének védelmében kezdi bontogatni az egyház és állam közötti fennállott régi kötelékeket. Így történt ez p. o. Franciaországban is, hol a róm. katolicizmus, a maga hivatalos szerveinek részint hivatalos, részint társadalmi munkássága által az államformának megváltoztatásán munkált.

Mínthogy pedig a modern államfejlődés mind és mind több ponton ellentétbe jut a róm. katolicizmus középkori állameszményével, melyet ez a vallásos irány csalhatatlanul helyesnek tart: bátran következtetünk arra, hogy mindenütt, a hol csak a róm. katolicizmus társadalmi úton le nem köti maga számára az állampolgárok döntő részét, előbb-utóbb nemcsak ki fog törni a separationális irány, de mindenhol győzedelmeskedni is fog.

A mennyire a mostani társadalom fejlődési irányából a jövőre következtetni lehet, az állam ügyeinek intézésében hovatovább nagyobb tér jut azoknak az elemeknek, melyek már elvileg is az egyház és állam szétválasztása mellett vannak. Így p. o. már jelenleg a francia separationális törvény meghozatalánál is aligha lehetne komolyan vitatni, hogy a törvény inkább a köztársasági államforma oltalmára, a köztársasági érzelmű képviselőkől alakult többség által szavaztatott meg, mintsem hogy benne a vallás- és egyházellenes irányzat diadala a túlyomó jelentőségű.

Ismeretes dolog, hogy Franciaországban nemcsak a vallási indifferentizmus és atheizmus, mint olyan, van felettből elterjedve, hanem a szociáldemokrácia is, melynek egyik politikai programmpontja röviden így hangzik: „a vallás magánügy“. A szociálistizmusnak terjedése, akár a szociáldemokratapárt, akár a kiegyenlítő szociálistizmus irányában történjék is, mindinkább elterjeszti a vallásról szóló fenti felfogást. És ma már Franciaországban, hol a szociáldemokratapárt kormányképeségre is felküzdötte magát, teljes mértékben érvényesült az az elv, melyet a szociáldemokrata világszervezet erfurti programjában a következőkben olvassunk: *„Minden vallási társulat és egyház magánegyesülésnek, mindenki vallása magánügynek nyilváníttassék. Közpénz vallási célokra nem fordítható. Az egyházi birtokok elkobzandók és köztulajdonba veendők s jövedelmük csakis kulturális célokra fordítandó.“*

Mint mindjárt látni fogjuk, teljesen ez a szellem érvényesül a francia separationális törvényben is. Még mielőtt tovább mennénk, csak arra kell reámutatnunk, hogy idéze-

tünk nem az erfurti szociáldemokrata programnak közvetlenül eszközölt fordítása, hanem szóról-szóra abból a füzetkéből van véve, melynek címe ez: „Mit akarunk?! A magyarországi szociáldemokrata párt programjának magyarázata“. És ha már most ehhez hozzávesszük azt az előnyomulást, melyet hazánk legközelebbi politikai viszonylatai között a magyarországi szociáldemokrata-párt végrehajtott s azt kombináljuk amaz irányzattal, mely a manapság szinte elemi erővel ható nationális fellendülés árnyékában mind erőteljesebben érvényesül az egyházpolitikai reakció érdekében: akkor körülbelül az egyházpolitikai lehetünk a felől, hogy egy emberöltő alatt hazánkban is mily hódítást fog végezni a separationális propaganda.

Lehetséges, hogy sokan rémlátónak fognak bennünket tartani. De ennek daczára is valljuk, hogy a modern állami egyházpolitika szükségképeni, törvényszerű fejlődési irányának azt tartjuk, mely Franciaországban most diadalmaskodott és a mely szelidebb és egészségesebb szellemben, mert reakció nélkül keletkezett, már több mint száz év óta érvényesül az északamerikai egyesült-államokban.

A fejlődésnek ezt a menetét késlelteti minden olyan törekvés, mely az egyház és állam közötti ellentéteket lehetőleg lesimitani igyekszik. Ellenben előmozdítja, gyorsítja az ellentéteknek szándékos kihelyezése bármelyik fél, de különösen az egyház részéről. Épen ezért hiszszük, hogy a separatióra később kerül a sor ott, a hol protestáns nemzeti egyházak dominálnak. Ellenben gyorsabban ott, hol a róm. katholicizmus az erősebb fél.

Hogy miképen néz ki a szociáldemokrata pártprogram megközelítő érvényesülése mellett kialakult modern egyházpolitikai program: azt a separationális törvény következő rövid ismertetéséből láthatjuk.

1. A lelkiismereti szabadság minden állampolgár részére biztosítottatik.
2. Az államnak nincs kultuszbudgetje, mindazonáltal gondoskodik a gymnáziumi vallástanítás, a kórházi és fogházi lelkigondozás költségeiről.
3. A jelenlegi egyházi hatóságok közigazgatási tevékenysége mindaddig fennmarad, míg a törvény értelmében szervezendő kultusz-egyesületekre átruháztatik a megfelelő egyházi vagyon.
4. Ezen kérdéses egyházi vagyon olyan kultusz-egyesületekre háramlik, melyek az ő kultuszuk általános szervezetéhez csatlakoznak. A jótékonyági alapok az egyházaktól elvételnek.
5. Minden, nem a kultusz gyakorlására szolgáló javak, hasonczélú állami intézetekre szállnak.
6. A kultusz-egyesületek között felmerülhető

viszályt az államtanács igazítja el. 7—8. Mindazon helyeken lévő egyházi javak, hol kultusz-egyesület nincs, az illető kerületben lévő jótékony intézeteknek jut. 9. A jelenlegi, 20 évnél tovább szolgált, illetőleg 45 évesnél idősebb lelkészek, mint állami hivatalnokok, élethosszig tartó nyugdíjat kapnak, míg az ifjabbak végkielégítést. 10—15. Az egyházi épületek állami tulajdonba mennek át, közülök a nyilvános kultusz céljaira szolgálókat az állam díjtalanul állandóan átengedi a kultusz-egyesületeknek, míg a többiek csak ideiglenesen és pedig bizonyos számú éveken túl, bér fejében hagyatnak meg a kultusz-egyesület hasznélvezetében. 16. Minden községben, melynek kevesebb mint 1000 lakosa van, a hol 1000—2000 lakó van a községben 15, 2000-nél népesebb városokban legalább 25 ott lakó, önjogú állampolgár alkothat egy kultusz-egyesületet. A kultusz-egyesület a maga céljaira kollektákat gyűjthet, stolarét szabhat, a templomi ülőhelyekért díjakat szedhet. Számadásai minden évben az osztatok elé terjesztendőek. 17. A kultusz-egyesületek alapítványokat s hagyományokat el nem fogadhatnak. Tőkét ugyan gyűjthetnek, de ez a tőke évi 5000 franknyi vagy több évi budgettel bíró egyesületnél nagyobb nem lehet, mint annak háromszorosa, a kisebb budgetű egyesületeknél, mint az évi budget hatszorosa. 18. Az egyes kultusz-egyesületek nemzeti kötelekbe léphetnek. 19. Az egyesületek anyagi ügyei az állami számvevőség ellenőrzése alatt állanak. 20. A kultusz gyakorlása állami oltalom és ellenőrzés alatt áll.

Íme nagyjában így néz ki a modern francia egyházpolitika szülötte: a separationális törvény. Látnivaló, hogy némi tekintettel van a multbeli viszonyokra, de e tekintet oly csekély, hogy szinte a semmivel határos. Mellette az egyes felekezeti egyházak, főleg pedig a csekély lélekszámmal bíró protestáns egyházak, szinte az enyészet szélére sodortatnak. És ennek a legfőbb oka az, hogy úgyszólván meglepetés-szerűen jött az egész reform. Az a pár év, a mely alatt a reform eszméje felszínre került és testet is öltött, teljességgel elégtelen volt a kellő előkészületre.

Hogy a róm. katolicizmus miképen viselkedik az új helyzettel szemben: az még ma nem áll tisztán előttünk. De a protestánsok már beletörődtek a változhatatlanba s megkeddték szervezkedési munkálataikat.

A nagy reformot az teszi különösen elviselhetlen súlyúvá, hogy minden egyházat eddig az állam tartott, kivéve a maroknyi református szabad egyházat. Az egyes egyházak így hiveik áldozatkészségét nem az egyházi intézmények fentartására.

hanem más: missziói, evangelizáló, belmissziói, egyházi szociális czélokra vették igénybe s jóformán ki is merítették. Most tehát, a mint az állami mankó kettétörött kezükben, az egyházi intézmények életét csakis az egyháztársadalmi munkásság teljes beszüntetésével menthetik meg.

Nem hagyhatjuk e helyen említés nélkül azt a körülményt, hogy hasonló reformok minden államegyházat hasonló inséges helyzetbe juttathatnak. A jövő fejlődési irányával számotvető szabad egyház azért nem cselekszik helyesen, ha államegyházzá törekszik lenni s léte fentartásának terhet főképen az állam nyakára kívánja áthárítani. Ezért a mi magyar protestáns egyházunkban mutatkozó állami nisus teljességgel nem tekinthető megnyugtatónak.

Mielőtt berekesztenénk szemlénket, még egy igen érdekes jelenségre kell felhívunk az érdeklődők figyelmét. És ez az, hogy a francia hugenotta-egyház két árnyalata, t. i. a pozitív és liberális egyház, most, a végveszedelem napjaiban roppant nehezen tud egy és ugyanazon szervezetben egyesülni s így egy olyan erős organizmust létesíteni, mely a csapás elviselésére alkalmas lehetne. Az ok: confessionális torzsalakodás, mely főleg a pozitív irány híveitől indul ki, kik modernbb felfogású hitsorsosaikkal csak úgy akarnak egy szervezetben élni, ha ezek elfogadják az ő, 1872. évi confessiójukat.

Erre a körülményre pedig azért fektetünk súlyt, hogy a túlzásokban lévő veszedelemre is felhívjuk a figyelmet. De meg azért is, hogy annál inkább kitűnjék a dissolutio munkája, mely az egyházi társadalmat tényleg szorítja vissza felé, az alsóbrangú társadalmak nivójára. Úgy ez a testvéri torzsalakodás, mint maga az egész reform, élénken mutatja, hogy minél intransigensebb álláspontot foglal el valamely egyház, annál inkább sietteti a szocziáldemokrata párt programjában lévő gondolat megvalósulását, t. i., hogy „a vallás magánügy“.

Érezzük, hogy a jelen egyházi szemle igen keveset nyújt abból, a mit elől ígért, t. i. a francia separationális törvényről s az ennek következtében támadt egyházi viszonyokról, de másfelől érezzük azt is, hogy kötelességet teljesítettünk, mikor azt a nagy eseményt a társadalmi viszonyok forгатagához való helyzetében ismertettük s így alkalmat nyújtottunk a szives olvasónak, hogy a mi egyházpolitikai viszonyaink fejlődési irányairól és saját egyházunk legújabbkori törekvéseiről is elmélkedjék.

P. J.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Társadalmi evolúció. Irta *Kidd Benjámín*, angolból fordította Geócze Sarolta, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1905, Hornyánszky V. nyomása, 387 lap.

A M. T. Akadémia kiadásában nagyszabású munka jelent meg. Kidd világhírű műve a társadalom fejlődésének törvényeiről. Ez a munka az íróját egy csapásra a legelső angol sociológiai írók sorába emelte és nevét az egész művelt világon ismertté tette. Az angol eredeti először 1894-ben jelent meg és azóta csak Angliában 32 ezer példányban kelt el s azonkívül minden európai nyelvre lefordított. Helyesen emeli ki magyar fordítója, hogy az ily siker olyan műnél, melynek stílusa tömör és a puritánságig egyszerű; mely nem úszik az árral, nem hivatkozik az olvasó képzeletére és szenvedélyeire, hanem tisztán a belátására, csak kiváló belső jelességek eredménye lehet. E jelességek: óriási szemhatár, s az annak megfelelő mélység; az éles látás és eredetiség; a teljes elfogulatlanság és tudományos tárgyilagosság s végül a modern biológia elveinek és módszerének az emberi társadalomra való alkalmazása. Tudunkkal az emberiség társadalmi fejlődésének nagy problémáját a maga egészében a darwini tudomány szempontjából és az emberi léleknek ily mély ismeretével eddig még nem fejtegette senki. Akár elfogadjuk a főtételeit, akár nem: a mélyen járó munka gondolkozásra ösztönöz. E mellett most, mikor az elmúlt század materializmusával a kelő század idealizmusa a vezető népek lelkében heves harcot vív, a Kidd-féle gondolatkör megismertetése nálunk is nagyon időszerű. Korszerűségét hatványzólag fokozza a tárgy köre, a mennyiben benne a vallás, a társadalom és a természettudomány ama nagy kérdéseiről van szó, melyek a gondolkozó emberi elméket mai napság a legélénkebben foglalkoztatják.

A mű alap gondolata az, hogy az *emberiség társadalmi fejlő-*

désében a vallás a főtényező, a modern népek magas civilizációja és kifejlett demokráciája egyenesen a keresztyén vallásnak és az általa kifejlesztett altruizmusnak a gyümölcse; a társadalmi evolúció másodlagos tényezője pedig az ember józan esze és társadalmi ösztöne. A Darwin-féle kiválasztás törvénye, némi módosítással, az emberi társadalomra is érvényes, de ez a törvény az emberiséget nem a verseny (a létért való küzdelem) megszüntetése felé, tehát nem a socialista ideál felé hajtja, hanem folytonosan a verseny hathatósabbá tételére ösztönzi. E szerint Kidd a társadalmi fejlődést a Darwin elméletének világánál kutatja, a kiválasztás és a létért való küzdelem elveit elfogadja; de erélyesen szembe száll Spencer Herbertnek elcsüggesztő agnoszticizmusával és Marxnak materialisztikus socializmusával, a mennyiben a társadalmi evolúció főtényezőjéül a vallást, a nyugati művelődés vezető elvévé a keresztyén vallást, a modern népek magas civilizációjának és kifejldött demokráciájának fejlesztő erejévé a reformációt teszi. Történeti alapon hebizonyítja, hogy a nemzetek versenyében a tartós sikert nem a csillogó emberi tulajdonságok, nem a ragyogóbb ész biztosítja, hanem a vallásból sarjadt erkölcsi tulajdonságok: a jellemerő, a tisztesség, a becsületesség s mindenkifelett az erős kötelességérzet. Párhuzamot von Franciaország és Angolország között és kimutatja, hogy míg a francia nemzet a vallási és erkölcsi hanyatlás folytán elvesztette korábbi felsőbbiségét, addig az angolszász faj az oceánon innen és túl a civilizáció terjesztőjévé és a földkerekség első nemzetévé vált, azoknak az erkölcsi öröknek a segítségével, a melyeket komoly vallásosságából kifolyólag egyházi és családi, társadalmi és állami életében kifejt. A régi Görögország és Róma is csak addig volt nagy és hatalmas, a míg honi isteneit tisztelte és az erkölcsiséget gyakorolta; a későbbi korszakaiban elhatalmasodott hitetlenség s az ezt követő erkölcsi sülyedés a faj erejét lassanként aláasta és a hatalmas birodalmak összeomlását idézte elő.

A létért való küzdelem a haladó társadalmakban nem szűnik meg soha, sőt inkább a legteljesebb kifejlődését a legfejlettebb társadalmakban éri el. A népfajok és a társadalmak fentartó erkölcsi erőit nem az anyagi jóllét, hanem a küzdelem és a szenvedés fejleszti ki. Minden faj és minden társadalom haladásának és emelkedésének feltétele a folytonos küzdelem és szenvedés. Az ember, a ki eredetileg a meleg éghajlat szülötte s legkönnyebben és leggyorsabban ma is ott szaporodik, fejlődése legfelső fokát nem ott érte el, a hol a megélhetési feltételek a legkönnyebbek voltak; hanem ott, a hol az embert a létért való küzdelemre, a természettel való ádáz küzdelem a leginkább alkalmassá tette; a hol a küzdő ember erélyre, bátorságra, feddhetetlenségre és mindarra a jellemző erkölcsi vonásra tesz szert, mely hozzájárul ahhoz, hogy az ember a társadalmi

fejlődés magas fokát érje el. A hatalom központja a történet folyamán fokozatosan, de biztosan észak felé, a nagyobb küzdelmet igénylő régiók felé tolódott, sőt ma is az angolok és oroszok ama két népesoportja, melyeknek uralma a földkerekségnek mintegy 46%-ára terjed, az 50-dik szélességi fokon felül, északon lakik. Küzdés az élet s a küzdelmet követelő viszonyok fejtik ki a küzdő ember és emberiség bajvívó, bajlegyőző erejét. Ezért a föllendülés korszaka a nemzetek életében sohasem a béke és jóllét eredménye, hanem mindig a nagy és kitartó nemzeti küzdelem gyümölcse volt; mert a könnyű boldogulás és a könnyen elért jóllét rendszeren elpuhulásra és erkölcsi süllyedésre vezet.

Ezért Kidd erőlesen vitatja és be is bizonyítja, hogy a socialismus eszménye hamis és soha meg nem valósítható. Marxnak és társainak úgynevezett kollektív társadalma, állítólag megszünteti a tőke és a munka versenyét és mindenki számára meghozza az óhajtott boldogulást. De Kidd kimutatja, hogy ez sohasem fog bekövetkezni, mert a verseny és a küzdelem megszűnése ellenkezik az élő természet ama változatlan törvényével, mely szerint minden fejlődés alapfeltétele a küzdelem. Sőt még ha bekövetkeznék is a küzdelem és a verseny megszűnése, az sem biztosítaná a társadalom haladását és boldogulását; mert a verseny megszűnéséből menthetlenül megszületnék a testi és lelki elpuhulás, ezt pedig nyomban követné az általános jóllét hanyatlása. Kidd Darwinnal egyetértve, azt vallja, hogy a társadalmi életben is, miként az élő természetben, a megindult haladásnak elengedhetetlen feltétele az egyén állandó erőfeszítése és önfeláldozása. Ezért a társadalom evolúciója nem a socialista eszmény felé halad. Marx materialismusa végeredményében anti-socialis, mert a társadalmat összetartó erkölcsi erők gyöngítésére vezet. A materialismus, természete szerint, a hatalmon lévőköt mindig csak a hatalmuk kihasználására, az erősebbeket mindig a gyengébbek elnyomására ösztönzi, ezért a materialismus mindig erkölcsi romlásra s ezzel az anyagiakban is hanyatlásra vezet.

A társadalmi haladás egyensúlyát csak a vallás képes fenntartani. Mert az a tényező, mely az embert önzése megtagadására és erkölcsi önfeláldozásra bírja, egyedül csak a vallás. A vallás és közelebbről a keresztyén vallás erkölcsi erőiben bírja az ember a természetes önzését mérsékelni és leküzdeni képes magasabb természetfeletti erőt, a miért Kidd részletes bizonyítás alapján megállapítja, hogy socialis tekintetben az a vallás a leghatályosabb, a mely a legtöbb altruisztikus erővel bír, mert annál inkább képes socializálni az emberi önzést és annál több erkölcsi erővel tudja ellátni az embert a létért való küzdelemben. Kidd bebizonyítja, hogy a legerősebb nemzetek modern socialpolitikája a keresztyén vallás erkölcsi erőinek a gyümölcse. A társadalom mai fejlettségét

nem a népek értelmi emelkedése, hanem a keresztyén altruizmus idézte elő. A hatalmat bíró osztályok uralkodó állását az altruizmus ásta alá. A rabszolgaságot a keresztyén altonizmus szüntette meg. A jogegyenlőséget a növekvő altruizmus vivta ki. A vagyonosok és nagytőkések természetes önzését az altruizmus fékezi. A parlamentarismust az igazságtalanságok elkövetésétől az altruizmus tartja vissza és a szegényebb néposztály részére tett engedményekre az altruistikus érzések kifejlődése bírta és bírja rá. Szóval egész modern socialpolitikánk a keresztyén vallás-erkölcsi rendszer terméke.

Kidd *Társadalmi evolúciója* a jövőre is becses és nagyon fölemelő következtetéseket von. Azoké a nemzeteké a jövő, azok emelkednek a legmagasabb erkölcsi színvonalra, melyek a keresztyén vallást a leghívebben és legkövetkezetesebben követik. A társadalmi haladásban az elsőséget mindig azok a fajok és nemzetek fogják kivívni, a melyekben legnagyobb mértékben lesznek meg a keresztyénség altruistikus erői, azok az erkölcsi tényezők, melyek a becsületességben, kötelességérzetben, családi tisztaságban és az önfeláldozó szeretetben nyilatkoznak meg. Miután pedig a tiszta erkölcsi életre legsikeresebben a keresztyén vallás ösztönöz, a legnagyobb társadalmi és politikai, erkölcsi és anyagi sikereket a jövőben is mindig a legvallásosabb fajok fogják elérni. Mert a mint tény az, hogy a jelenkorban az angolszász népfajok, az angol, német és amerikai fajok a föld legelső nemzetei, úgy a társadalmi evolúció alaptörvényének megfelelőleg jövőre is azoké lesz az elsőség, a melyek a keresztyénség kimeríthetetlen altruistikus erőiből a legtöbbet tudnak bevinni a magok egyéni, családi, nemzeti és állami életébe; mert a keresztyén vallás a legerősebb és leghathatósabb sanctiót szolgáltatja az emberiség előhaladására nélkülözhetetlen erkölcsi erőkhöz. „A nyugati művelődés története, mondja Kidd, tényleg a keresztyén vallás természetrajza.“

Ezek főgondolatai a Kidd korszakalkotó művének, mely a maga hatalmas gondolataival, nagy igazságaival nemcsak nagyszabású és sok tekintetben új társadalom-elmélet, hanem óriási szellemi fegyvertár a materializmus, a racionalizmus és a félszeg socializmus ellen; mindenekfelett pedig hatalmas socialis apologia a keresztyénség vallási és erkölcsi igazságai mellett. Kiválóan eszméltető és megbízható kalauz azon vallási, erkölcsi, sociológiai és természetbölcséleti eszmék körében, melyek a jelenkor legnagyobb elméit foglalkoztatják.

A mű fordítását *Geöcze* Sarolta végezte nagy szeretettel és lelkiismeretes hűséggel, de nem minden tekintetben szerencsésen. Mi legalább azt tapasztaltuk, hogy a fordítás nem mindenütt szabatos és nem eléggé magyaros, de azért eléggé értelmes. Sz. F.

Az akarat nevelése. Írta: *Payot*, fordította: *Veszely Ödön*, átnézte Ambrus Zoltán, kiadta a Magy. Tud. Akadémia. (Könyvkiadó vállalat egyik kötete.)

Payot és ezen könyve, mely elsőkiadásban 1893-ban jelent meg Franciaországban, egyaránt kitűnő hírnévnek örvendenek hazájukban. Payot a nagy francia psychologusnak, Ribotnak egyik legkiválóbb tanítványa, ki híven követi mesterét s irodalmi és paedagogiai működésével előkelő állásra tette magát érdemessé. Könyve idegen nyelvekre is lefordítottatott s hazájában mintegy tizenegy kiadást ért már meg. Azonban annyira a francia viszonyokhoz van alkalmazva, annyira magán viseli a francia nemzeti szellemnek a bélyegét s aztán nálunk is e könyvnek tartalma oly sokszor volt már ismertetve s annyira ismeretes, hogy önként felmerül lelkünkben az a vélemény, hogy az Akadémia legalább is elkésett ma már e mű lefordításával; mert aligha igazat nem kell adnunk Geöcze Saroltának, a ki a Népnevelők könyvtára 12-ik füzeté gyanánt közreadott művének „Az akarat nevelése“-nek előszavában azt mondja, hogy nálunk nem Payot könyvének lefordítására, hanem eredeti paedagogia-munkára van szükség, mely az akarat lélektanát és neveléstanát magyar nemzeti szempontból s a magyar társadalmi viszonyokhoz alkalmazva — fejti ki. Geöczének ez a helyes eszme irányította tollát s hogy ő nem tudott olyan sikerült művet teremteni, mint a Payoté, nem lelkesültségén mulott, mint azt annak idején kifejtettük; azonban ebből még nem következik, hogy más magyar paedagogusok és philosophusok ne volnának ma már, a kik e feladattal meg tudtak volna birkózni s ne tudtak volna a francia Payot-tal sikerrel versenyre kelni.

Payot könyve első sorban az egyetemi és akadémiai ifjúságnak van szánva, a kik a középiskolából kikerülve, az akadémiai és egyetemek tanszabadságának légkörében a legtöbb esetben a nagy városokban, különösen Párisban, minden vezetést, irányítást nélkülözve, magukra vannak hagyatva s a böles vezetőt és az élet bölcseségét nélkülözve (az egyetemi tanárok nem igen törődnek velük s jó életbölcséséget nyújtó *jó könyvek* nincsenek) a legtöbbször egy kisebb tanulói kör hibás és ferde felfogásának rabjaivá vagy a saját szenvedélyeik és érzéki ösztöneik foglyaivá lesznek vagy pedig a hibás, léha társadalmi közvéleménynek áldozatul esnek. Payot az önnevelésnek, az önfegyelmzésnek útját mutatja meg, a magasabb intellektuális új életnek az útját, az igazságnak az útját, a melyen haladva, lehetnek egyedül az ifjak részint boldogok, részint a társadalomnak hasznos tagjai. Megjelöli azon módokat és eszközöket, melyeknek segítségével az ifjak szabadokká tehetik magukat, azaz megszabadíthatják magukat egyrészt az érzéki ösztönök és vágyak „hordáitól“, másrészt a ferde és léha társadalom

véleményének rabbilincseitől. Szóval Payot könyve azt a benyomást is teszi, hogy az elsősorban ifjúsági könyv, sok tekintetben olyan jellegű, mint az angol Smilesnek könyvei, azzal a különbséggel, hogy ez némileg mélyebb s tudományos lélektani alapvetésénél fogva a magasabb tudományos értékre is igényt tart. Payot maga mondja, hogy négy esztendei folytonos elmélkedésnek és tanulmányozásnak gyümölcse ez a mű.

Hát azt mi is elismerjük, hogy mint első sorban az ifjúságnak szánt népszerű mű, Payot könyve sikerült és nagy hatást is tett, hézagot pótoltt Franciaországban. tehát a mű gyakorlati részét illetőleg, mi is csatlakozunk a kritikának azon osztatlan elismeréséhez, melyben a műnek Franciaországban része volt. Azonban a műnek tudományos pszichológiai alapvetése, a mint maga a szerző is említi, az első könyv harmadik és a második könyv első fejezete, uem talál ilyen osztatlan elismerésre és tényleg ezek annyira vázlatosak és az alapvetés annyira felületes, hogy ma már nem elégíthet ki bennünket sem. Nem tartozunk azok közé, kik egy-egy philosophiai műben csak „homályt és mélységet“ keresnek, kívánnak; de csak 1893-ik év óta is nagyot haladt, egyrészt a szellemi élet *hygiénájára* vonatkozó lélektani kutatás, másrészt magának az akaratnak a lélektana is. Payot nem méltatja kellőleg a physiologiai és socialis szempontot az akarat nevelésének tényezői között s azért alig mernék habozás nélkül a mű fordítójának, Veszely Ödönnek azon nézetéhez csatlakozni, hogy ez a könyv teljesen a mai tudományos kutatás színvonalán áll. Hogy ezt biztosan konstatálhassuk, az illető fejezeteket az újabb kiadásokban jelentékenyen kibővíteni, pótolni kellett volna, úgy physiologiai, mint socialis irányban. Hogy physiologiai irányban talán maguk a francziák is érezhették ezt, mutatja némileg az, hogy Lewy Pálnak az akarat természetes neveléséről írott könyve már négy kiadást ért rövid időn belül. Egyébként a Payot lélektani iránya és alapfelfogása teljes rokonszenvünket és elismerésünket bírja, bár az ellenkező irányzatokkal, a Kant és Schopenhauer elméleteivel röviden, franczia könnyedséggel, hogy ne mondjuk, könnyelműséggel bánik el.

Mindezek daczára is az Akadémia, ha már nem bizik a lélektan ifjabb és régibb magyar művelőiben s ha jobban tetszik a fordítás, mint az eredeti — s ha csak a nemzeti tudományokkal kell kivétel tennie, a melyet magának a magyarnak kell megcsinálni — de gustibus non est disputandum és ez esetben mégsem végzett felesleges munkát. A mű fordítása elég jó, azonban a franczia eredetivel való összevetés nélkül is hibásnak találjuk annak a zenei hasonlatnak fordítását, melylyel Payot talán maga sem elég szerencsésen az *öszön* természetét akarta jellemezni. (Bethoven adagio-járól van szó; alapmotívum = tétel.)

Székely György.

Egyházi beszédek, írta *Lévay Lajos*. IV-ik kötet, ára kötve 6 kor. Debreczen, Hegedüs és Sándor.

Lévay Lajos sárkeresztúri lelkész, szép és bizonyára sokak előtt kedves jubileumi emléket emelt magának és adott lelkészársainak kezébe e kötet egyházi beszéddel, a melynek változatos tartalmát 17 vasárnapi és alkalmi, 10 liturgialis és egy Szász Károly püspök emlékezetének szentelt beszéd képezi.

Szükségtelen részletesen ismertetni Lévay Lajos beszédeit. Ismerik öt szeltében, mint a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak is egyik legismertebb és kedveltebb alakját és „krónikását“. És ha azt mondom, hogy ezen kötet minden lapján megtaláljuk az evangéliumot, megtaláljuk Krisztust, kinek ő olyan hű és odaadó szolgálja és tanúbizonysága és megtaláljuk az ő ismert és kedvelt egyéniségét, fővonásokban már megadtam ezen beszédek jellemzését.

A kötetet egy érdekes beszéd sorozat nyitja meg „a hitetlenről“ és „a hitetlen életéről“ a 14. Zsolt. ismert 1. v., illetve az 53. Zs. 2. v. alapján, a beszédekben egy aposztrofált hitelennel való *párbeszéd* alakjában ad útmutatást arra nézve, hogy miként vigyük fel az apologetika népszerűsített fegyvereit a szószékbe. Ügyesen és hatással, síma, tetszetős modorban oldotta meg a szerző a nehéz feladatot. A „ne légy hitetlen, hanem hívő“ textus alapján megragadó szép beszédben egészíti ki a hitről szóló beszéd sorozatot. „Az Úr az én pásztorom“ felett tartott biblikus elmélkedésnek szép gondolatait bizonynyal sokan fogják felhasználni. „A Krisztus mindenütt“ című beszédben Kozma Andor ismert remek költeményének parafrázisát adja Máté 28, 20 alapján.

„A jótétel Krisztus kicsinyeivel“ — Máté 25, 31—40 — bizonyára nem tévesztette el hatását és nem marad hatás nélkül, valahol felhasználtatik. „Az élet bajaiban“ Róm. 8, 28. alapján az örök, nehéz problémát fejtegeti, bizonyára balszam és megnyugtató volt ez sok szenvedő szívre! „En is ember vagyok“ című beszéddel ébren tartotta a szerző hallgatóiban az emberi méltóság öntudatát és óvta őket, ügyesen polemizálva, a romanismus emberistenítésétől. Meleg hangú, a szív teljességéből való beszéd a „Jőjjetek én hozzám mindnyájan“ című diaszporában tartott beszéd, a melyre a szerző a papi lexikonban közölt dolgozatában is hivatkozik; szinte látja az ember e beszédből a gyülekezetet is, a nehéz munkában verejtékező urasági cselédséget, a melynek bizonynyal evangélium volt ez a felülről jövő hivatató szózat. Az I. Móz. 2. 16. 17 alapján farsangi prédikációt közöl Lévay az élet paradicsomkertjéről és a „tilalmas fáról“ és szép téli beszédet a lelki munkálkodásról. „A kenyeret adó föld“ című beszédben nagyon szép azon részlet, a melyben a könnyelmű kivándorlástól óvja szerető gonddal népét a hű lelkipásztor. A „mit köszönünk a reformációnak“ című beszéd

kissé szárazabb az előbbieknél, de elvégre a reformáció ünnepén nemcsak mindig deklamálnunk kell, hanem alapos, gerinczes „tanításban“ is kell részesitenünk a gyülekezetet.

A szertartási beszédekről is dicsérettel kell megemlékezni. Valóban olyanok ezek, a minőknek az ilyen beszédeknek lenniök kell: közvetlenek, pasztoralis jellegűek; a jó pásztor szólal meg ezek mindegyikében. Érdekes és jól felhasználható a szerzőnek „Egyház-kelési“ agendája, valamint egy áttérőhöz intézett szép hiterősítő beszéde. Konfirmációi agendát is közöl a szerző, ennek azonban nagy hibája az, hogy túlságosan hosszú. Halotti beszédeiben is megvan a balszam Gileádból. Utolsó, Szász Károly felett tartott emlékbeszédeiben I. Kor. 15. 10 alapján valóban szép és marandó becsü emléket emelt a nagy, lánglelkű püspöknék.

Melegen ajánlom ezen *emlékkötetet* itt, a M. P. I. T. közlönyében, lelkésztársaimnak; olyan könyv ez, a melyet haszonnal, lelki épüléssel lehet forgatni nemcsak nekünk, hanem világi embereknek is. A beszédeket talán itt-ott kissé hosszúaknak, terjengőseknek és bőbeszédűeknek fogják tartani többen, de ez nem sokat von le értékükből. A szerző nagyon jól ismeri a bibliát, gyülekezetét és úgy, mint az angolok is tenni szokták, minden oldalról megforgatja, megvilágosítja themáját és nem akar figyelmen kívül hagyni senkit azok közül, a kik ott ülnek Krisztus lábainál és szomjúhozák Istennek Igéjét, Felemlitem még azt, utánzásra méltó példa gyanánt, hogy szerzőnk nagyon jól ismeri az Énekeskönyvet is és hászonnal, találóan felhasználja untalan ennek legszebb részeit. Kivánom és azt hiszem, velem együtt sokan kívánják, örvendeztesse meg nagyszámú ismerőseit és tisztelőit a szerző még sok ilyen épületes kötettel, el egészen ama másik jubileumig!

B. Pap István.

b) Külföldi irodalom.

Pank O. Ich bin bei euch alle Tage. Ein christliches Lebensbuch in Bild und Lied Mit einem Titelbilde von Prof. B. Plockhorst und 15 Duplex-Autotypien nach Originalen von A. Zick. Bevorwortet von Geh. Kirchenrat Superint. Dr. Pank. Volksausgabe, 11. u. 12. Aufl. Leipzig (Jacobi & Zocher) 1905. 287. lap. Ára diszkötésben 10 márka.

Nagyon érdekes diszmű került karácsonyra a német könyvpiacra. Szerzője, illetve szerkesztője *Pank Oszkár*, a lipcei Luthertemplom ev. lelkésze, többünknek igen kedves ismerőse, éveken át Pokoly József kolozsvári theol. tanárral együtt ifj. Tisza Kálmán nevelője. Valódi „keresztyén életkönyv“ az élet minden viszonyaira alkalmazva s gazdagon illusztrálva.

Az előszót e szép műhöz a szerkesztőnek nagynevű atyja: dr. *Pank* lipcei generálsuperintendens s a Gusztáv-Adolf egyesület elnöke és Magyarországnak e lelkes barátja és személyes ismerőse írta avatott tollal. Gondolataiból ide iktatjuk a következőket: „Kant, a nagy bölcsele bevallotta, hogy az összes könyvek, miket olvasott, nem nyújtottak neki annyi vigaszt, mint az egyszerű bibliai szózat a 23. zsoltár 4-ik versében. A mit itt a zsoltáros imádva remél, meg van pecsételve amaz üdvözítő igével: ime én veletek vagyok a világ végezetéig. Az isteni fenségnek és legmélyebb vigaszának igéje az, mint alig más az úr szájából, mely utolsó szava, szinte egyetlen nemű testamentoma volt övéihez a földön. Bárcsak szorgalmasabban szemünk előtt lebegne a megváltói szózat minden napon az élet összes körülményei és viszonyai között. Erre bennünket figyelmeztetni a könyv feladata. Föl akarja tárni azt a páratlan kincset, a melyet nyújt nekünk a mi urunknak istenünknek és a mi megváltónknak mindenkori közelsége. Kezünknel fogva vezet bennünket az élet útjain és biztosít bennünket arról, hogy az élet világos és derült magaslatain ép úgy, mint a sötét mélységekben, „velünk vagyom“. Nem papi talárban jelenik meg a mű, hanem „képekben és énekekben“, de így is építő jellegű beszéddé lesz az olvasóra. . . . A mit a könyv képekben nyújt, önmaga is beszéli el. A czimkép a maga változatos alakjaival s élet- és jellemképeivel mesterileg foglalja össze azt, a mit a következő

műlapok egyenként megszemélyesítenek. E czimkép tartalma az, hogy az Úr oltalma a boldog családi életnek, a bajoknak és küzdelmeknek, a szenvedéseknek és szorongatásoknak s a kétségbeesztő helyzeteknek. Krisztussal együtt, vagy nélküle, ez az élet boldogságának, vagy boldogtalanságának a titka. A mi az összes képeket jellemzi, az az életnek közvetlen reális valósága, s másrészt az az isteni fuvalom, mely azokból felénk sugározik. A szemnek nemes legettetése, szívrehatón és szívhez szólva egyaránt. Legyen a könyv bizalmas barátja a keresztyén háznak, híu támogatója az élet derűs és fájdalmas perceiben a keresztyén családnak, egy valódi családi könyv, a melyből apa és anya felolvas ünnepi napokon a maga gyermekeinek. Legyen keresztszülei ajándéka a megkereszteltnek, vezérkönyve a fiúnak a konfirmáció s a leánynak az esketés oltárán s legyen a vigasztalások könyve a betegség idején s az élet nehezebb viszonyai között, valódi keresztelő Jánosa az életnek, egyengetve az Úrnak útját.“

E mélységes tartalmú előszó vezeti be a díszművet, a melynek főbb fejezetei a következők: az élet első napján, a keresztelés napja, a gyermeki évek, a konfirmáció napján, az élet tanuló és vándorútjain, az eljegyzés idejében, a házaselet, a munka ideje, vásár- és ünnepnapon, a szülői háznál s a keresztyén otthon, az élet változatos útjain, a boldogság idejében, a szenvedés napjaiban, az élet estvéjén s az élet utolsó napján. Mindegyik életképet egy-egy remek illusztráció vezet be, a hol az élet összes körülményeinek és viszonyainak háttérében a közellévő megtartó és megmentő megváltónak a képe tűnik fel. Valóságos antológia e mű a német keresztyén költészet régebbi és újabb virágaiból összeállítva. Magának a szerkesztőnek és nagynevű atyjának is több költeménye van közölve a díszműben.

Megható a képeknek mindegyike, mert az élet reális valóságának valódi tükörképei. A betegágy előtt térdeplő fiatal férj, a keresztelés aktusa, a tó partján játszadozó gyermekek fölött lebegő angyal védelme, az oltár előtt térdeplő gyermekcsereg konfirmálása, a Megváltó kísérete az élet vándorutjain, az eljegyzés és esketés, a munkáscsalád, a templombajárás, a keresztyén otthon, Jézusnak megjelenése a nyílt tengeren a hajótöröttek megmentésére, a boldog családot látogató híu lelkipásztor, a meghalt gyermekét sirató gyászoló család, a nagyszámú családtagokból álló nagyszülői ház s a haldokló aggastyán képei: mindmind az életből vannak véve s minden izükben az életnek szólanak. S mindegyik életkép a német keresztyén poezis gazdag és változatos virágaival van disztítve. A vallásos költészetnek valódi remeke e változott költemények mindegyike.

Fájdalom tölti el e remekmű ismertetésénél az én szívemet, ha a mi viszonyainkra gondolok. Mily gazdag a vallásos költészet Magyarországon és mégis máig sincs ilyen magyar keresztyén s főleg protestáns antológiánk. Pedig ilyen magyar prof. antológia szívesen látott

vendége volna az úri háznak épügy, mint az egyszerű kunyhónak. Volna egy ilyen antológiának összeállítására írónk és művésziünk elég s van is miből válogatnunk. Óhajtanám, ha Pank diszművének ismertetése felköltené az ilyen vállalatok iránt a mi szakköreink szives figyelmét és érdeklődését. Mert hát *a keresztyénség az élet vallása*, s annak megszentelő ereje az élet viszonyaiban tűnik ki. Vigyük hát azt a költészet és művészet formáiban is be az életbe.

Sz. M.

Schmid R. Das naturwissenschaftliche Glaubensbekenntniss eines Theologen. Ein Wort zur Verständigung zwischen Naturforschung und Christentum. 2. Aufl. Stuttgart (Kielmann M.) 1606. 166 lap. Ára 3 márka.

A természettudomány és a theologia és bölcelet közötti határvonalaknak a megvonása régóta kedvelt tárgya az ismert nevű stuttgarti prälátus és udvari főpap gondolkozásának. Már 1876-ban, tehát a Darwin-féle természettudományi mozgalom legfőbb elterjedése idejében ismertette egy külön önálló művében „a Darwin-féle elméletnek a bölcelethez, valláshoz és morálhoz való viszonyát“ s azt vitatta, hogy „az az elmélet főbb vonásaiban a keresztyén élet- és világfelfogással összeegyeztethető.“ E mű Amerikában angol fordításban is megjelent. Szerző úgy találja, hogy ma, 30 év mulva, a természettudomány és a keresztyén vallás közötti viszony barátságosnak mondható s hogy az 50-es és 60-as évek materialista természetmagyarázata kevés kivételektől eltekintve „halálos ágyán van“. Álláspontját úgy jellemzi, hogy „egyrészt teljes szabadságot kíván a természettudományi kutatás számára s másrészt szilárdan ragaszkodik a keresztyénség pozitív alapjaihoz a maguk egész terjedelmében.“ Csakis ezen az úton „hárítható el az összeütközés a természettudomány és a keresztyénség s távolabbi értelemben a vallás és a tudományos műveltség között.“

Mély vallásos tartalmú és szigorúan tudományos jellegű apologetikáját arra alapítja, hogy behatóan vitatja a bibliai s a természeti teremtés történetnek benső rokonságát s az ellentétes világnézetek küzdelmében energikus módon képviseli a keresztyén theista felfogást az ultraradikális és minden izökben teleologiaellenes darwinianusokkal és materialistákkal szemben (99—112. l.) Különösen határozott keresztyén állásponton áll az isteni gondviselésre, az ima meghallgatására, a csodára, nemkülönben a Krisztus személyiségére vonatkozó hitcikkeket, a Jézus természetfeletti fogantatására, csudateteire és feltámadására vonatkozó alapos fejtegetései méltó záradéka Schmid hitvallásának.

Bevezetésében kifejti, hogy „az absolut béke“ hiva a természettudomány és a keresztyénség között. A természettudomány a keresztyénséggel sem áll ellentétben, sem a természetismeret a theológiával, a tudás a hittel, a tudományos világfelfogás a vallással, a modern

miveltség a keresztyén meggyőződéssel s — bölcséleti műnyelven kifejezve — az ok és okozati viszonyt kereső kauzalitás a czélokot fürkésző teleológiával.

Maga a határterület a természettudomány és a keresztyénség között igen tágnak mondható, a mennyiben mindazt magában foglalja, a mi a természetismeret körébe vág. Én az univsumot s annak véghetetlen gazdagságát tekinthetem tudományos és vallásos állásponton egyaránt, s mindkét álláspontnak igénye van az igazságra. Az igazság azonban csak egy lehet. Nem lehet természettudományi állásponttól sem igaz az, a mi vallásilag hamis és megfordítva, mert nem lehetek szivemmel keresztyén hívő és eszemmel hitetlen atheista. Békés kiegyenlítésre kell törekednünk a két álláspont között. S hogy ilyen kiegyenlítés nemcsak lehetséges, de sőt a két álláspontnak, a vallásosnak és a természettudományosnak gazdagítását, szépítését és meglevenítését is eredményezi, annak feltüntetése és igazolása szerző apologétikájának egyik legszebb és leghálásabb, bár igen nehéz feladata.

Egyik nagy nehézsége e kiegyenlítésnek az a tény, hogy a keresztyénségnek okirata van a Szentírásban. Igaz, hogy a biblia nem természettudományi tankönyv, hanem üdvünk okirata, s aztán több ezer év történetét fölelő keletkezési története van. Mindjárt a legrégebbi okiratok első fejezeteiben két elbeszélést találunk a világ teremtéséről. Az őskornak az elbeszélésekben visszatükröződő világképe s a mai természettudomány világfelfogása között óriási a különbség, s mégsem tulajdoníthatunk e bibliai elbeszéléseknek tisztán csak régiségtani, hanem főleg vallásos jelentőséget. Az abszolút isteni kauzalitás hangsúlyozása a teremtés tényénél messze fölébe emeli a bibliai teremtés képzetét más keleti népek korabeli kosmológiai felfogásának. De sőt az elbeszélés részletei is, p. o. az embernek, mint a teremtés koronájának isteni képmás szerű jellege, eszményi rendeltetése, a férfi és nő viszonya s a bűn lényege, eredete és következményei stb. azt javasolják, hogy itt különbséget kell tudnunk tenni az elbeszélés magva s a külső burok között, mely különbség nem érinti vallásos és tudományos meggyőződésemet.

S aztán a mi ker. vallásos álláspontunknak megdönthetetlen érvényű tényei vannak. Ilyen, hogy a keresztyénség nem csupán valamelyes theoria, vagy világnézet, vagy bizonyos számú vallásos erkölcsi tanoknak a gyűjteménye, hanem a legnagyobb valóságú történeti tény, mely a Krisztus személyiségének, életének, halálának és feltámadásának történet alapján épült föl. A történelem összes tényei azonban a tudományos kutatás körébe valók, kérdés, megbírják-e keresztyén hitünk eme történeti tényei ezt a kutatást? E tekintetben a keresztyénség bátran állítható a tudományos kutatás fóruma elé.

De még szűkebbre vonhatjuk az összeütközés elkerülése czéljából a természettudományi s a ker. vallásos meggyőződés határvonalait. A ki komolyan veszi a keresztyén vallást, saját életét az isteni gondviselés

szempontja alá helyezi. Sőt a keresztyén ember még tovább megy és Istent atyjának vallja, a kivel gyermeki viszonyban él. Mit szolt ehhez a meggyözödéshez a természetismeret? Kényszeritheti-e a keresztyén embert arra, hogy az ima meghallgatását tisztán pszichologiai hatásokra vezesse vissza, vagy pedig megengedi neki az objektív meghallgattatás meggyözödését a világfolyás áradatában?

A természettudomány és a keresztyénség közötti kollízió egyik legfőbb oka az a határsértés, a melyet egyrészt némely természettudós, másrészt nem egy theologus elkövet. A theologus határsértést követ el akkor, ha azt hiszi, hogy — mint azt a középkori skolaszтика tette — bibliai mondások alapján praescribálhat a természettudománynak abban, hogy milyen eljárást és módszert kövessen s milyen eredményre kell eljutnia. S a természettudósok határsértést követnek el azzal, ha kutatásaik eredményeit keresztyénellenes világnézetek szolgálatába hajtják s azt vélik, hogy a kauzalitás kategóriája kizárja a teleológiát a természet köréből, holott az univrszum maga egészében és részeiben e teleologia mellett vall. E határsértéseknek ekerülése arra a meggyözödésre fog vezetni bennünket, hogy egy keresztyén vagy keresztyénellenes világfelfogásnak a fölvétele korántsem a mi tudományos kutatásunk eredménye, hanem a mi személyes akaratumk műve s hogy a ker. világnézet, a mint másnál jobban elégíti ki a mi kedélyi életünk szükségleteit, úgy másrészt a mi gondolkozásunknak is kevesebb nehézséget okoz, mint más világnézet.

Helyesen jegyzi meg *Zöckler*, hogy szerzőnek nem sikerült minden pontján a természettudományi s a keresztyén vallásos világfelfogás kiegyenlítése oly értelemben, hogy megnyugtathatná a pozitív keresztyén hívőket és a természettudósokat egyaránt. S aztán következetesen összezavarja a természettudományt a természetbölcselettel s nem elég kritikával fogadja a modern theol. liberalismus ó-szövetségi hypothesisait. — *Dillmann*, *Gunkel* és *Holzinger* az ő „kiváló kommentárjai“. Egy *Lyell* és *Darwin* természetbölcseletét p. o. kész természetkutatási eredménynek mondja. De energikus, szinte merész vállalkozással utasítja vissza *Häckel* fantastikus monismusát s kérlelhetetlen következetességgel deríti föl a theologiaellenes gondolkozás gondolati képtelenségeit. E tekintetben méltán hivatkozhatott egy *Baer*, *Reinke*, *Pauli* és más theologiai természettudósokra. A *Darwin*ra vonatkozó irodalom beláthatatlansága okozza azt, hogy itt-ott hiányosak az ő irodalmi közlései, valamint hézagosak a theologia i. v. irodalmára vonatkozó ismeretei is. Egyebekben azonban művének úgy vallásos, mint természettudományi részletei meggyözően hatnak az olvasóra, sőt helyenként építő jellegűek is a fejtegetései. E mű igen becses adaléka modern apologetikai iredalmunknak s a behatóbb tanulmányozásra nagyon alkalmas.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

I.

Jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. Pr. Irodalmi Társaság igazgató-választmányának Budapesten 1905 deczember 9-én tartott üléséről, mely alkalommal *Hegedüs* Sándor ügyvivő elnök elnöklete alatt jelen voltak: Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, Szóts Farkas titkár; Ballagi Géza, Farkas József, Fejes István, György Endre, Kenessey Béla, Petri Elek, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Szilassy Aladár, Stromp László választmányi tagok. Távolmaradásukat kimentették: Bachat Dániel lelkészelnök, Deák Lajos, dr. Dobrovits Mátyás, Hamar István, Payr Sándor, Wéber Samu. Jegyző: Szóts Farkas, jegyzőkönyvhitelesítők: Zsilinszky Mihály és Ballagi Géza.

1. Titkár előterjeszti a társulati kiadványok 1906. évi tervezetét.

A választmány elhatározza, hogy az 1906. évi kiadványok a következők legyenek:

a) *Protestáns Szemle* 18-ik évfolyama, az eddigi terjedelemben és módorban, a titkár szerkesztésében;

b) *Tudományos sorozatban* Pokoly József történeti munkája, mely a protestántizmusnak a magyar közéletre való hatását ismerteti és méltatja. Bírálokul dr. Ballagi Géza és Payr Sándor választmányi tagok kéretnek föl. Az 1907-ik évre e sorozatban Melancthon F. reformátori művének, a *Loci praeceptuinak* fordítása vétetik föl; fordítója dr. Pruzsinszky Pál, revizora dr. Masznyik Endre;

c) az *Egyháztörténeti Adattár* 5-ik kötete *Stromp* László szerkesztésében, az eddigi terjedelemben; az adatok közlésénél a választmány Fejes István indítványára a szerkesztőnek figyelmébe ajánlja a sárospataki főiskola levéltárát;

d) a *Házi Kincstár* 7-ik kötetéül *Kenessey* Béla: Női jellemképek 2-ik kötete, a magyar nők jellemképeivel, a titkár szerkesztésében;

e) a *Koszorú* 121—130-ik füzete, nyílt pályázat útján, a titkár szerkesztésében, egy Bocskay-füzettel.

2. Előterjesztetett az „Orsz. Ref. Tanáregyesület“ beadványa, melyben arra kéri Társulatunkat, hogy vállalja el az általa kiadni tervezett *Iskolatörténeli Adattár* kinyomatásának a költségeit mindannyiszor, valahányszor egy-egy 10—12 ivnyi kötetre való anyagot az egyesület által megbízott szerkesztő összegyűjt és sajtó alá rendez; továbbá arra is kéri Társaságunkat, utasítsa az Egyháztörténeli Adattár szerkesztőjét, hogy az Iskolatörténeli Adattár szerkesztőjével állandó összeköttetésben és olyan megegyezésben működjen, hogy ref. közép- és főiskolákra vonatkozó adatokat ne közöljön, hanem azokat engedje át az Iskolatörténeli Adattár szerkesztőjének.

Társulatunk válaszmánya az Orsz. Ref. Tanáregyesületet az „Iskolatörténeli Adattár“ tervéért melegen üdvözlö s a terv megvalósulását a maga részéről is szívből óhajtja, mert iskoláink multjának derítgetését értékes irodalmi feladatnak tekinti. De az „Iskolatörténeli Adattár“ részére a kért anyagi támogatást a jelen körülmények között, sajnos, teljességgel nem vállalhatja. Egyrészt azért nem, mert saját öt kiadványcsoportjának előállításával és költségszerű fejlesztésével, továbbá a pozsonyi „Theologiai Szaklap“ segélyezésével Társaságunk anyagi ereje annyira kimerül, hogy újabb irodalmi vállalatokat csak a meglevők kockáztatásával támogathatna. Másrészt azért sem ígérhet anyagi támogatást, mert az „Egyháztörténeli Adattár“ban a Társulat a legfontosabb iskolatörténeli adatokat így is közli. Az ellen azonban nem emel kifogást, hogy az „Egyháztörténeli Adattár“ szerkesztője az iskolák belső történetére vonatkozó adatokat (a szorosán vett monumenta paedagogica) legjobb belátása szerint az Egyesület által tervezett „Iskolatörténeli Adattár“ számára átengedje.

3. Előterjesztetett ugyancsak az „Orsz. Ref. Tanáregyesület“ vezetőségének az iránt való beadványa, hogy Társulatunk indítson egy protestáns szellemű *ifjúsági hetilapot* a középiskolai tanulók számára, hogy ezzel a hazai r. katolikusok és a külföldi evangyéliomi keresztyének példájára a serdülő ifjúság prot. érzülete fejlesztessék és prot. szelleme erősíthessék.

Ezzel kapcsolatban előterjesztetett Budai János berekböszörményi lelkész folyamodványa, a melyben hasonló indokokból háromszáz korona évi segélyt kér az általa megindítandó evangyéliomi szellemű havi *gyermeklapra*.

A válaszmány teljesen méltányolja mind a két beadványban körvonalozott cél valláserkölcsei fontosságát s elismeri, hogy ifjúságunk irodalmi nevelése a Társaságnak szüntén egyik feladata; bár azt is vallja és hangsúlyozni kívánja, hogy a prot. tanuló

ifjúságnak irodalmi nevelésére elsősorban a prot. tanári testület van hivatva. De tekintve azt, hogy a M. P. I. T. anyagi eszközei még mindig olyan szerények, hogy meglévő irodalmi vállalatai teljesen kimerítik a mostani jövedelmét: az igazgatóválasztmány, nagy sajnálatára, ez időszert sem az Orsz. Ref. Tanáregyesület javaslatát magáévá nem teheti, sem Budai János lelkész kérélmét nem teljesítheti.

4. Előterjesztetett, hogy Szász Károly dunamelléki nyugalm. püspök, Társaságunknak egyik alapítója, 1889-től 1906-ig ügyvivő elnöke, mindvégig irodalmi dísze, folyó évi október 8-án elhunyt.

A választmány a Társulat e kiváló tagjának s egykori elnökének elhunytá fölött részvétét fejezi ki, érdemeit jegyzőkönyvében megörökíti, családjához részvétíratot intéz és emlékére az elnökség által meghatározandó időben emlékezésed tartásával külön ünnepélyt rendez s az emlékezésed tartására Kenessey Béla választmányi tagot kéri föl.

5. Titkár jelenti, hogy *Bachát* Dániel bányakerületi püspök, kit soproni közgyűlésünk Zelenka Pál lemondása folytán lelkészi elnökévé választott, a választást köszönettel elfogadta s munkásságát a Társaságnak kész örömmel fölajánlotta; hasonlóképpen örömmel és köszönettel elfogadták megválasztatásukat a választmány új tagjai, névszerint dr. Nagy Dezső és Hamar István fővárosi, Deák Lajos, Eröss Lajos és dr. Erdős József vidéki választmányi tagok.

Örvendetes tudomásul vétetik.

6. Irodalmi megbízásai tekintetében jelenti a titkár, hogy a Házi Kincstár sorozatába Futó Zoltán szentesi lelkész által fölajánlott vallásos elmélkedéseket; továbbá a Pappszász Lajosné által beterveztett angol vallásos regényt (*A Sátán keservei*) gondosan átnézte, de kiadásra egyiket sem találja alkalmasnak; ellenben Hastings: *The problem of the ages* című művét, melyet Csizmadia Lajos pápai theol. tanár a választmány megbízásából magyarra fordított s a fordítás revízióját a titkár elvégezte, kiadásra alkalmas műnek tartja.

A választmány a jelentést tudomásul veszi; a Hastings-Csizmadia-féle becses kis hitvédelmi mű kiadását a Károli-alap költségére elhatározza.

7. A soproni közgyűlés elhatározta: „püspök urak fölkéréndők, hogy kiadványaink s különösen a *Házi Kincstár* köteteknek és a *Koszorú* füzeteinek terjesztését külön püspöki körlevélben a lelkészeknek, a közép- és elemi iskolák igazgatóinak s a vallásos egyesületek vezetőinek melegen ajánlani méltóztassanak“; e határozat czélszerű fogatosítása érdekében

a választmány elhatározza, hogy a titkár készítse el a kiad-

ványok jegyzékét, árjegyzékét, a körlevelekhez szükséges nyomtatványokat s azokat kellő számú példányokban a püspöki hivatalokhoz juttassa el; ügyvivő elnökét pedig felhatalmazza, hogy a szükséges költségeket utalványozza.

8. A taggyűjtés ügyében jelenti a titkár, hogy a közgyűlés óta Thury Etele útján 20, Payr Sándor által 7, a titkár útján 8, összesen 35 új tag lépett be a Társaságba; egyben tervezetet mutat be, hogy a taggyűjtést rendszeresebben végezze a választmány.

Ennek alapján elhatározatott: a választmány minden tagja és a Társaság buzgóbb tagjai fölkéretnek, hogy a titkár által részökre küldendő Gyűjtőív, Alapszabály és Tájékoztató felhasználásával ismerőseik körében új tagokat gyűjteni sziveskedjenek; ezenkívül a társulat vezetősége kérje fel az egyházkerületek és egyházmegyék összes gondnokait és felügyelőit, hogy a két evangyéliomi egyház világi tisztviselői és más vagyos tagjai körében Társulatunknak tagokat szerezni méltóztassanak.

9. A soproni közgyűlés megbízta a titkárt, hogy egyrészt a külön kolportör alkalmazását tanulmányozza, másrészt, hogy a kiadványterjesztés fokozása érdekében lépjen érintkezésbe az angol Traktatus Társaság hazai vezetőségével. E határozat foganatosítása érdekében

a választmány megbízta és felhatalmazza az ügyvivő elnököt és titkárt, hogy a kolportör ügyében dr. Moody András lelkészszel, mint a skót kolportázs hazai felügyelőjével: továbbá, hogy a Traktatus Társaság hazai vezetőségével Társulatunk érdekeinek gondos megóvása mellett érdemleges tárgyalást kezdjenek és egyességet létesítsenek, még pedig úgy, hogy a Traktatus Társasággal nemcsak a mi kiadványaink terjesztése, hanem egyes kiadványaink esetleges anyagi támogatása tekintetében is egyességre léphetnek.

10. Előterjesztetett a dunántúli református egyházkerületnek az iránt való megkeresése, hogy Thury Etele theol. tanár által megírt történetét az egyházkerületnek Társulatunk Révész Kálmán, Payr Sándor és Kiss Ernő társ. tagok által megbíráltatni sziveskedjék; egyben azt is kéri a dunántúli egyházkerület, hogy a kérdéses művet, ha a bírálat alkalmasnak itéli, Társulatunk adja ki a maga egyháztörténeti kiadványsorozatában, mely esetben a dunántúli egyházkerület a neki szükséges példányszámot méltányos árban hajlandó lesz a Társaságtól megvenni.

Választmány a dunántúli egyházkerület kérelmének első pontját örömmel hajlandó teljesíteni, Thury Etele művét a megnevezett bírálók által megbíráltatni. De a kérés második felét, nagy sajnálatára, nem teljesítheti. Először elvi okból

nem; mert az ily természetű monografiák túlnyomólag helyi érdekűek s csak csekély részben egyetemes jelentőségűek; és a kerületi monografiák után hasonló kéressel jöhetnek a megyei monografiák. Azután anyagi okból sem vállalhat a Társaság oly nagy terhet, a minőt egy egyházközség történetének kiadása megkívánna.

11. Előterjesztett több társulati tagnak az az indítványa, hogy Társaságunk Kálvin János születésének 400-ik évfordulóját egy nagyobb szabású Kálvin-biográfia kiadásával ünnepelje meg; egyben bemutatta a titkár egy Doumergue nyomán készített Kálvin-életrajzuak nagyobb részletét, melynek szerzője arra kéri Társulatunkat, hogy a beküldött életrajzrészletet megbíráltatni s kedvező bírálat esetén őt a teljes munka elkészítésével megbízni szíveskedjék; tárgyalás rendjén tudomására jutott a választmánynak, hogy a tiszántúli egyházközség a közadakozásból gyűjtött Révész-alap segítségével a Kálvin-jubileum alkalmára ki fogja adni II-ik kiadásban Révész Imre ismeretes „Kálvin életét“.

A választmány beható eszmecsere után elhatározza, hogy Kálvin születésének 400-ik évfordulóját azzal fogja megünnepelni, hogy pályázattal kombinált megbízás útján kétezer korona tiszteletdíjjal megirat és az 1909-ik évi tudományos könyvsorozatában kiad egy a kálvinizmus hatását és jelentőségét ismertető és méltató nagyobb munkát. A mű általános tervrajzában s a pályázat részletes feltételeinek megállapítására a társulati elnökségből, továbbá Ballagi Géza, Farkas József választmányi tagokból és a titkárból álló bizottságot kér föl.

12. Titkár előterjeszti több társulati tagnak azt az óhaját, hogy jövőre az Egyháztörténeti Adattár helyett azoknak, a kik ezt úgy kívánják, a Házi Kincstár egy-egy kötete küldessék meg tagilletményül.

A választmány méltányolja a fölmerült kívánságot s ehhez képest elhatározza, hogy a pártfogó, alapító és rendes tagokat felszólítja, hogy 1906 márczius 31-ig nyilatkozzanak: Adattárt vagy Házi Kincstárt kívánnak-e a Prot. Szemle és a Tudományos sorozat mellett rendes könyvilletményül? Az iskolai és magasabb egyházi (egyházmegye, egyházközség) testületekre ez a kiadványcsere nem vonatkozik.

Budapest, 1905 december 21-én.

Hegedüs Sándor,
mint az ülés elnöke.

Szöts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük :

Ballagi Géza,
mint felkért hitelesítő.

Zsilinszky Mihály,
mint felkért hitelesítő.

II.

A M. P. Irodalmi Társaság pályatételei.

I.

Pályázat a kálvinizmus ismertetésére.

A M. Prot. Irodalmi Társaság elhatározta, hogy 1909-re, Kálvin születésének 400-ik évfordulójára, pályázattal összekötött megbízás útján megírta és kiadja a *kálvinizmus ismertetését*.

E végből pályázatot hirdet oly munkának a tervezetere, mely a kálvinizmusnak, mint vallás-erkölesi (dogmatico-ethicai) elvnek, mint egyházi szervezetnek és közéleti (főleg kulturális és szociális) tényezőnek a keletkezését, mivoltát, történeti jelentőségét és hatását tudományosan ismertesse és érdemileg méltassa, mindama népek körében, melyek a reformáció kálvini irányát egészen vagy részben elfogadták és követik, különös tekintettel azonban a hazai viszonyokra.

A pályamű akként dolgozandó ki, hogy első részében főbb vonásaiban a Kálvin életét és működését is ismertesse; főbb részét azonban a kálvinizmusnak olyan modorban való alapos és lehetőleg kimerítő ismertetése alkossa, a minőt Froude írt Skóciára vonatkozólag.

A teljesen kidolgozott pályamű jutalma 2000, kettő ezer korona, terjedelme 20—25 nyomtatott ív (a társulati monografiák alakjában). Egyelőre azonban a pályaműnek csak a részletes tervét és valamelyik fontosabb fejezetének sajtókész szövegét kell benyújtani, hogy azok alapján a Társaság bírálatot mondhasson és a legjobb tervezet készítőjét az egész mű kidolgozásával megbizhassa.

Az idegen kézzel írott és jelíges levélkével ellátott pályatervet 1906 december 31-ig a Társaság alólirott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7. sz.) kell beküldeni.

A választmány határozatából

Budapest, 1906 január havában.

Hegedüs Sándor,
társulati elnök.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

II.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

Koszorú című népszerű kiadvány sorozatának 1906. évi tíz füzetére pályázatot hirdet a *M. Prot. Irodalmi Társaság*.

Kívántatnak vallásos és erkölcsi elbeszélések, vallásos életrajzok, vallásos jellemképek és rajzok prózában vagy versben. Tekintettel a bécsi békekötés 300-ik évfordulójára, megírandó a Bocskay István élet- és jellemrajza is.

A füzetekre nézve tartalmilag az a fő feltétel, hogy az evangéliom lelke buzogjon bennök és építőleg, buzdítólag hassanak; alaki tekintetben pedig a népszerű és tösgyökeres magyar nyelv. A füzetek terjedelme egy nyomtatott ívnél kisebb és másfélnél nagyobb nem lehet. A közlésre elfogadott dolgozatok a Társaság tulajdonába mennek át és kis nyomtatott ívenként 50 koronával díjaztatnak.

A pályázat nyílt, bárki részt vehet benne; jelígs levélke nem szükséges. A kéziratok folyó évi június 15-ig a Társaság alólírott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7. sz.) küldendők be.

A választmány megbizásából
Budapest, 1906 január havában.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

ERKÖLCSISÉG ÉS TÁRSADALMI EVOLUCZIÓ.

A keresztyén gondolkozás a társadalmi fejlődést mindig úgy tekintette, hogy az az értelmi mellett főként erkölcsi természetű, mert az emberi művelődés nemcsak az értelem felvilágosodásából áll, hanem az érzület nemesedéséből is. Az utolsó két század bölcselei azonban csaknem tudományos dogmává tették azt az elvet, hogy az emberiség haladása túlnyomólag értelmi természetű s hogy a művelődésben az értelem az uralkodó tényező.

Kidd angol szociologusnak nagybecsű munkája¹ a jelenkor e divatos racionalizmusának a tények egész sorozatával, az érvelés egész láncolatával határozottan ellene mond. Bebizonyítja, hogy az *emberi evoluczió eredetileg nem értelmi*, hanem annak *főtényezője a vallás s a mi nyugati művelődésünknek alapja a keresztyénség*. Kiddnek eme fejtegetései magukban véve is nagyon érdekesek és tanulságosak, de a jelenkorban és a keresztyén emberre nézve különösen becsesek, mert végeredményükben úgy tekinthetők, mint a keresztyénség erkölcsi tartalmának szociológiai igazolása.

Hogy az emberi társadalom haladása eredetileg nem értelmi, hanem túlnyomólag valláserkölcsi természetű, azt Kidd először a társadalmi evoluczió törvényeivel bizonyítja. Kidd ugyanis evoluzionista, de nem a mechanikus materialista, hanem a theologiai ideális fejlődésméletnek a híve. Az emberi társadalomban működő folyamat egyre két, egymással ellentétes, de egymást kiegészítő irányzatot fejleszt ki. Egyfelől ott van az ész, mely maga is a hathatosság és siker eleme s ha a többi feltételek egyenlők, maga is folytonos fejlődésre hajlandó. De mindig csupán egy feltétel alatt, t. i. ha továbbra is alárendelt tényező marad. Mert a végbemenő evolucziós folyamatban, ha az értelemnek nincs észfeletti szentesítése, ha az ész

¹ Kidd Benjámín: Társadalmi evoluczió, fordította Geöcze Sarolta, megjelent a M. T. Akad. Könyvkiadó-vállalatában.

erkölcsi ellenőrzés nélkül marad, akkor az emberi értelem a maga önző természeténél fogva mindig bomlasztólag hat és az evolúziós folyamatot megakasztja. Másfelől ott van a kiegészítő tényező: a vallás, a maga természetfeletti szankciójával és etikai tartalmával, melyek együttvéve a társadalmi szervezet éltető és fejlesztő erői, az értelmi tényező kiegészítői és ellenőrzői. Egészséges és haladó társadalomnak az az alapfeltétele, hogy az emberi értelmi tényező mindig alá legyen rendelve a vallás-erkölcsiség természetfeletti tényezőjének.

Hogy az emberiség társadalmi evolúciója első sorban nem értelmi természetű, azt a történelem is bizonyítja. Az ó- és az újkor művelődésének elveit vizsgálva, be kell látnunk, folytatja Kidd, hogy a feltűnő tények egész sora áll előttünk, a melyek megmagyarázhatatlanok és megdöbbentők volnának, ha azt a nézetet fogadnók el, hogy az emberi nem társadalmi evolúciója főleg értelmi evolúció. Mert tény, hogy egy oly népről, mint a görög, a mely a mienknél korábban magas művelődést hozott létre, de maga rég létűnt, nagy tekintélyek azt tartják, hogy szellemileg nálunknál sokkalta különb volt. Az is tény, hogy az újkori népfajok között a kelta törzs törpeit s különösen a francziákat illetőleg minden elfogulatlan bírónak el kell ismernie, hogy Franciaországot az értelmi és szellemi vonások tekintetében a nyugati népek bármelyikénél (a germán fajoknál is) egy fokkal magasabb hely illeti meg; mert a francia szellem hatását nyugati művelődésünk egész alkotmánya megérzi, de megérzi a politikának egész mezeje, a művészetnek csaknem minden ága és a tudománynak minden tere. És a francia nemzet legújabbban mégis folyton hanyatlik, sorvad, pusztul és veszít a súlyából. Ellenben a germán népfajok, noha szellemileg jóval kevésbé kiválóak, mégis az emberi evolúció szempontjából a társadalmi nevelő és fejlesztő erőket sokkal nagyobb mértékben bírják, mint az értelmileg fölöttük álló francia szomszédai. Terjeszkednek, hódítanak, emelkednek, szaporodnak.

Az emberi evolúció nem értelmi, vitatja tovább Kidd. Mert íme az anthropologusok nem képesek világosan megállapítani az összefüggést sem az értelmi felsőbbség, sem a társadalmi fejlettség és a koponya térfogata között; minthogy a tudomány a figyelmünket sokszor oly egyénekre és népekre irányozza, melyeknél az agy nagy térfogata az értelmi és társadalmi fejlettség alacsony fokával párosul. E tekintetben aligha nem Quatrefages-nak van igaza, a ki határozottan kimondja, hogy „a különböző fajok összehasonlításából immár világosan kitűnik, hogy az ember értelmi tehetségének fejlettsége úgy

a koponyaiüreg nagyságától, mint az agy térfogatától nagy mértékben független“.¹

Az emberi evolúció nem értelmi, bizonyítja tovább Kidd. Íme az a közkeletű felfogás sem állhat meg a tudomány itélőszéke előtt, hogy a műveletlen fajok és az európai művelt nemzetek között értelmileg valami megmérhetetlen távolság volna. A kik ezt állítják, feledik, hogy a civilizáció nem az egyéni értelemnek, hanem csak a társadalmi erőnek a mértéke; feledik, hogy a művelődés kész örökség, számtalan nemzedék felhalmozódott társadalmi munkájának gyümölcse. A vad és félvad embernek nincs ily kész művelődési öröksége, de van értelme és sokszor olyan tanulékonytsága, mint akármelyik művelt embertársának. Anglia és Amerika magasabb iskoláiban a hinduk, kínaiak és japánok, sőt még a négerek is értelmesség tekintetében a legkiválóbb angolokkal is kiállják a versenyt. A műveletlen és kevésbé művelt emberfajoknál nem az értelem csekélyebb voltában, hanem a szorgalom, kitartás és szívósság, tehát az erkölcsi tulajdonságok hiányában van a hiba.

Az emberiség evolúciója nem értelmi; ezt végre a következő tapasztalat is bizonyítja. Korunk és a mult egyik legmeglepőbb tapasztalata az, hogy az értelem sugalta raczionalizmus még a legerősebb természeti ösztönt, a *szülői ösztönt* is megrontja. A féktelen raczionalizmus korában a házasság és a család intézménye is az érdekek sugalta észszerűség hatása alá kerül, minek következtében a házasság számítás dolga lesz és megritkul, a gyermekkorlátozás pedig a vagyon együttartása érdekében állandó rendszerré válik. A szülői értelemnek ily raczionalista befolyás következtében való megromlásáról a régi görögöknél és rómaiaknál kétségtelen bizonyítékaink vannak. Köztudomású tény, hogy a későbbi Athénben és Rómában a házasságtól való idegenkedés általánossá vált s a sok gyermektől valósággal irtózott az előkelő világ. Manapság pedig ott van Franciaországban a csattanó példa, hogy hasonló körülmények között a szülői értelem Európa legethetségesebb és legeszesebb népénél szintén úgy megromlott, hogy a házasságtól és a gyermekektől való idegenkedés általános lett s hogy ennek következtében az a faj a többi népek között elfoglalt helyét nem bírja megtartani.

Ha mindeme tényeket egybevetjük, lehetetlen kitérünk az elől a következtetés elől, hogy az *emberiség társá-*

¹ Quatrefages : Az emberfajok. XXX. fejezet.

dalmi haladása első sorban nem értelmi természetű; hogy attól az időtől fogva, a mikor az ember társas lény lett, haladása megszűnik első sorban értelmi fejlődés lenni; hogy attólfogva az embernek, ha haladni akar, az önérdek sugalta észszerűséget alá kell rendelnie az őt körülfogó társadalmi szervezet magasabb rendű, észfeletti követelményeinek. Az értelem, a józan ész továbbra is fontos tényező marad a társadalmi fejlődésben, de többé nem az az evolúció legfőbb ereje és törvénye, hanem a valláserkölcsei erő. És ez a szerepcsere oly fontos a társadalmi evolúcióban, hogy ha az emberi nem bármely fajának értelmi fejlettsége állandóan felülmúlja annak erkölcsi fejlettségét, a társadalmi haladás törvénye azt a fajt lassanként kigyomlálja az emberi társadalomból. Mert az egyénnek önmagát túlbecsülő értelmessége a társadalmi organizmusban azt a funkciót végzi, a mit a fiziologusok katabolizmusnak, a szervezet bomlasztó és romboló erejének neveznek.

Az emberiség társadalmi haladása, Kidd szerint, első sorban valláserkölcsei természetű. A vallás és az erkölcs szolgálhatja a társadalomnak azokat az életadó és életfentartó erőket, melyeket a fiziológiában *anabolizmusnak* neveznek. A természetes kiválasztásnak módosított formában az emberi társadalomban is érvényes törvénye első sorban nem az értelmi tehetségeket fejleszti ki, hanem a társadalom fentartásához és erősítéséhez szükséges valláserkölcsei erőket, melyek az emberi társadalomban végtelenül fontosabbak és becseesebbek, mint az értelmi tehetségek. A valláserkölcsei tulajdonságok szociológiai szempontból azért becseesebbek, mert az értelmi tehetségek bírása és érvényesülése az erkölcsiek nélkül világosan oda irányul, hogy az illető nép társadalmi erejét alászállítsa; ellenben az erkölcsi erők bírása és érvényesítése, még csekély értelmi tehetségek mellett is, megtartó és fejlesztő erőket gyűjt a jövő nemzedékek számára. A természetes kiválasztás az emberiség körében állandóan azt a jellembeli típust hajlandó kifejteni, a melyik a valláserkölcsei erők hatása iránt a legfogékonyabb; tehát első sorban a vallásos típust fejleszti ki. Ezért a valóban fejlődő és haladó társadalomban az emberi nem tényleg mindig vallásosabb és erkölcsösebb lesz s a létért való nagy küzdelemben mindig azok a fajok lesznek a győztesek, a melyek egyéneiben legtöbb a vallási és az erkölcsi tartalom. Nagy tévedés tehát azt hinni, hogy a helyesen szervezett evolúciós tudomány megrendíti a hitet és megrontja az erkölcsiséget; ellenkezőleg az egész vallási és erkölcsi életet oly széles, mély és tartós alapra helyezi, a

milyenről a theologusok nem is álmodtak. Mert a társadalmi evolúciónak Kidd által hirdetett alaptörvénye az, hogy *a vallásos hit s az általa kifejtett erkölcsiség a társadalmi haladásnak mindvégig főjellemvonása és éltető ereje*, mivelhogy az észsugalta egyéni érdeket egyedül a vallás természetfeletti szankciója és a benne rejlő ethikai erő tudja a társadalom közérdekének alárendelni.

A vallás és erkölcs e rendkívüli társadalmi hivatását valamely vallásrendszer annál sikeresebben tölti be, minél hatályosabb nála a természetfelettség szankciója és minél gazdagabb benne az altruisztikus tartalom. A keresztyénség e tekintetben is a legelől áll az összes vallások között. Kezdetől fogva két jellemző vonása volt, a melyek hivatottá tették arra, hogy első rangú evolúziós erő legyen. Egyik az általa nyújtott észfeletti szankció rendkívüli ereje, mely a reformációt megelőző hosszú időszakban fejlődött ki s a mely a nyugati művelődés állandó tápláló erejét szolgáltatja. Másik a hozzá tartozó erkölcsi rendszer bámulatos altruisztikus gazdagsága, melyet főleg a reformáció fejlesztett ki s mely a befolyása alá került népeket a társadalmi erőnek eddig legmagasabb fokára emelte s a létért való küzdelemben más népekkel szemben a legkiválóbb előnyökkel ruházta fel. Ámde ezek az előnyök teljességgel nem értelmiek. *A haladást és elsőséget biztosító előnyök túlnyomóan erkölcsiek.* Ezért a művelődésben a felsőbbiségre csupán az a faj tarthat igényt, mely a társadalmi erőt növelő erkölcsi tulajdonságokat a legnagyobb mértékben bírja. A haladást biztosító erkölcsi tulajdonságok között pedig legmagasabban állnak: az önmegtágadó szeretet, a jellemerő és az erély, az emberségesség és a becsületesség, a lelkiismeretesség és az őszinte kötelességérzet; egyszóval az úgynevezet altruisztikus érzelmek.

Hogy a társadalmi haladásban az erkölcsiség a főtényező, azt Kidd részletes történeti érveléssel is bizonyítja. Szembes állítja az ókori művelődést az újkori művelődéssel.

Az emberi haladás főjellemvonása az ókorban az volt, hogy a katonai tulajdonságok által hatalomhoz jutott kiváltságos osztály uralkodott a jogtalan nagy néptömeg fölött. A kiváltságos osztály itt szűkebb, ott szélesebb körű, de elzárt, magasabb rendet alkotott s alatta nagy rabszolga-réteg állott. Az ókori katonai társadalom alapvonása világszerte ez volt. Így volt ez Görögországban, így Rómában, s még inkább így a régebbi keleti államokban. Az államok elismert politikája a hódítás volt, azaz a gyöngébb népeknek erőszak és fegyver útján való kizsákmányolása. A kiváltságolt osztály

feltétlenül uralkodott: övé volt a jog, a hatalom, a vagyon, sőt övé a jogtalan osztálynak nemcsak munkája, hanem még a teste és a lelke is. Ebben a társadalomban a társadalmi evolúziós erők közül egyoldalúan csak az értelmiek működhettek: a kiváltságolt osztály észszerű önzése, jól felfogott érdeke. Az evolúció ethikai erőiről szó sem lehetett: az elnyomottak, szenvedők, szegények iránt nem volt részvétel, nem volt könyörület. *Az óvilág nem ismert altruizmust, csak jól felfogott osztályérdeket.* Ott a társadalmi evolúció tényezői közül csak az észszerű önzés érvényesült; de az általános emberszeretet nagy törvénye ismeretlen hatalom volt. „Mindazon pompa, melyet a római birodalom hatalma fénykorában elért, tényleg csak a legirgalmatlanabb központosítás, a legközvetlenebb és legelszegényítőbb kizsákmányolás s a legfékeltenebb egyéni és osztálytülkapás eredménye volt, egy óriási elnyomott népesség rovására, mely nagyrészt rabszolgákból állott“. Ime ilyen destruktív és bomlasztó erejű az egyoldalú, értelmi fejlődés, az értelmi haladás erkölcsi erők nélkül. Az ókori társadalomban a nép milliói ki voltak zárva az emberi jogokból.

Egészen más az újkori, vagy (a mint Kidd nevezi) nyugati művelődés főjellemvonása. A mi nyugati művelődésünkben végbement változás folyamatát vizsgálva, az lényegileg abból áll, hogy az ókori katonai társadalmi típust lassanként felbomlasztotta. A nyugati népek történetén egy sarkalatos tény húzódik végig, mely alapja mindama változó jelenségeknek, mik a történelem lapjain végigvonulnak. A keresztyén századok politikai története idáig ebbe az egyetlen mondatba foglalható össze: a néptömegek politikai és társadalmi felszabadításának története, azon néptömegeké, melyek a létért való küzdelemben az egyenlő feltételek mellett való részvételeből addig mindenütt ki voltak zárva. A fejlődés ebben az irányban ősidőktől kezdve le napjainkig folytonos és most is tart. A folyamat első nagy korszaka az volt, mikor a rabszolgaságot eltörölték, mely az emberiség haladásában az egyik legnagyobb lépés volt. Azután jött a szabadság további kiterjesztése: a politikai jogok egyenlősítése, a jobbság eltörlése, a népek millióinak az alkotmány sáncaiba való bevétele, a birtokszerzés szabadságának általánosítása, szóval egész sora az olyan törvényhozási és társadalmi akcióknak, melyek az alsóbb és gyengébb néposztályokat az addig uralkodó osztályokéval egyenlő megélhetési feltételek közé jutatták. A szociológia nyelvén kifejezve: *a nyugati művelődés egész újkori evolúciója oda irányul, hogy olyan társadalmi*

állapotot hozzon létre, melyben a létért való küzdelemben az addig kizárt nép egész tömege egyenlő feltételek mellett vehessen részt.

És mi hozta létre ezt a nagy társadalmi átalakulást és az ókori művelődéstől lényegesen különböző társadalmat?

Kidd erre a kérdésre határozottan azt feleli, hogy az emberiség modern haladása nem az emberi ész vívmánya, hanem a keresztyénség vallási és erkölcsi gyümölcse. S ezt a tételét mind a két ágában szintén tanulságosan bizonyítja.

A modern művelődés azért nem az emberi ész vívmánya, mert nyugati művelődésünknek minden lényeges eleme olyan természetű, hogy azt az emberi ész nem helyesli. Nem helyeselte az emberi ész, a míg a hatalom és uralom birtokában volt, pl. a katonai állam és a katonai társadalom felbomlasztását; ezt bizonyítja az egész ókori bölcelet, a melynek oly kiváló képviselői is, mint Plato és Aristoteles, a kiváltságolt osztály uralmát, tehát a hódítás és elnyomás elvén szervezett államot és társadalmat tartották helyesnek és egy árva szavuk nem volt a joggal és elnyomott rabszolgánép érdekében. Nem helyesli az ész a jogegyenlőséget se, a minthogy az emberi egyenlőség fogalma lényegileg észszerűtlen; nem szentesíti azt sem az ész, sem a tapasztalat. Mert az emberi észtől nem várható, hogy azokat elítélje, a kik erősebbek lévén és érdekeiket a társadalom által korlátozva látván, minden erejüket a saját előnyükre használják ki; sőt inkább az ember, általános tapasztalat szerint, a maga belátásából és meggyőződéséből mindig arra törekszik, hogy a maga érdekét és hasznát előmozdítsa, a helyzet nyújtotta előnyöket kihasználja. A rabszolgaság és a jobbagyság eltörlése sem az emberi ész követelménye, sőt inkább az emberi ész a maga belátásából és természetes önzéséből most és a történelem bármely időszakában mindig azt követelte, hogy minél több jogot, minél több javakat és minél több élvezetet nyerjen, de minél kevesebb fáradság és küzdelem árán. Észokokkal az életfeltételek egyenlősítésének ama folyamata sem igazolható, a mely az egész modern törvényhozás és társadalmi közfelfogás minden ténykedésében megnyilatkozik, hogy a gyengéket védeni kell az erősek ellen, a hatalmasokat a hatalomnélküliek ellen, a szegényeket a gazdagok ellen, egyszóval, hogy az alsóbb osztályok helyzetét egyre javítgatja a vagyonosak rovására. Az emberi ész ezt sem hagyja jóvá. Ellenkezőleg, a természetes ész ma is azt prédikálja: a hatalom előbbvaló a jognál (Macht geht vor Recht); a ki bírja, az marja; üsd, bird, gyürd le, a mit és a kit üthetsz, birhatsz, elnyomhatsz. A XIX. század

szertelen német bölcsésze, a szerencsétlen Nietzsche, az erőszakos hatalom és nagyság kultuszába, az Übermensch dicsőtésébe örült bele. Mindezek alapján Kidd határozottan vitatja, hogy az emberi haladás alapjában és lényegénél fogva nem értelmi természetű, hanem *a nyugati művelődés első sorban a keresztyénség gyümölcse.*

Ezt a fontos tételt Kidd több változatban ismétli. Elmondja, hogy „a nyugati művelődés története tényleg a keresztyén vallás természetrajza“. Többször hangsúlyozza, hogy „a társadalmi evolúciónak, a maga egészében, az a legmegkülönböztetőbb vonása, hogy a természetes kiválasztás törvényének működése folytán a haladó fajnak továbbra is egyre vallásosabbá és erkölcsösebbé kell válnia“. Gyakran kiemeli, hogy „az emberiség fejlődésében az alkotó és fejlesztő, a szervező és a haladást biztosító erő a vallás“; a mi „nyugati művelődésünk a keresztyén valláson alapszik“; társadalmi haladásunk megindítója és hajtóereje a keresztyén vallás, a maga bámulatos altruisztikus tartalmánál fogva.

Annak a sokféleképen variált főtételnek, hogy a mi társadalmi haladásunk lényegileg és első sorban erkölcsi természetű, a bizonyítása is rendkívül tanulságos.

Az újkori művelődés és haladás első sorban azért erkölcsi, mert annak a keresztyén vallásnak a terméke, mely a leg-tökéletesebb altruisztikus eszményt hozta magával, melyet az emberi lélek valaha elért. Az evangéliumból a szeretet, a könyörület és a végtelen részvét szelleme árad felénk. Az új vallás kezdetben valósággal „a minden emberek testvériségének kijelentése volt. Nevezetes, hogy az emberek lelkét legelőször is ez a vonása ragadta meg. A magasztos erkölcsi rendszer; a tagoknak egymás iránti szeretete; valamennyinek odaadása a közjó iránt; végtelen türelem minden emberi gyarlósággal és egyenlőtlenséggel szemben; leomlása közöttük mindenféle társadalmi és osztálykorlátnak.“ S ez a vonás, elhalványulva bár, a középkori keresztyénségnek is egyik jellemző vonása maradt, mert az önmegtágadást és önfeláldozást ekkor is a legjobb előkészületnek tartották a túlvilági életre, csak hogy egyoldalúlag a szerzetesi életre szorították; ezért az egyház eszménye a középkorban is az a katona (Szent Márton) volt, a ki köpenyét a bélpoklos koldússal megosztván, azt látta, hogy Jézus Krisztussal osztotta meg. De a keresztyénség nagyobb szabású erkölcsi hatása a hitjavítás óta érvényesül, mert a reformáció az egyetemes papság elvéből kifolyólag a keresztyénség rengeteg altruisztikus tartalmát minden ember életébe bevinni törekszik és ezzel az egyént s a társadalmat

nagyobb és teljesebb társadalmi evolúcióra segíti. Az evolúcionista előtt a reformáció lényegileg társadalmi fejlődés, mert a keresztyénség roppant altruisztikus tartalmát az általa befolyásolt népek gyakorlati életébe osztotta szét. Az angol-szász és germán fajok azért emelkedtek a társadalmi haladás magasabb fokára, mert a reformáció által a keresztyénség végtelenül gazdag erkölcsi tartalmából sokkal többet vettek be, mint a reformációt be nem fogadott népek.

Erkölcsi erőkre, nem pedig értelmi tulajdonságokra kell támaszkodnunk, ha a jelenkor nagy társadalmi kérdését meg akarjuk oldani és ha szerencsésen akarjuk átélni a XX-ik században reánk váró társadalmi forradalmat, mely a nyugati népek különféle ágainak társadalmi erejét a legszigorúbb próbára fogja tenni. A nemzetek boldogulásának és haladásának, Kidd szerint is, *ethikai az alapja*, a mit Lecky eme szép szavakban fejez ki: „A nemzetek boldogulásának alapja a tiszta családi élet, a kereskedelmi tisztesség, az erkölcsi érték s a közszellem magas színvonala; az egyszerű szokások, a bátorság, az igazlelkűség s az egészséges, higgadt ítélet, melynek forrása épp annyira a jellem, mint az értelem. Ha valamely nemzet jövőjéről helyes ítéletet akarsz alkotni, vizsgál meg gondosan: növekedőben vannak-e e tulajdonságok vagy kiveszőben? Főként azt figyeld meg: mely tulajdonságokat becsülik legtöbbször a közéletben? Vajjon a jellemre nagyobb vagy csekélyebb súlyt fektetnek-e? Vajjon az emberek, a kik a nemzet életében a legmagasabb polczokra jutnak, oly férfiak-e, a kiktől illetékes bírák a magánéletben, pártkülönbség nélkül, őszinte tisztelettel szólnak? Őszinte-e a meggyőződésük, következetesek-e, kétségtelen-e a feddhetetlenségük? Ez erkölcsi áramlat alapján állapíthatod meg legjobban bármely nemzet horoscopját”.¹

Szöts Farkas.

¹ Lecky: A történelem politikai beese.

A CAROLINA RESOLUTIO IX. PONTJA.

Károly 1731 márczius 21-iki „külön, nagyfontosságú“ rendelete nem felelhetett meg a protestánsok óhajainak, de nem felelt az meg világos jogaiknak sem. Ez érthető. De elégedetlen volt vele a klérus is! E fejedelmi határozatnak tendenciája az, hogy a protestánsoknak nyújtandó engedményeket szinte matematikai pontossággal addig a pontig leszorítsa, a meddig ezt *veszedelem nélkül* megteheti, a melyen túl emberi számítás szerint az elkeseredés veszedelmes jelleget ölthet. *E pontnál azonban az udvar óvatosan megállott.* Éppen *ebben van a lényeges különbség a klérus, a Firmióm-féle politika és a bécsi udvar modus procedendije között.* A végczélra nézve az említett salzburgi főpap, a magyar klérus s a bécsi udvar nem térnek el egymástól, az eszközökre, a módra nézve azonban a kormány amazokkal már csak azért sem érthetett egyet, mert a protestáns udvarokra is tekintettel kellett lennie. Innen van, hogy míg a római egyház férfiai szenvedélyesen a végczél felé törni készek s a Resolutio engedményeit sokalják (Althan), addig az udvar hidegen kiszámítja, meddig mehet az elnyomásban, nem téveszti szem elől az intést: *suaviter in modo!* A *lényegét illetőleg* annak az emlékiratnak a szerzője látta valószínűleg a legtisztábban a helyzetet, a ki eről így irt: „Azzal, hogy romlásunkat kissé halasztják, annál biztosabbá teszik azt.“¹

A Resolutio kiadása után a Helyt. Tanácshoz leérkezett fejedelmi leiratok is igazolják a mondottakat. Óvatosság tükröződik vissza ama rendeletekből, melyek az 1731 márczius 21-iki rendelet után rövid időközökben (1731 május 18., 1731 június 15., 1731 augusztus 8.) egymásután leérkeztek. Az első leirat arra hívja fel a Helytart. Tanácsot, hogy a Carolina Resolutio

¹ A berlini levéltárban (Marczali „A magyar nemz. tört.“ után).

kihirdetése nyomán felmerülő esetleges *specificus* dolgokról tegyen felterjesztést. Midőn pedig a Helyt. Tanács e szerint jár el s bőven számol be e rendelet hatásáról, a kormány siet az új utasítással s világosan kifejti a C. Resolutio ama (IV.) pontjának értelmét, mely a templomok elvételéről, a predikátorokról, illetőleg elmozdításuknak előleges bejelentéséről szól. A Resolutio illető pontjának megvilágosítása végett e leirat hozzát teszi: „Akár a főurak közül szándékozik valaki a maga területén templomot lefoglalni, predikátort elmozdítani, akár pedig valamelyik vármegye venné ezt célba, az ügyet külön-külön, esetről-esetre kell az illetőknek szándékuk, tervük minden indokaival egyetemben a Helyt. Tanács elé terjeszteni, mely aztán — hozzácsatolva saját véleményét — fölterjesztését Hozzánk megteszi s a végrehajtást a mi jóindulatú resolutióunktól várja.“¹

Ugyanezen körütekintő óvatosságnak nyomát hordja magán Károlynak 1731 augusztus 8-iki leirata. A Helytartótanács arra nézve kér megelőzőleg utasítást, hogyan járjon el azon esetekben, a melyekre nézve az engedély már megérkezett. A király válaszában az értelmét e szavakban csücsösödik ki: „*Ut non omnia eodem fiant tempore*“.²

A bécsi kormánynak érintett célja, fölfogása, míg egyrészt kulcsát adja annak a szigoroknak, melylyel az udvar egyik-másik szenvedélyesebb, túlzó egyháznagy ellen föllép (a váci püspök esete), másrészt némileg megmagyarázza eljárását a Car. Resolutio IX. pontja által támasztott nehézségekkel szemben.

Időközben a protestáns egyházak vezérférfiainak figyelmét csaknem kizárólag a Resolutiónak imént említett IX. pontja vonta magára. E pont tudvalevőleg — interea, donec aliud statutur — a bírák részére, továbbá a tisztviselők és az ügyvédek számára az ú. n. dekretális esküt teszi (a B. Szűz s a szentek említésével) kötelezővé. Egyelőre legalább talán az egész Resolutióban ez volt a legkritikusabb pont. A protestánsok az első pillanattól fogva belátták ezen pontnak horderejét, hiszen ez — ha következetesen érvényesül — a magyarság legintelligensebb elemét szorítja le a közügyekről. Ha ez szinte a lehetetlenséggel határosnak látszott, még képtelenebbnek tűnt föl ama pont keresztülvitele, ha tekintetbe vesszük, hogy ama rendelkezés föntartása mellett némely vidékeken a tisztújítás lehetetlen.

¹ Ribini i. m. II. XXXVII. fej.

² U. o.

A tisztújítások ideje közeledett. Mitől várhattak a protestánsok segítséget? Némi tanakodás után elhatározták, hogy a felség *belátására és irgalmára hivatkoznak*. Többen jöttek meghatározott időre Bécsbe, a holtudakozódásukra oly értelmű választ nyertek, hogy csak négyen nyerhetnek beocsátást a király elé. Ilyen előzmények után jelent meg 1731 szeptember 13-án (éppen 10 nappal az Althan-féle tiltakozásnak a pesti vármegyei gyűlésen való megsemmisítése után) a király előtt: Radványi János Zólyomból, Szemere László Hontból, Madács László Nógrádból, Zoltán Imre Szabolcsból. A szónok (Radványi János) beszédében a fősúlyt annak a helyzetnek megvilágosítására fektette, a melybe a magyar protestánsok a Resolutio IX. pontjának rendelkezésével jutottak; e helyzet annyival is súlyosabb, mert némely vármegyék — *antequam in causa iurisiurandi aliud statuatur* — siettetik a tisztújítást, hogy a protestánsok a hivatalokból kimaradjanak. Egyenkint kiemelte a szempontokat (lelkiismereti, kormányzati, állami érdekek), a melyek ama pontnak megváltoztatását kívánják, javasolják. Az esküformának kényszerítése „a királyt hű alattvalóitól, a hazát jó polgáraitól fosztaná meg, a nemesség elzülленék, a jóhízeműség (bona fides) a társadalomból száműzetnek“.¹

Úgy látszik, hogy Károly válaszában semmi lényeges nem volt. A kérvényezők nem akartak üres kézzel haza jönni, azért érveiket írásba is foglalva, sőt bővebben kifejtve átnyújtották III. Károlynak.

Ezen folyamodványnak a legkiemelkedőbb pontja az, hogy miután a királynak 1731 márczius 21-iki határozata a protestáns vallás gyakorlatát — már akár nyilvános, akár magángyakorlatként — engedélyezi, *ez magában foglalja a prot. egyházak hitelveivel megegyező esküformának engedélyezését is*. A protestantismus lényegéhez tartozik az annak megfelelő esküforma. De a czélszerűségi szempontok sem sürgetik a decretális esküformának a protestánsokra való kiterjesztését, hiszen a szóban lévő szavak nem képezik az eskünek lényegét még a római egyház hitelveinek szempontjából sem, holott az ágostai és a hely. egyház az esküt imának tekinti, a melylyel a protestáns egyedül csak az Istenhez fordulhat. Ezen vallási elvtől a protestánsok lelkiismeretük sérelme nélkül el nem térhetnek.

A királynak tanácsosait is bőven tájékoztatták a kérvényezők, sőt még ezen kívül is egy emlékiratban az uralkodóhoz fordul-

¹ Rib. II. XXXVIII.

tak s több megtörtént dologra mutattak rá, hogy feltüntessék a vallási türelmetlenségnek következményeit.¹

Ezen időtájt a magyar protestáns egyházaknak kérését az eskü ügyében tudvalevőleg a külföldi protestáns hatalmak követei is tőlük telhetőleg támogatták. A svéd követ felhívta Angliának, Dániának, Hollandiának követeit, hogy segítsék a magyar protestantismust s szabadítsák meg ama jogtalanságtól, a melynek úgy a természeti törvény, mint maga a keresztyén szeretet ellene mond. Ilyen előzmények után jött létre Anglia és Dánia követének az 1732. év elején (február hó 19., illetőleg 22-én) kelt és III. Károlyhoz fölterjesztett emlékirata és kérvénye. Az angol követ annak előrebocsátása után, hogy ő urától nyert felhatalmazást arra nézve, miszerint a magyar protestánsoknak illedelmesen és alkalmasan segélyére legyen, a királynak igazságát s méltányosságát emeli ki. E *fejedelmi igazságosságot csorbítaná a kényszerített eskü*. A becsületes, istenfélő emberek e kényszer következtében a tisztségekből kizáratnak, avagy a színlelésnek, a hypokrisisnek nyílik meg ez által az útja. Arra kéri a követ az uralkodót, hogy meghallgatván a magyar protestánsok „igen igazságos” panaszait, enyhítse az ő urának, királyának a magyar protestánsok szerencsétlensége miatt érzett fájdalmát. Felterjesztésének végén a felséges cs. házat annak oltalmába ajánlja, *a ki egyedül vizsgálhatja meg csalhatatlanul a szíveket* és a ki ezeknek megítélését magának tartotta fenn. Dánia, Hollandia követe a méltányossági szempontokat előtérbe helyezve kérte a kormányt, hogy a Car. Resolutio IX. pontján változtatást tegyen. Dánia követe kijelentette hogy: „Valamint ő felsége a dán király nem teheti, hogy e szomorú pontban, az ügyek jelen állásában hitrokonaiért közben ne járjon, úgy viszont igéri, miszerint úgy e tekintetben, mint más mindennemű dologban semmit sem fog tenni, a mi ő cs. felsége becsülésének és barátságának meg nem felel.”²

¹ Például „Gönczön a mult augusztus hó 17-én egy csizmadiának feleségét, Héricsz Erzsébetet a helység tiszt. plébánosának engedelmével saját kertjében eltemették. Öt hét mulva — mint mondják — gr. Zinzen-dorf kardinális ő eminenciájától nyert utasításra, annak elolvasása után a sirt peczérékkel fölásatták, a holttestet ruháitól megfosztva akasztófa alá tették, azután 3 nap mulva . . . elásták. Ezt pedig nem más okból tették, hanem azért, mert e született ágostai evang. asszony első férjének halála után egy r. kath. emberhez akart férjhez menni; mivel azonban őt a plébános vele összeadni nem akarta, a kath. vallásra tért akarata ellenére, de nem sokára, még u. a. évben, mintegy 8 évvel ezelőtt előbbi vallására tért vissza s abban meg is halt.” Ribini i. m. II. XXXIX. fejt.

² U. o.

Egy út volt arra, a melyen a protestánsok ama sérelmes IX. pont megváltoztatása ügyében lépéseket tehettek: a kérelmezés útja. Íme kétségtelen, hogy e tekintetben ők mindent megtettek.

Érthető türelmetlenséggel várták a fejleményeket s a legközelebbi tisztújításokat. Az eskü ügyének el kell dőlnie, mert lehetetlen, hogy a városok itt-ott protestánst ne válasszanak. Világos, hogy vagy a tisztviselőknek kell engedelmessékedniök, vagy a Resolutio IX. pontjából kell valamit engednie a hatalomnak. Ha az előbbire kilátás nem volt, az utóbbi sem volt valószínű.

Nem lehetetlen, hogy III. Károly előtt már a Car. Resolutio kiadása idejében tisztán állott a jövő képe; az udvart e kérvényezések meg nem lehették, mert lehetetlen, hogy ama pontnak roppant horderejét a protestánsokra nézve az irányadó körök már akkor ne ismerték volna. Éppen azért nem valószínűtlen, hogy az udvar már a Resolutio kiadása előtt elhatározta, hogy ama IX. pontot elvileg fenntartja, *de a dolgot végletekbe menni nem engedi*. Hogyan? Erre nézve világosságot vet az a bizalmas utasítás, a melyet ez időben a Pozsonyba küldendő kir. biztos számára küldött volt a Helytartótanácsból a bécsi kormány. A városok tisztújításánál a törvények megtartására a kir. biztos ügyelt, a ki a választásról pontos jelentést tartozott felterjeszteni.¹

A pozsonyi restaurációra küldendő *kir. biztos bizalmas utasítása* a Resolutio IX. pontjának végrehajtása ügyében a következő: „Miótan a tavalyi pozsonyi restaurációkor a szenatori tisztségre választott Frenzel Theophil az esküt a Bold. Szűz és a szentek említésével letenni nem akarta, az idén pedig esetleg még a birói székbe is olyat választhatnak, a ki talán ama szavakat kiejteni nem akarja, azért a commissarius — befejeződván annak módja szerint a választás — komolyan fogja utasítani a nevezett város jegyzőjét — a kinek kötelessége, hogy a B. Szűz és a szentek határozott említésével olvassa fel az eskümintát — hogy az eskü szavai közül egyet se hagyjon ki, még akkor sem, ha akatholikusokat kell esketnie. Ha az esküvő az eskü vonatkozó szavai a Bold. Szűzre stb. nem akarja kiejteni, a jegyző, a biztos nevében komolyan jelentse ki, hogy ama szavak kiejtése — hamindjárt az az ev. dogmájával ellenkezik is — a király akarata, a törvények, továbbá

¹ Az erre vonatkozó utasítás: „Elvégezvén az elvégzendőket, úgy az egyes, mint az összes rájuk bízott dolgokról Felségünkhez minél előbb jelentést tenni kötelességüknek ismerjék.“

az ország nyugalma szempontjából kívánatos, nagyon kedves, ellenben azok elhagyása kedvetlenséget okoz. *De ha az esküvő ama szavakat mégis elhallgatná, a jegyző folytassa az olvasást* s ha a végén, a hol a B. Szüze és a szentekre történik hivatkozás — szintén elhallgatná e szavakat, vagy azok helyett ezt mondaná: „Isten engem úgy segéljen és az ő szent evangéliuma“ — *mindkettőt hallgassa el.* A restaurációról Hozzánk küldendő felterjesztésben erről részletes jelentést várunk“.¹

Ilyen előzmények után érkezett meg 1732-ben szent György napja, a melyen Pozsonyban a választások megejtettek. Véletlenül éppen a bírói székbe választottak protestáns Mikos Mihály személyében, a kinek a fennálló szokás szerint a kathedrális templomban a királyi biztos és a plebános jelenlétében kellett az esküt letenni. Kíváncsian várták a fejleményeket. Mikos Mihály az eskünek szóban lévő szavait ismételt figyelmeztetés daczára sem mondotta el a felolvasó után. Az eskü véget érven, csendben multak el a következő napok, midőn egyszerre csak április 28. a városi tanácsba hivatván, azt a fölshozólást nyerte, hogy tettének *okát* foglalja írásba. Mikos Mihály tollhoz nyult, azonban e pillanatban — hihetőleg a nagyfokú izgatottság miatt is — szívszélhűdést kapott és meghalt.

A királyi utasításnak² célja világos: *lehetőleg* érvényt kell szerezni a Resolutio IX. pontjának

Ez olvasható ama királyi rendeletről is, a melyet III. Károly 1733 januárius 12-én Besztercebánya városához intézett. E városban a jelzett év első napján a tisztújítás megtartatván, bírónak egy protestáns vallású embert választottak, a kitől a plebános, a dekretális eskünek letételét követelte, mit ez utóbbi megtagadott. A kir. leirat szerint a dekretális esküformát a bíró előtt fel kell olvasni, őt annak elmondására inteni, ha azonban ő ezen intésnek eleget nem tenne, *el kell hallgatni, a választást be kell fejezni.*

Pruzsinszky Pál.

¹ U. o. XLII.

² Hasonló rendelet ment a szent györgyi, soproni, bazini tisztújításra kiküldött királyi biztosok számára.

A LELKIISMERET LÉNYEGE A KERESZTYÉN ERKÖLCS- TAN ALAPJÁN.

Az emberi léleknek egy hatalmas megnyilatkozása, mely legjobban bizonyítja az ember erkölcsi mivoltát és isteni származását, melyen alapul erkölcsi létünk, Istenben vetett hitünk és az örök életre, halhatatlanságra való hivatásunk: a *lelkiismeret*. E lelki jelenség a világ kezdetétől fogva a legújabb időkig mindig foglalkoztatta az embereket s vajjon kicsoda az, kinek lelki életében ne jelentkeznék naponként ez a lelki hatalom. Nincs ember, ki ne szerzett volna a lelkiismeret létezéséről személyes meggyőződést, nincs lelki jelenség, mely annyiszor, annyiféleképen és oly félreismerhetlenül nyilatkozik, mint a lelkiismeret. A ki nem tudja, hogy mi a lelkiismeret, az még nem evett a tudás fájáról, az még nem ismeri a jó és rossz közötti különbséget — az még gyermek; vagy pedig teljes érzéketlenségben szenved, tehát az erkölcsi halál karjai közt van, vagy az erkölcsi élet legnagyobb tökélyére kellett jutnia, a mi egykép elképzelhetlen. Találó a német tudós mondása: „A kinek nincs lelkiismerete, az vagy maga a Krisztus, vagy maga az ördög“.¹

És a tudományos vizsgálódás mégsem juthatott el a jelenség tiszta, tökéletes fogalmára. Mai napon is arra szorítkozik, hogy a fogalom meghatározása helyett ismertető leírást adjon. Ha igyekeztek is egyesek határozott fogalmat nyújtani a lelkiismeretről, az eredmény, melyet elértek, oly különböző és határozatlan volt, hogy szinte igazoltnak látjuk azt a szélső irányt, mely szakítva hagyománynyal és élő szokással, nyíltan kijelenti, hogy a lelkiismeretről tudományos (rendszeres) munkát írni lehetetlen és nem is fog sikerülni senkinek.²

¹ W. Gass: Die Lehre vom Gewissen.

² Rothe: Theol. Ethik II. kiad. II. k. 29. l.

Hogy e merev álláspontot a tudomány magáévá nem teheti, az természetes. A lelkiismeretnek fontossága s az a tudat, hogy teljes megismerésére még el nem jutottak, a tudománynak csak ösztönzésül szolgál arra, hogy a lelki élet e fontos jelenségének minél mélyebbreható, tökéletesebb ismeretére törekedjék. „Első sorban itt a ker. theologia van érdekelve, a mennyiben semmi sem bizonyítja oly kétségtelenül az ember szellemiségét, semmi sem nyilatkozik oly hatalmas szóval az embernek materialisztikus felfogása ellen, mint a lelkiismeret“.¹

A lelkiismeretnek úgy a klasszikus, mint a modern művelt nyelvek által alkotott nevei (συνείδησις, conscientia, Gewissen, lelkiismeret) világosan mutatják, hogy e jelenségen már a legrégebb időkben is valami „tudatot“ értettek. És pedig a görög és latin összetétel (συν-, con-) valami *összességnek tudatát* jelzi, a mit megmagyaráz a régi scholasztikus felfogás, mely *synthesis*-nek nevezte az erkölcsi alapelvek összességét, melyet a lelkiismeret oltott az emberi tudatba.² Ez az erkölcsi vonatkozás az első útbaigazító elem „a tudat“ még általános fogalmának tartalmában; ez úgyszólván az alapkö, melyre építve megtölthetjük az üres formát.

Martensennek ez alapon felállított következő tételéből pedig: „Hogy a lelkiismeret az ember önmagához és istenhez való viszonyának tudata“,³ már határozottan kibontakozik a lelkiismeret fogalmának vázlata. Mindenekelőtt azt a kettőt tudjuk meg, hogy a lelkiismeret az *én*-nek és *Istennek* tudata. E két vonáshoz aztán természetesen csatlakozik még kettő, az egyik az *én tudatának* következményekép: az *erkölcsi törvény* feltétlen létezésének tudatára ébredés, a másik az *Isten tudatával* kapcsolatban az *ember halhatatlanságának* tudata.

Lássuk egyenként e vonások kifejlődését.

A lelkiismeretben az ember *önmagának kettős tudatára jut*. Az első tetteinek, cselekedeteinek *tapasztalati tudata*, a másik e tettek és cselekedetek forrására és céljára irányuló tudat. E szerint tehát az ember nemcsak az ő tényleges, valószínű állapotának tudatával bír, hanem egyidejűleg egy magasabb szempontból is tekint magára, a mennyiben folyton tuda-

¹ Bancsó A. Ker. Erkölcsstan. 51. l.

² A scholasztika ennél fogva a kor asketikus áramlatának megfelelően lelkiismeretet is a paedagogia érdekei alá helyezte, mint, nevelési eszközt az erkölcsi szellem képzéséhez.

³ H. Martensen: Die Christl. Ethik I. k. 117. §.

tával bir az ő eszményi állapotának. Szóval nemcsak azt látja, hogy *tényleg milyen*, hanem azt is, hogy lényegének megfelelően *milyennek kellene lennie*. Ez a második kép, mit az ember magáról alkot: *ideális*; magában az emberben él és mégis magasan fölötte lebeg, mint megvalósítandó cél, de egyszersmind mint cselekedeteit megítélő bíró, mely magát az ember tényleges állapotához viszonyítva, rámutat az így támadt ellentétre és szót emel mindannyiszor, valahányszor ez ellentét megszüntetése érdekében az ember valamit elmulaszt és eszményi rendeltetésének megvalósítása ellen cselekszik.¹ Közönségesen ezt az intő szózatot nevezzük lelkiismeretnek s nem helytelenül. A lelkiismeret szava ez alapon tehát egyéni, subjectív lényegéből származik. Általa az embernek ideálja, az *eszményi ember ideálja* van képviselve bennünk, az igazi én, mely eltagadhatlan s elnyomhatatlan nyilatkozása által megdönti a materialisták alapelvét s bebizonyítja, hogy van az emberben egy jobb rész, egy szellemi lét, mely érzékeink által fel nem fogható ugyan, de mégis az embernek *tulajdonképeni lényegét* alkotja, ellentétben annak *állati, érzéki* létével.² Ha bűn nem léteznék, az emberben e két tudat (t. i. az ő tényleges állapotának és eszményi céljának tudata) teljesen összeesnék; más szóval az ember a maga eszményi lényének megfelelő lenne, élete az Istenben való tökéletes élet lenne s megvalósulna e földön a legfőbb erkölcsi jó: az Istennek országa. Ebben az esetben a mostani értelemben vett lelkiismeretről nem lehetne szó, hisz nem volna ellentét eszményi és tényleges állapot között, az ember önmagában látná céljának megvalósulását, teljes összhang uralkodnék eszmény és valóság között. Az *igazi én*, melyet ma lelkiismeretünk képvisel s mely magasan fölöttünk áll, elvesztené fölényét, beleesnék a *tapasztalati énbe* s benne és általa és vele léteznék.

A mondottakból önkényt folyik, hogy a lelkiismeret egyúttal az *erkölcsi törvénynek* bennünk élő tudata. Ez nem azt jelenti, hogy az erkölcsi törvény és az erkölcsi eszmék általában velünk születtek s belőlünk származtak volna. Hisz mindezeket kívülről nyeri a lélek, tanítás vagy isteni kijelentés révén. Hanem a tétel úgy magyarázandó, hogy a lelkiismeret az embernek azon eredeti tehetsége, mely a kívülről jövő erkölcsi eszméknek helyességéről közvetlen benyomás útján, azaz minden fontolgatás, okoskodás nélkül, bizonyoságot nyújt s ugyanakkor azoknak kötelező erejét is elismeri.³

¹ Gass id. m. 504. sat. lapok.

² Martensen: Ethik. I.

³ Bancsó A., Ker. Erkölccstan 52. 1.

Alighanem abban az értelemben használja Rothe az annyiszor emlegetett *erkölcsi érzék* (moralischer Sinn) kifejezést.¹ Nem különben összefügg a lelkiismeret e jellemvonásával az a körülmény, hogy a lelkiismeretet a „*kötelességtudással*“ azonosították. Schenkel² jellemezte a lelkiismeret ez oldalát legszebben, midőn abban az úgynevezett „*Selbstgewissheit*“-ot látja (magyarul: magabiztosság? önbizalom?), melynek segítségével az ember fokozott öntudattal tekint magára és az előtte álló megvalósítandó erkölcsi követelményre. Azaz, mely által nemcsak önmagának, mint ilyennek, hanem, az erkölcsi törvénynyel folytonos viszonyban állásának is biztos tudatára jut.

Ha a lelkiismeret az erkölcsi eszmék helyességét el nem ismeri, úgy az emberre nézve az illető erkölcsi követelmények elvesztik kötelező erejüket, vagyis az emberben hiányozni fog a megfelelő kötelességtudat. Másrészt az ember nem sértheti meg az erkölcsi törvényt a nélkül, hogy lelki életének összhangját meg ne zavarja s a megsértett erkölcsi követelmény által a felelősség tudata föl ne ébredjen benne. A törvény, a követelmény egységet követelnek az egyén erkölcsi életében, az *egész emberre* kötelezők és az egész egyénre vonatkoznak, ezért a lelkiismeretben az egységre törekvő törvény reagál a vágyak és szenvedélyek egoizmusa ellen, mely az embernek csak egy sajátos, különös érdekét szolgálja, tehát az egész egyénnek csak egy részére van tekintettel. Szóval a lelkiismeret, mint a „*törvénynek tudata*“ ébren őrökdi, hogy erkölcsi életünk minden mozzanatában magunkat az erkölcsi fölvnek, a legfőbb czélnak következetesen alá vessük.

A törvény tudata szoros kapcsolatban van a *törvényhozó tudatával*, szinte föltételezi ezt. Tehát midőn a lelkiismeretet a törvényről való tudatunknak neveztük, ezzel már kimondottuk, hogy általa egyszersmind a törvényhozóról is tudomást veszünk. És pedig az a fenség, az a méltóság és korlátlan hatalom, melylyel az egyénben követelményei érdekében fel lép — határozottan egy földöntúli, felsőbb lényre utal. Meg erősíti e föltevést az egyes népek szólásmódja, mely képletesen szólva a lelkiismeretről, azt „*Isten szavának*“ nevezi. Isten szólal meg a lelkiismeretben, mert ideális énünk legfeljebb óhajt, panaszt emel, ha reális természetünk vele ellentétbe jő; az erkölcsi törvény tiltakozik, reagál, ha követelményei megsértetnek, ám oly fönséggel parancsolni, oly hatalommal kényszeríteni csak az Isten képes. Az az Isten, ki bárha a lelkiismeret által *bennünk*, mégis tőlünk teljesen függetlenül,

¹ Rothe. Id. m. II. k. 3. I. és II. k. 22. I.

² Schenkel: Aphorismen über das Gewissen. 506. old.

egyszersmind *kívülünk* s magasan *fölöttünk* uralkodik s onnan szól le hozzánk; az az Isten, a kitől *folyton* függünk s kitől való eme folytonos függésünknek éppen a lelkiismeret révén jutunk tudomására.

A lelkiismeret kezdettől fogva az Istenség tudatával volt kapcsolatos, az első ember is már az Ő szavát hallá benne (I. Móz. 3. 10.). Egyes tudósok, mint Hoffmann, Rothe és Herman, részben vagy egészben tagadják ugyan, de a legtöbb theologus a lelkiismeretet határozottan az emberi szellem valóságos organumának tartja, a lelki élet ama szentélyének, hol a véges lélek az abszolút lelket feltalálván, ebben önmagának tudatára ébred (Schenkel: Aphorism. ü. das Gew.). Hatalmas bizonyíték ez arra nézve, hogy az Istenség tudata nem kívülről nyert, belénk oltott valami, hanem velünk született eszme s miként a lelkiismeret: *eredeti* tudat.

A lelkiismeretben azonban az Istent korántsem valami logikai következtetés végeredményeképen, vagy aesthetikai ideál alakjában ismerjük meg, hanem mint tényleges, valóságos, azaz lelki életünkben személyesen létező és jelentkező abszolút (tökéletes) szellemet fogjuk fel, melyet éppen mint tökéletes, tiszta, korlátlan személyiséget a mi véges és korlátolt egyéniségünkől mindenkor határozottan és élesen meg tudunk különböztetni. A lelkiismeretnek ez a vonása szerez a belső szózatnak a fönt említett fönség és méltóság mellett föltétlen tekintélyt és hatalmat. Nem az egyén, nem a világ teszi oly jelentőssé a lelkiismeret szavát. Ez magamagától hat, érvényét felülről kapta és önmagában hordozza. Átala tudjuk meg, hogy nemcsak mi ismerjük a törvényt és az ehhez való viszonyunkat, de mindezt egy felsőbb hatalom is tudja, ki számon tartja, vajjon teljesítettük-e kötelességünket és azt a mulasztást is észreveszi, melyet a világ elől elrejtünk sikerült.

Végül a lelkiismeretben nemcsak Istenről való tudatunk, de megfordítva *Isten rólunk való tudatának érzése* is határozott kifejezést nyer. Midőn tudatára ébredünk annak, hogy az erkölcsi törvényt s attól való függésünket egy magasabb lény, az Isten is ismeri — elválaszthatlan lesz e tudattól annak a beismerése, hogy e magasabb lénynek tetteinkért felelősséggel tartozunk. Lelki szemünk önkénytelenül egy túlvilági, minden e világi törvénykezésen felül álló isteni ítélőszékre irányul, mely előtt egykoron meg kell majd jelennünk, hogy számot adjunk életünkről. Sejtjük, hogy az a büntetés vagy jutalom, mely itt, az életben osztályrészünkül jutott, nem teljes. (Régi pogányság: Elysium és tartarus.) Az erkölcsi törvény pedig teljes érvényt követel, kell tehát lenni még egy

magasabb forumnak, mely meghozza a végső ítéletet, a teljes elégtételt.

A lelkiismeret által ilyen formán az Isten eszméjével kapcsolatban személyes *halhatatlanságunknak* tudatára jutunk, meggyőződünk arról, hogy az a viszony, melyben az erkölcsi törvénnyel és az Istennel állunk, e földi élet elmúltával sem szűnik meg, hanem megmarad akkor is, midőn az emberekkel s e világgal való összeköttetéseink megszakadnak. „A lelkiismeret az Istentől való származás tudata, általa jutunk tudatára annak, hogy bennünk isteni rész is van, mely halhatatlan, örök és a síron túl is tovább él“. (Schenkel.)

Mindezen elősorolt s fejlődésükben kifejtett jellemvonások alapján a lelkiismeretnek olyan fogalmi meghatározását kell megkísérlelnünk, mely az említett vonásokat egybefoglalva a lelkiismeret lényegét kifejezze. Legszabatosabban fogalmazza meg ezt Bancsó: „*A lelkiismeret az embernek eredeti tudata, mely közvetlen bizonyosságot nyújt azon függési viszonyról, amely az ember és az Istennek az erkölcsi törvények és erkölcsi világrend alakjában megismert akarata között létezik.*“

Sopron.

Vojtkó Pál,
ev. főgimn. tanár.

AZ ÉNEKESKÖNYV MEGÚJÍTÁSÁNAK FÖLTÉTELEI.

(Befejező közlemény.)

II.

Első és legfőbb ok, a miért nekünk alapos változtatásnak kell alávetnünk a dallamokat, az időben, a korban van. Mert igaz ugyan, hogy Goudimel zsoltár-dallamai s ezekkel egyidőben és ezek nyomán keletkezett többi dallamaink is, nem igen idősebbek 300—400 évesnél, de a XVII. század második felében már érezhető az a zenei reform-törekvés, a mely e dallamokat, szinte mindjárt keletkezésük után, az általános zeneművészethez viszonyítva, avultakká tette. A XVII. század végén már élnek Bach és Händel, kik a mai, ú. n. modern zene megalapítói s a régi és új művészet között olyan nevezetes ritmusbeli, hangnemi és összhangzati különbségek vannak, melyeket eddig is alig viselhettünk, tovább pedig még annyira sem viselhetünk el. Bach és Händel magát a zenei gondolkodásmódot változtatták meg s mi olyan formán vagyunk e régi szövésszerű szép dallamokkal, mint az örmények az ó-örménynyel: beszéljük és szeretjük, de nem értjük.

A régi és új művészet között nagy ritmikai és összhangzati különbség van; minket azonban legfőképen az érdekel, hogy a XVI. század óta kivesztek közhasználatból az egyházi hangnemek és helyöket az a „dur“- és „moll“-kategoria foglalta el, mely mai zenei gondolkozásunkat szinte bénítólag körülzárja, s melyben igyekszünk mindent feloldani. A régi egyházi hangnemeket a tankönyvek tárgyalják ugyan s a képezdék esetleg tanítják is, de azokkal bánni ma csak a zenetudósok tudnak s megkövetelni a mai nemzedéktől ezek gyakorlati használatát, nagyobb, sokkal nagyobb anachronizmus, mint a Gregorián-ének módjának egyedüli üdvözítő voltát hirdetni az egyházi éneklésben.

Hogy a zeneművészet XVII. században kezdődő új korának követelményei elől, éppen a hangnemeket illetőleg, tovább már csakugyan nem zárkozhatunk el, arra nézve figyelmeztetni akarok azokra a változtatásokra, melyeket már eddig is, éppen a múlt században, kénytelen-kelletlen meg kellett tenni az Énekeskönyv készítőknél, illetőleg csak a kiadóknak is. Ilyen mindennek előtt a hangjegyalakoknak megváltoztatása; melyek oly sokáig kísértettek nálunk szegletes alakjukkal, hogy hozzá értő zenészeink, pld. Bartalus, e maradiságot meg is bélyegezték. De ilyen az ütemvonalak alkalmazása is, a mi igen lényeges dolgot, a dallamok ritmizálását s e tekintetben egyfelől a tiszta khorál-méretet, másfelől az erdélyi Énekeskönyv ritmikái beosztását hozta létre. Ilyen a módosító jelek alkalmazása is, a mely egyenesen arra visz minket, hogy valahára próbáljuk hangnemileg is közelebb hozni magunkhoz e dallamokat. Annál inkább meg kell ezt tennünk, mert, ismétlem, igen-igen kevés ember tud ma bánni a régi egyházi hangnemekkel, s ha e tekintetben semmit sem teszünk, kántorainktól nyugodt lélekkel nem követelhetjük meg a csak kissé művészibb és izlésebb orgona-kiséretet sem.

A Próba-énekeskönyv e tekintetben semmit sem tett, sőt mintha még jobban kiélezte volna a két kor közti eltérést, mert például egyházi hangnemnek jelzett olyan dallamot is, a mely egészen jól beillik a mai G-moll hangnembe. E tekintetben tehát el kell valóban fogadni az egyházmegyei véleményekben is több helyről jövő azon kívánságot, hogy a régi dallamok a mai hangnemnek előjegyzéseit vegyék fel. Ehhez legfennebb még az teendő hozzá, hogy éppen a mai hangnemek és összhangzatok szempontjából, annak a nagy hetednek, vagy másképp vezérhangnak a felemelése is történjék meg, melyet az egyetemes énekügyi bizottság is, mint változtatást, megejtett, csakhogy nem mindig éppen sikerrel.

Kimondom tehát birálatomban hangoztatott azon nézetemet, hogy minden dallamot a mai rendszerbe kell illeszteni s a szerint kell jelezni; a melyik e tekintetben nehézséget okoz, azon kellő igazítást kell végezni, s ha nem enged, inkább végkép el kell hagyni, minthogy tovább is ürügyül szolgáljon énekvezéreink igazán művészietlen orgonázására. E felfogásomhoz most még jobban ragaszkodom, mint ezelőtt, évekkel, mert egyfelől tudom, hogy legszebb szoltár- és dicséret-dallamaink megbírják a mai hangrendszert, másfelől pedig az egyházmegyei véleményekből örömmel látom, hogy ezzel a felfogással nem állok egyedül. Természetes dolog, hogy

mint mindenütt, itt is legnagyobb kimélettel kell eljárni s csupán ott igazgatni, a hol okvelenül szükséges.

Ezt, a régi egyházi hangnemek mai jelzését, tartom a legfontosabbnak, a mit a használhatóság szempontjából feltétlenül keresztül kell vinnünk; még akkor is, ha tán a szövegjavítást nem mondanók ki s megelégednénk annyival, hogy kiválasztanók a használható anyagot s létrehoznók az uniót. Mert e tekintetben van a legnagyobb eltérés a mai kor és a XVI. század között, s mert az e tekintetben támadt visszások és félreértések olyan nehézségeket támasztanak, melyek legyőzését énekevezéreink részéről sohasem remélhetjük, s ha rajtuk e tekintetben nem segítünk, joggal nem is várhatjuk. Egyéb minden könnyebben elmaradhat. Mert például a ritmikajavítás, a mi ismét erősen kívánatos, ha most teljesen elmarad is, új bonyodalmakra nem ad okot, csupán a mai művésziellen állapotot továbbra is fentartja; ez azonban még mindig kevesebb baj, mint a zavar és kapkodás. Ha ritmikailag semmi változtatás nem történik, hanem maradna minden a régiiben, akkor látszólag sokat szenvedne az erdélyi Énekeskönyv, a mely most ritmizált s így az unió kedvéért átíratnék a khorálméretre. Ugyde, ez a nagy változás csupán látszólagos s valójában csak a papiroson történék meg, mert mi, a mint bírálatomban is kellőleg kiemeltem, Énekeskönyvünk ellenére khorálméretben énekelünk; s ha semmi unió nem kötelezne is, valóban meg kellene szüntetnünk azt a nevetséges állapotot, hogy Énekeskönyvünk szól egyféleképen s mi énekelünk egészen másféleképen.

Íme tehát, ha fele útján megállunk itt is, mint a szövegnél, már akkor is tettünk néhány üdvös dolgot: megkönnyítettük a dallamok megértését s elenyésztettük az erdélyi és magyarországi Énekeskönyvek legnagyobb ellentétét; s ha ezek mellett a melizmák, kötések ügyét is tisztázhatnók, olyan munkát végeznénk, melyen egy jobb, alkalmasabb idő sikerrel építhetne tovább.

De véleményem szerint, itt is túlságos nagy óvatosság volna minden ritmikai és másnemű javítástól őrizkedni. Sőt ilyenemű ténykedésre ösztönöz minket az a nagy elmaradottság és művésziatlenség, mely a szövegi részben közelről sem lép fel oly követelőző módon, mint a dallamoknál. Ennek a különbségnek magyarázatát adtam az előbb abban a körülményben, hogy minket e régi dallamoktól nem csak 350 esztendő választ el, de a mi ennél sokkal több, elválaszt egy olyan zeneművészeti reform is, melyhez sem nyelvünk ellatinosodása, sem maga a nyelvújítás, közel sem hasonlítható;

mert ezek csak a nyelv keretein belől történő hullámzások voltak, ellenben Bach és Händel a zeneművészetnek nem csak az anyagát, de főleg magát a keretét is megváltoztatták. E mellé most még azt teszem hozzá, hogy a mennyire én itélni tudok, az egy Maróthi Györgyöt kivéve, a ki azonban csupán a zsolnárok négyvesszólamú letételével foglalkozott, egyetlen énekeskönyvkészítőt sem találunk, a ki elsőrangú zeneértő lett volna; s így századokról századokra nem történt semmi-nemű igazítás és javítás, hanem egyes sajtóhibák, félreértések, ügyetlenségek, elejétől a végéig élnek Énekeskönyvünkben, úgy, a miként az első valahonnan átvette és tovább adta. Lehet, hogy ha Énekeskönyveink előállításának részleteiből többet tudnánk, mint a mennyit tudhatunk, ezen a szigorú itéleten változtatnom kellene; de én előttem hova-tovább, annál világosabb lesz, hogy mi például a Goudimel-féle zsolnárdallamokat soha a szerint a ritmus szerint nem énekeltük, a mint azok Erdélyben 1838-ig, Magyarországon pedig elvették még a mult század 70-es évéig is jelezve voltak; különben sehogy sem tudnók megmagyarázni arra a khorál-méretekre való átmenetelt, mely *ugyan nem gyökerezik* Szenczi Molnár Albert első kiadásán s mégis mindenütt, úgy látszik, egyedüli és hagyományos éneklési mód.

Ezzel röviden arra a tényleges és ferde állapotra kíván-tam rámutatni, hogy nem csak Erdélyben, de Magyarországon is, századokon keresztül meg volt az a lényeges eltérés a dallamok leírása és éneklése közt, mely szülőanyja annyi más eltérésnek és összezavarodásnak. Századokig nem történt semmi újítás és javítás énekeskönyveink dallamainak hangjegyein; a való élet azonban haladt előre s ha tán eleinte dallam és ének együtt voltak is, a mire nézve csak tagadólago adataim vannak, lassanként a kettő különösen ritmikailag annyira különvált, hogy ma már türhetetlen. E tekintetben, a mint előbb is említettem, az erdélyi Énekeskönyv helyzete tisztára nevetséges; de a magyarországi is elég ferde helyzetben van, mert például csak a melizmák is, hiába nincsenek benne az énekeskönyvben, az életben elég gyakran hallhatók.

Minden tehát: idő és helyzet, azt sürgetik, hogy ha csak lehetséges, csináljunk itt végleges rendet, olyat, a mely a fejlődésnek és haladásnak ne csak hogy útjába ne álljon, de annak csiráit hordozza magában. És ha erre nézve elhátároztuk volna magunkat, előáll magától az a kérdés, hogy a hangnemi változtatáson kívül, a mi tulajdonképpen alig

egyéb jelzésbeli különbségnél, miféle lényegesebb igazításra és javításra volna még szükség.

Mindenek előtt szükségesnek tartom, hogy azok a dallamok, melyek felvételét a közkivánság elrendeli, a mennyire csak lehet, történeti és philologiai vizsgálatnak vettessenek alá. Azt értem ez alatt, hogy minden egyes dallamra nézve lehetőleg meg kell állapítani az eredeti formáját, össze kell állítani a változatait s azokból a lehető legjobbat kell elfogadni. Így tűnnek ki csak majd a becsúsztott hibák s így kerülhetjük ki azt, hogy egy szintelenebb változat üljön a sokkal szebb helyére. Mivel itt nagyobbbrészt csupán 1—2 hangváltoztatásról van szó, ezek nagyobb idegességet nem szülnek, különösen, ha folyton tiszteletben tartjuk a hagyományt s ok nélkül, vagy csekély okból egyáltalában nem javítgatunk.

Sokkal fontosabb, de egyszersmind sokkal kényesebb is, e dallamoknál a ritmizálás kérdése. Annyira kényes ez, hogy még most is, annyi vélemény és irodalmi vita után, elmondhatjuk, hogy az egész Énekeskönyv újítási ügyének ez a leg-sötétebb pontja. A legtöbb ellenmondás és tájékozatlanság e körül tapasztalható s jó magam is, bár a héttagú dallamozó bizottsággal kétszer is vitába álltam, még arról sem lehetek biztosítva, vajjon mindenki megértette-e, a mit erre nézve kifejtettem. Már csak ezért is tehát meg kell most próbálnom, hogy ha dülöre nem is tudom vinni ezt a problémát, legalább rámutassak e kérdés nehézségeire s felállítsam azt az alternatívát, a mely e kérdés eldöntésénél számba jöhet.

Legelőbb is újra fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy ritmizálni akarjuk-e egyházi dallamainkat, vagy nem?

Én feltétlenül a ritmizálás mellett vagyok; de mivel különös czéлом volt e dolgozatomban egyéni véleményemet inkább háttérbe szorítani, hogy sem ellentétbe kerüljek azzal a közakarattal, melynek támogatása nélkül ily munkálat el nem végezhető, most is azt mondom, hogy sokkal jobban tesszük, ha megmaradunk a régi khorál-méret mellett, mint sem elfogadjuk azt a ritmizálási módot, melyet a Próba-énekeskönyv felmutat. Mert ha megmaradunk a régi mellett, az átmenettel roppant könnyen elbánhatunk; ellenben ez a féligvaló, erőszakolt és mégis monoton ritmizálás, bár elég nehézséget okoz, arra, hogy mai bágyadt ritmusú éneklésünkbe némi élénkséget és művésziességet vigyen bele, éppen erőszakosságánál és kevés változatosságánál fogva (csak negyedés félkotákból áll!), nem alkalmas. A részletekkel itt senkít fárasztani nem akarok. Inkább kiemelem e kérdés egyszerű

és világos megértésére, hogy itt csupán kétféle megoldás lehetséges: vagy megmaradunk a régi cantus planus-szal, vagy pedig felvesszük ritmizáló készségünk közé a nyolczad hangjegyet és a pontot s minden egyes dallamot ritmizálunk — nem előre felállított schémák szerint — hanem természetes hajlása és belső növése szerint.

Ez volna az a ritmizálás, a mely a zeneművészet mai állásához méltó; úgy látom azonban, hogy bár egyházi éneklésünk reformját minden ember óhajtja, ettől a radikális reformtól — nem is igen tudnám megmondani: miért? — a legtöbbben idegenkednek. Akár hogy van azonban a dolog, legelőbb ezzel a kérdéssel kell tisztába jönni, mert a többi csak ezután jöhet. És ezt a kérdést, hogy minden későbbi kifogásnak eleje vétessék, feltétlenül a közvélemény színe előtt, irodalmi vita alapján kell eldönteni.

Már most: ha az a felfogás jut érvényre, hogy maradjunk a régivel, akkor csupán egy feladatot kell még megoldani: a melizmákét. Erre nézve is bőven szoltam részletes bírálatomban s annak alapján, különösen pedig, mivel nem csak Erdélyből, de más kerületekből is kivánták ezek visszavételét, újra hangoztatom, hogy a melizmák közül azokat, a melyek nem henye pótlékok, hanem beletartoznak a dallam törzsébe (mint például Haydn dallamában), feltétlenül vissza kell állítani, sőt a magyarországi Énekeskönyvbe is fel kell venni, mert ezzel csak folyékonyabbá és zeneibbé válik egyházi éneklésünk.

Ezt a kívánalmat még sokkal inkább kellene hangoztatnunk akkor, ha a közakarát oda nyilatkoznék, hogy a dallamok ritmizálандók; mert ebben az esetben még több szükségünk van a melizmáktól létrejött folyékonyásra és könnyedségre. De ebben az esetben még más feladatok is várnak ránk. Ezek között első a szöveg és dallam ritmusa közti egyeztetés.

Ha megelégszünk a mostani khorál-mérettel, akkor e tekintetben csak úgy tehetnénk valamit, ha összes szövegeinket iambikus, vagy trokhaeikus méretre íránk át. Erre azonban sem lehetőségünk, sem különösebb szükségünk nincs, tekintetbe véve ez éneklési mód végtelenül egyszerű és egyhangú ritmikai lüktetését. Ha azonban ritmizáljuk dallamainkat, minél szebben és művésziebben tesszük ezt, annál jobban előtérbe lép ez a feladat, t. i. a szöveg és dallam ritmusának egyeztetése.

Egész biztossággal meg lehet állapítani, hogy a Próbáénekeskönyv készítői, a stilisztikai szempont mellett, éppen

erre fordították a legnagyobb gondot. S valóban el kell ismer-
nünk, hogy ha egyes esetekben feltűnő hibák találhatók is, a
legnagyobb sikert ebben érték el a készítők s e tekintetben
valóban különb művet alkottak a réginél. Csak az a baj, hogy
mindez a siker többre került, mint a mennyit ér; mert e for-
mai tökéletesség olyan áron állott elő, hogy érte a felismer-
hetetlenségig felforgatták a régi, megszokott szörendet, sőt
nem kimélték a gondolatok és érzelmek kifejezésének egy-
szerűségét, erejét és mélységét sem s néha e formárság alá
rendelték magának a gondolatnak a lényegét is, a mennyiben
a régít újjal, hasonlóval, de gyöngébbel cserélték ki.

Azt hiszem, felesleges különösebben kiemelnem, hogy
bár nagyon fontos ez a formai szempont, még sem szabad
érte feláldoznunk értékesebb és életbevágóbb dolgokat. Itt
tehát határozottan konzervatívabb módon kell eljárunk, mint
azt az énekügyi bizottság tette, ha régi szép darabjainkkal kegye-
letesen és érdemük szerint akarunk bánni s ha formai elő-
nyökért a lényegét odadobni nem akarjuk. Erre vonatkozólag
nem állhatom meg, hogy meg ne említsem azt a bosszankodá-
st, melyet bennem a névelők, ezek a jellem és értelem
nélküli nyelvelemek, keltettek. Olyanok ezek, mint a kulimász:
minden repedést, minden hézagot be lehet velök csapni s a
Próba-énekeskönyv készítői valóban túlságos gyakran elő is
rántották; pedig ha régi nyelvünket a névelők hiánya dara-
bossá teszi, bizony nyúlóssá vált ezektől a Próba-énekeskönyv
nyelve, úgyannyira, hogy ha már választani kell, sokkal
inkább maradok a régi nyelv darabosságával, melynek ereje
és értékes zománca van, mint ez újjal, mely minden sima és
folyékony volta mellett is erőtlen és szintelen.

Hogy ilyen károk ne érjenek s hogy mégis szövegiünk
és dallamunk ritmusát lehetőleg összehozhassuk, arra nézve
azt ajánlhatom, hogy ezt a két művészi elemet — szöveg és
dallam — ne kezeljük mi oly ridegen külön, mint azt az ének-
ügyi bizottság tette, a mely külön ú. n. „dallamozó“ s külön
szövegező bizottságra oszlott s a kettő külön-külön végezte a
maga dolgát. Mert így valóban nem lehet ezt a feladatot sike-
resen elvégezni; s ha valahol szükség van rá, itt ugyan szük-
ség volna egy olyan szerkesztőre, a ki zeneértő is, költő is
lévén, egymaga csinálhatná az egészet. Mivel azonban ilyen-
ről nem igen lehet szó, szükséges, hogy a két szerkesztő
ebben a munkában oly egyetértéssel járjon el, mint egy test
és egy lélek.

Hogy ennek a feltételnek teljes jelentőségét megértsük,
el kell mondanom azt a módot, melylyel én ezt a feladatot

megoldhatónak tartom. Kezdem azzal, hogy maga az énekügyi bizottság ebben a dologban eleitől fogva feltűnő kapkodást és tétovázást tanusított, éppen azért, mert a kétféle bizottság külön dolgozott. Ha emlékezetem nem csal, eleinte úgy akarták végrehajtani ezt a feladatot, hogy először elkészítik a szövegeket s ahhoz hozzászabják a dallamokat. Ez a gondolat egészen természetesnek látszhatott, hiszen a zeneköltészetben is kész szöveghez készülnek a dallamok. Igen ám, de itt adott dallamokról volt szó, a melyek sokkal nehezebben engedik magukat idomittatni, mint a fejben csak most készülők; sőt e tekintetben a dallamok sokkal merevőbbek, mint maga a szöveg, a mely mégis csak inkább hajlítható jobbra és balra is. A bizottság tehát fordított egyet a dologon: megkészíttette a dallam-sémákat s azokhoz idomította a szövegeket. És ez valóban könnyebben is ment.

Véleményem szerint azonban, egyik eljárás sem felel meg a kívánt czélnek. Mert ha egyiket a másik után törjük, okvetlenül erős változtatáson megy át az, a melyiket a másiknak alárendeltünk. És valóban a Próbá-énekeskönyv szövegi változtatásai szinte mind ezért történtek. A helyes eljárás csak az lehet, ha nem egyiket a másikhoz, *hanem a kettőt egymáshoz mérjük* s azon igazítunk és javítunk, a melyen lehet is, kell is. Így kevesebb rázkódtatás történik a szöveggel is, a dallammal is; de bizony ezt csak egy ember tudná a leg sikeresebben elvégezni, két ember pedig akkor, ha egymással nagyon ügyesen összejátszik, 20—30 tagú s külön működő bizottság ellenben soha.

Erre nézve, mivel erről röviden bírálatomban is szóltam, több megjegyzésem nincs; mert a részletekről úgy is csak gyakorlati alapon lehetne szó, a mikor t. i. előttünk állának az illető ritmizált és egyeztetett énekek. Rátérek tehát Énekeskönyvünk magyarságára s erről is, éppen itt a változtatások sorrendjében, mivel a bizottság ebből a szempontból is igen lényeges és érzékeny változtatásokat eszközölt a dallamokon, néhány szót ejtek.

Először is kijelentem, hogy magam örvidenék azon, ha Énekeskönyvünk minden dallama magyar volna és magyar lehetne. Egész életemet, a mit csak belőle a kenyérkereset gondja szabadon hagy, nemzeti zenénk sajátosságainak és történetének megismerésére s ezek alapján a magyar zene-művészet fellendítésére szeretném fordítani. De minden nemzeti érzésem mellett is, barbárságnak tartanám, ha született idegen dallamokat, azzal a szándékkal, hogy megmagyarosítsuk, kerékbe törnénk s jellemüknek meg nem felelő ruhába

öltöztetnék. Mert ha a németalföldi festői iskola Krisztus urunk születését és halálát holland parasztokkal és környezetben testesíti meg s ha a magyar nép között a fészület néha gombos pruszlikban és sarkantyús csizmában jelenik meg, ezt az anachronizmust szépen kimentí az az isteni naivság, mely a gyermekeknek és ártatlanoknak sajátja. Minket azonban, a kik Goudimel dallamait *öntudatosan* magyarizáljuk s a kik szentül hisszük, hogy e dallamok egyedül az ilyen vagy olyan, de mindenesetre primitív ritmizálás révén, már is magyarokká lettek, minket sem a külföld előtt, sem a többi felekezetek előtt, sem végre magunk előtt, nem ment és nem is menthet semmi enyhítő körülmény.

A magyar zene más, lényeges vonásaiban más, mint az ú. n. internacionális zene. De, bár eddig valóban nem igen mentek túl e zene ritmusának hiányos vizsgálatán, annyit mégis minden közepes zeneértő tud már, hogy a magyar zene jellemző sajátosságai nem csupán a ritmusban, hanem e mellett igen nagy mértékben a *hangsorban, hangnemben* s a *dallamfűzésben*, vagyis a belső formában vannak. A ritmus tehát egymagára semmiesetre sem lehet olyan erős, hogy született idegen dallamokat magyarrá tegyen; mert akkor minden országunkban élő cseh karmester, a ki nagy lengedezőkkel tömi tele tákolmányait, magyar zeneköltő volna. A ritmusnak igen is van ereje, mert a zene legősibb eleme s ez az erő annál erősebben érvényesül, minél egyszerűbb, azaz népiesebb zenéről van szó; de ha már most igaz, hogy Goudimel dallamai népi eredetűek, akkor annál kevesebb reményünk lehet ezeknek bármily erőszakos megmagyarosítására, mert hiszen a mi ritmizálásunknak éppen e dallamok ősi ritmusa áll ellent.

E tekintetben valóban szükséges felhagynunk minden Horváth István-féle délibabos ábrándozással s igazat kell adnunk Bogisich Mihálynak, a ki felekezetünket megrója, a miért 1777-ben az erdélyiek is, a magyarországiak is, jórészt kihagyták azon eredeti dallamaikat, melyek a régi népének maradványai lévén, valóban magukon hordozták a nemzeti zene bélyegét. Tudom, hogy keservesen esik hallani protestáns fülnek ezt az ítéletet s jó magam is szeretném, ha tudásom és ismereteim egyebet mondanának e szomorú tényről; az öntudatos ébredés azonban még mindig jobb, mint a magunk áltatása s valóban tudatára kell ébrednünk annak a szomorú ténynek, hogy Szenczi Molnár Albert zoltár-szövegei és Goudimel dallamai, nagy népszerűségük miatt, nem csupán régi énekköltészetünket nyomták háttérbe, de régi magyar dallamainkat is majdnem teljesen kiszorították a hasz-

nalatból. Sőt ma is ezek uralkodnak szívünkön, lelkünkön, gondolkozásunkon, a mit elárulnak legújabb keletű egyházi dallamaink is.

A míg ebből a bűvös és egyedül üdvözítőnek hitt körből csak valamennyire is ki nem szabadulunk, addig hiú erőlködés és délibábos törekvés lesz Énekeskönyvünk magyarságáról csak beszélni is. Szomorúan állapítom meg, hogy az ettől való szabadulásra most, ez idő szerint, halvány reményem sem lehet; mert míg külföldön s más felekezeteknél is, a zsolttárok régi idő óta megszorítottak s beosztattak a dicséretetek közé, a mi erejük ellensúlyozására a leghathatósabb eljárás, nálunk még most is kelletténél, sőt ki merem mondani: értéküknél jobban dédelgetik őket, mert bár valóban igen szépek a zsolttárdallamok, mégis csak nehéz elgondolni, hogy ne akadna köztük egy-két selejtesebb s lám, mégis igen sokan az összes zsolttárok felvétele mellett törnek lándzsát.

Hogy ily görcsösen ragaszkodtunk s ma is ragaszkodunk a Szenczi Molnár Alberttől átplántált zsolttárokhoz, azt hiszem, ennek oka nem valami külsőségben, hanem tán a református vallás szellemében magában keresendő, a mely, úgy látszik, mindig közelebb érezte magát ezek fenséges komorságához, mint bármely más felekezeti felfogás.

Úgyde, ha ez igaz, akkor valóban nem talállok rá más igazi kifejezést, mintha nevetségesnek jelzem a dallamozó bizottságnak mindazon mesterkedéseit, melyekkel e zsolttárdallamokat magyarokká akarta tenni. Mivel a magyar népdal nem ismeri sem a páratlan ütemet, sem a felütést, sem a melizmát, ilyen értelemben átcsűrte-csavarta az összes dallamokat s nem akarja még most is észrevenni, hogy az ütemek között ott bukdácsol a páratlan ütem, az ütemeken belül ott sántikál a hangsúlytalan felütés és a dallamban ott érzik a darabosság, mint a melizmák hiánya; mert azt hiszi — s ez a nevetséges — hogy mindezek, hiába születtek együtt a dallammal, egyszerre eltűnnek az ütemvonalak ide-oda rakosgatásával.

Most látom, hogy tán igen is erős kitévelt használtam a bizottság eljárását illetőleg, de valóban csak a legerősebb tiltakozást hangoztathatom, hogy ilyenféle erőszakolásoktól jövőre óvakodjunk. E tekintetben, véleményem szerint, ha a magyarságot akarjuk érvényre juttatni, csupán annyit tehetünk, hogy felkutassuk régi egyházi dallamainkat s azokat minél nagyobb tömegben alkalmazzuk új Énekeskönyvünkben. Hogy ez irányú kutatásunk sikerrel járhat, bizonyosság az a pár darab, köztük az a Szegedi Gergely-féle tiszta magyar

nép-ének, mely a Próba-énekeskönyvben reménnyel és örömmel biztat. Minden egyéb magyarizáló törekvést meddőnek és károsnak ítélek.

Ezek után aggódva nézek körül, hogy vajjon nincs-e még valami, a mi a szöveg- és dallam-javítás és igazítás kényes munkájában figyelembe veendő; mert azt hiszem, mindenki megérezte az elmondottakból, hogy az Énekeskönyv készítésénél ez a legnehezebb feladat, de ez a legszebb is. Ha ezt valaki sikeresen megoldja, a mai, sőt az elkövetkezendő nemzedékek háláját érdemli ki. S ha itt valaki szerencsés ösztönnel eltalálja a kellő mértékét és tehetségével ki is tudja vinni, a mit elvégezett, valóban minden egyéb szinte gyermekjáték már.

Feleslegesnek tartom éppen ezért, hogy hasznosabban szóljak akár az elrendezésről, akár más aprólékos tekintetről. A bírálatok és viták ugyan különösen szeretik ezeket a kicsinyességeket értéküknél sokkal fontosabbnak tüntetni fel; ezek azonban minket túlságosan nem érdekelhetnek, mert akárhogy dőlnek el a viták során — pld., hogy elől legyenek-e a zsoltárok, vagy hátul — Énekeskönyvünk lényegét ezek nem érintik. Legfennebb azt említem meg, hogy, ha már nem akarunk s nem is mehetünk vissza a legeredetibb állapotra, dallamainkat ne szakítsuk el azok mellől a szövegek mellől, melyekkel századok óta együtt élnek s melyekkel együtt látni annyira megszoktuk már őket; különösen pedig ne szakítsuk el azért a csekély okért, mint a Próba-énekeskönyv tette, hogy t. i. az utalások az illető dallam-számokra ne hátulról előre, hanem mindig előlről hátrafelé történjenek. Oly csekély haszon ez, hogy közel sem ér fel azzal az idegenszerűséggel, mely okvetlenül megérezhető, mihelyt valamely dallamot ismert és főszövegétől máshoz, idegenhez csatolunk.

Nagyfontosságú ez az ügy; oly fontos, hogy minden vallását szerető református embernek különös gondjába kell azt venni; van oly fontos, mint a zsinati ügyek bármelyike, mert a többieken tíz év múlva igazíthatunk egyet-mást, ez azonban legalább is 50—100 évre szóló alkotás. Mivel eddig — sajnos — ezen a téren is, más téren is, legnagyobb részt a rombolás munkáját kellett és kell végezni, örömmel s jó kedvvel kaptam bele abba az építő munkába, hogy egyházi Énekeskönyvünk megújításának lehetőségéről s a lehetőség feltételeiről elmondjam a magam véleményét.

Én, a miként előadtam, e munkálat végrehajtását sem lehetetlenségnek, sem olyannak nem tartom, melyhez valami

földöntúli, boszorkányos erő és alkalom volna szükséges. Ha ezelőtt 70 és 100 évvel, s ha még azelőtt sokkal kisebb időközökben is, lehetséges volt ily munkálatot végrehajtani, valóban nevetségessé válnánk mi, a XX-ik században élők, kik a tudomány, izlés és művészet sokkal több eszközeivel és sokkal élesebb fegyverekkel rendelkezünk, ha most mégis e feladat elöl meghátrálnánk. Mert így csakugyan magunk sütnők homlokunkra a szégyen-bélyeget, mely világ végéig hirdetné, hogy bennünk e munkára nem volt elég vallásos hit, buzgóság és érdeklődés. Hogy ma az emberek lelki életében nem egyetlen, sőt nem is vezető motívum a vallásos érzés, azt minden nyitott szemmel néző megfigyelőnek észre kellett vennie; de azért tán még sem vagyunk annyira, hogy a tehetlenség érzetével nézzünk minden olyan munkát, a mihez erőt ez egyedül boldogító érzésből kell meríteniük.

Meg vagyok győződve, hogy ez a csüggedés csupán azon a félreértésen alapszik, mely eleitől fogva, születésétől haláláig, végig kísérte azt a munkálatot, mely ugyanilyen czéla törekedvén, létre hozta a Próbaénekeskönyvet.

Megindította ezt a munkálatot egy eredeti tehetségű, de mindig külön utakon járó, más felfogásokkal szemben türelmetlen természetű ember; kidolgozta néhány hozzáférő, csekélyebb igényű munkás; fellépett, mint egy tekintélyes, 20—30 tagból álló bizottság alkotása; s most sikertelenségével azt a hatást kelti az emberekben, hogy ilyen munkát tán el se végezhető egyszerű és természetes úton. Mert ugyan kicsoda hinné el, hogy a mi 30 tekintélyes embernek nem sikerült, sikerülni fog egynek vagy kettőnek?!

Minden törekvésem oda irányult, hogy ezt a félreértést lehetőleg eloszlassam. Ezért születtek apró cikkeim, ezért részletes bírálatom, ezért mostani írásom is.

Nem hiszem, hogy az előadottak után akadna valaki, a ki az Énekeskönyvek megújítását és unióját lehetetlennek tartaná; de ha megelégszünk is a kisebb feladattal, s ha egyebet semmit nem akarunk is elvégezni, mint a használható anyag kiválasztását és a uniót, ehhez a munkához is feltétlenül szükség van az egyetértésre, a türelemre s a jóakaratra. Ezeknek a hiánya a már kész művet, ha az egyébként értékes alkotás, el nem nyomhatja; a Próbaénekeskönyv sorsát tehát egy újabb félreértés volna ebből magyarázni ki; de ezekre: az egyetértésre, a türelemre, s jóakaratra, feltétlenül szüksége van minden műnek addig, a míg készül, különösen pedig annak, a melyet többen készítenek, több szemmel ellenőriznek, mert mindenki számára való.

Úgy látom, hogy annál a 30 éves munkálatnál, melynek sikertelensége most oly egyetemlegesen kitűnt. egyéb feltételek mellett, ez a feltétel is hiányzott. Nekünk tehát, ha sikeres munkát akarunk létrehozni, a példából okulnunk illik és okulnunk kell: úgy kell kezdenünk, folytatnunk és bevégeznünk a most kezdődő új munkát, hogy már eleve ki legyen zárva minden félreértés, ellenkedés és bizalmatlanság. Erre nézve ajánlom azokat a módokat és eszközöket, melyekről szólottam. A ki ezeknél jobbakat és célravezetőbbeket tud, álljon elő vele: örömmel hallgatom.

Kolozsvár.

Seprődi János.

T Á R C Z A.

A HALOTTI REQUIEMEK BABYLONIAI ÖSTYPUSA.

Vallástörténeti tanulmány.

A halotti szertartások, vagyis azok a vallásos jellegű cselekmények, a melyek egyes szűkebb vagy tágabb körű társas közösségek által, valamely tagjuk elhalálozásakor, majd eltakarításakor és azután is rendszeresen végeztetnek, — a halálról és halál utáni állapotról alkotott képzeteken alapulnak. Legáltalánosabb ezek között a képzetek között az, hogy az egyén létezése a földi élet után is tovább tart. Ehhez képest ama viszonynak is, a mely a társas közösség és ennek illető tagja között az utóbbinak halála előtt fennállott, — változott alakban ugyan, de folytatólagosan a halála után is fenn kell maradnia. E viszonyból folyó kötelességeket mindkét félnek tovább kell teljesítenie egymás iránt. De sokkal nagyobb mértékben az életben maradottaknak az elköltözött iránt. Nem annyira ama fokozódó kegyeletnél fogva, a mivel az élők a holtak iránt mindinkább viseltettek; és a minek következtében a viszony ápolása az élők részéről eminenter kötelességnek, az elköltözött lélek részéről pedig hova-tovább kegynek tartatott: hanem inkább azért, mert még mindig uralkodik az a régi vallásfokokon keletkezett képzet, hogy *a megholtak lelkei minden szabad mozgás nélkül, tehetetlenül imbolyognak egy remény nélkül való túlvilág erős börtönében*. Így volt ez különösen a babyloniaiaknál, a hol a halál után való állapotnak ilyen vigasztalan felfogása következtében sajátos halotti ceremonialismus fejlődött ki.

I.

Az ékiratok idevonatkozó darabjaiból ma már teljes képet alkothatunk magunknak arról, hogy miképpen gondolkoztak ama régi népek a halálról, a túlvilágról, és az elköl-

tözöttéknek ottani állapotáról. De legbővebben tájékozódhatunk egy, specialiter a túlvilági életről szóló mythosból, az ú. n. *Istar-mythosból*, mely az élet istennőjének, Istarnak alvilági útját adja elő.¹ Az általános képzetek és szokások a legkülönbözőbb tartalmú ékiratokból, sőt az egyes királyok felirataiból is kivehetők, de itt éppen olyan ceremonialismussal találkozunk, a mely a vallásos fejlődés későbbi fokain nagy szerepet játszik s a melynek egyes elemei a keresztényiség halott-kultuszaiban is fenmaradtak.

A halál után való állapot a nevezett mythos előadása szerint kétségbeejtő és teljesen reménytelen. A meghaltak egy sötét birodalomba kebeleztetnek be, a honnan *nincs többé visszatérés*. Az oda belépők onnan többé ki nem jöhetnek, mert kivezető útra sehol nem találhatnak. A madár szárnyaihoz hasonló tollruhában lebegnek hét erős ajtóval elzárt börtönükben, a mely csupa por és piszok, „ajtó és ajtózár is vastagon beterítve porral“. Világosságot soha nem láthatnak. Táplálékuk por, ételük sár (Obvers. 1—11. sor.). Valóban siratni kell „a férfiakat, kik feleségeiket elvesztették, a nőket, kik férjeiktől megfosztattak, a kis gyermekeket, a kik idő előtt oda ragadtattak el“ (Obv. 34—36.). A halál istennője, *Allatu*, uralkodik e sötét birodalom felett, melyet a szolgálatára álló alvilági szellemekkel őriztet. Leghatalmasabb szolgája *Namtar*, a pestis félelmetes démona, a ki gondoskodik arról, hogy a börtönök mindig telve legyenek.

A halál után való állapotnak ilyen felfogása mindenestre a haláltól való természetes borzalomnak szüleménye. A naiv képzelet a halált az élet ellentétének tekintvén, a halállal bekövetkezett állapotot a kellemes, derült, napfényes földi élettel ellentétben nyomorúságosnak, kietlennek és sötétnek rajzolta meg. És ha a megholtak fájdalmat hagynak hátra hozzájuk tartozóik szívében, e fájdalom nagy részét az a kétségbeejtő *szánakozás* képezi, a mit a *halottak szomorú állapota* miatt életbenmaradottak éreznek. A mythos szerint például a kis gyermekek halálában nem annyira az a megsiratandó, hogy

¹ E mythos eredeti szövege 139, részben töredékes sorból áll. Legelőször vizsgálat alá vette *Talbot*, a ki azt eredeti szövegében, ennek transscriptiójával és fordításával együtt kiadta a *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* II. kötetében, 179. s köv. lapokon. A szaktudomány által kitiünőnek elismert fordítását adta *Schrader*: Die Höllenfahrt der Istar. Giessen. 1874. cz. művében. Ezt a fordítást némileg javította *Jeremias Alfréd*: Die bab.-assy. Vorstellungen von Leben nach dem Tode. Leipz. 1887. cz. művében. Mi a Schrader-Jeremiás-féle fordítást vettük alapul.

az által az élők veszteséget szenvednek, hanem az, hogy „idő előtt“, a kellemes földi életnek kiélvezése előtt kell ama borzadalmas állapotba jutniok. Hogy a veszteség fájdalmánál a babyloniaiak csakugyan keservesebbnek tartották azt a fájdalmat, a mit a túlvilágban lézengő halottaknak övéikhez szóló keserves siránkozása támaszt, azt az Istar-mythos ama helye igazolja, a hol a halott így kiált fel hozzátartozójához: „Egyetlen testvérem, ne hagyj tönkre mennem!“ Az aztán természetesen magától értetődik, hogy itt az ember saját bekövetkezendő halála is előre veti a maga árnyékát.

Ím az élet és a halál kemény problémája meg volna fejtve, hiszen meg van adva a felelet a nagy kérdésre: mi lesz a halál után? Igen, de ebben a feleletben az emberi lélek nem nyugodhatik meg. És ugyanabban a mythosban, a mely örök börtönnek mondja az alvilágot, a honnan nincs többé visszatérés, már a reménységnek egy halvány sugara is felcsillan. Istar istennő alvilági útjának határozott célja van s ez az, hogy „kihozza onnan a halottakat, hadd egyenek és éljenek; hadd csatlakozzanak az élőkhez a holtak“ (Obv. 19. 20.). Tehát az Istar alakjában találta meg az emberi reménység a maga erős horgonyát. Istar ugyanis nemcsak lehatol az alvilágba, hanem vissza is tér onnan. Az erősen bezárt hét kapu másodszor is mind megnyílik előtte s ő az „élet vizével“ meghintvén (Revers 35. sor.), megtöri az alvilág félelmetes hatalmát. Ez azonban a mythos előadása szerint nem a maga erejéből sikerült Istarnak. A nagy istenek, Samas, Szin (utóbbi az Istar atyja), de különösen *Ea*, az emberek teremtetője és az élők világának hatalmas királya, latba vetik tekin-télyüket s a gyászba öltözött *Papsukal*-nak, a „nagy istenek szolgájának“ hathatós könyörgésére minden intézkedést megtesznek az Istar kiszabadítására (Revers 1—20. sor). Az Istar alvilági útjáról egy másik mythos-variáció is maradt fenn, a mely a reménykedő embernek még erősebb garanciákat nyújt arra, hogy az Istar istennő segítségével valóban lehetséges az „örök“ haláltól való szabadulás. Ez a variáció az úgynevezett Gilgámes-eposznak egy töredékében van meg. E szerint Istar az Anu istenség segédelmével azért száll le az alvilágba, hogy felhozza onnan az *élet vizét*, hogy azzal „völegényét“, Tammúzt *új életre* keltse.¹

A meghaltak nyomorúságos alvilági állapota felett érzett

¹ V. ö. *M. Jastrow*, Die Religion Babyioniens u. Assyriens. I. kötet. Giessen. 1905. 83. 1.

fájdalom s az alvilágból visszatérő istenség által nyújtott *reménység* a legközvetlenebb motívumai ama vallásos cselekményeknek, a melyeket az életben maradottaknak halottaik érdekéen végezniök kellett. Az Istar alvilági útjának mythikus előadásában már adva vannak azok az elemek, a melyekből a megholtak szomorú sorsának enyhítését célzó gyászszertartások előállottak; a szövegnek záradékából pedig, mely az egésznek legtöredékesebb, de azért felhasználható része (Revers 46—58. sorok), elég világosan kivehető az a forma, a melyben ama szertartások Babyioniában gyakoroltattak s a mely, mint a halottak nyugalmáért majd lel üdvöseért hozatni szokott enyhítő vagy békítő áldozat, más vallásokban is fenntartotta magát.

II.

Az Istar-mythos, a mint látszik, itt tulajdonképen csak be van szöve egy nagyobb vallásos költeménybe,¹ melynek egykor, ép alakjában az lett volna a tartalma, hogy egy férfi, meghalt nőtestvérét siratván, paphoz fordul, a ki Istar alvilági útjának elbeszélése után, levonva az istennő élményének reményekre jogosító következményeit, elibe írja azokat a szent cselekményeket, a melyeket végeznie kell, hogy halottját az alvilágból kiszabadíthassa. A pap által ajánlott szertartás hathatós volt, legalább annyiban, hogy a halott is meghallotta fítestvérének siránkozását s ő is ugyanazoknak a cselekményeknek végzésére kéri a gyászolót, a melyekre a pap is utasította.

A Schrader-Jeremias-féle szöveg töredékei szerint ama cselekmények a következők: „ . . . 46. Ha ő nem bocsátja őt (t. i. a halottat) szabadon, úgy *fordítsd feléje arcodat*, 47. *Tammúznak*, ifjúsága férjének 48. *önts ki tiszta vizet; drága balsamot* (. . . .) 49. *áldozati ruhába* öltöztess őt; *kristályfuvolán* játsszon, 50. az Uhátok jajveszékéljenek *nehéz* (. . . .) 51. Belili királynő törje szét a drága eszközt, melyet ő (. . . .) 52. gyémántokkal kell megtölteni a (. . . .) 53. Ekkor meghallotta (t. i. a halott) fítestvére siránkozását, *összetörte* Belili istennő a drága eszközt, melyet ő (. . . .) 54. gyémántokkal töltötték még a (. . . .) 55. Egyetlen testvérem, ne hagyj tönkre mennem 56. *Tammúz napjaiban* játsszál nekem kristályfuvolán, játsszál nekem a (. . . .) hangszeren, 57. ebben az

¹ Többen epikai költeménynek tartják, így: *Bezold*, Kurzgefasster Überblick über die babylonisch-assyrische Literatur. Leipzig. 1886. 173. l.

időben jätsszál nekem; a sirató férfiak és sirató asszonyok 58. had jätsszanak a (. . .) hangszeren, leheljenek äldozati illatot.“

Az idézett töredék egész természetesen két részre osztható. Az *első részben* (46—54. sor) az állítólagos pap szájába van adva a szükséges szertartás; a *második részben* (55—58. sor) pedig maga a halott mondja el ugyanazt, némi eltéréssel. Semmi kétség sem foroghat fenn az iránt, hogy a mint a kevésbbé megrongálódott második rész is bizonyítja, a halottert hozandó äldozati szertartást kizárólag *harmadik személyeknek* kell végezniök és pedig első sorban magának a gyászoló félnek. Ezt mutatja az egész előadás intencziója. Tévesen pótolgatja tehát úgy *Schrader* és *Jeremias*, mint különösen a hazai irodalomban *Mahler Ede*¹ a szertartás leírásának hiányait, holott a 46—54. sorokból álló első résznek az 55—58. sorokból álló második részszel való egybevetése által az érthetetleneknek látszó helyek is tisztázhatók, az ellentétek is szépen kiegyenlíthetők.

1. Az első tisztázandó kérdés az, hogy mire vonatkozik a szertartás „*drága balzsama*“. (48. sor.) *Schrader-Jeremias* nyiltan hagyják ezt a kérdést, a csonka mondatot nem egészítik ki igével, *Mahler* azonban így pótolja az eredeti szöveg hiányát: „drága balzsamot *hínts a hullára*. Két okból nem helyes ez a pótlás. Először is az itt leírt halotti szertartás az 56. sor szerint a „*Tammúz napjaiban*“ végezendő, azaz a nevezett istenségnek, *Istar* istennő férjének tiszteletére rendelt ünnepnapokon, a mikor az életnek a halál felett aratott diadalát ünnepelvén, megemlékeznek a halottakról is. Nem a hullának az egyiptomiaknál is szokásban volt bebalzsamozására kell itt gondolni, hanem a *Tammúz* évfordulati ünnepein gyakorolt *illatozó* äldozatokra. Éppen ezért nem helyes a pótlás másodszor azért sem, mert ez a 48. sorbeli „*drága balzsamot . . .*“ kifejezés egyszerű parallelje az 58. sorbeli „*äldozati illatot*“ kifejezésnek.

2. A 49. sorbeli *äldozati ruha* és *kristályfuvola* a *Schrader-Jeremias*-féle szöveg konstrukciójában arra a félreértésre ad okot, mintha az äldozati ruhába a *Tammúzt* kellene felöltöztetni s a kristályfuvolán is neki kellene játszani. Ha valami istenszoborra gondolunk — a mint, hogy teljes joggal gondolhatunk (Lásd alább a 4. pontot) — úgy még el lehetne

¹ Heinrich Gusztáv, Egyetemes irodalomtörténet I. kötet 185. s köv. lapjain.

fogadni annak bizonyos áldozati ruhába való felöltöztetését, annyival inkább, mert éppen sémi példa nyomán tudjuk, hogy szokásban volt az istenszobroknak értékes szövetruhákba való felöltöztetése, sőt felcziczomázása is (L. az ó-héber efódót s v. ö. Jerem. X. 9.) — de teljesen kizárná ezt a föltevést is az a körülmény, hogy ugyanazt a valakit kell az áldozati ruhába felöltöztetni, a ki a kristályfuvolán játszani fog, és ez a valaki már nem gondolható a Tammúz istenség szobrának. Schrader és Jeremias különben adják a töredékes szöveget úgy, a hogy az az eredetiben van, Mahler azonban itt is kísérletet tesz a kiegészítésre, de, úgy vélem, sikertelenül. Teljesen érthetlenné teszi a szöveget, midőn a 49. sort így rekonstruálja: „áldozatruhába öltsd — *a hullát*, kristályfuvolán — *játsszon*.“ Az áldozati ruha még itt is elfogadható lenne, bár sok nehézségbe ütköznék, a mennyiben nem igen volna összeegyeztethető a babyloniai temetkezési szokásokkal;¹ de hogy a gyászszertartásokat előíró pap azt az utasítást adta volna, hogy a *hulla* játsszék a kristályfuvolán — nehezen képzelhető. Bizonyos, hogy nagyon tört szöveggel állunk szemben, de nem reménytelenül, mert hiszen az 56. sorral a homályos 49. sor egészen jól megvilágítható. Az 56. sor szerint ugyanis a meghalt nő fitestvérenek, tehát *a gyászolónak tiszte játszani a kristályfuvolán*, . . . „*Tammúz napjaiban játsszál nekem a kristályfuvolán*“ . . . és ha most már a 49. sor szerint annak kell áldozati ruhát öltetni magára, a ki a kristályfuvolán is játszik (Schrader-Jeremias fordításaiban masculini generis egyén: „Mit einem Opfergewand bekleide *ihn*, eine krystallene Flöte möge *er* . . .) — nem marad más hátra, mint az a föltevés, hogy a nevezett halotti szertartásban résztvevő *gyászoló félnek* kellett ama bizonyos rituális ruhát magára öltenie.

3. A szertartásnak egy másik fontos eleme a jajveszékkelő *síratás*. Ez az ó-kori népeknél különösen nagy szerepet játszott, nem mint a gyászos érzésnek visszafojthatatlan, őszinte kifejezése, hanem, mint szükséges *czeremónia*. A primitív időkben, mint nyers kezdő formája a gyászéneklésnek, később a gyászéneklés mellett is, mint külön programpontja a halotti szertartásnak. Mint ilyen nemcsak a temetéseknel szerepelt, hanem a temetéseken kívül is. Az eleusisi görög mysteriumoknak szintén lényeges alkotó részét képezte. A

¹ *Taylor* szerint a hullát vászonba göngyöltették. L. *Kaulen*, Assyria és Babylonia. Ford. dr. Szabó Árpád. 1891. 121. lap.

leányát sirató *Demeter* eleusisi ünnepein az ünneplők egész serege hangos siránkozást vitt véghez. Babyloniában sem volt kizárólag a temetéshez kötve. *Aszarkhaddon* király atyjának *Szennakheribnek* halálakor éppen háborúban volt; a téli táborozás és a távolság miatt nem lehetett jelen a temetésén, de a távolban is elvégezte a gyászszertartásokat. Egy *Kujundsik*-ban talált feliratban ez áll róla: „Megszakgattam ruhámat, jajkiáltást hallattam, ordítottam, mint oroszlán . . . imádkoztam Assúrhoz, Szinhez, Samashoz, Bélhez, Nebohoz, Nergalhoz, ninivei Istarhoz, arbelai Istarhoz . . .”¹ Az Istar-mythos utolsó szakaszának 50. és 57. soraiban van szó a siratásról. Az előbbi helyen levő kifejezés: „*Az Uhátok jajveszékelenek*“, bizonyára csak olyan poëtico-mythologikus phrasis, mint a milyennel más népek mythológiáiban is találkozunk. Pl. nagy háborúkban *az istenek is harcolnak* (Homer), *a csillagok is küzdenek* (Debora éneke). Az 50. sor *Uhátjai* a babyloniai mythológiában úgy szerepelnek, mint az Istar szolgálatában álló alsóbbrendű istenségek vagy geniusok, a kik az emberek gyászában részt vesznek nagy siránkozással. A való tény az 57. sor adja elő. Voltak e szerint bizonyos ex professione „*sirató férfiak*“ és „*sirató nők*“, a kik a gyászszertartáson a siratás funkcióját végezték és pedig a következő 58. sor szerint gyász-zenekisérettel. Nem a temetésen, a halott koporsója mellett, mint *Jeremias Alfréd* is felteszi,² hanem szintén a *Tammúz napjaiban* (56. s.), tehát a halottak nyugalmáért tartatni szokott áldozati ünnepen.

4. Utoljára hagytam a gyászszertartás tulajdonképeni megnyitó cselekményeit. Az ezekről szóló szövegrészlet a legépebb s helyes értelmük legkönnyebben kivehető. Ezek: „*Fordítsd feléje arcodat . . . Tammúznak . . . önts ki tiszta vizet*“ (46—48. sor.). Szó van itt először is az istentisztelet kezdő aktusáról, *az arcnak az istenség felé fordításáról*. Mint fentebb érintettük (L. 2. pont.), nincs kizárva, hogy ez a halotti ceremonia valamelyik istenségnek, vagy akár mindkettőnek szobra előtt folyt le, mert éppen magából a babyloniai vallásból van analogiánk arra, hogy tényleg szokásban volt az istenszobrok előtt való imádkozás. *Asszúrbanipal* király a maga évkönyveiben egyebek közt a következőket mondja magáról: „Ab hónapban, a nagy királynőnek ünnepén, Arbé-

¹ *Kaulen*, i. m. 185. l.

² *Jeremias*, i. m. 7. l. „Dann soll er bestimmte Trauerceremonieen am Sarge der Toten abhalten“.

lában, kedvencz városában tartózkodtam, hogy áldozati szolgálatában résztvehessek . . . a nagy Istarhoz imádkoztam, *elébe léptem, lábaihoz hajoltam*, istenségéhez esedeztem.¹ Ez az istenség elé való lépés és arcczal felé való fordulás az összehasonlító vallástörténet szempontjából különösebb figyelmet érdemel s úgy vélem, a súmerologia is következtethet belőle valamit. Itt ugyanis egy határozottan *nem sémi* kultusz-cselekménnyel állunk szemben. Az ó-sémi kultuszban — a mint a héber irodalom egyes, idevonatkozó adataiból kivehető — *tilos volt arcczal az istenség felé fordulni*; ezért, mielőtt valaki az istenség előtt megjelent, eltakarta arcát, vagy befedte fejét. „*Mózes elrejtette orcáját, mert félt az istenre tekinteni*“.² Midőn Illés próféta egy alkalommal a Hórebhez ment, s ott megjelent neki a Jahve, „*befedte arcát palástjával és kimenvén megállt a barlang ajtajában*“.³ Mig ez utóbbi szokás a fővegnék az istentiszteleteken való fentartásában az összes sémieknél mind e mai napig megmaradt, addig a nem sémiekek ma is fedetlen fővel vesznek részt a kultuszgyakorlatban.

A gyászszertartás másik megnyitó cselekményét így szabja meg szövegünk a 48. a) sorban: „*Önts ki tiszta vizet*“. Akár Tammúz számára kell a tiszta vizet kiönteni (a szövegből ez látszik), akár nem, itt, úgy gondolom, nem arról az általános kultuszbeli *libatióról* van szó, a mi a legtöbb áldozati ceremóniában, így később a görögben és rómaiban is megvolt. A libatio anyaga különben is nem annyira víz, mint inkább valami értékesebb folyadék volt, a milyen például a bor, tej, méz, olaj, sőt a sémieknél húslé is.⁴ Ha előfordúl is olykor az áldozatoknál a víz, azt a *halotti* áldozatokban sohasem használják.⁵ A mythos mindkét variációja szerint az alvilágból való menekülésnek, tehát az *új élet* elnyerésének nélkülözhetetlen feltétele az *élet vízával* való meghintés. A tárgyalásunk alatt levő szöveg szerint Istar is csak akkor hagyhatja el az alvilágot, mikor Namtar őt az élet vízával meghinti (Revers. 35. 39. sor.). A másik variáció szerint pedig egyenesen maga megy az alvilágba azért, hogy Tammúz számára hozzon az élet vízből. Ha ez így áll, akkor nem

¹ Közli *Kaulen*, i. m. 198. l.

² Exod. III., 6.

³ I. Kir. XIX., 13.

⁴ Bir. VI. 20. „Monda neki (Gideonnak) az isten angyala: Vegyed a húst és a kovásztalan kenyeret és rakd erre a kösziklára és a *hús levét* öntsd reá.“

⁵ *Pecz*, Ó-kori lexikon, I. k. 84. lap.

lehetett máskép, minthogy a tiszta víz kiöntésével az illető halottnak az élet vizével való meghintését akarták szimbolizálni. Hogy a víz, mint az új életre kelés, a megújulás eszköze, milyen nagy szerepet játszott s játszik ma is a különböző kultuszokban, annak bizonyítására talán nem is szükséges a vallástörténeti adatokat felsorolni. A babyloniai élet vize, a görög Lethe, a latin Styx, a zsidó Jordán, a mi ezek szimbolikus jelentését illeti, körülbelül identikus dolgok s a vizeskeresztység szertartása, a mennyiben annak eredeti jelentése a bűnös *ó-embernek* büntelen *új-emberré* való születése vagy a bűnös állapotból, mint halálból a büntelen állapotba, mint életbe való átmenetel, amaz ősrégi mythikus képzetekben leli alapját.

III.

Az így ismertetett elemekből állott az az ősrégi babyloniai halott-kultusz, a mely, mivel azt czélozta, hogy a megholtakat az alvilágból és annak gyötrelmeiből kiszabadítsa, őstypusává lett a később kifejlődött s leginkább a kereszténységben meghonosodott halotti requiemeknek. Az egész aktus lefolyását a következőkben állíthatjuk össze:

Az esztendőnek bizonyos meghatározott napjain megemlékeztek halottjaikról az élők. Ezek a napok a „Tammúz napjai“ voltak, minden valószínűség szerint a Tammúznak szentelt *negyedik hónapnak*¹ erre a célra rendelt napjai s így körülbelül összeestek a tavaszi *új életre kelés* vagy *fel-támadás* örömnépeivel. E meghatározott ünnepi időben éppen úgy, mint később is a minden halottak ünnepén a *családok* halotti áldozatokat rendeztek, a melyeknek funkcióit az egyes családtagok végezték. A vezető funkcionárius, a mint látszik, a család egyik férfitagja volt. Hihetőleg itt is épp úgy, mint a sémieknél, a *családapa*, vagy ennek nem létében a legidősebb *fiú*. Szövegünk szerint (Rev. 55. sor) a szóban forgó halottnak családját az „egyetlen fítestvér“ képviselte s így természetesen ő volt első sorban hivatott a család ama nőtagjáért bemutatott áldozatnak vezetésére. Ez az ősi requiem tehát a közös ünnepi idő mellett is az egyes családok gyász-ünnepé volt, a melyhez csak annyiban volt szükség a papi közvetítésre, hogy az egyes családok privát viszonyai mellett is minden cselekmény a pontosan előírt papi szabályok szerint

¹ *Radau*, Early Babylonian history. 288. l. — V. ö. *M. Jastrow*, i. m. 90. l.

történjék. A papnak e szerint csak annyi szerepe volt ennél a halotti áldozatnál, hogy annak végzésére az utasításokat a feleknek megadta. E papi utasítás szerint az áldozatot végező férfinak áldozati ruhába kellett öltözködnie s az Istar vagy Tammúz (esetleg mind a két istenség) szobra elé kellett vonulnia kíséretével, illetőleg segédletével egyetemben. A kíséret a közelebről érdekeltekből, azaz a családtagokból állott, a segédlet pedig az ilyen kultusz-czélokra szolgáló énekesekből, zenészekből és a felfogadott sirató férfiak és asszonyok kórusából. A kultusz az élet vízával való meghintés jelképezésére tiszta víz kiöntésével kezdődött, majd jó illatú fűszerszámok füstölgése közben az istenekhez szóló himnuszoknak zenekíséret mellett való előadásával folytatódott. A hangszeres között az üvegflótának jutott a főszerep. Ez a csodálatos hatású és a későbbi népek hagyományai szerint is varázslatos eszköz az Istar-mythos adatai szerint szintén a babyloniaiak találmánya volt. Mondják, hogy szivettépő, fájdalmas hangokat lehetett belőle kicsalni. Így nem csoda, ha a régi népek gyászszertartásaiban, a hol a bánat és fájdalom kitörését mesterséges eszközökkel is elősegíteni igyekeztek, ez a „varázsfuvola“ olyan nagy jelentőségre emelkedett.

A halott-kultuszok (temetési, temetés utáni szertartások, requiemek, halottak napja stb.) minden vallásban mindig a legnépszerűbb és legáltalánosabban elterjedt kultuszok voltak. Az ember nem egykönnyen tud megválni halottjától, sőt a végleges megválás gondolatába bele se tud nyugodni. Elköltözött hozátartozóival állandó lelki összeköttetésben óhajt maradni s e lelki összeköttetés külső nyilvánításáról még a magasabb kulturális fokon sem tud lemondani. Nem még egy kis babonáság árán sem. A keresztényen katholicismus requiemei és halottak napjai a magasabb fejlődési fokot képviselő protestantismusban is állandóan kísértének. Az ellenök való harczolás ez ideig még nem sok eredménnyel járt. Egészen természetes, hogy a régi Babylonia halotti requieme a babyloniaiakkal érülközésben volt népek között is nagyban elterjedt s a későbbi népek vallásaiban is itt-ott eltérésekkel, de lényegében változatlanul, meghonosodott. Meghonosodott a keresztényiséget legközelebről érdeklő két vallásban, a *görögök* és *zsidók* vallásában is. Amott a későbbi vallásos fejlődésre nézve is nagy fontossággal bíró Demeter-Koré-kultuszban találjuk fel az Istar-Tammúz-mythos vallásos képzeteit, emitt pedig a próféták által is ostorozott Tammúz-kultuszban látjuk viszont sajátos cselekményeit. Ezékiel, az izraeliták által később is gyakorolt bálványozó kultuszok között ezt is megemlíti, midőn azt mondja, hogy „az Úr háza

kapuja ajtajánál . . . asszonyok ülnek vala, siratván a Tam-müzt¹.¹ Ez a siratás (úgy látszik, hogy férjeik elvesztésén kesergő özvegyekről van itt szó), kétségkívül ama babyloniai halott-kultusz zsidó földön. A keresztyénségben ma is nagy számmal felfedezhető ősi kultusz-elemek e két vallásnak átömlésztő csatornáin hatoltak át ide, így a halott-kultusz ősi elemei is, melyeknek eredeti forrása a historaiilag eddig ismert legrégebb kulturában, a *babyloniai kulturában* keresendő.

Sárospatak.

Rohoska József.

¹ Ezék. VIII. 14.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Franciaországi egyházi élet.

Éppen mostanában fejeztem be Kidd Benjámín hatalmas munkájának, a „Társadalmi evolúció“-nak elolvasását. A ki már tapasztalta magán, hogy egy nagy elmének ereje mennyire fogolylyá teszi a kisebbeket, kik annak befolyása alól mindaddig nem tudják magukat emancipálni, míg a benyomások élénksége akár az idő folyamán, akár pedig más, hasonló nagyságú szellemnek közvetlenebb érintése folytán meg nem gyöngül: — mondom, a ki már ily tapasztalatokat szerzett önmagán, az meg fog nekem bocsátani, ha jelen soraim olvasása közben arra a felfedezésre jut, hogy vagy nem járok a magam lábán, vagy pedig ha azon járok is, de nem tudok szabadulni abból a bűvös körből, melybe belekerültem.

Mostani szemlém tárgya, éppen úgy, mint a legközelebbi, legfőbbképen a világszerte legfontosabb egyházi esemény, t. i. az egyház és állam különválasztása Franciaországban. És ha a mult alkalommal inkább az állami egyházpolitika nézpontjából foglalkoztam a kérdéssel, most inkább arra irányozom tekintetemet, hogy maguknak az egyházaknak fejlődési iránya mennyiben congruens az államok egyházpolitikai irányával. És éppen ez a pont az, a hol érzem és be is valom, hogy Kidd befolyásától nehezen tudok szabadulni.

Tény dolog ugyan, hogy a szocziologia még kiforratban tudomány. A legellentétebb álláspontok érvényesülnek művelői között. Mindegyik író tud bizonyítani s mindegyik lekritiszálja ellenfeleit. És így Kidd argumentációja sem számíthat arra, hogy értelmünk feltétlenül meghódoljon neki. De van egy kiváló előnye, melylyel szinte csak ő egyedül rendelkezik, t. i. szívünket fogolylyá tudja tenni. Az a felséges kép, melyet az erkölcsi erőknél a társadalmi fejlődésben eddig elfoglalt szerepéről rajzol és az a még felségesebb távlat, melyet ugyanazon erők jövő működése irányában feltár, tel-

jesen megnyugtatta a mai társadalom erőszakos rombadöntésétől s a miatt az emberiség visszafejlődésétől remegő lelket.

A vallások adják — mondja Kidd — a társadalmi fejlődésben szükséges statikai erőt, az által, hogy az egyének antiszociál érvényesülését a természetfeletti szentesítéssel ellátott ú. n. erkölcsi parancsolatok által oly mértékben szorítják vissza, a mily mértékben ezt az egész társadalom fejlődése megkívánja.

Nem szándékozom Kiddel többet foglalkozni e helyen, mert hiszen más célzt tűztem magam elé és más egyebet vár a szíves olvasó is tőlem. De már e ponton reá mutatok arra, a mit mult szemlémben mondtam eme szavakkal: „Azt tapasztaljuk, hogy különösen két irányból működnek az egyház és állam szétválasztásán dolgozó erők. Az egyik magából az egyházból és pedig ennek hithű protestáns válfajából indul ki s a szabad egyházak rendszerét létesítette . . . A második a vallás- és egyházellenes irányzatok szülötte.“ Azaz az egyház saját principiumai, de egyszersmind ellenségei által is oda kényszerítették, hogy, mint szabadon s önállóan ható társadalmi tényező, teljesen elmerüljön a társadalmi életben és a maga szociális eszméinek kovászával a legközvetlenebbül munkálja a társadalmi evolúciót.

Egyéni meggyőződéseim szerint az államegyház alacsonyabb species a szabad egyházzal szemben. Amabban az *egyháznak*, mint *társadalmi organizmusnak* érdekei kötik le a tagok, vagy legalább is a vezetők figyelmét s jobb sorsra méltó legtöbb erőfeszítését. Emebben maga az egyházi szervezet csak másodrangú, csak eszköz a legfőbb célnak — hogy úgy mondjam — *a társadalomnak, vagy a világnak christianizálása* érdekében. Azért látjuk mindenütt, hol öntudatos keresztyénség élte az egyházat, az arra való törekvést, hogy az egyházi szervezet formáinak lenyűgöző erejétől minél szabadabbá tétessék az egyházi élet s minél inkább a lelkekre ható tevékenysége fejlesztessék. Ezt az irányt, mint specifikus és öntudatos protestáns irányt, a német röviden így jellemzi: „*Vom Kirchentum zum Christentum*“. És a mióta a protestantismus felismerte ezen irány helyességét s ennek követésére is szánta el magát: azóta a protestáns keresztyénség fokozottabb mértékben vesz részt a társadalmi evolúció legújabb fázisaiban.

Ez a hosszú bevezetés szinte nélkülözhetlen volt annak megértéséhez, hogy mit jelent az, ha például Franciaország róm. katolikus köreiből akadnak egyesek, kik a separatióális törvény miatt nem jajgatnak, sőt örvendeznek, abban a

reményben, hogy az államilag dédelgetett egyház merev formalizmusának legyőzésével sikerülni fog a vallás eszméit mélyebben és sikeresebben elvetni a társadalom talajában.

Valóban, a francia róm. katolicizmus körében egy szabadelvűbb irányzat kezd felülkerekedni, melynek jelszava nem az „egyház“, hanem a „vallás“. Nem dogmatikai szempontokból liberális ez az irányzat, hanem azért, mert a róm. katolicizmus azon alapelvét támadja egészséges felfogásával, mely alapelv szerint minden az egyházé, mert a hit is az egyházé, tehát az egyház benyeli a vallást s a vallás révén a hívőt, valamennyit alárendelvé az egyház fentartó oszlopai tekintélyének, vagyis a felső klérus hatalmának.

A mi politikai lapjaink is telve vannak hírekkel, olykor táviratilag továbbított tudósításokkal, melyek a szétválasztási törvényben elrendelt leltározások alkalmával előforduló zavarágokról, tüntetésekről, összeütközésekről számolnak be. Mindezek az események azok által idéztetnek fel, a kiknek szemében nem a vallás, hanem az egyház a főbb. Nem csekély részök van azokban éppen a püspököknek, kiknek legfőbb érdekek a régi állapotok fentartása volna. A püspöki karnak hangulatát pedig eléggé jellemzi az a tény, hogy mindjárt a szétválasztási törvény szentesítése után elrendelték, hogy a rendes templomi könyörgésekből ki kell hagyni eme szavakat: „Domine salvam fac Rempublicam“.

A hivatalos egyház tehát maga a retorzió, vagyis a harcz terére lépett. Ha az állam nem ismeri el az egyházat, az egyház sem vesz tudomást az államról. A klérikális körök nagyon rajta voltak, hogy ennek a felfogásnak megnyerjék a pápát is. És már-már sikerült is czélt érniök, midőn tekintélyes egyének, mint d'Haussoville gróf, Klein abbé, Leroy Beaulieu, sőt még maga az ultramontán Brunetière is közbeléptek és sikerült a párisi vezetőköröket, mint a római intézőket visszatartani attól a végzetes lépéstől, mely feltétlenül nemcsak a pápás egyháznak, de magának a vallásügyének is csúfos kudarczával végződött volna.

Ma úgy áll a dolog, hogy a pápa minden valószínűség szerint azt fogja tanácsolni a katolikusoknak, hogy alakítsák meg mindenütt a törvényileg engedélyezett és szabályozott kultusz egyesületeket és tegyenek „becsületes kísérletet“, hogy vessék alá magukat a törvényes rendelkezéseknek, hacsak az államhatalom azok végrehajtási utasításának elkészítésénél józan mérsékletet tanusít. Ez az állásfoglalás tulajdonképen azt jelenti, hogy a vallási érdekeket még az egyházi érdekek rovására is meg kell menteni. Más szavakkal a pápa legújabb

állásfoglalása inkább kedvez a keresztyénségnek, mint az egyháznak. Ez nyilván tisztán protestáns gondolkozás eredménye, de azért valószínűleg a pápa csodálkozna a legjobban, ha eljárása princípiumainak haeretikus alapkarakterét valaki szeméi elé tárná.

Ha már a legmagasabb egyházi polczon is ott találjuk a keresztyénség szocioális hatása előmozdításának leghathatósabb formája elfogadását: vajjon csodálkozhatunk-e a felett, ha egyesek, a *minorum gentium* közül, kiket az egyházi intézmények kevesebb részben érdekelnek, magának a vallásnak az érdekeit helyezik előtérbe. Ez utóbbiak között most kiváló névre tett szert Hemmer abbé, a párisi *groscaillon*-templom vikáriusa, ki a köztársaságért mondandó imát eltíltó püspökökkel szemben erősen hangsúlyozza, hogy minden keresztyén ember lelkiismereténél fogva kötelezve van erre az imára, még ha a *concordatum* nem rendeli is.

Hemmer abbé, még mikor a szétválasztási törvény tárgyalás alatt állott, igen figyelemreméltó módon tárgyalta az egyház belétetét érintő kérdéseket „*Politique religieuse et séparation*“ című röpiratában. Ebben kifejti, hogy a *concordatum*nak legnagyobb hibája az volt, hogy az egyházat az állam érdekeinek szolgálatába hajtotta. Már pedig az állam a *concordatum* óta állandóan ellensége volt az egyháznak, illetőleg a vallásnak. Szomorú tünet az, — úgymond, — ha a papot ruhájáért és nem egyéniségeért becsülik. Hogy mennyire az állami érdekek voltak döntők az egyházi életben is, erre nézve alig lehetne jellemzőbb példát felhozni, mint Dupanloup orleansi püspök mondását a második császárság idejéből: „az én klérusom úgy menetel, mint egy ezred“. És épen a püspököknek is az állami érdekek szekerébe fogta: ez volt Hemmer szerint, — de szerintünk is — a róm. katholicizmus által képviselt vallásos szellem érvényesülésének legnagyobb akadálya.

A püspököket a kormányok kedvének keresésére utalta saját érdekük. Ugyanez az érdek munkált közre abban, hogy az alsó papság, különösen az apró abbék, valósággal a püspökök zsarnoki uralma alatt állottak. Így fejlődött ki az a gyakorlat az egyházban, hogy miután a plébánost elmozdítani nem lehetett, a püspök a plébánossal, mindjárt kineveztetése alkalmával, aláíratott egy blankettát, melyben az illető kéri, hogy hivatalától felmentessék és a melyet akkor töltött ki a püspök, mikor éppen szabadulni akart az illető plébánostól.

Ezt nevezték „lilaszinű rémuralomnak“. Ez a „lilaszinű rémuralom“ tartotta leigázva az egész francia alsó klérust a

— felső klérus érdekeinek szolgálatában. Most már ennek valószínűleg vége lesz, mivel a törvény értelmében az egész klérusnak, sőt a gyülekezeteknek is beleszólásuk lesz az egyház ügyeibe. Már pedig az alsó klérus érdeke teljességgel nem fedi a felső klérusnak, vagyis az egyháznak érdekeit. Hiszen a falusi vagy városi plébánosnak, káplánnak stb. arra kell törekednie, hogy érdekközösségben legyen a hivel. Az érdekközösség pedig sohasem egy elvont magasabb szervi egységnek, hanem a gyülekezetben fennforgó konkrét szükségleteknek szempontjából bírálendő el. Így ha valamely lelkes a saját fárájában szociális munkát fejt ki, ezt az egyetemes egyház szempontjából esetleg veszedelmesnek lehet nyilvánítani, de a vallásosság azért igen sokat nyerhet általa. Tekintettel már arra, hogy a róm. kath. egyház általában alig tud érintkezési pontokat találni saját érdekei és az általános emberi érdekek között: nyilvánvaló lesz, hogy a jövőben mind gyakrabban fognak konfliktusok előfordulni az egyház és alsóbbrendű szolgálói között, melyeknek utóvégre is az utóbbiak győzelmével kell végződnie, mivel ezek mellett ott áll támaszul a hívők gyülekezete s ellenfeleik táborából pedig hiányzik az eddig oly nagy szerepet játszó állami karhatalom: a *seculare brachium*.

Nem lehetetlen, hogy a dolgoknak ilyenemű fejlődése például a mi egyházainkban sem lesz kedvező a vezető egyéniségeknek. Hiszen ma már a szellemi élet áradata útjába nem lehet vámsorompókat állítani és így nincs kizárva, hogy a francia alsó klérus körében a vallás érdekében, de az egyházi szempontokkal ellentétes irányban lábrakapó törekvések eljuthatnak akár a magyar református és lutheránus papság körébe is. De sokan vagyunk olyanok, kik tényleg a vallásos szempontokat felébe emeljük az egyháziaknak és a kik nem habozunk magunkévá tenni a már fentebb németül idézett jelszót: az egyházi érdekek istápolásáról át kell térnünk a keresztyén érdekek istápolására. Ma már a mi magyar protestáns egyházi köreinkben sem ismeretlen fogalom az, hogy az egyház csak külső megnyilatkozási formája, csak hüvelye a belső tartalomnak, a vallásos életnek és hogy a belső fontosabb a külsőnél.

De hogy túlságos forradalmárnak ne tartsanak némelyek e sorok szives olvasói közül, sietek némely határvonalak megvonásával a jövő fejlődés valószínű képét kifesteni. A példát — mert példában kívánok beszélni — szintén a francia viszonyokból, de most már a protestánsok köréből veszem.

Míg a francia katolicizmus körében erős nyomást

veszünk észre, mely az egyházi keretek túlsúlyának mérséklésére irányul, addig a francia protestantizmusnál ellenkezőleg arra igyekeznek, hogy bizonyos, eddig sajnálatosan nélkülözött fix egyházi keretben egyesíttessenek az evangyéliom összes hívei.

Mindenesetre sajátságos tünemény! Szinte érthetetlennek tetszik az első tekintetre, hogy míg a pápás egyházban a külső organizmus békóinak tágitása a főczél, addig a protestánsok esetleg éppen ilyen külső békónak kovácsolásában fáradoznak, a melyet különben eddig nélkülöztek.

Mielőtt véleményt nyilvánítanék ez ügyben, megkísérlem az események hű képének megrajzolását. Az eset röviden ez: A separationális törvényjavaslat felvonultatásakor a reformátusok — mint már a mult alkalommal is jeleztem — május hó 8—16. napjain Rheimsban tartott pozitív irányú zsinatukon a felől tanácskoztak, hogy miképpen lehetne az összes francia protestánsokat egy szervezetben egyesíteni. Az akadály az 1872. évi úgynevezett „confession Bois“, melyet a liberális gondolkozásúak sehogy sem akartak aláírni és kötelezőül elismerni.

Több mint harmincz évig tartott az a háború, mely a maroknyi hugenotta tábort kétfelé szakította. De most a veszély pillanatában a liberálisok arra a gondolatra jutottak, hogy jobb lenne némi engedékenység árán egyesülni, mintsem szétszórt kéve módjára szállani szembe egyfelől a remélhetőleg erősödő katholicizmussal, másfelől a diadalmas atheista reakcióval. Ezért a rheimsi zsinaton elhangzott nézeteket fontolóra véve, a mult év nov. 22-én Montpellierben összegyűlte br. von Schickter elnöklete alatt, abban állapodott meg, hogy az 1872. évi hitvallást ők is elfogadják azzal a feltétellel, hogy annak semmi kizárólagos jelleget nem tulajdonítanak ugyan, de egyszersmint tartózkodni fognak mégis attól, hogy a hitvallás átnézését a legközelebbi zsinaton sürgessék.

Már az első tekintetre is látszik, hogy a liberális francia theologusok olyan állaspontra helyezkedtek, mint magyar hitsorsosaik, kiknek egyháza hivatalosan még mindig a XVI. századbeli confessiók alapján áll, de a kik e confessiókat nem bántják, hanem megelégszenek azoknak modern értelmezésével. De egy nagy különbség mégis van. Az t. i. hogy a francia liberálisok kivállottak voltak az orthodox egyházból annak confessiója miatt. Így tehát mostani lépésük, tekintettel arra, hogy szabadelvű álláspontjukat fel nem adták, oly

önmérsékletről tanuskodik, a mi szinte páratlanul áll a hitvallások történetében.

A liberálisok nagy készségének azonban nem lett valami nagy sikere és foganatja. A f. évi január 9-én, Orleánsban tartott orthodox egyetemes zsinat határozottan kijelentette, hogy az 1872. évi hitvallás, melyben nyilván elismertetnek a Krisztus engesztelő áldozata által szerzett váltságnak, a fel-támadásnak és mennybemenetelnek üdvtényei, nem olyan lobogó, melyet egyszerűen csak üdvözölni kell, de védelmezni nem szükséges, hanem az egyház hitének kifejezése, melyeket az egyház minden tagjának minden hátsó gondolat nélkül el kell fogadni.

Ez a határozat, mely 23 szótöbbséggel fogadtatott el, kizárta a liberálisokkal való egyesülés lehetőségét. Így tehát nem marad hátra más mód az együttműködésre, mint a külön egyházi szervezet fentartása mellett az egyházak szövetsége, a mint az már eddig is létezett az ú. n. conference frater-nelle-ben. Ez a szövetség is kétségtelenül jobb, mint az ellenségeskedés. Sajnos azonban, hogy könnyen kiválnak az orthodoxok köréből a középpártiak is, kik a liberálisokkal való unió barátai voltak, de leszavaztatván külön egyház alakítására gondolnak, a mikor a szövetség három egyház képviselőjéből alakulna.

Ime, a francia reformátusok közül az orthodoxok az egyházi intézmények erősítésének ellenségei, ellenben a római katholicizmus körében éppen a szabadelvűek azok, kik a szoros kötelékeken tágitani igyekeznek.

A róm. katholicizmus és a protestantizmus között a legéletbevágóbb ellentétet éppen a vallás és az egyházzal való felfogás alkotja. Amott az egyéni meggyőződésnek csak egy korlátja van s ez az egyház egysége. Emitt az egyház egységének egyetlen valódi kritériuma a hitbéli meggyőződés egysége. Ezért e sorok írója már régtől fogva abban a meggyőződésben él s alkalmilag ennek kifejezést is adott: hogy vélemény, meggyőződés különbsége esetében e protestáns egyházak egysége csakis hallgatag, vagy nyílt convencziók, következesek felvétele által tartható fenn. És mert tekintettel arra, hogy a véleményegységet soha, semmiféle kényszereszközökkel fentartani nem lehet, de más oldalról a hasonló természetű ható erők a közös célzt csak egyirányú működés által érhetik el: a protestantizmus szelleme, lelke ellen elkövetett bűnnek tartandó minden olyan törekvés, mely az evangyeliumi protestantizmus közös célját oly schemák előidézésé-

vel veszélyezteti, melyek mellett az egyirányú haladás lehetősége ki van zárva.

A francia protestantizmus ott követte el az első hibát, mikor nemcsak, hogy saját kebelében meghasonlott, de egyzsersmind azokat az erőket, melyeket a pápizmus és atheizmus ellen kellett volna fordítani, egymás ellen irányította. Ennek oka pedig abban volt, hogy egyik fél sem arra fektette a fősúlyt, a mi a legfontosabb, t. i. a hitéletből fakadó keresztyén gyakorlati életre, hanem mindegyik a credendák kérdésével elvontan foglalkozott. Az egyik a biblia betűihez, a másik a bölcséleti felfogás szülte tantételekhez ragaszkodott és nem mutogatták egymásnak az ő hitükből az ő cselekedeteiket; vagy ha mutogatták is, nem az evangélium szellemében egymás közös építésére, hanem egymás ellenére. Ez pedig egyenesen az egyházi és nem a keresztyén nézpontok uralmára mutat.

Most pedig engedjék meg nekem, hogy a magyar reformátusok legközelebbi zsinatára vessek egy futó tekintetet. A ki a lapokat olvasta, tudja, hogy ezen szó volt az egyházi adózásról, az egyházi törvénykezésről, a tanügyi igazgatásról, a lelkészválasztásról és az egyháznak szorosabb értelemben vett alkotmányáról. Csodálkozva kérdezhetné bárki is, hogy hát az egyház kebelében megnyilatkozó keresztyén élet, a valódi protestáns szellemű keresztyénség munkálására mi végeztetett? Hát semmi! Ha csak azáltal nem terjed az evangéliumi keresztyénség, hogy kevesebb lesz a felexequálandó egyházi teher, pontosabb a bíróságok működésének szabályzata, nagyobb a gyülekezetek lelkészválogatási szabadsága és számosabbak a rubrikák: hát akkor éppen semmit.

Talán nem lesz tanulság nélkül való, ha éppen abból az országból, hol újabban az állami egyházellenes mozgalom hullámai mind magasabbra csapnak, hol az egyház hivatalos szervei az ige sáfárainak hova-tovább mind nagyobb szabadságot, hogy ne mondjam impulzust adnak arra, hogy az evangélium kovászát vigyék be a társadalom forrongó harcaiba, mondom ha egy ilyen helyről idézek példát, hogy mivel szoktak ott a zsinatok foglalkozni. A legsablonosabb népnek, a porosznak protestáns egyházi életéből vetitek egy rövidke képet a falra, hogy meglátszódjék, hogy mi a különbség egy zsinat és egy másik zsinat között, ha az egyiket az egyházi, a másikat pedig a vallási, respektíve: keresztyén nézpontok vezetik.

Poroszország régebbi kilencz tartományában a tartományi zsinatok szept. 24. okt. 21. között tartattak. A tanácskozás

és határozathozatal főbb tárgyai voltak: az egyházi választóképeseknek az egyházas érülethez való kötése, a világi, zsinati s képviselői tagok szaporítása, az ifjúság valláserkölcsei nevelése, ifjúsági egyesületek, olvasmányok s az ifjúság védelme az erkölcstelenség ellen, ismétlő iskolák s ezekben a vallásos nevelés, a konfirmációi oktatás új szabályozása, konfirmandus egyesületek, orgonista tanfolyam szervezése, a kör-i iskolalátogatóság új szabályozása, a bel-, kül- és zsidó-misszió, a Gusztáv Adolf-egylet működése, az evangyéliomi szövetség, a Luther-alap, az evang. egyházi segélyegylet, a Jeruzsálem-egylet ügye, a vasárnap megszentelése, az evang. nőszövetség ügye, a külön kehely használatának kérdése, a reformáció emlékünnepe, lelkészek javadalmazása, beteg lelkészek helyettesítése, lelkészleányok nevelése stb.

Ha ezen tartományi zsinatok végzéseit jól szemügyre vesszük, nyilvánvaló lesz, hogy azok többségében egyenesen az a törekvés nyilatkozik meg, hogy az evangyéliom szelleme minél mélyebb és szélesebb körben terjedjen. Ellenben elenyésző csekélység az, a mi a hozott határozatokban az egyházzal, mint intézménnyel foglalkozik.

Ily felfogás mellett valóban a vallás, mint a társadalmi evolúció fő-fő tényezője, hiven végezheti a maga feladatát. De a hol ez másképpen történik, a hol még mindig a héj és nem a mag a fontos stb., ott messze állunk attól, hogy hathassunk a társadalomra.

Már pedig a vallásoknak létfeltételök a mai viszonyok között, hogy a szociális evolúció élő tényezői legyenek.

P— f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Debreczeni lelkészi tár. Szerkesztette *S. Szabó József*.
III. k. Ára kötve 10 kor.

A Debreczeni Lelkészi Tárnak immár 3-ik vaskos kötetét bocsátotta közre fáradhatlan szerkesztője, S. Szabó József, bizonyára ama jó reménységgel, hogy fáradságos munkája kellő erkölcsi és anyagi elismerésben és támogatásban részesül a gyakorló lelkészek részéről. Előszavában köszönettel és dicsőkedéssel említi, hogy az előző köteteknek széleskörű elismerésben és támogatásban volt részük. Előszavában polemizál azon bírálókkal, a kik e beszédeggyűjteményekre vonatkozólag túlmagas kritikai mértéket állítva fel, nem vették kellő figyelembe a „használhatóság“ elvét. „Eszményi magaslaton álló, merőben mintadolgozatok gyűjteménye“ nem lehet, vagyis nem is akar lenni ezen tár sem, csupán praktikus czélokot tart szem előtt, hogy t. i. alkalmas segédeszközöket adjon a lelkészek kezébe azon esetben, ha ezek az idő rövidsége, vagy más körülményeknél fogva nem léphetnek magok készítette beszédekkel gyülekezetük elé. Polemizál különösen azok felfogásával, a kik azt sürgetik, hogy a lelkész minden alkalommal az utolsó betűig saját elmetermékeivel álljon elé, szóval azok ellen, a kik ilyen „praktikus“ czélokkal szolgálni kívánó „lelkészi táruk“ közrebocsájtásának jogosultságát is kétségbevonják, sőt az ilyenek *gyakori* megjelenéséből a lelkészek munkássága felől nem valami kedvező véleményt formálnak maguknak.

Hát ezen kérdés felett már sokat vitatkoztak az emberek és mondhatnánk, itt is a hány ház, annyi szokás, vagyis nem egyenlő felfogás uralkodik e téren mindenütt. Angliában megtörtént, hogy egy kissé nevesebb lelkészt keményen meghurczoltak azért, hogy „idegen tollakkal ékeskedett“ és mondhatom s megmondhatják sokan, a kik az ottani viszonyokkal ismerősek, hogy nagyon meg-

járná ott az a lelkész, a ki a mások beszédeit recitálná a szószéken, ha tán itt-ott egy kis saját „lében feleeresztve“ is. Nálunk, valljuk be, ezen a téren nagyon laza felfogás az uralkodó s nálunk természetesen találjuk ezt az eljárást, úgy hogy sok szegény legátus megjárta már, hogy a lelkész az első ünnep délelőttjén kivette szájából azt a szót, a melyet ő másnapra szánt Isten gyülekezetének. Én ezt nem annyira a lelkészek hanyagságának, tanulatlanságának, hanem sokkal inkább az ezen kérdésben nálunk teljes uralomra jutott laza felfogásnak és' megítélésnek tulajdonítom, mert hiszen nem hallottam, hogy valaha egyetlen lelkészt is meg- és elítéltek volna azért, hogy idegen beszéddel építette hallgatóit. Hiszen ezen szokásba mintegy bele nevelődünk. Bibliát, homiletikát stb. még nem is ismerünk és tanultunk és ime odaálltunk nagy gyülekezetek elé hirdetni az igét, válogattuk a legszebb beszédeket és nem természetes-e, hogy ez a szokás sokakanál „megszokásá“ izmosodott künn az életben is, különösen miután valami erélyesen senki sem tiltakozott ez ellen

Ne vegye S. Szabó József tanár és lelkésztársunk rossz néven, ha egy-egy bíráló felemeli szavát ezen nálunk uralkodó „közfelfogás“ ellen és azt az elvet hangoztatja, hogy az ideális helyzet az volna, hogy az igehirdetők nem a már kész közkutakból, hanem első kézből, magából az ősforrásból, Isten igéjéből merítsenek a maguk és gyülekezeteik számára üdítő vizeket.

No de igaza van a szerkesztőnek, ezen ideális állapottól messze vagyunk és prédikációk, imádságok és egyéb gyakorlati papi dolgozatok jelentek meg itt és a külföldön a multban s jelennek meg a jövőben. Abban is igaza van, hogy ha csak eszményi magaslaton álló vagyis abszolút becsű prédikációk jelentek volna, vagy jelennének meg nálunk és máshol, akkor bizony nagyon soványok lennének a nagyon redukált számú beszédeggyűjtemények, kötetek. Bizony abszolút értékű prédikáció nem nagyon sok van és magának az egyházi beszédnek természeténél fogva nagy tudást, Isten igéjével való elteltséget, szinte prófétai ihletettséget és ékesszólást stb. feltételez. De annyit már elvárunk mindegyik nyomtatásban megjelent beszédőtől, hogy legyen benne mit tanulmányozni, lehessen belőle gondolatokat meríteni, vagyis legyen benne olyan valami, a mely minket lelkészeket is megtermékenyítsen. eszméltessen Isten igéjének mélyebb megértésére, illetve megértetésére képesítsen. Mert hiszen az érdemes szerkesztő is így értelmezi előszavában a kész papi dolgozatok felhasználását. Nézzük már közelebbről, mennyiben felel meg ezen kötet az itt jelzett praktikus czélnak.

Előre is kijelentem, hogy nagy általánosságban ítélve meg ezen kötetet, ezen czélnak megfelel. Azt hiszem, nem lesz egyetlen lelkész sem, ki e kötetet átolvasva, ne nyerne önmaga is lelkiépü-

lést és nagyon sok olyan, magára nézve új gondolatot, a melylyel önmaga lelkét megtermékenyítve hallgatói előtt is új és megkapó világitásba ne állíthatná oda e kötetből vett tanulság folytán Istennek örök beszédét.

Nyolcz bibliamagyarázat, 5 ifjúsági beszéd, 15 közönséges, 12 ünnepi, 26 alkalmi, 2 kereszteleési, 2 kofirmációi, 2 úrvacsorai, 6 esketési beszéd, 7 halotti oráció imával, 5 gyászima, 2 cura pastorális körébe vágó dolgozat és egy bibliai elmélkedés, összesen 103 dolgozat képezi eme kötetnek a tartalmát.

A bibliamagyarázatok között van *Barakonyi* Kristóf ismert nevű írónak két dologozata Jeremiás II. 26—37. és III. 12—15. alapján. „A hány város, annyi Isten“ illetve „Térj meg Izrael“ czímmel. Inkább csak vázlatok ezek, felszínen mozgó vázlatok. az applikációban a második különösen gyenge.

Ilyés János 6 bibliamagyarázatban tünteti fel József történetét. Ezekről csak annyit mondhatok, hogy száraz, legnagyobb részükben már sokszor hallott, moralizáló elmélkedések. „Újszövetségi vonatkoztatás“ egyáltalában nincs bennük, egy zsidó rabbi is bátran elmondhatja őket szóról-szóra.

Érthető érdeklődéssel lapoztam át az ifjúsági istentiszteletre szánt beszédek ama kérdéssel lelkemben: mivel táplálják az arra hivatott lelkészek, illetve vallástanárok az ifjaknak lelkét. Mondhatom, ezek a beszédek képezik a könyv legsikerültebb részét. Különösen kiválnak *Csizmadia* és *Pauliny* beszédei evangéliumi erejüknel fogva. Mert valóban az ilyen ifjúsági beszédeknek mást is kell tartalmazniok, mint leczktanulásra való felhívást; meg kell mutatni az ifjaknak azt az Erőt, a ki felsegíti őket erőtlenségükben. Meleg s vonzó színekkel kell festeni az evangéliumi hit nyújtotta örömöket és mindenekfelett az ifjúsági beszédeknek nem szabad moralizálóknak lenniök, hiszen intést, feddőzést, tanulásra buzdítást hallanak nap-nap után minden tanár ajkairól és különösen az ifjaknak kell prédikálni a „Krisztust“, az „Embernek fiát“, a ki szabadságra és idvességre rendelt „embernek“, a valódi férfiaságnak, hősiességnek megtestesülése. *Bányai* vallástanár nem aknázza ki kellőleg szép témáját a Péter halászatát és helytelen beszédének III-ik része, a melyben az Úr szavára való hallgatást csak a lelkiismeret szavára való figyelésre korlátozza, hát másutt és más-ként nem szól hozzánk az Úr? Bizony sok ifjában ez a szó nagyon is vékony és lassú szózat!! Ebbe a beszédbe különben bizony több is elfért volna az evangéliumi sóból. De a leggyengébb dolgozat e sorozatban „Az Istentől nyert javaink gondozása“ című. Érthetetlen, hogy a szerző „az anyagi javak gondozásánál“ megfeledezett figyelmeztetni hallgatóit a „testi“ javak gondozására, a miről az ifjúság oly nagy része megfeledez.

A „közönséges“ — jaj be rossz kifejezés — egyházi beszédek között vannak eredetiek és fordítottak. Az előbbiek közül kimagaslanak Kiss Ferencz, Pálóczy Czinke István és *Balthazár* beszédei. Erőtelmes, de kissé túlságosan „megrázó“ beszéd Kissnek beszéde, a megbocsátó szeretetről, különösen második részében. P. Czinke nagy és az ő gyülekezete körében bizonyára aktuális problémát fejteget Luk. IX. 51—56. alapján, hogy a felekezetiség vagyis az egyház széttagoltsága nem akadály a Isten országa eljövételének, a világ váltságának, az új ég és új föld előállításának. A színes, szép nyelvezetű beszédet nemes keresztyéni szellem lengi át; legfőbb hibája az egység hiánya, úgylátszik, mintha a szerző két beszédet ragasztott volna együvé.

A mai viszonyok között bármely gyülekezetben felhasználható beszéd Szabó Lajos hajdúhadházi lelkész „Legyünk méltányosak egymás iránt“ című dolgozata Zak. IV. 1. 2. alapján. A gazdagok és szegények találkozását bizonyára elősegítette ez a szép pásztorális hangulatú és melegségű beszéd és bizonyára alkalmasítani fogja mindenütt, valahol a saját gyülekezeti viszonyokhoz alkalmaztatnak a benne lévő szép, helyes, keresztyéni gondolatok és pásztorális intelmek.

Dr. *Balthazárnak* két ügyes, hangulatos beszéde élénkíti a kötetet. Az elsőben — Jézus a tengeren. Máté 14. 22—23. — Krisztusra vonatkozó bőséges lélektani jellemzés képezi a bevezetést, a melyből nem hiányzik „A sápadt Nazarethi“ ifejezés, mint a hogy Krisztust bizonyos körökben emlegetni szokták. Úgy ez a beszéd, mint a kapernaumi századosról szóló, inkább szép erőtelmes bibliamagyarázatnak mondható. Helytelenitem a szerzőnek ebionisztikus hangú kifakadásait a gazdagok és dicsőítését a szegénységgel szemben, a melyek nem alkalmasak arra, hogy az illetőket közelebb vigyék egymáshoz.

Juhász L. lelkész „Isten lénye és imádása“ című beszédében nagyon sokat markol és bizony nem valami sokat fog és megszűröl bevezetett beszédében többet beszél a pogány és zsidó kultuszról, mint tulajdonképeni témájáról. A „Jaj az engedetlen fiúknak“, „Mindentudó az Isten“, „Mik az élet hasznos gyümölcsei“ című beszédek minden nagyobb veszteség nélkül elhagyhatók lettek volna. „A nők az egyházban“ című rövidke dolgozat hangulatos s jól felhasználható beszéd. Gedeonról — Birák VI. 12—16. — elmélkedik *Virágos* Sándor, lippai lelkész egy hosszú, homiliaszerű, áradozó és fárasztó beszédben, a melynek legfeljebb hazafias hangulatú befejezése ébreszti fel az Eutichusokat. Érdekes reliquia *Balogh* Ferencz theol. tanárnak „Könnyek a hon felett“ című ifjúkori beszéde 1858-ból, azt hiszem, hogy ha szabad lett volna más hangon sirt volna az érdemes férfiú akkor, midőn a magyarnak

magát kisírni sem volt szabad. A buzgó munkásság és tiszta jellem hiányán kesereg a szerző, most is aktuális dolgok.

Az ünnepi egyházi beszédek sorát *Bede* László beszéde nyitja meg, a melynek bevezetésében az a helytelen és sokak által terjesztett felfogás nyilvánul meg, mintha Krisztus csak adventben, illetve karácsonykor jönne el hozzánk. „Az első karácsony, vagyis Krisztus születése alkalmával öröm tölté el egész Izraelt Libanontól Bérsebaig. „Honnan meritette erre nézve az adatokat a szerző? Az 5-ik számú beszéd — újévi a XX-ik század elején — bár itt-ott hosszú körmondatokba foglalt bombasztok is találhatók benne, erőteljes vonásokkal festi a vallásos, erkölcsi és társadalmi megjobbulás szükségességét. Az aktuális vonásokat kitörülve és a nevezett hibákat kijavítva használható. *Csák* Máténak két beszédvázlata van e sorozatban: egy virágvasárnapi és nagypénteki, az elsőnek felosztása kissé bizarr, a másodiknak pedig nagyon harczias és nem nagypénteki hangulata van; nagypénteken Krisztus megdicsőüléséről beszélünk, arról a szeretetről, a mely midőn „felemeltetett“, mindennek magához vonzott, nem felekezetieskedésről, hanem arról, hogy a mi megváltásunk ott a kereszten elvégeztetett. A golgothai három keresztről Luk. 23. 39—43. alapján *Paulinyi* lelkész tart épületes oktatást. „Az ó- és új föld“ című beszéd nem hosszabb, mint a fentebb említett „vázlat“; úgy látszik, csak a bevezetést dolgozta ki a szerző, a többi rész az elsietés jellegét hordja magán, bár a hit, remény és szeretetről elég színesen elmélkedik.

Uray Sándor debreczeni vallásánár „Uram szeretlek téged“ című áldozócsütörtöki elmélkedése János 21. 15—17. versek felett hatásos rövid beszéd. *Péter* Mihály azari lelkész pünkösti beszéde Csel. II. 1—14. alapján lapos és bölcselkedő, és nem igen alkalmas, hogy világosítson, lelkesítsen és bátorítson. Az a kifejezés pedig, hogy „nincs a földnek olyan zuga, a hol ma nem szólaltak volna meg a harangok“, igazán az emberek tudatlanságára számító frázis, valamint azt is tudnia kellene egy ker. lelkésznek, hogy az első Pünköst ünnepén nem 11 tanítvány telt meg szentlélekkel, szerző megfélekezett Mátyásról Ilyen hibát a szerkesztőnek is észre kellett volna venni.

Az alkalmi beszédek sorát *Szigethy* Zoltán huszti lelkésznek valóban szép, meleg, evangyéliumi szellemű beszéde nyitja meg a Róm. 1. 16. ily célra gyakran felhasznált textus alapján. Elhagyva a különös alkalom szülte helyeket, az evangyélium, illetve a hit erejéről szóló gondolatok más alkalommal is felhasználhatók. *Illyés* Endre nagyon szintelen vonásokkal rajzolja „Jézus feltámadásának hatását a tanítványokra“ Ján. 19—22. *Kiss* József pápai esperes-lelkész a Mária-kultuszról tartott aktuális érdekű beszédet a jubileumi Mária-ünnepségen. Nagyon helyes dolog volt. Nagyon ajánlom ezt a beszédet

lelkészársaim figyelmébe. Hiszen tudom, hogy van reá eset, hogy ref. nők is járnak búcsújáró-helyekre, nem felesleges tehát nekünk hangoztatni e beszéd jelszavát: „hagyjátok el e hitvány dolgokat“ ilyen nemeshangú, felvilágosító beszédben. *Dombi Lajos* a tanítványok példájával buzdítja hiveit adakozásra Csel. XI. 27—30.; hogy ezen szép, biblikus hangulatú beszédnek megvolt a kellő hatása, nem csodálkozunk. *Kiss Ferencz*nek a „Jó előljáró“ czimű és az ilyen alkalmakkor felhasználhatni szokott textus alapján — II. Krón. 19. 5—7. — tartott beszéde követésre méltó példa legyen sokak előtt, különösen egyvallású községekben, a hol nem szabad elszalasztani a jó pásztornek egy olyan alkalmat sem, a midőn mint községének hivatott lelki vezére érvényesítheti jótékony befolyását. *Ilyés Endre Márk* VI. 16—18. alapján a testi bűjt ellen polemizál, holott azt hiszem, az ő egyházközségében sincs meg senkiben sem a hajlandóság a testi bűjtötlésre; minek döngtetünk mi nyitott ajtókat, mikor annyi más, bizonyára égetőbb kérdés felett lehet beszélni Balmazújvárosban is. „A bűnös megátalkodottságát“ 2. Kir. 1. 2—17. homiliának nevezi szerzője, holott bibliamagyarázat biz az, még pedig nem a legjavából. *Szakács Imre* mórágvi lelkész a ref. ünnepén 2. Kor. 3. 17. alapján elmélkedik élénken, színesen és több helyen úgy, hogy azt bizony ha falusi gyülekezet előtt recitálnánk, bennünket senki meg nem értene.

Szalóczy Pál böjti úrvacsorai beszéde a kötet egyik legértékesebb darabja; látszik, hogy szerző jó mesterektől tanult. *Segesváry József* esperesnek templomszentelési beszéde egy meglehangú, helyi érdekű beszéd; örömmel olvassa ebből az ember, hogy ama második hajléknak minden köve önkéntes adományokból került ki. *Dr. Székely József* Es. 64. 6. felett tartott advent előtti vasárnap-i bűnbánati beszéde textusszerű, de kissé komor hangú, bár értékes dolgozat. Hogy az egyház a mi édesanyánk 2. Ján. 1. 1—6., ezen téma felett áradozik több helyen érzélgősen, hosszasan a szerző. A két debreczeni lelkésznek, *Szelének* és *Jánosinak* beszédei sikerültek. *Szele* egyszerűbb eszközökkel dolgozik, mint *Jánosi*, a ki itt-ott bölcselkedő és érezteti velünk, hogy ő városi gyülekezetnek prédikál. „Végzetes igazság“ kifejezés helyett máskor „elvégzett igazság“-ot használjon a szerző. Az elő- és utóimák szépek. Ki kell emelnem *Soltész Elemér* nagybányai lelkész szép lelkészavatási beszédét „És lesztek az én tanúm“ témával, jól kidolgozott és valóban helyes felfogású alkalmi beszéd ez, méltó a megszívlelésre! *Mindszenti Imre* orgonaszentelési beszéde sikerült, épületes, *Olajos Pál* harangszentelési beszéde azonban terjengős és fásasztó. *Kovács Zsigmond* épületesen búcsúzik a debreczeni egyháztól. Szép pásztori cselekvényt végzett *Biki Károly* egy házszentelés alkalmával. *Sedivi László* nyitrai lelkész pedig helyesen választott textus alapján iktatta

be fegyintézeti lelkésztársát nehéz hivatalába. Temető-felavatási, úrasztalát felavató, őszi, téli, tavaszi lendületes beszédek élénkítik a gyűjteményt.

Az itt felsoroltakon kívül vannak a kötetben szép, sikerült átdolgozások hirneves angol és német szerzőktől. Dr. Rácz Lajos bizonyára nehéz és érdemes munkát végzett Kálvinnak egy hosszú karácsonyi beszéde sikerült átültetésével, a melyről egyébként a szerkesztő mondja el az előszóban véleményét. A reformátorok beszédei a dolog természeténél fogva nem voltak rendszeres, a mai érvényes homiletikai szabályok szerinti beszédek, hiszen nekik „tanítanók” kellett első sorban egy valóban még tanulatlan népet, a mely előtt csak az imént nyílottak fel Isten igéjének gazdag tárházai.

Hosszúra nyúlt ismertetésem végén emlékszem meg a kötet végén lévő egyéb liturgiális beszédekről. A keresztelési beszédek között határozottan rossz a 2-ik számú, a mely mindenről beszél, csak arról nem, a miről *keresztelésnél* beszélni kellene, még a szereztetési igéket sem mondja el; az első is többet beszélhetett volna erről, mint „az alvó mosolygó kisded rózsás bölesőjéről.” Az esketési, temetési beszédeket én annyira a cura pastoralis körébe tartozó cselekvényeknek tekintem, hogy az ilyeneknek kiadását igazán feleslegesnek tartom. Ezeknek minél megfelelőbbek és szebbek, annál kevésbbé tudja más hasznukat venni és legfeljebb kegyeletos emlékezés okáért érdemlik meg a nyomdafestéket. Tessék elolvasni az illető dolgozatokat e kötetből és mindenki igazat fog nekem adni. Egy megjegyzésem azonban van és ez az, kálvinista prédikátor hogyan eskethet és temethet a nélkül, hogy a biblia kezében ne lenne; mit „hajókázunk” mi és ringatózunk üres sajkákon és minek „hulló levelezünk”, miért nem nyújtunk útravalót az esketésnél és vigaszt ott a koporsónál, meg a sírnál az „Életnek könyvéből”; kenyér helyett üres hüvelyt nyújtunk ott, a hol amazt legjobban éhezik. A mi meg az olyan halotti imádságokat illeti, a hol az illető halottnak egész curriculum vitae-jét elmeséljük, ezekről, azt hiszem, minden jóízű ember könnyen megalkothatja a véleményét.

Bizonyára mindenki élvezettel olvassa Lévy Lajos lelkésznek a diaszporák helyes és alapos gondozására szolgáló útmutatását, valamint Csiky Lajos elmékedését is.

A könyv egyébként a Telegdi K.-féle nyomdában — Eperjesy István — a szokott izléses kiállításban jelent meg. Én részemről azt kívánom, haladjon, izmosodjon a Papi Lexikon, neveljen és szerezzen magának sok buzgó alkalmazatos munkatársat és sok előfizetőt.

B. Pap István.

Harmonia a mindenséggel. írta Ralph Waldo Trine, angoltól fordította Révész Paula. Budapest, 1905., Athenaeum kiadása, 156 lap, ára kötve 3 kor.

A kézalatti könyv népszerűen írott, érdekes vallásbölcseleti fejtegetés a világegyetem alaptényéről, az emberi élet alaptényéről, az élet teljességéről, a szeretet hatalmáról, a bölcsesség megszerzéséről, a béke elnyeréséről, a jóllét eléréséről és a legfőbb javak birtokba vételéről.

Szerző abból indul ki, hogy a világegyetem nagy alapténye a végtelen élet és hatalom szelleme, mely mindennek kútfeje, mindent éltet és mindenben ez nyilatkozik meg. „Ez a végtelen hatalom teremt, munkálkodik és kormányoz változhatatlan törvények és erők révén, melyek az egész világegyetemen uralkodnak és minden oldalról körülvesznek bennünket“. A végtelen élet és hatalom eme szellemét nevezi a szerző Istennek, „a ki betölti az egész világegyetemet, magába foglal mindent, tőle ered minden és kívülre nincs semmi“. Mi emberek is valósággal benne élünk, vagyunk és mozgunk. „Életünk mindennapos apró mozzanatait éppen úgy megszabják ezek az erők és törvények, mint az útszéli virág életét, a mint keletkezik, csirázik, nő, virít és elhervad.“

Az emberi élet nagy központi ténye a végtelen étellel való egységünknek tudatos, éltető megvalósulása és az isteni belétkaradás iránt való teljes fogékonyágunk. Emberi nagyságunknak, hatalmunknak, bölcseségünknek, szeretetünknek, békeségünknek és boldogságunknak is az a titka, hogy életünket összhangzásba hozzuk a végtelen étellel és hatalommal; hogy fogékonyakká legyünk az isteni ihletek iránt, mint a látnokok, bölcsék és az igazán nagy szellemű és nagy hatalmú emberek. „A mily mértékben fölismerjük a végtelen szellemmel való egységünket és fogékonyakká válunk az isteni belétkaradás iránt, olyan arányban egyesülünk mindenütt a legmagasabbal, a leghatalmasabbal és legszebbel“.

Testünk-lelkünk épsége is attól függ, mennyire hozzuk azokat összhangba a végtelen élet kútfejével, a ki az örök teljesség és az örök tökéletesség. Ha részesei vagyunk a végtelen életnek és megvan a készségünk, hogy teljesen megnyiljunk az isteni beáradásnak, akkor a testi életünk is ép és egészséges leend, nemcsak azért, mert akkor a világegyetem rendje és törvényei szerint élünk; hanem azért is, mert a végtelen élet, mely természeténél fogva nem tűr betegséget, folytonosan tiszta, éltető és erősítő áramot bocsát az életünkbe. Csak ne gátoljuk az isteni élet belénk áradását, sőt nyiljunk meg előtte szabadon, akkor a végtelen élet belénk ömlő árama olyan éltető erővel járja át testünket, hogy kiüz belőle minden fájdalmat és betegséget. A tökéletes erővel való összeköttetés csak

növelheti az emberi erőt; mert az élet nagy törvénye szerint hasonló hasonlót szül, hasonló hasonlót vonz.

Még elhatározóbb a tökéletes élet befolyása az ember szellemi, különösen erkölcsi életére. A tökéletes élet tökéletes szeretet s a ki a tökéletes étellel egyesül, az a szeretettel egyesül. Mint az Írás mondja: A ki a szeretetben marad, az az Istenben marad, mert Isten maga a szeretet. „Ha tudatára jövünk a végtelen szellemmel való egységünknek, akkor annyira eltölt bennünket az isteni szeretet, hogy rögtön helyes viszonyba kerülünk az emberekkel és összhangba jutunk azzal a nagy törvénnyel, hogy saját életünket gazdagítjuk, ha azt másokért feláldozzuk. Ha nincs bennünk szeretet, akkor nincs életünk, azaz élő halottak vagyunk. Az a valódi élet, mely mindenkit szeretetébe fogad, melynek szépsége és hatalma folytonosan gyarapszik; mert minél magasztosabb valaki, annál többeket foglal magába. Akkor a részvét, a könyörület, a jótékonyosság mintegy második természetünké válik; már pedig semmivel se ébreszthetjük föl gyorsabban és teljesebben valakiben a szunnyadó erkölcsi erőket, mint ha hozzá segítjük az illetőt, hogy benne a végtelen étellel és szeretettel való egyesülés megvalósuljon. Mert ha a tökéletes szeretettel egyességben élünk, akkor példával és nem szabályokkal, életünkkel és nem tanokkal, cselekedetünkkel és nem okoskodással igyekezzünk betölteni a szeretet törvényét; akkor valósággal a szeretet s az erkölcsi tisztaság légkörében élünk, vagyunk és mozgunk.

A végtelen szellem tökéletes bölcsesség és örök világosság. A mennyiben fogékonyakká válunk a végtelen bölcsesség szelleme iránt, abban az arányban nyilatkozik meg bennünk is a legmagasabb bölcsesség. Az Isten félelme nemcsak kezdet, hanem folytatása és tökélyre jutása is a bölcseségnek. Ezért a ki bölcseségre vágyik, forduljon az Istenhez. Az isteni örök bölcsesség fényénél minden világos; mihelyt elfordulunk az isteni világosságtól, minden rejtelmessé válik. A jelenkori bölcselők, főleg az agnosztikusok előtt az Isten azért megismerhetetlen, mert elfordulnak a természetfeletti világot megvilágító isteni világosságtól és csak emberi gyarló mécsvilágra bizzák magukat. Ezért hagyjunk föl azzal a fonák törekvéssel, hogy életünket elkülönítsük az Isten étletétől; sőt inkább ragaszkodjunk a vele való összhang és életközösség gondolatához, mert semmi sem igazabb és erősebb, mint az Isten. Ilyen módon megszeretjük a világegyetemben a legmagasztosabbat, szövetkezünk vele, együtt élünk vele, minek következtében a világegyetemben is a legmagasztosabb szeretet meg minket és szövetkezik velünk.

Ha a végtelen szellem életével ekként összhangba jövünk, akkor béke árad belénk; mert a végtelen szellem az örök béke. Ezért a béke nem a külvilágban, hanem az Istennel összhangban

élő saját lelkünkben van. Istennel való egység a valódi békesség. Minden, a mi a látható anyagi világban van, a láthatatlan szellemi világból veszi eredetét. A látható világ az okozat világa, a láthatatlan az ok világa. Ha felismerjük azt aényt, hogy a látható világban minden, de minden a láthatatlan világtól, annak középponti hatalmától, az Istentől függ: akkor megnyeri lelkünk azt a fenséges hitet, hogy mi az Istentől vagyunk, élünk és működünk. A ki a hit által Istennel egyesül, az nem aggódik dolgai kimenetele felől; az megérti, hogy mindenek javunkra vannak; az a megnyert bizalom és békesség tudatában éppen olyan nyugodt vidámsággal néz a vihar elé, mint a verőfény elé. Ezért nyugodj meg az Úrban, türelmesen várj és ő majd lecsendesíti szíved háborgását!

A végtelen hatalom lelkével egyesülve, részese lesz az ember a végtelen lélek erejének. Istennel mindenek lehetségesek. A valódi erő titka abból áll, hogy a mindent alkotó Istennel egyesülünk. Minden emberi, különösen minden vallásos és erkölcsi nagyságnak az Istennel való egyesülés a nyitja. Az Istennel egyesült ember Istenemberré válik. Mintegy felsőbb légkörben végzi a munkáját, az örök Isten munkatársává válik. A názáreti Jézust az Atyával való egységnek teljes megvalósulása tette Krisztussá, Messiássá; ennek köszönhette hatalmát s ezért beszélt és cselekedett úgy, a hogy előtte soha nem beszélt és nem cselekedett senki.

Ezekből a szelvényekből látható, hogy Trine munkájának lényege és eredménye a végtelen Élettel való egységünknek tudatos megvalósítása és az isteni beáradás iránt való teljes fogékony-ságunk. De kiténik az is, hogy ennek a sok szép gondolatban gazdag munkának nagyon pantheisztikus s illetve theozofikus az ize és a színe, a mi nagyon kár. Kár nemcsak azért, mert e miatt az evangyéliomi keresztyénség jellegét a szerző nem tudja eléggé ki-domborítani; hanem azért is, mert a theologiailag kevésbbé iskolá-zott olvasót könnyen megzavarják ezek a theozofikus izű fejtege-tések. Mert elvitathatlanul nagy tévedése a szerzőnek, hogy az Istent (vagy az ő nyelvén a végtelen szellemet) egyszerűen azono-sítja a pantheisták világlelkével; hogy az embernek Istennel való lényegrokonságát egyenesen lényegegységnek minősíti; hogy a sok-szor emlegetett „isteni beáradást“-t körülbelül egynek veszi a ke-resztyén kijelentéssel; hogy a pantheista „istenember“ fogalmát állandóan fölcseréli Jézus egyetlen és páratlan istenemberségével; hogy az isteni sugallatot (theol. nyelven: az inspiratiót) következe-tesen összezavarja az Isten életének megtestesülésével (az incarna-tióval). Ezek és a hasonló fogalmi tévedések sokat levonnak a szépen írott és elég türethően fordított munka értékéből.

Ám azért eleitől fogva érdekes és tanulságos olvasmány. Az idők jelét láthatjuk e munkában. A materializmustól megcsömörlöt-

tek a jobb lelkek. Az önzés és az élvezet kultuszával torkig vannak az emberek. Keresik az eszményi világot, vágynak a természetfelettség után. A teozofiai irodalmat a materializmus csödjé, a féktelen önzés és élvhajászat erkölcsi rombolásai szülték. A teozofia: vallásos bölcelet, pantheisztikus árnyalattal. Nem tiszta kereszténység, de útban van a keresztény világnézet felé. Célja, hogy a világmindenségben keresse az egységes életadó, fentartó erőt; az erkölcsi világrendet és annak felséges urát, az Istent. Trine teozofija azért is érdekes, mert minden nagyobb kérdésben a keresztény világnézet határáig megy és nem sok kell hozzá, hogy annak szentélyébe is belépjen.

F.

A cinquecento festészete és szobrászata. A népszerű főiskolán tartott előadásai nyomán írta *dr. Berzeviczy Albert*. Budapest, 1906. a Franklin-társulat kiadása, 189 lap, ára kötve 2 korona.

A „Budapesti Népszerű Főiskola“ (Szabad Egyetem) előadásai-ból „Népszerű Főiskola Könyvtára“ czímen a Franklin-társulat külön vállalatot indított meg, a mely nyomtatott füzetekben közli a Népszerű Főiskola előadásait. E Könyvtár 3-dik köteteként jelent meg a fenti cím alatt Berzeviczy Albert volt kultuszminiszter hat művészettörténeti előadása. Ennek a könyvtárnak egyfelől az a célja, hogy lehetővé tegye a tudományban való előhaladást azok részére is, a kiknek nem áll módjukban az élő szóbeli előadások látogatása; másfelől pedig az, hogy azok érdekeit is szolgálja, a kik az előadásokat komoly tanulási céllal látogatják.

A „cinquecento“ az olasz renaissance-művészet későbbi, kifejlett korszakát jelenti, míg a további korszakát „quattrocento“-nak szokták nevezni. Mind a két elnevezés a kétfajta művészet virágkorát jelenti: a korai renaissance-t a quattrocentoval vagyis az 1400-as évekkel, a kifejlett renaissance-t a cinquecentoval, vagy az 1500-as évekkel szokták jelölni. A quattrocento művészeit, főképpen a festőket, primitíveknek és praeraffaelitáknak is nevezik; a cinquecento művészetét pedig, mint a mely az antik példák tudatosabb, rendszeresebb követését tekintette föladatának s fölfogásában közelebb állott a klasszikus ókor világnézetéhez, mint a középkori keresztény eszmekörhöz, a klasszikus művészet nevével is szokták megjelölni. Azután a cinquecento tüntette ki világosan az elentétet a művészeti idealizmus és realizmus között, a miért az ő művészetét idealisztikusnak mondjuk, a mennyiben a természet jelenségeit a művészeti eszme kifejezése érdekében céltudatosan csoportosítja, összefoglalja, átalakítja, azokat tökéletesíteni, eszményíteni igyekszik. A cinquecento művészeti classzicizmusa a művészi eszközök használatában sokkal

szabadabb és bátrabb, technikájában tökéletesebb, eszmekörében gazdagabb, de hatása elérésében öntudatosabb és számítóbb, míg a quattrocento kezdetlegesebb és népiesebb, de talán őszintébb és bensőségtelesebb romantícizmusa.

Berzeviczy könyve a cinquecento legnagyobb festő- és szobrászművészeivel foglalkozik, de mellőzi a velenceieket. Ismerteti a *Lionardo da Vinci*, *Michel-Angelo* Andrea Sansovino, Fra Bartolomeo, *Rafael*, Sodoma, Andea del Sarto és *Corregio* művészetét. Nagybecsű és tanulságos monografia a cinquecento bájos művészetéről, teleszöve a művészek jellemzőbb életrajzi adataival és a korviszonyok plasztikus kidomborításával. A művészek egyéniségének és műalkotásaiknak jellemzése színes, plasztikus és oly meglevenítő, hogy alakjaikat szinte magunk előtt látjuk, a mint küzdenek, dolgoznak, alkotnak. A tárgyalás színvonala tudományos, mely a legkényesebb szakember igényeit kielégítheti és mégis oly népszerű, hogy a művészileg nem iskolázott olvasó is nagy haszonnal és élvezettel olvashatja. Felfogása, színvonala és írásmódja jellemzésére ideirok néhány sort, a mint pl. Michel-Angelot jellemzi.

A Michel-Angelo művészi ideálja az erő legmagasabb életnyilatkozatának kifejezése volt; nála, még legszebb nőalakjait sem véve ki, a szépség is elválaszthatatlan az erő nyilvánulásától. E művészi célja érdekében mindig új lehetőségekre törekedett; eszközei hatását a levégső határokig kiharasznlta, a mit annál inkább tehetett, mert nem volt művész, a ki az alakok mozgását úgy tudta vonalakba foglalni, mint ő. Ez a vonás az ő műalkotásának mindenekfölött a nagyság, a grandiozitás jellegét adja; ebben a nagyságban merül el nála a szépség, mint a hogy az élete fölötti uralmat Firenztől Róma ragadta magához. Goethe mély igazságot mondott ki abban a nyilatkozatában, hogy Michel-Angelo után „nem izlett neki a természet, mert nem nézhette oly nagy szemekkel, mint ő, a művész“. Ez az irány nem is sejtett hatásokkal gazdagította a művészetet, de „szegénynyé is tette, a mennyiben elvette az egyszerűben és mindennapiban való örömet“ (Wölflin), s könnyű elgondolni, mily veszélyes csábítás rejlett ebben a kisebb erejű tehetségekre nézve.

A Michel-Angelo művészetének ezzel szorosan összefüggő másik jellemző vonása az a határozott szubjektivitás volt, a mi őt az első modern művész gyanánt tünteti föl. Művészte önmegnyilatkozás, önvallomás; a „lelke festését vegyítette belé a tárgy megfestésébe“ (Stendhal). Ez az oka, hogy műalkotásai mind ugyanazt a komor, borongó, fájdalmas, rejtelmes hangulatot keltik; egész művészte olyan, mint egy félelmesen komoly jövendölés. Nem csudálhatjuk, hogy a pogány és keresztyén óvilág jósait és prófétáit s azok jóslatait oly előszeretettel választotta ábrázorázolásai tárgyául. Min-

den nemes indulata mellett lelke mégis mizantrop s ezért művészete világából is úgyszólván mindaz hiányzik, a mi az életet valóban vonzóvá, kedvessé, boldoggá tenni képes; behízelgő báj, derült életöröm, engesztelő szelidség nincs a titánok ama világában, melyet ő a megvetett emberiség helyett alkotott magának. Mint honfitársa és irodalmi eszményképe, Dante, ő sem igyekszik gyönyörködtetni; „fanyar, de életadó táplálékot“ nyújt szellemünknek; néha szinte megfélemlít, nyomasztóan ránehezedik a képzeletünkre, úgy, hogy utána mintegy fel kell lélekzenünk, mert lelke óriási nagyságának súlyát érezzük a művein is. Az ő stílje is rideg és zordon, lelke borúja is ugyanaz, a mi Firenze nagy száműzöttjének kedélyét elsötétítette. Az újabb művészetben Bethoven az, kinek zeneműveiben megnyilatkozó lelkülete legrokonabb a Michel-Angeloéval; jól mondja Taine, hogy ők hárman: Dante, Michel-Angelo és Bethoven egy-egy bukott Isten küzdelmes, lázongó, daczos, fájdalom- és szenvedélyteljes lelkét látszottak örökölni (183—184. lap).

Ily modorban, ily színesen és elevenen ír, jellemez és méltat Berzeviczy, kinek könyve oktat és gyönyörködtet egyszerre. Méltó rá, hogy minden művészetkedvelő magyar ember megszerezze és olvassa.

F.

b) Külföldi irodalom.

Steuere, Entwicklung und Offenbarung. Stuttgart (Kielmann) 1905. 95. lap. Ára 1.20 márka.

A nemrég ismertetett „*Christentum und Zeitgeist*“ cz. stuttgarti irodalmi vállalatnak VIII. kiadványa. Ez a vállalat nagyon helyes nyomon jár a keresztyén vallásos meggyőződés s a tudományos műveltség igaz érdekeinek ősmertetésére irányuló törekvésében. Mert hát itt is érvényesül az az igazság, hogy minden igaz tudomány a Krisztushoz, illetve ő benne és általa az Atyához vezet.

Szerzőnk szerint a modern természettudomány megdönthetetlen vívmánya a fejlődés tana és elmélete. A természettud. kutatásai minden téren beigazolták épügy, mint p. o. Kopernikus elméletének igazságát. Csak a világyanyag s az organikus élet fejlődésének okaira nézve van eltérés a modern természettudósok között. Az ú. n. *mechanikus* és a teleológiai *természetmagyarázat* áll itt egymással szemben. Előbbinek legfőbb képviselője a német *Weismann* s az angol *Spencer*, az ismert nevű monista bölcselelő. Weismann a darwinizmus megtisztítására és bensőbb felfogására törekszik azzal, hogy az organikus lények kifejlődését a természetes kiválasztásra vezeti vissza. Így hát a fejlődés törvényei nem bensők, hanem külsők. Minden világfejlődés a világyanyag atomjainak mozgásán és változásán alapul, s a természeti czélszerűség is adott állapotok és körülmények szükségképi folyománya, a hol a haszon a fejlődés döntő faktora. A tudomány tehát minden fejlődést természetes okokból magyarázhat.

E felfogás ellen sokan reagáltak. Egy *Baer*, *Khölischer*, *Negeli*, *Wigand*, mint természettudósok és *Ulsici*, *Huber*, *Carrière* és *Hartmann* mint bölcselelők, jogosan azt hangoztatták, hogy a fejlődés haladó folyamata, úgy a természet, mint az emberiség történetében nemcsak külső esetleges, hanem eredeti benső erők és okok által van feltételezve. Ellentmondásuk azonban elhangzott. *Darvint* az egész művelt világban döntő tekintélynek tartották, a ki előtt csak a rossz akarat vagy a hiányos műveltség nem hajol meg. Egy *Strauss* a maga „új hitében“ egy darwinista világfelfogást hirdetett. Mi több, a mechanikus magyarázatot nagy merészen a szellem és a történelem terére is terjesztették ki s

Büchner „Erő és anyag“ és a jénai *Haeckel* „Natürliche Schöpfungsgeschichte“ cz. műve évről-évre újabb kiadásban jelent meg. Akkor aztán hirtelen fordulat állott be. Az utolsó két évtized természettud. kutatásai az egész vonalon megdöntötték a darwinizmust, a melynek korára „döntő“ csapásnak bizonyult *Drunert* ismert nevű természettudósnak „*Vom Sterbelager des Darwinismus*“ cz. műve (1902). Egy *Otto, Fleischmann, Eisner, Kassowitz, Haake, Dries, Reinke, Dreyer, Driesch, Hamann, a két Hestwig, Goete, Wolff, Wettstein és Karschinszky* belső czélszerűség szerinti fejlődés érdekében kegyetlen kritikát gyakoroltak Darwin elméletén. Pedig tisztán természettud. alapon indult meg az appositió. A külső okok közrehatását egyikük sem tagadja, s még az ember állását az állatvilágban sem vonták kétségbe.

Im, ez a fejlődés tanának jelen állása. Szerző sem vonja azt kétségbe, s csak azt kérdi, hogy érinti-e a mi keresztyén vallásos hitünket?

A Genesisnek a teremtésről szóló elbeszélésében sok a maradandó gondolat. Ilyenek a teremtés művének korszakai, a fokozatos haladás, a növény- és állatvilágánál a már meglévő fejlesztő erők és életcsirák közrehatása, az alakatlan anyagnak tökéletesebb alakokká való kifejlődése, s mindennekfölött a természet czéljaként az ember, mint a teremtés ura és koronája. Daczára annak, hogy a Genesis elbeszélésének tulajdonképi jelentősége vallásos és nem természettudományi téren keresendő, annak főbb gondolatai a modern természettudomány immanens teleológiai fejlődés elméletével nagyon is összeegyeztethetők, a miből viszont az elméletnek a keresztyén kijelentés fogalmával való megegyezése egészen természetesen következik. A vallástörténeti kutatás szerint az élethez való akarat a vallás forrása, a mi csak úgy lehetséges, hogy az emberi szellemben van valami az isteni szellemből és abszolút életből, s maga a természet, az emberiség története s az egyes ember élete is az Isten nyomaira vezet. A vallásos hit ősi ellensége a mathem.-mechanikus világfelfogást valló naturalizmus, a melylyel szemben mi a természet czélok szerint való törekvésében találjuk meg azt az isteni kijelentést, mely létünknek és életünknek forrása és életfeltétele.

A fejlődés elméletének a kijelentéssel való összeegyeztetésének kérdésére igennel még az a természettudós is válaszolhat, a ki az egész világejlődést tisztán kausalisnak fogja fel, s így azt a természeti erők és törvények hatására vezeti vissza. A baj csak az, hogy ilyen deista felfogás könnyen naturalizmusra vezet, s még egy Kant és Fries is a fejlődés mechanikus felfogásának hódolt. Egy Spencer p. o. szoros kapcsolatba hozza a psychológiát a kozmológiával s ez alapon még az ember értelmi életét s annak eszméit is mechanikus módon magyarázza. E fejlődés fokozatai a reflex-mozgás, az ösztön, az emlékezet s végül az értelem. Ez állásponton az embernek akaratélete s így lelkiismerete is csak „ethikai ösztön“. E felfogás még a mechanikus fejlődési elmélet híveit, p. o. Wallacet és Weissmant is gondolkodóba ejtették s azt vallot-

ták, hogy a „tálcumok és a lángelmék a természeti kiválasztás törvényeinek uralma alá nem foglalhatók.“ Még határozottabb vallásos értelemben szólott a lángelmék genialis alkotásairól Goethe ekképen: „Mind- den magasabb fokú produktivitás s minden termékeny nagy gondolat felette áll minden földi hatalomnak . . . Az ember szolgáló eszköze egy magasabb világrendnek (II. Vilmos császár szép szava szerint egy Hammurabi, Mózes, Ábrahám, Homer, Nagy Károly, Luther, Shakespeare, Goethe, Kant, Nagy Vilmos) s emberi erővel és akarattal nem fogjuk létrehozhatni egy Mozart, Rafael vagy Shakespeare örök alkotásait.“ A fejlődés teleologiai elméletével minden mechanikus jellegű evolucio- nizmussal szemben a vallásos hit összeegyeztethető azért, mivel a kije- lentés vallásos tapasztalatán és bizonyosságán alapul. E kijelentésnek is megvan a maga története. Fejlődésének főbb stádiumai az élet, a tudat és az ész, vagyis a szervezetlenné átmenete a növény s onnan az állatvilágra s főleg az emberre. Kevésbé átlátszó a kijelentés története az emberiségben, mely szempontból még senki sem írta meg az emberi művelődés történetét. Legtermékenyebb az emberiség vallásos fejlődé- sének alapos tanulmányozása, a melynek kettős elmélete az evolúció s a degradáció theoriája. Mindkettő vallja a fejlődés fogalmát. Szerzőnk történeti alapon az utóbbi elmélet híve. Úgy találja, hogy a legrégebb vallásos okiratok szerint nem a polytheismus, hanem az egységes isten- képzet az eredetibb és korábbi, továbbá, hogy a legtöbb nép vallásos felfogásában a vallásnak depravációja tényleg fölismerhető s hogy a kultúra legsalsóbb fokozatán álló népeknél is monotheista felfogások találhatók. E tételeit igazolja az egyiptomiak, chinaiak, indogermánok, indiaiak, görögök és germánok ősvallásának ismertetésével, a kiknél még a sorsnak képzete sem tesz kivételt. A kijelentés reális valóságát a vallásos élet és felfogás minden fokozatán igazolja s ezzel számolnia kell a modern természettudománynak is, mely csak teleológiai és nem mechanikus jellegű lehet.

Különösen becsesek és tanulságosak a mű végén található gondos irodalmi és magyarázó jegyzetek, mindmegannyi becses adaléka a kije- lentés reális valóságának a természettudomány részéről. Ily apologetikai jellegű művel nagyon megtermékenyítik mind a vallásos, mind a tudomá- nyos gondolkozást.

Sz. M.

Loesche G.: Monumenta Austriae Evangelica. Zweite durch literarische Nachweise ergänzte Auflage. Bielitz 1905. Ára ?

A nagynevű bécsi egyháztörténetírónak emlékiratával van dolgunk. Jól mondja a szerző, hogy „az osztrák protestantismus kutatásának és pragmatikus feldolgozásának még csak kezdetén vagyunk“, s szerényen a

maga (általunk és Lencz által a Prot. Szemlében ismertetett) művét is csak „Nothbehelf“ és „Angeld“-nek tekintti.

Sorra egymásután ismerteti az osztrák örökös tartományok egyházi történetírásnak mai állapotát. Ez aránylag legjobban áll Cseh- és Stájerországban. Morvaországban „a németellenes vasbárók hazájában“ Zserotin és Chlumecky, Sziléziában Biermann s Gácsországban Krasinszky és Dalton fáradozásai figyelemreméltók. A szorosabb értelemben vett Ausztriában kiválók a régebbi Raupach, a kath. Wiedemann, az egykori prot. Hurter s a prot. Otto, Bibl és Koch kutatásai. Hurter, az egykori svájci ev. lelkész s későbbi osztrák udvari történetiró II. Ferdinánd magasztalója, míg az osztrák protestantismus egységes történetirója Koch. De a felső-osztrák parasztlázadásnak, a salzburgi prot. tragédiának s a tiroli ziller-völgyi exulánsok történetének (Peschek) is akadtak jóravaló megírói.

A tervszerű prot. egyházi történetírásnak Loesche szerint irodalomtörténeti irányban és levéltári kutatásokon kell megindulnia. De éppen itt a bökkenő. „A levéltárak Ausztriában prot. célokra és kutatásokra még maig is megközelíthetetlenek . . . , egyetlenegy koronaországnak sinces levéltári jegyzéke , az udvari levéltár hozzáférhetelen . . . , rossz a levéltárnak állapota, meg nem felelők a helyiségei . . . , nincs ott rend . . . , s tejesen hiányzik a benczések kolostorát kivéve a kezelő személyzet. „Ilyen viszonyok között Ausztriában az egyes ev. egyházközségek és lelkészek levéltárainak kutatására van utalva a prot. egyháztörténetírás, a mi már csak azért is fontos, mivel a lokális egyháztörténet alapos ismerete lényegesen megkönnyíti a helyi gyülekezetek, helyesebb megítélését.“

Loesche szerint az osztrák prot. egyházi történetírásnak a vallásos politikai és általános művelődési kérdések mellett a gazdasági kérdésekről sem szabad megfeledkeznie. A történetírás mai kollektivistá és szociológiai iránya az egyházi történetírás elé is új feladatokat tűz. Ismeretes, hogy a keresztes hadjáratoknak gazdasági oldala is van, s a Fuggerek, Luther és Hutten küzdelmeiben nagy szerepet játszottak a kuriális zsarolásnál Rómában. Maig sincs oly egyháztörténetünk, a mely a gazdasági erőkre vagy akadályokra is figyelemmel volna. S a vallásfelekezetek mai küzdelmének nincsenek-e gazdasági okai is egyszersmind? S végül Loesche szerint nagy súlyt kell fektetnünk az ikonographiára is, a melyre az osztrák régebbi templomok bő műanyagot szolgáltatnak. Sajnos, hogy minde mai napig Ausztriában „igen erősek a vallásfelekezeti villongások, erős karok hátráltatják az osztrák kultura kerekeit, sőt nehéz tuskók is elállják az utat“, — mondja találóan a szerző.

Műve végén összefoglalja fejtegetéseinek eredményét. A „Monumenta Austriae Ev.“ vállalatának alkotó részei a következők: 1. a XVI. századtól napjainkig terjedő bibliographia; 2. a német és szláv endgák és egyházi rendezetek; 3. a koronaországok szerint és időrendileg rendezett regesták; 4. a frankfurti történeti kongresszus alapelvei szerint osztályo-

zott főbb akták és okiratok s végül 5. az osztrák prot. egyháztörténetnek egységes összeállítása. Bizonyára nagy és gazdag program, a melylyel méltó és érdemes komolyabban foglalkozni. A cél szigorúan tudományos jellegű, mert a kritikával kíséri a multnak hagyományait. Mint egyház történetírók azonban szolgálunk vele a tudománynak és az Isten országának egyaránt. A történeti érzék és érdeklődés felköltése itt a fődolog. Még nem teljesedett be *Hase*, a nagy jénai egyháztörténetíró ama reménye, a mely szerint az egyháztörténet az általános művelődés körébe fog tartozni.

Bizony tanulhatnánk osztrák prot. testvéreinktől s főleg *Loesche* egyháztörténeti programjából magyar prot. egyházi multunk nagyobb megbecsülését. E tekintetben Irod. Társaságunk egyháztörténeti adattára máris jó kezdetnek bizonyult.

Sz. M.

PÁL APOSTOL RÓMAI LEVELE.

(Első közlemény.)

A keresztyén hitről és erkölcsiségről szóló tanrendszer megállapításánál Pál apostol római levele döntő érvényű okmányul tekintendő. Az evangéliomi keresztyénség sarkolatos dogmájának, tudniillik a hit által való megigazulásról szóló tannak forrása, alapja, erőssége, pecsété a Pál apostol római levele. Fontosságát, kiváló horderejét elösmerte és érvényesítette eleitől fogva a protestáns egyház, a melynek az ellentétes egyházi és bölcselmi kísérletekkel vívott nemes és dicsőséges küzdelmei folyamán, állandóan ez a levél volt a leghatalmasabb fegyvertára és aranybullája is. Tudományos és gyakorlati értelmezésével, elemzésével, gondolatvilágának előterjesztésével a hivatott szakférfiak egész raja foglalkozott; mind a mellett a kutató bűvár még ma is szakadatlanul megannyi gyöngyököt hoz felszínre az eszmék, igazságok és gondolatok e kimeríthetetlen oceánjának mélyeiről. Tartalmát, becsét, jelentőségét azonban sem a még oly beható nyelvészeti bonczolás, sem a még oly alapos kritikai taglalás, avagy a hozzávetőleges nézetek szaporítása révén nem érthetjük meg teljesen; erre nézve egyedüli feltétel és út a Krisztusban vetett igaz és rendületlen hit, az a hit, a melyről réges-régen sok izben és sokképen szólott Isten az ősapák és proféták ajka által, de a mely hit csakis az idvezítő Krisztusban valósult meg oly tökéletesen, a mint erről a kegyelmi üdvtényről az evangéliom tanuskodik.

Pál apostol célja éppen az, hogy e levele útján a Rómában lakó keresztyéneket és általában az egész emberiséget, az üdv és örök élet egyedüli forrásához Krisztushoz vezérelje. A mi közös vágyunk és célunk szintén az Úrhoz jutás és a vele való lelki egyesülés levén: méltó dolog behatóan megösmernünk e levél első olvasóit, írásának indokát, célját, szövegét, hitelességét, keltét, tartalmát, szerkezetét és izelítőül mutatóványképpen magyar fordításban egy pár fejezetét.

1. A római keresztyén gyülekezet keletkezése és jellege.

A római gyülekezet létrejövetelére vonatkozólag sokféle ágazó és állandó vita tárgyánál szolgáló nézetekkel találkozunk úgy a tudományban, mint a gyakorlati életben. Lukács evangélista Pál apostolnak a 62. év tavaszán Rómába való érkezéséről szólván (Csel. 28, 14. 15.) felemlíti, hogy az ott lakó hívő atyafiak, mintegy tizenkét órai távolságra kimentek az apostol elébe. Ezek voltak tehát azok a gyülekezeti tagok, a kikhez az apostol, jóval Rómába menetele előtt levelét, a keresztyénség magna chartáját írta.

A római gyülekezet alapítására nézve két főbb felfogás különböztethető meg; az egyik a római katolikus egyház hagyományos alapon kialakult és megszilárdult tévedése, a másik az újszövetségi kánonbeli és történelmi adatokkal egyaránt igazolt tudományos vélekedés.

A római katolikus keresztyénség köztudatában az idők folyamán az a téves papuralmi tan szilárdult meg, mely szerint a római gyülekezet alapítója és első püspöke Péter apostol volt volna. Ezen az ősi tévedésen nyugszik a pápák abbéli igénye, hogy ők az apostoli fejedelemnek Péternek utódai, Krisztusnak földi helytartói, látható állam birtoklására jogosított uralkodók, tisztókben csalhatatlanok, a mennyország és pokol kapui felett hatalmuk van és így tovább. E hagyományval kapcsolatos az a mese, mely szerint Péter apostol már Claudius császár uralkodása kezdetén, tehát 41-ben Rómába ment a bűbájos Simon üzelmeinek megakadályozása végett (Csel. 8.) és haláláig, azaz mintegy 25 esztendeig, mint a gyülekezet első püspöke ott működött. Ennek a czélzatosan kiesztelt pétermondának a forrásául szolgál a vértanú Justinusnak (Apológia I. c. 26) az a feljegyzése, a melylyel ő a Tiber folyó szigetén a Semo Sancus szabin istenség tiszteletére emelt szobron olvasható eme feliratról: Semoni Sanco Deo Fidis azt következtette, hogy ezt az 1574-ben ismét megtalált szobrot Simon Magus számára állították fel. Justinusnak félreértésen alapuló tévedését Eusebius (hist. eccl. II, 14. 15.), majd Hieronymus (de vir. ill. 1.) és az ő nyomokon a későbbi egyházi írók történeti tény gyanánt emlegették és ezzel a pápai uralom apostoli eredetét bebizonyítva gondolta az egyház.

A kánonilag és történelmileg egyaránt igazolt tényállás azonban éppen az ellenkezőről győz meg bennünket. Péter apostolt ugyanis 44-ben Aristobulos és Bereniké fia, első Heródes Agrippa király tömlöczbe veté Jeruzsálemben (Csel. 12, 4.); majd 51 táján az apostolok jeruzsálemi első közgyű-

lésén Pétert is ott látjuk (Csel. 15. Gal. 2, 1—10); később 55 körül pedig ugyanő Antiochiában tartózkodott (Gal. 2.); a római levél írása idején 59 körül szintén nem lehetett Rómában, mert Pál az általa üdvözölt atyafiak közt nem említi, pedig, ha ott volt volna, őt, mint apostoltársát legelső sorban köszöntötte volna Pál; a Pál elébe kimenő római atyafiak közt 62 tavaszán nem volt ott Péter (Csel. 28, 15); a filippi-beli levél keltekor, melyet Pál apostol római fogságában írt 63-ban, szintén nem volt Péter Rómában, mert ha ott volt volna, nem írná az apostol, hogy senki sincs körülötte, a ki vele egyenlőképpen érezne és gondolkodznék (Fil. 2, 20.). Ebben a húsz évi időközben tehát bárhol másutt lehetett és működhetett Péter, csak egyedül Rómában nem. Említi is Lukács (Csel. 12, 17.), hogy Péter Jeruzsálemből eltávozván, máshová méne onnan, de hogy azon máshová menés alatt miért kelljen éppen Rómát érteni (Thiersch), végképpen megmagyarázhatatlan, mert igazolatlan feltevés. Hiszen ha csakugyan oda vonult vissza Péter, bátran megemlíthette volna Lukács a város nevét is, nem levén rá semmi oka, hogy ebből titkot csináljon.

A történelmi adatok szintén a mellett tanuskodnak, hogy Péter sem a római gyülekezetet nem alapította, sem annak első püspöke nem volt. Irenäus (adv. haer. III, 3, 3.) és Eusebius (hist. eccl. 3, 2. 4.) határozottan állítják, hogy az első római püspök Linus volt, a kit egyenesen Pál apostol iktatott be hivatalába (Constit. ap. VII, 46. 1.), csakis a második püspököt Kelemen rendelte oda állítólag maga Péter. Átalában véve, apostoli férfiú nem volt püspök sem az egyik, sem a másik gyülekezetben, mivel az apostolság és a püspöki s presbyteri tisztség külön-külön nemü egyházi szolgálattétel volt.

Mind a mellett nem tagadjuk, hogy Péter, élete késő alkonyán volt Rómában. Hogy Néró alatt, Pál apostollal egy időtájban vértanui halált szenvedett az evangéliomért, igazolja mint tudvalevő dolgot római Kelemen (ep. 1. ad Cor. c. 5.), korinthusi Dénes, Cajus római presbyter, Origenes (Eusebiusnál h. e. II, 25. III, 1.), Irenäus (adv. haer. III, 1), Lactantius (de mortibus persecutorum c. 2.) és mások. Ez azonban nem bizonyítja, nem is feltételezi, sőt végképpen kizárja azt a mesebeli hagyományt, mintha a római gyülekezetet Péter alapította volna. Legfelebb annyit mondhatunk, hogy mivel a római zsidóság Jeruzsálemmel élénk forgalmi viszonyban volt és a jeruzsálemi zsidókeresztyén gyülekezet tagjai a Péter püskösti beszédére tértek meg, a mely alkalommal római zsidók is voltak jelen, a kik az evangéliom magvait magok-

kal vitték és elhíntegették Rómában: ennyiben közvetve Péternek is van némi része abban, hogy a római gyülekezet létrejött.

Tévednénk azonban, ha azt gondolnók, hogy tehát a római gyülekezet a jeruzsálemi anyaegyház leánya és így zsidó jellegű szervezet volt. Rómában ugyanis a Pál apostol missziói-területéről szintén számosan megfordultak. A mint az egiptomi Naukratiszban született, de Marcus Aurelius idejében (161—180) Alexandriában és Rómában élt Athénaios görög szofista, „Deipnosophistai” című, 15 főszakaszból álló munkájában (I, 20) leírja, Róma a világ kirakata volt, a hol mindenféle népet és vallást egyvelegesen fel lehetett találni. Főképpen Palaestinából rengeteg sok zsidó telepedett ott le (Josephus, Antiquitt. XVII, 11, 1.), a kik közül többen polgárjogot és nagy vagyont szereztek és a viláfgorgalommal kereskedelem terén mérvadó szerepet játszottak. Ázsiával, Egipptommal, Görögországgal, Palaestinnával folytatott sűrű közlekedések folytán bőséges alkalmuk nyílt ezeknek a római zsidóknak az egyes nemzetek közt uralkodó vallási eszmék, szokások és szertartások megösmérésére és összehasonlítására. Könnyen megérthető tehát, hogy az első pünkösztör Jeruzsálembé özönlött temérdek sokaság között szintén lehettek jelen olyan római zsidó zarándokok, a kik a Péter apostol hatalmas predikálását a többi idegenekkel együtt hallgatták (Csel. 2, 10.) és a kik közülök megtértek s megkeresztelkedtek: Rómába történt visszatérésök után az evangéliom áldásairól atyafiákat is értesítették. Sőt azt vélem, hogy már előbb, nevezetesen Jézus földi pályafutása idején is fordultak meg Jeruzsálemben olyan római zsidó zarándokok, a kik a testben megjelent Messiás tanításának hallatára és csodatételeinek láttára hívőkké lettek s mint ilyenek elvitték az evangéliom igéit haza Rómába. Kutatásunk nyomán arra az eredményre jutunk, hogy a római gyülekezetet egyáltalában nem apostol, nem is apostoli tanítvány alapította, hanem annak első alapvetői azok a római illetőségű zsidó atyafiak, a kik Jeruzsálemben részint az Idvezítő közvetlen hallgatása, részint Péter pünkösztői beszédének hallása következtében lettek keresztényékké és minden apostoli közreműködés nélkül, a zsinagógától elszakadva, külön szervezet alapján tömörültek.

Am a zsidókból lett eme keresztények, a törvénytől való szakítás után sok nyugtalanságot és háborgatást szenvedtek a hitetlen zsidók részéről, viszont másfelől a Jézusban való hit miatt magának a római zsidóságnak körében is már jókorán merültek fel versengések, a mit igazol Svetonius római történetiró (Kr. u. 75—160), a kinek feljegyzése szerint

Claudius császár (41—54) a Christus, vagyis népies római kiejtéssel Chrestus ösztönzésére folytonosan zavargó zsidókat Rómából kikergette (Claud. c. 25.). E kiűzött zsidók közül való volt a pontusi származású, sátorszőnyeg készítő Akvila és neje Priszkillá, a kikkel Pál Korinthusban találkozott és őket az evangéliomnak megnyerte (Csel. 18, 1. 2.). Velök együtt a már hívökké lett, előbb azonban zsidó vallású atyafiak közül is sokan mentek számkivetésbe, míg a Rómában maradt hívek gyülekezetté alakulva, gyarapodtak az evangéliomi igazságban.

E közben Pál apostol tevékenysége folytán a hellének földjén és Makedoniában népes keresztyén gyülekezetek jöttek létre, a melyeknek tagjai közül szintén többen költöztek Rómába, a hova a számkivetett zsidó hívők is jobbára visszaszálingóztak, a mikor már a claudiusi parancsszögóra megszűnt. A mint ezeknek a Pál apostoltól megtérített, tehát pogányokból lett hívőknek, Rómába érkezésök alkalmával tudomásukra jutott, hogy van ott egy kisded sereg, a mely Krisztust vallja Idivozitójének: kész örömmel csatlakoztak hozzá, annál inkább, mert az evangéliomnak egyetemes áldását nemcsak a pogányokból, hanem a zsidókból lett hívők is egyértelműleg elősmerték és tapasztalták. Természetes azonban, hogy a pogányokból lett atyafiak a Pál apostol által hirdetett evangéliom tanaiban szilárdabbak és állhatatosabbak voltak, mint azok a zsidókból lett hitsorsosaik, a kik az apai hagyományokkal, főképpen meg az étel- és italtörvényekkel véglegesen s gyökeresen szakítani még nem bírtak. A tanbeli meggyőződésre és az életelvekre nézve észlelt eme különbözőség a római gyülekezet zsidó és pogány eredetű tagjai közt kétségen kívül megvolt; erre czéloz az apostol egyfelől azzal, hogy a hívőket átalánosságban, tehát a túlnyomó többségre való tekintettel megdicséri azért az erényökért, melylyel a tőle hallott evangéliomi tudomány typusát, mint határozott tanalakatot kész engedelmességgel fogadták (6, 17), másfelől inti őket, hogy azok iránt, a kik közöttük a hitben még erőtelenek és aggodalmaskodók, gyöngédséget, figyelmet tanusítsanak és egymás megbotránkoztatásától kölcsönösen óvakodjanak (14. r.), hogy így mind az előbbieket, tudniillik a pogányokból lett hívők, mind az utóbbiak, nevezetesen az Izraél szétszórt nyájából a lelkek főpásztorához ragaszkodó lelkek magasztalják Istent az ő irgalmasságáért (15, 9—13). Mindezt nyilván azért hangoztatja, mert zsidó és pogány atyafiakból lett hívők együttesen és testvéries közösségben alkották meg ezt a nagy hivatású gyülekezetet.

Hogy azonban már e levél írása idején a zsidókból lett

hívők Rómában ivajmi gyér számmal voltak és ők is a páli felfogáshoz csatlakoztak, ezt igazolja az apostolnak saját nyilatkozata. A levél olvasóiról ugyanis azt mondja, hogy nemzeti voltukat tekintve a pogányokhoz tartoznak (1, 6), a kik között ő éppen úgy óhajta előmozdítani az evangéliom áldásdús terjedését, mint azoknál a többi pogányoknál, a kiknek körében idáig működött (1, 13.). Aztán úgy szól apostoli tiszteről, mint a mely csakis a született pogányokat és közelebbéről éppen a hívökké lett római pogányokat érdekli, a kik mellett a zsidók, noha neki vérségi atyafiai, csak közvetve jöhetnek figyelembe, mivel közülök némelyeket a pogányok megtérése következtében remél megnyerhetni az evangéliomnak (11, 13. 14.). Majd nyomatékosan utal arra a lelki szolgálatra, a melyet, mint pogányok apostola teljesít egyfelől az összes pogányok, másfelől különösebben a levél olvasói között az által, hogy őket, mint szintén általában a megtért és Isten tulajdonaiul avatott többi pogányokat, kedves és szent áldozatul mutatja be Isten színe előtt (15. 15. 16.). A levél olvasóit tehát a pogányok közé számítja, azok közül valóknak tekinti az apostol és éppen erre való tekintetből fordul hozzájuk ezzel a nagy fontosságú íratával (1, 5. 6.).

De nem is lehet azt feltételezni Pálról, hogy ő az első apostoli gyűlés (Csel. 15, 1—21. Gal. 2, 7—9.) után akár igehirdetés, akár levélírás révén, bármely gyülekezettel is érintkezésbe lépett volna, ha annak tagjai nem pogányokból, hanem zsidókból lettek volna hívökké. Ilyen netaláni eljárásával nyílt ellentétbe jutott volna az oszlopapostolokkal és azzal a határozott elvével, mely szerint a más fáradozásai nyomán létrejött eredmény méltányoltatásában osztakozni, idegen illetéktelen munkatérre lépni, avagy éppen a zsidók terítésében buzgólkodó apostoltársak dolgaiba beleavatkozni teljességgel nem akart, sőt az ilyesféle szándéknak még a feltevése ellen is nyíltan tiltakozott (R. 15, 20. 2. Kor. 10, 13—16.).

A római gyülekezet pogány-keresztyén jellege ellen nem hozható fel érvül az, hogy az apostol a levél olvasóihoz úgy szól, mint a kik törvényismerők (7, 1.); törvényismerőkül pedig csakis egykori zsidókat (Baur, Holtzmann), vagy legalább is pogányokból zsidókká lett proselytákat (de Wette, Beyschlag) lehetne tekinteni. Hiszen jól tudjuk, hogy Mózes és a proféták írásait az egyetemes keresztyén egyház kezdettől fogva isteni kinyilatkoztatásnak vallotta és azokat a hívők a gyülekezetekben olvasták. Pálnak a pogányokból lett hívökhöz írott összes levelei igazolják, mily alaposan ösmerték ők az

ó-szövetségi szent történeteket és jövendöléseket, a minék tudatában bizvást hivatkozhatott az apostol az ő törvénytudásokra. De ettől eltekintve, Pál a névelő mellőzésével mondja, hogy általában törvényismerőkhöz és nem a törvényismerőkhöz beszél; már pedig a római pogányokat, a kik a jogrendre vonatkozó ösmeretekben, állami életök természeténél fogva jártasok voltak, bátran nevezhette ilyeneknek, főképen mert a szóban forgó helyen közölt házasságjogi példa bizonyító ereje olyan meggyőző, hogy azt egyszerű emberek is egyszerű hallásra megértik, a nélkül, hogy a mózesi törvény illető rendelkezését magukra nézve már korábban kötelező hatálynak tartották volna. Ám, még ha ezúttal szigorúan a mózesi törvényre való hivatkozásról volna is szó, abban az esetben is azt gondoljuk, hogy a mennyire felesleges volt volna az előbb zsidó atyafiak figyelmét különlegesebben felhívni az általok amúgy is ösmert törvényre: éppen annyira indokolt volt, hogy a pogányokból megtért atyafiakat, a mózesi törvény szerint szintén érvényes rendelkezésre emlékeztesse az apostol.

Nem ingatja meg jelzett álláspontunkat az az érv sem, mintha az apostol Ábrahámot a zsidókra való tekintetből nevezné, a mi ősapánk'-nak (4, 1.). Ugyan miért kellene neki éppen a zsidó keresztyének öntudatára útalnia akkor, midőn az Ábrahám megigazulásának módját minden hívőre nézve kizárólagos hatályúnak mutatja fel. A dolog úgy áll, hogy Pál az egyetemes keresztyén egyházat az ó-szövetségi hívő gyülekezet eszményi befejezésének, a pátriárkák ös törzsébe beoltott lombozatos ágának tekinti, a mely benső rokonságnál fogva, a hívő ősapa Ábrahám, az összes keresztyén hívőknek és így a pogányokból megtért atyafiaknak is ősapja,

Hivatkozom továbbá az apostol római fogságából írott filippibeli levelének első fejezetére, a hol azt mondja, hogy fogságban való létele az evangéliomnak előmenetelére vált és mig *némelyek*, tudniillik a gyülekezet egyes zsidóskodó tagjai, irigységből és versengésből buzgólkodnak az evangéliom érdekében, addig *többen*, túlnyomó számmal (14. v.), fokozódó bátorsággal, félelem nélkül merik hirdetni az igét. Ime ezen adat szerint is, a gyülekezet tekintélyes többségét pogányokból lett keresztyének alkották.

Hiteles adatot szolgáltat Lukács evangalista is a mi fel fogásunk támogatására. Elbeszéli nevezetesen (Csel. 28, 14—29.), hogy mikor Pál Rómába érkezett, az atyafiak kimentek elébe egész Appiiforumig és Tresztabernéig. Ez az előzékeny figyelem a mellett szól, hogy a római hívők a pogányok apostolának előzetesen hozzájuk intézett levelét kész örömmel

fogadták. Ám, hogy e gyülekezeti tagok nem zsidó-, hanem pogány-keresztyén irányzatúak voltak, kiviláglik Lukács előadásának folytatólagos tartalmából; nevezetesen, a mikor az apostol három nappal a megérkezése után, a zsidók főembereit magához hívatta és velők az általa hirdetett tudományról beszélgetett: azok a férfiak a római keresztyén gyülekezetet még szóba sem hozták, hanem csakis átalánosságban említették annak a felekezettfélének, haeresisnek a nevét, a melynek szerintők a zsinagógákban mindenütt ellenmondanak. Ebből világos, hogy a claudiusi parancs szigorának megszűnése után Rómába hazatért zsidó-keresztyén hívők, meg a zsidó zsinagóga tagjai közt többé semminemű kapcsolat sem volt, mert a római zsidók az evangéliomnak s ezzel együtt a keresztyénségnek igazi nevére ekkor már nem is emlékeztek. Ezt a tájékozatlanságot bizonyára nem annak a körülménynek tulajdoníthatjuk, hogy Róma nagyvárosi viszonyai közepett a gazdag világi zsidók figyelmét könnyen kikerülhette a keresztyén gyülekezet létezése (Neander), sem azt nem mondhatjuk, hogy Lukács evangélista előadása célzatos koholmány (Baur, Holtzmann), hanem igenis az a valóság, hogy a római gyülekezetet lényegileg nem zsidókból, hanem pogányokból lett hívők alkották (Godet, Weiss).

Tudjuk azt is, hogy a nérói üldözés (64-ben) kizárólag a keresztyén hívők ellen irányult, a zsidókat nem is érintette. Már pedig ha a római keresztyén gyülekezetet zsidókból alakult szervezetnek tekintette volna a zsarnok, annak tagjait legalább is megkímélte volna a zaklatásoktól és kivégeztetésektől.

Egyebeket mellőzve, rövideden még három érvet kell felemlítenem a pogány-keresztyén irányzat igazolására. Egyik az, hogy az apostol a levél 16. fejezetében számos atyafit üdvözöl, a kiknek a neve egy pár kivétellel görög és római, de nem zsidó eredetre vall. Ebből látható, hogy azok a pogány eredetű névvel megnevezett atyafiak, mint az evangéliomnak megannyi buzgó terjesztői, vagy közvetlenül római születésű, vagy Kisázsziából es Görögországból Rómába átköltözött pogányok valának. A másik érv az, hogy a római katakombákban olvasható nevek bizonyossága szerint a keresztyénség már az apostoli korszakban a római birodalom előkelő köreiből is hódítást tett, már pedig a tekintélyes római családok fejei nem annyira zsidók, mint inkább pogányok voltak. Végül Római Kelemennek a Pál apostol római levele után mintegy három évtizeddel később kelt és a korinthusi atyafiakhoz intézett levele lényegileg a Pál által hirdetett tanalakzat mása,

a mi azt igazolja, hogy a római gyülekezetben már keletkezése idejétől kezdve túlnyomó számú volt a pogány eredetű elem.

Ezek alapján abban a véleményben vagyunk, hogy a római gyülekezet megalakulása egyfelől a jeruzsálemi gyülekezet keletkezésénél jelenvolt római illetőségű zsidó-keresztény atyafiak, másfelől és főképen pedig a Pál működése következtében megtért s aztán Rómába költözött kisázsiai és görögországi hívő pogányok buzgólkodásának tulajdonítható. Ez a gyülekezet már jóval a levél kelte előtt szervezkedett, a mit bizonyít Lukács evangélista, a ki bár e gyülekezet főnnállását, mint tudvalevő dolgot nem említi, de a létezése felől való tájékozottságot feltételezi (Csel. 28, 15.). A tagok számbavehető túlnyomó többsége pogány-keresztény irányzatú volt, a hívők vallási és erkölcsi élete szépen virult, úgy hogy az apostol némi hyperbolával azt mondhatta rólok, mikép az ő hitőknek hire van az egész világon (1, 8.); a gyülekezetnek megvolt a saját presbyteriuma, körvonalozva volt a lelki szolgálat rendje, a fegyelem gyakorlásának módja és általában mindaz, a mi bármely gyülekezet fejlődéséhez szükséges (12, 5—8.). Az apostol meg egész joggal és bizvást írta Rómába a levelét, mert ezt a várost éppen úgy a saját működési szinteréhez tartozónak tekintette, mint akár a kisázsiai, akár a görögországi pogány területeket.¹

Mi volt levele írásának indoka és célja? kiténik a következőkből.

2. A levél írásának indoka és célja.

A bibliai kritikusok és magyarázók közt a legkülönbélebb és egészen eltérő nézetek uralkodnak arra a kérdésre vonatkozólag, hogy Pál apostol micsoda indokból és célból írta a római levelét? A kérdés eldöntését megnehezíteni látszik az a körülmény, hogy a római gyülekezetet nem ő, sem nem valamelyik tanítványa alapította, sőt előzetesen nem is fordult meg Rómában, mégis ezt a terjedelmileg és tartalmilag legki-

¹ *Irodalom. Mangold*, d. Römerbr. u. d. Anfänge d. Röm. Gem., Marb. 1866. *Beyschlag*, Stud. u. Krit. 1867. *Grau*, z. Einführ. in d. Schrifftth. N. T., Stuttg. 1868 és *Entwicklungsgesch. d. neutest. Sebrifftth.*, Gütersloh 1871. II. kötet. *Sabatier*, l'apotre Paul, Strassburg 1870. *Weizsäcker*, Jahrb. f. deutsche Theol. 1876, 2. *Otto*, Commentar z. Römerbr., Glauchau 1886. *Lipsius*, die Quellen d. Röm. Petrusage. Kiel 1872. *Meyer-Weiss*, Kommentar z. Römerbrief. Göttingen 1881.

válóbb iratát az ottan lakó hívőkhöz intézte. Ám a szerint, a mint a gyülekezetet zsidó, avagy pogány irányzatunak tartjuk, már előre körvonalozzuk némileg az indokot és a czélt is, a mely az apostolt e levél írására készítette. És csakugyan ilyen szempontból fogják fel a kérdést a mérvadó szakférfiak, kik közül az újabb időkben kiemelkedik Baur Nándor Keresztély tübingai theologiai tanár (m. h. 1860) annyiban, hogy nézetét részint változatlanul, részint módosításokkal számosan fogadták, el noha még többen czáfolták meg.

Baur felfogása szerint a római gyülekezet túlnyomóan zsidókeresztyén hívekből állott, a kik bár nem vonták kétségbe Pál apostolnak megbízhatóságát, mint a korinthusiak közül némelyek; sem a pogányokra nem erőszakolták a körülmetélést, mint a hogy a galatákkal szemközt erőszakoskodtak a tév-tanítók: mind a mellett nem jó szemmel nézték, hogy a zsidóság egyetemes idvezülésének befejezése előtt a pogányok tömegesen bejussanak a kegyelem frigyébe. Ők nevezetesen úgy gondolkodtak, hogy ígéretszerű előjog alapján először a zsidók foglalhatnak helyet, mint választott nép az üdv országában és csak azután következnek a pogányok. A mint Pál átlátta, hogy tervbe vett nyugati missiójától ilyen felfogású atyafiak között nem sok eredményt remélhet: a még rendelkezésére álló három hónapi időt felhasználja arra, hogy e levele írásával a zsidó szűkkeblőséget elvileg és gyökeresen megczáfolja, megerősítse s mindenféle zsidó előjogokat és igényeket végképpen megsemmisítsen. Kimondja tehát miszerint Izraél nemcsak, hogy nem igényelheti magának az elsőbbségi jogot, mivel a törvényből való megigazulás helyére immár a hitből való igazság lépett; sőt éppen majd a pogányok megtérése folytán juthatnak el az evangéliom iránt ellenséges magatartást tanúsító zsidók azidveségre. E szerint a levél tartalmi zöme a 9—11. fejezetben domborodik ki, míg az előző nyolcz fejezet a főtárgyaláshoz előkészítő nagyszerű bevezetés.

A Hilarius (Ambrosiaster) kommentárjára való hivatkozással megalkotott eme Baur-féle vélekedést osztja nagyjában Schwegler is, a ki a római levélből a paulinismusnak a zsidókeresztyénség ellenében vívott rendszeres védelmét olvassa ki.

Csakhogy ám, mi már az előző szakaszban bebizonyítottuk, hogy a római gyülekezet pogány-keresztyén jellegű volt és így minden olyan erőltetett érv, melylyel bárki is e gyülekezet tagjaira a zsidó-keresztyén jelleget ráruházni és erre bármi következtetést alapítani igyekszik, igazolatlan. Hogy pedig a római hívők a pogányok megtérését csakis az egyetemes zsidóság megtérése után gondolták volna megtörtén-

hetőnek, arról sehol az újszövetségi kánonban és az egyházi atyák irataiban semmi említés sincs; ez csupán egyéni képzet. Viszont teljesen összeegyeztethetetlen az apostol jellemével és missziói elveivel, hogy olyan területre tolakodjék, a melyen már előtte más működött és a saját felfogásának olyan zsidó-keresztyén atyafiakat törekedjék meghódítani, a kik előbb ő nélkül önállóan szervezkedtek egyházzá. Alaki szempontból meg példátlan eljárás volna az Pálnál, hogy előljáró beszédül nyolcz hosszú fejezetre terjedő tanbeli fejtegetéseket írjon, aztán a főgondolatnak három fejezetben való elemzését öt nagy fejezetben részletezett erkölcsi intellemmel toldja meg, holott ennek a főtétellel vajmi laza kapcsolata van.

Ezt a vázlatosan bemutatott Baur-féle kritikai nézetet módosította Mangold Vilmos bonni theologiai tanár, a kinek vélekedése szerint a római zsidó-keresztyén irányzatú gyülekezet tagjai nem voltak Pál ellenesek, mind a mellett előítélettel és aggodalommal szemlélték a pogányok apostolának idáig elért nagy sikereit és attól tartottak, hogy a törvény mellőzése miatt aláhanyatlík majd az erkölcsiség és veszélyeztetve lesz magának az evangéliomnak ügye a pogányok közt is. Ez indokból látta volna szükségesnek az apostol, hogy a római atyafiakat az általa hirdetett tudomány lényegéről (1—8) és működése sikereiről (9—11) alaposan tájékoztassa és ezen az úton magának új munkatért szerezzen. Ezt a tetszetősnek kinálkozó nézetet részben és egészben több kritikus elfogadta; pedig nem lehet belőle megérteni, hogy ha a római hívők körében valósággal meg volt volna az az előítélet, miért nem érintette volna azt az apostol a levél folyamán és miért fejtegette volna oly tüzetesen a törvényből való igazsággal ellentétben a hitből való megigazulást, avagy miért rajzolta volna oly erős vonásokkal a zsidók bűnös állapotát, ha ebben a gyülekezetben csakis a Mangold által feltételezett enyhébb zsidóskodó felfogás kísértett?

Beyschlag Willibald hallei tanár meg a Baur-féle elmélettel mérő ellentétben azt tartja, hogy a római gyülekezet tagjai előbb proselyták, majd az evangéliom elfogadása után Pállal rokonszenvező péteri irányzatú hívek valának, a kiket az apostol az Isten világtörténelmi jelentőségű üdvtanácsáról hirdetett evangéliomi tannak ormaira kívánt felemelni és ezért vitatja az ellentétes nézetekkel szemközt a saját maga meggyőződésének jogosultságát oly igen. Ámde azt kérdezzük, hogy ha a dolog valósággal így volna, miért mondaná az apostol a hívókról, hogy ők az általa vallott törvénymentes tanalakzatnak engedelmesskednek (6, 17); avagy miért hivat-

koznék előttök a saját maga evangéliomára (2, 16); miért hálálkoddék abból az indokból, hogy a levél olvasói hívőkke lettek (1, 8)? Semmi értelme sincs annak, hogy az apostol olyan tételek czáfolatába bocsátkozzék, a melyeket senki sem von kétségbe; mert hiszen, hogy egyebet ne említsünk, bármelyik zsidó-keresztyénnek is minden igazolás nélkül be kell ismernie, hogy a törvény nem ér semmit, ha meg nem tartjuk azt (2. r.), továbbá, hogy a hitetlen Izraél önnön saját bűne miatt vesztette el az idvességet (9, 30—10, 21). Ezeknek és az ószövetségi vonatkozású többi részleteknek védelmi czélzattal való indokolása egészen felesleges volt volna, ha a gyülekezet Pálhoz vonzódo péteries felfogású tagokból állott volna.

Még kevésbé szerencsés kísérletet tett e kérdés megoldásra nézve Schott Tódor, a ki elismerve a római gyülekezet pogány eredetét és az ott elfogadott tanalakzat páli jellegét, úgy vélekedik, hogy ez a levél az apostol azon időbeli hangulatának és szándokának tükrö; Pál ugyanis nyugati missiója érdekében sikerrel kecsegtető munkakört és szilárd támpontot óhajtván biztosítani a római hívek között: indokoltnak vélte, hogy működésének jelentősége, jogosultsága és elvei felől előzetesen kioktassa őket, annál is inkább, mivel keleti missiója lényegileg a zsidók megtérítésére irányult és a pogányok közt tervbe vett missióját voltaképpen csakis a távoli nyugaton akarta megkezdeni. Ez a különleges kritikai ötlet nem felel meg a valóságnak; a mennyiben a keleti és nyugati országokban teljesített apostoli missiónak teljes összezavarása az, ha azt gondolja Schott vagy bárki más, hogy Pál a pogányok között mind idáig a zsidóságra való szempontból, az ő javokért fáradozott és most annyi eredmény után a végett írta ezt a levelet, hogy védekezzék ama netalán majd felmerülhető vádak ellenében, a melyeket a Rómában lakó pogány-keresztyének emelhetnek esetleg ellene azért, mert ő idáig a zsidóknak kedvezett. Ez érthetetlen elméletezés czáfolatot sem érdemel.

Csak érintőleg említem meg még azokat az ismertebb nevű bibliai kritikusokat, a kik a most jelzett szakférfiakhoz hasonlóan Pál apostol védelmi, illetőleg vitatkozó iratának tartják a római levelet; így Hausrath, Schenkel, Schultz, Reuss, Thiersch, Sabatier, Holtzmann.

Útalva arra a tudvalevő körülményre, mely szerint a túlnyomóan pogány-keresztyén irányzatú hívőkön kívül, habár gyér számmal, zsidó származású keresztyén tagok is voltak a római gyülekezetben, némelyek úgy vélekednek, hogy az apostol

e levelet engesztelési célzattal írta. Így gondolkozott már Ambrosiaster, a ki a harmadik vagy negyedik században élt Hilarius római diakonnal azonos, továbbá Augustinus, Melanchton, az újabb korban Hug, Bertholdt, Bleek, Hilgenfeld, Holsten, Hodge Volkmar és mások. E felfogás szerint a levél írásának indoka a római gyülekezet helyzetében és körülményeiben rejlik; nevezetesen vagy belső surlódások foroghattak fenn a vagyonos zsidó keresztyén arisztokrácia és a pogány-keresztyén irányzatú köznép között (Hilgenfeld), vagy a zsidós jellegű kisebbségnek az apostol törvénytelen evangéliomával és pogány missiója sikereivel való kibékítése vált szükségessé (Volkmar), vagy általában a pogány- és zsidó-keresztyén atyafiaknak kölcsönös békességre vezérlését (Holsten), vagy pedig a zsidós irányú kisebbségnek a saját evangélioma igazságáról való meggyőzését, viszont a fegyelmetlen és szeretetlen pogány-keresztyén atyafiak előtt az evangéliom gyakorlati követelményeinek feltárását látta időszerűnek az apostol (Pfleiderer), avagy talán az olykor-olykor felmerülő hitelvi és erkölcsi tusáknak kívánt véget vetni (Hodge): ezen és ilyen okok által indítatva, egyrészt nyílt hadat üzen a zsidószkodó fészkelődések ellen, másrészt evangéliomának biztos győzedelme tudatában a békesség kötelékével fűzi egybe a gyülekezet összes hívő tagjait a közös lelki szolgálat érdekében. Ámde azt mondjuk, hogy ha az említett okok közül akár az egyikről, akár a másiktól tudomása volt az apostolnak, hogyan üdvözölhette volna őket Isten iránt való hálával azért a kegyelemért, hogy az általok elfogadott evangéliom azon tanalakatának engedelmeskednek, a melyben oktatást nyertek (6, 17); viszont hogyan lehetne szándoka az, hogy ugyanezen tan helyett most, valami más felfogást és rendszert léptessen életbe? Az a helyi vonatkozású nyugtalanság pedig, melyről 14, 1—15, 13-ban van szó, nem szolgálhatott okúl ilyen tartalmú levél írására; mert noha az a körülmény, mely szerint a hitben erősek és gyöngék között bizonyos ételek evése és némely napoknak a megkülönböztetése miatt aggodalmak és háborúságok támadtak, a melyek a gyülekezet erősödését is akadályozták, nyilván elegendő ok volt volna arra, hogy az apostol békitőleg közbelépjen: ámde mire való volt akkor az a tüzetes és rendszeres üdvtörténelmi előterjesztés, a mely ezt a függelékyszerű tárgyalást megelőzi? Miért nem jelezte sem a bevezetésben, sem a tárgyalás folyamán ezt a fenforgó meghasonlást, a melyen kívül más vitás kérdés nem volt a zsidó- és pogány-keresztyén irányzatú tagok között?

A levélnek tantartalmi jellegéből indul ki, de elméletét

elfogadhatóan indokolni nem tudja Weizsäcker Károly Henrik tübingai theologiai tanár. Elismeri ugyan, hogy a római gyülekezet pogány-keresztvén irányzatú volt, de a hívők közt olyan zsidóskodó üzelmek elharapódzását tételezi föl, mint a minők Galatiában és illetőleg Filippiben zavarták a lelkek békességét. Ezért hát szerinte az apostol nem a bármiféle támadási célzat megczáfolása, hanem elővigyázat okaért írja e levelét, hogy a gyülekezetet a fenyegető veszedelmektől megóvja és épségben megtartsa. Erre irányulna a megigazulásról és az ebből eredő megszenteltetésről tárgyaló alapvető szakasz (1—8. r.) és ezzel kapcsolatban a 9—11. rész annak igazolásául, hogy a hitetlen Izraél miért veszítette el az idvességet? Úgyde Weizsäcker nem képes bebizonyítani, csak állítja, hogy az előbb (3, 8-ban) említett „némelyek” intézték Pál ellen azokat a kérdéseket, a melyeket pedig vitatkozási modorban, rendes szokása szerint az apostol önmaga tesz föl, hogy aztán a rájuk adott feleletekben bármely oldalról jöhető ellenvetéseket már jó előre megczáfoljon (p. o. 2, 3. 4. 21. kk.; 3, 31; 4, 1; 9, 14. 19. 20. 30.; 10, 18. 19; 11, 2. 4. 7.). Az ilyen szónoki természetű előadásmód és dialektikai érvelés éppen olyan gyakori a páli levelekben, mint akár az ellentétes előterjesztés, a mit az apostol szabadon alkalmaz, tekintet nélkül arra, hogy valósággal támadó ellenféllel áll-e szemben, avagy nem. Hogy ebben a levélben nem zsidóskodó izgatók bujtogatásai ellenében szükségelt óvó intelemről van szó, annak igazolása végett útalok az ötödik fejezetre, melyben az apostol az előzőleg kimondott alapgondolat hatalmas visszhangjaként, de bármilyen legkisebb zsidós ellenzékeskedésre való vonatkozás mellőzésével előadja, hogy a mi megigazulásunk és életünk Krisztus; továbbá a 6—8 fejezetből álló egybefüggő szakaszra, a melyben a megigazultaknak a bűnnel és a törvénnyel való harcát, a büntől és a törvénytől való megszabadulást és ezen az úton a Krisztusban való életre eljutás üdvtényét egészen természetes, oktató, meggyőző, méltóságos és nyugodt hangon beszéli el, úgy, hogy nyíltan vagy titkon működő belkörü zsidós ellenáramlatra még nem is czéloz. És nem gondol ilyesmire még akkor sem, midőn Izraél elvetéséről szól; a mennyiben ez a tény bizonyára nem az ő apostoli működésének következménye, hanem Isten szabad és feltétlen végzése (9. r.), melyet a hitetlen zsidóság konok magatartása és engedetlenkedése idézett elő (10. r.)

Rendszeres hitelvi és erkölcsi előterjesztésnek tartja a római levelet Reuss Ede és Renan Ernő; az előbbi tudós szerint nem vitatkozik az apostol, hanem az evangéliom lénye-

géről tájékoztatja az ő eszményileg gondolkozó olvasóközön-
ségét azzal a czéllal, hogy a római gyülekezet a nyugoti
világ fénylő tűzhelyévé váljék; az utóbbi férfiú pedig a levél
olvasóit ebionitákból, zsidó-keresztyénekből, proselytákból és
megtért pogányokból álló vegyes gyülekezet tagjainak képzeli,
a kikhez az apostol az ő theologiai tanrendszerének foglalatát
rokonszenvének és barátságos érzelmeinek igazolásául intézte
volna, a két utolsó fejezet kivételével, melyeket más gyüle-
kezetekben lakó atyafiaknak szánt és így azok szerinte nem
is tartoznak a levélhez.

Mіндеzen most jelzett kritikai feltevésekből és kísérle-
tekből láthatjuk, hogy Pál római levele irásának indoka és
célja a római gyülekezet helyi viszonyaiból, körülményeiből
és szükségleteiből nem állapítható meg. Vegyük szemügyre
tehát azt az indokoltabb felfogást, melynek révén megnyugtató
tájékoztatást nyerhetünk a feltett kérdésre vonatkozólag.

Már a görög keleti egyház hírneves tudósai, t. i. Orige-
nes, Chrysostomus, Theodoretus, majd a középkorban Oeku-
menius, Theophylaktus abban a véleményben voltak, hogy az
apostol e levelének az az egyetemes célja, hogy az embe-
reket Krisztushoz vezérelje. Reformátoraink hasonlóképen
gondolkoztak, kik közül Kálvin szerint ez az egész levél mód-
szeres irat (epistola tota methodica est), viszont Melancton
ezt, a keresztyén tan összoglalatának (doctrinae christianae
compendium) nevezi, noha benne a szentháromságról és más
alapvető fontosságú tételről nem értekezik a szerző. Az újabb-
kori exegeták közül Tholuck és Olshausen szintén egyetemes
célzatú iratnak tartják; de Wette és Meyer hasonlóképen,
bár az előbbi azzal a módosítással, hogy levelünkben Rómá-
nak, mint világbirodalmi központnak, az evangéliom universa-
lismusához való vonatkozását látja kifejezve; utóbbi pedig
azzal a hozzáadással, mely szerint az apostolt időszerű indo-
kok készítették arra, hogy a zsidósággal vívott komoly tusái
végén az evangéliomot úgy terjessze a római hívők elé, a mint
szóbelileg cselekedte volna, ha személyesen közöttük lehe-
tett volna.

Godet Frigyes neuchâtelii theologiai tanár szerint az
apostol feladata abban határozódott, hogy az Isten országá-
ról szóló tant, a bölesőjéül szolgáló zsidó burokból kiszabadítsa;
e feladatát működése szinterén életével, gondolkozása körében
pedig a római levelével oldotta meg, miért is e levél úgyszólván
az ő missiói igel hirdetésének és működésével azonos lelki
életének elmélete, a melynek rendszeres kifejtésénél ugyan-
azok a tételek lebeghettek előtte, a melyekről már előbb

Efézusban, Tyrannus szónok tantermében két esztendőn át mindennap tanítgatott. Ezeket a vázlatszerű részleteket (nevezetesen 1, 19. 20.; 2, 14. 15.; 1, 23—31.; 2, 1—3, 20.; 3, 21—26.; 4; 10; 5, 12—21.; 12; 13; 9—11; 8. v. ö. 1. Kor. 15) használta fel aztán anyagul a római levél hatalmas egészének egybeszerkesztésénél, a mely munkájában feltárja mindazt, a mit Krisztus kijelentése folytán, emberi közvetítés nélkül, ihletésképen nyert, tudott, vallott, hirdetett a neki adott kegyelem mértéke szerint. Ez a levél az ő evangélioma, ez az ő egész lénye.

Weiss Bernát berlini theologiai tanár nézete szerint pedig az apostolt a zsidósággal vívott küzdelmei kényszerítették arra, hogy egyfelől a saját törvénytelenes üdvtanát minden oldalról dialektikailag kifejtse, hogy annak végső okai és következményei, valamint belső kapcsolata felől tudatossá legyen, másfelől meg a vele szemközt álló ellenzéknel az igazolt mozzanatot elismerje és a maga nézletébe beilleszsze. Szükségét érezte tehát annak, hogy új üdvtanát előterjessze, a melyet is minden részben indokolt és az ószövetségi kijelentéssel, mint szintén Izraél üdvtörténelmi igényeivel kapcsolatban tárgyalt. Hogy e taglalás hol vitatkozó, hol védelmi alakot öltött, az onnan van, mert nézleteit az apostol a zsidó-kereszténységgel és a hitetlen zsidósággal folytatott küzdelemben vívta ki. Hogy pedig nem más, hanem éppen a római gyülekezethez intézte e levelét, annak oka az, mert előre látta, hogy Róma egykor éppen olyan középpontja lesz a pogány-kereszténységnek, mint a minő volt Jeruzsálem a zsidó-kereszténységre nézve.

Mindezeknek az itt felsorolt nézeteknek és képzeteknek figyelembevételé, főképen és első sorban pedig magának a levélnek ismerete alapján körvonalazzuk immár végeredményül a magunk nézetét a feltett kérdésre vonatkozólag. Szerintünk az apostol, e levele irásakor, igehirdetési és írói tevékenységének tetőpontján állott, a melyről a multba vissza és a jövőbe előre tekintve, tisztán látta az evangéliom lényegét, pályafutását és egykori tökéletes diadalát. Érezte, hogy feladatát eddigi munkaterén megoldotta; vágyódott hát új és idáig nem ösmert körökbe vinni el az evangéliom áldásait, hogy miként Jeruzsálemtől Illyriáig (15, 19.), úgy másutt is a pogányok között terjessze Istennek országát. Tekintetét keletről a távoli nyugatra irányította és Spanyolországba készült azzal a szándékkal, hogy útközben betér Rómába az atyafiak meglátogatása végett (15, 20—24.). Előbb azonban még a makedoniai és akhajai pogány-keresztén hívők között a jeruzsálembeli sze-

gény hitsorsosok számára gyűjtött szeretetadományt akarja rendeltetési helyére elszállítani (15, 25—27) és ha majd ezt elvégezte, elmegy a távoli spanyol területekre Rómán keresztül, a hova már réges-régen epedve vágyott, hogy az ottani hívőkkel együtt felüdüljön (15, 28—32.).

Ezek a körülmények és előzmények egyaránt hatottak az apostol lelkére, a midőn korinthusi tartózkodásának utolsó szakában, az 59. év pünkösti ünnepét megelőzőleg, Jeruzsálembe való elutazása (márczius hónapja) előtt, a rómaiakhoz intézett levele szövegezéséhez fogott. Tette ezt azért, mert apostoli tisztéből folyólag kötelezve érezte magát, hogy az összes pogányok és így a római hívők között is hirdesse az evangéliomot (1, 5. 6.), hogy valami lelki ajándékot közöljön velök hitök megerősítésére (1, 11.) és lelki gyümölcsöt nyerjen, miként a többi pogányok között, úgy a római gyülekezet tagjai között is (1, 13.), a kiket, mint a nyugati pogányvilág góczpontjában gyülekezetté szervezkedett s buzgóságukról szerte ösmert hívőket, jogosan és méltán a saját missiójához tartozóknak tekintett (1, 8—15.). Ámde mivel személyes látogatásának ideje még messze van és semmi oka sincs arra, hogy szóbeli oktatása idejének elérkeztéig bizonytalanságban legyen a gyülekezet az ő evangéliomának teljes tartalma felől: ezt most rendszeres, tüzetes és egységes egészbe foglalva közli velök, levél alakban, a mint irni szokott és a mely közlési módon kívül irodalmilag a gyülekezetekkel nem is érintkezett. Feltárja annakokáért a római hívők előtt az általa vallott evangéliomot a maga tökéletes valóságában és épségében, hogy az, mint a keresztyén hit és erkölcsiség világitótornya tündököljön Rómában s mindazók előtt, a kik széles e világon, hit által, cselekedetek nélkül, kegyelemből, Krisztusban keresik és találják fel idvességüket. Nem szégyenli, sőt tudatosan sajátjának nevezi ezt a tudományt (2, 16; 16, 25.), mert ennek tartalma Krisztus kijelentése és ezen kívül még mennyekből alászálló angyal sem hirdethet más idvezítő tant (Gal. 1, 8. 11. 12.). Ennek a tudománynak summája, össz-foglalata a római levél, a melynek, mint a mult és jövő határpontjánál emelt emlékoszlopnak a lapjaira bevési az Isten és ember között Krisztus által létesített kegyelmi frigynek örök igéit, mindenben egyezőleg a profétái, apostoli és krisztusi tannal, a melynek ő hivatott, rendelt és igaz tolmácsa. Ám a miként ihletés folytán szövegezte az egész levelet, éppen úgy ihletés indította arra is, hogy azt közvetlenül a római hívők-höz intezze és küldje el. Hadd hallja meg a világbirodalom központján alakult egyház és onnan hadd visszhangozzék

szerte az egész földön az egyetemes bűnösségből való egyetemes váltság tiszta tudománya, az Isten Fiának világidvezítő evangélioma, a mely keletet és nyugatot, zsidóságot és pogányságot, szóval az egyetemes emberiséget a Krisztusban való hit aranyláncaival szétválaszthatatlanul egybeköt és görögöt meg barbárt, bölcsét és tudatlant idvességre, életre vezérel.

Lángoló honszerelme annyi küzdelmes és dicsőséges sikerek láttára felmagasztosul az Isten országa megvalósulásának gondolatában és zsidó véreinek idvezülését a pogányok megtérésének láttára még epedőbb sóvárgással várja, reméli most, mint előbb; felújul agyában a hit és erkölcsiség minden elve, igazsága; kiönti szive érzéseit, közli lelke vágyait tárgyilagosan, higgadtan, mint a ki ráér, hogy temérdek mondani-valóját előadja, ha szinte helylyel-közzel csakis főbb körvonalokban, de mindent megérintve és az alapigazságokat részletesen kifejtetve. Méltóságos nyugodtsága pillanatra sem hagyja el; nem vádol, nem faggat, nem támad, nem vitatkozik, de mert a lelkek üdvéről és az evangéliomról van szó, védi és meg is védi mindazt, a mit rábizott Krisztus. Hitbéli és erkölcsi oktatásának indoka az, hogy az evangéliom teljes tartalmát rendszeres egészben feltárja, célja pedig az, hogy minden hívő kivétel nélkül részesüljön abban a vigasztalásban, melyet a Krisztussal való lelki egyesülés nyújt. E szerint* e remekmű az alapgondolat kifejezéséhez képest (1, 16.b 17.) három főszakaszra tagolható, nevezetesen szól először az ember bűnösségéről (1, 18—3, 20.), aztán az ember megváltásáról (3, 21—11, 36.) és végül a háládatosságról (12—16.). E szöveghez és beosztáshoz alkalmazkodik a ref. egyház páratlan becsü hitvallási irata — a Heidelbergi Káté.*

Dr. Erdős József.

* *Irodalom.* Baur, Tübing. Zeitschr. für Theologie 1836. 3. füzet; ugyanő Paulus, der Apostel Jesu Christi. Stuttgart 1845. és Theolog. Jahrbücher. Tübingen 1857. *Olshausen*, der Römerbrief erklärt. 2. kiadás Königsberg 1840. *Fritzsche*, Pauli ad Rom. epistola. Rec. et c. comm. perp. ed. Halle 1843. *Tholuck*, Commentar z. Br. an d. Römer. 5. kiadás. Halle 1856. *Hilgenfeld*, Histor. krit. Einltg in d. N. T., Leipzig 1875. *Lange* u. *Fay*, d. Brief Pauli an d. Römer. Bielefeld u. Leipzig 1880. *Godet*, Commentar z. Brief an d. Römer, deutsch von *Wunderlich*. Hannover 1881., továbbá *de Wette*, *Bleek*, *Guericke*, *Rouss*, *Weiss* Bernát ismert újszövetségi bevezetéstani munkái.

A NÉMET EV. PAP A MULTBAN.

Huffel és *Löhe* módjára sokan tárgyalják a német prot. theol. irodalomban az ev. lelkészt, de inkább elméleti oldaláról hivatala méltó betöltését, illetőleg művelődéstörténeti oldaláról méltatja *Baur* és *Draos*. Nézzük csak közelebbről e művek alapján a multban az ev. papság élet- és jellemképét. Nincs az a társadalmi állás, a melynek a reformációtól kezdve napjainkig oly élénk és tevékeny része volna a szellemi népelet fejlesztésében, mint éppen az ev. lelkészi állás. A német nemzet nagyjai tudományos, technikai és irodalmi tekintetben nagyobbára a lelkészi családokból kerültek ki napjainkig. A német nép kulturális és szellemi kifejlődésének története elválaszthatatlan az ev. papság történetétől.

Így van az mingyárt a *reformáció* századában is. „Egészen átalakult a lelkészi állás“, mondja Luther, a melylyel jelezni kívánta a reformációnak óriási átalakító hatását a lelkészi állásra. A középkori pap, mint az isteni erők és adományok kizárólagos birtokosa és közvetítője, bizonyos tekintetben a régi pogány papnak és bírónak a folytatása. A reformáció egyik legnagyobb vívmánya, hogy azt a papi kasztot és uralmat ledöntötte s annak helyére a szónokot és főleg a hű lelkipásztort állította. Megbízott hivatalnok ő s olyan polgár, mint a többi. De azért, bár mindnyájan papok vagyunk, nem mindnyájan prédikálhatunk, taníthatunk és kormányozhatunk“, jegyzi meg helyesen Luther, a mivel lehetővé tette az ev. papi állás sajátos kifejlődését. A személyes meggyőződésből eredő beszéd s a bensőleg éretté váló személyiségre irányuló lelkipásztori gondozás az ő működésének a tere. Vele egyenrangú testvérek között szolgál s ezzel a reformáció az egyes lelkészt önállóvá tette. A kath. pappal szemben, ki képviselője a püspöknek és ez a pápának, minden egyes ev. lelkész az egyházközséghez hasonlóan teljesen önálló s

itt nincsenek hierarchiai fokozatok. Luther találó szava szerint „a pápa és püspök sem más, mint pap s a papok is püspökök“. A reformáció azzal, hogy a lelkészi állást polgárvá tette, egy egészen új állást illesztett a társadalom keretébe, mely új állásnak tagjai minden örökölt privilegiumok mellőzésével, csakis arra valóssággal és erkölcsi derékségükkel tűnhettek ki. S tényleg, az újkor egészen más erkölcsi és értelmi követelményekkel lépett föl az ev. lelkészszel, mint a kath. kor a maga papjával szemben. A reformáció új egyháza csakis egy derék papsággal állhatott fönn.

Közelebbről az új ev. papi állást három tényező alkotta meg, ú. m. a theol. fakultások, az ev. hatóságok s magának a papságnak színe-java. Ők nyújtották közösen az új papi állásnak azokat a vallásos-erkölcsi s értelmi és anyagi erőket, a melyek mellett az az állás kifejlődhetett és áldásosan is működhetett. Hosszú időre volt azonban szüksége, míg a kath. papi állásból kinőve új és biztos alapot nyerhetett, mi tekintetben bizonyos szükségességgel a tartományegyházak keletkezése volt befolyással az arra való ev. papi állás kifejlődésére.

A reformáció hajnalán a papi állás állapotai szomorúak és szánalmasak voltak. A középkor végén a legromlottabb állások egyike volt. Magyar irodalmunkban sem ismeretlenek a pápás papok gúnyos tükrei. A papi állásnak lelki és erkölcsi nyomorai oly nagyok voltak, hogy „a mindenható isten teljes joggal pusztíthatná el a kath. egyházat“. A gúnyiratok és képek a papok és szerzetesekről az akkori kor legérdekesebb irodalmi jelenségei. Ilyen gyűlölt és megvetett papsággal kellett a reformációnak is tovább dolgoznia s itt az volt a feladata: leszorítani a teljesen alkalmatlanokat, tovább nevelni a megtartottakat s a mi fő, gondoskodni derék papi nemzedékről. A tisztítás művét megkezdte 1526-ban az egyházlátogatás a szászválasztó fejedelemségben, mely hajmeresztő dolgokat talált a papságban. Voltak papok, a kik alig ismerték a dekalógot és a miatánkot. Sokakat el kellett bocsátani, még többet megrendszabályozni s a hiányzókat alkalmas egyénekké pótolni. S aztán kikből állottak elő az új papok? Volt köztük tanító, templomi szolga, városi irnok s tömérdek iparos. A parasztság és a nemesség idegenkedett a papi állástól. Már 1527-ben vizsgának vetik alá, 1544-ben Lipcsében egyetemi tanulmányokat követelnek tőle, s ha ez lehetetlen, legalább in praxi valamelyik superintendens oldalán tanuljon bele a papságba.

A katolicizmusból s a szociális tekintetben alsóbb városi néposztályokból előkerülő új papság magával hozta azt,

hogy tagjai között sok volt az oda nem való elem. Erkölcsi és értelmi tekintetben nagyon is alant állottak, s különösen nagy bajuk volt az ivás. Még egy Mathesius is enyhén ítéli meg a bűnt. Czivakodás, káromkodás, istenkáromlás, erkölcstelenség, játék és uzsora nagyon gyakori volt náluk. Az istentiszteleti dolgokban is nagy vala náluk a rendetlenség és fegyelmezetlenség. Az egyházlátogatás aktái hihetetlen dolgokat jegyeztek föl. Az is nagy hiba volt, hogy nagyobb súlyt fektettek a *tan*, mint az *élet* tisztaságára.

A viszonyok fejlődésével hovatovább egy első- és másodrangú papság fejlődött ki. Az elsőrangúak tanult theologusok voltak, a kik mint városi és udvari lelkészek döntő befolyással voltak koruk egyházi és politikai életére. Ők alkották a pápi állás „lelkiismeretét“. A másodrangúak a falusi papok voltak, naggyobbára tanulatlan emberek, kik mellékesen mesterséget is űztek, s a reformáció előtti papaság folytatását képezik. Az ilyen falusi pap csak egyetemi tanulmány útján és vizsga alapján juthatott a városi papságba.

Haladást jelez a papság történetében, hogy neki a családalapítást megengedte. A falusi papnők igen gyakran a régi szakácsnők voltak, a városi papok nejei azonban a legjobb polgári családokból vétettek, s ez szociális tekintetben lényegesen emelte a paság tekintélyét.

Az első és második pápi generáció munkássága igen silány volt. Luther postilláiból és Urbanus Rhegius „pápi könyvecskéjéből“ prédikáltak. A theol. tudományosság terjedése alapját vetette meg a későbbi parochiális könyvtáraknak. De csekély volt a papság szociális állása, társadalmi tekintélye is. Már Luther is panaszkodott, hogy „polgár, paraszt és nemes ember egyaránt lábbal tapodja a papot“. Gyűlölték a papot a tized miatt, s néha még prédikálás közben is bántotta a paraszt. A nemesség sem tett kivételt. A későbbi konzisztóriumok nyújtottak neki némi védelmet. E pápi gyűlölet még a középkor maradványa. Annál nagyobb szerepet játszottak egyházi és politikai tekintetben a tudós theol. tanárok.

A papságnak javadalmazása is silány volt. Hisz' már a középkorban is éheztek a vikáriusok, káplánok és falusi papok a dúslakodó kanonokok mellett. Valóságos finanziaális ruina vett át a reformáció a középkortól, a melynek pápás egyháza még csak kísérletet sem tett annak enyhítésére. Azért űztek mesterséget is mellékesen a papok. De maga a reformáció is meggyengítette a papság anyagi helyzetét. „Szegényebbek ma“ írja 1531-ben Luther „a papok, mint egykoron, s hozzá nejeikkel és gyermekeikkel valóságos koldúsok“. A reformáció megszüntette

a pápás miséket, vigiliákat és ünnepeket, s ezzel megszorította a papi jövedelmet. A kath. nemesség is megszorította patronátusi jogainál fogva az ev. pap jövedelmét. Németország papsága nagy részének alig volt évi 20—40 márka jövedelme, úgy hogy a férfiak földművelés s nejeik varrással tengették életüket. „Senki sem ad, senki sem fizet“ mondja Luther. Ily gazdaságilag nyomott papságnak nem lehetett társadalmilag tisztelt állása.

Legteljesebb elismerésünkre méltó az a buzgóság, körültekintés és okosság, a melylyel Szászországban a hatóság az egyházlátogatások szervezésével rendet teremteni („eine tapfere Ordnung“) igyekezett s az egyházi javadalmazást szabályozta.

Jobb volt a városi papok helyzete. Így a wittenbergi városi papnak 1529 óta volt évi 200, később 300 márkája s némi gabonaneműje. Azért azonban a városi papság születési hibája is az ő nagy kárára a rossz anyagi javadalmazás volt, a min a későbbi kor sem sokat segített.

S melyek voltak e rosszul dotált új ev. papságnak kötelességei? Az igehirdetés, a sákrámentumok kiszolgáltatása, a magányonás, az egyházfegyelem kezelése s a tágabb és szűkebb értelemben vett lelkipásztorkodás. Hozzájárult még a vallástanítás, az iskola látogatása, az egyházi könyvek és számadások vezetése s egyéb hivatalos teendők. Bizony elég nagy a hivatalos elfoglaltatás a reformáció papságának vállán.

Közelebbről az istentiszteleti élet gazdag és változatos volt. Így a wittenbergi parochiához 13 falú is tartozott, a melyet a városi lelkész gondozott négy diakonnal. Vasárnapon három s hetenként kilencz egyházi beszédet tartottak s az esketések és temetések is prédikációval jártak. Annyi volt a prédikálás, hogy Melanchthon szerint „a sok prédikálás megromtotta a prédikációkat“. S aztán a lelkipásztorkodás is sok nehézséggel járt, főleg a betegek látogatása, úgy, hogy ragályos időkben külön „ragályprédikátorok“ is alkalmaztattak. Nagy gondot okozott a katechetikai tevékenység is, a hol a kátés beszédek s a magányonások játszottak nagy szerepet. S még több időbe került a sok keresztelési és temetési beszéd. Az egyházlátogatók nagy súlyt fektettek a pap magánkönyvtárának revideálására is. A munkából tehát bőven jutott ki neki. Ruházata nagyon változatos volt s csak lassan vetközte le a róm. kath. ornátust s helyébe lépett a fekete talár és a baret.

A pap alkalmazása az egész papi állásnak a legnagyobb baja, a melyből még a XIX-ik században sem gyógyult meg teljesen. Annak gyakorlata teljesen korrumpálta a papságot.

Hiányzott az a felső egyházi instantia, a mely ellenőrizhette volna a papok alkalmazásának módját. A püspökök kezéből a reformáció korában az alkalmazás, illetve behelyezés joga a pátrónusokra szállott át, „nem nagy szerencséjére a papi állásnak és az egyháznak“. Úgy fogadták föl a papot, „mint valami szolgát vagy cselédet s nem ritkán pénzért“. Az egyházkormányzati hatóságok alig bírtak a pátrónusok nepotismusával. Hiványával a kezében jelentkezett a theol. vizsgára, mely eleintén a theol. fakultások, később a konzisztóriumok jogköréhez tartozott. A wittenbergi theol. fakultás vizsgarendszere az 1535. évből való s tárgya a tiszta tan alapos ismerete volt. Javult a rendszer Melanchthon „examen ordinandum“-jával 1552-ben. Az ordinálás helye is Wittenberg volt 1535 óta, a mint hogy e város „az egész ev. világ felavató központjának“ vétetett, s a mi magyar ifjaink is évszázadokon át ott avattattak. Az avatási szöveg még nagyon határozatlan, s még az egyházi tankötelezettség is hiányzik belőle.

Ím ilyen a német ev. pap képe a reformáció századában. Alig változott az *orthodoxia* korában. Hanyagló iparos osztály, mereven elzárkózott fejedelemiség és nemesség, súlyed parasztság s dogmatikus vitázás volt az a kor, légkör és nemzetség, a melyben az orthodoxia papja működött. E korbéli történetének jellemző sajátsága a viaskodás. Küzdenie kellett kora bűnei, tévtanai s a világi hatóság túlkapásai ellen. Ebben az időben erős papi tudatra akadunk az egyházi hivatal isteni jellegéről, a melyet csak fokozott a sok küzdelem. „A papi hivatal“ — azt olvassuk — a legfőbb hivatal, mely fölötte áll a világi hivatalnak. A papi hivatalban maga a szentlélek működik s annak ócsárlása a szentlélek elleni bűnnel azonos. E hivatal nélkül senki sem üdvözül A papok a profétákkal és az apostolokkal egyenrangúak, mivel istennek akaratát és tanácsát közlik az emberekkel“ Ilyen túlzott katholizáló felfogásuk volt a papságról! Ez isteni hivatásánál fogva az orthodox ev. pap az egyházfegyelem következetes, sőt rideg gyakorlásában látta a maga legfőbb feladatát. E tekintetben felette érdekes a mansfeldi ágendának avató formulája, mely első sorban szól „a kulcsok hatalmáról“ s csak azután az igehirdetésről és a kegyelemeszközök kiszolgáltatásáról. Mi több, abban a korban különbséget tettek nagy és kis „Bann“ között: az első magában foglalta az úrvacsorától, a keresztszülei tisztától s az egyházi temetéstől való letiltást, s a második a konok bűnösnek az egyházközségből való nyilvános kizáratását. Utóbbi a lelkész ajánlatára a konzisztórium mondotta ki. Ezzel hatalmas fegyver jutott a papság kezébe, mely azon-

ban a legtöbb helyen állandó hadi állapotot létesített a pap és az egyházközség között.

Harczias hangulat tehát e kor papságának jellemző saját-sága, s mint a német „Landsknecht“ allott a pap dűrva korának hiveivel szemben. S növelte e hangulatot az a theologiai czivakodás, mely abban az időben a szószékről és a kathedráról elhangzott. Nemcsak lutheránusok és pápisták, hanem lutheránusok és kálvinisták is hajba kaptak egymással, s minden épülés mellőzésével szenvedélyes hangon és irmodorban még afelett is vitatkoztak, hogy valljon „Krisztus teste a gyomorba vagy a belekbe jut-e“? Ez a túlbuzgóság a papok részéről az egyházfegyelem kezelésében és a vitázásban a világi hatóság érzékenységét hívta ki, s helyenként nagyon is bizonytalanná tette a papi állást. Példa rá Herhusius T. magdeburgi superintendens esete, ki hétszer ment számkivetésbe s kit 500 fölfegyverezett polgár üzött el lelkesi állásáról. Nem csuda, hogy ezek az állapotok bizonytalanná tették a papi állást, növelték a papi proletáriátust s az egyházkormányzatot erélyesebb rendszabályok életbeléptetésére indították a sok czivakodás ellen.

S aztán az egyháziasság sem volt abban a korban valami dicséretes, sőt az egyházlátogatás jegyzőkönyvei nagyon is panaszkodnak az egyháziatlan szellem terjedéséről. Hozzájárul az, hogy e kor papságának bűne a czivakodás mellett még a dobzódás és részegség is. Nem az élet, hanem a tan tisztasága volt a jelszó. Nagyjában azonban e kor papságának nagy részében derék ev. szellem lakozott a papságban, s e kor legkiválóbb férfiai nagyobbára papi házából kerültek. Így Württemberg a 30 éves háború alatt legkiválóbb államférfiit az ev. paplagnak köszönhette.

E kor papságának igen nagy veszedelme a nemesi patronátus volt, mely lelkiismeretlenül járt el a papi állások betöltésénél. Az egyetemi tanulmányokat végzett jelöltek mellőzésével pénzért arra érdemetleneknek adták el a papi állásokat, úgy, hogy előfordult, hogy híványnyal a kezében a hitvallásos könyveket sem ismerő egyének, olykor mesteremberek jelentkeztek a theol. vizsgákra. S aztán az egyszerűbb polgári elemből kerültek ki a papok, úgy, hogy volt eset, hogy a nehezebb időkben a pap a pátrónussal együtt zálogosította el az egyházi kegyzereket. Ilyen túlkapásokkal szemben gyakran erélyes rendszabályokra volt szükség a konzisztórium részéről. Nem csuda, hogy e papság, mivel első sorban bűntető hivatalt viselt, még nem ismerte a könyörülő szeretet

kötelességét s az anyagi szükséglet kielégítéséről való gondoskodást.

A 30 éves háború minden nyomorúsága mellett is nagy áldással volt az ev. papságra. A pap megszűnik egyházközségének egyoldalú tanítója és fegyelmezője lenni, hanem lesz annak támogatója, tanácsadója, vigasztalója és barátja. Lassanként a lelkipásztor lép előtérbe a papi hivatalnál, a mi lényegesen megváltoztatta annak az egyházközséghez való viszonyát. Pedig egyetlenegy állás sem szenvedett annyit a 30 éves háború alatt, mint éppen a papi állás s a krónikák hajmeresztő jelenetekről értesítenek, a melyeknek központja éppen a pap volt. A kit e szomorú jelenetek közelebből érdekelnek, az olvassa meg Freytag G. és Böttinger papi képeit a 30 éves háborúból s azt a sok szenvedést, a melynek még a horvát lovasok részéről is ki voltak téve. Nemcsak a papot gúnyolták és ütlegették, hanem még nejét és leányait is megbecstelenítették. Így Tilly hordái 230 papi családot üztek el a Pfalzból. E kor egyik fénylő papi példányképe volt Andrä, ki sok szenvedés után, mint stuttgarti udvari lelkész halt el. Csak természetesen tartjuk, hogy a 30 éves háború nyomorúsága megnyomorította a papságot is, s ebbe a korba esik az ő elparasztosodása kevés kivétellel. A szükség vitte reá a földművelésre s csak lassan változtak az egyes tartományegyházi konzisztóriumok erélyesebb intézkedésére a papnak anyagi viszonyai.

A papnak hivatalos munkássága abban a korban is a külső egyháziasságra s kevésbé a valódi keresztyén érzületre vonatkozott. A papság legnagyobb részt most is a parasztságból került ki, a mi nem nagyon emelte az ő szellemi tekinélyüket. Hozzájárul az, hogy a nemesség nagyon rosszul bánt a papokkal, kik közül többen, mint lakájok és asztalterítők is szerepeltek. Így a többi között Württembergben erősen küzdött az értelmes papság e nepotismus ellen. A servilitás egy bizonyos neme hatotta át a papságot főleg az udvari körökben s a nemesi kúriákon. A papság elvilágiasodásával sokat kellett küzdenie később a pietismusnak. Dicséretes kivételek e korban Schuppius, Müller, Grossgebauer, Andrä és Scriver, „a lelki kincs“ nagyhirű szerzője.

A *pietismus* a papságra ellentétes irányban hatott. Megrontotta, de egyúttal föl is emelte. A pietismus teljesen átalakította a papi állás teendőit. Ha az orthodoxia korában az egyházfegyelem, úgy most a lelkipásztorokdás a fődolog. Az a felfogás vált általánossá, hogy a vallás dolgában nem a külső kényszer, hanem a szellem hatalmán fordul meg min-

den. „Ecclesiolákat alkotni az eklézsiában“ ez volt a pietista pap legfőbb célja, s ezt szolgálta a prédikáció is. Nem az egyházközség a maga egészében, hanem Krisztus valódi tanítványainak, a gyülekezet savának és világosságának összegyűjtése most a követendő feladat. Bizonyos „lelkészi okossággal“ kezelni a házlátogatást s ott gyűjteni a valódi hiveket, ez a pap tiszte. Mester volt e nemben Frescurus, a nagyhirű frankfurti senior, kit Goethe is megörökített „Wahrheit und Dichtung“ című művében. De nemcsak a magánházakban, hanem a paplakon is tartottak magánistentiszteletet s bibliai órákat. Így aztán a prédikáció teljesen háttérbe szorult s a magánépülésben látták a papi hivatal nervuszát s „írás és kötelességszerű főfeladatát“.

Két új és üdvös dolgot köszönhetünk a pietista papságnak, ú. m. a konfirmációt és a pädagogikát s mindkettőnek a célja a hitnek önálló személyes elsajátítása s az egyéni megtérés. Az egyházi beszéd is katechetikai jellegű volt s annyiban az is a lelkipásztorkodás szolgálatában állott. Különösen nagy súlyt fektetett a pietismus a magányúnásra, úgy, hogy némely papok még külön „lelki naplókat“ is vezettek. A lelkipásztori teendőknek ez a hangsúlyozása az összes hivatalos dolgokban mélyebb és lelkiismeretesebb tette a pietista papságot s közelebb vezette azt a szívekhez és a házakhoz.

De nem tagadhatjuk azt sem, hogy a pietismus ártalmára is volt az ev. papságnak, a mennyiben elidegenítette azt az egyházközség egészétől. A pietista pap csakis a megtérteket kereste s magával az egyházközséggel, mint egészszel nem törődött. Ezzel csak növelte a nemességnek a polgárságtól és a parasztságtól való elkülönödését. Ennek gyakorlati folyománya az volt, hogy hivatalos vagy magán papi teendőknél külön ült a nemesség, a polgári s a paraszt elem s rangjának megfelelőleg szállította meg a pap a különböző elemet még az úrvacsoránál is. S ha hozzávesszük még, hogy a pietista pap életmódja teljesen ellentétben állott kora nemesi, polgári és földművelő életével, úgy megértjük, hogy az ellenségeskedésből, sőt a gúnyolódásból bőven jutott ki neki.

Egyik legnagyobb reformatori ténykedése a pietismusnak a papi semináriumok létesítése s ezzel a papképzésnek intensivebb tétele. Első ilyenmű intézet majnai Frankfurtban létesült 1735-ben, a hol Fresznus ugyancsak komolyan vette „a kandidátusoknak a papi állásra való alapos előkészítését“. Ezzel jótékonyan hatott a vizsgarendszerre is, mely a „eruditió“

mellett főleg a „pietást“, „az isteni dolgokban való gyakorlást“ s a „bűnbánó hitet“ hangoztatta. Mai theol. vizsgarendszerünk kezdete itt keresendő s annak gyökeres reformálása maga után vonta a lelkipásztori értekezletek keletkezését, mint a reformáció-korabeli „papi zsinatok“-nak (p. o. Hessenben) a folytatását. Ez értekezletek a pastorál theol. kérdések fejtegetésével nagyon emelték a pap önértetét, szellemi színvonalát, s vallásos erkölcsi tekintélyét. Az első gyakorlati theol. folyóirat is ezekből a körökből került ki.

De azért korántsem némultak el a papokról szóló panaszok. A pietismus szélsőségei egyoldalúvá, sőt mesterkeltté tették a papot. Sok volt még akkor is a hozzájuk nem való elem. I. Frigyes Vilmos azt panaszolta, hogy 200 kath. papja közül alig van 20 jó és 24 közepes papja. A papi állás betöltésénél e korban is nagy szerepet játszik az ajándék s főleg a házasság. Volt pap, a ki a pátrónusnak 2—300 tallért is fizetett, sőt több olyan is, a ki annak szobaleányát vette nőül. Ez vezetett az ú. n. simoniaeskü meghonosítására, mely tisztólag hatott a papságra. A papok ebben a korban is nagyobbra az alsóbb néposztályokból kerültek ki. Így Poroszországban a papság $\frac{1}{3}$ -ad része papi házakból, több a felénél a parasztságból s a többi kisebb kereskedő és hivatalnoki körökből állott elő. Mivel a pietismus a műveltebb polgári elembe behatolni nem tudott, meg sem nyithatta számára a papi állást. Így hát minden érdeme mellett sem szerezhette meg a pietismus a papságnak a nagyobb műveltséget s a jobb és biztosabb existenciát.

A *felvilágosodás* és a *rationalismus* korát az összélet egyháziatlansága jellemzi. Az összes életkörök eltávolodtak az egyháztól. Hisz Nagy Frigyes szerint kiki saját fazónja szerint üdvözölhet. Eltávolodott az állam, mely a maga feladatát kizárólag általános jólét előmozdításában s az egyházét csakis vallásos erkölcsi feladataiban látta. Csak a mennyiben az egyházi viszonyok az általános jólétet is érintik, vesz róluk tudomást az állam is. A gyakorlatban ennek az volt az eredménye, hogy az állam teljesen uralma alá vetette az egyházat s annak önálló szervezetét és működése körét csaknem megsemmisítette. Az állam által kormányozott „vallási társulattal“ szemben változott az ev. pap állása is. Ő az állam által alkalmazott hivatalnok, ki többé nem önálló hatóság saját egyházközségével szemben s nem is annak „igehirdetője és lelkipásztor“, hanem az állam érdekében és megbízásából gyülekezetét a keresztyén hitben oktató „vallástanító“. Ő első sorban az állam alkalmazottja, s nem egyházközségének papja,

s I. Frigyes Vilmos a nagy katonakirály két papot hivatalától megfosztott, „mivel a verbuválás ellen prédikált“. E kornak papja egyszerű végrehajtója volt a szószekről az állami rendeleteknek, p. o. a cserebogarak irtásának, a ragályos betegségeknek vagy a bábák megválasztásának. Ezt az egész situációt a nagy Herder alkalmilag így írja le: „A fejedelmi főpüspök új államvallást alakíthat vagy a régít megváltoztathatja, a mint éppen jönnek látja. A papi hivatalt ő osztogatja vagy elveszi. Maga a pap legfeljebb mint erkölcsprédikátor, földművelő s állami felügyelet alatt álló rendőri közeg jön tekintetbe“. E kor ev. papja „a közzvallás alkalmazott tanítója“, kinek foglalkozása „a vallásoktatás s az erényre való vezetés“. Planck, a nagy göttingai egyháztörténetirő szerint is a pap hivatása abban áll, hogy „a népben még ki nem halt ker. hit megkimélése útján szolgálja az emberiség és az állam erkölcsi érdekeit“, — név szerint az emberi, polgári és erkölcsi érdekeket az állam szolgálatában. A rationalismusnak mélyen a vérében van, hogy a papnak a *salus publica* fejlesztésére kell törekednie. A pap tehát az állam szolgája s az egyházi ügy tisztán állami ügy, mi ellen hiába protestáltak a papság kiválóbb képviselői a szószekeken és az irodalomban.

E kor papsága erkölcsi életfolyását tekintve, magas színvonalon állott. Érzékenyebben vette a kor hibáit és erélyesebben küzdött azok ellen, mint az orthodoxia és a pietismus. Egy Henke is, az ismert nevű helmstädti tanár „a vallást a polgári társadalom legfontosabb ügyének“, s a papi állás morális értékének emelését „szükségyszerűnek mondotta“. E kor hibái és bajai a papválasztásban összpontosulnak, a hol a bürokratizmus, a simónia, sőt maitress gazdálkodás nagy szerepet játszott. Hozzájárul az, hogy a kor elvilágiasodása és könyelműsége a papságra is hatott, sőt a falusi papság körében sok volt a „stupiditás“. De ezek csekély kivételek. Nagyjában a papság tudományával és erkölcsi élete tisztaságával tündökölt. Többen a városi papok közül kiváló nyelvészek és történétirők voltak. E téren főleg a berliniek tünnek ki. Emelte a papságot az 1788-ban életbelépett érettségi vizsga s az azt követő komoly egyetemi tanulmányozás. A papi vizsgát két részre osztották, a melynek egyike „pro licentia concionandi“, s másika a präsentációt követő „pro ministerio“ szóllott. A vizsgák szigorúsága sok kívánni valót hagyott hátra, bár lelkére kötötték a vizsgázónak „a theol. tanulmányozás további folytatását“. A patronátusi állások mizériái a régiek maradtak, sőt a papok javadalmazása is silány volt. Baj volt az is, hogy a lelkészi értekezletek elmaradtak, s a pap tel-

jesen magára volt hagyatva. A kölcsönös támogatás s a közös erkölcsi érdek teljesen hiányzott. Nagy érzéke volt azonban a nevelés iránt, s a legtöbb paplak mintaszerű nevelőintézetnek bizonyult. E kor papságának ideálját Goethe, Jean Paul, Kosegarten és Voss örököltette meg a maga „Lujzájában“. Annak naiv felvilágosodott optimismusa jól hat az olvasóra.

Ime, a német ev. papság változatos élet- és jellemképe a reformáció óta fény- és árnyoldalaival egyaránt. A XIX. század sokat javított az ő erkölcsi és anyagi helyzetén, átalakította az ő munkásságát s emelte az ő szellemi niveauját. De azért még messze van hivatásának megfelelő magasztos céljának teljes megvalósulásától. A jelen századra vár annak a feladatnak megoldása. Óriási kulturális és sociális erő az ev. papság, csak emeljük és neveljük azt ideális magaslatára. Beh tanulságos volna a *magyar prot. papság* multjának megismerése, a hol hasonlóképen nem volna szégyelni valónk. De ennek ismertetését hivatottabb tolltól kérjük és várjuk. Magyar művelődésünk fejlesztésében és terjesztésében *bizonyára* nagy része van a mi magyar prot. papságunknak.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátvás.

KÉTELYEK ÉS VITÁS KÉRDÉSEK A VALLÁSBAN.

Korunk a végletek kora!

Mig egyfelől ezeren meg ezeren izzó szenvedélylyel dolgoznak azon, hogy a régi elavult intézmények helyett újakat létesítsenek s a szolgaságban tartott társadalmat megszabadítsák, hogy minden ember emberi méltóságának megfelelően élhessen s boldogulhasson: addig másfelől milliók meg milliók a régi állapotokat akarják fentartani, hogy ekként megtarthassák vagyonukat s társadalmi állásukat a leigázott népmilliók fölött s dúskáldva kincsben, fényben, bizottságok keregett földi boldogságukat.

Itt lelkes emberek rajongva az emberiség boldogságáért, az örök béke létesítésén fáradoznak, amott meg gőgös politikai hatalmak mézártszékre viszik a nép fiait, hogy álürügyek alatt öregbitsék úgy is zsarnoki módon nehezedő hatalmukat.

Az ész s tudomány oly igényekkel lép fel, hogy teljesen uralkodni akar minden téren; fennen lobogtatja a világgosszág s igazság zászlaját és sokszor nem törődve szívvel, hittel s vallással, mindent halomra dönt azzal a büszke öntudattal, hogy egy új s jobb világot nyit meg az ember s boldogsága előtt, a mely különb az eddig hirdetettnél, mert jobban melegít, az embereket közelebb hozza egymáshoz és megelégedést teremt az elégedetlenség helyén: s mégis annyi a tudatlanság és sötétség, irigység, rossz akarat és féktelen szenvedélyesség, hogy szinte kétségbeejtő, hová fog az vezetni. Az emberi társadalom talán soha sem érezte annyira szükségét annak, hogy jót tegyen, mint most s az emberszeretnek annyi kiváló példáját sohasem mutatta sem az állam nyilvános, sem az egyesek magán élete, mint a mi ú. n. modern berendezkedésű életünk s mindamellet annyi szerencsétlenség, baj és nyomor ritkán került össze, mint napjainkban. Ezek pedig mind követelő módon lépnek fel úgy az állammal, mint egyesekkel szemben s ha ezen társadalmi bajokat nem

képesek, vagy nem akarják eltávolítani avagy enyhíteni, kitör a szenvedély s pusztít mindent, a mi útjába akad.

Úgy vagyunk a vallás s vallástudomány terén is!

A meglévő vallások s egyházak már sok modern embert nem elégitenek ki. A keresztyénség sok ember előtt elvesztette azt a dicső vonzó nimbusát, a mely egykor kívánatossá s hatalommá tette. Ezek egy része tehát az indusok vallására kívánczik s megismerkedve a budhizmussal, templomot épít s áldoz a budhisták szokása szerint. avagy valamely más hasonló sectához csatlakozik. Egyesek megmaradnak ugyan a ker. vallásban, de a saját felekezetők többé nem elégti ki s ezért hűtlenekké válnak felekezetökhöz s vagy egy más meglévőhöz csatlakoznak, vagy újat alapítanak s annak hirdetői, vagy végül felekezetnélküliekké lesznek. Sok esetben a modern ember teljesen elfordul minden vallástól s nem törődik sem egyházzal, sem vallással, sem Istennel s azt gondolva, hogy az élet terhei úgy is kimerítik minden idejét s erejét, vagy pedig az élvezetek teljesen boldoggá teszik életének napjait, minek neki az egyház s vallás? Isten talán nincs is! Ott van a természet az ő megmásíthatatlan s változhatatlan törvényeivel! Annak vagyunk mi mindnyájan alávetve, a szerint kell élnünk s ha okosan rendezzük be életünket, boldogoknak érezhetjük magunkat. Ennyi felekezet között s ily nemű vallási felfogások között valóban dicséretre méltónak látszik azoknak viselkedése, a kik a megszokott vallásos meggyőződésükhöz, felekezetükhöz s templomukhoz némiképpen ragaszkodnak!

A vallásos nézetek s felekezetek ezen kavardásában azt gondolnók, hogy a legteljesebb türelmesség uralkodik. Pedig nem úgy van, mert a háttérben mindenütt ott lappang a gúny, üldözés s elnyomás legkülönbözőbb alakjaiban még azok részéről is, a kik azzal dicsekszenek, hogy ők Krisztus vallásának egyedül hű őrizői s megtartói.

S még több a tarkaság a vallástudományban, vagyis az emberi okoskodás azon műhelyében, a hol távol minden elfogultságtól s előítéllettől, csupán a mindenhatónak látszó észnek megszabta törvényei szerint okoskodva kutatják véges eszközökkel a végtelen isteni lényt s a vallás lényegét. S a mely kérdések évezredek óta foglalkoztatják az emberiséget eredetéről, rendeltetéséről s boldogságáról, azok új meg új vizsgálat alá kerülnek, hogy fényt derítsenek rájuk s érthetővé tegyék a hitnek miszteriumát. Mióta a természettudományok első rangú szerepet játszanak a tudományok között s azoknak nemcsak tanítását, hanem módszerét is használják a vallástudomány terén, de különösen azóta, hogy az európai ember

bejárja a föld minden zúgát, kutat, keres és a tapasztaltak alapján nemcsak látókörét tágitja, hanem következtetéseket is von le: azóta a vallástudomány egyes kérdésekben annyira ellentétes vélemények s felfogások tűzhelye, hogy a legkonokabb istentagadástól a legdurvább természetimadásig a legkülönbözőbb nézetekkel találkozunk.

Legkivált Jézus személye, történeti szereplése s tanításának hitelessége állanak az előtérben. Ki volt Jézus? Milyen életet élt? Hol s mikor tanított? Tett-e csudát? Mit tudhatunk születéséről, haláláról s feltámadásáról? Mindezek olyan kérdések, a melyek a vallásos keresztyént közelről érdeklik, de a melyek a gondolkodást is foglalkoztatják. S minthogy a tudomány népszerűsítésével jár a speciális theol. kérdéseknek tárgyalása is a nagy közönség előtt, ez okból nagyon sokszor oly felfogások is kerülnek a közönség elé, a melyek ki nem forrt elméknek lehetnek extravagáns nézetei, de nem érett, komoly, tudományos kutatásnak megokolt eredményei s a melyek az ujság ingerével hatnak, hódítanak és sok *valási és erkölcsi kárnak okozói.*

Minket is érdekelnek e kérdések, mi is tisztán szeretnénk látni s a mi nem sikerült közel két ezer évnek, reménykedünk, hátha nekünk mégis sikerül. Ki volt Krisztus? Ez az első nagy kérdés, mely a keresztyénséget kezdettől fogva foglalkoztatta s melyre a tudás mindig keresett feleletet. Az evangéliumok igen szépen felelnek rá s a vallásos érzést tökéletesen kielégíthetik s gondolkozásunk mindazáltal nem nyugszik meg bennök s mig egyfelől annyira isteniti, hogy megszűnik ember lenni, addig másfelől annyira emberré teszi, hogy teljesen szétfoszlik a nimbus, melylyel körülvenni szoktuk s előttünk egy közönséges zsidó rabbi áll, a ki bölcs tanításokat osztogat tanítványinak.

Legszélsőbb felfogás található a római kath. egyházban, a mely Jézus istenítésében odáig ment, hogy még anyját Máriát is isteniti s azért égbe emelte s az ég királynőjévé tette s hogy isteni *természetét* annál feltűnőbb módon magyarázhassa, feltalálta a szűz-anya szeplőtelen fogantatásának meséjét s kiváló jelentőséget tulajdonít a hozzá intézett imádságoknak, zarándoklásoknak s fogadalmaknak. Hiába tanítja Jézus, hogy senki sem mehet az Atyához, ha csak nem az, a ki általa akar hozzá menni, mert senki sem látta az Atyát, hacsak nem a fiút, mégis az egész kath. világ Jézust félre tolvá, anyjához, Máriához menekül, mert őt tette közvetítővé Isten és emberek között. *Míg az írás azt tanítja: egy az Isten és egy a közbenjáró, az ember Jézus Krisztus, addig a tulbuzgók szerint*

a szenteknek egész serege veszi körül az Istent s ezek közvetítik az embereknek kérelmeit s rábírnák őt arra, hogy felesleges tetteiknél, szent életöknél fogva, meghallgassa a kérőknek imádságát.

Hasonlót tesznek egyes *tudósok* a mikor Jézusról szólva teljesen mellőzik földi életét s emberi voltát és teremtenek oly eszményi isteni alakot, a minő a világon éppen átfinomult isteni tulajdonságánál fogva emberként nem letehetett, a ki nem lehet eszményünk s nem lehet példaképünk, mert oly megmérhetetlen messzeségben van felettünk, hogy hozzá nem közeledhetünk, a kit túlfinom lényénél fogva nem szerethetünk s legfeljebb hideg csodálattal bámulhatunk. Ez a Krisztus nem a mi vérünkéből való vér s nem a mi husunkból való hús!

Ez a rideg domatikus fantázia elidegeníti a keresztyének ezreit, attól a Jézustól, a kit első hívei rajongó szeretettel környeztek, a kit nélkülözések árán is követtek vándorútjain s kinek a legnagyobb boldogságtól eltelve csüngtek beszédes ajkain. Igazán mondhatta tanítványainak: én vagyok a szőlőtő s ti vagytok a szőlővesszők; mert a miként minden szőlőág és fűt a legbensőbb organikus egységben van a tőjével s ágával, épp úgy csüngtek s Jézussal összeforrtak az ő őszinte hívei, kiknek szive tiszta volt, a kik éheztek és szomjuhozták az igazságosságot, a kik szomorkodtak bűneik miatt, a békesség után áhítottak s szelid béketűréssel viselték el a társadalmi élet visszasságainak minden terhét, baját, bűnét s büntetését, s a kik mindezeknél fogva boldogok voltak, mert élt bennük az Isten országa s feltétlenül remélték s vártak tulnan egy szép derült, örök életet, a hol eltűnnek a bajok, különbségek, surlódások, gondok s minden egy szent harmoniába olvad össze.

Attól a fantasztikus Jézustól elpártoltak, mert egy oly hideg lényben hinni nem tudtak, a mely nem él és nem éltet, hanem kerestek másat, a ki közelebb legyen az ő emberi voltukhoz, a kinek szívdobbanása a mienk is s azért érthetjük; a kinek gondolkozása olyan, mint más emberé s a ki legfeljebb rendkívüli tehetségénél fogva, különb mi nálunk. Egy szóval az *Isten Jézussal szembe állították az ember Jézust*, a ki mint *rendkívül bölcs ember* járt-kelt az emberek között, irgalmas szívével, végtelen jóságával s nagy lelki nyugalmával nem csak azt a benyomást tette az emberekre, hogy ő maga boldog, hanem azt is, hogy *boldogítani akar és tud. E törekvésükben* majd egy rajongót festettek magoknak, a mint forradalomra lázítja hiveit s a zsidók királyává akarván tenni magát, ott vérzik el Jeruzsálemben a Golgotha hegyén; majd egy regényhőst állítottak elébünk, mint pl. *Renan*, a ki szerint Jézus a

feletti elkeseredésében, hogy ellenségei a farizeusok mindig nagyobb és nagyobb elszántsággal s eredménynyel küzdenek ellene, egyszerre megszűnik a béke hirdetője lenni s a mint kezdetben a békét, épp oly hévvel hirdette később a háborút s lassan-lassan meghasonlik az emberekkel, szembeszáll a törvényes hatalommal s talán a maga megváltói voltában is kételkedik, míg végül Jeruzsálemben tragikus hősként elbukik. Isteni természetéről, erkölcsi fenségéről s tisztaságáról nem lehet nála szó, hisz ő még apróbb kegyes csalásokra is rá adja fejét egy vagy más csodatettében, hogy ily módon könnyebben nyerje meg maga számára a népet.

A szocialisták egy ideális szocialistát látnak benne, a ki a szeretet s egyenlőség parancsait szó szerint magyarázva arra célzott, hogy teljesen megváltoztassa a társadalmi rendet s ehhez képest eltűnjék a különbség úr és szolga, gazdag és szegény között, mert megszűnik a tulajdonjog s a vagyon közössé lesz. E társadalomban az ember nem magáért, hanem a közjóért dolgozik s a szerzemény közös. Természetes, hogy ily eszmék mellett a keresztyénség egészen más hatalom, mint a minőnek eddig tartottuk, természetes, hogy az ily eszmékkel telített nép folyton nagyobbodó bátorsággal lép fel jogainak követelésében s igyekszik a társadalomban minduntalan erősebb állást elfoglalni.

Ilyenforma Tolstoj Jézusa s keresztyénsége is, a menyiben ő is az állítólagos őskeresztyén vagyon közösséget hirdeti, a nélkül, hogy kivihetőségét megpróbálta volna. A Munkácsy Krisztusa se más, mint hideg sztoikus bölcs, a ki végtelen nyugalommal áll Pilatus előtt, a muló földi hatalommal kérkedő helytartó előtt, mert érzi s tudja, hogy az ő hatalma nagyobb, állandó s így nincs oka félni a földi hatalomtól.

Melyik ezek közül a valódi Jézus? Melyikben higyjünk? Vajjon abban az isteni lényben, a melyet az abstract dogmatikus okoskodás teremtett meg s melyből hiányzik az emberek iránt való érzék? vagy pedig abban a közönséges ember Jézusban, a ki miután vétett az erkölcsi s társadalmi rend ellen, ott áll tehetetlenül Pilatus előtt a nélkül, hogy bármit is lendíthetne sorsán?

Mennyivel szebb s fenségesebb a szentírás Isten embere, a ki tür, szenved az emberek javáért; azért, mert Isten iránt való engedelmissége s az emberiség iránt való szeretete kívánja tőle s habár kitérhetne a meggyaláztatás elől, mégis nyugodtan hal meg a keresztfán, hogy halála új élet forrásává váljék!

E kérdés azonban nem jár önmagában s egyedül. Kétségbevonják Jézus csodás születését, feltámadását, tagadásba veszik csodás gyógyításait s egyéb csodatetteit s úgy a születésére és feltámadására vonatkozó elbeszéléseket, mint az összes csudákat a költészet, mesék, mythoszok s népregék országába utalják, mivelhogy azok semmi történeti alappal nem bírnak. Sokan egyáltalán kitérnek e kérdések elől, mert attól tartanak, hogy ezeknek bolygatásával elvész Krisztusba vetett hitük is, a mely bizony nagyon gyenge lábon állhat, ha már az ily kérdések is képesek azt megsemmisíteni! Általában azt tartják, hogy csudákban csak a naiv s babonás emberek tudnak hinni, a mivel t különösen a természettudományokban csak némileg jártas emberek ilyenekben nem hihetnek. Úgy mondják: a tudományos theologia másként nem is ítélheti meg e kérdést!

A csudák kérdése nem a természettudományok körébe tartozik s azt ott joggal nem is tárgyalhatják és el sem dönthetik. A csuda a *hitnek* kérdése, a melyet filozófáló okoskodásunk irányíthat, tisztíthat, esetleg elhomályosíthat, de nem kényszerítheti az embert sem arra, hogy higgyen a csudában, sem arra, hogy ne higgyen benne.

Összefügg ez Istenről s az ő gondviseléséről alkotott képzetünkkel! S minthogy a természettudományok csak a tapasztalati természeti tüneményekkel foglalkozhatnak s mind az, a mi a tapasztaláson kívül esik, máshová tartozik, azért ha mégis erről a kérdéstről tárgyalnak, csak úgy okoskodnak, mint akármely filozófiai irány. Lehetnek s vannak csodák, a melyeket nem lehet azoknak tekinteni, mert a babonára hajló elme szüleményei; vannak olyanok is, a melyek csodás hatással lebilincselnek s nem tudunk határozni, mi bennük a való s mi nem az; de vannak esetek, a melyek kétségtelen tanúbizonyságai annak, hogy az Isten előttünk megfoghatatlan módon nyúlt bele világának folyásába s ezek a valóban csudák tettek.

A természetnek tüneményei, az azokban megnyilatkozó törvényszerűség, az elmulás s új élet támadása, mind megannyi tanúja az Isten csodás gondviselésének. Az ember alkotása, a gondolkodás különbözősége s erkölcsi cselekvésünkben való szabadság csak megerősít abban, hogy a ki a természetet így teremtette s benne az embert ilyennek alkotta, annak kell, hogy legyen hatalma csudákat tenni, azaz előttünk megfoghatatlan módon belenyúlni az emberi élet folyásába! A természetről azt tapasztaljuk, hogy vannak benne bizonyos tünemények, a melyek következetes szabályszerűséggel s ugyan-

azokat a hatásokat eredményezve mutatkoznak és hogy azokban ok és okozati összefüggést vagyis törvényességet találhatunk. De hogy azok a törvények egyfelől örökkévalók, mint a hogy felvenni szoktuk, az az emberi tapasztalással nem igazolható, mivel az örökkévalóság fogalma tapasztalásunkon kívül eső ismeretlen fogalom; másfelől a sokszor hangoztatott természeti harmonia s a törvények egybehangzó működése éppen hogy meg nem áll, mert a természetben lévő folytonos harez, pusztítás s elmulás, új tünemények, új alakulatok s új élet ezt lépten-nyomon czáfolják s azt bizonyítják, hogy itt egyik törvény a másik ellen dolgozik és a mit a teremtő erő egyik kezével alkotott, azt egy másik erő az idő kiszámítható pontossággal elpusztítja. A hol a természettudós okoskodása elveszti a talajt s elejti a fonalat, oda jó a vallásos okoskodás, a mely azt mondja, hogy az időn és téren túl kell lennie egy bölcsen akaró lénynek, a mely felül van minden változáson és elmuláson, a kinél a természetnek ez a titáni küzdelme végső okát s békés kiegyenlítését találja s a ki ura a természet mindennemű törvényének s ez okból céljai szerint úgy alakítja s alkalmazza azokat, a mint azt bölcsesége szerint jönak és szükségesnek találja.

Mi azonban sokkal gyarlóbbak vagyunk, semhogy abba a csudálatos gondviselésbe eszünkkel behatolni tudnánk, sokkal keservesebbet tudunk, semhogy önhittent elbizakodva megtagadhatnók ettől a lénytől, a kit Istenünknek nevezünk, a szabad elhatározása szerint való cselekvést. Alig vagyunk képesek felfogni a földön szemeink előtt elfolyó életet s a körülöttünk végbemenő események oki és okozati viszonyait; hogyan szólhatnánk olyasminek létezéséről tudományosan, a miről azt állítjuk, hogy homályos sejtelmünk sincs róla. Felelhetünk-e arra, hogy a millió meg millió csillagokon vannak-e élő lények s ha vannak milyenek azok s milyen életet élnek? Felelhetünk-e arra, hogy tapasztalati tudásunk feltétlenül biztos, mint állítani szokták, holott pl. a villamosság korszakában azt se tudjuk, hogy mi a villamosság s holott tudjuk, hogy a világosságról, erről a megfoghatatlan valamiről tulajdonkép fogalmunk sincs? Hogyan állíthatjuk tehát, hogy az, a ki mind ezek felett áll s ezeket bölcsen elrendezte, nem tehetné a maga világában azt, a mit jönak talál s a mit mi meg nem érve csodának nevezünk? Ha magunknak szabad akaratot követelünk, miért vonjuk azt meg az Istentől? Nem teszszük-e szegénynyé az Istent, a mikor elveszszük tőle a szabad elhatározás lehetőségét s olyannak képzeljük őt, mint a ki művét tökéletesen elvégezvén örök nyugalomra tér s hagyja világát,

mint valami óraművet, hadd forogjon s haladjon a maga útján, hogy neki boldog egyhanguságban lehessen tölteni örökké való életét?

Az Isten olyan felfogása, a mint azt a ker. vallás s a józan ész követeli, tanítja, nem hogy kizárja, hanem ellenkezőleg követeli a csuda lehetőségét. Sőt lehetőségét sokszor elismerik azok is, a kik különben tagadják létezését, csak más nevet adnak neki, a mikor azt egyszerűen a természet *titkának*, vagy *véletlennek* mondják.

Mikor az *angol flotta* II. Fülöp spanyol király hajóhadát egy szélvész segítségével tönkre tette, a *vallásos angolok* azt az Isten sajátzerű gondviselésének tulajdonították s az emlékérmekre azt írták: *deus afflavit et dissipati sunt*, ráfujt az isten (a flottára) s a hajók szétszórattak. *A modern ember ezt véletlennek mondja*, azaz olyanak, a minek okát nem ismeri, a mit számításba nem vehet fel, mert nem rendelkezik felette. Vajjon nem csudálatos-e, hogy ily véletlenségek gyakran nagy szerepet játszanak, sőt sokszor döntők az emberiség fejlődésében?

Jézusnak is, mint az Isten által küldött megváltónak, a kinek legnemesebb élethivatás jutott osztályrészül, kellett csudas hatalommal bíznia, hogy hivatását betöltse s Istentől való küldetéséről bizonyosságot tegyen.

Nem kell azonban azt gondolni, hogy mind azt, a mit valaki meg nem ért, már csodának kell venni és hogy csodatételre bárkinek s akármikor van felhatalmazása. Ha ez így állana, akkor nagyon sok téves felfogást s babonát a csudák közé kellene sorolnunk. Rendkívüli időkben nagy fordulópontok s fontos időjelzők szoktak sok csodás eseményt felszínre hozni s Isten kegyeltjei, a kik az ily idők központjában állva közreműködnek s az idők jeleit megértve szószólói Isten akaratának.

Nem csekély támadásokban részesül napjainkban Jézus *tanítása is*. Eddig általában abban a *hitben éltünk*, hogy a mit az evangéliumok Jézus tanításáról közölnek, az mind krisztusi eredetű; most azonban tanításának eredetét is kétségbe vonják, azt mondván, hogy ezek a tanok részint *zsidó*, részint más vallásokból *kerültek jézusi tan* neve alatt forgalomba. A miben mi hiszünk, a mit mi vallunk, annak talán semmi köze Jézus tanításához!

Honnan erednek ezek a kételemek s támadások? A kutató elme biztosat akarna tudni szent irataink keletkezésének viszonyairól, de mivel kellő adatok hiányában biztosat nem mondhat, fáradsága sokszor hiábavalónak bizonyul, így arra a következtetésre jut, hogy a miről ezek az iratok szólnak, az nem érdemel hitelt. *Ez a következtetés azonban nemcsak*

hogy nem jogosult, de nem is helyes, mert abból, hogy valamiről nincsen biztos tudomásunk, korántsem következik, hogy az nem létezik. Abból, hogy a világ egyes testeiről, vagy az azokon létező állapotokról semmi tudomásunk nincsen, senki sem következtetheti joggal azt, hogy azok a testek nem léteznek, vagy hogy ott semmiféle élet, szerves vagy szervetlen anyagok s természeti tünemények nem léteznek! Azt lehetségesnek mondhatjuk, hogy egy vagy más tárgyról subjectiv tudomásunk nincsen s hogy az ránk nézve nem létezik, de ebből a teljes nem létre nem következtethetünk.

Ha sem a *csudák*, sem a *tanítás*, sem az *események* nem valók, a melyeket evangéliumaink elbeszélnek, akkor továbbkövetkeztetve maga Jézus sem létezett soha. Ilyen következtetésekre is jöttek már sokan. *Strauss Dávid*-nak, a hirhedt német theologusnak hírét bizonyára sokan hallották már. Sokat olvasott munkájában ritka éles logikával igen merészen bizonyítja, hogy mind az, a mit az evangéliumok Jézusról írnak, szép népmesék, adomák s költői képek, mythosok és mi Jézusról semmit sem tudunk. Jézus soha nem is létezett; ő a nép fantáziájának szülöttje. Az emberiségnek kellett valami megváltó; az emberek szívében élt s elterjedt tanoknak kellett valami messiási egyéniség, a kire mindazt ráruhazza, a mit szépen elképzelt megváltójának eszményképére ráruházni kellett. A keresztyén módon érző s gondolkodó szép lélek teremtette meg Jézusnak képét.

Végső szalakig kutatva az egyes történeti eseményeket, minden személynél s eseménynél lehet kételyeket felhozni a szerint, a mint a rólok tanuskodó közleményeknek hitelt adunk, vagy elvetjük őket. Ily módon nagyon könnyen lehet kétségbe vonni Árpádnak létezését s a magyaroknak bejövetelét is. Könnyű belátni, hogy az ily okoskodással s kételyekkel senki sem nyer, mert valamikép csak ide kellett jönniök őseinknek s valami vezetőjük is csak volt, a ki a nagyszerű művet végrehajtotta velök s a hazát oly bölesen biztosította még a késő utódoknak is?!

Ámde a kétkedés ördöge még itt sem állapodik meg, hanem tovább megyen logikus következtetési fonalán; a biblia tekintélyének s hitelességének kérdésében is a tagadás állapontjára helyezkedik. Vitássá lesz a szentírás tekintélye. Ez pedig igen nagy jelentőségű s az egész társadalmi életünkre kiható dolog. A biblia ugyanis a föld népeinek, különösen a legkiválóbb, leghatalmasabb s a vezető népeknek oktatója, nevelője, irányítója, szomorú időkben vigasztalója s bátorítója, jó időkben mérséklője s önmegtartóztatásra s józan belátásra

szoktatója: egy szóval úgy valláserkölcsei, mint társadalmi életének legbiztosabb fundamentuma, s fentartó s éltető tényezője volt. Ha ettől az éltető táplálékától fosztják meg, ha a biblia isteni tekintélyének hitét lerontják, akkor feltétlenül bekövetkezik a nép züllése s a társadalom s nemzeti élet elpusztulása. A régi támadásokat folyton megújító erővel folytatva felhozzák a legujabb babiloniai ásatásokat is, s azoknak eredményeit célzatosan annak igazolására használják, hogy a mi a szentírásban ősrégi, szép és értékes, az a babiloniaktól átvett, elköleszött s nem isteni eredetű lomnak kell venni.

A biblia nem lehetne többé az a szent könyv, melyet több ezer évnek hagyományos tekintélye megszentelt, melynek szelleme fényes napként világította be s világítja be most is valláserkölcsei életünk egét. *Sötétségben botorkáló s vad szenvedélyek* által üzött tömegekké válnának a nyugat népei s nemzetei, megfosztva a vallás legfőbb támaszától s az üdvnek legfőbb forrásától, az írásban foglalt isteni kijelentéstől s annak a lelkiismeret által is követelt tekintélyétől.

Végso eredménye ennek az *atheismus*, az Isten lételének s az erkölcsi világrendnek tagadása, a mely a sokat emlegetett *Nietzsche* s a materialistáknak nevezett bölcselekedőknek napról-napra jobban terjedő pessimista tanai mellett hatásosan végzi erkölcsrontó, anarkista munkáját!

Íme ezek a kételyek és vitás kérdések végig húzódnak korunk míveltségén s felfogásán s egymásba erősen kapcsolódó láncszemekként lenyüggőzik sokszor még a higgadt, józan gondolkodókat is. Mert a mint egyszer a kételyek sikamlós lejtőjére meggondolatlanul rálépünk, feltartóztatás nélkül rohannunk lefelé, lelkiünk vergődik, lelkiismeretünk aggodalommal telik meg s remegve nézünk jövőnk, boldogságunk s üdvünk elveszte s romjai felé.

Mit tegyünk hát? Vessük el a tudományt, a mely e kételyeket felszínre hozta s mely a gondolkodásra való tanítás mellett ily eszméket is vitatárgyává tesz?

Ez a középkorba való lenne, a mikor a szabad szóért börtönbe vetették s máglyára hurczolták a tudomány bajnokait. A hamis tanok hirdetőit nem szabad martirokká tenni, hogy martiromságukkal a jóhiszemű s tapasztalatlan tömegeket annál könnyebben magokhoz édesgessék s megrontsák. A *hazug* tévtanokkal szemben csak az *igazság* fegyvereivel lehet igazán harcolni; a hitetlenséget csak a hit, az erkölcselenséget csak az erkölcsösség győzheti meg.

Ha meggyőzzük az istentagadót arról, hogy boldogtalanságát csak az Istenben való hit s a belé vetett bizalom, gyer-

meki szeretet, tisztelet s félelem szüntetheti meg és ezt saját példánkkal, emberszeretettel, vallásos erkölcsös életünkkel igazoljuk is, lehetetlenség, hogy be ne lássa a vallás boldogító erejét s maga is vallásossá, istenthivővé ne legyen.

Ha hiszünk az Istennek gondviselésében, atyai jóságában s mindenhatóságában, hinnünk kell a kijelentésben is s csodás működésében, hinnünk kell abban, hogy az ő útjai végére mehetetlenek, bölcsesége megfoghatatlan s akkor elhiszszük, a mit már az ó-szövetség bölcs írója mond: az istenfélelme a bölcsesség kezdete s csak a bolond mondja az ő szívében, hogy nincs Isten.

Míg szívünkben annak bizonyossága él, hogy a mit a szent írás tanít s a legkülönbözőbb példákkal megvilágít, hogy a mit népek és egyesek történetéből elbeszél, bármilyen legyen is az, hogy az mind a mi okulásunkra, tanításunkra, javításunkra s vigasztalásunkra szolgál, addig megmarad a tekintélye is, bármiként szóljanak a tudósok nézetei az egyes bibliai könyvek keletkezéséről; míg a biblia a lelkiismeretünkhöz tud szólni, azt ébren tartani s a benne foglalt erkölcsi igazságok megvalósítására lekötni, addig sem az álproféták hirdetése, sem a hiú áltudósok támadásai nem árthatnak neki. Igen, a tudomány nem árthat neki s társadalmi köztudatunkból ki nem küszöbölheti. Ámde tartozó kötelességünk nekünk is a valódi tudomány fegyvereivel megvilágítani a valót, hogy a mint egy felől küzdünk a babona, tudatlanság, balhit, gonoszság s lélekölő rajongás ellen, úgy másfelől a tudomány kinövesei ellenében védjük az igaz vallásosságot. A kételyek s vitás kérdések szépen eltűnnek s a vallás boldogító hatalma lelki nyugalommal s boldogsággal tölti el lelkünket.

Legkevésbé árthat a természettudomány. Van-e az emberi szemléletnek nagyobb, gazdagabb s változatosabb tere Isten csodás gondviselésének tanulmányozására s megfoghatatlan bölcseségének imadására, mint a nagy természet milliárd lényei-vel s azoknak változatos létezésével? Van-e közelebb eső, érdekesebb s az embert Istenhez könnyebben vivő tudományos foglalkozás, mint az emberi élet s lélek kérdéseinek tanulmányozása! S mind ezek mire oktatnak bennünket? Nemde arra, hogy a természeti tünemények s jelenségek között látjuk ugyan az összefüggést, de annak mélyebben fekvő létokait nem ismerjük! Látjuk az emberi élet s lélek megnyilatkozásait s tehetségeit, de maga a lélek homályos s láthatatlan marad előttünk! Végeredményben oda kerülünk a tudomány által, a honnan a *vallásos lélek kiindul*. Belátjuk, hogy csoda sok, végtelen sok van a természetben s elbizakodott önhittség s

fékezhetetlen nagyravágyás vezet minket, a mikor a mult hagyományaival csupa elvből szembe helyezkedünk. *Megértjük Jézust* s hiszünk tanításának igazságában, nem azért, mert egyik, vagy másik apostol írta meg életét s tetteit, hanem azért, mert *igazságokat* tanított, mert *boldogításunkra* jött, mert levette szemünkről a hályogot, mely lehetetlenné tette, hogy világosan tisztán láthassunk s megszabaduljunk a nyügtől, a mely ólomsúlykent nehezedett az emberiségre s megtanuljuk azt, *hogy mindnyájan* egy atyának gyermekei vagyunk, a kit sem áldozattal, sem bőjttel, sem mosakodásokkal, sem pedig imádságok elmorzsolásával nem tisztelhetünk, hanem egyedül a gyermeki szív őszinte tisztaságával s alázatával, mert ő lélek és a kik imádják szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják őt.

Ezek a ker. vallásnak azon főbb kérdései melyek sokszor felszínre kerülnek, a melyek felett vitatkozunk, kételkedünk és végül is valaminemű feleletet keresünk! Felvettem őket nem azért, hogy megadjam mindegyikre a választ, hanem azért hogy felhívjam a figyelmet e kérdéseknek nagy jelentőségére s azokra a veszedelmekre, melyek e kételyek nyomában járnak. Különösen azonban arra, hogy holmi kétes értékű frázisok hatása alatt ne csábítsuk el magunkat attól a biztos fundamentumtól, a mely a Jézus Krisztus s ne higyjük, hogy a ker. vallás képtelenné vált az emberiség üdvözítésére, le kell tehát rombolni mindent, a mit alkotott s helyet csinálni új előttiünk ismeretlen alkotásra váró eszméknek.

Ellenkezőleg, a bibliai keresztyénség, a mint azt a szent írásból megismerhetjük s az emberiség történetéből beigazolhatjuk, miként eddig, úgy továbbra is világító fáklyája lesz az emberiségnek az igazság keresésében, hatalmas emelője s buzdítója a boldogság megszerzésében, szomjat oltó forrása az üdv után szomjazóknak és tiszta békét nyújtó a bűnök között vergődő s Istenéhez visszatérő léleknek.

Mayer Endre.

T Á R C Z A.

EGYHÁZTÖRTÉNETI APRÓSÁGOK.

I. *Independens volt-e Szilvásujfalvi?*

Újabb egyháztörténetíróink többnyire independens mozgalomnak tekintik azt, a melyet Szilvásujfalvi Anderko Imre, nagyváradi lelkész és esperes támasztott a tiszántúli ref. egyházkerületben a XVII. század elején. Én is így irtam a Theologiai Ismeretek Tára illető helyein, a hol különben alig is lehetett egyéb a hivatásom, minthogy az eddig megállapított és elfogadott nézeteket állítsam össze. Most már azonban a magam e felőli vizsgálódásai után más nézetre tértem, a mely röviden megmondva az, hogy nem independens volt Szilvásujfalvi, hanem egyszerűen ellensége az episkopalismusnak, a ki valószínűleg a tiszáninneni egyházkerület szervezetét akarta volna átültetni a tiszántúliba is.

Erre lehet következtetni az ügyre tartozólag fenmaradt összes kútfőkből, habár — sajnos! — nincsenek is köztök a Szilvásujfalvi tételei, legalább is nincsenek mindannyian és a saját fogalmazásában. Megvan azonban egy részök a nagynevű Pareus Dávid heidelbergi egyetemi tanár egyik, ez úgymint írott levelében. Álláspontjuk megszilárdítása végett ugyanis hozzá fordultak a tiszántúli hatalmasok, hogy nyilvánítsa véleményét, de a mely — mellékesen megjegyezve — nem mindenik részletében nyerte meg tetszésöket, úgy, hogy új levélváltásnak látták szükségét, csakhogy persze az ők kedvökért nem változtatta meg különben is helyes nézetét Pareus.

Eredetileg arra volt felhíva egyebeken kívül, hogy véleményyt mondjon Szilvásujfalvinak a rend elleni három vétségéről, vagyis tételei közül ama háromról, melyek minden bizonynyal a leglényegesebbek lehettek, s a melyeket így

foglal össze válaszában a heidelbergi híres tudós: 1. superintendenst ismervén magok közt, visszaállítják így a pápai zsarnokságot; 2. mivel hatalmat adnak rá a superintendensnek, hogy bebörtönöztesse, megkötöztesse vagy pénzbüntetéssel sújtsa a hibázó lelkészeket, visszaélnek az egyházi hatalommal; 3. a lelkészjelölteket a felszentelés előtt esküvel kötelezik némely pontokra, a mit — úgy látszik — szintén helytelenített Szilvásujfalvi.¹

Közülök az 1. és 3. pontokban nem is talált visszavonni valót az ügyével foglalkozó egyik nagyváradi zsinaton — mint Pareus írja —, ám a másodikat, illetőleg az annak alapjául szolgáló, kitalált vagy valódi eseteket elismerte ugyanott rágalmaknak. Mindamellett utólag ismét tények gyanánt hangoztatta őket, és ezért üldözték aztán mind a halálig. És éppen az a furcsa, hogy mégis ugyanezen a ponton zúdultak fel a püspöki jog védelmére Pareus ellen, ki egyedül a pénzbüntetés gyakorlatát tartotta megengedhetőnek velök ellentétben. a mivel pedig akarattuk ellenére is igazat adtak a földönfutóvá tett kiváló embernek, kinek csak annyi volt a bűne, hogy elve volt és visszaélést leplezett le. Egyébiránt a maga erőszakosságait, noha nem nyíltan és egyenesen, hanem csak közvetve elismerte még Hodászi is, részint a zsinati jegyzőkönyvben², részint Pareus elébe ez irányban föltett kérdésével.

Szemügyre véve tehát a Szilvásujfalvi tételeit, állapítuk meg immár belőlök, hogy mi volt az ő elvi álláspontja? Semmi egyéb, mint az, hogy eltörrendő a superintendensi hivatal. Ennyiből áll-e az independentismus elve? Dehogy! Absolute függetlennek tekint minden egyházközséget egymástól, és nem enged meg köztök semmiféle kötelező kapcsolatot. Szilvásujfalvi viszont semmi kifogást nem tett az esperesi hivatal és az egyházmegyei szervezet ellen, — és ha igazok van azoknak, a kik sértett ambícióból eredőnek tekintik az ő egész actióját, mert tudniillik nem ő nyerte el a püspöki állást, ebben a tekintetben teljes bizonyítékul szolgálhat nekik ez állításom mellett az a körülmény, hogy maga is esperes volt Szilvásujfalvi, tehát szerintök nem lehetett ellene e hivatalnak, mivel elérte. Én azonban nem akarom a lelkét búvárolni

¹ Lampe-Ember: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 349. l. Pareusnak az első levele egész terjedelmében van közölve a 348—353., a második levele pedig a 353—354. lapokon.

² Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev reformált egyházkerület történetéhez*. I. füzet. Debreczen, 1894. 18—19. l.

egyik irányban sem, hanem csak arra támaszkodom, a mit az adatok beszélnek róla.

Nézetének csakhamar megnyert három egyházmegyét, tehát nem ennyi vagy annyi gyülekezetet, a mint az independentismus szellemében történni kellett volna, hanem bizonyos számú gyülekezetek szervezett egyházi felsőbb hatóságait, a mi azt bizonyítja, hogy az esperesi igazgatás és egyházmegyei kötelék keretében maradt nézetei hirdetésével és elvtársai toborzásával. Nem independens eszméket terjesztett tehát, hanem csak a püspöki igazgatás ellenieket. A zempléni egyházmegyéhez tartozó Szilvásujfalu anyaegyház szülöttje, s az ugyanazon egyházmegye kebelében levő sárospataki iskola növendéke később is ragaszkodott a gyermek- és ifjú-korában megismert és, mint látszik, megkedvelt egyházi szervezethez, melyhez hasonló az ő propagandájának megkezdésekor más-hol is volt a magyarországi protestantismus körében: a dunántúli, jobban mondva sopronvasvármegyei lutheránusoknál. Mikor pedig látta a Hodászi erőszakosságait, idején valónak és helyesnek találta fel is lépni meggyőződésének érvényesítése érdekében. Könnyen meglehet, hogy ha Hodászinak a zsarnoki eljárása nem tölti el lelkét méltatlankodással, talán sohasem is kap kedvet elve hangoztatására.

A Szilvásujfalvi meggyőződésének lényegét egyáltalában nem tüntetik fel más színben és másképpen a Hodászi „orthodox állításai az egyházi hatalomról“¹ sem, melyeket 16 pontba foglalva vitatételekül tűzött ki az 1610-iki nagyváradi zsinaton fölszentelendők elé, a mi egyébiránt szintén nem mondható a legtapintatosabb eljárásnak. Több helyen találhatunk ugyan bennök czélzást a Szilvásujfalvi nézetére és czáfolat-félét vele szemben, így a 8., 10., 13., 14. és 16. pontokban, de egyikben sincs egy szó sem, a mi az előadottakon túlmenő nézetek ellen szólónak volna tekinthető, pedig mikor így is „turbator“-nak kiáltották ki, milyen hatalmas támadásokat lehetett volna intézni ellene, ha csakugyan independentismust hirdet vala. Így azonban általában a püspöki hivatal védelmezésének szándéka és czélzata vonult át az egész Hodászi-féle munkálaton.

Az a kérdés vethető még fel e tárgyban, hogy miért segédkeztek hát a Szilvásujfalvi elítélésében azok a tisztánbeli lelkészek is, a kik jelenvoltak a most említett 1610-iki

¹ Lampe-Ember: i. m. 339—343. I. Eredetileg külön füzetben jelent meg 1611-ben.

zsinaton? Mindenesetre megfejtést igényel. Én a magam részéről abban a mindig megnyilatkozó jelenségben találok rá feleletet, mely szerint a hatalmon levők, még a homlokegyenest ellenkező nézetűek is örökösen támogatják egymást a hatalmok ellen támadó törekvésekkel szemben, a „kéz kezet mos“ elvénél fogva. A francia köztársaság és a muszka czarizmus csodálatos barátsága élő példa rá, és a leghathatósabb bizonyosság. Azoktól pedig, a kik nem nyugosznak meg ennyiben, azt kérdezem, hogy miért irt alá három tiszáninneni egyházmegye a debreczeni 1567-iki zsinat kánonainak, melyek határozottan a püspöki igazgatás alapjára helyezkedtek? Ha tudnak rá felelni, akkor megfeleltek egyúttal az imént fölvetett kérdésre is; ha nem tudnak, akkor erre nézve is megmaradhadtunk a mellett, a miben én kerestem a feleletet. Különb akármért voltak is Nagyváradon a tiszáninneniek, az az egy bizonyos, hogy Szilvásujfalvi nem volt independens.

II. Mikor voltak legkevesebben a magyar róm. kath. főurak?

Tóth Ferencz¹ az 1560. körüli időre, Warga Lajos² pedig Miksa királynak az idejére teszi azt az először Szentiványi Márton, jezsuita irónál³ feltüntetett állapotot, melynél fogva valamikor csak három mágnás akadt Magyarországon, a ki megmaradt a római katholicismus kebelében. Szentiványi tudniillik úgy határozza meg ennek az idejét, hogy „a jezsuiták nyilvános iskolának felállítása előtt“ (ante introductionem publicarum scholarum societatis Jesu) volt ilyen szomorú helyzetben a pápás egyház. Tóth Ferencz az Oláh Miklós esztergomi érsek által Magyarországra hozott jezsuiták nagyszombati iskolájára érti ezt a meghatározást, a mely iskola tudvalevőleg 1561-ben nyílt meg. Van tehát némi, eltagadhatatlan jogosultsága a Tóth Ferencz állításának. Nem tudom ellenben el se képzelni, hogy honnan vehette a maga datumát az egyébiránt Tóth Ferenczre hivatkozó Warga Lajos? Ennek ugyanis az én tudásom szerint teljességgel nem lehet semmi indoka, habár az ő tekintélyére támaszkodva máshova is utat talált ez a nyilvánvaló tévedés.

¹ A magyar- és erdély-oroszai protestáns eklézsiák históriája. I. drb. Komárom, 1808. 58—59. l.

² A keresztyén egyház történelme. II. k. Sárospatak, 1887. 243. l.

³ Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. Nagyszombat, 1699. 127. l.

További kérdés aztán, hogy hát a Tóth Ferencz datuma megfelel-e a valóságnak? Szerintem nem felel meg, még akkor sem, ha hitelesnek vesszük a Szentiványi állítását, mert még ebben az esetben is a jezsuitáknak csak a másodszori betelepítése után felállított iskoláikat tekinthetjük olyanoknak, mint a melyeknek azzal a fordulattal járt együtt a működésük, hogy az addig szünetlenül fogyó róm. kath. főnemesség folyvást szaporodott azontúl. Közönségesen tudva van ugyanis, hogy a jezsuiták első magyarországi tartózkodásuk alatt, mely hat évig tartott mindössze, ha érték is el netalán eredményt, az semmi esetre sem volt és lehetett maradandó hatású. Hiszen éppen ezen hatévi munkásságuk színterén: az esztergomi róm. kath. egyházmegyében, és éppen az ott létök alatti s távozásuk utáni évtizedek alatt történt a protestantismus javára olyan óriási változás, hogy míg az egyházmegye plébániáinak száma még a XVI. század közepe táján is megközelítette a kilenczszázat, addig a XVII. század elején alig 100 plébános működött e nagy területen.¹ A plébániák, illetőleg a róm. kath. vallású községek számának pedig feltétlenül egyenes arányban kellett állania a pápás földesurak: mágnások és köznemesek számával.

Vizsgáljuk meg most már a Szentiványi állításának hitelességét! A Tóth Ferencz fordítása szerint ide vágólag így szól ez a nagymunkásságú jezsuita író: „Már-már annyira ment a dolog, hogy a jezsuiták közönséges iskoláinak felállítások előtt egész Magyarországbán a katholicus valláson csupán három mágnások volnának, a nemesek közül pedig alig volt csak egy is, mint bizonyítja Arator István, egy a magyarországi elsőbb jezsuiták közül a maga kézírásában.“ Mielőtt rátérnék az Aratorról bizonyítottakra, mellékesen megjegyzem, hogyha Szentiványi a magyarországi „elsőbb“ jezsuiták közül valónak tartja őt, akkor a jezsuita iskolák felállításának ideje alatt sem értheti az 1561. évet, hanem csakis a század vége felé való bejövetelők korát. A közvetlen forrás azonban mégis Arator, illetőleg Szántó István, a kire hivatkozik Szentiványi. Neki egyetlen kézírata maradt fenn s csupán abból merithetett akár Szentiványi, akár más. Címe: „Brevis et succincta descriptio, quo tempore et qua occasione haereses in Ungariam et Transylvaniam fuerint invectae, quem progressum habuerint et quis modus sit eas extirpandi per Rev.

¹ A Pallas Nagy Lexikona. VI. k. 512. l.

Patrem Stephanum Aratorem S. Jesu Anno Domini 1600.“¹ Ez a munkája sincs meg egészen, de az a része mégis megvan, a melyben a reformáció elterjedéséről és ennek a mértékéről beszél.

Elmondja benne, hogy a lutheránus eretnekség leginkább Felsőmagyarországon (Erdélyről külön szól): a bányavárosokban és falvakban virágzik, a hol vegyesen laknak németek és tótok s velök csekélyszámú magyar nemes . . . A kálvini gonoszság leginkább (az ecsedi) Báthory István birtokán uralkodik, a ki pártfogójuk. Három helyen van nevezetesebb gimnáziumuk: Sárospatakon a Dobó városában, Debreczenben és Váradon. Ezekről a helyekről bocsátják szét lelkészeiket . . . A bányavárosokban tehát a lutheránusok, az alföldi városokban és falvakban pedig a kálvinisták kiirtották Nyitraig az egész kath. vallást, *alig tizen vagy tizenketten találtak nemes embereket, a kik családokkal együtt megőrizték a kath. hitet.*²

Később a római katolikus egyház helyreállításához szükséges módozatokról tárgyalván, kifejezést ad abbeli hitének, hogy ha ezek végrehajthatnak „hamarosan újra virágzásnak indul a kath. hit Magyarországon, ha *százszorosan nagyobb is az eretnekek pártja a katolikusokénál*“.³

Elmondja azt is, hogy az összes várakban és városokban, melyek Rudolfnak engedelmeskednek, eretnekek a parancsnokok, Kassa és Győr kivételével, és ezeken a helyeken is mindig eretnek kapitányok voltak, csak két évvel azelőtt is.⁴

Még egyszer megemlészik a római katolikus nemesek számáról, még pedig itt specialiter a főnemeseikről. Megállapítván, hogy *könnyebb azt megszámlálni, hogy hányan katolikusok, mint azt, hogy hányan eretnekek*, névszerint elő is sorolja amazokat imígyen: *Pálfy Miklós*, a dunáninneri magyar sereg vezére katolikus és igen jó ember volt, de emez 1600. évi ápr. 24-én csendesesen elhunyt az Úrban, négy nagyreményű fiút hagyva hátra; hasonlóképpen katolikus *Draskovich János* és *Istvánfi nádori helyettes*, *Pethő Kristóf*, *Daróczi úr*, *Székely úr*; még kevesen akadnak az *alsóbb nemesek közt* katolikusok. A többiek lutheránusok és kálvinisták . . .⁵

Mindjárt ezután beszél a jezsuita iskolákról s hatásukról, előadván, hogy *igen sok nemes gyermek tért és tér át az ők magyarországi iskoláikban, de sokkal több a bécsi gimnázium*

¹ Közzétette Müller Frigyes az „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde“ új folyama XIX. kötetében. (581—596. l.).

² U. o. 585. l. — ³ U. o. 588. l. — ⁴ U. o. 589—590. l. — ⁵ U. o. 590. l.

ziúmukban, a hora tanulni szoktak menni a gazdagabb és tekintélyesebb nemesek“.¹

Az erdélyi állapotokat külön ismertetvén, itt is előadja, hogy „a mágnások közül kevesen maradtak állhatatosak: Báthory István és Kristóf családjokkal, Toldi István és Albert családjokkal, Kereszturi Kristóf, Telegdi Mihály, Makai Dénes, Deák Márton . . .“.²

Míndez kétségbe vonhatatlanul bizonyítja, hogy Szentiványi, bár nem nagyon, de tódítva és túlozva közli az Arator állítását. Persze csak is azért történt az egész, hogy a jezsuita iskoláknak már Aratornál is éppen a katolikus nemesség megfogyásával kapcsolatban jelzett érdemét még az igazinál is nagyobbnak mutathassa be s hogy feltüntethesse az Aratortól festett állapot számszerinti ellenképét, mely szerint iskoláik működése folytán az ő korában immár alig vannak hármán a mágnások közt eretnekek.

Am a történeti igazság mindenképpen az, a mi a közvetlen és hiteles tanúnak, Aratornak a munkájából tetszik ki. Az tudniillik, hogy a magyar protestánsok a XVI. század végső éveiben voltak az ország egész népességéhez viszonyítva a legnagyobb számmal s viszont ekkor voltak legkevesebben a róm. katolikus főurak, a mikor az 1587-ben Magyarországra ismét betelepített, Erdélyben pedig 1579-től, illetőleg 1595-től működő jezsuitáknak ezekben az időpontokban szervezett iskoláiból még nem kerültek ki az elcsábított növendékek s még nem kezdhették meg uradalmaikban az ellenreformációt, a melyre pár év multával teljes készüllettel bocsátották ki őket mestereik. Az ők kitanultságuk, illetőleg nagykorúságuk elérésekor indult meg az állami hatalom erőszakosan rekatholizáló munkássága is. Ennyi hatalmas tényező ellenében bizony fogynia kellett a protestáns egyháznak. Még a Pázmány ereje sem lett volna szükséges a nagymértékű hanyatlásához!

III. A sárosi ref. egyházmegyének egy ismeretlen esperese, s adat irodalmi működéséhez.

Tudvalevő, hogy a tiszáninneni református egyházkerület egy bizonyos időszakban nemcsak abból a négy egyházmegyéből (tractus, senioratus, dioecesis stb.) állott, a melyek aztán 1735-ben püspököt választottak magoknak, 1799-ben

¹ U. o. 591. l. — ² U. o. 595. l.

pedig egyelőre hét egyházmegyévé osztattak be, hanem volt még rajtok kívül, tőlök függetlenül sárosi (sárosmegyei) egyházmegye is. Ennek az egyházmegyének a létezési idejét Debreczeni Ember Pál¹ a XVI. század utolsóelőtti évtizedétől a XVII. század közepe előttig tartónak mondja, vagyis mintegy felszázadot magában foglalónak tekinti. Egyházközségei azonban az egyházmegyei kapcsolatuk megszűnte után is jó részben fenmaradtak az abauji egyházmegyéhez csatlakozva, s lassanként pusztultak el, míg egy se maradt belőlök. Ez egyházközségeket is felsorolja Ember Pál, de kihagyja közülök azt a kettőt (Balpataka és Tótselymes), melyeket a soproni országgyűlés elé 1681. évi november 9-én a vallásügyben terjesztett királyi resolutio articularis helyeknek tervezett Sárosmegyében a reformátusok részére.²

Az egyházmegye létezési idejére vonatkozólag Ember Pálnál található véleményt viszont egyáltalában nem módosítják az újabban megismert adatok sem, úgy, hogy ma is valószínűnek tarthatjuk, hogy a szepes-sárosvidéki kryptokalvinista hitvitákkal s igazában kálvinista mozgalmakkal kapcsolatban kezdődött a szereplése az önállóvá alakult sárosi református egyházmegyének s a mennyiben az 1630. és 1644. közötti években szűnt meg valamikor külön léte, föltehetőleg az utóbbi datumot nem sokkal megelőzőleg kell keresnünk a megrontatása idejét, annál is inkább, mivel Ember Pál szerint az 1630-ban működő Abany János esperes utódja tovább vitte tisztét egy évtizednél.

A sárosi egyházmegye espereseinek névsorát ebből lát-szólag szintén összeállította Ember Pál, de mint az alábbiak bizonyítják, nem egész teljességgel. Lehet benne több hiány is, mint a mennyit pótolni fogok a jelen alkalommal, de bizonyára nem fölösleges dolog a már most pótolhatót addig is pótolni, míg esetleg más a teljes névsort adhatja valamikor. Esperese volt ugyanis ennek az egyházmegyének az Ember Páltól felsoroltakon kívül Tolnai Balog János is. Ugyanaz a Tolnai Balog János, a kiről a következőket mondja Bod Péter³: „Élt vége felé a XVI. századnak és az elein a XVII-nek; az Homonnai nagy urak papjok Ungvártt és az körül való ekléziák-

¹ Lampe-Ember: *Historia ecclesiae reformae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 579—580. l.

² Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. k. Budapest, 1893. 488. l. hol Tótselymes helytelenül Tótselmeznek van írva.

³ Magyar Athenas. 1766. 295. l.

nak esperestjek, szép tudományú és hirű ember, a kinek sok tudósokkal, Pareusszal is gyakor levelezése volt. Szép tehetsége volt a versírásban s arra nagy hajlandósága is; az akkori szokás szerint borostyán-koszorús versíró is volt. Emlékezik róla Bocatius és holmi verseit ki is nyomtattatta. Sok helyt találtaknak elmés, szép versei.⁴

Eppen versei tartották fenn sárosi esperes voltának az emléket is. Az „Epicedia in praematurum obitum Generosi Domini Christophori Darholtzde Finta etc. ab aliquot doctis ac piis viris conscripta . . .”¹ című, Bártfán 1602-ben nyomtatott füzet tartalmát ő gyűjtötte össze s ő rendezte sajtó alá, ellátva előszóval is, melynek így írta magát alá: „ . . . Joannes Balogus, Tolneus Reviscsensis, Pastor Ecclesiae Kapiensis et *Senior fratrum Comitatus Sáros* indignus.” Bizonyos belőle, hogy 1602-ben ő volt a sárosi egyházmegye esperese. Kérdésbe volna ugyan tehető, hogy nem lutheránus volt-e? de egyfelől az a körülmény, hogy Kapiban református egyházközség volt, másfelől pedig az, hogy ugyanő nemsokára Ungvárt református lelkészi, és azonkívül ott is csakhamar esperesi minőségben működött,² kétségtelenné teszi, hogy itt is a ref. egyház tisztviselője volt, mert ebben az időben már megállapodottabbak voltak a felekezeti viszonyok, sem hogy az ilyen esetleg föltehető elpártolás olyan nagy méltánylásban részesült volna, melynél fogva lutheránus esperesből olyan könnyedén és hamarosan lehetett volna református esperes.

Az általa kiadott s imént említett gyászversek közül tőle magától szerzettekén kívül ismeretes még a hirneves költőhöz: Bocatius Jánoshoz írt „elegiá“-ja,³ melyet hasonlóval vizonzott emez is, és ismeretes a Baranyai Decsi János „Adagiorum . . . chiliades . . .” (Bártfa, 1598.) című munkája⁴ mellé csatolt „In Zoilum” szóló verse, valamint egy levele, melyet Bocatiushoz írt.⁵ Az elégiák szerzetésekor, 1595. tavaszán a kisszilvai és demethei társegyházak lelkésze volt, az utóbbi mű kiadásakor nincs följegyezve, hogy hol munkálkodott. A sárosi esperesi tisztét bizonyító füzet arra is megtanít még, hogy reviscsei születésű volt Ungmegyéből s így valószínűleg

¹ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. II. k. Budapest, 1885. 317. sz.

² Lampe-Ember: i. m. 603. l. szerint már 1607. körül. Makay Dániel „Az ungvári helv. hitv. egyház történeti töredéké”-ben (Sárospataki Füzetek 1860.) 1611-ből említi szereplését.

³ Szabó Károly: i. m. 255. sz. — ⁴ U. o. 277. sz.

⁵ Bocatius: Hungaridos libri poematum. Bártfa, 1599. 459—60 l.

az apja volt tolnamegyei származású. Máshonnan, ha nem is teljes bizonyossággal, azt is megállapíthatjuk, hogy mikor halt el. 1617-ben ugyanis Kecskeméti C. János ment Ungvárra papnak, s így valószínűleg ez időtájtban végezte életét Tolnai. Mert az a Tolnai János, a ki 1630-ig varannói pap és a környékbeli egyházak alesperese volt, nehezen egy személy ő vele.

Kapui lelkész korában a Darholcz Kristóf emlékét felújító költeménykötet tanúbizonysága szerint igen jó viszonyban lehetett az elhunyt előkelő nemes hozzátartozóival: a nagytekintélyű Fintai Darholcz családdal, melynek szék- és lakhelye Finta éppen a szomszédságában fekszik Kapinak. Ez az összeköttetés vezet aztán nyomra Tolnai Balog Jánosnak egy másik, nem emlegetett munkája tekintetében. Egy másik Darholcz Kristóf (családjának utolsó tagja)¹ ugyanis Darholcz Ferencznek (atyjának, ki tagja volt az 1635-iki országgyűlésnek) ajánlva a következő című munkát adta ki Kassán 1639-ben: *Novissima tuba*, azaz ítéletre serkentő utolsó trombitaszó, mely ez kis könyvben keresztényi hat kiváltképpen való beszélgetésekben osztatott el . . .“, melyet „Tolnai Jánosnak“ latin munkájából fordított magyarra.² E munka eredetije tehát — akár kéziratban maradt, akár megjelent nyomtatásban — feltétlenül a Tolnai Balog János tollából eredt. Igazolja ez a Theologiai Ismeretek Tárában a többnyire szintén csak Tolnai Jánosnak emlegetett Tolnai Dali Jánosról szóló cikknek ezekkel a szavakkal kifejezett gyanítását: „Az, hogy a néhol neve alatt említett s Darholcz Kristóf által magyarra fordított *Novissima tuba* (Kassa, 1639.) tőle való volna, nem egészen kétségtelen“. Most pedig már bizonyos, hogy egyáltalában nem tőle való, hanem igenis a Tolnai Balog János műve.

Sárospatak

Zoványi Jenő.

¹ Csergheő: *Wappenbuch des Adels von Ungarn. Supplementband.* Nürnberg, 1894.

² Szabó Károly: i. m. I. k. Budapest, 1879. 692. sz.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Németországi egyházi szemle.

A német protestantizmusnak jelenleg egyik legerősebb védőbástyája az „*Evang. Bund*”. Ez a szövetség a Japánban és Kinában nagy sikerrel működő „Általános német protestáns missziói egyesület” mellett a Lutherjubileumi év szülöttje, Ugyanazok a megalapítói is, élükön a liberális jénai Lipsius-sal s a közvetítő halle-wittenbergi Beyschlaggal; ugyanaz a céljok is: védeni és szolgálni a német prot. érdekeket.

Az *Evang. Bund* múlt évi XVIII. nagygyűlését a fáradhatatlan *Wintzingerode* báró elnöklete alatt október havában Hamburg városában tartotta. Barátai és ellenségei egyaránt nagy érdeklődéssel, szinte feszült várakozással néztek a közgyűlés elé. Hisz’ ez a szövetség Rómának és segédsapatjának, a német centrupártnak maig is legnagyobb prot. ellenfele, és magában a szövetségben is legújabbban bizonyos elvi ellentétek léptek föl. Róma nagyon fél a német prot. birodalmi egyház egységes eszméjétől, még inkább annak esetleges megvalósításától. Az évi közgyűlés után ítélve, barát és ellenség egyaránt megtalálta a szövetségben azt, a mit tőle várt és benne keresett.

A hamburgi nagygyűlés volt a szövetség legnagyobb gyűlése. 38 főegylet közül csak 6 nem volt képviselve s az 1280 főegylet 438 képviselővel jelent meg. A hivatalosan bejelentett résztvevő tagok száma 1435. A nagygyűlés Hamburg városa legnagyobb termében tartatott, s mégis alig tudott megférni a 4 ezer jelenlévő. „Nagyjelentőségű tényt jelent a szám arra nézve, ki Hamburg viszonyait közelebbről ismeri” — jegyzi meg helyesen a mi forrásunk.

A városban 9 helyen tartottak alkalmi istentiszteletet. Az ünnepélyt Hamburg legnagyobb templomában, a Szent Mihályiban tartották, a hol *Lahnsen* berlini főegyházi taná-

csos szónokolt. A szövetség legújabb fejlődésére czélozva Jezsaiás 33. 22. v. alapján a következő evangéliomi vallomást tette: „Az idők viharában annak a szövetségnek, mely magát az evangéliom után nevezi s az evangéliomért küzd, s mely nemcsak templomokat épít, hanem magát az egyházat is megépíteni akarja, nagyszerű hitvallása fejlődött ki. Hangozzék ez ebben az ünnepi órában mi közöttünk ismetelten is eképpen: „Jézus Krisztus a mi egyetlen mesterünk és segítőnk, ki nemcsak tanítója a hegyi beszédnek, a példázatoknak és más magasztos isteni szózatoknak; a ki nem is csak egyike a világ legnagyobb prófétáinak; a ki nem is csak tiszta és alázatos emberfia és emberbarát vagy a Golgotha csendes és türelmes szenvedője, hanem az az egyetlen Istenfia, a kiben az Isten szíve nekünk szöll, s a kiben a mindenható Istennek könyörülő szeretete bennünket fölkeresett, hogy mi keresők és tévelygők a magát kijelentő Istennek igazságát megtaláljuk; Jézus Krisztus, az érettünk megfeszített Istenfia az, a ki a megtört lelkiismeretnek bűnbocsánatot, életet és üdvösséget nyújt, az a Jézus Krisztus, a föltámadott és örökké élő úr; az, ki a mennyekbe szállva s épp azért az idők végezetéig a maga gyülekezetében élve szellemével megtartja és az igazságra vezérli a maga hiveit. Az arról a segítőről szölló ige az apostoloknak, a reformátoroknak, korunknak, minden időknek s a mi szövetségünknek az evangélioma. Mert hát más evangéliom nincsen.“ Méltó ez a hitvallás a szövetség multjához, eddigi működéséhez és jövő feladataihoz!

A szövetség nagygyűlésén tartott előadások is erről az erős evangéliomi lélekről tesznek bizonyosságot. Bizonyos egyetemes terv vonult azokon végig, bizonyosságul annak, hogy a német liberális és konservatív jellegű protestánsok egyesülten működnek a szövetség kebelében. A protestantismus jelenkori helyzetének képe volt az előadásoknak főtárgya. Azokat megelőzőleg a szövetség lánglelkű és agilis titkára, *Witte* tanár előterjesztette az azóta nyomtatásban is megjelent mult évi jelentést, a melyből megtudjuk, hogy a mult évi dresdai nagygyűlés óta az „Evang. Bund“ tagjainak száma 60 ezer taggal szaporodott és ma 300 ezer körül áll. Erre vonatkozólag találoan mondja a mi forrásunk, hogy a szövetség Hamburgban oly nagyszerű és lelkes fogadtatásra talált, hogy nagyban hozzá fog járulni a tagok számának még nagyobb arányú emeléséhez. Lehetséges, hogy e nagygyűlés benyomása oly mély és maradandó leend, hogy jelentékenyen megváltoztatja a német egyházi árnyalatok és csoportozatok képét.“ Nagy szó ez Németország mai egyházi és politikai viszonyai között.

Az első előadást *Meyer* zwickauai superintendens tartotta „a protestantismus helyzete a német birodalomban“ czímmel. Mivel a protestantismus sokaknál a szivek rejtekébe van elzárva, el is vesztette a maga befolyását a közéletre, az ultramontanismus rendszeres és módszeres aknaművét nem tudta ellensúlyozni, s a német katholicismus következetes romanizálását nem tudta feltartóztatni, a miért hazánk a centrum uralma alá került, mely „német czégér alatt római üzleteket csinál“. Komoly, olykor humoros intelmeivel a protestánsokhoz fordul, s azok együtthaladásának és működésének szükségességét vitatta minden eltérő theologiai vagy egyházi eltérésük vagy ellentétük daczára.

A második előadásban *Richter* lelkész „a világforgalom és világmisszió“ egymáshoz való viszonyát fejtegette. Szerinte az évenként 68 milliót forgató ev. szeretetmű ma nagyhatalom a világon. Sajnos, hogy a nagytőke úgy Angliában és Amerikában, mint magában Hamburg városában is tartózkodó állást foglal el a misszióval szemben. A prot. körök feladata meggyőzni a világforgalom képviselőit arról, hogy a misszió a keresztyén egyház legnagyobb és legfontosabb életfunkciója s hogy annak kulturája a világforgalomnak is legmaradandóbb alapja. A történelem a tanú, hogy a világforgalom kincsei mitsem érnek az evangéliom szellemi kincsei nélkül.

A következő egyik zártkörű ülésén *Meyer* superintendens az osztrák evang. reformmozgalmát ismertette. Hogy ezt Róma, — mint az legközelebb a bécsi kath. nagygyűlésen is történt, — annyira szidalmazza, ez csak azt bizonyítja, hogy nagyon tart tőle. 1899 óta több mint 100 vikárius ment által Ausztriába. Csehországban volt 1898-ban 23 ev. templom, s 28 pap vagy vikárius, — ma van 56 templom, 11 imaháza s 60-nál több lelkésze. A vallási kérdés mozgatja Ausztria népeletét, mely előtt ma nagy tekintélye van a protestantismusnak s az ő papjainak. Ma ott a r. kath. egyház is összeszedte magát, erősebben fegyelmezi lelkészeit és többet törődik a hívekkel.

Az első délutáni nagygyűlésen *Wolf* strassburgi lapszerkesztő „a protestantismus helyzetéről Elzász-Lothringiában“ értekezett. Ebben meggyőzően világította meg Róma egykori francia s mai német jellegű egyházpolitikáját Elzász-Lothringiában, a melylyel szemben nehéz helyzete van a lakosság ötödrészét képező protestantismusnak. A romanizáló törekvés főfészke a strassburgi katolikus theol. és bölcséleti fakultás. Az ultramontanismus lényegének és céljainak megismertetése és népszerűsítése képezi itt a szövetség elődáz-

hatlan feladatát. Hasonló pápás ízű és nemzetiségi jellegű keretben mozgott *Bayer* kormánytanácsos előadása is „a németsegről és a protestantismusról keleti Poroszországban“ czimmel, a melyben azt vitatta, hogy „a lengyelség az ultramontanizmus s a németiség a protestantizmus ügyét szolgálja“, a miért is „a lengyelség elleni harc a Róma elleni küzdelemmel azonos“.

E helyi, politikai vonatkozású előadásokat másnap *Heydt* berlini lelkész „az ultramontán propaganda Berlinben és Berlin körül“, *Selk* lelkész „az ev. iskola jelentősége Ausztriában“ és *Fickenscher* lelkész „az Ev. Bund feladatairól a protestantizmus helyzetére való tekintettel“ cz. előadása követte. Az első markáns vonásokkal derítette föl az ultramontanizmus rendszeres művét Brandenburgban a kath. egyetemeskedés, a szeretettevékenység s a kommunálpolitika terén főleg Schönebergben. A második kimutatta, hogy az osztrák állami iskolák (mint nálunk is sok helyütt) teljesen az ultramontanizmus befolyása alá kerültek, úgy hogy a protestánsok gyermekeik hitének megóvása czéljából saját erejükből magániskolákat kénytelenek állítani. A harmadik a bajor ultramontanizmusnak vallást és politikát összezavaró aknamunkájáról mondott el felette szomorúan érdekes és tanulságos dolgokat. Úgy itt, mint Ausztriában a „dogmatikai türelmetlenség polgári“ türelmetlenségévé alakult át.

Az első nyilvános nagygyűlésen, a melyen *Wintringerode* gróf elnökölt, a szövetség ügyét illető belső prot. és külső pápás támadások kerültek szóba, s fényesen igazolták azt, hogy a szövetség körén belül való elvi ellentétekről szó sem lehet. E támadások visszaverése fényes apológiája volt a szövetség eddigi áldásos s Rómával szemben teljesen egyetértő munkásságának. Hasonlók e támadások azokhoz, a melyek olykor-olykor, sajnos, nálunk is és pedig prot. körökben hangzanak el a Gusztáv Adolf-egyesület szeretetműve ellen. Úgy látszik, ma a támadások korát éljük, a melyben nem az a fő, a mi bennünket egyesít, hanem az, a mi bennünket elválaszt egymástól.

E nagygyűlésen a fő előadást *Nippold* jénai tanár, Hase tanszékének örököse és illusztris nevű újabb egyháztörténetíró tartotta „a protestantizmus nemzetközi helyzete“ czimmel. A XIX. században — úgymond — a pápai kúria az egyik országot a másik után foglalta le és izolálta olyannyira, hogy mitsem törődtek azzal a hivatott egyházpolicusok. Hisz még a mi Andrássy Gyulánk is — a vatikáni zsinatra czéllozva — azt mondotta, hogy nem lő agyúkkal a verebekre.

Halovány sejtelve sem volt Hohenlohe bajor kath. minister intelmei daczára arról az eminens államjogi veszélyről, a melyet a vatikáni dogma absolutismusa foglal magában, s a melynek nyomasztó hatását aztán eléggé éreztük az egyházpolitikai viták alatt. Majd Nippold így folytatta: Hollandiában az ultraprotestantismus uralma alatt egy jezsuita kormány uralkodott, a nélkül, hogy észrevették volna, hogy miképp jött az létre, jeléül annak, mily kevésbbé érdeklődünk a hozzánk oly közel álló hollandus hittestvéreinkről. Továbbá tétlenül néztük azt, hogy az angol-búr háborúban miként fojtanak meg egy oly derék protestáns néptörzset, a mely nem egyszer védője volt a szorongatott protestantismusnak. Hasonló természetű Oroszország viselkedése az ev. egyházakkal szemben, s mégis azt halljuk, hogy Poroszországnak Oroszországgal való barátságos viszonya a jövőre nézve is a német császár egyik legdrágább öröksége. Ilyen természetű a lengyel veszély is, a mely iránt hasonlóan igen kevés az érzékiünk és érdeklődésünk. Mindennek az aknamunkának a szálai a vatikánig nyúlnak vissza, s mégis a német diplomacia az angol és orosz-szal szövetkezik a pápás politika végcéljainak lehető megvalósítására. S most is a német diplomacia volt az, a melynek egy szava sem volt a német prot. lelkészeknek a szövetséges Ausztriából való kiűzetéséhez, míg ezzel szemben annak idején Bismarck Kálnoki előtt hatalmasan emelte föl szavát a megszorongatott protestánsok védelmében. Majd a mi viszonyainkra áttérve azt mondja erős német elfogultsággal Nippold: „Magyarországon ref. magyarok nyomják el a luth. szászok ősi jogait s egyengítik ezzel a közös ev. egyház ügyét, úgy hogy a protestánsoknak Magyarországon a pápás klerus óriási hatalma mellett csak a beneficium Polyphemi marad hátra. Jobban kellene itt ügyelni a magát maig is „erdélyi püspöknek“ nevező Mayláth gróf politikájára s azokra a tervekre, a melyeket lassan, de annál biztosabban sző a trónörökösrel és az ő nejevel szövetséges klerikális néppárt“. Rómának mindenütt megvannak a maga eszközei, s találóan mondotta a pápás Voce della verita 1900 július 7. számában, hogy: „a szentszék, mint minden világtörténeti mozgalomnál, úgy a jelenkori keletázsiai drámánál különösen sokkal nagyobb szerepet játszik, mint azt az első pillanatra gondolná az ember.“ A pápaság ereje felmondja a maga szolgálatát ott, a hol valamely dynastia vagy nép a maga áldozatainak jutalmát követeli.

Példák erre a bourbonok és a karlisták. Az a háború, a melynek kitörése szállait a kúria szötte, az uralma alatt

álló népek vereségével végződött. Így Ausztriában 1866., s Franciaországban 1870-ben. A lengyel krízisnél sem bizhatunk a pápai segélyben. — E tények tanulságát Nippold a következőkébe foglalja össze: Ha a széjjelszakadozott protestantizmusnak egyetemes köztudatát emelni és változatos erőit felhasználni akarjuk, úgy a missziói egyházaktól és a Gusztáv Adolf-egyesület áldásos szeretetmunkájától tanulhatunk. Észak-Amerika püspöki egyháza is minden önállósága mellett megtartotta az anyával való szerves összefüggését. Németországban a lutheri egyház túlságosan nemzeti jellegű s csak újabban kereste az általános luth. értekezlet útján a többi nemzetek egyházaival való összeköttetést s a nemzetközi képviselést. Újabban Nagybrittania is keresi a vallási egység kötelékeit, a melyek régebben I. Frigyes és IV. Frigyes Vilmos alatt hajótörést szenvedtek. *Az összes mai pápaellenes egyházak közös talaja az ókatholikusok kongressusa*, a melynek kezdetől fogva prot. tudósok is tagjai. Évek óta ő keresi azt a közös alapot, a melyre állva az összes Rómaellenes katolikus egyházak közösen óvhatnak és védhetnek meg érdekeiket a pápasággal szemben. A további kérdés most már csak az, hogy annak a pápaellenes szövetségésnek milyen alakot lehetne adni, hogy ahhoz az ev. egyházak is hitvallásuk sérelme nélkül csatlakozhatnának? Ilyen közös alapra gondolt már valamikor az orthodoxia idejében Calixtus és Leibniz is, a keresztyén unió történetének ez a két kiváló harciosa. Ilyen közös pápaellenes és épp azért igazán katolikus (egyetemes) unió alapján s a pápai világi szuverenitás megvonásával csakugyan meglehetne dönteni a vatikán bevehetetlen kapuit és sarkaiból kiforgatni a kúriát. Erre a nemzetközi egyházi szövetségre Rómával szemben régóta törekszik Nippold tanár a theol. irodalomban és a gyakorlatban egyaránt.

Az evangéliumi prot. erők egyesítéséről mi is többet kellene hogy gondolkozzunk és tegyünk itt Magyarországon magunk között. Az egyesítésre az első lépést egyházirodalmi úton megtette ugyan a „Prot. Irod. Társaság“, csak az a baj, hogy nemes czélját és üdvös törekvését aránylag még mindig kevesen és lanyhán támogatják.

Eperjes.

Dr. Sz. M.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Újszövetségi Apokrifusok. Fordította *Raffay Sándor* ev. theol. akad. tanár. Pozsony, 1905. Ára 6 kor. 327 lap.

Ily cím alatt adott ki R. 17 ösker. iratot magyar fordításban, megfelelő irodalomtörténeti magyarázat kíséretében. Ha nem csalódom, a kiválasztásban a Hennecke szerkesztésében megjelent „Neutestamentliche Apokryphen“ szolgált mintájául, mely a R. által fordítottakon kívül még többet is tartalmaz. Hennecke az előbbi kötethez adott Handbuch bevezetésében a cím ellen támasztott kifogás eloszlatására történelmi érvekkel igazolja a cím jogosultságát. Ugyanezt teszi R. is röviden, de teljes szabadsággal. Ezekből meggyőződhetünk, hogy az apokryphos jelző ráillik ez iratokra, melyek értékben, tekintélyben és elterjedtségben igen különbözők voltak, de bizonyos, szűkebb, vagy tágasabb körben és időben való virágzás után végső sorsuk mégis csak a kánonból való kimaradás lön. Nevezhette volna kánonon kívüli apostoli iratoknak is, miáltal talán még határozottabban megjelölte volna karakterüket, maint a folyton változó s ma is vitás értelmű *apokrifus* szó által.

A fordított darabok kiválasztását szeréncsésnek tartom. A gazdag apostolikor ker. irodalom minden műfajából (evangeliumok, levelek, predikációk, apokalypsisek, akták) a legnevezetesebbeket mutatja be,¹ melyek a kánonba bevett iratok természetére és keletkezésére is világosságot vetnek, a mennyiben ugyanazon szellem

¹ Tartalomjegyzéke: A Héberok evangeliuma, Ebioniták evangéliuma, Egyiptomiak evangeliuma, Az oxyrynchosi töredék (Jézus mondásai), Péter predikációja, Péter evangeliuma. Jakab elbeszélése, Tamás elbeszélése, Barnabás levele, Római Kelemen 1. és 2. levele, Polykarpus levele, Laodiceai levél, Az apostolok tanítása, Hermas Pásztor, Péter jelenése, Pál cselekedetei.

fokozatosan hanyatló s gyakran idegen áramlatoktól bénított erejének termékei. De irodalomtörténeti jelentőségük még így is nagy.

A könyv anyagát a bevezetésen kívül a szöveg fordítása, az ehhez adott magyarázó jegyzetek s az egyes iratokat megelőző irod. tört. bevezetések képezik.

A mi ez utóbbiakat illeti, általánosságban el kell ismernünk, hogy röviden és mégis elég kimerítően s a mai tudományos álláspont eredményeinek megfelelően tájékoztatnak az egyes iratok történetéről. Néhány észrevételem azonban van. Nem ártott volna például a Péter Kerygmájának, a Péter Didaskaliájához való viszonyát, a kettő valószínű azonosságát egy kissé tisztázni, valamint az itt közölt Péter-féle három apokrif iratnak a kanonikus két levélhez való viszonyát, a mi a Péter neve alatt fenmaradt összes iratok olyanféle áttekintését eredményezte volna, a minőt pl. Harnack produkál a *Bruchstücke des Evang. u. d. Apok. des Petrus* cz. műve 87—90. lapjain s R. is a Róm. Kel. I. leveléhez adott bevezetés elején a Kelemen neve alatt fenmaradt iratokra nézve, bár fölsorolása nem teljes és nem distingvál. Péter evangéliumánál pedig igen hasznos lett volna az egyh. atyáknak erre vonatkozó utalásait és megjegyzéseit (l. Harnack i. m. 3. l.) értékesíteni. Ezek megerősítenének azon véleményünkben, hogy e töredék az előttük is Péter evangéliumaként ismert iratból való. Az ilyes rövid egybevetések már nem sokkal növelték volna a könyv terjedelmét, de teljességét igen. Tamás elbeszélése (rheta, evangélium) keletkezési idejét is megállapíthatná hozzávetőleg, ha a gnosticizmushoz, resp. doketizmushoz való viszonyát tisztázná. Ennek virágkora a 2. sz., melynek közepére teszi Tischendorf (*Ev. Ap.*) ez iratot a Jakab elbeszéléseivel együtt. A Polykarpos levelének hitelessége és épsége ellen támasztott kételyeket nem említi, valamint a Róm. Kel. I. levelével való nagy, sokszor szószerinti egyezését sem. A bevezetés végén az író életkorára vonatkozó adatokba teljesen belezavarodik. Különben is P. halála évét helyesebb 155-re tenni éppen a Mart. S. Polycarpi 21-ben megnevezett Statius Quadratus ázsiai proconsulságának indokolt előbbretételével. (Funk: *Patr. Ap. I. C. I. Hennecke Handbuch* 201. l.) De ha már 166-ban állapotodott meg, maradjon mellette és ne tegye a 301. lapon viszont 155-re. — A Hermas Pásztorához irt bevezetésében túlzás az az állítása, hogy a Muratori-fragmentum az apostoli iratok közé sorolja. Mert azonkívül, hogy legutoljára említi, kifejezetten is kiutasítja mind a próféták, mind az apostolok sorából és csakis magánolvasásra engedélyezi. Épígy túlzás az a másik állítása is, hogy a Pásztor tekintélye idővel sem csorbult. Mert bizony az V. századra keleten és nyugaton meglehetősen alászállt. Pál cselekedeteihez irt bevezetésére csupán két megjegyzést tesztek: a Codex Claromontanust a III. századból

dotálja a 6. helyett; az előszóban és a fordításban pedig többször használja ezt a szokatlan rövidítést: vadállatokra ítélik el = *damnare ad bestias*, ἀνακρίνειν εἰς θηρία.

Általánosságban kifogásolom, hogy az irodalmtörténeti részekben említett műveknek, valamint a közölt apokrifusoknak czimeit is többnyire csak magyar fordításban (nem is mindig sikerülten) nevezi meg. Megszoktuk, tehát a magyar fordítás mellé oda lehetett volna tenni zárójelben a tudományos világban ismert nevüket is. A görög-római nevek átírásában pedig R. is ép úgy zavarba és következetlenségbe esik, mint a mai irodalom. Félig magyarit, félig meghagyja az eredetit, pl. Onésiforos, Tryféna, Nikeforus stb.

A jegyzetek általában találóak, szükségesek és elégségesek. A locusokat gondosan feljegyzi, miáltal az olvasó könnyen megtalálhatja a szövegben előforduló idézetekkel azonos, vagy rokon bibl. helyeket. Egy pár tévedés (a sajtóhibákat nem számítva) minden gondossága mellett is itt is akad. Pl. a 26. l. 3. jegyzetében Herodes Agrippát magyarázza bele H. Antipas helyett. A 120. l. 6. jegyzetében Dirke büntetésének téves magyarázatát adja: „Amphion és Zethos ló farkára kötötte a hajánál fogva és úgy hurcolta halálra“. Nem ló farkára, hanem ugyanazon bika szarvaira kötözték Dirke királynét, melyre ez az ő anyjukat akarta kötöztetni. (Ezt ábrázolja a híres farnesi bika, Apollonios és Tauriskos műve, a nápolyi múzeumban.) Ilyen módon bizonyára sok keresztyént kinoztak agyon a római arénákban. (V. ö. Pál és Thekla 35. Sienkiewicz, Quo vadisával.)

Végül még néhány szót a fordításról. Általánosságban megjegyzem, hogy R. az újabb kritikai kiadásokat használta (kár, hogy nem mindenütt nevezi meg szövegét!) és elég szabadon és elég lendülettel fordít. Úgy, hogy e különben sok helyütt unalmas iratok az ő fordításában kellő könnyűséggel, néha élvezettel olvashatók. Ámde másfelől itt is gyakran található tévedést, vagy nem elég szabatos értelmezést. A Prot. Egyh. és Isk. Lap f. é. 9. sz.-ban már rámutattam egy esomé ilyen helyre. Összeirt jegyzeteimből tudnék még ugyanannyit közölni s tán kötelességem is volna a könyv e tulajdonképeni lényeges részének, a fordításnak megvilágítására, de a hely szűke itt nem engedi. A t. olvasót tehát útalom a fentebbi bírálatomra. A fordítónak azonban, ha érdekli, szívesen rendelkezésére bocsátom. Tapasztalatom az, hogy a fordítás kissé elsiertett munkára vall, mely mellett az utolsó simításban nem részesült. A philologusnak több pontosságot és gondosságot kell a szöveg megértése és átültetése körül kifejtenie. Még pongyolaságok és anakolutikus mondat szerkesztések is akadnak. Pl. Hébr. ev.-ban Hieron. De vir. ill. 3-ból vett idézet második felében. Herm. Pász. 9. has. 28, 4.

„A kiket . . . szenvedtek“ 10. has, 2, 4. „Mindenkinek . . . kap.“ stb.

De e mű így is nagy nyereség irodalmunkra nézve, melynek egy jelentékeny hézagát pótolja s remélhetőleg megindítja azt a tudományos törekvést és érdeklődést, melynek eredménye az ösker. irodalomnak az eddiginél nagyobb ismerete és méltatása lesz. A szerző szellemi és anyagi áldozatot hozott munkája kiadása által, méltó tehát, hogy legalább a szakkörök részéről jutalmazza az elismerés és támogatás

Marton Lajos

Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, szerkeszti *Bánóczy József*. 1906. Budapest. 394 lap, a Franklin-Társulat nyomdája.

Az I. M. I. T. évek óta gondos szeretettel műveli és avatott szakértelemmel népszerűsíti magyar nyelven az izraelita irodalmat. Kiadványai kétféle sorozatban látnak világot: apróbb dolgozatokban, felolvasásokban, versekben, szépirodalmi munkákban melyeket felolvasóüléseiken mutatnak be a Társulat tagjai Budapesten és a nagyobb vidéki városokban; ezeket az irodalmi dolgozatokat szokták az évenként megjelenő Évkönyvekben közrebocsátani; azután nagyobb izraelita theologiai művekben, melyek részint a zsidók történetével foglalkoznak, részint az Ó-testamentum magyar fordítását tartalmazzák.

Az 1906-ra szóló kézalatti *Évkönyv*ben többnyire azok az irodalmi munkálatok jelentek meg, melyeket a múlt téli 8 felolvasó-estén olvastak fel a szerzők. Van ezek között több népszerűsítő értekezés és tanulmány, van számos elbeszélés és rajz, s vannak jelentékeny számban kisebb és nagyobb költemények. Mindenik dolgozatnak, akár prózában, akár versben szól, az a közös jellemvonása, hogy izraelita tárgygyal foglalkozik, a mi által az Évkönyv valóban az izraelita irodalmat műveli és népszerűsíti. De azt a szintén közös sajátságát is külön ki kell emelnem az összes dolgozatoknak, hogy mindannyian választékos, valóban irodalmi magyar nyelven szólnak, a mi meg azt bizonyítja, hogy ez a Társulat az izraelita irodalmat valóban ékes magyar nyelven műveli, tehát a magyar kultúra terén jelentékeny hivatást tölt be.

A népszerűsítő tanulmányok sorában kiváló helyet foglal el *Blau Lajos*: A zsidók és a világkultúra című dolgozata, melyben érdekesen mutatja ki a szerző, hogy a zsidók nemcsak bibliájuk révén kérnek részt a mai világkultúrából, hanem azon nagyméretű egyenes tevékenység révén is; melyet a múltban ama kulturkörökben kifejtettek, melyeknek a mai világkultúra egyenes leszármazottja. A mai világkultúra nem a XIX-dik század szülötte, hanem hosszú

és fokozatos fejlődés terméke. A renaissanceal indul hódító útjára és három elődje volt: a hellén-keleti, az arabs-spanyol és a keresztyén-középkori kultúra. A zsidóknak mind a háromban jelentékeny részők volt, a legjelentékenyebb — bármily hihetetlenül hangzik — a keresztyén-középkori kultúra megindításában és fejlesztésében. A tanulmány ezzel végződik: A történelmi tényekből megállapíthatjuk, hogy a zsidók a szellemi és anyagi világkultúrának legitim osztályosai. Eleink sehol sem hiányoztak, hol az emberi szellem nagy csatáit vívta. Jelen voltak, mint tevékeny munkások, a hellenista világkultúra kezdeteinél. Az arab világkultúra hajnalhasadásakor ismét megjelennek és fényes kulturáját az európai népek birtokába juttatják. A keresztyén-középkori skolasztikának és az újkori bölcsészetnek egy-egy zsidó gyújtott világot és a reformátorok, a kik műviket a héber biblia segítségével juttatják diadalra, zsidó mesterek lábainál is ültek. A modern német kultúra megalkotásánál ott látjuk Mendelssohn Mózes nemes alakját stb. stb.

Dr. Heller Bernát: Az igaz gyűrűről szóló példázat eredetét, változatait és jelentését ismerteti s fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy az a zsidó, a ki ezt a példázatot először alkalmazta (Ephrajim Sancho) és Lessing egy lélekből vannak lelkeze, egy szellemnek sarjai; századok mesgyén át kezét fognak; gyönyörködnek egymás rokonságában és együttes munkásságra egyesülnek. *Dr. Neumann Ede* emelkedett szellemű megemlékezést, találó élet- és jellemrajzot ír Kayserlingről, a pesti hirneves rabbiról, különösen a külföldi, főleg svájci működését és irodalmi tevékenységét méltatva. *Dr. Rubinstein Mátyás* „Schopenhauer s a Predikátor“ cím alatt érdekes párhuzamot von Schopenhauer és a Predikátor könyvének pesszimizmusa között. Fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy bár a Predikátor is, Schopenhauer is pessimista, de végkövetkeztetésekben teljesen különböznek. Schopenhauer konkluziója egy nagy elme eltévelyedése, mert a természetellenes, önkénytes aszkézissel végződik; a Predikátor végkövetkezése felséges megnyugvás és vallásos kiengesztelődés, mert a dolog vége s veleje ez: Féljed az Istent, teljesítsd a parancsolatait, mert ez az ember hivatása. *Dr. Edelstein Mór* „a zsidóság és keresztyénség szétválása“ kényes kérdését taglalja, még pedig a hagyományos zsidó szellemben, a mi egészen természetes egy zsidó tudósnál. Maimunival, a viiághírű zsidó tudóssal szerző is azt vallja, hogy „még nem érkezett el a messiási kor. És Izrael tovább vár és tovább remél.“ *Dr. Kelemen Adolf* „Jeruzsálemi utam“ cím alatt vonzóan írja le a Szentföldön tett utazását. *Dr. Krausz Sámuel* színes leírásban régi palesztinai városképeket rajzol. *Levison Sándor* a marokkói zsidókról fest érdekes képet. „Állam és felekezet“ czímen *Frisch* Armin elmélkedik arról a kérdéstről, hogy a felekezetek nagy szolgálatot tesznek a társadalomnak

és ezért az államnak kötelessége, hogy a felekezeteket működésükben támogassa. *Dr. Richtmann* Mózes Schweiger Mártonról, a magyar zsidóság e kimagasló vezéralakjáról ír meglehangú nekrológot. *Gábor* Ignác Manuello zsidó költő életéről és költészetéről szól egy szép tanulmányban. *Dr. Rubinyi* Mózes „Törökországi emlékek” czímen szép rajzot, képeket és utijegyzeteket ír. *Dr. Lóvy* Ferenc azokról az „Érdekes találkozások”-ról ír, a melyek a Talmudban és a világirodalom egyes nagy alkotásainak eszméi között tapasztalhatók.

Sok szép dolog található az *Évkönyv* szépirodalmi munkálatai között is. *Ágai* Adolf: Régi naplók, *Lenkei* Henrik: két vers, *Szép* Ernő: Két koldus, *Fehér* Jenő: Napkeletről, *Sebestyén* Károly: Kisértés, *Kiss* Arnold: Oh Czion című költeményei—egyől-egyig figyelemreméltó alkotások, a melyek a súlyosabb tanulmányok közé beosztva, az *Évkönyvnek* kellemes fűszerét képezik.

A vaskos kötetet nagyon szépen állította ki a Franklin-Társulat nyomdája.

V. F.

A protestáns lelkület. Történeti példákban és fejtegetésekben. Irta *Vaday* József. Nagyvárad. Szerző tulajdona. Kapható a szerzőnél Nagyváradon. 132 lap, ára 80 f, 1 kor. és 1 kor. 30 fillér, a kötés szerint.

Szerző, a ki igazgató-tanító Nagyváradon, ebben a művében is, mint a pár évvel ezelőtt megjelent „Protestáns jellem”-ben, evangéliumi szellemű ifjúsági és népiratot ad a közönség kezébe, azzal a dicséretes törekvéssel, hogy híthűségre, hazafias érzületre és protestáns gondolkozásmódra neveljen. Módszere az, hogy néhány szóban elméletileg fejtegeti a megvilágítandó jellemvonást és érzületet, azután pedig egy-egy találó történeti példával és elbeszéléssel illusztrálja a tárgyát. Példáit legtöbbször a hazai történetből veszi, külföldit csak egyet közöl.

A „Protestáns lelkület” 32 kis fejezetből áll, de ennél több történeti példával bizonyít, világosít és színezi. A magyar történelemnek olyan alakjait mutatja be, a kik előtt a világ bármely népe meghajolhat, mert lelki nagyságukban kiemelkedtek a közönséges halandók sorából. Különösen sok olyan példát szólaltat meg, a kik nemes lelkületükről az üldözések között, a gályákon, a kínpadokon és a máglyákon tettek tanubizonyságot. Ebből a szempontból ez a kis könyv czélszerű segédkönyv a keresztyén vallás és erkölcs tanításánál, valamint a magyar egyháztörténet oktatásánál is.

A munka 32 fejezetében a következő tárgyakról szól: 1. A protestáns lelkületről. 2. Boeskey a koronát elutasítja. 3. A Ráday becsülete. 4. Székely András és az országbíró. 5. Kabay Márton

felelete. 6. Baki János martírhalála. 7. Rápóti Pap Mihály viszonytagságai. 8. A pozsonyi ítélet. 9. A gályarabok levelei 1676-ból. 10. A gályarabok siralma 1675-ben. 11. Gyorsan gyűjtsátok meg azt a máglyát. 12. A sanyargatott protestánsok imája. 13. Az ingatag ember felzavarja lelke nyugalmát. 14. Szomorú időkből. 15. Kolonics és Sötér dolgai. 16. Az ungvári üldözöttek. 17. Szállj le barát, szállj le barát! 18. A hódmezővásárhelyi reformátusok vallási türelme. 19. Rákóczi György levelet vált Csengeri Mihály tiszteletes urammal. 20. A protestáns lelkület kitartó: Végh János és a libishei templom története. 21. A protestáns lelkület hű mind halálig: Mikes Törökországban. 22. A protestáns lelkület béketűrő. 23. Küzdelem az elfoglalt templomokért. 24. A protestáns lelkület csüggedetlen. 25. A Rákócziak történetéből. 26. A protestáns lelkület állhatatos: Wikleff. 27. A protestáns lelkület vitéz. 28. Hitvita a hóhér kötele alatt. 29. Az ösök tanítanak. 30. A protestáns lelkület áldozatkész: Lorántffy Zsuzsánna. 31. A francia protestánsok küzdelmei. 32. A protestáns lelkületű ember nyugodtan néz szemébe a halálnak.

A csinosan, népszerűen és élénken írott munkát alkalmi ajándéknak a serdülő ifjúságnak, segédkönyvül a kateketáknak, vallásos összejöveteleken való felolvasásra a lelkészeknek jó lélekkel ajánlható. Hitben erősít, érületben nemesít, példáival oktat és épít.

Nyílt levél Seprődi János úrhoz.

Ön a Protestáns Szemle 1904. évi 4. 5. 6. füzetében a Próba-énekeskönyvet úgy szöveg, mint dallam tekintetében bírálat alá vette, cikkét itt-ott csipős, gúnyos, sértő kifejezésekkel fűszerezvén. Mert ezen bírálat a legelőkelőbb helyen, egyházi tudományos folyó iratunkban jelent meg, az énekügyi dallamozó bizottság ezen bírálatot használta fel arra, hogy a nagyközönség előtt körvonalozza álláspontját s indokolja eljárását, melyet a dallamokkal szemben elfoglalni s követni jónak látott, s ezt a szent ügy érdekében a legteljesebb tárgyilagossággal tette, a csipős és sértő megjegyzésekre nem reagálván, nem reflektálván.

Most újabban Ön a „*ref. énekeskönyv megújításának feltételeiről*“ elmélkedvén, megemlékezik a dallamozó bizottság működéséről is, s habár cikkének végén minden *ellenkedést és bizalmatlanságot* kárhóztatva *türelemre és jóakaratra* int, a cikk folyamán a 99-dik lapon így ír: „Nevetségesnek jelzem a dallamzó bizottságnak mindazon mesterkedéseit, melyekkel e zoltárdallamokat magyarokká akarta tenni. Mivel a magyar népdal nem ismeri sem a páratlan ütemet sem a felütést, sem a melizmát, ilyen értelemben átcsvartva az összes dallamokat, s nem akarja még most is észrevenni, hogy az ütemek között ott bukdácsol a páratlan ütem, az ütemeken belül ott sántikál a hangsúlytalan felütés és a dallamban ott érzik a darabosság, mint a melizmák hiánya; mert azt hiszi — s ez a nevelés — hogy mindezek hiába születtek együtt a dallammal, egyszerre eltűnnek az ütemvonalak ide-oda rakosgatásával.“

E sorokra csak két megjegyzésünk van; egyik az, hogy a bizottság a zoltárdallamokat magyarokká tenni nem akarta. Hogy mit akartunk, azt megírtuk az Ön bírálatára adott tájkoztató válaszukban (1904 szeptemberi füzet): „ütemezésünk célja az, hogy énekeinkben s éneklésünkben ezután magyar ritmus lüktessen. Nemesak a magyar dallamoknak adtunk azért magyar ütemzést, hanem magyaros ütembeosztás által az idegen dallamokat is közelebb hozni igyekezünk nemzeti érzésünkhöz“.

Másik megjegyzésünk az, hogy igen nevezetes dolog lenne az, ha Ön megjelölni s kimutatni tudná, hogy a francia zoltárdallamokban az ütemek között hol bukdácsol a páratlan ütem, az ütemeken belül hol sántikál a hangsúlytalan felütés s a 6. és 138. zoltárt kivéve, hol vannak azok a melizmák, melyeknek hiánya miatt Ön a zoltárdallamokat darabosaknak érzi, mert mi valóban a francia zoltárdallamokban páratlan ütemeket hangsúlytalan felütést s melizmákat nem találtunk.

Megbízásból

Szűgyi József.

b) Külföldi irodalom.

Pfleiderer, O., Die Entstehung des Christentums. München (Lehmann) 1905. 255 lap. Ára kötve 5 márka.

A nagyhirű berlini theol. tanárnak ez a műve vegyes hallgató közönség előtt az egyetemen tartott előadásából keletkezett s ebben a *keresztyénséget „tiszttán történetileg“ magyarázza.* A legújabb vallástörténeti módszer világánál vizsgálja a keresztyénséget, természetesen nem egy pontján annak természetfölötti isteni jellege és eredete kárára és rovására. Behatóbban e nagy kérdéssel „Das Urchristentum, seine Schriften und Lehren, in geschichtlichen Zusammenhang beschrieben“ (2. kiad. 1902.) cz. ismeretes művében foglalkozott. A szigorú történeti felfogás s az élénk bibliai kritikai érzék e művében is e nagy írástudósnak egyik legerősebb oldala.

Műve egy bevezetésből s két főrészből áll, a melynek egyike „A keresztyénség előkészítése és alapvetése“ s másika annak „egyházzá való kifejlődésével“ foglalkozik.

A *bevezetésben* (1—16. l.) azt fejtegeti, hogy a keresztyénség keletkezésének történeti értelmezése annak csudás, dogmatikai magyarázatával szemben újabb keletű. A felvilágosodás és a rationalismus annak úttörője, a melynél azonban hiányzik a keresztyén vallási kérdések iránti valódi történeti és pszichológiai érzék és felfogás. Az emberi szellem történetének kifejlődése iránti érzék még teljesen hiányos e felfogásban. Hasonlót mondhatunk a romantikáról is, a melynek illúsióit teljesen eloszlatta Strauss „Leben Jesu“ cz. műve. A Hegel-féle történetbölcselet nyomán Baur, a tudingai kritikai iskola feje, kísértette meg a keresztyénségnek, mint „történeti folyamatnak“, felfogását, a melyre Jézus istenemeri életműve mellett korszerű jelenségek, belső és külső ellentétek és küzdelmek voltak befolyással. Őt követte a keresztyénség tisztább és kevésbbé spekulatív történeti értelmezésében az újabb és legújabb theológusok közül Hilgenfeld, Holtzmann, Holsten, Hausrath, Schürer, Weiss, Harnack, Wellhausen, Gunkel, Jülicher, Bousset és Schmiedel. Ezzel megtört a keresztyénség keletkezéséről szóló dogmatikai tradíció s útját egyengette annak a történeti felfogásnak, a mely nem engedí meg az új szövetségi keresztyénségnek a dogma szerinti értelmezését.

Az I. főrész „*a keresztyénség előkészítése és alapvetése*“ kérdését (17—123. l.) és pedig annak 1. fejezete „*a keresztyénségnek a görög bölcséletben való előkészítését*“ ismerteti. Így közelebbről Platon és a stoikus bölcsélet „előfutója és próphétája a keresztyénségnek“ a maguk komoly és szilárd eszményi erkölcsi élettartalmukkal a jónak világáról, de helyesen jegyzi meg Pflaiderer, hogy az erkölcsi szabadságnak s a vallási függőségnek magasabb keresztyén egysége az ő spekulációjuk előtt még ismeretlen. E tekintetben érdekes és tanulságos párhuzamot vonni Platon és Krisztus között. Majd ismerteti Philo zsidó-görög bölcséletét s annak nevelő történeti hatását Krisztusra és a keresztyénségre. A görög bölcséletnek a zsidó vallással való kapcsolata a legnagyobb befolyással volt a keresztyénség történeti előkészítésére főleg a hellenizáló zsidóság diasporájában. A gnosztikusok istenfogalma és fantastikus spekulációja azonban messze távol áll a történeti keresztyénségtől. Positívebb történeti alapon előkészítette a keresztyénséget a hellenizáló alexandriai zsidósággal szemben annak palástinai alakja. Főleg a bölcseség iratai és a zsolnárok voltak pozitív előkészítő faktorai a keresztyénségnek a zsidóságban. Így az egyéni vallásos tudat értelmezésében s a vallás egyéni felfogásában, a melyre azonban káros hatással volt a pharisäismus merev törvényszerűsége. Mélyebb befolyással voltak rá az essenusok, úgy, hogy némelyek még Jézust is hozzájuk számították. Megtisztultabb alakjuk Keresztelő János a személyes szívbeli élet tisztaságáról szóló evangéliumával. Az I. főrésznek egyik legremekőbb fejezete magáról Jézusról szólt. Gyermekkoráról és ifjúságáról nincs történeti ismeretünk, kinek személyes szívbeli szeretetteljes hite inkább emelő, mint megalázó hatással volt az ő követőire. Személyiségének heroikus és entusiastikus varázsa, föllépésének és hatásának ereje és gyöngéd-sége, hatalma és vonzó ereje a tömegekre s az egyes lelkekre s népének és a világnak uralkodó hatalmaival való drámai kollíziója teszi az életének sikerét és tragikumát egyaránt. Igehirdetésének állandó tárgya istenországának közelsége, de a többi szellemi hősökhöz hasonlóan népe és kora felfogásába öltöztette annak örök tartalmát. Messiási birodalma azonban s az abban való részesedés ethikai-individuális alapon van feltételezve. Ennek egyik legfőbb mozzanata, hogy minden valódi erkölcsi és az istenszeretben s minden vallás az emberszeretben gyökerezik, a mivel meg van adva a ker. vallásosság és erkölcsiség bensősége, közvetlensége és élettevékenysége. Moráljának askétikus jellege Pflaiderer szerint kortörténetileg van feltételezve s itt vallja Paulsennel, a nagy berlini ethikussal egyezően a bibliai keresztyénség rigorista, sőt pessimista jellegét. Ezt látja a gazdagság elitelésében, a szociális erkölcsstan teljes mellözésében s a világi élettől való megtartóztatásában. Mi több, messiási tudatát is teljesen emberileg, történetileg magyarázza. Gondolkozásának messiási apokalyptikus jellege teljesen ellentétben állott kora és népe és hatalmaival. Az első főrész utolsó fejezete „*a messiási gyű-*

lekezetről“ szól. Itt behatóan ismerteti az első tanítványok feltámadási hitének történeti alapjait s azokat azok pszichológiailag feltételezett „eskstatikus visioi tapasztalataiban“, vagyis a Jézus iránti szeretet s nem a mindenhatóság csudájában látja, a hol a jámbor vallásos költészetnek s az ó-szöv. jövődöléseknek is nagy szerep jutott. Már az őskereszt-ségben is látjuk az egyház későbbi Krisztushitének csiréit, de még nem a dogmatikus tantételek, hanem a hit, a legenda, a prófétai intuitió s a költői phantasia alakjában kifejezve. Ez a messiási gyülekezet még teljesen a zsidó vallásos hitképzetek körében mozgott s távol állott minden egyházi szervezéstől. A zsidóság merev nemzeti törvényszerű jelle-gének levetkezése s az evangélium vallásos erkölcsi erejének a pogány hitvilágba való megtisztult behatolása képezte a következő korszak meg-oldandó feladatát.

A mű II. főrésze „az őskeresztységnek egyházzá való fejlesztését“ (127—255. l.) ismerteti. Hogy Jézus vallása és életműve az első tanítvá-nyok konzervatív jellegéből kiemelkedett s a zsidó állami étellel meg nem szűnt, az Pál apostol műve és érdeme, a ki e vallást minden merev zsidó törvényszerűséggel szemben az emberiség önálló vallásává fejlesztette. Theológiája személyes krisztusi hitének első rendszeres kifejezése, a melyben kora műveltségének összes gondolatlemeit egységes alakba foglalta. Vallásos geniuszának teremtő ereje s keleti vallási és görög böl-celeti művelődése a keresztényen theologia megállapítójává avatták. Jézus személyiségének életelevení felfogása az ő theológiájának legelső alap- vonása, mely személyiségnek megváltó ereje van a hívők üdvösségére. Theológiája e köz- és főpontján épül föl az ő erkölestana, a melynek főbb fejezetei a világtól való szabadság, az érzékiség legyőzése és a felebaráti szeretet. Krisztus engesztelő haláláról és a megigazulásról szóló felfogásában inkább a zsidó befolyás észlelhető, úgy, hogy egész theológiája magasabb egysége a zsidó vallásos s a görög spekulatív gondolatemeknek. Pfeiderer szerint két nagy érdeme van Pálnak a keresztység körül. Megtisztította azt Mózes törvényétől s a pogányok által megközelíthető világvallássá emelte s aztán erkölcsileg átalakította és megnemesítette az ő ker. ethika enthusiasmusát s fejlődésképesse-tette annak tartalmát az államban, házasságban, vagyonban és munkában egyaránt. Kiemelte e keresztységet ő ker. enthusiastikus gyermekeivel-ből s biztosította annak további egyházi történeti fejlődését.

A továbbiakban behatóbban foglalkozik a szerző a három régebbi evangélium történetével s a gnosztikus mozgalommal kapcsolatban a 4-ik evangélium kérdésével, a melynek hitelességét megtagadja. A gnoszticizmus zsidó és pogány vallásos keverék, a melynek célja elméletileg a világismeret és gyakorlatilag a megmentése a jövő élet boldogságának biztosítása. Phantastikus spekulációjuk veszélyeztette az egyház mono-theismusát s a ker. ethikai világot átható erejét. Azzal szemben véde-kezett a püspöki szervezettel, a hitszabályllyal és a kánonnal, mint az

egyházi tekintély kifejezett organumaival. Közelebről a 4-ik evangelium „theol. tanirat egy evang. történet alakjában, a melynek czélja a Jézus istenországában vetett hit eszközlése és erősítése.“ Valóságos „apothéosis“ az evangelium „Krisztus személyiségének“, a melynek isteni lényege és történetelőtti praesistens léte teljesen ismeretlen az evangeliumok régebbi szabadítójában. Ethikai mystikája szerencsésen egyesíti a hit és cselekedetek páli ellentétét, Pál krisztusi mystikáját és Péter gyakorlati keresztyénséget s oly vallási ideált állított föl, a mely az egyes lélek és az isten s az emberek egymás közötti fiúi és testvéri szeretetviszony összes követelményeinek megfelel. Az evangelium keletkezését a szerző a második század 4-ik évtizedébe helyezi. Végül a műnek utolsó fejezete „az egyházi tekintély megállapításáról“ szól, a melynek főbb alakjai a püspöki hivatal, a hitszabály és az új szöv. kánon. A püspök hovatovább az egyház monarchikus feje és birája lett és Krisztus és az apostolok utódának vétetett, a mi más szóval annyit jelentett, hogy az evang. hit- és lelkiismereti szabadság helyére a hierarchiai egyház rendje és egysége lépett. A hitszabály védő eszköz volt a haeresis ellen s ugyancsak annak szolgálatában állott az új szöv. kánon összeállítása, a melylyel már a II-ik század végével találkozhatunk. S ezzel az öskeresztyénségügy belső tartalmát, mint külső szervezettségét tekintve, az egyházi történeti fejlődés terére lépett, a melynek főbb fázisai az egyház dogmaalkotó korszaka, a középkori pápaság és a reformáció.

Örömmel és tanulságos élvezettel olvastuk Pfeleiderer művét az öskeresztyénség tisztán történeti kelezéséről, de nem hallgathatjuk el azt az aggodalmunkat, hogy ez a történeti konstrukció valóságos merénylet a keresztyénség isteni eredete, jellege és hatása rovására. Elvégre a történeti konstrukciónak is vannak határai!

Sz. M.

König E., Die Religion unserer Klassiker oder die Klassiker unserer Religion. Stuttgart (Kielmann M.) 1906. 75 lap. Ára 1.20 márka.

Egy nagyszerű vállalat indult meg Stuttgartban, Kielmann kiadásában. Méltó társa a „*Glauben und wissen*“ cz. valóban bevált apologetikai folyóiratnak s a „*Christentum und Zeitgeist*“ cz. korszerű értekezéseknek és tanulmányoknak. Az azokat kiegészítő új vállalat czime „*Ewigkeits fragen*“, s annak első tartalmas adaléka *König* tanár, az ismert nevű ó-szöv. tudós ismertetés alatt lévő műve.

Előszavában helyesen mondja, hogy manapság bizonyos mély komolyság jellemzi a kutató szellemeket. Mélységes vallásos, ethikai és bölcséleti problémák foglalkoztatják egy Chamberlaint, Harnackot, Türköt, Paulsent és másokat. Szigorú tárgyilagossággal egy valódi keresztyén vallásos világnézetért viaskodnak magukkal és másokkal. Ez a diskussió

indította König tanárt is arra, hogy a positiv keresztyén vallásos-erkölcsi világnézet szemüvegén vizsgálja a német irodalom koryphäusait.

Szerzőnk szerint a német nemzeti irodalom klasszikusainak hűség szolgálata s a körül szerzett dicsősége ma az egész kulturvilágot tölti be. Aesthetikai izlésük finomsága, magasröptű gondolkozásuk s a művészi forma vonzó eleganciája ma köztudomású. De kérdi: egyúttal a vallásos élet és felfogás terén is ilyen mesterek? Korántsem. E kérdésnél ellenkező eredményre jutott el, mint *Sell*, ki „Die Religion unserer Klassiker“ cz. művében egy Lessinget, Herdert, Schillert és Goethet a vallás terén is „klasszikus mesternek“ mondja. Ennek czáfolata a mű tartalma.

Sell szerint e klasszikusok „önálló vallást“ hirdettek. Szerintök „a személyes tapasztalás a vallás soha ki nem apadható örök forrása“. Tehát az ember alkotja meg a maga vallását, már t. i. „az önmegváltás önálló vallását“. Ez az „önálló vallás“ a német klasszikusoknál König szerint „fogalmi ellentmondás“ s „tárgyi érthetetlenség“.

Nézzük csak őket közelebről vallásos-erkölcsi élet- és világfelfogásukat illetőleg. Mindenekelőtt ez a 4 klasszikus író éppen nem alkot egységet, sőt inkább Lessing és Herder s Schiller és Goethe külön csoportozatot képeznek. Egy Lessings és Herder legnagyobb szolgálata az ismeret, a kritika, az elmélet, a tudomány s csak másodsorban a vallás terén keresendő. Így egy Schiller és Goethe a művészet és költészet terén oly ideális világot alkottak, mely tele van a jóban és rosszban egyaránt nagy, következetes, szellemes, hatalmas, szép és fenséges alakokkal. S ez ideális világ megalkotója is inkább Schiller, mint Goethe, kinek Vilmos mestere, Herrmann és Dorottyája, legszebb balladája s a Faustnak I. része előbbinek befolyása alatt készült.

De hát nézzük csak *Sell* műve nyomán *Schillernek vallását!* Nem más az, „mint positiv hívő viszony a szentnek, jónak és szépnek örök ideáiban“, vagyis „az ideálnak imádása“. Az ideál nála a művésznek megtestesülése. Így hát Schillerre nézve „a teremtő művészet istentisztelet“. Az alkotó művész a népnek az istenit hirdető papja. A művészet lesz itt megváltó és üdvözítő evangéliommá (*Sell* 118. l.). Pedig Schiller költői nyelvezetében sajátságosan változó értelme van a „szent“ szónak. Ismer „szent gyilkolási dühöt“, „szent erőt és hatalmat“, „szent tüzet“, „szent mágját“, „a mennyei lénynek szent rendjét“ stb. „A hit igéiben“ cz. költeményében (1797.) hirdeti az ember háromságos hitét a „szabadságban, erényben, Istenben, szent akaratában és legfőbb gondolatában“, a mi más szóval kifejezve annyit jelent, hogy *Schiller élet- és világfelfogása* utolsó elemzésében és alapjában véve *Kant bölcséleti rendszerén épült föl*. Szabadság, erény és isteni akarat az ő vallásának hármas dogmája, s ez viszont nem más, mint a kategorikus imperativus tartalma, a melynek formulája így hangzik: Úgy cselekedjél, hogy a *Te* cselekedted maximája mindenkor az *általános törvényhozás* elvéül szolgálhasson.

Íme, ez Schiller vallása, ki egyik xenijában azt mondotta, hogy „csupa vallásból“ nem számítja magát egyik pozitív vallásfelekezethez sem.

De talán Goethe élet- és világfelfogása lehet vezérlő kalauzunk és világító szövétnekünk a vallás terén?

Főbb irataiban a vallásos élet terét következő mondásai érintik: „A kinek tudománya és művészete van, annak vallása is vagyon“. „Ki vallhatná, hogy hiszem én? A mindent ölelő, a mindent-éltető, nem éltető, nem ölelő, engem, téged, magát? Nevezd, a hogy tetszik: Boldogság, szív, szerelem, Isten! Nekem szavam rá ninesen. Csak érzés minden. A név csak hang, a szív csak pára, csak köd a mennyei sugárra“. „Üdv az ismeretlen magasabb lényeknek, a melyeket sejtünk“. „A ki Istent sejtí, magasra becsülendő, mert soha sem fog vájkálni a bűnben“. „Az Isten maga teremtette meg az embert a maga képére és hasonlatosságára kedvesnek és szelídnék, s aztán önmaga rontotta meg magát“. S aztán különösen szép az a kijelentése: „Bármennyire emelkedjék is a szellemi kultúra, bármennyire haladjanak a természettudományok mélységben és terjedelemben s táguljon az ember szellemi látóköre, a keresztyénség erkölcsi kulturájának magasztos fenségét az evangéliomokban soha sem fogják meghaladni“.

Álljunk meg egy kissé e tételeknél. Goethe élet- és világfelfogásának lényege az, hogy „a kinek tudománya és művészete van, annak vallása is vagyon“, vagyis nála a tudás és a művészet pótolja a vallást. A vallásnak e Goethe-féle értékelésében nagyon is a pozitív vallások lebecsülésével van dolgunk, s mai szóval agnosticizmusnak, pantheizmusnak vagy akár monizmusnak mondható. Goethe sajátosságos világnézete tényleg az agnosticizmus dogmájából indul ki s a Spinoza-féle pantheista világfelfogásban végződött, s ennyiben méltán hivatkozhatott rájuk, mint elődeire Häckel is „Die Welträtsel“ (1899.) és „Die Lebenswunder“ (1904.) cz. műveiben. Spinoza Sell szerint is Goethe világ- és életfelfogásának „asyluma“, ha nem „szükségből való kikötője“, s így Goethére is méltán alkalmazható az a verse:

„Das Wahre ist schon längst gefunden

Hat edle Geisterschar verbunden,

Das alte Wahre fastes an!“

Vagy talán Lessing lehet vezérünk a vallásos élet terén!?

Itt „Bölcs Nánán“ és „Az emberi nem nevelése“ cz. műve jöhet tekintetbe, mely művein Spinoza bölcséletének befolyása hasonlóan észlelhető. Előbbiben a keresztyénség, mint valódi vallás helyett Nánánban a zsidóságot idealizálja és Spinoza nyomán az érdeknélküli Isten- és ember-szeretetben látja a vallás lényegét. Másik művében az emberi nem vallástörténeti nevelésének eszméjét vitatja ugyan, de azért sejtelve sincsen az evang. keresztyénség abszolút voltáról, sőt inkább hangoztatja „az újszövetség elemi jellegét“, a melyet „egy új örök evangéliomnak kell

pótolnia". Hisz az ú. n. históriai relativusmusnak, a mely szerint „esetleges történeti igazságok (a milyen a keresztyénség) szükséges érvényű és igazságokat soha sem pótolhatnak“. Vagy mit mondunk ahhoz, ha így kiált föl: „Luther felszabadított bennünket a traditio jármától, de ki szabadít föl bennünket a betű igájától!“ — vagy ahhoz: „A betű nem a szellem s a biblia nem a vallás. Volt keresztyénség, még mielőtt evangélisták és apostolok irtak volna. Irataikon nem alapulhat a keresztyén vallás teljes igazsága“, — s végül ahhoz: „Ha az Isten a maga jobbában tartaná az igazságot s a balban az azután való tévedező folytonos törekvést s így szólana hozzám: „válassz!“; úgy alázattal bal karját fognám meg s azt mondanám: „Atyám, a tiszta és teljes igazság egyedül Téged illet meg!“ A ki ilyet hirdet, nem lehet vezérlő kalauzunk a vallás terén. Jobb, ha életünk mottójául azt a Winer-féle tételt választjuk: „A protestantismus lényegileg rokon a tudománynyal“.

Másnemű vezetők a vallás terén Herder s főleg *Jezsaiás* és *Luther*, a kiknek remek és találó jellemzésével szerzőnk műve a továbbiakban foglalkozik. Ezek csakugyan „*valódi klaszikusok a vallás terén*“ és pedig Herder a maga alapos bibliai tanulmányaival, Jezsaiás a maga erős és hatalmas prófétai egyéniségével és Luther a reformáció művével. Az isteni kijelentés volt az ő gondolatviláguk tárgya, az istenszeretet az ő szívöknek alaphangulata s az egyes ember üdve az akarat elhatározásuk állandó mágnese. Szabadelvűség a gondolkozás-, érzés- és ítélkezésben, szerénység és alázatosság az istenhez való viszonyban, határozottság és lelkiismeretség az akaratelhatározásban mind a három egyéniség varázserejének a titka. Különösen Jezsaiás és Luther prófétai és reformátori egyéniségében igen sok a rokonvonás. Ők, s csakis *ők* a mi vallásos életvilág-felfogásunknak a vezérlő kalauzai, világító szövétnelkei s valóságos *nevelő mesterei a Krisztusra*, s korántsem a német klasszikusok.

Sz. M.

A MAGYARORSZÁGI ÁG. HITV. EV. LELKÉSZNEVELÉS A XIX. SZÁZADBAN.¹

(Első közlemény.)

A hazai ev. lelkésznevelés történetét minden részletében megírni, ma még csak igen szigorú feltételek mellett lehet. E feltételek közt az első, hogy az, ki e feladatra vállalkozik, hét, illetve nyolcz intézet levéltárát felkeresse s az anyag összehordásáról maga gondoskodjék. Nem azért mintha e levéltárakból már eddig is nem volna sok ismeretes. Kik az egyes ev. intézetek történetét megírták, 1896-ban vagy azelőtt, nem mulasztották el, hogy a lelkésznevelés átalakulására is reflectáljanak s erről többet vagy kevesebbet közöljenek. De az anyag még nem teljes. A legjobb munka sem ad feleletet minden kérdésre, mit e thémánál szükségszerűen felvet az olvasó. A közlött anyag értéke is különböző. Minthogy az illető munkák nem egységes terv szerint készültek, a szempont és érdeklődés, mely az írókat vezette, szintén nem egység. Egyik a belső fejlődésre, a tantervek módosulására, az intézet szellemi haladásra fekteti a hangsúlyt, a másik különös gyönyörűséggel számolja elő az adományok légióját, a jelentéktelen események beláthatlan sorozatát, elhanyagolva a külső mellett a belső alakulást. Ennek megfelelőleg használja fel egyik is, másik is a rendelkezésére álló anyagot. E fogvatkozások és hiányok

¹ Schneller István: A magyarhoni ág. hit. ev. ker. egyház theol. oktatásügye (Paedag. Dolgozatok I. k. 1900. 95—123. oldal.) Markusovszky Sámuel: A pozsonyi Lyceum története 1896. Hörk József: Az eperjesi Collegium története 1896. Müllner Mátyás: A soproni ev. Főtanoda története 1857. Palesó István: A késmárki Lyceum története 1893. Haan Lajos: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései 1883.

elkerülését csak önálló levéltári kutatások teszik lehetővé. Ki évek fáradságát szánva utazásra, az ismerettest ellenőrzi, az ismeretlent összegyűjti, mindkettőt saját felfogása szerint értékeseíti, csak az foghat munkába, teljes képét nyújtani az ev. lelkésznevelés történetének a XIX. században.

Alábbiak nem a teljesség szempontjából kívánnak megítélni. Adalékként akarnak szolgálni és nem lépnek fel nagyobb igénynyel. A lelkésznevelés fejlődésének külső menetét nyújtják, de nem minden egyes iskola történetét. E fejlődést három intézet példájával illusztrálják. Többre nincs is szükség. E három intézet elég kimerítő képét adja azon átalakulásoknak, melyeken a theologusok nevelése e században keresztülment. A példák halmozása terjedelmesebbé tehetné volna a fejlődés vázlatát, de aligha világosabbá.

I.

Egyházunkban a lelkésznevelés kérdését a XVIII. század utolsó évtizedei tették actualissá. Tulajdonképpen csak ez időtől kezdve lehet Magyarországon ev. lelkésznevelésről beszélni. Az előző kor nem intézkedett, nem is intézkedhetett, hogy leendő papjai itt az országban képeztesse ki hivatásuk számára. De ilyenmő intézkedésnek szükségét sem érezte. Míg a német egyetemekre vezető út szabad volt, nem kellett külön tanfolyamokról gondoskodni, melyeknek elvégeztével a theologus azonnal hivatalába léphetett. Mit a hazai intézetek meg nem adhattak, azt pótolta a külföld. Ennek megfelelőleg szervezkedtek elejétől fogva az ev. iskolák s így maradt ez 1785-ig. A prima, a legfelsőbb osztály, a mivel evang. iskola rendelkezett, csak átmenetet képezett az alsóbb tanulmányoktól az akadémiára.¹ Szakembereket nevelni nem akart és nem is tudott. A Beer-féle tantervet (Pozsony) kivéve, hallgatóit nem osztotta két csoportba s ennél is ez osztályozás inkább névleges. Feladata nem volt több, mint hogy növendékeit a majdan egy felsőbb intézeten folytatandó speciális studiumra előkészítse. Bevezette őket theologiai és philosophiai disciplinákba, közölt velök földrajzi, történeti, latin irodalmi, esetleg jogi és természettudományi ismereteket, minden tekintet nélkül a választandó életpályára. E mellett azoknak, kik az egyház szolgáivá kívánták magokat kiképezni, alkalmat nyújtott, hogy külön órákban az írás olvasásához szükséges nyelveket

¹ Markusovszky 215. oldal.

elsajátíthatassák.¹ Ezzel a prima eleget tett kötelességének s az ifjúság útja elvált. A theologus Németország valamelyik egyetemét kereste fel, hogy itt részesüljön a tulajdonképpeni szakszerű kiképzetésben.² Két-három, esetleg több évi tanulmány megadta néki azt, mit otthon nem kaphatott meg.

A két századon keresztül érvényes gyakorlatot megbontották azok a királyi rendeletek, melyek a külföldre való menetelt előbb korlátozták, később lehetetlenné tették. Mária Theresia uralkodásának végével kezdődnek ezek az intézkedések s áthúzódnak e század első évtizedeibe. Mária Theresia egyik parancsa mindazoktól, kik külföldi egyetemet kívánnak felkeresni, külön királyi engedélyt követel. Az eddig szabad úton ez volt az első barrikade. II. József tovább ment s külföldi főiskolák látogatásától a magyar ifjúságot eltiltotta.³ Ez érzékeny csapás volt az ev. egyházra. A támogatás, mire annyira rászorult, elmaradt s a viszonyok nem voltak alkalmasak arra, hogy csak megközelítőleg is pótolni lehessen az elveszettet. De a veszély, hogy rövid idő alatt a gyülekeze-

¹ 1785-ig egyes intézeteken a primában következő tárgyak adatnak elő: *Pozsony* (Beer Fr.-féle tanterv 1724-ből, két évi tanfolyammal): Mindenki számára kötelező: Theologia dogmatica et polemica, Philosophia ecclesiastica et Institutiones Philosophiae, ó- és újkori földrajz, Egyetemes egyh. pol. és irod. történet, Latin stylus, latin auctorok, Szónoki gyakorlatok. Külön a theol. pályára készülők számára: Héber nyelv és az ó-szöv. könyvek elemzése, Görög nyelv és az újszöv. könyvek elemzése, Egyházi beszédek magyar, tót, német, latin nyelven (Markusovszky 234. oldal.).

Sopron (Hajnóczy-féle tanterv 1741-ből, három évi tanfolyammal): Mindenki számára kötelező: Dogmatika, Ethika, Logika, Metaphysika, Történet, Földrajz, Latin, Görög. Csak a theologiára készülők számára: Héber (Müllner 70. oldal.).

Eperjes (a külvárosi iskola tanrendje 1758-ból) Theologia, Logika, Metaphysika, Historia universalis, Latin stylus, Mathesis, Physika, Jus Naturae et Gentium, Görög és Héber nyelv (Hörk 395. oldal.).

² A mult századbéli theol. tanulmányi viszonyokat illetőleg igen tanulságos Kriebel és II. József beszélgetése 1770-ben, mit Hörk közöl (113., 115. oldal.).

³ Markusovszky (300. oldal.) E korlátozó, illetőleg eltiltó intézkedések még később is folytatódtak. 1800-ban I. Ferencz egy királyi rendeletben négy német egyetemet jelöl meg, melyet magyar ev. hitjelölteknek látogatniok szabad (Göttinga, Wittenberg, Lipcse, Tübinga, lásd Hörk 131. oldal); 1820-ban pedig megtiltja a német főiskolákon való tanulást és kárpótlásul Bécsben állít fel prot. theol. fakultást (Haan 44., Hörk 152. oldal); 1827-ben egy kormányrendelet azt közli a protestánsokkal, hogy a király a német egyetemekre való kimenetelt „előzetes engedelmekérés mellett minden egyes esetben megengedi” (Hörk 159. oldal.). E korlátozás 1846-ig volt érvényben (Schneller 110. oldal.).

teket nem lehet majd képzett lelkészekkel ellátni, az iskolák vezetőit intézkedésre kényszerítette. És minden iskola intézkedett úgy, a hogy jónak vélte s a hogy erői megengedték.

A szervezkedés ezen első idejét a függetlenség s az ennek nyomán járó különbözőség jellemzi. Minden intézet önálló s így a tanterv megállapításában saját tetszését követi. A gondolat, hogy a lelkésznevelést a különböző intézeteken egységesen kellene szervezni, csak 20 év múlva merül fel az egyetemes gyűlésen (1805). Akkor is csak desideriumképpen, kevés reális eredménnyel. De a részletekben való nagy eltérés mellett is egy vonás közös az átalakuló iskolákban. Hol idáig prima volt, ott ez lassanként megszűnik s belőle theologiai tanfolyam lesz, mely többé nem folytatása az alsó osztályoknak. Így oldják meg az egyes intézetek a kérdést, mely elé a királyi tilalom állította őket.

Pozsonyban 1784. aug. 27-én ült össze egy, lelkészekből és tanárokból álló értekezlet, hogy a lelkésznevelés ügyét megbeszélje és a teendők felől a gyülekezeti convent elé propositiót terjesszen. Miután a theol. disciplinák egy része az eddigi tantervben is képviselve volt, csupán kiegészítésre kellett törekedni. Ezért az értekezlet elhatározza, hogy az eddig előadott tárgyak mellé az elméleti tudományokból ker. erkölcsstan, lekipásztorkodás és egyházjog, a gyakorlatiaktól homiletika és katechetika vétessék fel a tanulmányi rendbe. Együttal a jelenlevő lelkészek felajánlják, hogy ez új tárgyak előadását, illetőleg a gyakorlatok vezetését hajlandók magokra vállalni. A convent a propositiót elfogadta, de az intézet szervezetében a helytartó tanácsnak a Ratio Educationis (1777) keresztülvitelét sürgető felszólamlásai folytán messzebb menő intézkedéseket tartott szükségesnek. Hogy iskolájának niveauját és existenciáját biztosítsa, az eddigi primát és secundát beszüntette s előbbit theologiai, utóbbit philosophiai-rhetorikai tanfolyammá alakította át.¹ Ezzel egyrészt elég tett a kir. rendelet követelményének, másrészt egy felső iskolát teremtett, melyen a lelkésznevelésről kellőleg gondoskodhatott. Innen kezdve a theol. tanfolyam mint önálló, az alsó osztályoktól külön választott felső iskola szerepel a pozsonyi intézet történetében (1786). A tanterv, melyet e szervezkedés alkalmával a convent megállapított, a legközelebbi jövőben erős ingadozásnak volt kitéve. Csaknem minden év változtatásokat, javításokat hozott magával.² A XIX. század határán a theol. tanfolyam

¹ Markusovszky 300—302. oldal.

² Markusovszky 372. oldal.

képe a következő: öt évre, vagy tiz semesterre van beosztva. Mindenik semesternek pontosan meg van állapítva a maga tananyaga. A theologus nem választhat a hallgatandó tárgyak közt, hanem sorrendben halad disciplináról disciplínára, a mint azt a szabályzat előírja. Az előadott tárgyak az összes tudományok tárházát felölelik. Ki sorrendjökön végighalad, az theologus, bölcsész, történész, classica-philologus, természettudós egyszemélyben. A tiz semesterben a hallgató a theol tárgyak közül megismerkedik a dogmatikával (4 sem.), ethikával (2 sem.), egyháztörténelemmel (4 sem.), görög nyelvel és új-szövetségi magyarázattal (3 sem.), héber nyelvel és ó-szövetségi magyarázattal (3 sem.), exegesisel (? 2 sem.),¹ pastoralissal és egyházjoggal, továbbá résztvesz a homiletikai és katechetikai gyakorlatokon. A philosophiai tárgyak közül logika (2 sem.), metaphysika (2 sem.) és gyakorlati bölcselet (2 sem.) szerepelnek a tantervben, a természettudományok közül a mathesis (2 sem.) és physika (1 sem.). Ezen kívül földrajz (1 sem.), magyar történet (2 sem.), európai történet (2 sem.) és egyet. történet (2 sem.), a classikus világ köréből pedig római régiségek (1 sem.), görög régiségek (1 sem.) és a latin stylusnak elsajátítása (4 sem.) képezik a theologus számára a tananyagot.² E tömegét a studiumoknak három, 1800 óta négy tanár³ közli latin nyelven az ifjúsággal. Egyik közülök mindig a rector. A tanárok előadásaikban nem képviselnek egy bizonyos szakmát. Ki matematikát ad elő, az történeti és philologiai tárgyakat is tradálhat. Elvállalt tárgyaikhoz sincsenek kötve. Ha két tanár megegyezik, úgy tárgyaikat kölcsönösen kicserélhetik. A theologiai gyakorlati tárgyakat (homiletika, katechetika, továbbá pastoralis és egyházjog) a pozsonyi lelkészek (3) látják el. A homiletikai gyakorlatok semináriumszerűen történnek. A hallgatók külön-külön magyar, német és tót egyházi beszédeket tartanak az egyik lelkész jelenlétében, ki a beszédet megbírálja. A katechisatiót a theologus az alsóbb osztályok kijelölt növendékeivel végzi. A tanár minden óra elején tanítványai közül egyet felszólít, ki köteles az előbbi órán tárgyalt

¹ Hogy Markusovszky (377. oldal) mit ért még exegesis alatt, nem lehet megmondani.

² Ez anyagának semesterek szerint való beosztása megtalálható Markusovszky 377. oldal.

³ 1800-ban a convent Institorisz-Mosóczy indítványára egy negyedik tanárt választ s egyúttal elhatározza, hogy ezentúl a helybeli magyar-tót lelkész köteles lesz a theol. tanfolyamon tanítani, de legfeljebb naponkénti 2 órában (Markusovszky 387. oldal.).

pensumot megismételni. A feleletért nyert osztályzatot a tanár jegyzőkönyvbe iktatja. Az intézetben belül és kívül az ifjúság erkölcesi felett a tanári kar örködik. Mulatóhelyekre, színházba, korcsmába, kávéházba való járás szigorúan tilos. A fegyelmi szabályok értelmében a büntetési fokozatok a következők: négy szem közti megintés, a tanári testület előtti megdorgálás, carcer, megvesszőzés, az intézetből való kizárás.¹ Végül mi a tanévnek beosztását illeti, ez két semesterre oszlik. Mindenik semester öt hónapot foglal magában (szept. 1—jan. 31; febr. 1—jún. 30.). A nagy vacatio július—augusztusra terjed. Minden csütörtök szabad nap. Az egyes semestereket több napon át tartó vizsgák zárják be.²

Igy gondoskodott Pozsony az ev. lelkésznevelésről. Fenti szervezet érvényben maradt 1815-ig, midőn a Schedius-Lovich-féle tanterv alapján az intézet rendje ismét átalakult.

Sopronban 1785-ben vitatta meg az iskolai bizottmány, hogy miként lehetne a felső osztályok átalakításával a helytartó tanács kívánságának eleget tenni s így az intézet főiskolai jellegét megőrizni, másrészt egyúttal a theologusok kiképzését is biztosítani. Mint Pozsonyban, úgy itt is a prima és secunda eltörlése az első lépés a további fejlődéshez. E két osztály helyébe lépjen a latin iskola fölé emelkedő felsőbb tanfolyam. E tanfolyam ne legyen tisztán lelkészképző intézet, hanem azok, kik világi pályára készülnek, szintén nyerjenek alkalmat a saját hivatásukhoz szükséges ismeretek megszerzésére. Csakhogy míg a theologus a tanfolyam elvégzése után azonnal az életbe léphet, addig a világi pályára készülők még egy másik felső intézetet kénytelenek felkeresni. Épp ezért a hangsúly a theologusok képzésén fekszik.³ A tanfolyam álljon öt évre elosztott három osztályból. Az osztályok vezetése bizassék három szaktanárra, kik közül az egyik képviselje a földrajzi, történelmi, jogi, államtani, gazdaszáttani katedrákat, a másik adja elő a bölcsészet összes ágait, továbbá matematikát és természettudományokat, végül a harmadik a theologia körébe tartozó tudományokat és a görög és

¹ A fegyelmi viszonyok a XVIII. század végén a pozsonyi intézetben igen rosszak voltak, úgy hogy a tanári kar a megintés és dorgálás mellőzését ajánlotta a conventnek. Első fokú büntetésnek 12 órai carcert, másodfokúnak 12 botütést proponált. (Markusovszky 319. oldal.)

² Markusovszky 372—379. 303—305. 381. 382. oldal.

³ Ez látszik kitűnni azon egy-két megjegyzésből, mi Müllner 84. s köv. oldalán elszórva található.

héber nyelvet. A classicusok tanulmányozása a tanfolyamban ne találjon helyet.¹ A bizottság beterjesztette a javaslatot, de évek multak, míg az a megvalósulás stádiumába léphetett. A pénzhiány egy ideig megakadályozta egy harmadik tanár alkalmazását s midőn ez végre sikerült (1787), a halál és meghívás nemsokára (1788) ismét csonkává tette a tanári kart. 1788-ban mégis hozzálátott a soproni intézet vezetősége, hogy a lelkésznevelés ügyét rendezze. A javaslat alapján intézkedett, de attól eltérőleg. A primát és secundát tényleg három osztályú felső tanfolyammá szervezte, de nem öt, hanem csak négy és fél évet (9 semestert) állapított meg tanulmányi időül. Ez idő alatt 31 disciplinával kellett a hallgatónak megismerkednie. Hogy melyek voltak e disciplinák, arról Müllner nem beszél. A szervezetnek ezen formája rövid életű volt. Midőn 1789-ben Raics meghívásával a tanári kar ismét teljessé vált, a tanterv Raics buzgólkodása folytán átalakult (1789). Hat évre bővítettett ki a tanfolyam s egy egész csoport új tudomány csatlakozott az eddigi 31-hez. Következő évben (1790) Stanislaides dolgozott ki egy tantervet, mely 13 éven át volt érvényben. E tanterv szerint a tanfolyam szintén hat éves, az előadandó tárgyak száma 54 és 10 tárgy magánelőadás keretébe utasítatott. Ez elhibázott tantervek mellett növelte a bajt a nemsokára mutatkozó tanárhiány. Midőn 1796-ban Stanislaides Pozsonyba távozott, állása betöltetlen maradt 1803-ig. Csak Kralovánszkyval változnak a viszonyok és nyernek állandó formát. Meghívása után (1803) legelőször a tanterv átdolgozásán s az intézet újjászervezésén fáradozott. Javaslátát a soproni konvent 1804-ben elfogadta s ez időtől kezdve a soproni lelkésznevelés képe a következő: A tanfolyam három éves. A tananyag, mint Pozsonyban a tudományok legkülönbözőbb köreit felöleli. Theológiából a dogmatika, ethika, görög nyelv és újszöv. exegesis, héber nyelv és ó-szöv. exegesis, egyháztörténet és természeti theologia képezi az elvégzendő anyagot. A bölesészeti tárgyak közül logika, metaphysika, aesthetika, paedagogia, a természettudományok köréből mathesis, természetrajz és physika, a jogi tárgyak közül az észjog és államtan, a történetiek közül magyar és egyetemes történelem szerepel a tantervben. A classicus studiumok szintén nincsenek teljesen kizárva. A theologus gyakorolja magát a latin stylusban és megismerkedik görög írókkal és latin irodalommal. Kár, hogy Müllner a theol. practikus tárgyakról

¹ Müllner 84. oldal.

egyáltalán nem emlékezik meg. E húszt tárgyat három professor adja elő latin nyelven. A studiumok nincsenek közöttük szakrendszer szerint felosztva.¹ Mint Pozsonyban, itt is minden órán a tanár egyik tanítványával megismételteti az utolsó órán előadott anyagot. Azonkívül havonként censurát tart. Az ifjúság erkölcesi felett a tanári kar gyakorolja az ellenőrzést.

Kralovánszky ezen tanrendje 1844-ig maradt érvényben. A Schedius-Lovich-féle tervezet a soproni iskolára nem gyakorolt átalakító hatást. Változás e 40 év alatt csak nagyon kis mértékben történt. Így 1813-ban a paedagogiát és aesthetikát általános encyclopaediával cserélték fel; 1816-tól kezdve a felső tanfolyamon a rhetorika tanítója is tart előadásokat s 1841-ben egy negyedik tanszék állítottatott fel a kerület költéségén.²

A három intézet közül legkésőbbben a *eperjesi* szervekedett. A Collegium visszaszerzésével (1784) járó költségek évtizedekre megakasztották az iskola fejlődését. 1795-ig a theologusok tanításának anyaga, módja a prima szervezete ugyanaz, mint volt a külvárosi iskolában. Az eltérés csak annyi, hogy a theologusok alaposabb kiképzése végett a gyakorlati tárgyak vezetését az eperjesi lelkészek veszik át. 1795-ben azonban itt is megindul az átalakítás. Ekkor alkalmaztatik a primában egy második tanár s ekkor küld ki a kerületi kisgyűlés egy bizottságot, hogy a tantervet átvizsgálja és javaslatot terjeszzen elő.³ Az ujonnan kidolgozott tantervet 1804-ben fogadta el a pártfogsági gyűlés⁴ s ez időtől kezdve a lelkésznevelés Eperjesen következőleg alakul: A prima megmarad legfelsőbb osztálynak, mint idáig. Két évre terjed,⁵ s résztvehetnek benne azok is, kik világi pályára készülnek. A tananyag, mint a másik két intézetben, a legkülönbözőbb körökből van véve. Dogmatika, ethika, symbolika, egyháztörténet, hermeneutika, görög és héber nyelv, héber régiségek, evangéliumi és epistolai perikopák magyarázata, továbbá populáris theologia, pastoralis és homiletikai gyakorlatok képezik a szigorúan vett theol. studiumot. Emellett a philosophiai tárgyak közül gyakorlati bölcsészet (észjog, közjog, népjoggal), aesthetika,

¹ Később, úgy látszik, mégis volt bizonyos fokú csoportosítás. 1821-ben Odort a bölcsészeti tanszékre hívják meg; 1838-ban Pecz a theologiai és physikai, Hetvéssy a philosophiai és jogi tárgyakat adta elő.

² Müllner 86—101. oldal.

³ Hörk 124., 129., 130. oldal.

⁴ Hörk 133. oldal.

⁵ Hörk 158. jegyzet.

logika, metaphysika, psychologia empirika, a jogiak közül ethika, politika és oeconomika, a történetiekből egyet. földrajz és az európai államok statistikája, Európa nevezetesebb államainak története, hazai történet és statistika, a természettudományok köréből természetrajz és mathesis szolgáltatják a nevelés számára az anyagot. Ezekon kívül a theologus résztvesz latin és német gyakorlatokon, hallgat magyar nyelvet és az összes tudományok encyclopaediáját. A tanári kar három tanárból áll, kik között a disciplinák ha nem is szigorú szakrendszerrel, de mégis bizonyos csoportosítással vannak elosztva. Az egyik képviseli a theologiai tanszéket, a másik a bölcsészeti, a harmadik a történetit.¹ A tanároknak segédkeznek a helybeli lelkészek. De úgy látszik, e segédkezés csak időnkénti és esetleges.² Az 1814-5-iki iskolaévben egy eperjesi orvos az „első segély“-ről tartott a theologusoknak előadásokat.³ Minden óra, mint a másik két intézetben is ismétléssel kezdődik s a feleletért a tanár osztályoz. Ez ismétléseknél a kérdező módszert kell követni. A hallgatóság, mint Pozsonyban is, a vizsgákra azon tankönyvekből készül, melyeknek használata elő van írva.⁴ A fegyelem kezelése megegyezik a pozsonyiéval. Mindkét helyen a szigorúbb büntetés carcer és botütés.

E nevelési rend egyes változtatásoktól eltekintve érvényben maradt 1836-ig. Az 1826-ki tanrend, melyet Hörk 398. oldalán közöl, csak csekély eltéréseket mutat az 1806-ikitől. Fontosabb átalakítás 1826-ban a canonica visitatio alkalmával történt, a midőn kimondatott, hogy a theologia három éves tanfolyamú legyen, továbbá, hogy a theologusok a catechisatióban is nyerjenek kiképzést.⁵ Hogy a prima elnevezés mikor tűnik el a közhasználatból, hogy helyét mikor foglalja el a „felső tanfolyam“ czim, Hörk munkájából nem tűnik ki. A 20-as évek elején úgy látszik már megtörtént a transformatio.

Fenti berendezéseknek bajai és hibái nyilvánvalóak. Az egyes intézeteket külön véve, meglep az elvégzendő anyagnak sokasága. Minden körből tudni valamit, ez itt a lényeges dolog és nem a szakszerű kiképzés. „Ezen encyclopaedikus polymathiaszerű oktatás különben éppúgy megfelelt az iskola-

¹ Hörk 395. stb. az 1806-iki tanterv.

² 1806—8-ig az egyik német pap pastoralist és populáris theológiát adott elő. 1811—12. a másodpap tanította a német nyelvet és vezette a homiletikai gyakorlatokat (Hörk 157. oldal).

³ Hörk 157. oldal.

⁴ Hörk 398. oldal.

⁵ Hörk 158. jegyzet.

ügyeket lényegileg vezető főurak kívánalmainak, mint a közszellemnek. Embert, általánosan képzett, mindenhez értő és nem szakembert, ismereteket, a melyeket az életben, a társaságban könnyen értékesíthetünk kívánt e kosmopolitismus és opportunismus elve által meghatározott kor. A lelkész értsen mindenhez, hogy mindenütt, mindenben környezetének hasznára válhasson.¹ Viszont az intézeteket párhuzamba állítva egymással, rögtön szembeötlő azon nagy eltérés, mely közöttök mutatkozik. Az eltérés a tananyagban, a tanárok számában, a nevelésre szánt idő hosszúságában. Hogy ez úgy nincsen jól, hamar megérezték a vezető körök. Már a század első évtizedében kísérlet történik az uniformisálásra. A másik bajon segíteni még sok ideig nem tartották szükségesnek.

1805 augusztus 20-án terjesztette be Lovich Ádám és Schedius Lajos azt az egyetemes gyűlés megbízásából készített tantervet, a melynek alapján az átalakításoknak meg kellett volna történniök.² Az elaboratum feloleli az iskolák különböző fokozatait s azokat egységesen kívánja rendezni. Külön szakaszt szentel a felsőbb oktatásnak, vagyis Lyceumoknak. A Lyceum el van választva a gymnasiumtól s a magasabb studiumokat közli hallgatóival. A Lyceumban legyen a tudományköröknek három ága képviselve. Legyen külön bölcsészeti, külön jogi, külön theologiai cursus. Mindegyik két évből áll. A világi pályára készülők (jogászok és bölcsészethallgatók) elvégezve saját kétéves cursuskat nem léphetnek azonnal az életbe, hanem az egyetemen fejezik be 1—2 év alatt tanulmányaikat. Ellenben a theologusnak ily Lyceum alkalmat nyújt, hogy teljesen kiképezze magát s azonnal hivatalt vállalhasson. A theologus először a bölcsészeti cursust végzi el. Két éven át hallgat philosophiai, természettudományi, történeti és theologiai disciplinákat.³ Ennek megtörténte után még csak át a tulajdonképpeni theológiára, mely szintén kétéves. Tananyaga csaknem tisztán a gyakorlatra való tekintettel van egybeállítva. Ó- és új-szövetségi exegesis, az evangéliumok és epistolák gyakorlati magyarázata, katechetika, a

¹ Schneller 104. oldal.

² Haan 23., 24. oldal.

³ A bölcsészeti cursus tárgyai a következők: I. év: psychologia, logika és metaphysika, tiszta mennyiségtan, bölcsészettörténet, közép- és újkor történet, tudományok encyclopaediája, rendszeres hittan, egyet. és hazai történet, görög-római auctorok magyarázata II. év: Gyakorlati bölcsélet, alkalmazott mennyiségtan és physika, aesthetika, Magyarország története és statistikája, irodalomtörténet, egyetemes és hazai egyháztörténet, magyar protestáns egyházjog. (Markusovszky 404. oldal)

symbolikus könyvek rövid története, a dogmatika és ethika ismétlése, egyházi beszédek készítése, gyakorlati catechisatio, pastoralis, homiletika, dogmatörténet, ez az, mivel a theologusnak e két év alatt meg kell ismerkednie. A bölcsészeti cursust három professor és egy segédtanár vezeti, a theologiait csak egy, kinek azonban, ha szükséges, a helybeli lelkészek, vagy a bölcsészeti tanárok segédkeznek. A tanév október 1.—augusztus 15-ig terjed és két semesterre van beosztva. A vizsgák minden semester végén (márczius—augusztus elején) tartatnak.¹

Így a tervezet. Az egyetemes gyűlés azt a kerületek hozzászólása után némi változtatással elfogadta s a tantervnek egy év alatti keresztülvitelét elrendelte (1809).² De a rendelet csak rendelet maradt. Az autonómiát féltő, a külső befolyástól idegenkedő intézetek nem siettek a határozatnak eleget tenni. Hiába sürgeti az egyetemes gyűlés az életbelépést (1810), hiába fenyegetődzik hivatalvesztéssel (1811),³ az átalakítás meg nem történt. 1811 után pedig már nem lehetett. A devaluatio az egyházat is anyagilag erősen megrendítette, úgy hogy a tanügy fejlesztéséért hozandó áldozatokra egyelőre nem volt képes. Az egységesítő tanterv tehát lekerült az egyetemes gyűlések tárgysorozatáról, miután hat éven át állandóan ott szerepelt.

De *Pozsony* a nehéz viszonyok daczára is igyekezett lelkésznevelését a Schedius-Lovich-féle tervezet értelmében átalakítani. Igaz, hogy ez számára nem volt nehéz. Az előadandó anyag jórészt mind a két tantervben megegyezett úgy, hogy inkább csak a studiumok egymásutánjának elhelyezése, mint hiányok pótlása volt a lényeges. Azt a néhány disciplinát (psychologia, bölcsészettörténet, aesthetika, irodalomtörténet, dogmatörténet), mi idáig a tantervben nem volt képviselve, könnyen be lehetett helyezni azok helyébe, melyek viszont a tervezetben hiányoztak s idáig a theologusokkal közöltettek. Tanári kara elég erős volt arra, hogy egy ötödik tanárral az új tanterv követelményeinek megfeleljen. 1814-ben a pozsonyi convent azon kérelemmel fordult az egyetemes gyűléshez, hogy, habár csak ideiglenesen is, ezen ötödik tanszékről gondoskodják.⁴ Az egyetemes gyűlés eleget tett e kérésnek s így Pozsony rögtön

¹ Markusovszky 403—406. oldal.

² Haan 27. oldal.

³ Haan 29. 31. oldal.

⁴ Haan 35. oldal, Markusovszky 412. 413. oldal.

hozzáláthatott az átalakításhoz. Már az 1815/16. iskolai év az új tervezet szerint volt berendezve. A theologus tehát először a bölcsészeti cursus tárgyait hallgata két éven át. Belépése előtt felvételi vizsgát kellett tennie. Azután ment csak át a theol. szakra, mely szintén két éves s ekként élethivatására négy év tanulmány volt szükséges. De ez nem maradt sokáig így. A Schedius-Lovich-féle terv a Lyceumoktól jogi cursust is megkíván s minthogy ez idáig Pozsonyban nem volt meg, ennek fejlesztésére a convent nagy súlyt fektetett. Már 1820-ban a jogi tárgyak előadása egy évet vett igénybe s így a bölcséleti cursus (ehhez csatolták a jogot) hároméves tanfolyammá bővült. A jog hallgatására a theologusok is köteleztettek, studiumuknak ideje tehát ismét öt év. A tanári kar öt tagból áll, kik között a tárgyak nincsenek szigorúan szakrendszer szerint elosztva.¹ Minden tárgy egy semester alatt befejezendő. Kivételt képez a dogmatika, ethika, egyetemes történet, magyar történet, egyháztörténet, mathesis és physika, melyek két semester alatt adatnak elő. A hallgató egy semesterben csak négy studiumra iratkozhatik be s naponként csak négy órában vehet részt. Az előadási idő reggel 7—11 és délután 2—4 óra. Minden órán a tanár felszólít egy hallgatót s feleleteért calculust ad. Minden hónapban az elvégzett anyagból censurát kell tartani s a semester végén a hallgatóság vizsgának veti magát alá.²

Az egységes tanterv kérdése újból csak a 30-as évek közepén került felszínre. 1836-ban utasítja az egyetemes gyűlés Schediust, hogy az 1809-ben elfogadott tantervet az időközben tett észrevételek figyelembevételével a kor igényeihez képest alakítsa át és javaslatát terjeszsze be.³ Mielőtt ez megtörtént volna, még 1836-ban rendezte *Eperjes* a lelkésznevelés ügyét. A Schedius-Lovich-féle tantervnek megfelelőleg három tanfolyamot állított fel: a bölcsészeti, a jogit és a theologiait. A bölcsészetinek tárgyai: psychologia, logika, mathesis, vallás- és bölcsészeti ethika és vallásbölcsészet, észjog, physika, történet, latin, magyar; a theologiain apologetika és dogmatika, újtestamentomi bevezetés, bibliai régiségek, egyháztörténet, exegesis, görög és héber nyelv adatott elő, továbbá köteles volt a theologus a homiletikai gyakorlatokon is résztvenni.

¹ Bár Markusovszky állítja (419). Zsigmondy görög és héber exegesis adott elő s a mellett philosophiai, történeti és jogi tárgyakat is.

² Markusovszky 411—420. oldal.

³ Haan 55., 56. oldal.

A három szakot három rendes tanár képviselte. Mellettök működött mint kisegítő: egy lelkész és négy segédtanár. Ennyit közöl Hörk az új berendezésről.¹ Hogy az egyes tanfolyamok hány évet foglaltak magokban, hogy az anyag mikép volt elosztva, hogy a theologus mily sorrendben ismerkedett meg az egyes disciplinákkal, hogy a jogi tárgyak közül mennyinek hallgatására volt kötelezve, hogy mikor tartattak a vizsgák stb., minderről egy szóval sem emlékezik meg. A berendezésnek ezen részletei valószínűleg megegyeztek a pozsonyi szervezettel.

Ez eperjesi tanrend nagyban hasonlít az átdolgozott Schedius-tantervhez, mely 1837-ben került az egyetemes gyűlés elé.² Ez átdolgozás nem egy pontban eltér az 1809-iki elaboratumtól. Legfontosabb benne az, hogy azon theologiai disciplinák, melyek az első tantervben a bölcsészeti kurzusba voltak beosztva (dogmatika, egyháztörténet, egyházjog), e másodikban a theologiai tanfolyam tárgyai közé soroztattak.³ De daczára annak, hogy a javítás haladást jelentett, daczára annak, hogy 1840-ben az egyetemes gyűlés annak keresztülvitelét kötelezővé tette,⁴ ezen új tanterv se valósult meg az egyes intézeteken. A tanári karok egymásután bizonyitgatták egy átdolgozott tervezet hibáit s a revisiót sürgették. E revisio megjött 1841-ben.

Itt lehet egyházunk lelkésznevelésének történetében az első határvöket felállítani. Mi 1785—1840-ig történt, mindenkép a rendszertelenség bélyegét viseli magán. Rendszertelen a tananyag beosztása, rendszertelen a katedrák ellátása, rendszertelen az intézeteknek egymáshoz való viszonya. Eset-

¹ Hörk 17¹/₂, oldal.

² Haan 56. oldal.

³ Az 1837-ki Schedius tanterv szerint a tantárgyak a következők: Bölcsészeti cursus I. év: psychologia, logika, tiszta mathesis, algebra, geometria, egyetemes történet, görög-római classicusok olvasása, stylus-gyakorlatok. Héber (a theologusok számára) II. év: Metaphysika, gyakorlati bölcsélet, kísérleti physika, magyar történet, görög-római classicusok, német és magyar irodalomtörténet, magyar polgári magánjog. Héber (a theologusok számára) Jogi cursus I. év: Természetjog, bányajog, közgazgatási jog, római jog, magyar protestáns egyházjog. II. év: Magyar polgári jog, büntető jog, kereskedelmi jog, európai államok statistikája, magyar közjog, törvénytudományi stülus. Theologiai cursus I. év: Dogmatika, hermeneutika ó- és újszövetségi exegesis, egyháztörténet, catechetika, paedagogia. II. év: Ethika, exegesis és bevezetés ó- és újtestamentomba, magyar protestáns egyházjog, pastoralis és homiletika (Markusovszky 42¹/₆ oldal.).

⁴ Haan 61. oldal.

legesség vezeteti az egyes iskolák sorsát. Egy jó tanár, egy nagy tervű paedagogus meghívása, kissé jobb anyagi viszonyok a teljes átalakítást vonhatják magok után. E bajok közül egyen javított az az értekezlet, mely 1841. július 20-ánült össze Zay-Ugróczon, az új felügyelő: Zay Károly meghívására.

Pozsony.

Hornyánszky Aladár.

PÁL APOSTOL RÓMAI LEVELE.

(Második közlemény.)

3. *A levél szövege, hitelessége és kelte.*

A pešítthä másolatok egyik példányában az a széljegyzet olvasható, hogy Pál apostol a római levelét latin nyelven írta. Ennek a kétes eredetü adatnak az alapján Bellarmin, Harduin és más röm. kath. theologusok azt vélték, hogy az apostol a rómaiakhoz latin nyelven írta a levelét. A római első gyülekezet viszonyainak nem ismeréséből eredő emez egyéni nézetet azonban megczáfolja az a tény, hogy Pál összes leveleit görögül írta, magok a római hívök is ösmerték a görög nyelvet, az ó-szövetséget a Septuaginta szerint, tehát görög fordításban olvasták (7, 1.), hozzájuk Ignatius görögül írt levelet, a közöttök élt Justinus a vértanú görögül írta munkáit, a római temetkezési helyen, a katakombákban számtalan görög feliratú siremlék van és általában az egész levél stylusából semmiképen sem lehet azt következtetni, minthä itt fordítással és nem eredeti görög szöveggel volna dolgunk.

A szöveg épsége és teljessége ellen a kritika kezdetöl fogva sok kifogást emelt. Már Marcion 140 táján törölte a 15. és 16. fejezetet és az ő nyomán Semler (m. h. 1791) szintén úgy gondolta, hogy e levél a 14. rész 23. versével végzödik, az üdvözetekrőlszóló két utolsó fejezetet pedig az apostol azzal a megbizással adta volna át a levél kézbesitöjének, hogy azt az útközben lakó illetékes egyénekhez vigye el egy-egy levélmásolattal együtt. Paulus Henrik heidelbergi theologiai tanár a két utolsó fejezetet a gyülekezet elöljárói és buzgóbb tagjai számára szánt függeléknek, Baur ugyanazt teljesen valótlan, költött részletnek, míg Hilgenfeld a doxologia 16, 25—27 kivételével hitelesnek tartja. Eichorn és utána Reuss, Ewald, Mangold s többen azt vélik, hogy a 16. fejezetben olvasható üdvözléseket nem intézhette az apostol olyan gyülekezet tagjaihoz, a melyben ő nem működött. Talán a korinthusiakhoz

vagy az efézusbellekhez írott és tévedésből a római levélhez csatolt töredék lehetett ez a 16. fejezet. Így Schultz és Weizsäcker is.

Schenkel az általa szerkesztett Bibellexikonban (5. rész) a 16, 25—27-ben levő doxológiát a 14. rész végéhez csatolja mint záradékot, a 15. részt az apostoltól később írott függeléknek, a 16. részt pedig Phoebének szánt ajánló levélnek tartja. Scholten csak 16, 1. 2. és 21—24-et tekinti hitelesnek. Renan szerint a 11 első rész a levél magva; a 12—14. rész és 16, 1—20 az efézusi, 12—14 és 16, 21—24 a thessalonikai, a 15. rész a római, 12—14 és 16, 25—27 egy ismeretlen gyülekezet számára készített részlet; az egész szöveg hiteles, de a záró tételek össze vannak kuszálva.

E hypothesisokkal kapcsolatban figyelmet érdemel az a körülmény, hogy két codexünk, nevezetesen AP a 16, 25—27-ben olvasható magasztalást a 16. fejezet végén kívül még 14, 23 után is, L pedig és több mint 200 minusculus codex, továbbá az Origenesnél említett régi kéziratok s a görög egyházi atyák csakis 14, 23 után olvassák, míg FG mint szintén Marcion végképen mellőzik. Ezen adatok szerint a római levélnek két utolsó fejezete csakugyan valótlán volna és a szöveg, esetleg a 14, 23-hoz illesztett 16, 25—27-beli doxológiával végződnek. Ámde minden okoskodásnál és érvelésnél döntőbb fórumok e tekintetben az ősi tekintélyes codexek Sin ABCDE, hozzá a Itala és pešittha, a melyek a záró doxológiát csakis a maga kellő helyén, tudniillik 16, 24 után tartalmazzák.

A levél tartalmából és a szöveg kapcsolatából én is azt látom, hogy az egész mű egységes szerves egész, a melynek minden alkotó eleme kezdettől végig a maga kellő helyén van és sem becsusztatott tételekről, sem illetéktelen íráslapok hozzáillesztéséről szó nem lehet. A 12. és 13. fejezet általános tartalmú intelmeihez ugyanis egészen közvetkezeten és természetesen fűzi az apostol minden egyes hívőnek, mint Krisztus teste egy-egy tagjának azt a kötelességét, hogy kiki különbség nélkül törekedjék a tökéletes egységre, hogy közösen egy szívvel-lélekkel dicsőítsék Istent, türelemmel várván az ő elkezdett munkájának befejeződését. Ezzel a felhívással az apostol a római gyülekezet pogány és zsidó keresztyén tagjait egyetemlegesen büzdítja a kölcsönös gyöngédségre (15, 1—3), felmutatja célul Isten magasztalását (4—7. v.) s jelzi, hogy minden egyes tag menyiben van hivatva áldani Istent a váltóságért (8—13. v.). Megannyi új gondolat, melyről idáig ily kapcsolatban nem szólt az író. Most már ismét visszatér a levéalakhoz és az első fejezet bevezetésének (1, 1—15)

visszhangjaként felemlíti levélírásának indokát (15, 14—16. v. ö. 1, 14. 15.), elmondja, miért nem látogathatta meg őket idáig (15, 17—24. v. ö. 1, 11—13); mihelyt azonban a keleten gyűjtött szeretetadományokat a jeruzsálemi anyagülekezetnek átadandja és ezen az úton is az egységes egyház tagjait egybefűző közös szeretetköteléket erősbitendi, örömmel indul hozzájuk (15, 25—33). Rendes és állandó szokása szerint üdvözlésekkel, személyi vonatkozású közlésekkel, különlegesebb intelem beillesztésével és a terjedelmes tartalomhoz méltó hatalmas doxológiával rekeszti be az apostol e remek alkotását.

Levelünk ősi szövege a IV—X. századból eredő mintegy 114 uncialis codex közül a Sin ABCDEFGKLP kézírataiban és több mint harmadfél száz később korú kis betűs másolatban maradt fenn; ez utóbbiak közé tartoznak azok a baseli kéziratok, a melyeknek szövege szerint Erasmus a görög újszövetségi kánont első kiadásban nyomtatva közrebocsátotta Baselben 1516. Az alig számbavehető s kevésbé jelentékeny, körülbelől 300 eltérő olvasás (varians) megállapításánál feltétlenül elsőbbség illeti meg az alexandriai eredetű codexek Sin ABC szövegét, mivel a keresztyénség első századaiban a legkiválóbb becsü keresztyén műveltség és tudományosság székhelye Alexandria volt. Ezek után a második sorban jöhetnek tekintetbe a görög-latin codexek DEFG és még kevésbé tekintők a legifjabb korú bizanci kéziratok KLP. A kritikailag legalaposabb és legmegbízhatóbb szöveg Tischendorf nyolczadik kiadású kánongyűjteményében van meg (Lipsiae 1869—72).

Hitelességét bizonyítja maga az apostol, a ki megnevezi magát mint író-t és mint az evangéliomnak a pogányok közt működő hivatott hirdetőjét (1, 1—7; 11, 13; 15, 15—20). A levél stylusa, előadási módja, gondolatmenete, érvelése határozottan páli szerzősége vall s ezt tizennyolcz századon át nem vonta kétségbe senki. Az angol Evanson Ede (the dissonance of the four generally received Evangelists and the evidence of their respective authenticity examined. London 1792.) és a német Bauer Bruno (Kritik der Paulinischen Briefe Berlin 1850.) kísérlették meg egészen erőtelen egyéni kifogásaikkal megtámadni az authentiát, de siker nélkül; gáncsaik visszhangra nem találtak. Az egyház köztudata, a keresztyén írók és eretnekek egész raja az apostoli korszaktól napjainkig elősmeri a Pál apostol szerzőségét. Már az első század végén római Kelcmen a korinthusiakhoz irt levelének 35. fejezetében (1, 28—32-t) és ugyanezen időtájrról a Barnabás levele (a 3.

r.-ben 4, 11 kk.-t) majd Justinus a II. század közepe táján az ő Dialogusában (a 27. fejezetben a 3. részt), Athenagoras (az 1. részt), Theophilos (2, 6—9-et 13, 7. 8-t) meg Irenäus (haer. 3, 16, 3. 9.) idézik. A Muratori-féle kánontöredék az egyháztól elfogadott hiteles iratok közt sorolja föl; alexandriai Kelemen és Tertullianus is több mint száz ízben hivatkozik rá és a második század első felében Basilides, Valentinus, Heraclion, Epiphanes, Theodotus, főképen Marcion gnostikus eretnekek hiteles páli iratul ösmerték el.

Arra a kérdésre, hogy mikor írta Pál e levelét, általában a legtöbb kritikus egyező értelemben van. Maga az apostol mondja, hogy levele előtt még nem járt Rómában (1, 10—13); azt is tudjuk, hogy 62 tavaszán érkezett először oda. E levele írásakor még teljesen szabad; gondolkozik úti terve felett (15, 23—25); a jeruzsálemi atyafiak számára gyűjtött segélyösszeget személyesen akarja elvinni (15, 24—28), szándékozik tehát elutazni Jeruzsálembe, el is utazott 59 márczius hónapjában. És így ennek az 59. esztendőnek pünköshti ünnepe, vagyis Jeruzsálemben történt elfogatásának ideje előtt diktálta Tertiosnak ezt a levelet.

Hogy honnan írta? az a kánon vonatkozó adatainak egybevetése alapján könnyen megállapítható. Az olvasóknak ugyanis figyelmökbe ajánlja Phoebét, a ki Korinthus kikötőhelyén Kenchreában volt diakonissa (16, 1); szállásadója Cajus (16, 23), a korinthusi hívők egyike (1 Kor. 1, 14) és Erastus (16, 23) korinthusi városgazda volt (v. ö. 2. Tim. 4, 20). Lukács továbbá feljegyezte (Csel. 20, 3), hogy Pál Hellasban, vagyis Görögország déli részében, melynek fővárosa Korinthus volt, három hónapig tartózkodott. Innen a legrövidebb úton érhetett volna el a syr partok mentében Jeruzsálembe, a hová azonban a zsidók leselkedései miatt Makedonián és Troáson át ment el, a mely körülmény nem befolyásolhatta a levél elküldését, legalább erről a levélben semmi említés sincs. Szóval, az apostol római levelét Korinthusban az 59. esztendő első pár hónapjában szövegezte.¹

¹ V. ö. Zahn Tivadartól, Einl. i. d. N. Test. 2. kiadás 2. kötet. Leipzig 1900. §. 22. Riggensbach Edétől a Neue Jahrbücher für deutsche Theologie első kötetében, Bonn 1892: Die Adresse d. 16. Kap. d. Römerbr. és Die Textgeschichte der Doxologie R. 16, 25—27.

4. *A levél tartalma.*

A szokottnál terjedelmesebb czimiratban (I, 1—7) emlékezteti Pál a levél olvasóit elsöben is apostoli elhivatására, a mi az Isten elevevégzéséről és Krisztus által közlött kegyelméről tanuskodó tény, melynél fogva ő, mint az evangéliomnak a pogányok közt való hirdetésére rendelt apostol, egészen az Úr Jézus akarata teljesítésére szenteli életét. Am a reá bizott evangéliom nem új tudomány; régesrégén szólottak arról a próféták, a kik hirdették, hogy az örök lételü és lényü Idvezítő, az Istennek a Fia, test szerint a Dávid magvából jó létre. Ez az ígélet megvalósult, a Fiu megjelent és feltámadásával igazolta, hogy isteni hatalma és dicsösége örök. Ő Urunk, mi pedig tulajdonai vagyunk. Ez a tény a lelki közösség oka és kapcsa; ez az evangéliom foglalatlja; ebben gyökerezik az apostol tiszte, melynek előfeltétele a kegyelem, czélja meg az engedelmeskedés. E tisztehez képest fordul a római hívökhöz, hogy feltárja elöttök az üdv útját és ezt annál inkább cselekeszi, mert mint pogányok apostola kötelezve érzi magát a római atyafiak irányában. Annak okaért szivből, lélekből üdvözli öket.

Tételének fejtegetése előtt (8—17. v.) hálát mond az író Istennek a római hívökkel közölt kegyelméért, mivel az ő hitök szerte minden vidéken példaként tündököl. E nyilatkozata és irántok érzett szeretete mellett bizonyosságul hivatkozik Istenre, a kinek állandó szolgálatára szánta magát azzal, hogy hirdeti az evangéliomot, a melynek tartalma az Isten Fia, tudniillik az ő elküldetése az emberiség váltságára. Tudokra adja továbbá, mennyire szivén hordja boldogságuk elősegélését és az evangéliomnak köztök való terjesztését, úgy hogy imádságban esedezik Istenhez, vezérelje el őt mielőbb Rómába, hogy személyes jelenléte és munkája buzdítólag, üditöleg, áldásosan hasson reá és a hívökre egyaránt; nemcsak ezt pedig, hanem azt is szivből öhajtja, vajha Rómában éppen úgy, miként a többi pogányok közt, valamelyes sikert arathatna az evangéliom által, mert különbség nélkül minden embert gondjaira bizott léleknek tekint és hivatásának betöltése érdekében még életét sem kiméli, következképen kész hirdetni az evangéliomot a Rómában lakó keresztyéneknek is.

Az evangéliom, a Krisztusról és az ő országáról szóló örömhír, a világidvezítöröl tanuskodó bizonyosság, az életben és a halálban egyedüli vigasztalás, igen, ez az a nagy áldás, a melyet az apostol Rómába visz. Ez az öhaj, ez a czél, ez

a tiszt, nemes bátorsággal és szent lelkesedéssel tölti el kebelét, mert az evangéliom eredetének, lényegének, becsének meggondolása egész valóját átjárja és erre a nyilatkozatra készíti: „Nem szégyenlem az evangéliomot!” (16a). Ezzel kimondja levelének alapgondolatát (16b 17. v.), a mely ez: „Az evangéliom Istennek ereje, idvességére minden hívőnek, zsidónak először, egyszersmind görögnek is; mert Isten igazsága jelentetik ki abban hitből hitbe, a miként megvan írva: az igaz, hitből él.” E szerint az evangéliom közvetlenül isteni hatalom, a mely minden hívőnek megmentését célozza; a mi azt jelenti, hogy Isten idvezítő kegyelme egyetemes érvényű, előtte minden ember teljesen egyenlő, úgyde az evangéliom birodalomteljes elfogadása, tudniillik *hit* nélkül senki sem idvezülhet. Az evangéliom idvezítő ereje pedig azért oly véghetetlenül hatalmas, mert benne Isten igazsága tárul fel az emberiség előtt. Ez az igazság az Isten részreghajlatlan ítéletének eredménye, vagyis igazságosan nyilvánuló ténye, a mely szerint ő az ellene elkövetett bűnért elégtételt kíván, a mit tökéletesen teljesített Krisztus, a kinek érdeméért Isten a bűnöst *hit által* kegyelemből igaznak nyilvánítja. Az ószövetségi kijelentéssel egybehangzólag hirdetett eme tan szerint tehát, az Isten igazságában, vagyis a bűnbocsánatban és örök életben csakis a Krisztusban vetett igaz hit által részesülhet az ember.

E bevezetés és az alapgondolat jelzése után áttér az apostol a kitűzött tétel fejtegetésére. Sebesen zúgó szélnek zendüléseként hangoztatja hatalmas intő szövegét: Isten igazsága az evangéliomban tárul fel hitből hitbe! Nincs hát sehol másutt menedék és szabadulás, csak egyedül az Isten igazságában. Ez az apostoli kijelentés merő ellentétben van egyfelől a pogányok világnézetével, minthogy ők erényeikben bizakodnak, másfelől a zsidók felfogásával, mivel ezek meg a törvényre támaszkodnak és üdvöket, boldogságukat egyaránt saját útjaikon, önigazságuk révén keresik, remélik. Az apostol tehát bebizonyítja a következő előadás folyamán (1, 18—3, 20) a pogányok és zsidók, szóval az egyetemes emberiség bűnösségét, tömör összefoglalásban már előzetesen kimondván (18. v.), hogy a szent és igaz Isten a bünt bűnnel bünteti és haragjának búsulását érezteti mindazokkal, a kik az igazságot igazságtalanságban tartják lekötve, lenyűgözve. Ezt cselekedték a pogányok, a kiknek noha Isten létezéséről és lényéről eszmélődés útján nyert tudalmuk volt, mégis ezt a természeti világ rendiből megösmert igazságot hazugsággá ferdítették, Isten lényét teremtmények alakjába változtatták át, gondola-

taikat haszontalan hiábavalóságokra irányították és ily módon az őseredeti egyistenimádástól elpártoltak, a bálványimádás útvesztőire hajlottak s ennek következtében erkölcstelenségbe, mindennemű igazságtalanságba, bűnbe, erkölcsi züllés és teljes szenvtelenség örvényébe süllyedtek, a mi mind az ő oktanal, botor, esztelen viselkedésök eredménye. Menthetetlenek (19—32. v.). Az Örökkévaló nem türheti a gúny és mellőzés cselekedeteit; velök szünetlenül tusakodni nem akarván, igazságos ítélete szerint engedte őket a magok útjára, a melyen odáig jutottak, hogy bár ösmerték az igazságot és a bűnt rosszalni s büntetni tudták, mind a mellett nemcsak cselekedtek azt, sőt még újjongva biztatták azokat, a kik aképpen cselekedtek.

A legborzasztóbb erkölcsi romlottság eme rémes jelenségei láttára kimondja az apostol az ítéletet minden ember felett, a ki még elítélni vagy kárhozatni merné a másikat (2, 1.). Általánosságban jelzi, hogy a mások elítélésével senki sem mentegethető, sőt mivel az egyik ember ugyanazt teszi, a mit a másik, tehát az ítékezés súlya magát az ítélezőt zúzza agyon. Am tudjuk mindnyájan, hogy az Isten ítélete igaz és így a ki a pogányok módjára cselekszik, az nem kerülheti el az ítéletet (2 v.). Még közelebről megvilágítja ezt az igazságot azzal, hogy az ítélezőhöz ezt a kérdést intézi: Gondolod-e te őh ember, hogy megmenekülhetsz az Isten ítéletétől, holott te ugyanazt cselekszed, a mit az általad kárhozott embertársad művel? (3. v.) Ezzel az ellenfél lelkiismeretét érintő kérdéssel igazolja, hogy Isten szigorúan bánik azokkal, a kik az ő jóságával és béketűrésével visszaélnek (4. v.) s a helyett, hogy bűneiket beösmernék és Isten igaz ítéletét megérténék, felebarátaikat könnyelműen kárhozattják (5. v.). Bűnhődésük épp oly bizonyos, mint a mily bizvást várhatják a jót cselekvők a dicsőséget, tisztességet és békességet, a melyet azonban nem önérdeméért, hanem kegyelemből nyer el minden egyes hívő (6—10. v.). Hangsúlyozottan hirdeti az apostol, hogy zsidók és pogányok kivétel nélkül alá vannak vetve az isteni igazságos ítéletnek és ezzel a gondolatlan kapcsolatban kifejti a zsidók bűnösségét, hogy aztán igazolja az egyetemes emberiség kárhozatra méltó voltát.

Isten nem személyválogató, előtte nincs kivétel (11. v.); zsidót, pogányt egyaránt ítélet elé állit, tekintet nélkül arra, hogy az egyiknek törvénye van, a másiknak pedig nincs. A bűn bármely szempontból tekintve bűn és büntetést érdemel. A pogányok bűnei nem bizonyos meghatározott törvény ellen

elkövetett vétségek, kárhoztatásuk tehát bűneiknek közvetlen következménye; ám a zsidók törvény ellen cselekedett bűneit törvény szerint ítéli meg az Úr. Értse meg tehát a zsidó, hogy rajta nem segít a törvény, sőt ő a pogánynyal teljesen egyenlő és az Isten birói széke előtt, mind a törvényre támaszkodó zsidók, mind a törvény nélkül levő, de lelkiismeretök tanúbizonysága szerint nem menthető pogányok kárhoztatást érdemelnek (12—16. v.).

Ezen egyetemes érvényű elvekről áttér az író a zsidó viselkedésének közvetlenebb taglalására és páratlanul találoán bizonyítja be, hogy a zsidó élete és követelődése a törvénnyel a legszembeszökőbb ellentétben van. A zsidó tudniillik dicsekedik a nevével, a mely más népet nem illethet meg; aztán a törvénnyel, a melyben megnyugvást és menedéket keres; továbbá azzal, hogy kiváltságos helyzeténél fogva ismeri az Isten akaratát, megtudja bírálni, mi a jó, és mi a rossz, mi az igazság, mi a hazugság; sőt azt gondolja, hogy ő a vakságban bolyongó pogányoknak kalauza, azoknak mint értelmetlen kiskorúaknak tanítója, mivel minderre képesíti őt a törvény (17—20. v.). Ám legyen; csak hogy az a kérdés, vajjon olyan-e a zsidó az ő érzületében és tetteiben, mint a minőnek a törvényt rendeli? Eppen nem; mert beszédei cselekedetei egytől egyig az Isten törvénye ellen irányulnak; másokat tanít, de maga nem tanul; a lopást tiltja és maga oroz; kárhoztatja a paráznaságot és önmaga házasságtörő; irtózik a bálványimádástól, pedig templomfosztogató; kérkedik a törvénnyel, noha egyre megszegi azt. Isten nevét éppen a zsidók miatt káromolják a pogányok, mert fonák életfolytatásukból azt következtetik, hogy a zsidók Istene tehetetlen ezeknek a bűnös tetteknek megakadályozására (21—24. v.). A zsidók kevélysége, önbizalma és a törvénnyel való kérkedése tehát merő hiábavalóság. Ám a körülmetélkedés sem használ nekik semmit; mert noha ez a külső jegy az Ábrahámnak biztosított üdvjavak záloga és a szív körülmetélésének azaz a bűnbánatnak jele, de ha a körülmetélt egyén a törvény összes parancsait nem teljesíti, rá nézve a körülmetélés teljesen értéktelen, semmis, úgy hogy a hitetlen zsidó gonoszabb a pogánynál (25. v.). Ebből következik, hogy ha a pogány a törvényt megtartja: az ő körülmetéletlen állapota körülmetélés értékével bír és így a törvényt teljesítő pogány, nemes példájával és életével kárhoztató ítéletet mond a hitetlen zsidó felett (26. 27. v.). E szerint nem a nyilvánvaló, hanem a belsőben elrejtve levő, nem a betű szerint, hanem a lelkiképpen történő körülmetélésnek van jelentősége a sziveket vizsgáló Isten előtt (28. 29. v.).

Téves volna azonban az a következtetés, mintha a zsidóknak semmi előnye sem volna a pogányok fölött. Hiszen birtokukban van az Isten akaratát és messiási ígérését tartalmazó nyilatkozat, a nemzedékről nemzedékre átörökölt szent ige (3, 1. 2. v.). De hát ezzel a nagy kegyelmi ajándékkal is mit műveltek a zsidók? Íme a nép nagy részét alkotó hitetlenek elfeledkeztek a velök közlött számtalan jótéteményekről s nem tartották meg a szövetséget. Isten mégis igaz, hű marad és a bűnösök hűtelenségének láttára is megdicsőítette irgalmaságát (3—6. v.), a mi azonban nem azt jelenti, hogy nosza hát halmozzunk bűnre bünt, mert hiszen Isten úgy is majd megbocsát és elnézi a gonoszságot: sőt inkább nyilvánvaló dolog, hogy a bűnöst jogosan sújtja az ítélet (7. 8. v.). Mellözve ezúttal a zsidók többi előnyeinek felsorolását, az ószövetségi kánonból igazolja az apostol, hogy a bűn miatt és törvény szerint a zsidók éppen úgy méltók az Isten bünt büntető ítéletére, mint a pogányok, a kiknek már az első fejezetben leirt bűnözönével párhuzamosan haladnak a zsidók rettenetes törvénszegései, a melyek történelmileg s tapasztalatilag bizonyítják, hogy törvény cselekedeteiből nem igazul meg senki sem, mert a törvény csakis a bűn megismerésére vezet (9—20. v.). Szóval, feltáruul előttünk az egyetemes emberiség bűnös és kárhozatra méltó volta és látjuk, hogy törvény cselekedetei által nem menekülhetünk meg a bűn büntetésétől. Hogyan tehát?

A megszabadulás útjának és módjának felmutatása végett az apostol visszatér a levél alap gondolatához, hogy tudnillik Isten igazsága *hit által* nyerhető el. Ezt a tételt most folytatolagosan annak a ténynek egyszerű fölemlítésével bizonyítja be, hogy Isten igazsága törvény nélkül jelent meg, a miről tanuskodik mind a törvény, mind a proféták írása (3, 21.). A törvénynek ugyanis nem az volt a rendeltetése, hogy az igazságot létrehozza és ezt az embernek sem lehetett elérni az idáig említett módon; ez ok miatt tehát a törvény közreműködése és bárminemű emberi hozzájárulás nélkül kellett az igazságnak nyilvánvalóvá lenni. Ismételten hangoztatja Pál, hogy itt nem önmagunk által szerzett vagy szerezhető dologról, hanem Isten igazságáról van szó, arról, a melyet Krisztus hozott alá az égből és a melyet mindenki elnyerhet, de csakis Krisztusban való hit által. Zsidó, pogány egyaránt kivétel nélkül egyedül ezen az úton nyerheti el bűnei bocsánatát és az idvességet, azaz az igazságot (22. v.); mert mindnyájan bűnösök (1. 18—3, 19) és rászorulnak az Isten bűnbocsátó irgalmaságára, a melylyel Ő a bűnöst megdicsőíti, igaznak, szentnek

tekinti. Hogy ez miképpen történik, félremagyarázhatatlanul megmondja a 24. versben: Megigazulunk saját érdemünk nélkül, ingyen kegyelemből, úgy hogy idvezülésünk nem a saját cselekedeteink eredménye vagy vivmánya, hanem Istennek merőben szabad kegyelme, a melylyel rajtunk könyörül. Megigazulásunk eszköze, váltságdíja a Krisztus ártatlan vére, a melylyel Ő a bűnöst a bűn fogságából kiváltja és a mely díjért Isten a bűnöst igaznak nyilvánítja. Még mélyebbre veti hálóját az apostol ennek az üdvvénynek felderítése céljából akkor, midőn az Isten üdvigéretét és annak a mi boldogságunkra történt megvalósulását egymással szoros kapcsolatban mutatja fel (25. 26. v.). Azt hirdeti nevezetesen, hogy Isten az Úr Jézust kegyelem trónjául, engesztelés zálogául, hila-sterionul rendelte. Ez volt látható a „bizonyosság“-ot tartalmazó szövetségláda fedelén a kapporethen, a melyet a főpap az engesztelés napján az áldozati vérrel meghintett annak igazolásául, hogy ez a jel a kegyelem trónja, a melyről az engesztelő áldozati vérért bűnbocsánatot, irgalmasságot és igazságot nyer a bűnös. Képilegesen tehát a szövetségláda fedelét Krisztussal és Krisztust a kapporethtel kapcsolja össze az író annak felmutatása végett, hogy úgy a rég letűnt időkben, mint az Idvezítő váltságténye óta elkövetett bűnöket egyaránt, a Krisztus véráldozata érdeméért nézte el és bocsátotta meg az Isten. Krisztus vére a bizonyosság arra nézve, hogy Isten tökéletesen igazságos és az ellene elkövetett bűnért elégtételt kívánt, a mit tökéletesen megadott az ő ártatlan szent Fia, a ki a bűnnel terhelt egyetemes emberiségért önként szeretetből halálra adta önmagát, a mely tényéért az igazságos Isten igaznak tekint egyen-egyen mindenkit, a ki hisz Krisztusban. Az idvezítő hit tehát nem egyéb, mint egyfelől a törvény bárminemű cselekedeteinek merő ellentéte; az önérdem, öngyekvés, önbizalom hatástalan erőtelen gyarló semmis voltának beösmérése; másfelől Isten iránt való őszinte teljes bizodalom és szilárd meggyőződés a felől, hogy Isten a Krisztus véréért, ingyen kegyelemből bűnbocsánatot és üdvöt ajándékoz a hívőnek, lett legyen ő előbb akár zsidó akár pogány (27—30. v.). Mindenki kivétel nélkül egyetlenegy úton nyerheti el az Isten igazságát és ez az út a Krisztusban való hit. Kivétel nélkül egyugyanazon váltságdíjért menekül meg kiki a bűn rabságából és ez a díj a Krisztus szent vére. Kit-kit kegyelemből vált meg Isten, hit által, ajándékképpen és nem önérdem alapján. Íme ez a páli tan nem egyenlő a törvény eltörlésével, mert hiszen mi mást kíván a törvény, hanem ha az igazságot, éppen azt, a mit Krisztus szerzett meg, midőn ártatlan létére alávetette

magát a törvénynek a bűnösök váltságaért. A hitről szóló emez evangéliom a helyesen felfogott és megértett törvénynek megerősítése (31. v.).

A római hívők jól tudták, hogy Ábrahám története az Isten üdvégzésével és a hittel szoros kapcsolatban van: ezért veti föl az apostol a további előterjesztés folyamán azt a kérdést, vajjon Ábrahám a törvény rendes útján, azaz cselekedetekből nyerte-e el az igazságot avagy nem (4, 1.). Ha ugyanis ő, cselekedetekből igazult meg, akkor oka van a dicsekedésre, de csakis emberi módon, mert ilyes érdem Isten előtt figyelembe nem jöhet (2. v.). Az ószövetségi kijelentésből azonban (Gen. 15, 6) jól tudja mindenki, hogy ez a példaképül tündöklő pátriárka hit által igazult meg és az ő hite s megigazulása azt bizonyítja, hogy az Isten ingyen kegyelme nem cselekedetekért igényelhető jutalom, hanem merőben ajándék. minthogy Isten a hitetlent és istentelent kegyelemből nyilvánítja igaznak. Ez, a hitnek igazságul való beszámítása (3—5. v.); a mi osztályrészévé lesz egyen-egyen mindazoknak, a kik Krisztusban hisznek. Istennek ezt a cselekedetek nélkül ajándékozott igazságát (mondjuk, a megigazulást) ösmerte már Dávid király, a ki boldognak mondja azt az embert, a kinek cselekedetek nélkül tulajdonítja azaz számítja be Isten az igazságot (6—8. v.). Ez az üdvvény pedig távolról sem csupán a zsidóra vonatkozik, hanem a pogányra is, mert hiszen Ábrahám még körülmetéletlen azaz pogány volt, a mikor az ő hitét Isten igazságul beszámította s csakis hitből való megigazulásának ténye után vette fel ő a körülmetélést és így lett közös ősapja mind a hívő zsidóknak, mind a hívő pogányoknak. Ebből következik, hogy csakis *az* a zsidó és csakis *az* a pogány az Ábrahám ivadéka, a ki lelkiképen, hitben méltó ő hozzá, a kinek Isten épp úgy számítja be a cselekedetek nélkül hit által elnyerhető igazságot, mint a hogy tette Ábrahámmal (9—12. v.).

Még közelebről igazolja Istennek emez idvezítő intézkedését az a történeti tény, mely szerint Ábrahámnak és az ő magvának nem törvény révén lett tulajdonává az az ígélet, hogy ő a világot azaz a Krisztusban megjelent legfőbb jót örökségül birandja, hanem azért ígerte Isten ezt neki és az ő magvának, mert hitt (13. v.) Ehhez a tételhez a saját felfogásából merített azt az érvet fűzi az apostol, hogy, ha az ígért örökség elnyerésének feltétele a törvény volna: akkor a hit tartalmatlanná válnék és az ígélet is megszűnnék, mivel a törvény a bűnös emberiségre kárhoztató ítéletet mond s a hol törvény nincs, ott nincs bűn sem, a miből az a végső

következtetés, hogy az ígéretet a hit biztosítja és pedig kegyelemből minden hívőnek, azaz az Ábrahám valódi magvának, a ki úgy a hívő zsidó, mint a hívő pogány, mivel Ábrahám kivétel nélkül minden hívőnek ősapja (14—17. v.), azzá lett az ő példás hite által, mely a lehetetlenséget bizonyos tényül tekintette, tudván, hogy Isten a halálból is képes életet fakasztani. Csakis mert ily rendületlenül bízott a Mindenhatóban, ezért számíttatott be a hite igazságul (18—22. v.). Példája tehát minden egyes hívőre nézve érvényes előkép, mert minden egyes hívő a megigazolást ajándékozó Isten kegyelmi ténye folytán nyeri el a bűnbocsánatot és életet Jézus által, a ki halálra adta magát a mi bűneinkért és feltámadott a mi megigazolásunkért (18—25. v.).

A mi a hit által való megigazulás áldását illeti, ez abban nyilvánul, hogy a Krisztusban hívő ember az élet minden forgatagai közepett teljes békességben van Istennel; tudja, hogy Isten kiengesztelődött iránta; derült vidám lélekkel fogadja a megpróbáltatásokat is, mert Krisztus által bizvást járulhat a kegyelmes Isten elé; sőt dicsekedik azzal, azaz vallást tesz arról, hogy Isten őt boldoggá tette. A hívő ezen lelki összhangjának, örömeinek élesztője a reménység, mely a világgal, bűnnel, testiséggel vívott tusákban szilárdan megmarad és soha meg nem szűnyül, mert beteljesedésének és valóságának alapja az Isten irántunk való szeretete, a mely soha meg nem inog, soha meg nem szűnik (5, 1—5.). E szeretetnek tényleges bizonyossága az, hogy Isten az ő szent Fiát az istentelenekért, tehát érettünk és helyettünk is halálra adta és Jézus az Atya irántunk való kegyelmének és irgalmasságának igazolásul önmagát érettünk és helyettünk feláldozta (6—8. v.). Ha hát ily kibeszélhetetlen szeretettel volt irántunk Isten, a mikor még bűnösök valánk, mennyivel inkább megszabadulunk a bűnbüntetésétől most, mint megigazult hívők a Krisztus vérében (9. 10. v.), nemcsak megszabadulunk pedig, hanem dicsekedünk is vele, hogy dicsőségének részeseivé tett (11. v.).

Ezzel a levél alap gondolatának kifejtése voltaképpen végéhez ért. Ezentúl majd ehhez a taglaláshoz fűzi az apostol a megigazulás áldásaira vonatkozó további elemzését; mielőtt azonban ezt tenné, kapcsolati szerkezettel felmutatja a bűnösség és a megigazulás gyökerét, forrását az Ádám és Krisztus személyével való vonatkozásban (12—21. v.).

A bűnös emberi nemzetség törzsapja képviselője az első bűnös ember azaz Ádám, a ki szándékosan engedetlenségből és bizalmatlanságból pártolt el az élő Istentől; átengedte magát a bűn uralmának és az Isten akarata ellen öntudatosan elkövetett tetteivel

behozta a világba a bűnt, a bűn által a halált, a mely halál következtében minden ember, mint Ádám ivadéka és örököse bűnös és a halál állapotában van. A míg Ádám az Isten képének és hasonlatosságának, azaz a szentségnek és igazságnak birtokában megmaradt, addig élt; de a mikor ebből az eredeti ártatlanság állapotából kilépett, nyomban azonnal meghalt. Ádám bűnesetének következményei épp úgy kihatnak az egyes emberre, mint a hogy az ő bűne minden egyes embernek a bűne, mert az egész embervilágot maga után vonzolta a bűnbe. Ám e tényleges elkárhozással szemben szerfelett megsokasodik az Isten kegyelme azokon, a kiknek Ő a megigazulás folytán örök életet ajándékoz. Ezek a bűn halálából megváltottak nem mindenek, hanem sokak. Nevezetesen azok, a kik Krisztusban hisznek. Ha hát Ádám bűne a sokakat halálba sodorta, mennyivel bizonyosabban elnyerjük mi hívők a szabadulást és idvességet, nemcsak azért, mivel a megigazulás és az élet magasabb, fenségesebb tény, mint a bűn és a halál, hanem azért, mert a Krisztusban megjelent kegyelem működése által a halál ellenhatása végképpen megszűnt és így mi a kegyelem teljességében részesülünk. Az isteni kegyelem eltöröl minden bűnt és a halál helyét a Krisztus által szerzett élet foglalja el. Miként annakokáért az egyik oldalon ott van a bűn és a halál, akként a másik oldalon ott látjuk az engedelmséget és életet; amazt behozta a világba Ádám, emezt létrehozta Krisztus az által, hogy a hívők számára megszerezte és biztosította Isten igazságát, a minek megvalósítására merőben képtelen volt a törvény. De hiszen nem is feladata a törvénynek a megigazulás kieszközlése; a törvény csupán közbeeső, beillesztett rendelkezés, a mely szaporítja a bűnt; utóvégre azonban a kegyelem győzedelmeskedik a bűn hatalma felett és a hívők nemcsak az Ádámban elvesztett üdvjüket nyerik ismét vissza, hanem még többet is. Nevezetesen örök életet és üdvöt a mi Urunk Jézus Krisztus által.

Az előadottak után felmerülhet az a kérdés, vajjon Pál apostol eme tana szerint nem úgy tűnik-e föl a bűn, mint az isteni kegyelem megdicsőülésének eszköze? Nem kell-e megmaradnunk a bűnben, hogy a kegyelem annál bővülködőbb legyen? (6, 1.) A bárki részéről ellenvetésképpen feltehető ezen kérdésre, mint hamis következtetésre az apostol azzal felel meg, hogy a ki valóban meghalt a bűnre nézve, annak a bűnrel többé semmi köze nincs; hogyan élhetne hát még tovább is a bűnben az, a ki attól már egyszer szabaddá lett? Ez igazolás érvényének elismerése végett útál a Krisztus halá-

lára és feltámadására, a mely üdvténynek áldásai felől jelképesen a keresztségben nyer biztosítékot a hívő. A keresztség ugyanis jegye, pecsété, záloga annak az igazságnak, hogy a hívő a Krisztus halálának, eltemetetésének és feltámadásának üdvjavaiban valósággal részesül, nevezetesen meghal a bűnre nézve és a halál révén új életre támad, azon benső élő közösség következtében, a mely van Krisztus és a benne hívők között. Ez más szóval azt jelenti, hogy mikor Krisztus megfeszítettett és eltemetett, ugyanakkor vele együtt a hívő is megfeszítettett és eltemetett, viszont a mikor Krisztus feltámadott, vele együtt a benne hívő is új életre kelt. Ezt megerősíti minden egyes hívőnek saját tapasztalata is; a mennyiben a hívő érezi, tudja, hogy ő Krisztus helyettesítő váltságahaláláért megszabadult a büntől és büntetéstől, tehát mint ó-ember, mint Isten akarata ellen cselekvő bűnös megfeszítettett Krisztussal a végett, hogy többé sohase legyen a bűn uralma alatt (3—6. v.). Mert a ki meghalt, az a büntől szabadnak nyilvánítottatik, azon a bűn többé nem uralkodik, vele szemben a bűnnek többé semminemű jogigénye nincs (7. v.). Krisztus halála a bűnhalála és így ha mi Krisztussal együtt meghaltunk, akkor a bűnnel szemközt holtak, ellenben Istenre nézve élők vagyunk, tehát egész életünket Istennek kell szentelnünk (8—11. v.). Ez legyen minden hívőnek irányelve és ne engedje hatalmaskodni tagjai felett a bünt, hanem, mint a bűn halálából életre kelt új ember, szolgáljon Istennek a Szentlélek által. Nem is igazhatja le a bűn a hívőket, mert ők nem törvény, hanem kegyelem alatt vannak (12—14. v.).

Nem vétkezhetik-e hát szabadon a keresztyén, hogyha többé nem törvény hanem kegyelem alatt van? (15. v) Ez teljesen hamis következtetés volna. Hiszen a bűn szolgasága alól való felszabadulás következtében nem a féktelenség állapotába, hanem az igazság szolgálatába jut az ember. Kiki annak a hatalomnak engedelmeskedik, a melynek a szolgálatába szegődik. Ilyen hatalom a halálra juttató bűn és ilyen annak az ellentéte, tudniillik az igazságra vezérlő engedelmesség. Nagy kegyelemben részesültek tehát az egykori pogányokból álló római gyülekezet tagjai, mikor önként szívből engedelmeskedtek az evangéliomnak; ám a mikor ily módon a bűn alól felszabadultak: egyszersmind az igazságra kalauzoló engedelmességnek szolgálóivá lettek (16—18. v.).

Erkölcsei gyarlóságuk indokából azt is megmagyarázza itt, hogy miben határozódik a keresztyén szabadság? Abban, hogy őrizkedjünk a tisztátalanság és törvénytelenég, azaz a bűn szolgálatától, legjobb meggyőződésünk szerint cselekedjük azt, a mi jó, szép és igaz, éljünk Istennek, a mely élet meg-

szenteltetésre vezet (19. v.). Íme a hívő élete szintén szolgálat; de mily egészen más ez, mint a bűn szolgálata! Az utóbbinak eredményei láttára szégyenpir futja el orcáinkat, mert a vége halál; ellenben az Isten szolgálatának gyümölcse a megszenteltetés, a vége pedig örök élet. Képilegesen szólva az igazi és a hamis szabadság közt levő különbségről, így fejezi ki magát Pál: „A bűn zsoldja a halál, ellenben az Isten kegyelme az örök élet a mi Urunk Jézus Krisztus által“, a kin kívül senki másban idvesség sem nem kereshető sem nem található (20—23. v.).

Az eddigi bizonyítás összefoglalata ez: Igazság és élet nem a cselekedetek törvénye, hanem a hit törvénye által jön létre. Bármely ezzel ellenkező felfogás avagy következtetés téves, a mint ezt a következő hetedik fejezetben indokolja az apostol.

A tétel megvilágítása végett a törvényben jártas római hívőket emlékezteti arra a tudvalevő körülményre, mely szerint a feleség, ha a férje életében félrelép, paráznánové válik, ellenben a férje halála után felszabadul a férje törvénye alól és nem lesz házasságtörő, ha más férfihoz megy nőül (7, 1—3.). Éppen így van a dolog a megigazultakkal is. Ők Krisztusban megholtak a bűnnek; rajtuk a törvénynek nincs többé hatalma; ha hát még ismét a törvényt akarnák megtartani, akkor a paráznánóéhoz hasonló elbánást érdemelnének. Am a miatt, hogy a megigazultak a törvényre nézve holtak, a törvény nem semmisül meg, sőt teljesen érvényesül, minthogy Krisztus az utolsó betűig eleget tett a törvénynek és ez az ő elégtétele az oka annak, hogy az igazság elnyerésére vezérlő egyedüli út a *hit*. Ha továbbá a Krisztussal való meghalás következtében a hívők felszabadultak a törvény alól, akkor más úrnak a tulajdonává lettek, hogy vele, neki éljenek. Ez a más Úr a halálból feltámadott Krisztus, a ki által a hívők új életre keltek, a végből, hogy Istennek tetsző gyümölcsöket teremjenek (4. v.). Úgy is előbb, a míg még a testnek éltek, a bűn szenvedélyei igázták le őket s a törvény rabságában töltött idejük a lassú halál folyamata vala (5. v.): most ellenben, a mint Krisztus által felszabadultak a törvény hatalma alól, többé nincsenek odakötte a törvényhez, sőt inkább egész valójukkal Krisztusnak a szolgálatába léptek. Hivatásukhoz képest éljenek hát lelkestől-testestől az Úrnak, miglen a hit látássá leend. Ebben határozódik a megigazultak élete a megszenteltetés Lelke szerint (6. v.).

Ez előterjesztés után megczáfolja azt az ellene vádúl felhozható hamis következtetést, mintha ő azt tanítaná, hogy

a bűnnek oka a törvény és így a törvényt, mint ártalmas kárhuzatos intézményt meg kell semmisíteni. „Nem a törvény bűn — úgymond — de a bűnt nem ösmerem volna meg, hanem ha a törvény által“ (7. v. a), azaz a bűnt, mint bűnt a törvény ösmerteti meg. A törvény ugyanis parancsol és tilt, a mi magában véve éppen nem bűnös dolog (7. v. b), csakhogy az emberben van meg az oka annak, hogy felette a bűn hatalmaskodik. Ez történik a parancs követése alkalmából felébredő kívánságok, vágyak, szenvedélyek miatt, a melyek a törvény kíséretében jelennek meg. Törvény nélkül a bűn életelen; az ember úgy él, mintha Istennek élne, holott bűnben leledzik. A mint azonban a törvény hallatja szavát: a bűn nyomban felébred és a parancsolat a törvény céljával homlokegyenest ellenkező hatást idézi elő. A törvény célja tudniillik az, hogy épségben életben megtartsa az embert és ime e cél megvalósulása helyett az ember romlásra, halálba jut a parancsolat által. Oka-e ennek a törvény? Éppen nem! Hanem igenis oka a bűn, a mely a parancsolat által megcsal és megöl; elferdíti a törvény célját és a szegény gyaló embert törbe, örvénybe, halálba ragadja (8—11. v.). Ennek bizonyára nem a törvény az oka. Sőt ellenkezőleg; a törvény szent igaz és jó (12. v.), valóságos áldás, hogy belőle megösméri az ember, hogy az nem képes a bűntől, átoktól, haláltól kárhuzattól megszabadítani: éppen ezért fel kell hagynunk a törvény cselekedeteiből való megigazulás kísérleteivel és oda kell menekülnünk Krisztushoz, a kiben az életet és üdvöt megtaláljuk. Nos, hát ilyen formán az, a mi jó, t. i. a törvény, nekem halálomra vált? Dehogy! nem a törvény a halál oka, hanem megint csak a bűn, a mely a jó törvénytől visszaél az én romlásomra, mig aztán a lelkemet meggyilkolja a törvény által. Ez a lélekölő bűn ekként lesz nyilvánvalóvá előttem a törvény útján; így ösmerem meg a bűnt a törvény révén; így ébred fel szivemben a törvény erőtelen, képtelen voltának láttára a szabadulás vágya, a melynek megvalósulását azonban már éppen nem a tehetetlen törvénynek, hanem a mindenható kegyelemnek köszönhetem (13. v.).

A következő 14—25. versben ecseteli az apostol a bűn miatt megromlott emberi természetnek az Isten törvényéhez való viszonyát, annak bizonyosságára, hogy a rohadt fa jó gyümölcsöket nem teremhet. A hívő tudja jól, hogy a törvény az Isten lényének és akaratának kinyilatkoztatása és így lelki, szellemi intézmény, a mely nem oka a bűnnek és az ez által létrehozott halálnak. A törvény kit-kit Istenhez akar vezérelni és az ő szolgálatára képesíteni. De útjában van a

bűn. Maga az ember teljesen testi; a bűn alá rekesztve, képtelen a jóra s a halál martaléka; szabadságától megfosztva a bűn hatalma alá van nyűgözve, sóhajt a szabadulás után, de a törvény minden erőlködése daczára ott marad a bűn zsarnoksága alatt. Vajmi nyomorúságos állapot ez, a melyben nem a jót teszem, a mit akarok, hanem a gonoszt művelem, a mit nem akarok. Eszemnek, lelkemnek a tagjaimban levő bűn törvényével vívott eme rémes tusája közepett tör ki keblem mélyéből a segítségért kiáltó fohász: Jaj, én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg majd a halál testéből? És hangzik rá válaszul a hívőnek győzedelmes hálaszózata: Áldom Istent, a mi Urunk Jézus Krisztus által! Hitem diadalmaskodik a világ, a bűn, a halál fölött; életem, üdvöm alapja az evangéliom, ez a boldogságra vezérlő isteni hatalom. Krisztus rendbe és helyre hozta hivei számára mindazt, a mire a törvény képtelen volt.

Ennek következtében a hívő szabadabbá lett minden büntől és kárhóztól (8. 1.); az élet Lelkének törvénye kiszabadította őt a bűn és halál törvényének lánczaiból (2. v.). Igen; az élet Lelkének vezérlő kormányja alatt meg kell hátrálnia a bűn törvényének, meg kell hálnia a testnek, hogy megdicsőüljön a Krisztusban való élet. Ez történik Krisztusnak a mi testünkkel egyenlő testben való megjelenése folytán, a mennyiben Ő saját testében elszenvedte a halált, megfizetett, meglakolt a bűnért, hogy az a felett kivivott legdicsőbb diadalt elnyerjék azok, a kik hivatásukhoz méltóan nem test, hanem Lélek szerint élnek (4. v.). Bennök a törvény követelményeinek teljesülése látható (5—10. v.); mert míg a testiképen gondolkozók a test kívánságainak hódolnak, addig a lelkiképen élők a Lélek akaratának engedelmessé válnak; amott az eredmény a halál, emitt az élet, amazok nem tetszhetnek az Istennek, emezek ellenben mindenestől az övéi, Krisztusnak bennök lakozó szent Lelke által. Mivel ez a Lélek hatja át és vezérli a hívőket: az ő bűn miatt holt tagjaik megelevenülnek (11. v.) s ennek következtében többé nem járnak a test útain, hanem megragadják Krisztust és Istennek szolgálnak lélekben és igazságban, mint Istennek fiai, Krisztusnak megváltottai és örök dicsőségének örökös társai (12—17. v.).

Ez a jövődöbéli dicsőség a milyen nagy üdvjő, éppen olyan bizonyos; ámde csakis különböző küzdelmek után nyerhető el (18. v.). Szilárd hittel, kitarással kell várunk a megjelenését, a mi csalhatatlanul bekövetkezik, mert bizonyosságáról kétségtelen zálogot nyújt elsőben is az, hogy még a bűneset következtében hiábavalóság alá vetett egyetemes világ is, epedő

sóvárgással áhítozik utána, hogy az Isten fiai dicsőségének szabadságában részesüljön és romolhatatlan életre újjászülessék (19—22. v.); másodszer kezeskedik az üdvremény megvalósulásáról a hívők esengése, a kik szorongó szívvvel várván várják a váltság napját, a melyen majd a halandó test halhatatlanná dicsőül (23—25. v.); harmadszor biztosítékot nyújt e felől a Szentlélek állandó segedelve, a ki képvisel bennünket Isten előtt, mellettünk áll és megtart a hitben (26—27. v.); végül a legmozdithatatlanabb alapja a Krisztusban való üdvesség bizonyosságának az Isten üdvvégzése (28—39. v.), a melyben ő eleve megállapította, hogy kik részesülnek a Krisztus dicsőségében.

Az üdvégzés megvalósulásának közvetlen igazulásául szolgál a hívők tudalma, vagyis az a tapasztalati meggyőződés, hogy a kik Istent szeretik, azoknak a legviszásabb körülmények és szenvedések is javokra válnak, mivel minden esemény vagy történet csupán eszköz és cél arra nézve, hogy a hívők dicsőségre, diadalra jussanak. Ezen az üdvégzésen nyugszik az Isten eleveismerése vagyis elválasztása és eleve elhatározása, valamint a megigazulás és az ebből feltétlen szükségességgel következő megdicsőülés.

Üdvünk tehát bizonyos Győzedelmünk kétségtelen. Isten szeretete irántunk végetlen. Mindez pedig tény a Krisztusban való hit által.

Dr. Erdős József.

A CAROLINA RESOLUTIO II. PONTJA.

Az 1731-iki patensnek egyik legvégzetesebb pontja a II-ik, mely tudvalevőleg a hét hazai protestáns egyházat helyhez kötötte és tespedésre kárhozatni törekedett. Ennek rendelkezése szerint a protestáns lelkészek csak azon helyeken szolgálhatnak, a melyek ama XXVI. articulusban meg vannak nevezve; a hét hitvallásnak más helyeken lakó hivei csakis itt gyűlhetnek istentiszteletre össze.

Azt az intézkedést, mely e rendeletben kifejezést nyer, általában az 1681-iki országgyűlés említett articulusával hozzák kapcsolatba, ámde a Resolutio az 1681. XXVI. t.-cikkénél keményebb megszorítást foglal magában: a nyilvános vallásgyakorlatot a felvidéki 11 vármegyében ridegen az articularis helyekre szorítja, holott a soproni országgyűlés ezek mellett a már előbb megalakult s templomokkal bíró gyülekezetek vallásgyakorlatának jogosultságát is elismerte. Az érintett 1681. törvényczikk bevezető része elrendeli, hogy az ágostai és helvét-hitvallások hiveitől épített templomokat a biztosok átadják s csak azután tér át erre: „más helyeken pedig, Ő Felsege jóságos határozata szerint, templomok építésére s iskolák és paplakok felállítására való területeket emez ágostai és helvét hitvallások kényelméhez képest ugyanazon biztosok az alábbi sorban jelöljenek ki“. (Következik az articularis helyek felsorolása.) De minden kétséget kizár e tekintetben ama t.-cikknek XIX. pontja, mely világosan kijelenti, hogy „azokat a templomokat, a melyek birtokában az ágostai és helvét hitvallásnak *tettleg* vannak . . . a paplakokkal és iskolákkal s azok jóvedelmével együtt . . . kezeiknél hagyják“.

A Carolina Resolutio II. pontja mindezekre tekintettel nincsen, midőn kijelenti, hogy a protestáns lelkészek *csakis* azon helyeken szolgálhatnak, a melyek törvényczikkben *nér szerint* meg vannak említve.

De ettől eltekintve, az utóbbi *értizedek fejleményei* miatt is nagy csapást mért a szóban lévő parancs a protestantizmusra — mert bármint legyen is a dolog, a soproni országgyűléstől, fogva, különösen Rákóczy szabadságharcza idejében, a protestantizmus amaz idők szabadabb szelleméhez képest és a szabadság intenzív erejénél fogva erősbödött s a nép lelkéhez még jobban odanőtt. E ténynyel a kormány számolni nem volt hajlandó, a hatalomra támaszkodva, elkészítette a procruntesai ágyat, melybe az ev. szabadság egyházait belekényszeríti.

A Resolutio megjelenése után a protestánsok tanácsalannul állottak. Az érdekelt protestáns nemesség és a városok első sorban a IX. pont miatt (a decretális eskü ügyében) ostromták kéréseikkel a trónt, azon egyházak, melyeket a II. articulus egyenesen gyökerükben támadott meg, szintén nem jöhettek más gondolatra, minthogy könyörgésre fogják a dolgot. Hogyan nézhették volna közönynyel a dolgot például a vas megyeiek, hiszen e megyének három decretális helyén (Nemes-Dömölk, Nemes-Cse az ágost. részére és Felső-Ór a h. h. részére) több mint negyven községben volt temploma, avagy imaháza, papja. E megye protestáns hitvallású lakossága között — miként a folyamodvány kiemelte — vendek is voltak, a kik nem kisebb hűséggel csüngtek az Írás szavain, mint magyarnyelvű honfitársaik. Még talán súlyosabb csapás volt a Resolutio a nyitrai protestánsokra; itt mihelyt az új rendelet érvénybe lép, 60,000 ember marad lelki gondozás nélkül. Megindultak tehát ismét — miként már azelőtt is annyiszor — a küldöttségek, szerkesztődtek a kegyelmi kérvények. Nincsen e kérvényekben hivatkozás jogra, a legszentesebb cs. k. Felsőgtől kegyelmet várnak az ekkleziák.

E kérvényekre a válaszok aránylag elég gyorsan, még az 1732-ik év végén megérkeztek, de ezekre már szükség sem volt talán, mert a Helytartótanácschoz még az említett év április 9-én leküldött intimátum világosan jelezte, hogy ama ekkleziáknak *a keserű poharat ki kell üríteniök*. Una salus victis, nullam sperare salutem. Mire való volt a solo remény, a solo kétség? a rideg való — ott meredezett, a kinek szemei voltak, láthatta: a decretális helyeken kívül eső ekkleziáknak pusztulniok kell.

Az említett, április 9-én kelt rendelet pontos utasítást ad a Helytartótanácsnak a szóban lévő II. pont végrehajtására nézve. Először Pozsony vármegye községeiben kell a megyei hatóság közbejöttével az artikulás helyeken kívül eső helységekben az eddig megtartott ágostai és helvét vallásgyakorlatot megszüntetni. Jóllehet önként következik, hogy miben

áll lényegileg e vallásgyakorlat megszüntetése, az intimatum mégis kiemeli: a Helytartótanács és a megyei hatóság feladata ezen községek templomainak „reális, tényleges elfoglalása, a praedikátoroknak eltávolítása“. Hogy a főlöslegessé vált protestáns lelkészek hova menjenek? Mi történjék velük egyébként? Arra nézve e rendeletben utasítás nincsen, legfeljebb annyi, hogy esetleg még abban a községben is maradhatnak, a hol eddig működtek, azon kikötéssel, ha magánéletre szorítkoznak s a lelkészi teendőktől tartózkodnak. Lényeges és jellemző része a szóban forgó leiratnak a parancs, mely szerint e hatóságok a rendelet végrehajtásának, a templomnak, oratoriumok slvételének minden mozzanatáról *hű informatiót* tartoznak fölterjesztetni, melynek ki kell terjednie arra is, hogy honnan költöztek el a protestáns lelkészek, hányan hagyták el lakhelyüket s hányan maradtak meg magánéletbe vonulva előbbeni lakozásuk helyén.

E rendelet természetesen nemcsak Pozsony vármegye nem artikulás helyeire vonatkozik, hanem vonatkozik általában az 1681-iki országgyűlési határozatban említett megyékre. A leirat ki is emeli: „Ezek Pozsonyban végrehajtatván, e módon és ezen norma szerint a többi megyékben is, nevezetesen Sopron, Vas, Nyitra, Bars, Zólyom, Árva, Túróc, Liptó, Trencsén, Szepes megyében . . . a jogtalanul élvezett nyilvános istentiszteletet (usurpatum cultum publicum) successive, t. i. egyik vármegyéből a másikba haladva, megszüntetni hűségteknek gondja legyen“.¹

E leirat kizárólag az 1681. XXVI. cikkben említett 11 vármegyére nézve ad utasítást; a többi megyék protestáns lakosainak sorsa függőben maradt. „A mi a többi magyar megyéket illeti — mondja a leirat — melyek az 1681. XXVI. artikulusban vagy teljességgel nem említettnek, vagy pedig a specificált helyeknek külön megnevezése nélkül csak elmondhatnak, azokra nézve ez alkalommal semmit nem határozunk határozatunkat fölfüggesztjük addig, míg a rendelet ezen 11 vármegyében végrehajtatik“.

Időközben megjött a válasz azon kérvényekre, melyeket az érdekelt gyülekezetek a trón elé terjesztettek volt. Tartalmuk felől a fentebb vázolt leirat után semmi kétség nem maradhatott fenn: az 1732. október 14. és december 5-iki helytartótanácsi leiratok kiemelik, hogy az *artikularis helyeken kívüli vallásgyakorlatot az ország nyilvános törvényeinek megsértése nélkül engedélyezni nem lehet*, mihez képest e helyeken

¹ Ribini i. m. II. XLVI.

névszerint Nyitra vármegyében kétszer 15 nap alatt a nem artikulás helyeken a nyilvános istentiszteleteket be kell szüntetni, a predikátorokat meg kell inteni, hogy minden lelkészi teendőkötől tartózkodjanak. E leiratok már a protestáns lelkészek pótlására nézve is intézkednek, „hogy a lelkek árvaságra ne jussanak“. A fentebb említett vend-szlávok részére e nyelven beszélő lelkész küldendő, a mi a nyitraiakat illeti, a hol, mint láttuk az akkori népességi viszonyokhoz képest a protestáns hitvallásnak száma tekintélyes volt, a leirat föl hívja a megye elüljáróságát, hogy az esztergomi primást fölkeresvén, *ettől annyi paróchust kérjen*, a mennyi a lelkek gondozására szükséges, ezeknek a templomokat, oratoriumokat, az ekklesiák egyéb épületeivel egyetemben átadják. Mihelyt a megye e rendeletnek eleget tett, a történekről a Helytartótanácsot pontosan és hűen értesítse.

Ezen helytartótanácsi rendeletet a következő évben végrehajtották; a felvidéki megyék lakossága erre már eléggé el lehetett készülve, mert általában nyugodtan viselkedett. Nyitra vármegyében még a nemesi családok oratoriumai is (Assakürtön a Géczy családé, Kis-Prónán a Bossányiaké, Dévékújfalun 'az Ujfalusiaké) a hatalom kezébe kerültek. Minden ügy foly le tehát, miként azt a kormány elrendelte és éppen azért föltűnő, hogy itt-ott, névszerint Nyitra vármegyében utólagosan egy helyen — az elvett dekretalis hely: Strázsa helyett — megengedte a protestáns vallásnak nyilvános gyakorlását. Igaz, hogy a község, *Pritesd*, melyben a protestánsok az 1733. máj. 24-én Bécsben kelt oklevél értelmében közös istentiszteletre összejöhettek, a protestáns lakosság zömétől távol esett, melyet például a miavaiak különösen téli időben nehezen kereshettek fel, ezen engedmény mégis magára vonja a figyelmet. Mi lehetett az oka ezen (igaz, hogy nagyon is szűkmarkú) engedménynek? Talán az elvett lelkiismereti szabaságért óhajtott az akkori kormány ezzel némi kárpótlást nyújtani? Aligha. Nem igen tévedünk, hogy ha e kérdésre feleletképpen utalunk Ribininek néhány mellékesen feljegyzett szavára. Az érdekes egyht. író Pritesd-et megemlítvén hozzáteszi: „Néhányat ama hat község (t. i. melyeknek vallásszabadságát megszüntették) lakói közül arra birtak, hogy a pritesdi oratoriummal való megelégedésüket írásban fejezzék ki, a mely írást aztán nemcsak a császár előtt, hanem *a porosz követ előtt* is fölmutattak, miként azt nekünk hitelt érdemlő tanuk elmondották volt“.¹

¹ U. o.

Tudjuk, hogy a bécsi kormánynak, különösen III. Károly alatt, mindenkor tekintettel kellett lennie a protestáns hatalmakra; III. Károly uralkodása alatt sok szövetség jött létre, „az ember — mondja Beöthy Ákos — szinte belezavarodik, ha olvassa a paktumos *chassé-croisé*-kat, a melyeket *kénytelen* csinálni“. Nos, a nagy politika és a kis pritesdi dolog között volt-e valami összefüggés? Ki tudna erre biztosan felelni? Ribininek fentebb idézett szavai azt a feltevést támogatják, hogy: igen. Valószínű, hogy a kormány a megfeszített húrón akart ilyenformán valamit eresztetni, mert est *modus in rebus!* Az kétségtelen, hogy Frigyes Vilmos, a poroszok akkori vallásos és puritánlelkű királya figyelemmel és részvétellel kísérte hitsorsosainak vergődését s ő, a ki a salzburgi protestánsok sorsán enyhített, lelki szomorúsággal vette tudomásul a Kárpátok között kesergő hitfeleinek szenvedéseit is. A legjobban megindította a nyitramegyei protestánsok mostoha sorsa, a melyről, mint a következmények igazolják pontosan, a legcsekélyebb részletig tájékozva volt. Úgy látszik, hogy ő az afféle pritesdi flastromok értékét ismerte.

Frigyes Vilmos közbelépésre határozta el magát; a következő 1734. év folyamán bécsi követe által igen terjedelmes emlékiratot terjesztetett föl az udvarhoz, mely erőteljesen s az ügyek minden mozzanatára kiterjeszkedve védelmezi a nyitrai s általában a magyar protestánsok igazait.¹ Ezen emlékirat némi világosságot vet az akkori magyarhoni protestánsok helyzetére.

„Nyitra vármegyének — így kezdődik az emlékirat — hat tisztán protestáns, katolikusokkal nem vegyített, mintegy 60,000 lelket számláló községét: Brezovát, Miavát, Krajnát, Bodfalvát, Turolukát és Verbóczot a múlt 1733-ik évben az a szerencsétlenség érte, hogy hosszú idő óta állandóan élvezett vallásgyakorlatának jogától megfosztatott; e községeket — valószínűleg a kath. papság igazságtalan felterjesztése alapján — a cs. kir. védlevelek, határozatok daczára evangélikus templomaiktól, iskoláiktól, jövedelmeiktől erőszakos módon megfosztották, papjaikat hivatalaikból elmozdították, magánéletre kényszerítették. A szegény nép ennek következtében istentisztelet s a keresztyén vallásban való oktatás nélkül olyan sorsra jutott, mint az oktalan állat: igen szomorú

¹ Ribini a német nyelven szerkesztett emlékiratot egész terjedelmében közli ismert munkájának függelékében e czim alatt: „Pro memoria Legati Borussie ad Carolum VI. Imperatorem an. 1734“ II. köt. 575—585. lapokon.

és igen sajnálatraméltó helyzetbe került. Ezen intézkedéseket, az ennek nyomába lépő bajokat egyedül azzal indokolják, hogy a nevezett községek neveit az 1681-iki soproni országgyűlés határozatában meg nem említi“.

E felfogás helytelenségét az emlékirat több oldalról kiténteti. Hogy mily kevéssé nyujt alapot ama szomorú emlékeztető intézkedéseknek az említett körülmény, kiténik ama XXV. és XXVI. pontnak általános intézkedéseiből, melyek szerint mindazon templomok, a melyek az ágostaiak kezében vannak, továbbra is meghagyandók, már pedig ama községek annak idején templomaik s szabad vallásgyakorlati jogok birtokában voltak, a mit bizonyít az 1721-iki ünnepélyes vizsgálat, a midőn 45 tanú eme tényt esküjével megerősítette. De ama községek joga mellett bizonyít az is, hogy midőn az 1688. év folyamán egyesek katonai karhatalom igénybevételevel templomokat foglalni s illetéknéppen a nemes lelkiismereti és vallásszabadságot — a hivek legnagyobb kincsét — elrabolni merészkedtek, ezen eljárást Lipót császár nemcsak élesen elítélte, hanem a megzaklatottaknak aláírásával és pecsétjével ellátott *védőlevelet* is adott.

Midőn idők folyamán a megye és az Erdődy-uradalom intézője újból kísérletet tett a vallásszabadság megrontására, a mennyiben néhány templomot bezárattott, a protestánsok ügye Frigyes porosz király és Poroszország rendeinek közbenjárására ismét kedvező elintézkést nyert és József nyilván kijelenté, hogy azon gyülekezetek templomai érintetlenül maradnak, a melyek a soproni országgyűlés idejében fönnállottak.

Ha az illetékes tényezőknek időre lenne szükségük, hogy az érdekelték viszonyairól pontos értesülést szerezzenek, a porosz király ő felsége tudomással bírván ama községek elhagyott állapotáról, bátorkodik ő cs. kir. felségénél közbenjárni, hogy hitsorsosain e tekintetben segíteni kegyes legyen, bizton reméli, hogy közbenjárása éppen olyan sikerre fog vezetni, miként annak idején atyjának közbelépése. E reményében a királyt megerősíti az, hogy a császár, a nagy és jámbor Lipót császár példáját követve, atyai szeretettel védi kath. és evang. alattvalóit; reményli, hogy ama hat község visszanyeri templomait, iskoláit, vagy legalább néhány imaház építésére kap engedélyt, hogy az Ige szabadon hirdethető, a szentségek kiszolgáltathatók legyenek. Reményli, hogy az elűzött predikátorok visszahívatnak s a lakók a jogtalanságok ellen oltalmat nyernek. Ha ő cs. k. felsége ezen közbenjárásra a fenforgó ügyet oklevél kiállításával intézné el, eme okmányt közvetlenül az érdekelt gyülekezeteknek megküldeni szives

legyen, mert a consistoriumok a közügynek nem csekély kárára és ártalmára az efféle rendeleteket eddig elhallgatták és azok soha elő nem kerültek (bishers verschwiegen, und niemals zum Vorschein gekommen sein sollen).

Ha a császár ő felsége a porosz király ő felségének közbenjárását figyelembe veszi s ennek következtében ama hat községnek, valamint az egész Magyarország vallási viszonyainak érdekében intézkedni kegyes lenne, a porosz király ő felsége magát igen lekötöztettnék érezni s ő ezen intézkedések felé annyival is nagyobb reménnyel néz, mert a császár ő felsége a magyarországi protestánsok védelmét ismételtlen kilátásba helyezte. A protestánsok megmaradt kis csapata a fenséges osztrák házzal szemben tanúsított hűség miatt — távol attól, hogy a kath. papság túlzott vallási buzgalmának áldozatul dobassék — megérdemli, hogy megőrzött lelkiismereti szabadságát, nemes kincsét megtarthassa; nem is szólva arról, hogy a jelenlegi veszedelmes körülmények között e reményekkel és bizalommal ellenkező intézkedés a protestáns hatalmakat is hasonló, megtorló intézkedésekre hangolná, mert azoknak hitrokonaiokban önmaguknak üldözését kell látniok.

A porosz király ő felsége kijelenti, hogy ő az ő országában tartózkodó katolikus vallásúaknak minden dolgukban ugyanilyen segédelmet nyújtani kész.

Az emlékirat kiterjeszkedik a pritesdi engedélyezett hely ügyére is. Elképzelhetetlen és alaptalan az a föltevés, mintha ama községek: Brezova, Mijava, Botfalva, Krajna, Turoluka, Verbócz templomaikról lemondottak volna a Pritesden nyerendő templom ellenében. Föl nem tételezhető, hogy ők kényszerűség nélkül (ohne Noth) lemondottak volna olyan kiváltságokról és előjogokról, minőket kevés magyarországi megye felmutatni képes, mert az 1688. évben kiállított császári oltalomlevél értelmében vallási és lelkiismereti szabadságukat a királyi hatalom csorbitása nélkül senki nem korlátozhatja, senki azokból a többiekkel közös ügyet nem alkothat.

„Ő Felsége a porosz király nem állhatta meg, hogy ezen igen sajnálatraméltó helyzetben levő és a kath. papság vallási féltékenységének föláldozott, segélyért esdeklő hitrokonok érdekében még egyszer, még pedig a legbuzgóbban föl ne emelje szavát s hogy utolsó kísérletet ne tegyen Felséged keresztyéni könyörületességre hajlandó lelkének meglágyítására. Kéri, hogy azoknak az ő elvett templomaikat adassa vissza, vagy ha e reményük hiú volna, legalább azt engedélyezni kegyeskedjék, hogy elvett templomaik, iskoláik, az azokhoz tartozó javak elhagyásával maguknak azok fejében

más imaházakat emelhessenek. Ne engedje meg, hogy netán egyesek szándékai szerint az iskolák elpusztulása, a keresztény tanok elhanyagolása által közöttük a tudatlanság, a vallási közöny, a hitetlenség lábra kapjon. Ne engedje, hogy a lelkiismeretre — mely nincsen semmi emberi törvényeknek alávetve — az emberi törvények az emberi uralomnak bilincseit rakják, különösen pedig ne engedje meg — a mi a legsiralmasabb — hogy a haldoklók végszükségükben a nagy távolság, a lelkek gondozásának hiánya miatt lelki vígasz és az úri szent vacsora nélkül magukra hagyassanak.“

„Császári Felsőged e teljes mértékben igazságos segítségnyújtás következtében nemcsak annyi ezer szorongatott ember imájának áldásait fogja érezni, de érezni fogja magának az Istennek kegyelmét is, mert hiszen előtte igen kedves a lelkiismeretnek szabadsága; ő szeliden, türelemmel tekint az istentiszteletnek mind megannyi különböző formáira. A különböző keresztény felekezetek mindegyike iránt egyenlő szeretettel, kegyelemmel viseltetik, azok tagjainak mindegyikét gondjaiba veszi, azoknak soha meg nem hálálható védelmet nyújt . . . Íme, a vallás különbsége Felsőgednek hű szövetségeseit semmiképpen nem akadályozza abban, hogy ők Felsőgednek hű szövetségesei legyenek, a kik közül különösen ő Felsőgét, a porosz királyt fogja Felsőged lekötelezni, a ki ama hat protestáns községnek nyújtandó legfelsőbb császári kegyet, Felsőgednek iránta táplált, nagyrabecsült barátsága és jóindulata félreismerhetetlen jelének fogja tekinteni. E kegyet az ő tartományaiban lakó kath. vallásúak is érezni fogják, mert ő felsége ezt emlékezetében tartván, tőlük hathatós támogatását, pártfogását soha sem fogja megvonni.“

Mily csekély eredménye volt e hathatós közbenjárásnak is, azt a következmények cléggé mutatják.

Budapest.

Pruzsinszky Pál.

T Á R C Z A.

SCHILLER ÉS A PROTESTANTIZMUS.

A mint a német egyházi és tudományos reformáció Luther és Melanchthon baráti szövetségétől vette irányát és alakját, úgy a német költészet klasszikus korát két másik nagy szellem: Goethe és Schiller baráti viszonyának köszöni. Mind a ketten azok közé a szellemóriások közé tartoznak, a kik nem csak halhatatlan alkotásaikkal nem férnek meg csak egy ország szűk határai között, hanem nagyszabású egyéniségükkel is magukra vonják az egész művelt világ érdeklődését. Goethe nagyobb, de Schiller általában a rokonszenvesebb egyéniség benyomását teszi. Nemes idealizmusa, munkásságának szubjektív iránya, finom erkölcsi érzésénél fogva tiszta és nemes gondolatvilága ma sem multa idejét, ha le is járt már a föltétlen Schillerimádás kora. Olyan eszményi világban élt, a hová sohasem juthatott el a közönséges, az aljas. Soha költő nem szánt oly magasztos hivatást a költészetnek és általában a művészetnek, mint ő, a ki az emberiség legjobb nevelőjének tartotta arra, hogy a nyers természeti állapotból magasabb, harmonikus műveltségre emelje. A művészet neki sohasem volt hívságos kedvtelés, hanem a legnemesebb kötelességteljesítés, a szellem legmagasztosabb erőinek kifejtése. A művészetért való ezen rajongó lelkesedéséből kifolyólag sütötték rá nem egyszer a keresztyéntelenség bélyegét, máskor meg hivatkozva néhány látszólag katolikus színezetű művére, katholizálni szerették volna, pedig sok egyéb körülmény is: nevelkedése, korának mozgató eszméi, szellemének fejlődése, egész lénye, melynek egyik alapvonása a szabadsáért való szent, ihletszerű lelkesültség, mindezek számba veendőek, hogy e kérdésről döntő ítéletet mondhassunk. A keresztyénséggel szem-

ben elfoglalt álláspontjára nézve nagy hatással volt rá korának raczionalista gondolkodásmódja általában és Kant, a könnigsbergi filozofus eszméi különösen. A raczionalizmus negatív romboló kritikája, mely csak folytatta a pietizmus-küzdelmét a lutheránus egyháznak a XVI. század végén beállott orthodoxyája ellen, a szabad észbeli vizsgálódás elvével szállt sikra az új hitbeli tekintélyek és a józan ésszel meg nem férő dogmák ellen. A pozitív vallás formáinak értéke csökkent és csak annak tulajdonítottak becset, a mit a vallásból tiszta ésszel be lehet bizonyítani és a mi az erkölcsiséget szolgálja. A pozitív vallás belső értékét, történeti igazságát, szükségképeni fejlődését nem értvén, észellenesnek tartották és ebből kifolyólag a vallás magvát néhány általános, minden egyházi szertartás és dogmától független tételben keresték. Egyébként azonban a raczionalizmus az a boldog kor is, melyben r. katolikusok és protestánsok általában gyűlölet és elkeseredés nélkül állottak egymás mellett és melyben a német katolikusok a legfelfogulatlanabban nyilatkoztak a reformációról.¹ A raczionalizmus ezen kritikái, de történeti érzék nélkül szűkülő szellemének hatása alól, mely a XVIII. század 80-as éveiben érte el tetőpontját, e korszak egyetlen nagy szelleme sem vonhatta ki magát teljesen: Winckelmann, Herder, Lessing, Kant, Goethe, Schiller, mind a raczionalizmus talaján nőttek fel. Ezen szempontból tekintendő Schillernek számtalanszor idézett epigrammja:

Welche Religion ich bekenne? Keine von allen
Die du mir nennst! Und warum keine? Aus Religion.

Ez az epigramma tehát azt az egyszerű igazságot fejezi ki, hogy lehet az embernek vallásos érzelme, a nélkül, hogy valamely pozitív felekezethez kellene tartoznia, a vallás az ember sajátos viszonya az Istenhez és ezért mindenkinek joga van saját vallásához. A raczionalizmus nyomán azonban valami sajátos józanság, ridegség, kedélytelenség is járt, a mely különösen a protestáns theológiára nyomta rá a maga bélyegét, a mi Schiller költői lelkét elidegenítette tőle. Ilyképen értelmesező és ítélendő meg Schiller egy másik, sokat gáncsolt költeménye. *Görögország istenei* (1788).

¹ Dr. O. Hegemann: Luther im katolischen Urteil. 100. l.

Míg e szép világra ti vetétek
 Könnyű porázt, kéjből szöve, ti —
 Kormányozva boldog nemzedéket,
 Regehonnak bájos gyermeki,
 A gyönyör uralma míg virágzék,
 Minden oly más, óh mi más vala.
 Templomid' míg megkoszorúzák még
 Vénusz—Amathuzia.

Visszaszálltak — s elvivék magukkal
 Mind, mi szép volt itt, mi üdvhozó;
 Velük szállt el a bájszin s remek dal,
 S lelkevesztve itt maradt a szó.
 Az idők árjából kiragadva
 Menekültek Pindusra fel ők;
 Mi örökre élni vágy a dalba:
 Meg kell halnia előbb. (Szász Károly)

Strauss erről a költeményről azt állítja, hogy nagyszerű vallástörténeti elégia, mely a keresztyénség ellen irányul. Pedig erről nem lehet szó.¹ Nem a keresztyénség elleni támadást kell benne látni, hanem Schiller csak saját forró vágyának adott kifejezést „a dolgok költői felfogása után, mely korának vallásából kiveszett“. Korának sivár értelmi monotheizmusa ellen fordul. Nem Zeusnak és a többi olympiai istennek akar új oltárokat emelni és nem egy ezeréves kulturmunka vívmányait mithologiai fantazmákkal helyettesíteni, hanem szeme előtt az emberiség ideális képe lebeg, melyben természet és szellem, érzékiség és erkölcsiség a legteljesebb harmoniában működnek. Ezt a vonást nem találhatta fel kora racionalista protestantizmusában, de föl vélte találni a keresztyénségben, a mit a következő, Goethehez 1795 augusztus 17-én intézett levele is bizonyít: „Ha valaki a keresztyénség tulajdonképeni jellemvonásához tartja magát, mi által az minden egyéb monotheisztikus vallástól különbözik, ez a jellemvonás semmi másban nem áll, mint a törvénynek, a Kant-féle imperativusnak megszüntetésében, melynek helyére a keresztyénség bizonyos szabad vonzalmat akar állítani. Azért tehát a keresztyénség a maga tiszta formájában a szép erkölcsinek feltüntetése, a szentnek emberré létele és ebben az értelemben az egyedüli *esztetikai* vallás“.² Ez magyarázza meg költői vonzódását a r. katolikus kultusz iránt, a mely kísérletet tett a

¹ Karl Sell: Die Religion unserer Klassiker. 129. l.

² Dr. Luthardt Keresztyén erkölestánában — melyet Csiky Lajos kitünően fordított magyarra — e levél tévesen 1797 aug. 17-ről van keltezve. Lásd 253. l. A levelet Csiky fordításában közlöm.

keresztyén élet eszthétikusabbá tételére¹ és katolikus írók a katolikus keresztyénség ezen vonását igen gyakran ki is domborítják.² Schillernek ezen idézett nyilatkozata is bizonyítja azt a hatást, melyet Kant egész gondolatvilágára tett, a kivél éppen abban az időben kezdett behatóan foglalkozni. Kant, a ki nagy ismeretani felfedezését Kopernikus tettével szerette összehasonlítani, tudvalevőleg két világot különböztetett meg: az egyik az érzékeinkkel és értelmünkkel felfogható, jelenségszerű világ, mely egyedül a tudás, a matematikai, természettudományi ismeret tárgya és a mögötte rejtőzködő „magánvaló“ világát, mely sohasem lehet a tudományos ismeret, hanem csak a hit tárgya; de erről a világról egy belső hang tanuskodik: a bennünk élő erkölcsi akarat, melynek föltétele a szabadság. Ez hitbeli posztulátum, mert nélküle nincs erkölcsiség. Az akarat szabadságából posztulálja még Kant Istent, mint az erkölcsi világrend őret „és a halhatatlanságot, mint az erény végeczéljának, a boldogságnak biztosítóját“.

Kant e gondolatait Schiller is — a halhatatlanság kivételével — elfogadja és „A hit szavai“ czimű költeményében (1788) költői páthosszal a szabadságot, erényt és istenség eszméjét az emberi lélek elidegeníthetlen birtokául vallja. A „balhit szavaiban“ pedig (1799) kifejezi azt a Kant-féle gondolatot, hogy a világot, igaz értelmét csak úgy ismerjük meg, ha saját bensőnkbe tekintünk:

Hát vedd, jó lélek, a balhitet el . . .
 De vezessen erős hit, az égi,
 Hogy a mit szem nem lát, fül se figyel:
 Az igaz s szép létez mégis.
 A valóságban botorok keresik:
 Magad alkotod azt meg, *bent* lakozik. (Váró Ferencz.)

Kant tehát kibékítette a hitet a tudással, midőn lehetővé tette, hogy bárki őszinte gondolkodó és egyúttal őszintén hívő ember lehessen és e tekintetben méltán tekinthető Luther műve befejezőjének. Luther is a skolasztika ellen küzdött, mely a tudást összekeverte a hittel. Függetleníteni akarta a vallást a külső tekintélyektől és a szív, az érzelem dolgává tenni. Csakhogy utána csakhamar a protestantizmus ismét a

¹ Dr. G. Scherr: Schiller und seine Zeit. 478.

² V. ö. Chateaubriand-Gubieza: A keresztyénség szelleme. I. 234.
 „A keresztyén vallás oly szerencsésen van összeállítva, hogy már maga egy neme a költészetnek“ stb.

skolasztikus bölcsészet álláspontjára tért vissza, a mennyiben a hitet tudományos bizonyítékokra alapította. Kant törte meg végkép a skolaszticizmust és önállónak nyilvánította a tudást is, a hitet is. És egyúttal a morált is igazi protestáns alapra helyezte: mondván, hogy nem a cselekedet a fő, hanem az érzület.¹ „A hit e szerint életügy, mely elfogadhatja a theologia egyik-másik tételét, de ignorálhatja is. Az élő hitnél csak egy dolog jöhet szóba: a morális-praktikus elem“. (Masznyik.) Ez értelemben Kant valójában protestáns bölcselőnek nevezhető. Nem nevezetes Schiller felfogására vonatkozólag, hogy éppen e protestáns szellemű filozófus hatott rá a legmélyebben? Láttuk már fent idézett leveléből, hogy Schiller nem szolgai másolója Kantnak, hanem ellentétbe is helyezkedik rigorista felfogásával, mely abban sarkallik, hogy a tett erkölcsi értékének megítélésénél az a lényeges, hogy közvetlenül és kizárólag az erkölcsi törvény határozza meg az akaratot. Az erkölcsi törvény iránt való tisztelet szerinte az egyetlen érzés, mely erkölcsi cselekvésnél érvényesülhet. A hajlamot, boldogság ösztönét pedig elveti. Schiller ezzel szemben felállítja a „szép lélek“ fogalmát, mely a hajlamoknak az ész elveivel való teljes megegyezésben áll. (Jánosi: Az Aesthetika története. III. 246.) A racionalizmus főeszméi és a protestáns szellemű Kant hatása alatt állván Schiller, ez már felette valószínűlenné teszi, hogy ő a katolikus egyház uszályhordozójául szegődött volna. De ez ellen egész nevelkedése is szól. Szülei házában igazi protestáns szellem uralkodott. Anyja mélyen vallásos nő volt, atyjára nézve jellemző, hogy maga szerzette imádságos könyvet hagyott hátra. Vallásos érzületük abban is nyilvánult, hogy fiokat a papi pályára szánták, csak hogy Würtemberg erőszakos hercege e szép tervüket meghiúsította. De e nevelésnek a hatása még sokáig érzik. Schiller első drámája (A haramiák) tele van bibliai reminiczenszenciákkal² és alapgon-dolata, hogy van bosszuló Isten. Míg a benne előforduló, tiszteletre méltó lelkész (Moser) a protestantizmust a maga erkölcsi szigorúságával tisztán juttatja érvényre, addig a római katolikus egyházat a szitkozódó páter testesíti meg.³ A mint a „Haramiákban“ és „Ármány és szerelemben“ a kiváltságos társadalom, „Feskó“-ban a konzervatív állam ellen fordul, úgy negyedik drámáját „Don Carlost“ izzó polemiaiával akarta meg-

¹ Friedrich Paulsen: Immanuel Kant. 7. 1.

² J. Friedrich: Der Glaube Schillers. 35.

³ Arthur Böhtlingk: Schiller und das kirchliche Rom. 12. 1.

tölteni az elfajult egyház és a jezsuitizmus ellen. Azt írja Reinwald meiningeni könyvtárosnak (későbbi sógorának), 1783 április 14-én: „Auserdem will ich es mir in diesem Schauspiel zur Pflicht machen, in Darstellung der Inquisition die prostituierte Menschheit zu rächen, und ihre Schandflecken fürchterlich an den Pranger zu stellen. Ich will — und sollte mein „Carlos“ dadurch auch für das Theater verloren gehen — einer Menschenart, welche der Dolch der Tragödie bis jetzt nur gestreift hat, auf die Seele stossen“. Igaz, hogy ez a tendenzia némileg háttérbe szorult a munka további folyamában, de azért maradt nyoma. Domingó, Fülöp király gyóntató atyja, az alattomos, szenteskedő és minden lelki furdalás nélküli leleményes gonoszság megtestesítője, ő benne és a főinkvizitorban szíven találja a költő azt az „emberi fajzatot“, a mely a római hierarchia feltétlen szolgájává szegődött; Fülöpben pedig egy a gyóntató atyjától és a szent egyháztól felrevezetett királyt mutat be, a kinek Posa marquis dörgi oda a gondolatszabadság evangyeliumát, de eredmény nélkül. Mindjárt Don Carlos befejezése után, a benne már megpendített motívumokat újra fölveszi és földolgozza a „*Geisterscher*“ című regényében. (1787—89.) Adatot, ösztönzést a jezsuiták térítési kísérleteinek bemutatására bőven szolgáltatott neki Würtemberg története, hiszen a württembergi fejedelem Károly Sándor csak kevéssel előbb 1713-ban lett katolikusá. Konvertita volt II. Frigyes hessen-kasseli landgróf és közismert volt az ábrándos János Frigyes braunschweigi herceg áttérésének története is, a ki 1651-ben csudás jelenések által megrendülve ősei hitének elhagyására ösztönöztetett.¹ A regény hőseit szintén csudás jelenségek veszik körül, a melyek misztikus hajlamának kedveznek. Csakhamar romba dől a szemfényvesztésnek ez épülete és ezzel összeomlik a herceg Istenbe vetett hite is; és végre minden erkölcsi támasztól megfosztva a katolikus egyház kebelébe tér. Sőt még később is hevíti Schillert ez az ellenézés a jezsuitákkal szemben, „*Wallensteinjában*“ e szavakat adja a hős szájába:

. Gyűlölöm
A jezsuita fajt — ha rajtam állna,
Mind is kiűzném —

Igaz, hogy a drámai költő egyes helyeiből nem szabad a költő ellen fegyvert kovácsolni, mert a költő a legkülönbfélebb

¹ Karl Berger: Schiller. Sein Leben und seine Werke. I. 480.

személyek nevében beszél, a kiknek érzületét fel akarja tární. de az eddigiek után nagyon valószínűnek tetszik, hogy ez esetben Schiller Wallenstein által saját benső véleményét nyilvánítja. Két későbbi drámájában félreismerhetetlen a katolikus egyház iránti költői vonzódás. *Mária Stuart*ban a katolikus egyház és kultusz színeit nagy sikerrel használja fel, és Mortimernek a prozelitának, a pápáért és a római egyház fényéért való lelkesedése kirívó ellentétben áll Erzsébet és államférfiainak protestáns felvilágosultságával. „*Az orleansi szűzben*“ pedig minden legenda, látomás, csoda és e mű nagy költői varázsa nem kis részben éppen az egyházi hagyományok fényesen sikerült kiaknázásának tudandó be. A szent szűz megjelenése, a fekete lovag, a mennydörgés beavatkozása, a hősnő bilincseinek lehullása mind széttöri az események természetes összefüggését. Azonban, ha így e munkában a nagy költő is adózott az akkor meginduló és a középkori katolicizmus felé húzó romantikus áramlatnak, távol maradt az a színes világ az ő érzelem- és hitvilágától és nem követte Zachariás Wernert, a kinél már híres drámájában (Martin Luther, die Weihe der Kraft) félreismerhetetlen a katolikus egyház csodái iránti vonzódás és a ki később át is tért. Schillernél ez a vonás mindvégig csak „költői műkertészet“ maradt. Még néhány balladáját kell szemügyre vennünk, melyben a középkori római katolikus egyházat juttatja megható kifejezésre.¹ „*A vashámborba menetelben*“ (1787) az ártatlanul rágalmazott Fridolint az menti meg a neki szánt haláltól, hogy a templomba lép és a miséző papnak segédkezik:

Magát rászánja hirtelen,
S sekrestyés lesz legitt,
Gondolva: „Csak nem késelem,
Mi ég felé segít.“
A stólat s czingulust veszi,
És a pap körül övezi,
S a szent miséhez ott a szentelt
Edényeket készíti renddel.

Midőn mindent elrendeze,
S oltárhoz lép a pap —
Misekönyvet tartván keze.
A pap előtt halad.
Most jobbra térdel, balra majd,
S a jelre mindent végre hajt,
S midőn a Sanctus szó elzengett,
A névnél három izbe csenget. stb. (Vargha Gyula.)

¹ Böhlingk i. m. 111.

Ezen késedelme következtében az irigy Róbert vadászt dobják a hámorba és gróf ebben Isten ujját látva, e szavakkal vezeti Fridolint a méltatlanul gyanúsított grófné elé:

„E gyermek, angyal sem lehet
 „Tisztább, ajánlom őt neked!
 Törét bosszunk hiába fente,
 Vele van Isten s minden szentje. (Vargha Gyula)

Toggenburg lovag (1797) végtelenül megható, bár kissé érzélgős története egy lovagnak, a ki egy apácza iránti forró, viszonzhatatlan szerelemben halálra búsulja magát. A *sárkány viadalban* (1798) a keresztyén lovagiasságot dicsőíti. Az ifjú hős a nagymester tilalma ellenére öli meg a szörnyeteget, de nem kérkedik tetteivel, hanem a megérdemelt büntetést keresztyéni önmegadással tudja elviselni:

Az ifjú szemlesütve áll csak
 Leoldja szótlanul mezét
 S a mester szigorú kezét
 Megcsókolván, megy. Am a mester
 Csak nézi őt, majd szeretettel
 Kiált: „Ólelj meg, óh fiam!
 Kiküzdve lám a legszebb hőstett,
 Vedd a keresztet! Ez dija,
 Hogy önmagad bátran legyőzted“.
 (Vargha Gyula)

A Johanniták című epigrammában is festi Szent János lovagjainak hősiességét és önmegalázó szelidségét:

Rajtatok oly pompás a kereszt hadi öltönye, hogyha
 Harcok oroszláni, küzdötök Akkon alatt.
 S Szíria pusztáin kíséritek a kegyes útast
 És cherubin-karddal álltok a szent sir előtt;
 Ámde dicsőbb dísz még kórházi köténytek, a melyben
 Harcok oroszláni, s nagy nemek ágai ti,
 A beteg ágyánál szolgáltok s mint maga Krisztus,
 Az alacsony tisztet végzitek oly szeliden.
 Egy koszorúba, kereszt vallása, erő s az alázat
 Kettős pálmáját csak te kötöd, te csupán.
 (Vargha Gyula)

Habsburg grófban (1803), mely eredetét a Tell dráma előtanulmányainak köszöni, a hőst a jámbor önlemondás és hívő alázatosság, melyet az által tanúsított, hogy egy egyszerű papban megtisztelte a szent hitet és az Üdvözítőt, méltóvá tette a német császári koronára.

Ezek a r. katolikus jellegű balladák tehát csak annyit bizonyítanak, hogy Schiller költőileg értékesítette a r. katolikus kultusz eszméit és képzeiteit és példákat mutatott arra, hogy az ember azon egyházi képzetek és szertartások keretében is kifejtheti a legmagasabb érzelmi és szellemi tulajdonságokat. De többet nem következtethetni ebből, mert Schiller itt is a lényegyet a *belső érzületre* helyezte, a lelki világ mivoltára és elmellőzi a sajátlagos egyházi tantételeket és dogmákat.

A mi végül történeti műveit illeti. egy futó pillantás is meggyőzhet arról, hogy műveiben a szabadságért való küzdelem érdekli és a szabadságért küzdő nemzetek pártján áll. „Németalföld szabadságharczában“ minduntalan a római egyház ellen fordul, a mely politikai hatalomra törekszik és a r. katolikus papságot azzal vádolja, hogy uralma mindig összeesett az emberi szellem fogságával.¹ Ugyanezen gondolat hatja át „A harminczéves háború történetét“ is, és kisebb történelmi műveit.

Így végeredménykép kimondhatjuk, hogy ha Schiller nem is volt dogmatikus protestáns, ha olykor-olykor meritett is a r. katolikus kultusz képzeletvilágából, ha nem is volt áthatva a keresztyénség világtörténelmi jelentőségének teljes tudatától, ha végül csak túlzással mondható, hogy a r. kath. hierarchia elleni küzdelme egész szellemi munkájának az alapja,² de gondolatvilágának egyes elemei: s szellemi szabadságért való lelkesedése, a jezsuitizmus és cézáro-papizmus elleni küzdelme világosan arra utal, hogy gondolkozása közelebb állott a protestantizmushoz, mint a r. katholicizmus szelleméhez és hogy élete végéig ilyen volt, legjobban bizonyítja a következő, csak újabban fölfedezett (1801-ből való) töredéke.

„Schwere Ketten drückten alle
 „Völker auf dem Erdenballe,
 „Als der Deutsche sie zerbrach,
 „Fehde bot dem Vatikane,
 „Krieg ankündigte dem Wahne,
 „Der die ganze Welt bestach.

¹ Pl. „Die Geistlichkeit war von jeher eine Stütze der königlichen Macht und musste es sein. Ihre goldene Zeit fiel immer in die Gefangenschaft des menschlichen Geistes und wie jene sehen wir sie vom Blödsinn und von der Sinnlichkeit ernten. Die Bischöfe und Prälaten im Parlamente waren eifrige Sachwalter der Mayestät und immer bereit, dem Nutzen der Kirche und dem Staatsvorteil des Souveräns das Interesse des Bürgers zum Opfer zu bringen.“ stb.

² Ezt állítja Böhtlingk általam többször idézett és különben kitűnő művében.

„Höher'n Sieg hat der errungen
„Der der Wahrheit Blitz geschwungen.
„Der die Geister selbst befreit.
„Freiheit der Vernunft erfechten,
„Heisst für alle Völker rechten,
„Gilt für alle ew'ge Zeit“.

Késmárk.

Dr. Szelényi Ödön,
lyc. tanár.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A jelen kor legnevezetesebb egyházpolitikai eseménye, az állam és egyház különválasztása Franciaországban, kétség-telenül állampolitikai okokból sarjadzott ki. A fennálló köztársasági kormányforma saját létének védelmét kereste és vélte feltalálni a meghozott intézkedésekben.

Az ütközőpont, mely az ellentétes érdekek összetalálkozásának centrumába esett, a nevelés és oktatás kérdése volt. Ezt, a kérdést, mely a fennálló törvények értelmében egyaránt esett az állam és az egyház hatáskörébe is, fel akarta használni mind a kettő az egymás által veszélyeztetett érdekeik megvédelmezésére. Az egyház azt remélte, hogy ha a nevelés útján az állampolgárok érzelmeit monarchikus irányba tereli, akkor a köztársaságot megbuktató monarchikus államformában saját léte és érdekei hathatós garanciáit fogja feltalálni. Viszont a köztársaság a maga létének megmentése gondolatától vezetett, a mikor az egyházat ki akarta rekeszteni a nevelés és oktatás mezejéről, arról az egyetlen pontról, a melyről komoly veszedelemet támaszthatott a fennálló államforma ellen az egyház.

Nem kerül nagy fáradságba, hogy az egyház és állam ezen küzdelmében felismerjük a struggle for life-t. De ha csak egy hajszálnyival is mélyebbre tekintünk az események kohóiba, nyilván felismerjük azt is, hogy a küzdelem nem csak két konkrét út érdekellentéte, hanem egyenesen két ellentétes világnézet között folyik. Az isteni tekintélyen alapuló társadalmi rendet képviseli az egyház. És pedig a róm. kath. egyház úgy képviseli ezt, hogy egyenesen magát állítja oda, mint az isteni tekintély egyedül jogosult és hivatott képviselőjét. Az egyetemes embernek feltétlen társadalmi érvényesüléséért küzd a köztársaság. Nem vonja ugyan kétségbe a természetfelettiinek hatását, de erőteljesen tiltakozik az ellen, hogy a természetfelettiinek képviseletében egy hozzá hasonló gyarló

emberi szervezet a többiekkel, másokkal szemben feltétlen felsőbbiséget arrogáljon magának.

Érdekes jelenség, hogy míg Franciaországban a fennálló kormány- s államforma saját létének érdekében szükségesnek találta, hogy az egyházat, a róm. kath. egyházat, a nevelés és oktatás mezejéről kiszorítsa és a mikor ezt az állam és egyház között fennálló kötelék szinte lehetetlenné tette, tehát ezen fenálló, több mint ezer éves kötelékeket egy kardcsapással elmesse: ezalatt Németországban majdnem az ellenkező elmesse merül a felszínre, t. i. az egyházi befolyásnak a nevelés és oktatásügy terén való előmozdítása és ez által annak a szándéknak érvényesülése, hogy az egyház által képviselt természetfeletti szokások a fennálló államforma javára kamatoztassanak.

A mult év végén jelent meg Németországban, illetőleg Poroszországban egy törvényjavaslat, mely czime szerint a nyilvános népiskolák fentartására vonatkozik. Ezen törvényjavaslat — mint a szabadgondolkodás barátai vélik — a községeknek iskolafentartó jogát nagy mértékben csorbitja s a népoktatás ügyét a felekezeti egyházak felekezeti érdekeinek szolgáltatja ki.

Kétségtelen dolog, hogy az új porosz iskolai törvényjavaslat gyökeres szakítást jelent a Bismark-féle tanügyi politikával. Akkor a klerikalizmus volt az ellenség, ma pedig a szocziáldemokrácia. Akkor egyik vallásfelekezetnek túlzott aspirációi a többi felekezeteknek s így egyszersmind az államnak nyugalmát is veszélyeztették, ma pedig a fennálló államformát fenyegeti az az irány, mely a vallást magánügynek deklarálja és a melylyel szemben a porosz államforma a maga létének és fenmaradásának legerősebb biztosítékait a vallásos szellem erősítésében találja fel.

Innen van az, hogy az új törvényjavaslat az iskolák fentartása, az iskolai vagyon tulajdonjoga, az iskolai alkalmazottak, vagyis tanerők felekezeti szempontokból történő beállítása s azoknak esetleges egyházi szolgálata, a felekezeti egyházi hivatalnoknak a népoktatásügy feletti felügyeletben minél hatékonyabb és kiterjedtebb részvétele tekintetében az egyháznak oly széleskörű jogosítványokat biztosít, a minőkről az 1872. évi februári törvények után aligha álmodott valamelyik vallásfelekezet. Ha tehát a jezsuiták fészkelődése és a Kulturkampf ezelőtt 30 évvel az egyházi befolyást a „Paritäts-Stockprügel“ elveinél fogva minden egyházra nézve úgyszólván megtörte, most a szocziáldemokraták forradalmi és vallásellenes iránya ugyanannak helyreállítását mozdította elő.

A franciaországi és poroszországi eseményekből levonjuk a következtetéseket. Az államok politikájában az egyházak valláserkölcsei működése csak alárendelt szerepet tölt be. Eszköz ez, melyet felhasználnak a fennálló állami és társadalmi rend megerősítésére, ha tőle e célzt várják, de a melyet elvetnek, mihelyest vele érdekellentétbe kerülnek, vagy ha ellenségétől az állami törekvések hathatósabb előmozdítását várják. Azaz, az az egyház, mely az állami élet szekeréhez lánczolta a maga existenciáját, a mely tehát az állam járszallagán halad, úgy kell hogy tánczolja, a mint az állam akarja, mert ellenkező esetben, kicsafart citrom módjára félredobatik.

A francia és porosz egyházi viszonyok példája szolgáljon tanulságul nekünk, magyar protestánsoknak is, a kik eddig a nemzeti és társadalmi léthez fűzött életünket inuen eloldva, egy sokkal konkrétabb szervezethez, az államéhoz kötözgetjük holmi gordiusi csomókkal. Ma még az állampolitika szempontjából ez az állapot a kívánatos. De jöhet idő és minden bizonynyal jönni is fog, mikor az államhatalom csak akkor számíthat „a világ meghódítására“, ha világbíró Nagy Sándor módjára, karddal metszi át a most oly gonddal bogozott csomót.

De van még egy másik tanulságunk is a két nevezett állam ellentétes egyházpolitikai irányában, t. i. az, hogy a köztársaságban ennek veszedelmét, a monarchiában ennek támaszát látják az egyházban. Az „egyházban“ — mondom; és nem csak a róm. katolikus, hanem általában a felekezeti színezetű bármely keresztyén egyházban. Ez azt jelenti, hogy a köztudat szerint a keresztyén egyház a státuspolitikában egy határozott államformának, a monarchiának kedvez. Hát csakugyan a só annyira megízetlenült volna, hogy az örök isteni szeretetnek hirdetői s letéteményesei a világ dolgaiban mindenestől elmerültek?! „Az én országom nem e világból való“ — mondja az Úr. „Minden hatalmasság az Istentől vagyon“ — prédikálja a nagy apostol. Az egyházaknak nem lehet feladatuk, rendeltetésük, hogy kormányformák mellett, vagy ellen küzdjenek. Oly egyéniségeket kell növelniök, kik mindenestől a Krisztuséi és krisztusi érzelmeiktől áthatva, az élet minden viszonylatai között teljesítik egyéni, családi s honpolgári keresztyéni kötelességeiket, de hogy az államnak ez vagy amaz legyen a kormányformája: ahhoz az egyháznak, mint olyannak, semmi köze. A szabadság szellemében felnevelt keresztyén egyének, mint honpolgárok, bizonyára rajta lesznek, hogy polgári életükben a szabadság uralkodjék.

És ez az ő kötelességük úgy is, mint polgároké, úgy is, mint a Krisztus követőié egyaránt.

Nagyon érdekes tünemény az a mozgalom, melyet az új porosz iskolai javaslat a felekezeti szellemtől távolálló, attól el nem fogult egyének körében kiváltott, de a mely legnagyobb visszhangra mégis a szociáldemokraták körében talált. Úgy vélik az illetők, hogy a törvényjavaslatnak törvénnyé válását egyetemes emberi szempontból meg kell akadályozni. A megakadályozás egyetlen lehető módjaul pedig azt találják, ha az egyházból való tömeges kilépés által úgyszólván magukat a felekezeti egyházi köröket kényszerítik, hogy a nekik kedvező törvényjavaslattal szemben foglaljanak állást. Okoskodásuk menete, mint ezt a mozgalom megindítója, Göhre Pál kifejti, a következő: minden nagyobb felekezeti egyházban százezrekre, meg százezrekre megy azoknak száma, kik csak névleg tagjai az egyháznak s bár annak terheit hordozzák, belső életében nem vesznek részt, mert ez az élet korlátozott egyoldalúságánál fogva őket ki nem elégíti. Most az új törvényjavaslat a felekezetiességnek kedvez, ez által kétszeresen sújtja azokat, kik a felekezeti egyház névleges tagjai, de a kik ezután fokozott mértékben kell, hogy hozzájáruljanak egy előttük helytelennek, sőt olykor gyűlöletesnek tetsző közállapot fentartásához. Az egyházak örömmel fogadják ugyan az új tervezetet, de ha más oldalról az a veszedelem fenyegetné őket, hogy közönyös tagjaik egyszerre hátat fordítanak nekik, megijednének, mert fennmaradásuk, az elvesztett anyagi erő folytán, kétségessé válnék. Ha fenn óhajtják tartani minden eddigi intézményeiket, akkor a kilépett tagok révén elvesztett jövedelmeiket csak az államtól nyerendő segélyből pótolhatnák, a mi viszont az állam terheit emelné súlyos és gyűlöletes módon. Az egyházak tehát a fenyegető kilépések hatása alatt szivesebben szánnák el magokat arra, hogy egy kilátásba helyezett előnyről lemondjanak, mint hogy tényleges kárt szenvedjenek. Sőt az állam is inkább lemondana a konfeszionális támogatás igényléséről, csak hogy millióit megarthassa.

Mi, a kik nem élünk benne a német egyházi társadalomban s így nem ismerjük ennek belviszonyait, nem tudunk ítéletet mondani a most említett gondolatmenet helyessége felől. De kettőt mégis tudunk, t. i., hogy először is a felekezeti egyházi terhektől való szabadulás már nálunk is jelentős ok gyanánt szerepelt aversióknál s hogy innen már csak egy lépés van a felekezeti egyház társadalmi befolyásától való idegenkedésig. A másik pedig az, hogy a hol ily jelenségek

tűnnek fel, ott kétségtelenül meggyengült az egyháznak a hivekre gyakorolt befolyása, tehát az egyházi élet belterjesebbé tételének szükségessége immár elkerülhetlen követelmény.

Hogy az egyházaknak hiveikre gyakorolt régi befolyása nagyon meggyengült és sok helyt tünező félben van, ezt úgy róm. katolikus, mint protestáns részen egyaránt beismerik és nyíltan vallják. Az a küzdelem, mely például Olasz- és Németországban a róm. katholicismus vezetőitől szervezett úgynevezett keresztyén munkásegyesületek s a klerikális törekvéseket ápoló felső papság között már évek óta teljes macacssággal folyik, nyilván bizonyítja a fenti állítás igaz voltát — róm. kath. részről. De hasonlót mutat protestáns oldalról az éppen előbb említett mozgalmon kívül a szabad egyházi szociális konferenciának folyó évi, Kasselbe összehívott gyűlésén kitűzött főtárgy is, a mely azokat az okokat kívánja megvitatni, a melyek a protestantismusnak a köz-, a nyilvános életben tapasztalható hatástalanságát idézik elő.

Az egyházi befolyásnak meggyengülése ma már általános panasz mindenfelé. Nálunk is sokat irtunk, sokat beszéltünk róla s állandóan kesergünk felette. A róm. katholicismusról már rég tudott dolog, hogy az egyház tagjainak túlnyomó nagy része csak névleg katolikus, az egyházhoz és annak vezetőihez való legcsekélyebb vonzódás nélkül. Ez az eset Franciaországban. Egy másik nagy része szintén névleg katolikus, a katolikus hitigazságoknak minimális ismeretével, rengeteg babonás hajlandósággal és az egyházhoz s ennek papságához kapcsolt fanatikus ragaszkodással s odaadással. Így van ez Spanyol- és Olaszországban, főleg ennek is déli részén. De hogy a protestantismus körében az egyháznak vonzóereje annyira meggyengült, ezt csak az újabb időben tapasztalhatjuk és tapasztaljuk is mindenfelé. Igaz ugyan, hogy például az angolszász népfaj nagy vallásosságára, áldozatkészségére, mint ellenkező példára, méltán lehet hivatkozni: de az angolszász faj vallásossága sem általános jelenség a nép minden körében. Az úgynevezett „orthodox London“ oly képeket mutat fel a társadalom mélyéből, a melyek a legrikítóbb ellentétben állanak a felülről látható jelenségekkel.

Sokszor szoktuk emlegetni, hogy a róm. katholicismus aránylag több hívét is jobban tudja az egyházhoz fűzni, mint a protestantismus. Más oldalról viszont a protestantismus szemlének erős hódításáról s úgy a társadalomban, mint például az államban tapasztalható emelő nagy hatásáról is szoktunk beszélni. Kétségtelen, hogy előttünk eme nem éppen össze-

vágo jelenségek egymás mellettisége nem könnyen domborodik ki egy egyszerre áttekinthető képpé. Vagyis e jelenségek egy nevezetes problémát takarnak, mely megfejtésre vár.

Egy igen érdekes kimutatást olvastunk a minapában, mely arról szól, hogy Poroszország protestáns és katolikus lakossága mily arányban adakozott s tett hagyományokat, alapítványokat egyházi czélokra. Nem tartanánk a dolgot önmagában érdemesnek a megemlítésre és ismertetésre, ha nem volnánk abban a meggyőződésben, hogy a fenti probléma kulcsát az ezen számadatokban rejlő tapasztalatokból lehet előkeríteni.

A porosz általános polgári törvénykönyv szerint még 1900 jan. 1. előtt minden, az egyházak s egyházi intézmények czéljaira juttatott adomány, hagyomány, alapítvány elfogadása, ha az összeg a 3000 márkát meghaladta, állami jóváhagyás mellett volt csak lehetséges. A nevezett időpont óta a jóváhagyás szüksége az 5000 márkát túlhaladó adományokra nézve forog fenn. Az állami engedélyhez kötött adományok nagyságáról, rendeltetéséről, az állami statisztikai hivatal hűségesen beszámolt. De mióta a szabadon adományozhatás határa emelkedett, bizony alig van a statisztikai hivatalnak miről referálni.

A legutóbbi kimutatás az 1898. év adatait dolgozta fel. És ebből az tűnik ki, hogy Poroszországnak majdnem 22 milliót kitevő protestáns lakossága 38.400,000 márkányi adománynyal szerepel, ellenben 1.2 milliónyi róm. kath. lakossága 4 millió 360,000 márkával. Azaz a protestánsok még csak felényit sem ajándékoztak aránylag, mint a róm. katolikusok, mert míg a protestánsokra fejenként nem esik még egészen 18 fillér sem, a róm. katolikusok fejenként 36 fillérnyi adománynyal dicsekedhetnek.

Kétségtelen dolog, hogy az adományokban, ha nem is éppen minden egyes egyénnél, de általában az egyházhoz való ragaszkodás megnyilatkozását lehet szemlélni. A fentebbiek szerint tehát Poroszországban a mérleg a protestánsokra nézve felettébb kedvezőtlen képet mutat.

De ezzel azonban még nincs vége a dolognak. Sőt éppen most jön az érdekes fordulat, a melyben igen mélységes tanulmányok foglaltatnak. Tudniillik, ha megvizsgáljuk a czélokat, a melyekre az adományok tétettek: a protestantismusnak nincs olyan nagy oka a röstelkedésre, mint az első tekintetre látszik. Ugyanis a protestáns czélokra tett adományok közül 1.7 millió esik templomokra s egyházközségi czélokra. 2.1 millió pedig egyházi jellegű jótékonyági intézményekre és

alapításokra. A róm. katholicismus körében egészen más és igen sajátságos az arány. Ott a püspökségek, papok, templom s egyházközségek mintegy 3·8 milliónyi adományt kaptak, az egyházi jellegű jótékonyági intézményekre és alapításokra pedig csak egy félmillió jutott. Azaz az utóbbi célokra tett adományok közül minden katolikusra alig 4 fillér, ellenben minden protestánsra közel 10 fillér jut, holott a templomra, papoknak stb. juttatott adományokból egy protestánsra nem egészen 8 fillér, ellenben minden egyes katolikus lélekre 26 fillér esik.

Most az a kérdés, hogy hol itt a morál? Nagyon mélyen. Ott a lelkek fenekén. Abban a világnézetben, a melyet a lelkekbe egyfelől a protestantismus, másfelől a katholicismus önt. Mert ugyanis mit is jelent a róm. katolikusokra fejenként eső 26 filléryi adomány?! Nemde azt, hogy mivel ezeknek óriási része úgynevezett misealapítvány, tehát a katolikus egyén az egyházhoz való ragaszkodásában s e ragaszkodás egyik külső megnyilatkozását képező adományozásban önző, egoistikus érzelmek által vezettetik! Ha ad az egyháznak, ezt azért teszi, hogy saját magáról gondoskodjék még a holtá utáni időkre is. Ha testileg már nem élvezheti javait, legalább lelke vegye azoknak hasznát, a mint hogy — hite szerint — veszi is, mert a sok mise hamarabb kiszabadítja a tisztító tűz gyötrelmeiből, kinjai közül.

A protestánsok adakozásainak megoszlásából az tűnik ki, hogy míg a róm. kath. lelket még jótékonyágában is főleg az önzés, addig a protestánst a felebaráti szeretet nemes érzelme vezeti. Hiszen adakozásaiknak legnagyobb része oly intézmények, oly alapítások javára esik, a melyekben a gyakorlati keresztyénség szelleme ölt testet. Ispotályok, kórházak, az egyház vezetése és felügyelete alatt álló mindenféle jótékonyági intézetek stb., oly természetűek, hogy az adakozó maga a legkritikább esetben élvezheti ezek áldásait, tehát mikor azokat segíve, semmiképen nem gondolhat önmagára, a saját hasznára.

Van még ezeknek az adományoknak egy igen érdekes természete, a mely szintén nem szükkölködik tanulság nélkül. Ugyanis azok az adományok, a melyek jótékony célokra jutnak, ha nem is éppen mindannyian fizettetnek ki az adományozó életében, de kétségtelenül igen nagy részüket mégis csak maga az adományozó juttatja, saját maga, vagyis tehát a saját élvezeti vagyonából a megjelölt célra. Ellenben a misealapítványok majdnem kivétel nélkül végrendeleti hagyományok és csak az alapító halála után fizettetnek ki. Ezek

az összegek tehát, ha az alapító hátrahagyott vagyonából származnak is, mégis csak az örökösöket terhelik. Azaz a róm. kath. egyének legfontosabb s leggyakoribb jótékonyága, illetőleg adakozása első sorban is az adakozó lelki hasznát kívánja szolgálni, mert az adakozó azzal magának akar holtá után további előnyöket szerezni; másodsor az túlnyomó részben egy, a társadalomban meglehetősen elkülönült és nem szegény kasztszerű osztály anyagi jólétét mozditja elő s éppen ez okból ezen osztály tagjainak befolyása nagymértékben érvényesül az ily hagyományok létrejötténél; harmadszor az adakozó rendszerint úgy kívánja az adományától várt lelki előnyöket megszerezni, hogy ő maga, saját személyében, semmimemű áldozatot nem hoz azokért, hanem az előnyöket a mások terhével kívánja megnyerni, úgy hogy az előny legyen az övé, az előnyért adandó vizontszolgálat súlyát érezzék mások, t. i. az örökösök.

A római katolikus és protestáns áldozatkészségnek itt feltüntetett különbsége igen érdekes már önmagában is. De még érdekesebb ám a belőle levonható további következtetés, mely az egyházi befolyás csökkenését magyarázza. Ugyanis egyenesen a protestantismus valódi szellemének felel meg az a lelki átalakulás, melyen a protestáns világ lassan és fokozatosan keresztül megy, a mikor az egyháztól, mint az egyetemes emberi társadalom egy elkülönült intézményétől hovatovább az egész társadalomhoz fordul. A protestantismus szellemének, éppen úgy, mint az evangéliuménak sem felel meg az az állapot, hogy az csak egy szűkebb, az úgynevezett egyházi körben éljen. A kovásznak meg kell kelesztenie az egész társadalom tésztaját.

Ha azért egyfelől azt tapasztaljuk, hogy az egyháznak a hivekre gyakorolt csekély befolyásáról folyton nő a panasz, másfelől ki kell nyitnunk jól szemünket, vajjon nem látjuk-e meg a protestantismus szellemének az egyházon kívül gyakorolt nagy s átalakító befolyását. A nagy egész: a társadalom fejlődése szempontjából az evangéliumnak az egyházon kívül való hódítása sokkal fontosabb, mintha az egyház maga erőtlől duzzadnék, de hatása határainál megszűnnék.

μ. f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Egyházi beszédek. Írta *Bitzius* Albert, németből fordította *Nagy Béla*. Sárospatak. Ára 5 kor.

Figyelemmel olvastam át ezen egyházi beszédeket, a melyeknek közzététele által a fordító, mint előszavában mondja, egy „nagy“, nálunk még kevésbé ismert egyházi szónokot akar szélesebb körben is megismertetni ama hitben, hogy ezzel jó szolgálatot tesz a mi egyházi irodalmunknak, illetve a magyar szószerzőknek. A könyvet is a theol. ifjúságnak, a jövő munkásainak ajánlja a fordító és ezen eleddig nálunk még ismeretlenebb nagyságot követendő például állítja, életében, működésében és írásában az ifjúság elé. Az előszóból megtudjuk u. i., hogy Bitzius mint falusi lelkész 10 éven át mily lelkiismeretesen és nagy gonddal készült hétről-hétre az igehirdetés szolgálatában; felemlíti szerénységét, a mely egyfelől abban nyilvánult meg, hogy ezen, fordító szerint páratlanul szép, beszédeket csak nagyon kis körben, sokszor mindössze 40—50 főnyi gyülekezet előtt mondotta el, másfelől pedig abban, hogy életében egy beszéde sem jelent meg nyomtatásban. Ezek mindenestre megszívlelendő vonások reánk lelkészekre nézve. Megtudjuk az előszóból azt is, a mit egyébként az egyházi beszédekből is bőséges alkalmunk van megtudni, hogy a szerző élénk részt vett azon reformmozgalmakban, „a melyek Svájcban a kathedrát és theol. tanári széket, szóval a prot. vallást az elavult hagyományok nyügeitől igyekeztek megszabadítani“. Szóval Bitzius ama ultraradikális modern theol. iskolába tartozott, a melynek az ő kis hazájában Lang Henrik volt rendszerbe foglalója és a zürichi Szt. Péter-templomban „lelkésült“ hirdetője. (Religiöse Reden. 3. kiad. 1896.). Németországban is volt ezen iránynak egy előkelő, ékes tollú és szavú harczosa az irodalom és igehirdetés terén Schwarz Károly személyében. Ez utóbbinak beszédei nálunk a háromé közül a legismertebbek voltak ez ideig, „Ada-

lékai“ pedig a Lang H. dogmatikájával együtt magyar fordításban régóta kökézen forognak. Hogy ezen theol. iránynak a mult század utolsó évtizedeiben nálunk is voltak munkás és lelkesült szószólói, terjesztői, jól tudjuk. Ezen theol. irány itt említett képviselői között az igehirdetés terén Bitzius, már helyzeténél fogva is legnépszerűbb és mondjuk, a szó nemes és szélesebb értelmében a legszociálisabb volt. Az úgynevezett „reform“ theológiának czélja az volt, hogy a romok felett, vagy ha úgy tetszik, a tabula rasán, a melyet szerintök a Strauss-féle kritika idézett elé és a mely, nézetök szerint, örök időkre leszámolt mindenféle néven nevezhető supranaturalismussal, építsen „újat“, illetve a romok közül felszededgetve az értékeesebb „kereteket“, ezeket új, korszerű tartalommal töltsse ki. Lang és követői szerint ha egyéb nem is, de megmaradt a benső „Isten-érzet“ — Gottesempfindung —; ennek a benső és bensőies, némileg phanteistikus istenerzésnek és az ebből folyó, önmagát feledő szeretetnek volt különösen a két svájci lelkes hirdetője.

A ki Bitzius ezen kőtetét csak futólag is végignézi, látni fogja, hogy az ő igehirdetése — e kőtetben legalább — a keresztyénség centrális hittudatának „keretében“ mozog. A modern theologusoknak sokszor szemükre vetették már a „kertelest“, bizonyos őszinteség-hiányt; az úgynevezett moralizáló beszédek is részben onnan vették eredetüket, hogy az igehirdetők ellentétbe jutván a gyülekezet hittudatával, ezen központi dogmákat legfeljebb csak kerülgették, vagy egy-két frázissal magukat ezeken könnyedén túltették és prédikáltak casuistikus erkölcsi leczkéket és sok más, ezeknél is silányabb dolgot. Ebbe a hibába ezek a „reformerek“ nem estek bele. Sőt ellenkezőleg, éppen ezekről szerettek legjobban prédikálni és ebből kifolyólag első dolga volt mindegyiknek a „hagyományos“ felfogás ellen polemizálni, reámutatni a „romokra“, az elavult haszontalan hittételekre, illetve ezeknek az üdvözülést, sőt a valódi keresztyéni életet is akadályozó tartalmára és ezek helyébe feltüntetni a „valódi megváltói“ elemeket, az „örökkévalót“. Nagy, sokszor visszataszító arroganciával tették ezt, legalább is nem oly kímélettel, keresztyén *szerénységgel*, mint a sokkal mélyebben járó, a keresztyénséget és az emberi életet is jobban ismerő, illetve méltányoló angol Robertson. Robertson is épp úgy, mint Bitzius untalan tiltakozik azon könnyed, léha nézet ellen, mintha a keresztyénség csupán bizonyos rendszerbe foglalt tantételek elhívésében állana, szerinte az igazság, a mely a Krisztusban öltött testet, nem csak arra való, hogy felette medítáljunk, hanem mindenekfelett arra, hogy „éljük azt“. Ő is kiemelte Jézusban az „Embernek fiát“, a kit az ő *kereső* lelke feltalálva magához ölelt és prédikálta azt a Krisztust, a ki benne alakot öltött, de szerinte az ember Krisztusnak a megváltó erőt

egyedül az biztosítja, hogy ő Istennek egyszülött örök fia is egy-szersmind.

Dogmát prédikál Robertson is, de úgy, hogy ez az ő izzó lelkéből, mintegy tiszta keresztyén léletté áthasonulva buzog fel.

Ebben a kötetben is ilyenforma procezzust látunk. Mert, ismétlem, nem úgynevezett moralizáló beszédek ezek, annyira nem, hogy bárki is nem sok fáradsággal egy rendszeres dogmatikát konstruálhat ezekből, sőt még egy kis, éles, itt-ott *szerénytelen* hangú polemikát is nem annyira a világ hitetlensége, mint inkább ama bizonyos „nyügök“, vagyis az egyház hagyományos hittételei ellen, a melyek mint már meghalt, élettelen dolgok feltétlenül eltemetendők, nehogy bennünket temessenek el (l. 214. l.). Látjuk ezen beszédekben a régi mesgyék nyomait, a kutató lélek határaikon belül talál kalászokra, de mintha úgy érezné, hogy ezek nem az onnan felülről való magból eredők. Itt-ott megcsendül egy-egy jól ismert szózat, de ennek kapcsán mindjárt felénk hangzik a figyelmeztetés: ne gondold, hogy ez azt jelenti, a hogyan ezt te eleddig értelmezni merészkedtél Istennel és az ő igéjével való társalkodásod közepette. „Bibliai idézetekre“ nem építhetsz, kegyes hallgató, mondja Bitzius, majd én az én feltétlen hitelt érdemlő bölcsességgemmel, ellenmondást nem tűrő bizonyossággal magyarázom meg neked, mit jelent mindaz, a mit te eddig nem, vagy félreértettél. Így prédikál és dogmatizál Bitzius. Minden „humanizálva“ jelenik itt meg: a jó Pásztor, a Megváltó, Úrvacsora, Jézus a kereszten stb.; „nincs itt semmi titokszerű“, az egész megváltás egy „érdekesítő történet“. Krisztus behatolva az Isten lényegébe, megismertette velünk az ő Istenét, megajándékozott bennünket az ő Istenével, akként, hogy belevitte őt a maga életébe, lelkébe és most mint Istennel telített lélek, szellő és leheletként szertejár itt e földön és mintegy új „öszön“ — Triebkraft — megérint bennünket is, ha róla hallunk. Krisztus, mint Istennek hű és engedelmes gyermeke — „Kind és nem Sohn“ — mártírhalt és ez kell, hogy lelkesítsen bennünket is önzetlen, önfeláldozó életre, ebben áll a megváltás. Bűnbocsánatra nincs szükséged, úgy, a hogy te eddig azt értelmezted, ez gyermekes dolog, a földolog az Isten közelségének érzete, a benső, folytonosan erősbülő istenérzés. Krisztus, miként Kolumbus, egy új világrészt, új hazát fedezett fel — az emberi lélek ez, mely az ember igazi hazája, ide kell menekülnünk, ebben kell elrejtőznünk, itt találkozunk az ég a földdel, a bűnös ember Istennel. Ez a „karácsonyi öröm“, a mely főleg abban áll, hogy az ember bensejében találkozik az ég a földdel, miután előbb már „megkötöttet ez az új szövetség“ az által, hogy találkozott az Isten és az ember Krisztusban. Hallasz itt husvétii örömről is, kegyes olvasó, de szinte szentségtörés, ha bibliai lókuszkokra merészeled

építeni ezt, lelked beleolvad, „megfürdik“ Istenben, ez a „reform“ evangéliom vizsgálató szózata feléd. Szóval a mit itt e fűzött könyv szürke táblái között feltalász, csak az, és semmi más és több az, a mi örök az evangéliomból, egyébben nincs már erő és „élet“! Jövő munkásai ennyi és nem több a ti izenetetek e világ számára!

Hát senki sem fogja tagadni, hogy azok részére, a kiknek dogmatikai meggyőződésük a Bitziuséval megegyező — és ennek „jogosultságát“ én kétségbe nem vonom — lehetnek e beszédek „mintabeszédek“, mert magas álláspontú „Krisztusi lehelet“ hatja át ezeket a nyújtott erkölcsi tartalomra vonatkozólag, sőt, ott a hol az író nem polemizál, mondhatjuk, nemes báj, evangéliomi „illat“ ömlik el ezen dolgozatokon. De az én meggyőződésem az, hogy az élet kenyere után áhító gyülekezet bizony azon lelki éberséggel, sőt kinzó nyugtalansággal fog eltávozni a templomból az ilyen ígehirdetés után, mint távozott valószínűleg az a 40—50 ember egykor a Bitzius lábai mellől. Érezni fogja a gyülekezet, hogy a „tanításból“ hiányzik, kiesett valami — Bitzius szerint ez nem sok és értéktelen — t. i. az a Krisztus, a ki valamivel több reá nézve, mint értékes mozgató életelek „légies“ összetétele.

Az előszóbból fordító közlése nyomán megértjük, hogy Bitzius a berni munkásnegyedben vágyott egy ottani majd szervezendő lelkészi állásra. „Volt-e valaha igazibb tanítványa annak a Mesternek, a ki a bűnösökkel együtt evett?“ kérdi lelkesülten és lelkesítve a fordító mintaképeire, illetve hősére vonatkozólag. Hát igenis volt, voltak és Istennek hála, vannak. Olyanok t. i., a kik ugyan kisebbeknek tartották magukat és nagyobb szerénységgel szóltak, mint Bitziusék, de hát ezek olyanok voltak, a kik nemcsak „vágytak“ valamely szervezendő lelkészi állásra. Bitzius megmaradt a „vágy“ mellett és beült a kormánytanácsosi székbe, de ezek csakugyan „elmentek“, és nem „vonogatták magukat“. De ezek persze nem valamely leheletszerű ösztön, hanem az „Úrnak“ szerelme által kényszerítették.

A t. fordító úr is ismer ilyeneket, és bizonyára jól tudja azt is, hogy, a kik *valóban* elmentek és elmennek Bernbe és máshova, azoknak volt és még valami más izenetük is azon *felül* és azon *túl*, mint a minőt és a mennyit a fordító az ékesen szóló Bitzius által hozzánk, illetve a theol. ifjúsághoz küldött.

B. Pap István.

Gyászbeszédek, imák, siri beszédek. II. kötet. Írta *Hetyey Viktor*, ára 3 kor.

Negyvenéves lelkészi szolgálatának emlékére bocsátotta közre a szerző e kötetet. Megvallom, nem nagy várakozással nyitok fel egy-egy ilyen beszédgyűjteményt. Mert kétféle halotti beszéd van. Vannak úgynevezett „közönséges“ halotti beszédek, ezek legtöbbszörre szintelenek, vagyis olyan esetek szülőttei ezek, a melyeknél, mint mondani szoktuk, nincs különös mondanivalónk sem a halott-ról, sem a hozzátartozókhoz. Ismét vannak olyanok, a melyek a szó valódi értelmében casualisak, azaz annyira az alkalomhoz mérték, hogy közzétételük azért nem jár nagy haszonnal, mert egy más lelkésznek talán egész praxisában sem fordul elő egy olyan analog eset sem, a mely azon beszéd megírására indító okul szolgált.

Sehol nem temetnek annyi beszédczeremóniával, mint a németeknél és nálunk. Azért mondta a lutheránus Hengstenberg: „a ki az egyházat látni akarja a maga megalázásában, az lépjen oda a sírokhoz“. Az anglikánoknak megvan a maguk klasszikus, szép liturgiájuk, a hollandoknál, skótoknál bibliaolvasás és egy imádságból áll a szertartás. A Zwingli-féle liturgiából látjuk, hogy ott a gyülekezeti istentisztelet helyén és idején történt egy rövid emlékezés a halottakról.

Nálunk is felmerült az óhaj több ízben az egységes temetési liturgia érdekében. De számolnunk kell az adott viszonyokkal. Temetünk imával, gyászbeszéddel háznál, siri beszéddel, prédikációval. A háznál mondott beszéd pásztorális kell hogy legyen, a sírnál az oda kimenő, a halottat kísérő gyülekezet tart istentiszteletet. Az alkalmi elemek a háznál, az általánosak a sírnál kell hogy érvényesüljenek. A hány ház, annyiféle az eset, a fájdalom; a házhoz a lelkész a jó Pásztor képében megy el követségben s megy úgy is, mint résztvevő barát, ott sokszor sír is a sírókkal. A temetőben, az elköltözött gyülekezet lakóhelyén a gyülekezet nevében a közös hit és reménységnek szószólója, ott mondjuk, inkább mint liturgus jelenik meg a lelkész és minél kevesebb tért enged az alkalmiságoknak; ugyanez áll a templomi istentiszteletre is, a hol ez szokásos. Szóval, az egész temetési liturgiában ez a három elem kell, hogy kidomboruljon: a szeretetteljes részvét megnyilvánulása, a feltámadás és örök élet reménységének kifejezése, az intelem ama nagy útra való előkészülete.

Ha már most ezen itt vázlatban közölt elvek szerint bíráljuk az előtünk lévő kötetet, elmondhatjuk, hogy a szerző a legtöbb esetben ügyesen, színesen és „biblikusan“ oldotta meg a gyász, illetve siri beszédekben a „mit prédikáljak“ problémáját. A legtöbb esetben „bene“ beszél, vagyis nem zeng dicshimnuszokat a halottak felett és nem „dobol“ túlságosan a szegény gyászolók szívein,

Szóval megvan beszédeiben kellő arányban a vigasztaló elem is. Gyászbeszédei előtt ott áll mindenütt egy bibliai szöveg. Ez már helyes és követendő példa, gondolám, de a legtöbb beszédnél csatlakoztam azon reményemben, hogy a beszéd majd a bibliai szöveg rövid alkalmazása leend az illető esetre. A szerző sok helyen bizony csak mottó gyanánt tette oda és egészen más gondolatkörben mozog, mint a minő a szövegben ki van jelölve. Innen van, hogy a legtöbb beszédben hiányzik valamely egységes kimagasló gondolat. A legsikerültebb beszédek azok, a melyekben a szerző ragaszkodott a felvett szöveghez, vagy a kijelentett témához, a mely már a czimben jelezve van. A síri beszédek szépek és használhatók és a fentebb kifejtett elvek szerint vannak szerkesztve, az alkalmiság ezeknél, nagyon helyesen, csak egy rövid búcsú és vigasztaló szóra szorítkozik.

A mi az imákat illeti, ezekben a szokásos elemek sikerült alakban és szép — itt-ott túlterhelt — nyelvezetben jelennek meg. A mi az imák utáni búcsú, illetve áldó hangokat illeti, ezeknek legnagyobb része bombasztikus, izléstelen, sőt itt-ott eszébe juttatja az embernek a fent közölt Hengstenberg-féle panaszt. Általában bizonyos diszkréczióval kell szólnunk azon dolgokról, „a melyeket szem nem látott és fül nem hallott“. A halottakhoz intézett búcsúszózatban pedig csakúgy, mint másutt az „igazságot szóljuk“ a kellő szeretettel és részvéttel. Az beszél a „legjobban“ a temetések alkalmával, a ki nem feledkezik meg arról, hogy a szertartás nálunk nem a halottnak, hanem a hátramaradottaknak, illetve a ker. gyülekezetnek szól.

A ki ismeri a bibliát, ismeri a gyülekezetet, az illető házat, hova a halál bekopogtatott, a kinek van résztvevő szive, maga is könnyezett, annak nem nehéz néhány vigasztaló szót szólni és kellő módon hangoztatni Isten igéjét, különösen akkor, ha valóban azt a vigasztalást nyújthatja, a melylyel ő maga megvigasztaltatott. Hetesy könyve alkalmas segédeszköz ezen fontos pásztori feladat teljesítése körül. Az előszó elolvasása után mindenki részvétteljes szeretettel és tisztelettel fog gondolni a szerzőre, a kinek annyi sok értékes eredeti és átdolgozott munkát köszön gyakorlati lelkészeti irodalmunk.

B. Pap István.

Nyílt válasz a nyílt levélre.

A milyen rövid volt a nyílt levél, olyan rövid lesz a válasz.

1. Hogy cikkeim hangja milyen legyen, ez két tényezón fordul meg. Egyik én vagyok, de a másik azoknak a magatartása, a kikhez szólok. Kérem, tessék csak rá emlékezni arra az éles hangra, a mely pár évvel ezelőtt itt is, ott is keresztül nyilallott a hazán s mindig ezzel végződött: *a ki nem tud arabusul, stb.* Hová lett pár év óta az a hang?! Ha egyéb nem, tán ez is elég volna arra, hogy cikkem hangjai bocsánatot nyerjenek.

2. Igaz, hogy bár cikkeim végén a békét hirdetem, azon a helyen nagyon keményen szólok. De ezt meg is bántam s ennek mindjárt ott a cikkben kifejezést is adtam. Hogy egyszerűen ki nem törültem, azzal jelezni akartam a szóban forgó kérdés fontosságát. Azt hiszem, ez még mindig jogosultabb eljárás, mint az, hogy a nyílt levél ezt a körülményt egyszerűen elhallgatja.

3. Nagyon különös volna, ha egy többféle és sokféle dolgot felülről munkálattal el lehetne bánni olyan módon, hogy egyetlen — nem is legfontosabb — kérdést kiragadunk, a többitől szépen hallgatunk. Így jár el ez a nyílt levél, mely „megbízásból“ készült s így az a cikk, mely a Ref. Zeneközlöny 1906. 6. számában jelent meg megbízás nélkül.

Ha mindjárt tévedtem volna is e pontban, ott van a többi, a nagyja! Mi lesz azokkal?!

De ebben sem tévedtem hitem és tudásom szerint. Hogy hol bukdácsol a felütés, hol a páratlan ütem és hol szükséges a melizma, annak kérdezése most már legalább is furcsa. Bírálatom, melyre a nyílt levél hivatkozik, a Próba-énekes minden dallamával külön foglalkozott s megjelölte pontról-pontra, hol a felütés bukdácsol, a páratlan ütem sántikál s a melizma szükséges.

A dallamozó bizottság, igaz, hogy feleletében ezekre is tett megjegyzéseket, de gondolatom szerint én is elég érthetően kifejtettem s például éppen a felütésre vonatkozólag kótapéldából is kimutattam a LXXXIV. zsoltár első sorában a dallamozó bizottság erőszakolt eljárását. Ez a felelet az idő sürgőssége miatt a Prof. Egyházi és Iskolai Lap 1904. 41. 42. számaiban jelent meg. A dallamozó bizottság nem szólt rá semmit, pedig lehetetlenség, hogy a hétből egyetlen tagja se vette volna észre. Miért teszi tehát e feleletemet hallatlanná úgy a nyílt levél, mint a Ref. Zeneközlöny idézett cikke?

4. Én részletes bírálatomban pontról pontra kijelöltem, még az

ütemeken belől is a helyet, a hol felülés, páratlan ütemzés és melizma szükséges. (Haladásnak tartom, hogy most már a 6. és 138. zsoltárban maga a bizottság is elismeri a melizma szükségét!) A sorrend, azt hiszem, nem rajtam van; mert én csak magamat ismételhetem mind addig, a míg a dallamozó bizottság a bírálatomban kijelölt helyeket meg nem védelmezi. Eddig egyetlen kifogásolt helyet nem védelmezett meg. Miért *kérdez* tehát a bizottság, holott *felelnie* kellene?!

Kolozsvár, 1906. III. 21.

Seprődi János.

b) Külföldi irodalom.

Kaftan Th., Moderne Theologie des alten Glaubens. Zeit- und ewigkeitsgemässe Betrachtungen. Schlesvig (Bergos L.) 1905. Ára ?

Haladó keresztyén vallásos-erkölcsi világnézetünk, folytonosan fejlődő és tisztuló theologiai tudományunk s főleg a legújabb vallástörténeti mozgalom vetette föl e kérdést, a régi hit s a modern szellemi élet egymáshoz való viszonyának kérdését. Főbb művelői *Seeberg* berlini és *Grützmacher* greifwaldi tanár s a gyakorlati lelkészek közül *Kaftan* (össze nem tévesztendő a hasonló nevű berlini dogmatikai íróval, *Ritschl* nagyhirű követőjével), az ismert nevű slesvigi generálsuperintendens. Magvas gondolatokban és tanulságos fejtegetésekben gazdag művét a következőkben ismertetjük:

Szerzőnk abból a pozitív föltételből indul ki, hogy a Krisztuskérdést semmiféle tudomány meg nem oldhatja. Krisztus nem lehet az exakt történettudománynak vagy a vallástörténeti kutatásnak tárgya. Az istenfogalom kérdéséhez hasonlóan a Krisztuskérdés is a hit és nem a tudomány tárgya s mint ilyen, a hívő személyiség dolga és tárgya. E gondolattal már *Schleiermacher* is kiküszöbölte a christologia köréből a spekulációt és a históriát a maga klasszikus hittanából. Ha az újhitűek mégis a tudományos kutatás tárgyává teszik a Krisztust, úgy összezavarják a tudás és a hit ítéleteit épp úgy, mint a hogy a régi hitűek óva intenek a modern teológiától. A hitnek igazsága annak tudományos formulázásával össze nem zavarható.

A mi a régi hitet illeti, úgy az *Kaftan* szerint minden ízében Krisztusban való hit. Az ellentétes felfogások csakis a hitnek tudományos theologiai kifejtésére vonatkoznak. E hitnek első tárgya, hogy az istenismeret nem a természetes emberi ismeret, hanem a vallásos-erkölcsi kijelentés folyamánya. Az isten lényege pedig az, hogy abszolút személyiség, személyes szellem, a miből egészen természetesen az ő metafizikai, ethikai és intellectuális tökéletessége következik. Mint abszolút személyiség, örök szeretet is egyszersmind. Más szóval kifejezve: a sze-

mélyes istenség kérdése az egész ember szellemi és erkölcsi életének a kérdése, mivel szellemünkben lakozik az istenről való közvetlen és nem tudományos bizonyosságunk. Az istenhez vezető cél a Krisztusban és a Krisztus által valósuló istenorzsága a földön.

A régi hit lényegét Kaftan a következőkben foglalja össze: Isten a mi mindenható mennyei atyánk és Jézus Krisztus az ő egyszülött fia, ki a maga megjelenésével, életével, halálával és feltámadásával egyetlen vezérünk és közbenjárónk az igazságra. S hiszünk a szent lélekben, ki az ige és a sákramentumok által a Krisztushoz vezérel s a ker. gyülekezetben a hit által az isteni üdv- és kegyelemadományokban, névszerint a bűnbocsánatban és az örök életben részesít. S ezzel a hittel, azaz a sajátos isteni kijelentéssel a Jézus Krisztusban áll vagy esik Kaftan szerint a keresztyénség. E keresztyénségnek magva, alap- és szegeletköve az emberiség vallásos történetével való szerves összefüggése mellett is a Krisztusban való hit, mi nélkül istenben való hitről és istenismeretről sem szólhatunk. Mint istennek a Krisztusban való kijelentése, a keresztyénség nem lehet az általános vallástörténeti fejlődés produktuma vagy a kultúra folyománya. Új és eredeti a ker. kijelentés, mivel nem magyarázható meg a véges okok és okozatok láncolatának összefüggéséből, másrészt azonban befoglaltatik a fejlődő világeszmében s a történetbe átlépve, az embervilág személyes vallásos fogékonysága és tapasztalata által van feltételezve. A ker. kijelentés egyik főmozzanata annak történeti fejlődésszerű jellege, miáltal ki van zárva annak fogalmából minden mechanikus vagy mágikus elem. S itt a modern theologia érdeme a kijelentés történeti jellegének fölismerése, míg a régebbi theologia abban inkább új ismeretbeli jelenséget látott. Már pedig maga Krisztus is nem új tan vagy eszme, hanem történeti valóság. A ker. kijelentésnek a tanal való összezavarása gnoszticizmusra vezet.

Majd áttér Kaftan a „modern theologia“ ismertetésére. Annak semmi köze ahhoz a mai vallástörténeti jellegű theológiához, a melyet túlságos negatív jellege miatt egyszerűen „hitetlen theológiának“ deklaráll. „Modern theologia“ Kaftan szerint a modern szellemi élet sajátos jellege által meghatározott theológiát jelenti. A szellemi élet újjáalakulása hosszas fejlődési folyamatnak az eredménye. Modern szellemi életünknek hármas sajátos jellemző sajátosága: az egyéninek hangsúlyozása, a gondolkodásnak Kant kritikai bölcsellete által való újjáalakulása s a való iránti erős érzeke, a melynél főleg a történettudomány terén a természeti ismeret játsza a főszerepet. Ez alapon Kaftan modern theológiának azt a theológiát nevezi, mely nem hajol meg semmiféle külső tekintély előtt, követi a maga határait és módszerét ismerő modern gondolkodást s szíves készséggel elmerül a való élet megismerésének lényegébe és törvényébe. A mai modern theologia tisztán a földi élet világnézetét s a természetes ember etikáját hirdeti. Ilyen modern theologia valóságos pakolás azzal a világnézettel s azzal az etikával, a mely nem ismeri a

bűn és a kegyelem valóságát, mint az ethika alapfogalmát s a melynek istene a Jézus Krisztusban való történeti kijelentés teljes mellőzésével pantheista izű és jellegű. Annak hívei azt hangoztatják, hogy az exakt tudomány illúzióknak tüntette föl a régi hitet, mivel a természettudomány csudákat nem ismer s a történettudomány a kijelentés történetét megdöntötte. Innen van az, hogy positiv körökben idegenkednek a modern theologia iránt, a mely a theologia nevére sem érdemes.

Mást fejez ki a „modern theologia“ Kaftan nyelvhasználásában. Olyan theologia az, mely a modern szellemi élet jellemző sajátágaival s így az egyéni önelhatározással a legbensőbb összefüggésben van, mely más tekintélyt nem ismer, mint az írásban foglalt isteni ige tekintélyét s az istentől nyert személyes szabadságánál fogva a Kant által jelzett modern gondolatutakat követi. Ezáltal a bölcsesettel szemben bizonyos önállóságra emelkedett, míg a régi theologia valóságos keveréke volt az isten- és világismeretnek. A helyes értelemben vett modern theologia csakis az ismeret körére szorítkozik. *„Az a világ, mondja helyesen Kaftan, a melynek megismerését vallásos-erkölcsi ismeretünk köréből kizárjuk s az exakt tudomány egyellen kompetens fórumára bizzuk, nem más, mint a jelenségek és a tünemények látható világa, vagyis az a világ, a melyben mint emberek élünk, mozgunk és vagyunk. A világnak benső lényege, sajátos jelentősége és jelentése azonban nem a világfelfogásnak, hanem világnézetiünknek, tehát vallásos-erkölcsi hitünknek s ez alapon nem is a világismeretnek, hanem a helyesen értelmezett ismeretnek gondolataleme.“*

Végül Kaftan értelmében a modern theologia örömmel üdvözli a valónak megismerését s így jó lábbon van az exakt tudományágakkal is. Hisz a világ és az ember iránti érdeke az exakt tudomány körén kívül esik. Másként van az a történettudományyal. A ker. hit történetileg van feltételezve s Krisztus az exakt történeti kutatás tárgya. Innen ered a kritika jogosultsága, a melyet a theologia még a dogmával és a hitvallásokkal szemben sem nélkülözhet. Ennyiben a biblia is, mint irodalmi termék a kritika tárgya, de hogy a biblia isten igéjének is mondható, arról mitsem tudhat a kritika. Profán történeti részletei is vannak a bibliának. S ez különösen Krisztus személyiségére is vonatkozik. Hogy mennyiben jelent meg benne az isteni logosz, az nem a kritika dolga, a kritikáé csak az, a mi Krisztusban történeti jelenség. A benne lévő isteni élettartalom nem a tünemények világába való, hanem a hit tárgya. A *Krisztus-kérdés* Kaftan szerint végelemzésében *nem is historiai, hanem dogmatikai jellegű kérdés.* Az ilyen modern theologia a valóság iránti kettős érzéknek a thelogiája, azaz kettős érzéke van az iránt, a mi isteni s az iránt, a mi emberi, a mi más szóval kifejezve annyit jelent, hogy „a kinek szive és lelkiismerete az irodalomkritikailag megismert bibliában nem hallja isten igéjét, az az inspirált bibliában sem fogja azt hallani“. A betű szerinti inspiráció dogmájára a modern theológiá-

nak s a régi hitnek nincs is szüksége. Íme ilyen értelemben a régi hit is kívánja, sőt egyenesen követeli a modern theológiát.

Sz. M.

Dennert E., Von Sterbelager des Darwinismus. 1—3 Tausend. Stuttgart (Kielmann) 1906. 134 lap. Ára kötve 2 márka.

Csak a multkor olvashattuk, hogy az angol Kidd szerint „az emberi evolució eredetileg nem értelmi, hanem annak főtényezője a vallás s a mi nyugoti művelődésünknek alapja a keresztyénség”, s hogy „a nemzetek boldogulásának és haladásának ethikai az alapja”.

Szerzőnk műve is hasonló gondolatkörben mozog. Mint elsőrangú természettudós azt vitatja, hogy nem az üres és esetleges jellegű materialismus, hanem egyedül a szilárd keresztyén vallásos-erkölcsi világnézet elégíti ki a belső ember szükségleteit most és mindenkoron. Szerzőnek tudományos értéke különben „Bibel und Naturwissenschaft“, „Christus und die Naturwissenschaft“ cz. apologétikai műve, 1903 óta jelesen szerkesztett „Glauben und Wissen“ cz., a keresztyén világfelfogást védő és mélyítő folyóirata s „Christentum und Zeitgeist“ cz. irodalmi vállalata által szélesebb körben ismeretes.

Bevezetésében igazolja „a darwinismus jelen állásáról szóló tudósításait“. A descententia elmélete iránti minden elismerésünk mellett is a darwinismusnak ma vesztett ügye van a tudományos irodalomban. Szerzőnk érdeme, hogy ma már a fejlődés tanát nem zavarják össze a darwinismussal, mert a kettőnek azonosítása fogalomzavart jelent. A darwinismus esetlegességi tanai egy nagy tévedésen alapulnak. A fejlődés terén is ugyanaz a valódi céltudatos törvényszerűség észlelhető, mint a természeti életben általában. A darwinismus egy hosszadalmasan sorvasztó kórsággal, egy lassan de biztosan ölü gyógyíthatatlan betegséggel azonos s máris „halálos ágyán van“. „A darwinismus meghalt, éljen a descententia elmélete!“ „Világos és exakt bizonyítékunk ugyan a fejlődés elméletéről sem léssen, de azért hihetünk benne. A fejlődés lényege és módja örökké rejtély marad előttünk. Azért azonban a belső életfejlődést eszközlő s szinte ösztönszerűleg a magasabb átalakulást célzó ösztönző erők felvétele nélkül a természettudományban mire sem mehetünk. A természeti kiválasztás s a létért való küzdelem darwinista elméleteinek a jövőben az életet megsemmisítő és nem alakító vagy fejlesztő jelentősége léssen“.

E tartalmas bevezetés után sorra egymásután lépteti föl a kiválóbb természettudósokat a darwinismus letűnéséről szóló tételének beigazolására. Így mindjárt az I. fejezetben „az organismus és az esetlegesség tana“ cz. alatt *Pauly* müncheni tanár egyik előadásából idézi a következőket: Igaz a darwinismuban „az organikus formák változatosságának“,

és hamis „a létért való küzdelem s a természeti kiválasztás tana“. Sőt tovább folytatja, hogy a darwinismus elmélete egészben véve hamis s csak a descendencia elméletének van igaz és maradó gondolata. Majd *Reinkét*, a nagyhirű kieli botanikust szóltatja meg, a kinek „a fejlődés tana és a darwinismus“-ról szóló előadása Häckelnek, jénai naturalista pápának haragját is vonta magára. Szerinte is az élet „nem kémiai-physikai folyamat“, sőt inkább — mint hajdan Frichte — azt vallja, hogy „a világ cselekedet“. Reinke is a többi újabb természettudósokhoz hasonlóan a Darwin által félreismert positive ható és fejlődésképes életfaktorokat hangoztatta, a milyenek p. o. az életszükségletek, a keresztezés által megtermékenyülés, s főleg azok a benső czéltudatos fejlesztő erők és ösztönök, a melyek lehetetlenné teszik a mechanikus természetmagyarázatot s nem engedik meg a fejlődés tanának nyers materialista értelmezését. Továbbá *Kassowitz* bécsi tanár „a darwinismus kríziséről“ tartott előadást, s *Wettstein*, *Hatschek*, *Ehrenfels*, *Breuer* és más társaival egyetemben arra az eredményre jutott, hogy „a causalitás a természeti életben is a czélszerűségre vezet“ s hogy „a physologia a czélszerűség fogalmát, az ú. n. theológiát nem nélkülözheti“. De a darwinismus ellen szól a botanika is, a mennyiben *Schweudeuer* berlini tanár kutatása szerint „a növényvilágban sem egyezik a darwinismus a tényleges természeti állapottal. Többi között a természeti kiválasztás „megmagyarázhatja a fajok elmúlását, de nem azok keletkezését“, úgy hogy *Goebel* szerint „e tekintetben sincs ma a darwinismusnak Németországban számba vehető képviselője“. Sőt egy jezsuita páter: *Wasmann* is kimutatta, hogy Darwin esetlegességi tana teljesen tarthatatlan, s hogy az organizmusokban olyan belső fejlődési törvények észlelhetők, a melyek nélkül a külső viszonyokhoz való alkalmazkodás lehetetlen. Egyetlen „oszlopa“ még *Weismann*, a freiburgi tudós.

Nem segíthet rajta a *Vries*-féle mutáció elmélete sem, a mely szerint „mutabilitás még nem változatossággal azonos“, s így a kiválasztás tana ma már ki nem elégíti a tudományos gondolkozást. Jelesen körvonalozza a természeti és művészeti kiválasztás jellegzetes különbségét *Plate* tanár is, a darwinismusnak egyik ismert nevű apologusa „a Darwin-féle selectió s a fajok eredete“ cz. művében, ki maga is azt vallja, hogy a darwinismus értékelése jelenleg hanyatlóban van“. Mert hát „más a nyers természeti erőknek s az értelem és akarat erőinek kiválasztó és elkülönítő hatása a fajok és nemek életében“.

Legérdekesebb és legtanulságosabb szerzőnk művének utolsó fejezete, mely a fejlődés megmagyarázásánál „nem a létért való küzdelem ellentétét, hanem a kölcsönös segélyezést“, mint életfejlesztő erőt és hatást vitatja. S szomorúan érdekes, hogy a 40 év óta hangoztatott létért való küzdelem Darwin-féle elméletének egy anarchista író, az orosz *Kropotkin* herczeg rendezett tisztességes temetést „Kölcsönös segély a fejlődésnél“ cz. művében. Helyesen mondja, hogy nem a Heraklit-Dar-

win-féle küzdelem, hanem a solidaritás, a közös munka ereje a természeti életben is a fejlesztő erő. Az ugyanazonos fajok nemei között nem a véres küzdelem, hanem a kölcsönös segélyezés az uralkodó törvény. S ezzel a darwinismus mellőzésével egészen más képet nyer a természet s bátran állithatjuk, hogy *nem a küzdelem, hanem a szeretet a dolgok atyja!* S ez éppen a ker. vallásos erkölcsi világnézet lényege!

Sz. M.

A P O L O G I A

E T

PROTESTATIO
LEGATORVM ET EC-

CLESIARVM HVNGARICARVM,
aduersus iniquissimas Monacho-Iesuitarum crimina-
tiones, quibus Serenissimum Dominum, Dominum
STEPHANVM Dei gratiâ Hungariæ & Transyluanix *+ Pr.*
PRINCIPEM, gentemq; Hungaricam, in odia & con-
temptum potentissimorum Germaniæ Principum in-
ducere, & aduersus eos, more Iesuitico, concita-
re volentes, Arianismi insimulare non
sunt veriti.

B A R T P H Æ

Excudebat Iacobus Klös.

Anno M D C VIII.

A P O L O G I A E T
P R O T E S T A T I O .

QVAM verum sit illud Cypriani dictum, qui lib. 4. Epist. 2. Hoc (inquit) opus est Diaboli, vt Seruos Dei mendacio laceret, & opinionibus falsis gloriosum nomen infamet, vt qui conscientia suae luce clarescunt, alienis rumoribus sordidentur, docet satis quotidiana experientia. Vbi enim veritatem palam & aperte obruere non potest, mox in ipsos veritatis patronos & propagatores virulenter insurgit, eosque per sua organa iniquis criminationibus grauat & lacescit, quo hominibus inuisos reddere, & in odia ac contemptum bonorum eos inducere possit, & sic paulatim viam propagandae veritati pracludat. Cuius rei veritatem, nos miseri & malis omnibus expositi Hungari, nostro malo didicimus. Dum enim CHRISTIANISSIMVS noster PRINCEPS exemplum sancti Regis Iosaphat secutus, vbi primum regnum adeptus est id vnum dies noctesque; animo volueret, & hoc imprimis ageret, vt ab Idololatria repurgatis in toto regno Ecclesiis, vera ubique religio, syncerusque Dei cultus restauraretur, & VERBUM DEI, remotis superstitionibus & traditionibus humanis, pure ubique annuntiaretur: Ecce Satan infensissimus Christi & fidelium eius hostis, veritatisque osor acerrimus, mox sua exci-

2. Paral.
19.

A P O L O G I A

tat organa, per quæ sanctum hoc propositum inter-
 uertere & cursum veritatis impedire satagit. Christianos
 Germaniæ Principes, vniuersumq; orbem Chri-
 stianum in nos tanquam Hæreticos concitando, hoc
 maxime nomine, quod ipse PRINCEPS ILLVSTRISSI-
 MVS Arianus esset, nec alio fine nunc insurrexisset, quã
 vt pulsus ex toto regno Catholicis, blasphemum ac
 putidum Arianorum dogma spargeret & plantaret. I-
 mo gentem quoque Hungaricam ita esse barbaram
 & profanam, vt nulla ibi Christianæ fidei ac religionis
 facies sit, sed Iudaismum, Mahometismum, Ariani-
 smum, aliaq; pestifera dogmata vigere, persuadere om-
 nibus conati sunt, cum ingenti Hungarici nominis
 contumelia & dedecore.

Vnde necesse omnino habuimus, contra indignis-
 simam hanc calumniam breuem aliquam instituere
 Apologiã, & toti orbi Christiano palam facere, quæ-
 nam HVNGARORVM sit confessio, quid de DEO aliis-
 que fidei Christianæ articulis sentiant, ne quomodo
 iniquis aduersariorum nostrorum criminationibus
 Christiani orbis Principes & Populi remotiores per-
 suasi, nos ab omni pietate alienos & Turcis similes ef-
 se putent, sed potius pro suis nos in Christo fratribus
 agnoscant, & Christianam nobiscum colant amicitia-
 m, prout fidei vnitas & summa in vno capite Christo
 coniunctio requirit.

Primùm autem, vt omnem Arianismi suspicio-
 nem

ET PROTESTATIO.

nem à SERENISSIMO PRINCIPE nostro, & Ecclesiis nostris, remoueamus, fatemur & sancte affirmamus, DEVM, cæli & terræ creatorem, vniuersiq; conferuatorem, vnum esse natura & essentia, trinum autem hypostasi seu persona, nempe Patrem, Filium & Spiritum Sanctum, æquali potestate & gloria prout Symbolum Apostolicum cum Scriptura sacra docet, & verba institutionis Baptismi habent, vbi iubemur baptizari, in nomine Patris, Filii, & Spiritus Sancti, tanquam vnus veri & æterni Iehouæ. Detestamur itaque omnia Hæreticorum, Arii, Serueti, Samosatani, Stanchari, & aliorum Christi hostium, eiusq; diuinitatem oppugnantium, & Spiritus Sancti hypostasim negantium, dogmata & errores, nullamq; vnquam cum illis nos communionem habere velle, sancte affirmamus. Cuius rei euidentis satis testimonium esse potest, hoc, quod nullum in tota Hungaria reperias, qui palam se Arianum esse profiteatur, nedum vt Ecclesiam aliquam haberent. In Transyluania tamẽ, quæ distincta & diuersa est regio, negare non possumus, quasdam adhuc in paucis quibusdam locis superesse huius fermenti reliquias, quod Georgius Blandrata & Franciscus Davidis, primi huius blasphemix fundatores, in illo regno excitauerant. Sciant tamen Christiani, illorum vires Dei beneficio ita nunc esse debilitatas & fractas, vt Principe isto Christianissimo superstite, breui tollendam & eradicandam hanc bla-

A P O L O G I A

tat organa, per quæ sanctum hoc propositum inter-
 uertere & cursum veritatis impedire satagit. Christianos
 Germaniæ Principes, vniuersumq; orbem Chri-
 stianum in nos tanquam Hæreticos concitando, hoc
 maxime nomine, quod ipse PRINCEPS ILLVSTRISSI-
 MVS Arianus esset, nec alio fine nunc insurrexisset, quã
 vt pulsus ex toto regno Catholicis, blasphemum ac
 putidum Arianorum dogma spargeret & plantaret. I-
 mo gentem quoque Hungaricam ita esse barbaram
 & profanam, vt nulla ibi Christianæ fidei ac religionis
 facies sit, sed Iudaismum, Mahometismum, Ariani-
 smum, aliaq; pestifera dogmata vigere, persuadere om-
 nibus conati sunt, cum ingenti Hungarici nominis
 contumelia & dedecore.

Vnde necesse omnino habuimus, contra indignis-
 simam hanc calumniam breuem aliquam instituere
 Apologiã, & toti orbi Christiano palam facere, quæ-
 nam HVNGARORVM sit confessio, quid de DEO aliis-
 que fidei Christianæ articulis sentiant, ne quomodo
 iniquis aduersariorum nostrorum criminationibus
 Christiani orbis Principes & Populi remotiores per-
 suasi, nos ab omni pietate alienos & Turcis similes ef-
 se putent, sed potius pro suis nos in Christo fratribus
 agnoscant, & Christianam nobiscum colant amicitia-
 m, prout fidei vnitas & summa in vno capite Christo
 coniunctio requirit.

Primùm autem, vt omnem Arianismi suspicio-
 nem

ET PROTESTATIO.

nem à SERENISSIMO PRINCIPE nostro, & Ecclesiis nostris, remoueamus, fatemur & sancte affirmamus, DEVM, cæli & terræ creatorem, vniuersiq; conferuatorem, vnum esse natura & essentia, trinum autem hypostasi seu persona, nempe Patrem, Filium & Spiritum Sanctum, æquali potestate & gloria prout Symbolum Apostolicum cum Scriptura sacra docet, & verba institutionis Baptismi habent, vbi iubemur baptizari, in nomine Patris, Filii, & Spiritus Sancti, tanquam vnus veri & æterni Iehouæ. Detestamur itaque omnia Hæreticorum, Arii, Serueti, Samosatani, Stanchari, & aliorum Christi hostium, eiusq; diuinitatem oppugnantium, & Spiritus Sancti hypostasim negantium, dogmata & errores, nullamq; vnquam cum illis nos communionem habere velle, sancte affirmamus. Cuius rei euidentis satis testimonium esse potest, hoc, quod nullum in tota Hungaria reperias, qui palam se Arianum esse profiteatur, nedum vt Ecclesiam aliquam haberent. In Transyluania tamē, quæ distincta & diuersa est regio, negare non possumus, quasdam adhuc in paucis quibusdam locis superesse huius fermenti reliquias, quod Georgius Blandrata & Franciscus Davidis, primi huius blasphemix fundatores, in illo regno excitauerant. Sciant tamen Christiani, illorum vires Dei beneficio ita nunc esse debilitatas & fractas, vt Principe isto Christianissimo superstite, breui tollendam & eradicandam hanc bla-

sphemiam speremus, sedatis aliquantulum his quibus nunc vndique premimur calamitatibus & tumultibus bellicis.

Quod vero reliquos etiam fidei Christianæ articulos attinet, nouos hîc cudere nec volumus, nec debemus, cum iam olim ante annos triginta-nouem Hungaricæ omnes Ecclesiæ Helueticæ confessioni subscripserint, in qua & nos nati ac educati sumus, quâ quia ex verbo Dei veram esse & orthodoxam didicimus, etiam nunc libèter amplectimur, & in omnibus punctis approbamus omnes: exceptis quibusdam Comitibus seu Tractibus, qui cum liberis Ciuitatibus in articulis quibusdam a nobis dissidentes, Augustanæ se confessionis vocari gaudēt, salua tamen inter nos permanente concordia & charitate Christiana. Sunt etiam præter hos adhuc; sed pauci, Pontificiæ seu Papiæ religionis, priuatim magis quam publice, in priuatis ædibus suam professionem exercentes.

Quæ ideo cōmemorare libuit omnîa, vt indignam Monachorum & Iesuitarum criminationem ac calumniam falsam esse omnes Christiani agnoscerent, qui Iudaismum, Mahometismum, Arianismum, & alia falsa dogmata ac hæreses impias apud nos vigere nungantur; contra quos, coram Deo, Angelis eius, & vniuerso orbe Christiano testamur, nos fidem & religionem Christianam, cuius norma seu regula est Symbolum Apostolicum, inuiolate & sancte retinere, docere

cere & annunciare, nec vllum Arii, Serueti, Samofateni, aliorumque blasphemorum dogmatibus locum in Hungaria esse, sed doctrinam Euangelii pure vbiq; annunciari, & verum Dei cultum passim obtinere.

Rogamus itaq; omnes pios Christi fideles, ne iniquis aduersariorum nostrorum criminationibus aures præbeant, neue calumniis ipsorum locum dent, sed nos pro suis in Christo fratribus agnoscant, nobis faueant, causamq; nostram, sicubi opus fuerit, aduersus maleuolorum criminationes iniquas defendant, quod etiam nos libenter facturos sancte pollicemur, vt sic omnes sentiant, nos licet corpore remotissimos, vnum esse in CHRISTO: Cui cum Patre & Spiritu Sancto, sit laus & gloria sempiterna, Amen. Datum Cassouia in libera Ciuitate Hungariae, die decima sexta Iunii, Anno Domini Millesimo Sexcentesimo sexto.

*Legati, & Ministri Ecclesiarum
Hungaricarum.*

F I N I S.

EMLÉKBESZÉD SZÁSZ KÁROLY FELETT.

(A Magy. Prot. Irod. Társ. 1906 ápr. 23-án tartott ünnepélyén.)

„A bölcseségnek záradéka ez legyen:
Az érdemel csak éltet, szabadságot,
Ki azt naponta meghódítani kénytelen.“

(Goethe: Faust.)

És mintha nemzetünk is ebben látta volna a bölcseség záradékát, a közelmúlt század huszas éveitől elkezdve egy oly bámulatos és óriási munkát fejtett ki a nemzeti lét, a nemzeti kultúra és a nemzeti szabadság felvirágoztatása érdekében, hogy szinte a „Századok Legendájának“ óriásait látjuk éjt-napot összetevő küzdelemben vívni és mégis, „a legnagyobb mű hogy beteljen, ezer kéznek elég egy szellem!“ Ez *egy* szellem, mely ezer kezet indított munkára, volt az, hogy a magyarnak nemcsak élnie van joga, de joga van nagynak és szabadnak lennie. Ezt a hazát, a melyet az ősök karddal hódítottak meg, biztosítani kell a szellem fegyvereivel. Művelté, gazdaggá és azután szabaddá kell tenni ezt a népet. Fel kell emelni a nyugoteurópai népek színvonalára irodalmilag és társadalmilag, tudományban és művészetben. Fel kell tárnai előtte azoknak a szellemi kincseknek a tárnáit, a melyekben a Nyugat olyan kimerithetetlen gazdag. Hozzáférhetővé tenni számára a külföld legklasszikusabb alkotásait, hogy ezekkel táplálva lelkét, a benne szunnyadó teremtő erők is életre keljenek és alkotásra buzduljanak.

A század első tizedeinek honfiai közül nem egy a hazát csak mint egy nagy temetőt látta. Szétszórt, élettelen tetemek — mint Ezéchielnek a víziójában — s kétségbeesetten kiáltottak fel: „Vajjon élhetnek-e még e megszáradott tetemek?“ És lemondással szállottak sirjaikba, mint a kik azt látták, hogy a nemzet multjában nincs öröm, jövőjében nincs remény. Pedig Vörösmarty már ott hangolgatta kobzát, hogy „a riadó vak mélységet fölverje szavával“. Széchenyi István

már ott készülgetett prófétai hivatalára, hogy kimondja az újjáteremtő igét: „Magyarország nem volt, hanem lesz!” Eöt-vöst ott tanitgatta nevelője a Martinovicsék vértanú sirjánál a szabadság kátéjára és ajzotta fel az ifjúnak eszményeken csüggő lelkét a haza ébresztgetésére s ennek kulturális és publicisztikai szolgálatára. A „nemzet napszámosai“, kicsinyek és nagyok pedig készítgették szerszámaikat a nemzetépítés nagy munkájához. A költők, írók, tudósok és politikusok egyetlen nagy eszmétől megragadtatva igyekeztek öntudatra ébreszteni a magyart s megtanítani hinni, bizni a jövőben; mert a kié a jövő, azé az élet.

A nemzeti létért és a nemzeti megújulásért folyó eme küzdelemnek a hullámtaraja ott találkozott össze a Királyhágón azokkal a tajtékozó habokkal, a melyeket még a kis Erdélyben vertek fel a régi szabadságok megtartásáért vívott pártcsaták viharai. A hullámok összefolytak s duzzadva erősítették egymást.

Az Erdélyben 1831—1834-ig tartott viharos politikai harcokban egyenesen vezérszerepet vitt id. Szász Károly, a közvéleménynyé vált ellenzék egyik előharczosa s mellette és vele küzdenek Kemény Dénes, Bethlen János, majd Wesselényi Miklós. 1837-ben a politikai viszonyok Szász Károlyt arra kényszerítették, hogy jogi tanszékét cserélje fel a minden politikai vonatkozástól távolálló mennyiségteni és fizikai tanszékkel; mert a jog előadása kényessé vált rá nézve.

A jellemzés egyik legnagyobb mestere, br. Kemény Zsigmond id. Szász Károly felett tartott emlékbeszédében azt mondja: „Képzeldése heves, ítélete erős, kedélye fogékony és a benyomásokat könnyen tovább terjesztő vala. Volt benne sok a költőből, sok a bölcselőből és szónoki pathosza magával ragadta a közönséget. Igéző képeket, ragyogó eszméket s csodásan eredeti és találó hasonlításokat szokott vegyíteni a tárgyalások közé; meglekésíté a száraz adatokat, hogy ostrommal meghódítsák. Hangja tiszta, terjedelmes és erős volt. Mint íróit sajtáságos észjárás, eredetiség és eszme gazdagság jellemzik. S mily széles tér volt az övé a tudományok mezején! Valódi nagybirtokos, igazi olygarcha az ismeretek országában.

Az eszme és eszmény embere volt és égre emelt szemekkel úgy haladt végig az élet pályáján, hogy semmi közönséges, vagy aljas nem ragadt még sarujának talpára sem. Szelid kedélye, a viszontagságok közt erélyessé és kitartóvá lón, a nélkül, hogy makacscsá, vagy megatalkodottá válnék

s a megpróbáltatásokból is mély lelke csak áldást tudott meríteni. Fényes elmetehetséget a legszilárdabb jellemmel, széles ismeretkört nagy hatással látunk benne párosulva, kinek munkássága nyomot hagyott a rákövetkező nemzedék életében; ki a szabadelvűséget okos mérséklettel egyesíteni, a tudományt hasznosítani tudta.“

Az édes anya *Münstermann* Francziska, egy mélyebben valóságos kedélyű nő, a ház „üdvös lelke“, a ki bámulatos odaadó szeretetével tölti be a családot és visz abba páratlan melegséget.

Ime a nagy nemzeti élet nyüzsgése, lankadást ismerni nem akaró lázas tevékenysége, másfelől a szakadatlanul dolgozó, párttusákat vivő, tudományok kincsházában dúskálkozó, erős egyéniségével az egész családi életre is mély hatást gyakorló édes apa és a maga nőiségével gyöngéd, vallásosságban gazdag édes anya: az a tágabb és az a szűkebb környezet, a melynek befolyása alatt nőtt és fejlődött az a férfiú, a kiről kegyelettel emlékezünk mindenra, a kik őt még közvetlen közelből ismertük, de a kit nem feledhet el egyetlen utánunk következő nemzedék sem, mert óriási munkásságával ő maga véste be nevét nemzetünk irodalom- és művelődéstörténetébe, közelebről pedig magyar protestáns egyházunk históriájába.

A dunamelléki egyházkerület történetét lehetetlen lesz majd megírni a nélkül a nyolcz folio kötet napló nélkül, a melyet *Szász Károly* a maga püspöki körútjairól vezetett s a melybe az egyházkerület összes anya-, leány- és fiókegyházközségeiben közvetlenül szerzett tapasztalatait feljegyezte, benyomásait elmondotta, az egyházak látott erkölcsi és anyagi képét megrajzolta és történetét nagy vonásokban megírta. Avagy nem beszél-e az apa fiának és ez az unokáknak annak a nagy püspöknek a látogatását, a ki erővel és hatalommal nyúlt bele a legnehezebb és legkényesebb kérdésekbe is, rázza fel a lelkiismereteket, mennydörgő szóval „tört, rontott és vesztett“, de szeretettel „épített és plántált“! Ha pedig elnémulnának azok szólalni, a kik közvetlenül látták és hallották, kikelnek kötéseikből azok a beszédek, a melyek a dunamelléki egyházkerület legbecsesebb örökségét képezik, hogy élő tanubizonytságot tegyenek írójuknak és elmondójuknak az Isten anyaszentegyháza iránt való szeretetéről, őt emésztő éjjelnappali gondjáról, féltő aggodalmáról és fáradhatatlan buzgalmáról. Megszólálnak azok a beszédek és még egyszer elmondják, hogy mennyire tudta mindenik gyülekezetnek a cselekedeteit az, a ki ezeket hozzájuk intézte. Mert nem

szólott egyetlenegyhez sem úgy, hogy előbb ne igyekezett volna minden viszonyukat jól megismerni. Végzett látogatásait megelőzőleg már hetekkel, hónapokkal gyűjtötte a rájuk vonatkozó adatokat, információt, tanulmányozta jegyzőkönyveiket és nézegette át egyik nagynevű elődjének, az öreg Báthory szuperintendensnek jegyzeteit, a ki szintén buzgólkodott az egyházközségek meglátogatásában. Innen, hogy e beszédek mindenike nemcsak teljesen alkalmi, hanem egyszersmind az illető egyházközségnek egyéni viszonyaihoz is alkalmazott. Valóságos apostoli iratok, a melyekből egy későbbi kor is rekonstruálhatja majd a dunamelléki egyházak vallás-erkölcsi képét le egészen a legcsekélyebb jelenségekig, el addig, hogy voltak, a kik a presbiterséget nem akarták elvállalni s voltak presbiterek, a kik a hivatali esküt nem akarták letenni. Mindenütt eltalálja a kellő hangot, meg a megnyerő szót s békeség támad nyomán; avagy ha a lelkiismeretek háborgása kél is, ez is csak az addig lethargiában tengődők öntudatra ébredése és valami jobb után való vágyódása. Csak a büntudatra ébredésből származhatik a megváltás után való sóvárgás. És ha Szász Károly püspöki munkásságának egyéb irott emléke nem maradt volna is fenn, mint az a nyolcz kötet naplója és ugyancsak nyolcz kötet beszéde, akkor is bámulva kellene kérdeznünk, hogy hol vette csak a fizikai időt is ezeknek a megírásához annyi tömördek adminisztracionális teendője mellett? Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy ugyanebben az időben, mint budapesti lelkész egymás után adja ki egyházi és halotti beszédeinek kötetekre menő gyűjteményeit, fordítja le Emerson jellemképeit, Miller Csendes óráit, végzi be Dante Purgatoriumának és Paradicsomának fordításait, óriási kincsét halmozva össze ez utóbbiakban a magyarázó jegyzeteknek; és tudjuk, hogy hány beszéddel vesz részt a fővárosban fellendülni kezdő különböző belmissziói és jótékony egyletek vallásos összejövetelein, hány felolvasással éppen a Magy. Prot. Irod. Társaság felolvasó estélyein; végül ha úgy láttuk őt, a mint mi szemlélhettük, hogy hányszor ment el a gyülekezet legszegényebb és legkisebb tagjaihoz is egyházi funkciót végezni: a kérdés, hogy miként győzte mindezt, még indokoltabbá válik. Hivatalának ajtaja minden ügyes-bajos előtt tárva volt s tanács avagy segítség nélkül soha senki tőle nem távozhatott. A kérőknek megkönnyítette a kérést s a hol módját ejthette, belső ösztönétől indítva segített, mint a kinek lelkét összhangzó béke élteti. A hivatalos órák nála valóságos búcsújárást jelentettek s minél inkább tanácsra, vagy segélyre szorult kopogtatott be hozzá, annál türelmesebben és annál hosszabban foglal-

kozott annak dolgával. A sok különböző ügyes-bajos emberrel való érintkezés már önmagában is fárasztó. Hát még ha egy-egy megkezdett fontos nehéz munkát kell miattuk untalan félben hagyni; az elejteni kényszerített fonalat újból kell felvenni s ismételt félbeszakítás után lehet csak valamit elintézni. Nem egyszer találtam izgatottan, türelmetlenül, alig hallgatott meg, ha akár mint tanár, akár mint az Irod. Társaság akkori titkára előterjesztésekkel jöttem hozzá, mint az akkor fiatal, első, tétova lépéseit tevő Társaság elnökéhez; de ha a következő perczben beszélgetésünket megzavarta tömérdek házi szegénye valamelyikének a belépése, egyszerre a legodaadóbban, a legszelídebben, a legnyájasabban beszélt vele s oly sokáig elkérdezgette, hogy szinte akkor meg már én kezdtem veszteni a türelmemet. Nála az izgatottság, a türelmetlenség azonban csak hamar enyésző habfodra volt lelkének; néhány percz mulva már megint az ügyeket és az embereket szerető jó lélek állott az ember előtt s a ki egy pillanattal előbb visszautasítólag akart elodázni magától valamit, egész készséggel vállalta el ugyanazt, mihelyt látta, hogy azzal az ügynek szolgálhat, vagy valakinek örömet szerezhet. Az az ember, a kinek agya tele volt eszmékkel, gondolatokkal, tárgyakkal, szívesen olvasott fel, vagy beszélt témákról, a melyekre az ember felkérte, mert éppen a megjelölt tárgyra volt szükség abban a sorozatos előadásban.

A hangulatnak a benyomások hatása alatt való gyors változása, ez az igazi lírai kedély: ez jellemzi Szász Károly egész egyéniségét. Ez tette őt alkalmassá, hogy a Századok legendájának Roland és Olivér harczától el, a melyben

— — — „rohamot roham követ. Alig,
 Hogy a Róland kardja egy szívbe nyílalik,
 Újra más ellenség harapja a sarkát.
 Vad csata! A bérez, völgy, az út, a sudarfák,
 A mély szakadások, a vészjárt hegyormok
 Nem hallják e zajban, hogy a szél is mormog;
 Csak a kard iszonyú csörgése hangzik fel
 S úzi a visszhangot . . . A halálnak itt kell
 Úlnie valahol . . . s melytől a föld döbben:
 Zúg, csattog elrejtett kohója a ködben.
 Pörölye Durandal, Róland a kovácsa.“

a Moore Tamás és Burns csendes, nyugodt, az előbbinek inkább keleti pompában, az utóbbinak nyugati bölcsелеmben megjelenő költészetéig; a Nibelungenlied duzzadó árral hőmpölygő méltóságos epikájától el a Goethe mystikus, tömör

balladáin át a Heine könnyű, játszi dalaiig, a Shakespeare óriási szenvedélyektől égő tragédiáitól és az örök emberi érzések minden regiszterén szóló gazdag nyelvtől el a Wordsworth naivsáig bájos költeményeiig; a Poë Edgár sejtelmes hangjától a Lermontoff önmagát maró gúnyjáig, a Lord Byron szabadságdalaitól a Marseillaise forradalmi hevőig és a Dante Isteni színjátékának fenségétől a velencei barcarolle népies elevenségéig a német, francia, angol, római és keleti költők annyi változatos hangú és formájú alkotásainak legyen olyan hű tolmácsa, hogy a legnagyobb részénél még csak a fordítás ízét sem érzi az olvasó. Mindenik író kedély- és gondolatvilágához alkalmazkodik, illetőleg az olyan mély benyomást tesz reá, hogy annak az agyával gondolkozik és szívével érez, a míg vele foglalkozik s szinte úgy tetszik, mintha nem is a szavakat, azok jelentését fordítaná, hanem a mint az illető író megüti az alaphangot, az Szász Károly lelkében visszhangra kél, nála tovább zeng s már ő gondolja, ő érzi és ő írja tovább a költeményt. Innen, hogy irodalmunkban nemcsak a legszámosabbak, de egyik legvirtuózabbak, legkönnyedebbek és legélvezhetőbbek éppen az ő műfordításai. A kongenialitásnak az eredeti író és a tolmácsoló között feltétlenül meg kell lenni, különben ez utóbbi csak kontár szómagyarázó lesz és nem az eredeti lelkének visszatükröztetője. A tömérdék különböző hangnem mellett híven követi a tolmácsolt költők gazdag, változatos versformáit is mértékben, ritmusban és rimekben. Teljesen ura a nyelvnek, ismeri annak minden szókincsét, a legfinomabb árnyalatokat s igazolja, hogy nyelvünk nemcsak hogy nem szegény, de teljesen kész és gazdag a nyugati és a keleti nyelvek szépségeinek, sajátosságainak is a visszaadására a maga erejével és hajlékonyságával s hozzá tud alkalmazkodni még a legnehezebb stanzákhoz, a legmesterkétebb szonettekhez is.

Az irodalomtörténet feladata *Szász Károly* helyét megjelölni éppen nemzeti kulturánkban. A hely éppen műfordításai révén bizonyára a legelsőek egyike leend. A külföld szellemi kincseiből senki sem hozott át annyit saját népe gazdagítására, mint ez a szakadatlan munkában élt ember, a ki még pihenő szórakozásként is regényeket fordított, hogy a Jules Verne képzeletének szárnyain tegyen utazást a holdba, vagy egy körutat Nemo kapitánnyal a tenger alatt és ilyen kirándulásokból felüdülten visszatérve, újból hozzálasson élete nagy és komoly kötelességeinek a teljesítéséhez.

Igaz, hogy a gondviselés szinte két, átlagos emberöltőnyi időt adott neki a munkásságra. Több, mint 50 év esik

ama két határpont közé, a mikor első költeménye 1848-ban megjelent és a mikor utolsó dalát zengette, vagy jobban mondva, már csak zokogta el. De hát 50 év hány emberre nézve nem egyéb, mint „olesó időnek hasztalan soka“, a míg ő meg annyi munkát végzett el, a mennyi gazdaggá tudna tenni más tiz életet is. A szellemi tevékenységnek bármely terére lépett is, maradandó nyomot hagyott maga után; sőt a mikor kardot vett kezébe a nemzeti szabadság védelmére, ott is tisztté lett a még alig 19 éves ifjú. Nem a csaták terveit készítő, a támadások és védelem egész hadtestekre kiterjedő taktikai mozdulatait szervező hadvezér, de tiszt, de vezénylő, de az első sorban álló mindenütt.

A lírai költészetben erőtlől duzzadóbb, összehasonlíthatatlanul hatalmasabb a maga elementáris szenvedélyeivel Petőfi; az epikában, vagy a balladában a hatalmas „szobrász“ Arany; a dráma terén a régi Kisfaludy, vagy Szigligeti; de lírai költeményei a maguk bensőségével, derült, nemes világnézletével, a családi életnek, a nőnek rendkívül magasra becslésével, az otthon boldogságának mindenek fölé való helyezésével: mindenha vonzó, kedves olvasmányai lesznek a csendesebb, nyugodtabb és éppen a családi boldogságban kielégülést találó lelkeknek.

Epikai alkotásait az elbeszélés könnyed formája, a mesélőéhez hasonló széles, részletes előadása fogja majd ismét elővételni egy olyan korról, a mikor a közhangulat majd ráér mesét is hallgatni, ráér azokkal foglalkozni, a kik „másszor“ voltak. Ma nagyon sietünk, ma folyton változatosság, nemcsak, de lázas izgatottság kell. Nem eposzokat akarunk lassú menetükben végig kísérni; de drámák rövid, tömör cselekvényein akarunk izgatottan átrohanni. Még társadalmi, tudományos és családi problémákkal is csak drámák keretében foglalkozni. Mit érdekel ma, hogy Álmos a rája bizott isteni küldetését miként hajtja végre; hogy Lozsárdi Zsuzsánna lelke hogyan van teli Rákóczi fényes alakjával, vagy hogy Lorántffy Zsuzsánna mit himezget be a maga szőnyegébe és hogy miként emlékezik a költő Salamon királyról s miként vonultatja föl az ingatag, heves lelkű Salamont, a keresztyén alázatosság példányképét, Gézát, majd Lászlót, a keresztert harczoló és a nőt védelmező lovagot. Nekiünk ma s az elmúlt század közepétől a közhangulatnak dráma kellett. A regös kobza csak addig kell, a míg a felidézett mult nagy alakjai tette ébresztik az utódokat. Az öntevékenységre ébredt nemzedék már a cselekvést képviselő műfajt követeli.

Szász Károly a dráma terén is nem egyszer aratott

babért és nyerte el az Akadémia Teleky-díját. De hát más a dráma olvasva és ismét más az életet jelentő deszkákon s az a kiválóan lyrikus kedély, a mely *Arany* bíráló megjegyzése szerint „szubjektive, a saját érzéseit viszi bele még a szemlélt tárgyba is“, az az elmélkedésre hajlandó lélek, a ki az eszmék tisztult légkörében érzi jól magát, a kit magát is nem emészteneek nagy felindulások, kitörő hév nem ráz meg, csapongó jókedv nem ragad el, bármily mesterileg bonyolítsa is drámáinak csomóját s bármily nemes ethikai felfogással tegye is azok központjába az egyformán nagy köteleességek összeütközését, mégis a kivitelben hőseit vagy lírai túlaradó ömlengésekben szólaltatja meg, vagy pedig epikailag már mint készen lévő, kifejelett jellemeket állítja elénk és nem előttünk fejlesztí ki, a mint eselekesznek; inkább ő maga mozgatja azokat, mintsem benső legsajátosabb egyéniségükből kifolyólag mozognak és tesznek. A drámai helyzetet az író teremti meg és nem maguk az alakok s így ezek diktációjának minden forma szépsége és eszmei tartalmassága is csak muló érdeklődést kelthet.

Tragédiáinak történeti hátterét a historikus lelkiismeretes anyaggyűjtésével rajzolja meg s igyekszik teljesen belehelyezkedni az általa feltüntetett kor mozgó eszméibe, így „Herodes“-ében, „Zrínyi Miklós“-ában, „Fráter György“-ében. „Attila halála“-ban, „István vezér“-ében s bibliai drámájában a „Bölcs Salamon“-ban. Kivéven ez utóbbit, a mely inkább csak egy bibliai parabola benyomását teszi, a többiek a régi esthétikai iskola által megállapított tragikai elmélet elvei szerint készültek, a mely elmélet a hősnek mindig az erkölcsi világgal való összeütközésében és ez összeütközésből származott bukásában kereste és találta a tragikumot, a helyett, hogy azt magának az egyénnek éppen sajátos személyi jellemében gyökerezőnek tüntette volna fel. A „Tragikai felfogásról“ írt akadémiai székfoglalójában rámutat ugyan arra, hogy a tragikum tulajdonképen már „az ethikai determinismus“ kérdése; de a régi Boileau-féle esthétikai elméleten még nem tud nála diadalmaskodni a Taine, vagy Nisard modern elmélete; pedig később Nisard irodalomtörténetét nagy előszeretettel ültette át nyelvünkre.

De nemcsak a kothurnust tudta viselni, hanem felvette egyszer-kétszer a soccst is s mig Molièret fordítja, a vigjáték műzsája őt magát is vigjátékirásra hangolja s a modern kor légkörébe nyúl bele a „Politikus asszonyok“-kal, abból az időszakból véve darabja tárgyát, a mikor — saját szavai szerint — „majd minden írói tehetséget s a közönség összes érdeklődését és fogékonyságát a napi politika foglalta el“. A soccus azonban nem neki való volt; a kor egyoldalú, de e

mellett felületes és csak önérdékeket hajhászó politikai irányzatát sokkal sikeresebben és erőteljesebben tudta kipellen-gérezni a „Gavallér politikusok“ című szatirájával.

Ivekre terjedne összes dolgozatainak csak egyszerű címjegyzéke is, ha mindazt fel akarnánk sorolni, a mit *Szász Károly* mint önálló cikket, tanulmányt, életrajzot, nekrológot, emlékbeszédet, bírálatot, akadémiai jelentést, elnöki megnyitót, alkalmi ódát stb. irt, azokon a monumentális értékű műfordítá-sokon kívül, a melyekkel irodalmunkat gazdagította.

Mikor a múzeumokban azokat a régi pánczélingeket, hatalmas, súlyos mellvértéket, aczélsisakokat, vassarukat, tol-las buzogányokat, szakállas dárdákat, iszonyú fringiókat néze-getjük, sőt csak azokat a rettenetes sarkantyútaréjokat bámul-juk: képzeletünk mind óriásokkal telik meg s azt hisszük, hogy a mult csak úgy hemzsegett holmi Hagenektől, Sieg-friedektől, Rolandoktól és Toldi Miklósoktól. Ma mi leroskad-nánk egyetlen sisak alatt is, hát még a többi harci kész-séget hogyan vennénk magunkra? Így vagyunk a közelmult század nagy szellemi mozgalmainak és harcainak az embereivel is. Hogy micsoda munkát bírtak meg azok; hogyan szórták két teli marokkal lelki kincseiket; micsoda pazar termékenységet produkáltak! Óriások voltak? Nagyobb fizikai erejük volt? Vagy volt valami varázsszerük, a mi nem engedte őket lankadni, fáradni, elernyedni, sőt újra meg újra megifjította őket?

Már hogy a többinek minő varázsszere volt, — most nem kutatom; de hogy Szász Károlynál miben rejlett az ő rend-kivüli munkásságának a titka, — azt tudom. Fizikailag nem volt óriás, annyi bizonyos. Ép, egészséges, jól konzervált középtermet, a melyet kór és bajok nem gyengítettek meg idejekorán; de atléta soha nem volt. Azt a munkakedvet és azt a munkabírást egyszerűen csak a fizikai erőkből kimagya-rázni és azokkal megindokolni nem lehet. Volt ott valami magasabb, a mi annak a testnek is parancsolt. Jó szerencse, hogy ez kész volt engedelmeskedni.

Szász Károlyt és kortársait még igazi eszmények éltet-ték. Lelkesedve mutat rá a költő:

Ha célra küzdvén, nagy, nemes, dicsőre
Így összehat kezünk, szívünk, agyunk — —

Nézd ez erőt: hatása mily tömérdek —
De ne imádj: a munka emberé —
Szellem s anyag, honszeretet s önérdék
Mily biztosan lejt a közjó felé“. (Arany J.)

Azoknak az ajkán a „hazádnak rendületlenül“, ez a szent ima még nem vált „merő szokássá“ ; az „Isten áldd meg a magyart“ nem vitték le az utcza porába. A hont szerették és nem a tapsot. Csinált érzelmekkel nem üttek fényt s a hazafiság nem volt külszillogás. A hon nem czégér volt, hanem szent örökség, a melyért komolyan, igazán, őszintén dolgozni kell. Érette egyen-egyen mindenki felelős. Fundamentumává kell tenni a szellemi értékeket, a legmagasabb morális erőket, meg kell gazdagítani a világ mind a négy tája felől összehordott lelki javakkal, nagygyá kell tenni és kiki annyit vigyen a nemzet szellemi kincstárába, a mennyit csak szakadatlan munkával odahordani bír.

Az eszmékért és eszményekért lelkesedő, az azoknak élő emberek altruisztikusak is. Csodálatos, hogy azok az emberek miként tudtak felfedezni minden tehetséget. Távol minden féltékenykedéstől, miként gyűjtöttek maguk körül egész táborot. Lelkesítettek, buzdítottak, forrásmunkákkal láttak el. Egy-egy feltárt tárnát további kiaknázásra egyszerűen átadtak. A kit csak lehetett, felhoztak az irodalmi központba, vagy legalább ahhoz közel, hogy senki el ne vesszen, a kiben munkakedv és képesség van.

1848 előtt meg kellett nyerni a nemzetet a szabadelvű eszméknek s újjá kellett teremteni a régi táblabíró-világot. A mozdonyt be kellett fűteni, mint Széchenyi mondá.

1849 után a hosszú gyászévtized alatt meg kellett őrizni a nemzet életerőit és gyarapítani azokat az új feltámadásra. A kétségbeesést át kellett változtatni reménységgé és elő kellett készíteni az időt, hogy a mikor feloldódnak majd a „megkövült tagok“ és alkalom nyílzik a szabad nemzeti építésre, tényleg már legyen felhalmozva egy csomó anyag a nemzeti szentek szentjének megépíthetésére.

1867 után aztán rohamosan pótolni kellett rengeteg munkát, hogy méltó helyet foglalhassunk el a Nyugat népei között. Mind a három korszakot az irodalom munkásai falanxának kellett nyomról-nyomra előkészítenie. Ők érezték is nagy kötelességeik fontosságát s óriási tevékenységgel hordottak össze „aranyat, ezüstöt, drágaköveket, fát, szénát, pozdorját“, hogy aztán „mindennek munkája minémű legyen“, azt „a tűz próbálja meg“.

Szász Károlyt is a messze Kézdivásárhelyről felhozzák előbb Nagykőrösre, hadd legyen az irodalmi központhoz közelebb. Ki kérdi, hogy van-e tanári oklevele, alap-, szak- és pedagógiai vizsgája? És beállítják abba a fényes körbe, a hol lelke csak újabb impulzusokat nyerhet s a hol egy Arany

János közvetlen baráti köre ihleti újabb és újabb munkákra. Aztán következik Kúnszentmiklós, Szabadszállás, hogy végre a főváros nyisson előtte mind szélesebb munkatért. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság már korán kitarják előtte kapuikat, úgy hogy a mi jutalomban és kitüntetésben csak részesíthető valaki a mi tudományos és irodalmi viszonyaink között, abban mind bő osztályrésze jut.

Jogosulatlan, üres, akarnokoskodó ambíciónak nem szabad a nemzet pantheonjaiba útszéli portól lepett sarukkal belépnie — az bizonyos; de hogy ha viszont a maga értékét érző és építőleg munkás ambíció nem nyer kielégülést a kicsinyes, féltékeny önérdék miatt, ez a mellőztetés meg annak szárnyát szegi. Nemes ambíció, ha nincs munka- és érvényesülési tere, mint megbántott Achilleüs vonul sátrába s duzzogva válik lassan közönyössé, hogy mit csinál a mirmidonok hada. Különösen egy ily kicsiny nemzet szellemi életére nézve egyáltalában nem közönyös, hogy legmagasabb tudományos és irodalmi fórumaink a régi prófétai iskolákhoz hasonlóan vigyáznak-e, hogy vajjon hol tűnik fel egy-egy próféta fiú, hogy azt a maguk körébe vonják és munkásságát a nemzeti művelődés javára értékesítsék, vagy pedig zárt areopagok, a melyek féltékenyen vigyáznak, hogy csak azok léphessenek körükbe, a kik esoterikus tanaiknak hűségesen fejet hajtanak s apró érdekeiket nem zavarják.

Azt sem szabad felednünk, ha Szász Károly bámulatos munkásságának a forrásait kutatjuk, hogy már korán egy páratlanul boldog, szép családi élet jutott osztályrészeül. Mikor mint még a férfikor kezdő mesgyéjén álló ifjú elvesztette szive első szerelmét, a költői lelkű *Idunát* s első fájdalmában arról panaszkodt:

„De én csak emlékszem már, nem remélek,
A multban és nem a jövőben élek“

és azzal fordult a nagykörösi sirhanthoz, hogy

„Fedezd be ötöt néma sír,
Ne kapd fel nevét kósza hír.
Adj neki árnyat hús berek,
Felejsétek el emberek!“

még nem sejtette, hogy a Gondviselés ott neveli már számára a kunszentmiklósi udvarházban azt a nőt, a kiszívét nemcsak másod-

virágzásra fogja bírni, hanem a ki aztán 42 éven át hű kísérő társa, lantjának ihletője és derült, nyugodt szép életének, boldogságának forrása leend. A nő, a ki odaadó szeretettel teljesítette azt a kötelességet a melyet otthona reárárt; a ki büszke volt benne s a ki sem a boldogságot nem kereste családja körén kívül, sem nem hordta világ elé, mi benne édes, sőt a ki idegenek között egyenesen zárkózottá válik, hogy más még csak bele se pillanthasson szive-lelke gazdag tárházába, mert annak kincsei egyedül csak az ő urát illetik. Egészen találóan mondja Szász Károlynak egyik életírója: „Szász Károly egyéniségét a legőszintebben és legsikerültebben a nevéhez, az otthon boldogságához írott költeményei fejezik ki. Az otthon iránt való tisztelettel függ össze azoknak az erényeknek a becslése, a melyek az otthonban találják meg légkörüket, vagy onnan sarjadzanak. Hazafias költészete is csak egy nemzetté vált család költészete.“ (Novák Sándor: Szász K. élete és művei.) Ebbe az otthonba vágyik vissza mindennünét akár a Rajna kincsei legyenek előtte, akár a Szajna, vagy a Pó és Tiberis partjain járjon, a jelen nagy hiúság-vásárában, vagy a mult nagy időkről beszélő romjai között.

„Édes otthon, lágy öledben
Hagyj egy küssé melegednem!
Oly hideg van a világban,
Tűzhelyednél enyhe láng van.“

„Itt boldogság, nyugalom van.
Az én édes otthonomban.“

A világzaj itt nem hallik,
Mint távol tenger morajlik,
Partja küszöböm, minden hab
Megtörök rajt' és be nem csap.“
(„Üti tárcza“.)

Feleségével, Bibó Antoniával való benső lelki közössé-
gét a leghívebben festi e néhány sor:

„Ha nyugodt homlokomra néha
Árnyat vet egy bús gondolat,
Mint a futó felhő árnyéka,
Mely csöndes tó tükrén mulat:
Azt hű szemed már észrevette,
Hogy szempillámon köny rezeg,
S „hová gondoltam?“ kételkedve,
Szelid mosolylyal kérdezed“.

És csak egészen természetes, hogy a mikor szívük, lelkük így egybehangzik és mintegy távolbaérzéssel azt mondja :

„Csak arról gondolkoztam, édes,
Ha majd napunknak fénye vesz,
Melyünk jut majd előbb a véghez,
A sir partján első ki lesz?
Mert fogjuk legerősebben bár
Egymás kezét egész úton:
A végponton az egyik nem vár,
S ott hagyja társát, jól tudom“ —

akkor előre tudja, hogy felesége „temetőjének homályos árnyán“, mint hattýúé fog elhalni dala.

Ezt a költeményt 1889 augusztus 7-én írta Szász Károly; 1900 márczius 15-én pedig tényleg „előre ment“, „sírba rogyott“ az ő „angyala“. És az, a ki még két évvel előbb szinte ifjúi kedélyvel és könnyűséggel dalolta:

„Nem tavasz, nem! nyájas ősz csak;
S bár a lombok hulladoznak,
Van még zöld levél a fán!
Még csicseregve száll a fecske
Párjához a ház ereszbe
S útra készül azután“ —

már többet nem tudta kezébe venni azt a lantot, a melynek húrjait a hű nő keze szokta felajzani. Lélekcseré történt. A drága nő lelke a halálban életet nyert; a visszamaradt özvegy férj élő lelke életerejét veszítette. Egyetlen parányi húr elpatanása is megzavarhatja a harmoniát, — hát még a mikor az alaphangot adó húr pattanik el!

Es teljesen elfedném, merő kíméletből is, hogy az emlékezés ne annyira fájjon, hanem inkább emeljen fel, azokat az éveket, a melyek felesége halálától az ő elköltözéséig elteltek, ha ezeknél meg nem mutathatnék rá a gyermeki szeretetnek arra a bensőségére, mely derűt és meleget árasztott az agg költő-papnak utolsó esztendeire és nem mutathatnék rá még egy nagyon fontos vonásra Szász Károly lelki életében, a melyet ha mellőznék, jellemképéből egy az ő egész egyéniségét megmagyarázó erős momentum hiányzanék.

„Nem, tekintetes Akadémia — mondja egyik Teleki dráma-pályázat jelentésében, — nem, mi még nem veszítettük el minden hitünket az erkölcsi világrend és annak hatása iránt a lelkekre.“

A ki pedig hisz egy objektív erkölcsi világrendben és

annak a lelkekre való hatásában, az lehetetlen, hogy egész élete munkásságát ne ennek a hitnek a szempontja alá helyezze; az lehetetlen, hogy ne érezzen nagy kötelességeket, elodázhatatlan felelősséget azzal a családdal, azzal a nemzettel és azzal az egyházzal szemben, a melynek tagja és lehetetlen, hogy az előbb abbahagyja a szakadatlanul építő munkát, mint a mikor azt a halál veszi ki kezéből, ha a test halála talán nem esik is össze a léleknek halálával. Ez a hit olyan ellenállhatatlan erővel parancsol, hogy mellette tanubizonytságot tegyen a hívó, hogy még ha az emberi gyengeség egyszerűen Jeremiással abban a panaszban törne is ki, hogy „Megcsaltál Uram engem és én megcsalatkoztam!” a következő pillanatokban már megint azt a vallomást kénytelen tenni: „de az én szivemben a Úrnak ígéje olyan, mint az én csontjaimba rekesztetett égő tűz” — — — és „az Úr én velem úgy, mint erős óriás!” (Jerem. XX: 7. s köv.).

Hányszor kellett Szász Károlynak is hallania „sokaknak rágalmozásokat”, irigyeinek susárlásokat; hányszor a gúnynak, sokszor az éles vádnak szavát; de őt mindezek nem riasztották vissza, nem bénították meg, ment előre annak az erkölcsi világrendnek a lelkekre való hatása alatt, a mely világrendben hitt. És ez a hite mind csak nőtt, mind határozottabb alakot öltött és mind erőteljesebben tett a mellett bizonytságot egész őszinte meggyőződéssel, hogy ennek az életnek egyetlen-egy igazi értékjelzője van, csak erre az egyetlen-egyre érdemes egész életünket rátenni: a Krisztus és az ő evangéliuma.

Az a theologiai képzés, a melyben Szász Károly is a maga kortársaival együtt részesült — ne sértse ez az akkori professzorok emlékét, — meglehetősen rendszertelen, bizonytalan volt. Ott hánykódott nálunk a theologiai tudomány a betűhöz ragaszkodó orthodoxia és a silány közvetítő irányzat zétérfolyó, karaktertelen bizonytalankodásai között. A Straussék vulgaris racionalizmusa összekeveredve még a konfessziók betűhöz való ragaszkodással, a keresztyénségnek éppen alapvető nagy üdv-történeti tényeivel és közelebbről éppen a kálvinizmus hatalmas propagatív erejű s egyházat és nemzetet fenntartó világnézetének alaptanaival szemben szegényen és üresen bocsátotta ki a theologusokat a lelkipásztori szent szolgálatra és a helyett, hogy azt érezték volna, hogy ők az Isten képében járnak követségben, nem is képzeltek magukat másra elkötelezve, mint arra, hogy egyszerű morál-hirdetők legyenek. Az erdélyi papság különösen a Péterfiék morál-predikációin nőtt fel, a melyekről el kell ismerni ugyan, hogy a kanti magasabb ethi-

kai álláspontot képviselték; de másfelől az is igaz, hogy filozófiával egyházat fenntartani nem lehet, bármily nemes bölcsélet legyen is az.

A 60-as évek elejétől kezdve, a mikor a tübingai kritikai iskolának az egyházi orthodoxiát gyökerestől felforgató nézetei nálunk is hullámokat vernek, a mikor a theologiai katedrák mind jellegzetesebben ehhez az irányhoz csatlakoznak s Bauréknak a hegeli filozófia sémái szerint többé-kevésbé a priorisztikusan megkonstruált történeti felfogását hirdetik: a keresztyénség üres eszmévé párolog el, a Krisztus tisztán csak egygyé lesz a próféták közül, megváltó erő csak tanainak és nem válságmunkájának tulajdoníttatik, feltámadása a tanítványok víziója stb. Szóval a kritika megöli a hitet.

Szász Károly régebbi papi dolgozatain, de egyéb irodalmi alkotásain is határozottan kimutatható, hogy a jelzett theologiai irányok miként hányták-vetették az ő lelkét is ideoda, míg végre helyezhetette az Úr az ő lábait is erős kősziklára.

Hogy mint fiatal lelkész mennyire nem ismerte az igazi evangéliumi keresztyénséget a maga teljes mélységében, mutatja az, hogy lefordítja Zschokke „Áhitat óráit“, illetőleg ezekből egy két kötetre való anyagot állít össze; ezeket a hig vallásos mártással körülöntött morális elmélkedéseket, a melyeket igaz, hogy felekezeti különbség nélkül elolvashat bárki is, elolvashat zsidó és mohamedán is; de éppen ott a baj, hogy nincs gerinczük; hullólk, émelyítő puhányok. Az Áhitat óráinak fordításától a Miller Csendes óráinak a lefordításaig, maga a fordító is nagy utat futott meg az Úr Lelkének nála mind erőteljesebben érvényesülő hatása alatt. A Krisztus feltámadásának kérdésében a dr. Ballagi Mór és Filó Lajos között folyt vitában Szász Károly Filó mellé áll; az egyházi tant védelmezi. A Világirodalom eposzaiban azonban teljesen a Goldzieher álláspontjára helyezkedve, a bibliai könyvekben egy régi népies eposz töredékeit látja, tele mondai és mythikus elemekkel. A patriarchai korról szóló elbeszélések — szerinte is — legnagyobb részt mythoszok (nap, hold, csillagok, égi jelenségek históriái), kiképződve a patriarchák neveinek jelentése alapján; a későbbi elbeszélések hősmondák, a melyeknek alapot ismét a nevek jelentése adott, sőt epikus elemeket keres és talál még ott is, a hol pedig már a legmesszebb menő kritikusok véleménye szerint is egészen megbízható történettel van dolgunk a hivatalos mazkirok följegyzéseiben.

Régebbi egyházi beszédei csaknem tisztán morál-prédi-

kációk s a mennyiben vallás, mondjam jobban, evangelium van bennük, az csak aranyfüst. Látszik, hogy poétikus lelke a vallásban, mint egyik legnemesebb esztlétikai jelenségben gyönyörködik. A Krisztus alakja, jelleme az emberiség nagy szellemei között, minden szépre és nemesre fogékony lelkére a legmélyebb benyomást teszi kétségtelenül; hódolva ismeri el, hogy a világtörténet központja, új ethikai erők forrása; de látszik, hogy még nem érzi, hogy neki is személyes megváltója. A történeti tradíciók iránt való kegyelete védelmezeti vele a Krisztus feltámadását; de ő maga még saját lelke egyéni tapasztalataiból nem érzi, hogy a vallásos leleknek csakugyan szüksége van egy feltámadott és élő Megváltóra, a kivel közvetlen élő összeköttetésbe kell és lehet lépni és hogy a ki tőle nyert e vele való egyesülés által életet, ez már tényleg általment a halálból az életre.

A mint azonban újabb beszédeire fordítjuk figyelmünket, az ékesszólásnak ugyanazon ereje és szépsége, képeinek, hasonlatainak ugyanazon változatossága és költőisége és dikció-jának szárnyalása mellett, mind teljesebb hanggal, mind mélyebb érzéssel és mind határozottabb meggyőződéssel, foglyul ejtő hatalommal szól hozzánk az, a ki úgy érzi, hogy neki mind életében, mind halálában egyedüli nyeresége a Krisztus. Már többé nem *predikátor* csak, hanem *bizonyoságtévő*. És a bizonyoságtévőnek ezt a közvetlenségét, ezt az erejét különösen azokból a beszédeiből éreztük ki, a melyeket a pillanat hatása alatt rögtönözve mondott egy-egy vallásos összejöveten. Az a mély konfesszió, a melyet a Lorántffy Zsuzsánna-egylet egyik estélyén tett s a melyben önmagáról körülbelül ugyanazokat mondotta el, mint a miket én most elmondék, bizonyára még most is visszhangzik az ott jelen voltak lelkében. A szívek a legmagasztosabb érzésekben dobogtak fel, a szemek könnyektől ragyogtak és elfogódva, mélyen meghatva nézte a gyülekezet, a mint apa és leánya, a püspök és a Krisztus alázatos szolgálója egymás keblére borulnak. Ez nem szónoki hatás volt, ezt nem az ékesen szóló pap érte el és csikarta ki, hanem ezt az az alázatos keresztény, a ki egy gyülekezet előtt mondja, miként Jób: „Eddig csak az én fülemnek hallásával hallottam vala te felőled; most pedig imé az én szemem lát tégedet!” (Jób: XLII. 5.) Minden prédikálás hiábanvaló és erőtelen az ékesszólás összes eziüst-harangjainak kísérete mellett is, a mig azt nem tudja valaki mondani egész egyszerűen: „most pedig az én szemem lát tégedet!”

Vagy összes, nyomtatásban megjelent s szónokilag kidol-

gozott beszédeinél mélyebb hatású volt az a teljesen szíve mélyéből fakadt karácsonyi beszéde, a melyet ama benyomások alatt tartott, melyeket azok a karácsonyfa-ünnepélyek tettek lelkére, a mikor egy délután két különböző helyen beszélt. A fényárban úszó karácsonyfák körül néhány gyermek ajkán csendült meg a „Krisztus urunknak áldott születésén“ dicséret s egy csomó jótékony kéz osztott ki téli ruhát és egyéb ajándékot. A látott kép a maga mély benyomásával ott foglalkoztatta az ősz püspök lelkét s másnap karácsony első napján a nagy ünnepi közönségnek csak annyit mondott el, hogy a mint tegnap a karácsonyfák gyertyácskáinak lángjait szemlélte, neki úgy tetszett, mintha azok betükké alakultak volna, a betük szavakká s a szavak e mondatban egyesültek volna: „a szeretet a győzelem!“, míg e mondat aztán fehér galambszárnyakon az égbe röppent stb. A kép Dantéból volt travesztálva, a hol „az erő a győzelem“ a csillagvilágokból összeverődött mondat szerint és a szó királyi sassá alakulva repül az égbe. Az egész beszéd csak a két hasonlat keresztülvitele volt, rövid, tömör, klasszikus; de feledhetetlen benyomást tett a maga rendkívüli közvetlenségével. Minden szaván érzett, hogy a szeretet Mestere a maga tanítványát nemcsak megtanította szeretni, hanem a tanítvány lelkét is a Mester iránt való szeretet teljesen áthatotta s neki ott benn a szíve legmélyén megszületett a Megváltó, azért hirdeti el mindenkinek, hogy látták az ő szemei is az Üdvözítőt.

Az öreg ember már rendesen belevész bizonyos megszokott sablonokba. Konzervativizmusa már újabb benyomásokra nem igen hajlandó. Szász Károly lelkének még késő korban is ifjú ruganyosságát és fogékonyságát mutatja az, hogy a legmodernebb szociális mozgalmak is nemcsak, hogy érdeklik, de a szociális kérdéseket egyenesen felviszi a templomi szószékbe s egész beszédsorozatot tart arról, hogy „a szegény és a gazdag összetalálkoznak és mind a kettőt az Úr szerzé“. A keresztyénségnek a szocializmussal szemben teljesítendő kötelességeit pedig tudományos szempontból a Magy. Prot. Irod. Társaság felolvasó estélyein teszi ismételtlen fejtegetései tárgyává.

Egy másik és egyházi beszédiróladalmunknak mindenha a legbecsesebb gyöngyeit képező beszédsorozata „Jézus“, a mint hat beszédben tünteti fel Jézust, „Jézus magában“, „Jézus és a nép“, „Jézus és a szenvedők“, „Jézus és a bűnösök“, „Jézus és az Atya“ és „Jézus hatalma“ című beszédekben, a melyek mindegyike a legerőteljesebb bizonyosságtétel a mellett, a kinek „lábainál pihennek a századok és

ezredévek“; „a ki látja azokat, a kik az övéi; de azokat is, a kik az övéi leendenek; rajtok tartja szemét, számon tartja őket s gondja van reájok“ és a ki „addig ismeretlen vágyakat költ a minden iránt közönyös lelkekben, megújítja a társadalmakat, elsöpri a tunya és tespedő népeket s újakat támaszt, életre-valókat és haladni képeseket, a kiké a jövendő“.

* * *

Mikor „Szép élet“ (Kalobios) című költeménye megjelent, Arany János egy kis hevenyészett epigrammában azt írta neki:

„Kalobios Károly! munkálj, örülj, szeress;
Oly nyugalmat, mint én, ne találj, s ne keress.“

A jó barátnak eme kívánsága — fájdalom — nem teljesült. Egy „kényszerű nyugalomnak“ kellett nála megelőzni azt a végső, nagy pihenést. Mintha a halál sem mert volna a maga szörnyű nyugalomával egyszerre hozzá nyulni ehhez a folytonosan tevékeny, szakadatlanul a munka hevében égő emberhez, hanem csak lassan-lassan szedegette el javait. Előbb feledékenynyé, szórakozottá tette, azután lethargiába süllyesztette, végül mikor az erős férfiút visszaformálta egészen naiv, magával jó tehetetlen gyermekké: akkor mert csak reászállani csendes, nyugodt álom képében. De tudta, hogy még így is csak a test felett vehetett diadalmat, mert az a lélek már rég az örökkévalóságnak és a halhatatlanságnak volt eljegyezve. Szász Károly 1905 október 15-én esti 10 órakor 77 éves korában csak a földi leplet vetkezte le. Tőlünk csak az ember költözött el. Emlékét, szellemét annyi alkotása őrzi, hogy egész egyéniségét szinte szoborszerű plaszticitással kivésheti magának még az a nemzedék is, a melyik már őt a testben nem is látta. És végre is a mi „belső emberünk“ az az értékes, lelkünk élete a becses; ez az, a melynek örökélet ígértetett.

„Az elismerés, még ha egy csöpp hiúság sincs bennünk, (pedig kiben ne volna?) mindig s mindenkinek jól esik; de a túlságos dicséret, melyről önértetünk mondja „ennyit nem érdemeltem“, inkább fáj, vagy lehangol“. 1895 febr. 21-ről ezeket írta hozzám Szász Károly, mint a Protestáns Szemle akkori szerkesztőjéhez egy bírálat alkalmával.

Míg veled foglalkoztam, nemes, nagy lélek! míg munkáidat forgatgattam, hogy újból és újból hadd szólj azokból hozzám, hadd idézzem fel egész életteljességében egyéniségedet

és állítsam azok elé, a kik között itt jártál, munkálkodtál és a kik kegyelettel őrzik emlékedet: folyton ez az intésed lebeggett szemem előtt. De ha talán valami fájna, vagy lehangolna azok közül, a miket mondottam, most is találd meg mentségét abban, a miben akkori leveledben a magad jó szíve engesztelődött ki: „a szeretetben és tiszta jóindulatban“. Fiúi tisztelettel csüggttem rajtad; őszinte könnyekkel sirattalak el; most pedig emlékedre áldást kívánva teszem le önmagad állította emlékoszlopod lábaihoz a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nevében ezt a kis hervadó, omlatag koszorút. A hervadhatatlan koronát az a diadalmas Úr adja meg, a ki tudja a te cselekedeteidet, hogy az Ő nevéért munkálódtál és nem fáradtál el, hogy a te első szeretetedet el nem hagytad és a szenteknek való szolgálatodat megtartottad, az utolsókat is, melyek többek az elsőknél.

„A ki győzedelmes léssen, azt mivelem, hogy az én Istenemnek templomában oszlop legyen az és többé onnét ki nem jó!“

Kenessey Béla.

BOCSKAY ISTVÁN APOLOGIÁJA.

„Bocskai István óltalmára egy rossz Apológiátskát írnak az felföldi kálvinisták. El álmélokodom rajta, mint tudtak egy marczonaságban annyi hazugságot fűzni“. Ha más egyéb ok nem, Pázmány Péter¹ e szavai is felhívják figyelmünket arra az Apológiára, melynek hü mását e füzet élén kapják az olvasók. Társaságunk e nagyérdékű Apologia új kiadásával és ösmertetésével kívánt Bocskay és a bécsi béke háromszázados ünnepében részt venni.

Ez Apologia egyik legnevezetesebb egyházi emléke a Bocskay szabadságharczának; nevezetes főkép azért, mert a külföldnek szólt. A magyarországi r. katolikus papok és szerzetesek, különösen pedig a jezsuiták, már állásuknál fogva és önérdékből is, a legelső sorban állottak Bocskaynak, mint a vallási és lelkiösmereti szabadság bajnokának ellenségei és gyűlölői között. Ha nem fegyverrel, hát csellel és ármánnyal, rágalmozó beszéddel és írással igyekeztek ártani a szabadsághős fejedelemnek. Hogy a külföldi fejedelmeket és népeket Bocskaytól és a magyaroktól elidegenítsék, követeik, írásaik és leveleik által mindenütt azt hirdették, hogy Bocskay maga, a magyarok legnagyobb részével együtt, ariánus, a szentháromságnak és Krisztus istenségének tagadója. Az akkori viszonyok szerint ennél nagyobb rosszat nem is mondhattak a hívő külföldi protestánsok előtt, Bocskayra és a magyarokra. Pázmány Péter ugyan kereken tagadja az egészet, nagy garral kérdvén „az prédikátoroktól“, hogy „kicsoda, mi üdőben, írsal-é, vagy szóval, ki előtt hirdette ezt Bocskayrul?“ Feleletül elég maga az Apologia; Alvinczi Péter bizonyára konkrét

¹ Öt szép levél. Pozsony, 1609. Szerző által újra átdolgozva, megjelent a „Kalauz“ első kiadása mellett. (Pozsony, 1613.)

adatokkal is felelt Pázmánynak, válasza¹ azonban, ma már, fájdalom, egy példányban sem található. De, eltekintve ezektől, okmányilag is igazolhatjuk azt, hogy, maga Rudolf császár úgy informálta követe által a szász választót,² hogy „*Bocskay ariánus és népe semmi vallású németet nem kimél, az ágostai hitvallású papokat is leölte.*“ Továbbá közvetlenül a bécsi béke megkötése előtt, Prágában azt is híresztelték, hogy Bocskay megőrült s örvongésében maga tépte ki nyelvét, Bécsben pedig holt hírét költötték.³

Az Apologia, kéziratban, 1606 június 16-ra készült el, éppen egy héttel a bécsi béke megkötése előtt. Ez magyarázza meg, hogy kinyomatása egyelőre elmaradt. Midőn azonban a békekötés után is meg-megújultak Bocskay emléke és a magyarok ellen a rágalmak és támadások, az Apologia kinyomatása és elterjesztése csakugyan szükségessé vált. Kinyomatták tehát, az 1608. év elején, Bártfán, a Klös Jakab műhelyében. Az ekkor külföldön tartózkodó Szenci Molnár Albertnek annyira megtetszett ez a külföldnek szóló védő- és tiltakozó irat, hogy még ugyanazon 1608. év júliusában újra kinyomatta akkori lakóhelyén Hanauban.⁴ Maga ez a tény is a legerősebb bizonyíték a mellett, hogy a Bocskay és a magyarok ellen intézet rágalmak csakugyan nagyon el voltak terjedve a külföldön, közelebről Németországban, mert különben Szenci Molnár Albert nem látta volna szükségesnek, hogy a Bártfán már kinyomatott Apológiát Hanauban azonnal második kiadásban bocsássa ki.

A bártfai kiadásból eddig két példány ismeretes; egyik a Magyar Tudományos Akadémia,⁵ másik a baseli egyetem könyvtárában.⁶ Hogy a harmadik ismert példány, a berni egye-

¹ Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertől küldetett szines öt levelekre rend szerint való felelet. (Debreczen, 1609.)

² Történelmi Tár, 1878. évf. 915.

³ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Budapest, 1897. V. kötet, 621. lap.

⁴ Sz. M. A. naplója, 1608 július 12. „*Recudi curavi Apologiam Ungaricam Boczkai.*“ E feljegyzésből tévesen következtette Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár, I. 409. és 413. sz.), hogy az Apologia magyar fordításban is megjelent. Erre nem volt szükség, mert az egészet a külföld számára írták.

⁵ Könyvtári jegye: Theol. Q. E. 683. A mellékelt fac-simile-kiadás e példányról készült.

⁶ Ösmertette Veress István, a Debreczeni Prot. Lap 1898. évf. 374—377. lapjain. Az egész Apológiát magyar fordításban adja, a mely azonban nem mindenütt hibátlan.

tem könyvtárában,¹ bártfai vagy hanai kiadás-é, megfelelő adat hiányában nem tudom.

Nagyon indokolt tehát, hogy ezt a ritka munkácskát éppen most, a bécsi békekötés 300 éves jubilauma alkalmából, eredeti alakjában megösmertessük a protestáns közönséggel. Tekintettel azonban arra, hogy mindinkább ritkul azoknak száma, kik a latin szöveget teljesen megérteni képesek, feltétlenül szükségesnek látom az Apológiát magyar fordításban is adni, hogy egészen biztos alapon bírálhassuk meg aztán Pázmány Péternek az Apológiát meghazudtolni akaró állításait.

* * *

A magyar egyházak követeinek és (lelkészeinek)² védő irata és tiltakozása, a barátok és jezsuiták alaptalan vádjai ellen, melyekkel ő Felségét, Bocskay István urat, Magyarország és Erdély fejedelmét és a magyar nemzetet, Németország igen hatalmas fejedelmei előtt gyűlölség és megvetés tárgyaivá tenni és ellenök őket jezsuita módra felingerelni akarván, azokat arianizmussal hamisan vádolni nem átalították. Bártfa. Nyomtatta Klös Jakob. M.DCVIII.

Hogy mennyire igaz Cypriannak mondása, a ki (4. könyv 2. levél) így szól: „az ördög teendője az, hogy Isten szolgálait hazugságokkal gyötörje és hamis állításokkal szennyezze be a dicsőséges nevet; hogy azokat, a kik lelkiösmeretök tisztaságával ékeskednek, helytelen hírekkel mocskolja be“, — eléggé mutatja a mindennapi tapasztalat. Mert, midőn az igazságot nyilván és világosan elnyomni nem tudja, magokat az igazság védőit és bajnokait támadja mérgesen, és eszközei által méltatlan vádakkal terheli és háborgatja, hogy őket az emberek előtt gyűlöletesekké s a jók előtt megvetés és lenézés tárgyaivá tegye s így lassanként bevágja az igazság előhaladásának útját. Ennek igazságát mi, szerencsétlen és minden bajnak kitett magyarok saját kárunkon tanultuk

¹ Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, Band XIX. Heft III. Seite 614—616. Közölve van itt az Apológiának teljes eredeti — latin — szövege. Ez adatot Pokoly József barátom szivességének köszönöm.

² A „ministorum“ szót kifejejtette a nyomdász a czimlapról.

meg. Mert míg a mi legkeresztyénibb fejedelmünk, a szent király Josaphat példáját (2. Krón. 19.) követve, mihelyt uralomra jutott, éjjel-nappal egyedül azon gondolkozott s főképen arra törekedett, hogy a bálványozástól az egész országban megtisztult egyházakban, mindenütt az igaz vallás és Istennek helyes tisztelete állíttassék helyre s Isten igéje, a babonák és emberi hagyományok elvetésével, mindenütt tisztán hirdettessék: imé a sátán, Krisztusnak és az ő hiveinek e legádázabb ellensége és az igazság leghevesebb gyűlölője, tüstént felindítja az ő szolgáit, a kik által e szent szándékot gyanuba hozni és az igazság folyását megakadályozni igyekszik az által, hogy Németország keresztyén fejedelmeit és az egész keresztyén világot ellenünk, mint eretnekek ellen, felbujtogatja, különösen azzal az állítással, hogy maga a méltóságos fejedelem is ariánus és most is csak azért fogott fegyvert, hogy az egész országból kiűzvé a katolikuskokat, az ariánusok káromló és utálatos vallását terjeszsze és fogadtassa el. Sőt a magyar név nagy szégyenére és gyalázatára még azt is próbálják mindenkivel elhitetni, miszerint a magyar nemzet oly barbár és istentelen, hogy ott a keresztyén hitnek és vallásnak semmiféle nyoma nincsen, hanem a judaismus, mohamedanismus, arianismus és más dögleletes dogmák uralkodnak.

Ennélfogva feltétlenül szükségesnek tartottuk, hogy ez igen méltatlan rágalom ellen egy rövid védő iratot készítsünk és az egész keresztyén világnak bemutassuk, hogy a magyaroknak milyen hitvallásuk van, vagyis hogyan vélekednek Istenről és a keresztyén hit egyéb ágazatairól, hogy ellenségeink alaptalan vádaskodásai a keresztyén világ fejedelmeit és távolabbi népeit valami képen el ne ámíthassák annyira, hogy minket teljesen vallástalanoknak és a törökökhöz hasonlóknak tartsanak; ellenkezőleg ösmerjenek el minket testvéreikül a Krisztusban és a keresztyéni egyességet velünk fentartsák, mint az a hitnek egységéből és egyetlen fejünkben, a Krisztusban való szoros egybekötöttségünkől következik.

Legelőször is azért, hogy a mi felséges fejedelmünkről és egyházainkról, az arianizmusnak minden gyanuját elhárítsuk, valljuk és szentül állítjuk, hogy Isten, a föld és az ég teremtője és a mindenség fentartója, természetében és lényegében egy, személyében (hypostasis) három, ugymint Atya, Fiú és Szentlélek, egyenlő hatalommal és dicsőséggel, a mint ezt az apostoli hitforma a szentírással együtt tanítja, és a mint a keresztség szerzetésének igéi tartják, melyek szerint meg kell kereszteltetnünk az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében (!), mint az egy, igaz és örök Jehovának nevében. Ennélfogva kárhoztatjuk az eretnekeknek, Ariusnak, Servetnek, Samosatenusnak, Stancharusnak és a Krisztus más ellenségeinek, a kik az ő istenségét ostromolják és a Szentlélek személyét tagadják, minden dogmáját és tévelygését, szentül állítván, hogy velök semmi közösséget nem akarunk. Mely dolognak eléggé nyilvánvaló bizonyosága az, hogy az egész Magyarországon senki sincsen, a ki nyilván ariánusnak vallaná magát, nem hogy valami egyházuk volna. Nem tagadhatjuk azonban, hogy Erdélyben, mely különálló és más föld, mindeddig fenmaradt néhány helyen némi maradványa ama kovásznak, melyet Blandrata György és Dávid Ferencz, e káromlás első szerzői, támasztanak. Tudják meg azonban a keresztyének, hogy azoknak ereje, Isten jóvoltából, most már annyira elfogyatkozott és megtört, hogy ama legkeresztyénibb fejedelem segedelmével, ez a káromlás remélhetőleg rövid idő alatt kigyomláltatik és megsemmisítettik, mihelyt megszűnnek azok a csapások és háborús zavarok, melyek most bennünket sújtanak.

A mi pedig a keresztyén hit többi ágazatait illeti, azokat nem akarjuk itt újra lenyomatni, de nem is szükséges, mivel már 39 évvel ezelőtt minden magyar egyház bevette a helvét hitvallást, melyben mi is születünk és neveltünk és a melyet, mivel az Isten igéjéből igaznak és helyesnek megösmertünk, most is örömezt vallunk és minden pontjában mindnyájan helyeslünk; kivéven

mégis néhány megyét vagy vidéket, a melyek néhány hitczikkben különböztvén tőlünk, a szabad városokkal együtt, ágostai hitvallásuaknak nevezik magukat, fennállván közöttünk mindazáltal a békesség és a keresztyéni szeretet. Vannak ezen kívül még, de kevesen, pápások vagy pápista vallásuak is, a kik azonban nem annyira nyilvánosan, mint inkább magánosan, magán házakban gyakorolják vallásukat.

Mindezeket azért kellett elmondanunk, hogy minden keresztyén meggyőződjék arról, hogy alaptalan a szerzetesek és jezsuiták vádja és rágalma, a kik t. i. azt hazudják, hogy nálunk judaismus, mohamedanismus, arianismus és más hamis dogmák és istentelen eretnekségek uralkodnak, a kikkel szemben, Isten és az ő angyalai és az egész keresztyén világ előtt bizonytságot teszünk, hogy mi a keresztyén hitet és vallást, melynek zsinórmértéke vagy szabálya az apostoli hitvallás, sértetlenül és szentül megtartjuk, tanítjuk és hirdetjük és hogy Arius, Servet, Samosatenus és más istenkáromlók dogmáit Magyarország nem fogadja be, hanem az evangyéliomi tudományt mindenütt tisztán hirdetjük és Isten igaz tiszteletét mindenhol gyakoroljuk.

Kérjük azért Krisztusnak minden igaz követőjét, hogy ne hallgassanak ellenségeink méltatlan vádjaira és rágalmaiknak hitelt ne adjanak, hanem ismerjenek el bennünket a Krisztusban testvéreiknek, szeressenek minket, és ügyünket, a hol szükség lesz rá, rosszakaróink méltatlan vádjaival szemben védelmezzék, szentül ígervén, hogy ezt mi is örömet megteszszük; hogy így mindnyájan érezzék, hogy mi, bár testileg igen távol vagyunk egymástól, egyek vagyunk a Krisztusban, kinek az Atyával és a Szentlélekkel egyetemben, legyen dicséret és dicsőség mindörökké, Ámen. Kelt Kassán, Magyarország szabad városában, júniusnak 16-ik napján, az 1606-ik esztendőben.

A magyar egyházak követei és lelkészei.

* * *

Nem okmányolt hitelességgel, de igen nagy valószínűséggel állithatjuk, hogy ennek az igen érdekes és értékes Apologiának szerzője Alvinczi Péter, Bocskay fejedelem kedves udvari papja és bizodalmas tanácsosa, a ki magát legtöbbször „kassai magyar pap“-nak írta és nevezte. Nemcsak az a körülmény, hogy az Apologia egész menete és hangja erősen Alvinczira vall, sőt egyes itteni kifejezéseknek és fordulatoknak párját találjuk Alvinczinak saját neve alatt megjelent műveiben, de az a tagadhatatlan tény is, hogy Pázmány Péter ez Apologia ellen intézett igen erős támadását egyenesen Alvinczi Péterhez czimezve¹ adta ki, szerintem elégséges bizonyíték Alvinczi szerzősége mellett.

Áttérve most már Pázmánynak az Apologia ellen intézett támadásaira, azokat röviden így sorolhatjuk fel:

I. *Hazugság, hogy valaki Bocskayt és a magyarokat a külföld előtt arianusoknak rágalmazta volna.*

Hogy nem az Apologia hazudott, azt már fentebb megmutattuk.

II. *Hazugság, hogy valaki a magyar nemzetet barbárnak hirdette volna.*

Ebben is aligha az Apologia hazudott, mert nemcsak a Bocskay korában, de még a legközelebbi időkben is sok jóakárónk (még honfitársunk is) hirdetett ilyenfélét a külföldön rólunk.

III. *Hazugság, hogy Magyarországon nincs, a ki magát nyilván arianusnak mondaná, és hogy Erdélyben is kevesen vannak.* „Mert Pécsben és vidékiben nyilván regnálnak az arianusok, mivelhogy az ott lakó kálvinisták az Dávid Ferencz iskolájába mentek. Erdélyről, akarnám, ha igazat mondanátok; de ha Kolosvárat, Thordát, Enyedet, Dést látáttok volna, nem mondanátok, hogy kevesen vannak az arianusok“.

E meghazudtolásra csak annyit, hogy Pázmány mást czáfol, mint a mit az Apologia állit. Az Apologia, a dolog természete szerint, nem beszél Magyarországnak a török uralom alatt nyögő részéről, mert hiszen csakis így tagadhatja a moha-

¹ Egy Keresztien Predikatorvtl, S. T. D. P. P. Az Cassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Peter Vramhoz Iratot eot szep level . . . Nyomtatott G. S. P. G. V. T. (Pozsony.) A. M. DC. IX. 8. r. 133. l. Végül: nyomtatási hibák, latin versek Alvinczi ellen, 3 számozatlan levél. Egyetlen példány az erd. Múzeum könyvtárában. Az Apologiával Pázmány e mű 100—102 levelén foglalkozik. Némileg átdolgozva, lenyomatta a Kalauz első kiadása mellé (Pozsony, 1613.) függetlenül, külön, római lapszámzással (I—LVI.) Az Apológiáról a XLVII. és XLVIII. lapokon van szó. En ezt az utóbbi szöveget használom.

medanizmusnak magyarországi fennállását, sőt uralmát; Pázmány Péter pedig éppen a török uralom alatt levő Pécsessel és vidékével czáfol. A mi pedig Erdélyt illeti, magok az unitárius írók elismerik, hogy a gyilkos Básta-korszak nagyban elpusztította és megritkította akkori elődeiket. Az Apologia tehát itt sem hazudott.

IV. *Czigánység az is, hogy a magyarok mindnyájan bevették a helvetica confessiót ezelőtt 39 esztendővel.*

Pázmány ismét olyat hazudtol meg, a mit az Apologia nem állit, ez t. i. nyomban megmondja, hogy „néhány megye vagy vidék azonban, a szabad városokkal együtt az ágostai hitvallást követi“.

V. *Vezetéke ennek a hazugságnak az is, hogy Magyarországon kevesen vannak a pápisták, azok is házoknál és nem szent egyházban gyakorolják hitöknek rendtartását.*

Hogy Magyarországon ez időben csakugyan mily kevesen voltak a „pápisták“, arról az akkori r. kath. írók tesznek Pázmány tagadásával szemben bizonyosságot; a r. katolikusok nyilvános és magán istenitiszteletere nézve pedig megint mást mond az Apologia, mint a mit Pázmány le hazudtol. Bizony ez időben nagyon sok helyen, így éppen Kassán is, csak magánházakban lehetett misét szolgáltatni, mert a templomok mind protestáns kézben voltak. Tehát itt sem az Apologia hazudott.

VI. *Nem találják abban is a tárgyat, hogy Magyarországon kevesen vannak az augusztai confessiónak oltalmazói s azok is a helvetiai kálvinistákkal nagy egységben vannak. Mert, a kálvinistákhoz képest igenis sokan vannak az augusztai confessio pártján. Az atyafiúságot a mi illeti, erről ítéletet tehet, valaki megtekinti Graverus Albertnek és Severinus Scultétinak írásit“.*

Arra nézve, hogy ez időben a kálvinisták vagy a lutheránusok voltak-e többen Magyarországon, statisztikai hiteles adatok nincsenek rendelkezésünkre, de az elfogulatlan történeti következtetés és kritika azt mutatja, hogy itt is az Apologia és nem Pázmány „találta a tárgyat“, t. i. már ebben az időben is a kálvinisták voltak tekintélyes többségben a lutheránusok felett, a mi ellen az Illésházy és Thurzó nádorságát komoly érveként felhozni nem lehet. Abban azonban, hogy Graver és Scultéti, meg más kálvinista és lutheránus írók ez időben és később is csúfosan veszekedtek egymással, már teljesen igazat adunk Pázmány Péternek; de egyes hit tudósok „odiuma“ még nem tilthatta el Alvinczi Pétert, a protestáns unió igaz és őszinte barátját attól, hogy a külföld

előtt általánosságban hirdesse, hogy a két hitvallású protestánsok közt „*fennáll a békeesség és a keresztyéni szeretet*“.

Ekkép megírván az Apologia apologiáját Pázmány Péterrel szemben, pár szót kell még szólnunk az unitáriusokról, kiknek mai tipikus megszemélyesítője és előharczosa, Kanyaró Ferencz, egyik munkájában,¹ a legnagyobb örömmel és elégtétellel hivatkozik az Apologia ellenében Pázmánynak most méltatott támadásaira *Par nobile fratrum*. Tagadhatatlan, hogy Bocskay és Alvinczi korában, a legnagyobb idegenkedés és ellenszenv uralkodott a protestánsok körében az unitáriusok iránt, a mit nemcsak az Apologia hangja és tartalma, de az a történeti tény is bizonyít, hogy úgy a szerencsi, mint a kassai gyűléseken egybegyűlt rendek egyenesen és nagy ingerültséggel megtagadták az unitárius vallás befogadását és törvénybeiktatását, bárha ezt az erdélyi követek erélyesen követelték. Vajjon lehet-e indokolatlannak és gyűlölködőnek tartani a magyarországi rendek s különösen a protestáns lelkészek ez álláspontját, ha tekintetbe vesszük egyfelől a csak nemrég lezajlott sok keserőséget szült óriási hitvitákat, másfelől pedig azt a körülményt, hogy Bocskay és a magyarok ügyének, külföldön éppen az arianismus vagyis unitarizmus vádjával vélt legjobban árthatni az ellenfél.

Egyfelől az Apologia, másfelől a szerencsi és kassai gyűlések hangulata, magatartása, a legszorosabb összefüggésben vannak s a legjobban kiegészítik és megmagyarázzák egymást.

Révész Kálmán.

¹ Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 216. lap.

A MAGYARORSZÁGI ÁG. HITV. EV. LELKÉSZNEVELÉS A XIX. SZÁZADBAN.¹

(Befejező közlemény.)

A zay-ugróczy értekezlet feladata nem volt egy egészen új tanterv kidolgozása. Tagjai (a pozsonyi, soproni, eperjesi, lőcsei, késmárki, selmeczi lyceum két-két képviselője) nem törekedtek egyébre, mint hogy az átdolgozott Schedius-féle tervet minden iskola számára elfogadhatóvá és keresztülvihetővé tegyék. Ezért ezen tanterv képezte a kiindulópontot, annak mikénti módosítása a megbeszélés tárgyát. Az értekezlet is a felső oktatásban három cursust állapít meg: bölcsészeti, jogit és theologiait. Mindegyik 2—2 éves. A theológusok kiképzéséről következőleg intézkedik: ki a gymnasiális 6 osztályt elvégezve lelkészi pályára kíván lépni, először a bölcsészeti cursust köteles végighallgatni. A bölcsészeti tanfolyam áll a Logikából (I. év) és Physikából (II. év).¹ A Logikában a dogmatika elemeivel, philosophia propaedeutikával, anthropológiával, matematikával, közép- és újkori történelemmel ismerkedik meg a hallgató. Ezenkívül foglalkozik magyar irodalomtörténettel, latin (Horác, Cícero, Vergil, Tacitus) és görög (Ilias, Xenophon, Herodot, Plutarch) remekírók műveivel. A II. semester teljesen azonos az elsővel, csak míg az elsőben psychologia és algebra képezi az előadás anyagát, addig a másodikban ezek helyét logika és geometria váltja fel. A Physika tárgyai az I. félévben: egyháztörténet és a reformatio története, physika és chemia, bölcsészeti ethika,

¹ A bölcsészeti tanfolyam két osztályának ily külön elnevezése a pozsonyi tanároktól származik. Markusovszky 429. oldal.

metaphysika, magyar történet, európai irodalom, latin remekírók (Vergil, Tacitus). A II. semesterben a bölcsészeti ethika és metaphysika helyébe bölcsészettörténet és neveléstan lép. A bölcsészeti tanfolyam elvégzését egy évi jogi tanulmány követi. Az első semesterben bölcsészeti joggal, Európa államainak statisztikájával és aesthetikával, a másodikban állam- és népjoggal, Ausztria és Magyarország részletes statisztikájával, közönséges és magyar protestáns egyházzal foglalkozik a theologus. Ezenkívül köteles ez évben héber és görög nyelvet tanulni heti 2—2 órában. Csak ezután következik a szakstudium, a tulajdonképpeni theologia. Ennek anyaga a következő: I. évben a dogmatika és symbolika, bevezetés az ó-testamentomba és ó-testamentomi exegesis, héber nyelv, bevezetés az új-testamentomba és új-testamentumi exegesis, homiletika és katechetika, egyházi szónoklat, élő szó- és írásbeli értekezések magyar és latin nyelven; II. évben: ethika, dogmatörténet, új-testamentomi magyarázat, cura pastoralis és liturgika.¹

Egybevetve e tanrendet a Schedius-féle javított tervvel, a rokonságot nem nehéz felismerni. Új a liturgikának felvétele a tárgyak sorába és a magyar nyelvnek oly erős hangsúlyozása, milyen idáig nem történt meg. A magyar nyelvnek ápolására már előzőleg is találhatók intézkedések. Az egyetemes gyűlés több ízben sürgette, hogy a magyar nyelv a felső oktatásnál is kellő gondozásban részesüljön,² sőt 1840-ben kimondotta, hogy „ezenkívül minden olyan tantárgy, mely szövevényesebb terminologia nélkül előadható, magyar nyelven taníttassék“.³ De a haza nyelvének jogát csak a zay-ugróczy értekezet juttatta diadalra azon határozatával, hogy úgy a gymnasiumokban, mint a Lyceumokon a tanítás nyelve a magyar legyen. Utóbbiakban kivételt csupán csak a classikusok magyarázása, a Jus Romanum előadása, továbbá a theologiai tanfolyamon a dogmatika és exegesis képeznek. Ezeknél a latin nyelv is megengedhető, de nem kötelező.⁴ „Ezóta, az ötvenes évek rohama daczára is, a magyar nyelv megmaradt a theologiai intézetek tannyelvének.“⁵

¹ Markusovszky 443—5. oldal.

² Így az 1821. évi egyetemes gyűlés határozata: „A magyar nyelvnek a felsőbb tanintézeteken való nagyobb virágztatása céljából kimondatott, hogy a ki öt év múlva a magyar nyelvben való kellő jártasságát nem igazolja, semmiféle iskolai javadalomban részesülni nem fog“. Haan 46. oldal, Schneller 108—9. oldal.

³ Haan 61. oldal.

⁴ Markusovszky 436. oldal.

⁵ Schneller 109. oldal.

Zay Károly még 1841-ben beterjesztette az egyetemes gyűlésnek a fenti tervezetet. A kerületek hozzászólása után a következő évben kimondja a gyűlés, hogy e tanterv minden iskolára kötelező és a mely intézet azt az előirt idő alatt életbe nem lépteti, nem fog nyilvánosnak elismertetni.¹ E határozatra az egyes Lyceumok vajmi hamar átalakultak. *Pozsony*-nak nem volt szüksége nagyobb intézkedésre. 1820 óta felsőbb oktatása a leglényegesebb kérdésekben azonos volt a zay-ugróczy tervezet követelményeivel. Hasonlókép *Eperjes* is úgy volt berendezve 1836 óta, hogy az új tanrend keresztülvitele nem járt nagyobb nehézségekkel. *Késmárk* 1842/43-ban, *Sopron* 1843/44-ben tett eleget az egyetemes gyűlés felszólításának.² Az új tanterv azon kívánsága, hogy a tárgyak magyarul adassanak elő, bár nem rögtön, de szintén kezdett megvalósulni. *Eperjesen* és *Késmárkon* már 1843-tól kezdve a magyar, mint tannyelv, mindinkább tért hódít,³ *Pozsonyban* pedig 41-től kezdve a jogi tárgyak jó része magyarul közöltetett az ifjúsággal, míg 1845-től fogva a tannyelv a felsőbb oktatásban tisztán magyar.⁴ Az egyes Lyceumokon a tanárok száma különböző. *Pozsonyban* 1841 óta hat rendes professor vezette a három cursust, kik között a tárgyak nem voltak szakrendszerrel elosztva s kik közül egyik-másik a gymnasiális osztályokban is tanított,⁵ *Sopronnak* ellenben csak négy tanára volt.

Az egységes tanrendet nemsokára követte az egységes fegyelemnek kidolgozása. Zay 1845-ben egybehívta a II. zay-ugróczy értekezletet, melynek feladata a minden iskolára kötelező fenyíték megállapítása volt. A következő évben (1846 augusztus 15.) az egyetemes gyűlés az elaboratumot kiadja a kerületeknek s ezzel a fegyelmi szabályzat története véget ér. A nemsokára bekövetkezett politikai viszonyok megakadályozták, hogy az életbe léphessen.⁶

A zay-ugróczy értekezlet érdemét nem lehet kicsinyleni. Ha sok kívánásra méltó maradt is még, ha a lelkésznevelésre előirt anyag nem is mondható szerencsésen megválasztottnak, azt eltagadni nem lehet, hogy egyházunkban az oktatást a zay-ugróczy értekezlet tette egységessé. A nagy fáradtsággal

¹ Haan 65. 67. oldal.

² Hörk 177—8. oldal, Müllner 102—3. oldal, Palcsó 61—2. oldal.

³ Hörk 179. oldal, Palcsó 63. oldal.

⁴ Markusovszky 449. oldal.

⁵ Markusovszky 449—50. oldal.

⁶ Markusovszky 447. 457. oldal.

keresztülvitt tantervnek azonban nem volt szabad hosszabb ideig érvényben maradnia. Egy évtized múlva az intézetek képe megint egész más, mint a hogy azt az 1841-iki tanácskozmány contemplálta:

1848 az egyházban is a tervezgetés és álmodozás ideje. Miután a törvény (1848 : XX. t.-cz.) a bevett vallásfelekezetek egyenlőségét kimondotta, miután úgy intézkedett, hogy minden felekezet egyházi és iskolai költségei az állam pénztárából fedezendők, a protestáns iskolák váratlan átalakulás előtt látszottak állani. A kultuszminiszter felszólítása folytán tervezetek készültek a törvény megvalósítására. Az egyes tanári karok propositiókat terjesztettek elő, melyekben protestáns egyetem felállítását sürgették, akadémiai tanszabadsággal, avagy azon módokat vitatták meg, melyek alapján egyes Lyceumok akadémiai niveaura volnának emelhetők.¹ Az ifjúság is megszólalt és kívánságait egy emlékiratba foglalta össze.² De a tervezgetések hamar véget értek. A valóság mást hozott, mint amit a márcziusi napok ígértek. Még 1849-ben megjelent Thun „Organisations-Entwurf“-ja, mely hivatva volt a gymnasiális nevelést Ausztriában épügy, mint Magyarországon teljesen egyformává tenni.³ Ez új tanterv nem érintette a felső oktatást, de az alsóbb osztályokban oly változtatásokat követelt, melyek iskoláink berendezésénél szükségszerűen erős visszahatással voltak a lyceumi tanfolyamokra. Nyolcz évet írt elő az eddigi hat helyett, 10—12 tanárt kívánt az eddigi öt-hat helyett.⁴ Intézeteink vezetői először a resistentia álláspontjára helyezkedtek. Nemcsak azért, mert az egyház autonómiáját látták megtámadva, de a vagyoni viszonyok sem engedték meg, hogy ily változtatást hirtelen életbe léptessenek. A kerületi iskolai biztosok azonban szigorúan működtek. Itt megvonták a nyilvánossági jogot, ott felfüggesztették a tanítást. Az állapot tarthatatlanná vált, az erőszak előtt meg kellett hajolni. Miután az egyetemes gyűlés 1848 óta szünetelt, az egyes kerületek, illetőleg iskolák magokra voltak hagyatva az intézkedésben. És újból megkezdődik az egymástól független szervezkedés és átalakulás.

A tiszai kerületben 1851 április 24/25-én tanácskozott az iskolai gyűlés a teendők felől. Négy Lyceum sorsa felett kellett dönten. Az új tanterv oly terheket rótt a gymnasiális

¹ Paksó 72—74. oldal. Markusovszky 467—471. oldal.

² Markusovszky 471—473. oldal.

³ Markusovszky 474. 482. oldal.

⁴ Markusovszky 475—482. oldal.

oktatásban a kerület vállára, melyeket csak a felső intézetek reducálásával lehetett fedezni. Ezért kimondotta a gyűlés, hogy legyen *Eperjesen* philosophiai, jogi és theologiai akadémiák, Késmárkon és Rozsnyón nyolczosztályú gymnasium, Lőcsén pedig reáliskola.¹ E határozat utóbbi három intézet felső oktatásának megsemmisülését jelentette. A kerület támogatása elmaradt s egymagokban az iskolák nem tudtak a lyceumi tanfolyamokról gondoskodni. Így e három intézet középiskolává süllyedt alá. Késmárk egy ideig igyekezett még Lyceumát fenntartani, de 1852-ben kénytelen volt azt beszüntetni.² Csak Eperjes mentette meg a tiszai kerületben felső intézetét. De gymnasiumát se volt hajlandó odaadni. 1852 június 14-én elhatározta a pártfogósági gyűlés, hogy a collegiumot az Organisations-Entwurf értelmében rendezzi s a bölcsészeti tanfolyamnak az alsó hat osztályhoz való csatolásával a gymnasiumot nyolcz évfolyamra bővíti ki. A theologiai és jogi cursus marad, mint idáig volt. Két hónap mulva azonban tanár- és tanítványhiány miatt a jogi tanfolyamot fel kellett függeszteni. Ekként egyedül a theologia képviseli a felső oktatást az eperjesi intézeten 1852-től 1861-ig. Első időben (1852—1854) csak két tanár látta el a tanszékeket, míg a dobsinai gyűlés (1854. szept.) kissé rendezettebb viszonyokat teremtett. Három tanárt alkalmazott s a theologusok tanulmányi idejét három évben állapította meg.³ Ugyanez időben alakul át Sopron és Pozsony intézete is. Előbbi még 1851-ben, utóbbi egy évvel később. *Sopron* nem tudott saját erejéből a kormány követelésének eleget tenni. Számára a gymnasium bővítése a felső oktatás megszüntetését jelentette volna. Ezért a kerülethez fordult támogatásért, mely az 1851 május 21-iki gyűlésen kimondotta, hogy a gymnasiumot a Thun-féle tanterv szerint szervezi s a theológiát is okvetlenül fentartja. Ennek megfelelőleg történtek a változtatások. A bölcsészeti tanfolyam beolvadt a gymnasiumba, a jogi cursus megszűnt. A theológián két rendes tanár működött, kik azonban a gymnasiumon is kötelesek voltak tanítani. Viszont a gymnasiumi tanárok a theológián segédkeztek. Az előadott tárgyak ugyanazok, melyeket a zayugróczy tanterv irt elő a theologiai cursus számára, megtoldva néhány bölcsészeti tárggyal.⁴ A *pozsonyi* convent 1852 július

¹ Palcsó 78. oldal. Hörk 190. oldal.

² Palcsó 79. s köv. oldal. Hogy mikor szűnt meg a selmeczi felső iskola, nem tudom.

³ Hörk 191 - 2., 194., 198. oldal.

⁴ Müllner 105—6. 113—115. oldal.

20-án határozta el az átalakítást s a következő iskolaévben az elfogadott határozatot életbe is léptette. Mint a másik két intézetben, itt is a Logika és Physika eltűnik az intézet szervezetéből. Az alsóbb oktatást a nyolcz évfolyamú gymnasium, a felsőt a theologia képviseli. Utóbbi 3 évre van beosztva s tananyaga a következő: I. év: gyakorlati bölcsélet, ethika és észjog, elméleti bölcsélet és bölcsészettörténet, nevelés- és oktatástan, a magyar protestáns egyház története, egyházi statisztika és egyházjog, theologiai encyclopaedia és methodologia, új-szövetségi magyarázat és héber nyelv. II. év: új-szövetségi bevezetés és új-szövetségi magyarázat, ó-szövetségi magyarázat, egyháztörténet, dogmatika, homiletikai gyakorlatok, latin irálygyakorlatok, bibliai tót nyelv. III. év: új-szövetségi magyarázat, ó-szövetségi bevezetés és bibliai régiségtan, ó-szövetségi magyarázat, dogmatörténet, apologetika és symbolika, keresztyén erkölcsstan, gyakorlati theologia (homiletika, katechetika, liturgika), homiletikai gyakorlatok, bibliai tót nyelv.¹ Első időben a theol. tanszékeket a gymnasiumi tanárok (3) látták el, kiket munkájokban két helybeli lelkész támogatott.² Majd 1855-ben a Gusztáv Adolf-egylet jött némileg az intézet segélyére. Az ez évben szeptember 11—13-ig Heidelbergában tartott közgyűlés Pozsonynak a theol. intézet fejlesztésére 1600 frtot szavazott meg, miből a pozsonyi convent két theologiai tanárt alkalmazott, kik azonban a gymnasiumon is tanítottak. E segély 1860-ig, vagyis öt éven át tartott.³ Az intézet hallgatósága, daczára annak, hogy a tananyag csaknem kizárólag a theologusokra való tekintettel volt egybeállítva, nemcsak theologusokból, de tanári pályára készülőkben is állott. Ezek számára egyes disciplinák külön adattak elő s hogy magokat gyakorlatilag is kiképezzék, az alsó osztályokban a szaktanár vezetése mellett taníthattak.⁴ A tannyelv megmaradt magyarnak, bár a kormány erősen sürgette a német nyelv behozatalát.⁵ A tanév beosztása szintén a régi volt 1856-ig. De miután a többi intézetek már évekkal előbb életbe léptették azon változtatást, hogy a nagy szünet augusztus—szeptemberre terjedt,⁶ Pozsony is az egyöntetűség kedvéért alkalmazkodott a szokáshoz és tanévét október—július hónapokra állapította meg.⁷

¹ Markusovszky 491., 495. 496. és 518., 519. oldal.

² Markusovszky 502. oldal.

³ Markusovszky 509—10. 533. oldal.

⁴ Markusovszky 496. oldal.

⁵ Markusovszky 493. oldal.

⁶ Eperjesen már 1852-ben, Hörk 192. oldal.

⁷ Markusovszky 524. oldal.

Így alakította át gyökeresen az Organisations-Entwurf az ev. theologiai tanfolyamokat. Tulajdonképpen nem ezek ellen irányult és mégis ezeknél idézte elő a leglényegesebb változtatásokat. A három cursus közül kettőt megsemmisített, a harmadikat veszedelmes helyzetbe sodorta. De e zavaros korszaknak is megvolt a maga jó hatása. Az erők szétforgácsolásának ideje elmúlt, kezdődött a concentratio. Míg előzőleg három tanfolyam vette igénybe a fentartó testületek anyagi erejét, addig most csak egy képezte a gondoskodás tárgyát. Erre az egyre aztán kellő figyelmet lehetett fordítani. A tananyag megállapításában is haladást jelentenek az ötvenes évek. A vezetők kezdik érezni, hogy a theologus számára a lényeges nem a studiumok sokasága, hanem a saját szaktárgyaival való intensív foglalkozás. A fenti pozsonyi tanrend az ez irányban történő fejlődés első stadiumát mutatja be.¹

III.

A viszonyok 1860-ban kezdtek változni. Ekkor ült össze ismét az egyetemes gyűlés, először 12 évi szünet után. Mindjárt ez alkalommal hozott oly határozatot, mely az iskolák berendezésére vonatkozott. Elrendelte, hogy míg az iskolák ügye teljesen rendezhető lesz, a tanév, mint azelőtt is, szeptemberrel kezdődjék, júniussal végződjék.² A következő évben (1861 augusztus 28. s köv.) felhívta a theologiai intézeteket, hogy rendezésükre nézve javaslataikat terjeszszék be.³ Úgy látszik, e felszólítását 1864-ben megismételte.⁴ Pozsony egy részletes memorandummal felelt. A mostani három év helyett négyet kívánt s pontosan megállapította azon tantárgyakat, melyek ez idő alatt előadandók volnának. A tanári kart is legalább öttagúvá kívánta tenni.⁵ E memorandum 1868-ban került az egyetemes gyűlés elé, mely azt a következő évben tartandó tanári értekezlethez utasította.

Ez értekezetlét Prónay Gábor felügyelő meghívására Acsán tanácskozott 1869 július 3 s következő napjain. Abban minden résztvevő megegyezett, hogy a lelkésznevelés kérdését alapo-

¹ Lásd az eperjesi tanrendet is, mely állítólag 1861—2-ben volt érvényben. Hörk 401—2. oldal.

² Markusovszky 530. Haan 82. old. szerint július közepe volt az év vége.

³ Haan 87. oldal.

⁴ Ezt állítja Markusovszky 534. oldalon; Haan 93—94. oldalon semmit sem említ róla.

⁵ Markusovszky 534—5. oldal.

san csak egy teljesen felszerelt akadémia felállításával lehetne megoldani. Minthogy azonban az anyagi körülmények ezt egyelőre még nem engedik meg, gondoskodni kell, hogy a meglévő három theologiai intézet a tudományos követelményeknek megfelelőleg szerveztessék. Ezért az értekezlet egy tanrendet állapított meg, melynek alapján a szervezés megtörténhetik. A theologiai studiumot három évre osztotta be. Az I. évfolyamban előadandó tárgyak között vannak olyanok, melyek csak egy semesteren át közöltetnek az ifjúsággal, tül-nyomó részük azonban két semesteres. Előbbiek a nevelés- és oktatástan és az elméleti bölcsélet. Mindkettő számára heti három óra van előírva. A két semesteres tárgyak közt van jogi, philosophiai és theologiai studium. Jogi az észjogtan (heti 3 óra), philosophiai a bölcsészettörténet (4 óra). A theologiai tárgyak közül az első évben megismerkedik a hallgató közép- és újkori egyháztörténettel (4 óra), újszövetségi görög nyelvvél és újszövetségi magyarázattal (3 óra), héber nyelvvél (3 óra), bibliai archaeológiával (3 óra). Emellett a gyakorlati studiumok közül bevezetik a homiletikába és katechetikába (2 óra). Kötelező továbbá a latin nyelv (1 óra) és a szláv hallgatók számára a bibliai tót nyelv. Míg az első évben jogi és philosophiai disciplinák is előfordulnak, a II. és III. év tisztán theologiai studiumoknak van szentelve. Minden tárgy két semesteres. A II. évfolyamban hallgat a theologus dogmatikát (5 óra), egyháztörténetet (4 óra), újszövetségi magyarázatot (4 óra), ószövetségi magyarázatot (3 óra) és bevezetést az újszövetségbe (4 óra). Ezenkívül liturgikát, theologiai pastoralist és symbolikát (2 óra) és latin nyelvet (1 óra). A bibliai tót nyelv a szláv hallgatók számára itt is kötelező (1 óra). A III. évfolyamban az elméleti tudományok közül ethika (4 óra), magyar protestáns egyházjog (4 óra), újszövetségi magyarázat (4 óra), ószövetségi magyarázat (3 óra), bevezetés az ószövetségbe (3 óra) adatik elő. A gyakorlati tárgyak közül: liturgika, theologia pastoralis, symbolika (2 óra). Ezekon kívül résztvesz a theologus a homiletikai, katechetikai, liturgikai gyakorlatokon (1 óra), hallgat latin nyelvet (1 óra), a szlávok bibliai tótot (1 óra). E három évfolyammal a theologiai tanulmány nincs befejezve. Minden theologus, ki valamely hazai theol. intézeten a három évet elvégezte, köteles legalább egy éven át külföldi egyetemen tanulni, úgy hogy a theol. studium tényleg négy évet vesz igénybe. Az értekezlet végül megjegyezte, hogy fenti tervezetet nem tekinti olyannak, melyet az egyes intézeteknek változtatlanul el kellene fogadniok és életbe léptetniök. Mind a három theologia járjon el a helyi

viszonyoknak megfelelőleg, de a kidolgozott tanrend legyen a normatívum, mit az átalakításnál szemök előtt tartanak.¹

Az egyetemes gyűlés a kerületek hozzászólása után az acsai értekezlet munkálatát elfogadta s az ahhoz való alkalmazkodást elrendelte.² A három intézet eleget tett a felszólításnak és a viszonyoknak megfelelőleg a fenti tanterv alapján szervezkedett.³ A lelkészi hivatalra képesítő vizsgát az 1871-iki egyetemes gyűlés rendezte. A félévi colloquiumok ezután is érvényben maradtak. Hogy a fegyelmi szabályok hogy és mikor alakultak át, arról a források mélyen hallgatnak.⁴

Az 1870-iki szervezkedés óta az egyes intézeteken a lelkésznevelés változatos sorson ment keresztül. *Sopron* közöttük a legconservativebb. A 90-es évek elején tananyaga (az 1882-iki átalakulás daczára is, Schneller 118. oldal) csaknem ugyanaz, mint a mi az acsai értekezlet tervezetében található. Csupán néhány tárgy változott. Az elhagyottak (elméleti bölcsélet, észjog) helyébe újak léptek (theologiai encyclopaedia, vallásbölcsészet). A cursus három éves és az évfolyamok vagy külön vagy combinálva hallgatnak egyes tárgyakat. Így a 91/92-ben előadott tárgyak következőleg voltak csoportosítva: Az I. évesek külön hallgattak theologiai encyclopaédiát, bölcsészet-történetet, neveléstant és héber nyelvtant, az I. és II. évesek együtt vallásbölcsészetet és egyháztörténetet. A II. és III. egyesített tanfolyam hallgatott ó-szövetségi magyarázatot, liturgiát és pastoralist, új-szövetségi bevezetést és etikát, a III. évfolyam külön egyházjogot és symbolikát. Végül mind a három tanfolyam együtt vett részt az újszövetségi magyarázatban, a gyakorlati írásmagyarázatban, a homiletikai és katechetikai gyakorlatokban, latin olvasmányban és a kötelező éneken. Ez azonban nem meríti ki az előadott tárgyakat. Vannak disciplinák, melyek csak minden második évben kerülnek sorra. Ezek az említett etikán, új-szövetségi bevezetésen, liturgika-pastoralison kívül a dogmatika, homiletika, katechetika és ó-szövetségi bevezetés. A következő években ez anyagi bővül és újak járulnak a régiekhez. Német nyelv és egészségtan ($9^{2/3}$), vallástörténet ($9^{3/4}$), majd neveléstörténet ($9^{5/6}$) és dogmatikatörténet ($9^{6/7}$) vétetik fel a tanrendbe. Ez anyagot három rendes

¹ Markusovszky 537—8. oldal.

² Schneller 107. Markusovszky 538. oldal.

³ Markusovszky 538. Hörk 234. oldal.

⁴ Eperjesen 1868-ban a carcerba zárás a jogászoknál még divott. (Hörk 230. oldal.)

tanár közli az ifjúsággal, kiknek rendkívüli tanárok segédkeznek. Utóbbiaknak száma változik; kettő ($9\frac{3}{4}$), három ($9\frac{6}{7}$), sőt négy ($9\frac{5}{6}$) is előfordul az utolsó évtizedben. A rendes tanárok száma csak 95/96-ban emelkedett négyre.¹ Ugyanez évvel kezdődik a seminariumok életbe léptetése. Sopronban ezóta öt seminariumban gyakorolja magát a theologus egyes kérdések tudományos feldolgozásában (bölcészeti seminarium I. év; egyháztörténeti seminarium I., II. év; ó-szövetségi seminarium, sythematikai seminarium II., III. év; egyházi jogi seminarium III. év). A hallgató a három évnek elvégzéztével külföldre vagy Pozsonyba megy studiumának befejezésére. Visszatérve, szakvizsgának veti magát alá, mely írásbeli és szóbeli. Az alapvizsga a II. évfolyamot elvégzettekkel tartatik meg. Minden semestert colloquiumok zárnak be.²

Eperjes úgy külsőleg, mint belsőleg sokkal változatosabb átalakuláson ment keresztül. Alig szervezkedett az acsai tantervnek alapján, már is 1873-ban a hallgatóság csekély száma miatt a theologiai tanfolyam komoly veszedelemben forgott. A késmárki kerületi gyűlés (1873 augusztus 6., 7.) felvetette a kérdést, hogy ajánlatos-e az intézet fentartása? A határozat folytán az intézet megmaradt, de csonkán, két évfolyammal és két tanárral.³ Úgy látszik, 74/75-ben a viszonyok annyira javultak, hogy a III. évfolyamot ismét meg lehetett nyitni,⁴ de a tanárok száma csak kettő maradt. A rendes tanárok mellett két rendkívüli működött, főleg a bölcészeti tárgyak előadásában.⁵ A jolsvai kerületi gyűlés (1876 augusztus 9., 10.) végre elhatározta, hogy egy harmadik rendes tanárt alkalmaz, mi a következő évben meg is történt.⁶ 1884-ben ismét erős átalakulás előtt állott az eperjesi intézet. Miután az egyetemes theologiai akadémiát semmikép se sikerült a Collegiumba átültetni, ez évben a három évfolyamnak négy évre való kibővítését határozza el a pártfogósági közgyűlés. Egy segédtanárnak alkalmazásával ez 1884/5-ben tényleg meg is történt.⁷ E négy évfolyamnak berendezése a következő: A studiumok vagy egész-, vagy félévesek, a tárgyakat az egyes évfolyamok vagy külön vagy kombinálva hallgatják. Az I. évfolyam külön hallgat egész éven át bölcészettörténetet, hébert, új-szövetségi görögöt és német

¹ Payr meghívása óta (1899) a tanszékeket ismét négy tanár látja el.

² Lásd a 91—92—98—99-ig terjedő értesítőket.

³ Hörk 241. oldal.

⁴ Hörk 244. oldal.

⁵ Hörk 249. oldal.

⁶ Hörk 250. oldal.

⁷ Hörk 275—6. 278. oldal.

nyelvet; egy semesteren át neveléstant, parabola-magyarázatot, nevelés- és oktatástörténetet és metaphysikát. A II. évfolyammal combiálva hallgat egész éven át egyetemes egyháztörténetet, egy semesteren keresztül encyclopaediát, vallástörténetet, aesthetikát, magyar reformatio történetét és új-szövetségi kortörténetet. A II. évfolyam külön hallgat egy semesteren keresztül homiletikát, új-szövetségi bevezetést, ó-szövetségi bevezetést és katechetikát. A III. és IV. tanfolyammal egyesítve résztvesz az új-szövetségi és ó-szövetségi magyarázaton egész éven át, új-szövetségi theologiában egy semesteren keresztül. A III. évfolyam külön hallgat egyházjogot (egész év), a IV-kel együtt ethikát és dogmatikát (egész év) symbolikát, dogmatörténetet, Jézus életét, liturgikát, pastoralist (1 semester). A IV. évfolyam külön hallgat ó-szövetségi theológiát (1 semester). Végül az összes évfolyamokra kötelező egész éven át gyakorlati szövegmagyarázat, latin stílus, homiletikai, liturgikai és katechetikai gyakorlatok és bibliai tót, egy semesteren át hermeneutika, bibliai régiségtan és egészségtan.¹ E tárgyakat három, majd négy rendes tanár adta elő. A seminariumokról Hörk egy szóval sem emlékezik meg. A vizsgák és colloquiumok rendje ugyanaz, mint Sopronban. Hörk távozása óta (1896) tudtommal a tanterv és beosztás lényegesen módosult.

Pozsony 1882-ig folytatta az acsai tanterv alapján a lelkésznevelést. Ekkor a theologiai tanintézetből az egyetemes egyház theologiai akadémiaja lett új szervezettel és positióval.

IV.

Egy protestáns theologiai facultás felállításának eszméje nem az utolsó évtizedekből származik. A kérdéssel foglalkozott már az 1808-iki egyetemes gyűlés s a következő évben a terv keresztülvitelének módozatait részletes megbeszélés tárgyává tette.² Nem a mi egyházunkon mult, hogy a tervet nem lehetett megvalósítani. A királyi engedély megtagadása a kísérletnek útját vágta. De csak ideiglenesen. Midőn 1841-ben Zay Károly buzgalma folytán a lelkésznevelés ügye rendeztetett, ugyanekkor merült fel újból az indítvány, hogy a két protestáns egyház egyesült erővel állítson fel egy protestáns főiskolát.³ Az indítvány alakot öltött, de csak másfél évtized

¹ Hörk 406—7. oldal.

² Haan 27. oldal. Schneller 109. oldal.

³ Haan 65. oldal.

mulva. 1855-ben megnyílik Pesten a Protestáns theologiai intézet, melyben hét éven át közösen gondoskodik a két testvéregyház a lelkésznevelésről. Az 1855-ben alapított budapesti ev. ref. theologiai akadémia 1857-ben az ág. evangélikusok belépésével közös intézetté vált, közös alapítványokból fenntartva, közös tanároktól vezetve. A kísérlet vajmi gyorsan elhamarkodottnak bizonyult. „A csakis két rendes, három rendkívüli és hat segédtanár által vezetett theologiai intézet már magában véve az eszménynek feladása volt. Az anyagi alap hiányához kockáztattak tantervi egyoldalúságok.“ Így mélyebb nyomok hátrahagyása nélkül a közös akadémia nemsokára felbomlott. „Székács József, a rendkívüli tanárok egyike, 1864-ben visszavonult s az 1865-iki egyetemes gyűlés a maga részéről az intézetet egyelőre beszüntette“. ¹ A tervezet azután tovább folyt. Az acsai értekezlet (1869) tagjai erősen hangsúlyozták egy theologiai akadémia szükséges voltát s ez időtől kezdve a kérdés állandó pontként szerepel az egyetemes gyűlés jegyzőkönyveiben. Eötvös törvényjavaslata, mely a budapesti egyetemen kívánt egy önálló protestáns theologiai facultast szervezni, nem valósult meg (1870). Az egyetemes gyűlés belátva azt, hogy Budapesten az anyagiak hiánya miatt a terv hosszú időre keresztülvihetetlen, az egyik már meglévő theologiai intézet átalakításával gondolja az eszmét realizálhatni. ² Már ekkor (1873) a választás Pozsonyra esett. Az alkudozások megkezdődtek, de évek multak s döntés még mindig nem történt a kérdésben. Midőn azonban 1880-ban Eperjes lép fel vetélytársként s az akadémiát maga számára vindicálja, a pozsonyi convent kész a felelettel. A szerződés a pozsonyi egyház és az egyetemes gyűlés közt már a következő évben megkötött és az 1882/3-iki iskolaévben az akadémia életbe lépett.

Az egyetemes akadémia négy évfolyamból áll. A tananyag minden évfolyam számára pontosan elő van írva. A tárgyakat az egyes osztályok külön, vagy combinálva hallgatják. Egyes tárgyak minden évben, mások csak minden másodikban adatnak elő. Az I. éves theologus hallgat: theologiai encyclopaediát, egyháztörténetet, új-szövetségi görögöt, új-szövetségi magyarázatot, héber nyelvet, továbbá a négy philosophiai studium közül azt a kettőt, mely éppen a sorrendben

¹ Schneller 110. oldal. Kenessey: A magyarországi helv. hitv. theologiai akadémiák története, A felsőoktatásügy Magyarországon (1896) című gyűjteményes munkának 696—697. oldalán. Haan 95. oldal.

² Markusovszky 551. oldal.

következik, tehát vagy bölcsészettörténetet és neveléstörténetet, vagy vallástörténetet és neveléstant. Ezenkívül résztvesz a latin nyelvi órán és vagy a német, vagy a tót nyelvi gyakorlatokon. Az összes tárgyak két semesteresek. Az egyháztörténet tárgya változik, miután az egész anyag két év alatt fejeztetik be. Az újszövetségi magyarázatban vagy a synoptikusok, vagy az Acta tárgyalatnak. A II. évfolyam az I.-vel közösen hallgat újszövetségi magyarázatot, egyháztörténetet, latint és az illető két philosophiai disciplinát. Hallgat ezenkívül ószövetségi magyarázatot és résztvesz a német, illetőleg tót nyelvi gyakorlatokon. A III. évfolyam számára előírt tárgyak közül egészévesek: újszövetségi magyarázat, dogmatika, ószövetségi magyarázat, mit a II. évfolyammal hallgat, magyar protestáns egyháztörténet és gyakorlati exegesis. A téli semesterben kötelező továbbá liturgika és dogmatörténet, a nyáriban homiletika és symbolika. A homiletikai gyakorlatok egész éven át tartatnak és nyelvek szerint vannak elválasztva: a magyar és német nyelvű gyakorlatok együtt, a tót külön. Az újtestamentomi exegesis tárgya rendszeren egy páli levél vagy János evangélioma. Az ótestamentomi magyarázat anyagát az akadémia a göttingai, Michaelis-féle rend szerint szabályozta. Genesis, Hiob, Zsoltárok és Jesajás váltják fel egymást a négy semesterben. A IV. évfolyam a III.-kal együtt hallgat újszövetségi magyarázatot, gyakorlati exegesiset és az első semesterben résztvesz a homiletikai gyakorlatokon. Külön hallgat egész éven át egyházjogot, ethikát és Izrael vallását. A gyakorlati tárgyak közül az I. semesterre katechetika, a II.-ra pastoralis van előírva, a II. semesterben a hallgató a katechetikai gyakorlatokon vesz részt. Ezenkívül kötelező az összes évfolyamok számára ének és a nyolcz semester közül legalább két semesteren át egészségtan. A tanári kar hat rendes tanárból és a szervezet értelmében két magántanárból áll. E hat közül ketten képviselik az újtestamentomi exegetikai és a systematikai szakot, a harmadik tanár a bölcsészettit, a negyedik az egyháztörténetit és egyházjogit, az ötödik az ótestamentomit. A hatodik tanár, egyúttal a pozsonyi magyarót lelkész, a gyakorlati tárgyakat látja el. A magántanárok a szervezet szerint történeti és exegetikai szakban segédkeznek a rendes tanároknak. A studiumok elosztása tehát szigorúan szakrendszer szerint történik. A hallgatóság köteles az előírt seminariumokban résztvenni és egy kitűzött témáról írásbelileg referálni. E seminariumok száma hat: bölcsészeti (I. évf.), ótestamentomi, egyháztörténeti (II. évf.), újtestamentomi (III. évf.), systematikai, egyházjogi (IV. évf.). Ki a semi-

nariumban nem munkálkodott, vizsgára nem bocsátható. Minden semestert colloquiumok zárnak be, melyek mindenkire kötelezők. Kivételt csak a negyedik és a nyolczadik semester képez, melynek hallgatói a vizsgálat előtt állván, a colloquium alól fel vannak mentve. A vizsgák, mint a másik két intézetben itt is kétfélék: alap- és szakvizsgák. Előbbi csak szóbeli, utóbbi írás- és szóbeli. Az írásbeli kitűzött témák az exegetikai és sythematikai theológiából vétetnek. Emmellett köteles a candidátus meghatározott textusok alapján egyházi beszédeket kidolgozni mindazon nyelveken, melyekben egykor az Úr igéjét hirdetni szándékozik. A négy évfolyam befejezését rendszeren 1—2 évi külföldi tanulmány követi.

A szempont, mely az akadémiát szervezte, emelkedett és széles látkörre vall. „A theologiai főiskola célja — mondja Schneller (117. oldal) — a theológiának, mint tudománynak önálló művelése alapján a magyarországi ág. hitv. evang. egyház számára alkalmas lelkészek, középiskolai vallástanárok és theologiai tanerők képzése; alapelve pedig az egyház hitelveinek (melyek a vallási egyéni elmélyedést és folytonos haladást követik) megtartása mellett a tanszabadság“. E cél és alapelv teljes megvalósításán munkálkodni a jelen és jövőnek kötelessége.¹

Pozsony.

Hornyánszky Aladár.

¹ Ideileg nem tartozik e dolgozat körébe az a mozgalom, a mely a tiszai kerület indítására 1900-ban kezdődik és 1904-ben végződik s a melynek tendenciája a három theologiai intézetnek egységessé és egyformává tévése beosztásban, tanrendben és szervezetben. Az egyetemes gyűlés ugyan elfogadta az uniformizáló propositiót, de Pozsonyt egészen kikapcsolta és érintetlenül hagyta, a másik két intézet átalakítását pedig a pénzügyi viszonyok javulásától tette függővé, mely idáig nem következvén be, az átalakítás sem volt megvalósítható.

PÁL APOSTOL RÓMAI LEVELE.

(Befejező közlemény.)

Pál apostol tana — a mint az előzőleg közölt gondolatmenetből kitetszik — annak az üdvténynek igazolásában határozódik, hogy a megigazulás egyedül *hit* által történik. A hit biztos jele és záloga az elhivásnak, melynek folytán örök dicsőségben részesülünk. Ebből következik, hogy a kik a hirdetett és megismert evangéliomnak nem hisznek, kárhozatra jutnak.

Ennek az idáig fejtegetett tételnek folytatólagos tárgyalása rendén igazolja (a 9—11. réssben), hogy az elvásztás úgy általában, mint különösebben Izraélre vonatkozólag, Isten akaratának szabad elhatározásán nyugszik és Istennek még a zsidók elvetésében is a legüdvösebb céljai vannak, mert örök végzése szerint utóvégre az összes hívő Izraél eljut a váltságra, csakhogy ám nem törvény cselekedetei révén, hanem egyedül a Jézus Krisztusban való hit által. És ez azért van így, mert az üdv merőben kegyelmi ajándék, melyet csak hívő lelkek nyerhetnek el.

Szerves kapcsolatban a nyolcz első fejezet tartalmával ünnepélyesen kinyilvánítja az apostol (9, 1. 2.), hogy Izraél nagy tömegének a messiási üdvből való kizáratása miatt mély fájdalmat érez és kész volna a saját lelki üdvéről is lemondani, csakhogy vérei elnyerhessék az igazságot (3. v.). Hiszen ők Izraél fiai; Isten népe; birtokosai az ősapákkal kötött kegyelmi szövetségnek, a törvény által szabályozott intézményeknek, az istentisztelet áldásainak, a bűnbocsátó irgalmaságról tanuskodó ígéretnek; közöttök világotlak a pátriárkák, mint fénylő csillagok a sötét éjtszakában és közülök való testiképen a mindenség alkotója, Izraél Jehovája, a mi Urunk Jézus Krisztus, a kit isteni imádás és hódolat illet meg (4. 5. v.). Izraélnek az üdvből való kirekesztése tehát azt a véle-

kedést kelthetné föl, mintha Isten ígérete ingatag volna. Pedig éppenséggel nem így van a dolog. Történelmileg igazolt tény, bizonyítja az egész ó-szövetségi irás, miszerint az üdv elnyerésének egyedüli és kizárólagos feltétele az Isten örök végzésében megállapított szabad választás, a mely mellett és a melyen kívül az Izrael népéhez való tartozás, vagy az ezen népből való testi leszármazás egyáltalában szóba sem jöhet, mert Isten eleve kijelentette, hogy csakis és kizárólag az Ábrahám igazi magva öröklí az ígéretet, de ez sem azért, mert testiképen Ábrahámtól származik, hanem azért, mert hisz az Isten ígéretében. Így lett az ígért áldás örököse Izsák, ugyanígy Jákób, a kit atyja, ha szinte akarata ellenére, de bizonyára az Isten ígéretéhez képest, az elsőszülött Ézsau mellőzésével rendelt örökösül, bizonyosságául annak a ténynek, hogy Isten tanácsvégzése testi leszármazásra nincs tekintettel, sőt bármi külső okoktól és körülményektől teljesen független (6—13. v.).

Feltehető azonban az a kérdés, vajjon Istennek ez a korlátlan szabadsága nem önkényes-e és nem igazságtalan-e? Czáfolatul hivatkozik az apostol az irás bizonyágtételére (14—18. v.) és utal az isteni feltétlen végzés megmásíthatatlan voltára (19—21. v.). A mi az előbbit illeti, már Mózes ajka által kinyilatkoztatta Isten, hogy irgalmasságát kegyelmi ajándéku azzal közli, a kivel akarja (15. v.), annakokáért a Krisztus országába való felvétel és az örök üdv nem függ az ember akaratától vagy igyekezetétől, hanem egyedül Isten irgalmasságától (16. v.). Viszont Faraó példájából világos, hogy Isten feltétlenül szabadon bizonyítja be hatalmát az ember konokká tevésében, hogy ez által szent nevét megdicsőitse és mindenhatóságát elismertesse az egész földön (17. v.). Ebből következik, hogy úgy az elválasztás, mint az elvetés Isten szabad akaratának műve (18. v.), a melynél emberi érdem figyelembe nem jöhet. Ha pedig valaki ezen intézkedés ellen azt a kifogást tenné, hogy ilyen eljárás mellett nincs helye a feddőzésnek, a gáncoskodásnak, mivel az Isten akaratát senki meg nem változtathatja, erre az apostol azt feleli, hogy a teremtménynek a Teremtővel szemközt semmi igénye nem lehet, főképen ha meggondoljuk, hogy ő a kárhozatra megérett bűnösök iránt irgalmas és béketűrő volt s kegyelmét bőségesen közölte azokkal, a kiket nemcsak a zsidók, de a pogányok közül is elhivott az idvességre (19—24. v.).

Az elevevégzés és örök elválasztás igazságát hirdette már Hózséás proféta is (2, 25), a ki megjelöli még a helyet is, a melyen Isten a sötétségben és a halál árnyékának völ-

gyében ülő pogányokon könyörül és kegyelmesen tulajdonává, népévé fogadja őket (25. 26. v.); szintén erről tanuskodik Ézsaiás proféta, a kinek szózata szerint csak a maradék fog megszabadulni, ám ez sem saját érdeméért, hanem ingyen kegyelemből (27—29. v.).

De ugyan miben keressük és találjuk fel a pogányok fölvételének és Izrael nagyobb része elvetésének az ismertető jelét, bizonyítékát? Felelet: abban, hogy a pogányok, a kik nem a törvényből való igazságra törekedtek, az igazságot — még pedig hitből — valósággal elnyerték; Izrael ellenben, ámbár a megigazulás zsinórmértéke szerint törekedett azt elnyerni, mégsem juthatott hozzá (30, 31. v.). Nem juthatott hozzá azért, mert nem hitből, hanem mintegy törvény cselekedeteiből iparkodott azt megszerezni és így beleütközött Krisztusba s az általa elnyerhető igazságba, a melyet Isten nem a törvény cselekvőinek, hanem a Krisztusban hívőknek ajándékoz (32. 33. v.).

Ennek az igazságnak és ténynek a láttára fájjalja az író, hogy vérrokonai kiestek a kegyelemből és imádkozik értőket, annál is inkább, mivel van bennök Isten iránt való buzgóság (10, 1. 2.), habár ez, nem az igazság megismerése szerint, sőt annak ellenére nyilvánul. Hiszen cselekedeteik a valódi igazság nem ismeréséről tanuskodnak; az Isten igazsága helyett saját igazságukat törekesznek érvényre juttatni és Isten igazságának nem engedelmeskednek (3. v.). Azt képzelik, hogy az Isten üdvtervének célja a törvény, holott az üdv útja Krisztushoz vezet, mint a törvény céljához (4. v.). Ő benne valósult meg tökéletesen a törvény igazi értelme, Ő a benne hívőknek igazsága; ezért vallják a hívők, hogy Krisztus az Úr, a kit Isten feltámasztott a halálból. Ez a hitvallástétel az üdv záloga (5—10. v.). Az evangéliom, mely nem ismer el semmi kiváltságot vagy önigazságot, csakis a Krisztusban hívőnek igéri a váltságot (11. v.). Itt nincs különbség zsidó és pogány között; minden egyes ember, a ki az idvezítő Úrhoz menekül, megtartatik (12. 13. v.).

Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza az ígéhirdetés végett rendelt apostoli tiszt szükségességét és azt, hogy Istent senki sem okolhatja azért, ha nem idvezül, mert Ő az ígéhirdetőket széles e világra elküldötte és az üdv útját mindenek előtt feltárta (14., 15. v.). Ámde nem engedelmeskedtek mindenen az ígének, nem hittek az evangéliomnak, nem fogadták el a feljök nyújtott atyai mentő jobbot (16—18. v.). Izrael nagy része bálványoknak hódolt, Istenével szemben daczoskodott, makacszkodott: azért kellett éreznie a féltékenység kínait, a

midőn Isten a pogányokon könyörült és főképpen az evangéliom hirdetése folytán őket országának üdvjajaiban részesítette, megerősítésül annak a ténynek, hogy az elválasztás és idvezítés merőben az ő jótetszésétől és irgalmasságától függ (19. —21. v.).

Még azt kell indokolni az apostolnak, hogy a hitből való igazság nem érdem, sem nem cselekedetek jutalma, hanem tisztán és egyedül ingyen kegyelem. Erről szól a levél 11. részében.

Előzőleg megczáfolja azt a félszeg és téves felfogást, mintha Isten a maga népét Izraélt elvetette és az üdvből kirekesztette volna. Távolról sem így áll a dolog. Izraél népének *azt* a részét, a melyet eleveismert, semmiképpen sem zárta ki, a mit igazol az, hogy az ezen népből való apostolt felvette a kegyelem országába (1. v.) és éppen így e nép elhívott tagjait sem taszithatja el. Csupán az ismétlődik most, a mi történt Ilyés proféta idejében, a mikor hétezeren hívek maradtak a Jehova mellett (2—4. v.). Most is ilyen, kegyelemből választott maradékot rendelt Isten szabad tetszése szerint az üdvre, de nem érdemért vagy cselekedetekért, hanem irgalomból (5., 6. v.). Am miként a választottak serege örökölte az üdvöt, épp úgy a többiek, a kik Isten békéttérésével visszaéltek és saját cselekedeteik révén elnyerendő igazságra törekedtek, szégyent vallottak, megkeményedtek (7. v.). Mivel elvetették Jézust, beteljesedett rajtuk az Ézsaiás által (29, 10) megjövendölt büntető ítélet, elbóditotta őket az elvakultság szelleme és az evangéliom bezárt könyvvé lett rájuk nézve (8. v.). A Dávidtól ellenségeire dörgött átkok Krisztus üldözőit sújtották (9. 10. v.).

Más oldalról bizonyítja az apostol azt is, hogy Istennek mindenható szabad kegyelme Izraél hazatérésében miképpen dicsőül majd meg. Izraél részleges megcsöknyösödését az isteni örök végzés a pogányok javára, üdvére fordította, de csakis azért, hogy a zsidókban felébressze a féltékenységet a pogányok ellen (11. v.). Ez utóbbiaknak a kegyelem országába történt felvételénél még nagyobb áldás lesz az, a mely Izraélre háramlik a messze jövőben. Ha ugyanis az ő vétkek miatt a pogány világ a feltétlen szabad kegyelemben való hit által elnyerte az idvességet és így az ő megrövidülések a pogányság lelki gazdagságának forrásává lön: ebből következik, hogy ha Izraél teljességének kegyelemben leendő fogadása a hit útján megtörténik, ez a tény még az előbbinél is nagyobb jelentőségű leendő (12. v.). Ennek megvalósulása érdekében fáradoz az apostol, hogy vérrokonai közül egyeseket

megmentsen, mivel Izraél hazatérése halálból való életrekelest jelent (13—15. v.). És ez így fog lenni. Az elválasztás zsinórmértéke szerint némelyek a zsidók közül kirekesztettek az üdvből és helyükbe pogányok vétettek föl, nyilván nem érdemkért, hanem kegyelemből; gondolják meg tehát, hogy ők csak beoltott ágak (16—18. v.); nem kérkedhetnek a kivágott ágak, azaz a zsidók ellenében, sőt vigyázniok kell, hogy hitelenség miatt úgy ne járjanak, mint azok a zsidók (19—21. v.). Gondoljanak Isten jóságára és szigorúságára, legyenek háládatosak a meg nem érdemelt kegyelemért és vegyék eszökbe, hogy miként Isten a természetes ágakat, a zsidókat nem kímélte, éppen úgy a vad olajfából beoltott galyaknak sem kedvez, sőt ha majd üt az óra, hitet ajándékozik a megkeményedett konok zsidóknak és őket kegyelemből hit által a Krisztus országába fölveendi (22—24. v.). A hívő Izraél eme megváltását profétai lélekkel már látja és előre köszönti az apostol (25—36. v.).

Az örök üdvterv megvalósulandó céljáról vele közölt titkok azért tárja fel az apostol a hívők előtt, hogy el ne kevélyedjenek. Izraél részleges megkeményedése addig tart, a míg a pogányok teljessége, azaz a Krisztus országába való eljutásra rendelt hívők elnyerik az idvességet (25. v.); azután azonban az örök választás szerint elhívott hívő Izraél is az ígérethez képest elnyeri bűnei bocsánatát és az örök életet (26. 27. v.). Ámbár a hitetlen zsidók Istennek és Krisztusnak ellenségei a pogányokért, mind a mellett az elválasztás szempontjából kedveli Isten őket az ősapákért. Ismét újabb bizonyíték a mellett, hogy az ősapákkal kötött szövetség alapja ingyen kegyelem és az örök üdvvégzés megvalósulásának biztosítéka nem a nép és az ősapák érdeme, hanem Istennek az elválasztás iránt való hűsége (28. 29. v.). Az ingyen kegyelemen alapuló üdvreményt Izraélre vonatkozólag megerősíti még az Isten irgalmassága, a mely miként a hívő pogányokon megsokasodott, akként a hívő Izraélen is megdicsőül (30. 31. v.). Szóval: az örök üdvvégzés célja az isteni szabad kegyelem megdicsőülése (32. v.), a minék meggondolása az apostolt Isten iránt való hódolatra, csodálatra, imádásra és magasztaló hála rebegésére indítja, mert egyedül Istené a dicsőség örökön örökké (33—36. v.).

A tartalmi fejtegetéshez méltóan fűzi hozzá az apostol páratlanul találó erkölcsi szózatát és intelmeit, a végett hogy a hívők, mint Krisztus testének, tudnillik az anyaszentegyháznak tagjai, egész lényüket élő lelki hálaáldozatul Istennek szenteljék és a bűnös világ ostromai ellen nyugodt lelkiismer-

rettel küzdve, a Szentlélek vezérlő igéit kövessék és az Isten akaratát megismerjék (12, 1., 2. v.). Elsőben is felhívja hát őket arra, hogy valósítsák meg azt, a mi jó; ezt úgy érik el, ha a fellegekben száguldozó, gögtől és a botor oktalan önbecsmérléstől egyaránt mentes, józan gondolkodás irányítja tetteiket és ha mély alázatossággal rábizzák magokat a kegyelemre s Istentől nyert javaikat a Krisztus teste többi tagjainak, azaz felebarátaiknak előmenetelére, hasznára, boldogulására kész szívvel örömet oda szánják (3—8.). Az Istennek tetsző élet forrása pedig az őszinte, tiszta, önfeláldozó szeretet, a melyet minden alkalommal nyilvánítania kell a hívőnek a szentek közösségéhez való hozzátartozás bizonyására (9—15. v.). A mi meg tökéletes, az a jónak diadalra segélésében és még az ellenségek iránt is tanusított szeretet áldásaiban határozódik (16—21. v.).

A tizenharmadik fejezetbeli intelem a hívőnek, mint a polgári társadalom tagjának, életére vonatkozik. Kötelessége kinek-kinek a hatóság, mint Isten szolgálja, iránt való engedelmesség, a mennyiben a hatóságot az igazság óréül maga Isten rendelte, hogy a gonosz ellenében a jó érvényesüljön (13, 1—6.). A különböző társadalmi kötelességek teljesítésének határozó irányító elve a felebaráti szeretet legyen (7—10. v.), meggondolván azt, hogy az Úr eljövend és őt minden hívőnek józanul, éberén és hozzá méltó módon kell várni (11—14. v.).

Jelentőségteljesek a 14. és 15. fejezetbeli oktatások és utasítások (14, 1—15, 13.), a melyeknek minden vitatkozás vagy czáfolgatás mellőzésével egyedüli célja az, hogy az olvasók az isteni kegyelemhez élő hittel ragaszkodjanak; Istent, a mi Urunk Jézus Krisztus Atyját egyező szívvel, lélekkel dicsőítsék. Ilyen élet méltó az Úr megváltottaihoz; annakokaért kerüljék a szörszálhasogató okvetetlenkedéseket, a mások gáncsolgatását, mivel Isten kit-kit nem érdeméért, hanem kegyelemből fogad magához (14, 1—6.). A hívő keresztyén a Krisztus halála és feltámadása folytán testestől lelkestől, életében és halálában egyaránt, nem a maga sajátja, hanem hűséges Megváltójának az Úr Jézusnak tulajdona, minélfogva hivatása az, hogy Urának szolgáljon, még pedig felelőség terhe alatt (7—12. v.). Ne kérkedjék senki a saját érdemével, ne itélkezzék könnyedén s ne botránkoztasson meg senkit, sőt ápolja a közbékességet, segítse elő a közjót, éljen a hit zsinórmértéke szerint, mert mindaz, a minek nem a hit az indoka és forrása, bűn (13—23. v.).

A mi közelebből az egymáshoz való viszonyt illeti,

szükséges, hogy egyen-egyen Krisztus példáját kövessék, egymás iránt kölcsönösen elnézést, engedékenységet, önfeláldozó készséget tanúsítsanak, ne önnönmagoknak tetszelegjenek, hanem a meggyaláztatásokat is kész engedelmességgel eltűrő és mindenben mindenha egyedül Istent dicsőítő Idvezítőnek nyomdokain járjanak (15, 1—3.). A gonosz ellen vívott tusában akkor lehetnek kitartók, ha hisznek az Isten beszédének. A kegyelem megsegíti a hiveket Istennek egyező szívből-lélekből való imáadására (4—6. v.).

A hol ez megvan, ott nincs pártoskodás, szétvonás. Buzgólkodjanak hát a kölcsönös jóakarattal, támogatással, figyelemgyakorlásában mindennemű életviszonyok közepett (7. v.). Ez intelem indokául szolgál egyfelől az a körülmény, mely szerint Krisztus az igazságért alávetette magát a törvénynek, másfelől az a tény, mely szerint Isten a pogányokat törvény nélkül kegyelemből idvezítette Krisztus által, a mint erről már az öszövetségi irás jövendölt (8—12. v.). Ezután áldva kívánja az apostol a levél olvasóinak: teljesedjenek be örömmel és békeséggel, hogy a Szentlélek mindenható ereje által tapasztalhassák az élő üdvremény áldásait az által, hogy hisznek (13. v.).

A levél bevezetésének megfelelő és az egész levéllel szerves kapcsolatban levő epilógusban (14—33. v.) indokolja iratának komoly hangját (11—21. v.), közli Rómába leendő utazásának tervét (22—29. v.), ajánlja magát a hivek könyörgésébe (30—32. v.) és megújítja áldáskívánatát (33. v.). Kiválóan nyomatékosan hangsúlyozza apostoli elhívását (15. 16. v.) és evangéliomhirdetői tisztének a pogányok közt való teljesítését (17—21. v.) és a hivek buzgó könyörgésének áldásos hatását (30. v.).

Az utolsó fejezetben a levélvivő Phoebe ajánlása után (16, 1., 2.) üdvözlí az evangéliom terjesztése s a hit és erkölcsi élet ápolása körül fáradozó férfi és nő egyháztagokat, a kiket — a mint látszik — személyesen is ismert (3—16. v.). Majd megint csak újból a hívők lelki üdvének a gondja foglalkoztatja lelkét és ezért még egy óvó intést hozzáír az eddigiekhez, figyelmeztetve őket, hogy a tisztátalan, önző érdek-hajhásztól ösztönzött embereknek üzelmeitől őrizkedjenek és maradjanak meg rendületlenül az egészséges tudomány mellett, meglévén győződve a felől, hogy Isten minden ellenség felett győzedelemre vezérli választottait (17—20. v.), Ezzel az igérettel akarta zárni levelét, ez okból a szokásos áldáskívánat. De indíttatva érezte magát, hogy még néhány üdvözlést tolmácsoljon (21—23. v.), a minek megtétele után az egész mű

méltó befejezéséül szolgáló hatalmas és fenséges magasztalással rekeszti be levelét az apostol (25—27. v.).¹

5. *A levél VIII—XI. fejezete fordításban.*

VIII. Nincs hát immár semmi kárhozthatása a Krisztus Jézusban levőknek (kik nem test szerint járnak, hanem Lélek szerint). Mert az élet lelkének törvénye Krisztus Jézusban megszabadított engem a bűn és a halál törvényétől. Mert a mi lehetetlen a törvénynek, a mennyiben erőtelen vala a testnél fogva, az Isten a saját maga Fiát elküldé bűn testének hasonlatosságában és bűnért kárhoztatta a bűnt testben, a végett, hogy a törvény igazsága beteljesedjék bennünk, kik nem test szerint járunk, hanem Lélek szerint. Mert a test szerint valók a test dolgaira gondolnak, a Lélek szerint valók ellenben a Lélek dolgaira; mert a testnek gondolata halál, a Léleknek a gondolata ellenben élet és békesség. Minthogy a testnek gondolata ellenségeskedés Isten iránt, mivel az Isten törvényének nem engedelmeskedik, mert nem is képes. A testben levők pedig nem tetszhetnek Istennek. Ám ti nem vagytok testben, hanem Lélekben, ha ugyan Isten Lelke lakozik bennetek. Ha pedig valakiben nincs meg Krisztus Lelke, az nem az övé. Ha pedig bennetek Krisztus, a test bár holt a bűn miá, a Lélek ellenben élet az igazságért. Ám ha Annak a Lelke lakozik bennetek, a ki feltámasztá Jézust a halálból, Az, a ki feltámasztá Krisztus Jézust a halálból, megeleveníti majd a ti holt testeteket is az ő bennetek lakozó Lelke által.

Annakokáért hát atyámfiái, nem vagyunk adósok a testnek, hogy test szerint éljünk. Mert ha test szerint éltek, meg fogtok halni; de ha a test cselekedeteit a Lélek által megöldökölték, élni fogtok. Mert a kiket Isten Lelke vezérel, azok Istennek fiai. Mert nem szolgaság lelkét nyertétek ismét félelemre, hanem fiúság Lelkét nyertétek, kiből kiáltjuk: Abbá óh Atya! Maga a Lélek együtt tanuskodik a mi lelkünkkel, hogy Isten gyermekei vagyunk. Ha pedig gyermekek, örökösök is; örökösei Istennek, örököstársai viszont Krisztusnak, ha ugyan vele szenvedünk, hogy vele dicsőüljünk meg. Mert azt vélem, hogy a jelenlegi idő szenvedései nem

¹ V. ö. Erdős, *Bibl. theol. Analyse des Römerbriefs*. Amsterdam 1891. *Grau*, *Zur Einführ. i. d. Schriftthum N. T.* Stuttgart 1868. *Hoffmann*, *Bibelforschungen*. Jerusalem 1882. I. Bd., továbbá a római levélből idézett tételek értelmét Böhlnél, *Dogmatik*. Amsterdam 1887., Weissnál, *Lehrbuch d. bibl. Theol. d. N. T.* Berlin 1880., *Franknál*, *System d. christl. Wahrheit*. Erl. u. Leipz. 1894.

hasonlíthatók a részünkre megjelenendő dicsőséghez. Mert a teremtett világ sóvárgása várván-várja az Isten fiainak megjelenését. Mert a teremtett világ hiábavalóság alá vettetett, nem önként, hanem az alávető által, reménységre, mivel maga a teremtett világ is megszabadul majd a romlandóság szolgaságától az Isten gyermekei dicsőségének szabadságára. Mert tudjuk, hogy az egész teremtett világ egyetemben sóhajtozik és nyög mind idáig; nemcsak pedig, hanem magok a Lélek zsengejének birtokában levők is, mint szintén mimagunk sóhajtozunk magunkban, várván-várva a fiúságot, a mi testünknek megváltását. Mert reménységben tartatunk meg; a reménység pedig, mely láttatik, nem reménység; mert a mit lát valaki, miért reméli is? Ha pedig reméljük, a mit nem látunk, kitartással várjuk.

Hasonlatosképen a Lélek is segítségére van a mi gyenge-ségünknek. Mert azt, hogy mit kérjünk, úgy, a mint kell, nem tudjuk, de maga a Lélek közbenjár érettünk kibeszélhetetlen sóhajtasokkal; a ki pedig a sziveket vizsgálja, tudja, mi a Lélek gondolata, mert Isten szerint esedez a szentekért. Tudjuk pedig, hogy azoknak, a kik Istent szeretik, minden javokra válik, a kik elevevégzés szerint elhivottak. Mert a kiket eleve ismert, eleve el is rendelte, hogy azok az ő Fia ábrázatáhot hasonlatosak legyenek, hogy Ő legyen elsősziülött sok atyafi közz; a kiket pedig eleve elrendelt, azokat el is hívta és a kiket elhivott, azokat meg is igazította, a kiket pedig megigazított, azokat meg is dicsőítette.

Mit mondunk hát ezekre? Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? A ki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, miképen ne ajándékozna vele szintén mindent nekünk? Kicsoda emel majd vádat Isten kiválasztottai ellen? Isten, a ki megigazít; kicsoda a kárhoztató? Krisztus Jézus, a ki megholt, sőt a ki feltámadott, a ki az Isten jobbján van, a ki esedez is érettünk? Kicsoda szakaszt el minket a Krisztus szeretetétől? Nyomorúság vagy szorongattatás vagy üldözés vagy éhség vagy meztelenség vagy veszély vagy fegyver-e? A mint meg van írva, hogy éretted öldököltünk egész napon. olybá tekintenek, mint a vágó juhokat. De mindezekben felettébb győzedelmeskedünk. Az által, a ki minket szeretett. Mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem jelenvalók, sem következők, sem hatalmasságok, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem lesz képes elszakasztani minket az Isten szeretetétől, mely van Krisztus Jézusban a mi Urunkban.

IX. Igazságot mondok Krisztusban, nem hazudom, lelkiismeretem velem együtt tesz bizonyosságot Szentlélekben, hogy nagy az én szomorúságom és szakadatlan fájdalom van a szívemnek. Mert én magam átok óhajtanék lenni el a Krisztustól az én atyámfiaiért, test szerint való rokonaimért, a kik izraeliták, a kiké a fűség és a dicsőség és a szövetségek és a törvényadás és az istentisztelet és az ígéretek, a kiké az atyák és a kik közül való test szerint a Krisztus, a ki mindenek felett áldandó Isten örökké, amen. De nem olyasmit szólok, hogy meghiusult az Istennek a beszéde. Mert nem mindnyájan izraeliták azok, kik Izraélből valók, sem nem mindnyájan gyermekek azért, mert Ábrahámnak magva, hanem Izsákban fog neked mag neveztetni; azaz, nem a test gyermekei az Isten gyermekei, hanem az ígélet gyermekeit tekint magul. Mert az ígélet szava ez: Ez idő tájban majd eljövök és Sárának fia lesz. Nemcsak pedig, hanem Rebeka is egytől fogant méhében, Izsáktól a mi atyántól; mert még nem is születtek, sem valami jót vagy rosszat nem cselekedtek, hogy Istennek választás szerint való elevevégezése megmaradjon, nem cselekedetekből, hanem az elhívásnál fogva, megmondott neki, hogy a nagyobbik fog szolgálni a kisebbiknek, a miképen meg van írva: Jákóbot szerettem, Ézsaut pedig gyűlöltem.

Mit mondunk hát? Nem igazságtalanság az Istentől? Távol legyen! Mert Mózesnek mondja: Könyörülni fogok, a kin könyörülök és irgalmazni fogok, a kinek irgalmazok. Annakokáért tehát nem azé, a ki akar, sem nem azé, a ki fut, hanem a könyörülő Istené. Mert azt mondja az írás Faraónak, hogy a végett támasztottalak téged, hogy megmutassam rajtad hatalmamot és hogy hirdettessék az én nevem az egész földön. Annakokáért a kin akar könyörül, a kit pedig akar, konokká tesz. Mondod tehát nekem: Mit feddöz még? hiszen az ő akaratának kicsoda áll ellen? Sőt inkább kicsoda vagy te őh ember, a ki vitatkozol az Istennel? Mondja-e a készítmény a készítőnek: Miért csináltál engem így? Avagy nincs-e hatalma a fazekasnak az agyagon, hogy ugyanazon gyuradékból emezt tisztességre amazt becsmérlésre csinálja? Ha pedig Isten, ámbár haragját megmutatni és hatalmát megismertetni akarta, mégis nagy béketűrővel hordozta a haragnak kárhozatra elkészített edényeit és hogy megismertesse az ő dicsőségének gazdagságát az irgalom edényein, melyeket elevekészített dicsőségre, a kikül is elhívott minket nemcsak zsidók, hanem pogányok közül is, a miképen Hózeásnál is mondja: Hivni fogom a nem népemet népemül és a nem szeretettet szeretettül, és

lesz, hogy azon helyen, hol nekik mondva volt: Ti nem népem, ott az élő Isten fiainak fognak hivatni. Ézsaiás pedig kiáltja Izraélról: Ha Izraél fiainak száma volna, mint a tenger fővényé, a maradék fog megtartatni. Mert beszédét bevégezvén és összevonván, cselekedni fog az Úr a földön. És a mint Ézsaiás előre megmondotta: Ha a seregeknek Ura nem hagyott volna nekünk magot, úgy lettünk volna, mint Sodoma és Gomorához lettünk volna hasonlatosak.

Mit mondunk hát? Azt, hogy az igazságra nem törekedő pogányok igazságot nyertek, még pedig hitből való igazságot, ellenben az igazság törvényére törekedő Izraél az igazság törvényére nem jutott el. Miért? Mert nem hitből, hanem mintha cselekedetekből — — — —; beleütköztek a beleütközés kövébe, a mint meg van írva: Íme helyezek a Sionon beleütközés követ és megbotránkozás szikláját, és a ki hisz benne, nem fog megszégyenülni.

X. Atyámfiak, szívem óhajtása és Istenhez való esedezés azokért az idvességre. Mert bizonyosságot teszek rólok, hogy megvan bennök az Isten iránt való buzgóság, de nem megismerés szerint; mert az Isten igazságát nem ismervén és saját igazságukat törekedvén érvényesíteni, az Isten igazságának nem engedelmeskedtek. Mert a törvény vége Krisztus, igazságul minden hívőnek. Mózes ugyanis írja, hogy az az ember, a ki a törvényből való igazságot cselekszi, élni fog abban. A hitből való igazság pedig így szól: Ne mondd a te szivedben, kicsoda megy föl az égbe? tudniillik, hogy Krisztust lehozza; vagy: kicsoda száll alá a mélységbe? tudniillik, hogy Krisztust fölhozza a holtak közül. De mit mond: közel hozzád a beszéd, szádban és szivedben, azaz a hit beszéde, melyet hirdetünk. Mert ha száddal vallást teszesz az Úr Jézusról és szivedben hiszed, hogy az Isten föltámasztotta őt a halálból, megtartatol; mert szívvel hiszünk az igazságra, szájjal pedig vallást teszünk az idvességre. Mert azt mondja az irás: Minden, a ki hisz ő benne, nem fog megszégyenülni. Mert nincs különbség zsidó és pogány közt; mert ugyanaz az Urok mindeneknek, kegyelemben gazdag mindenek iránt, a kik őt segítségül hívják. Mert mindenki, a ki segítségül hívja az Úr nevét, megtartatik. Dehát miképpen hívják segítségül azt, a kiből nem hisznek? Miképpen higgyenek pedig abban, a kiről nem hallottak? Miképpen fognak pedig hallani hirdetést nélkül? Miképpen fognak pedig hirdetni, ha nem küldetnek el? a miképpen meg van írva: Mily kellemesek a jókat hirdetőknak a lábai.

De nem mindenek engedelmeskedtek az evangéliomnak.

Mert Ézsaiás mondja: Uram, kicsoda hitt a tőlünk való hallgatásnak? Annakokáért a hit hallásból, a hallás pedig Krisztus beszéde által. De mondom: Vajjon nem hallották-e? Sőt inkább; az egész földre elhatott azoknak a hangja és a lakó-föld határáig azoknak a beszédei. De mondom: Vajjon Izraél nem ismerte-é? Először Mózes mondja: Én titeket féltékenyekké teszek egy nem népre, egy értelmetlen népre megharagítalak titeket. Ézsaiás pedig felbátorodik és mondja: Megtaláltak azok, a kik engem nem keresnek, nyilvánvaló lettem azoknak, a kik rólam nem kérdezősködnek. Izraélhez pedig így szól: Egész napon kiterjesztettem kezeimet az engedetlen és ellenmondó nép fölött.

XI. Mondom tehát, nem taszította-e el az Isten az ő népét? Távol legyen; hiszen én szintén izraelita vagyok, Ábrahám magvából, Benjamin nemzetségéből. Nem taszította el az Isten az ő népét, melyet eleveismert. Avagy nem tudjátok-e, mit mond az írás Ilyésben, a mint könyörög Izraélre nézve az Istenhez? Uram, a te profétáidat megölték, a te oltáraidat lerombolták és én egyedül hagytam hátra és az életemre törnek? De mit mond neki a szózat? Meghagytam magamnak hétezer embert, a kik nem hajtottak térdet a Baalnak. Ekként tehát a jelenlegi időben is lett maradék a kegyelem választása szerint; ha pedig kegyelemből, többé nem cselekedetekből, különben a kegyelem nem volna többé kegyelem. Hogyan tehát? A mit Izraél keres, azt nem nyerte el, a választás pedig elnyerte; a többiek ellenben megkeményítették, a mint meg van írva: Az Isten kábultság lelkét adta nekik, szemeket, melyek nem látnak és füleket, melyek nem hallanak mind a mai napiglan. És Dávid mondja: legyen az ő asztaluk törre, vadászhalóvá és kelezévé és visszatörlessé nekik, homályosodjanak meg az ő szemeik és az ő hátukat szünetlenül görbítsd meg.

Mondom tehát, nem azért botlottak-e meg, hogy elesenek? Távol legyen; ám az ő vétkek folytán az idvesség a pogányoké, hogy ők féltékenyekké legyenek. Ha pedig az ő vétkek világ gazdagsága és az ő megkárosodásuk pogányok gazdagsága, mennyivel inkább az ő teljességök. Mondom pedig nektek a pogányoknak, a mennyiben tehát én pogányok apostola vagyok, a szolgálatomat dicsóítem, haugyan féltékeny négy teszem majd az én testemet (tudniillik a zsidókat) és megtartandók némelyeket közülök. Mert ha azok elvettetése világ kiengesztelése, micsoda a felvételök, hanemha a halálból való élet? Ám ha a zsenge szent, a tészta is az és ha a gyöker szent, az ágak is.

Ha pedig az ágak közül némelyek kivágattak, te pedig vialolajfa létedre beoltattál azok közé és az olajfa gyökerében és zsrirjában együttreszes levél, ne kérkedjél az ágak ellenében; ám ha kérkedel, nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér téged. Mondod annakokáért: Ágak törettek ki, hogy én oltassam be. Jól van; a hitelenség miatt törettek ki, te azonban a hit által állasz. Föl ne fuvalkodjál, hanem félj. Mert ha az Isten a természet szerint való ágakat nem kímélte, téged sem fog kímélni. Lásd meg tehát az Isten jóságát és szigorúságát; azokon, kik elestek, Isten szigorúsága, rajtad pedig a jósága, ha megmaradsz a jóságban, különben te is kivágotol. Azok pedig, ha nem maradnak meg a hitelenségben, szintén beoltatnak, mert az Isten képes őket ismét beoltani. Mert ha te a természet szerint való vad olajfából kivágattál és természet ellenére beoltattál a szelid olajfába, mennyivel inkább be fognak oltatni ezek a természet szerint valók a saját olajfájokba.

Mert nem akarom, hogy ne tudjátok atyámfiat azt a titkot, hogy magatokra nézve ne okoskodjatok, miszerint Izraél megkeményítése részben történt, míg a pogányok teljessége bejutand, és ekként fog megtartatni egész Izraél, a mint meg van írva: Eljő majd Sionból a Szabadító, el fogja háritani Jákóbtól a gonoszságokat. És ez a tólem való szövetség rájok nézve, a mikor eltörlöm az ő bűneiket. Az evangéliom szerint ellenségek miattatok, de a választás szerint szeretettek az atyákért; mert nem bánja meg Isten az ő kegyelmi ajándékait és elhívását. Mert miképen ti egykor engedetlenkedtetek Isten iránt, most pedig irgalmasságot nyertetek az ő engedetlenkedésök miatt, azonképen ezek is most engedetlenkedtek, hogy a ti irgalmasságba jutásotok folytán ők is irgalmasságot nyerjenek; mert az Isten mindeneket egybezárt engedetlenkedésre, hogy mindeneken könyörüljön. Óh Isten gazdagságának és bölcsességének és ismeretének mélysége! Mennyire kikutatthatatlanok az ő ítéletei és kinyomozhatatlanok az ő utai! Mert kicsoda ismeré az Úr értelmét? Avagy kicsoda lón az ő tanácsosa? Avagy kicsoda adott előbb neki, hogy annak visszafizesse azt? Mert tőle és általa és rá nézve a mindenség. Övé a dicsőség mindörökké, amen.

*

Íme ez az idvezítő hitről szóló evangéliom fenséges okmánya, melyben az ihletett lelkű apostol a Krisztusban megvalósult üdv lényegét és elnyerésének útját az emberi értelem által felfogható módon, szigorú következetességgel és

hatalmas, elragadó dialektikával előttünk feltárja. Ám a midőn Pál e remekművében a keresztyén hit és erkölcsiség alapelveit, igazságait, érvényét és áldásait megczáfolhatatlanul meggyőzően fejtegeti és hámulatos gondolatgazdagságát, elemező ítélőképességének utólérhetetlen ormait és élettapasztalatainak közvetetlen hű rajzát ragyogtatja, ugyanakkor felgerjeszti lelkünkben a hála, csodálat és imádás érzetét a Mindenható iránt azért a kegyelemért, melylyel Ő örök üdvérgzetét a mi váltságunkra Krisztus által kijelentette és Lelkével az apostolt e kijelentés tolmácsolására képesítette.

Bizonyára az egyedül hit által elnyerhető idvességről szóló eme római levél volt a multban és lesz a jövőben mindenha a Krisztus evangéliomán alapuló és épülő anyaszentegyháznak legerősebb bástyája és egykori tökéletes győzelmének biztosítéka.

Dr. Erdős József.

¹ *Irodalom.* Magyar nyelven írott munkák, melyek a római levelet tárgyalják, a következők:

Deretskei Ambrus, Az Szent Pál Apostol levele, melyet irt az Romabeli keresztyeneknek, Magyar prédikatiókra rendeltetett, es az Szent iras szerint meg magyaraztatott. Deretskei Ambrus Varadi lelki paztor által. Psal. 8. 3. Matth. 21. 16. Debreczenben nyomtatta Lipsiai Pál. M.DCIII. 4r. 516 levél. Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár Budapest 1879. I. kötet 176—177. lap szerint megvolt, de ma már nincs meg a debreczeni collegiumi könyvtárban.

Heiszler József, Exegetikai felolvasások Pál apostol Római levele felett. Sárospatak 1866.

Bolemann, A romabeliekhez írott levél. Pozsony 1866.

Masznyik Endre, Pál levelei. IV. kötet a rómaiakhoz írott levél. Pozsony 1859.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A kolozsvári ev. ref. kollégium története. Írta *dr. Török István*. Kiadja a koll. előljárósága. I. köt. 384 l., II. k. 343 l., III. k. 443 l.

A hazai közoktatás történetének nyomozásában a millennium éve óta határozott lendület tapasztalható. Igen sok iskola a nevezetes eseményt vagy azzal ünnepelte, hogy kiadta a maga történetét, vagy azzal, hogy történetének megírását foganatba vette. Így készült több igen jeles monografia. Az örvendetes fejlődés és kutatás napjainkban egyetemes irányúvá alakult. Nevezetesen készül a Monumenta Hung. Paedagogica a miniszterium támogatásával s az Orsz. Ref. Tanáregyesület egyrészt megíratta Debreczen partikuláinak történetét s másfelől már két év óta szerkesztésbe vette dr. Imre Sándor indítványára s Thury Etele vezetése alatt a Ref. Isk. Adattárt. Ennek az általános s örvendetes lendületnek egyik kétségkívül nagy értékű terméke a dr. Török fentebbi munkája is.

A mű beosztása a következő: I. r. 1545—1656-ig a koll. alapításának időszaka. II. r. Apáczai felléptétől 1656—1618. III. r. 1718—1790. s végül 1790—1848-ig. Az anyag előadásában párhuzamosság állapítható meg. Az iskola külső történetének elbeszélését az illető korban működő tanárok életrajza követi. A harmadik kötet pedig az iskola belső szervezetének, kormányzatának, igazgatásának, ifjúsági egyesületeinek, szellemi s anyagi fejlődésének a foglalata.

A kolozsvári ref. koll. legelső éveiről szűkszavú s jobbára személyekhez fűződő adatok vannak. Vizaknai Gergely, Dávid Ferencz, Basilius István, Molnár Gergely, Egri Lukács, Fodor Bálint, Szikszai Fabriczius Balázs, Károlyi Péter azok a tanárok vagy rektorok, a kikről meg lehet állapítani, hogy a kolozsvári ref. iskolában működtek. Az 1557. tordai országgyűlés végzéséből állapítható meg az az

érdekes adat, hogy az iskola első telke és háza nem a mai volt, hanem a Ferencz-rend temploma mellett a Klastrom-u. levő klastrom. Mai helyére, a Belfarkas-utczába, 1622 után, de legnagyobb valószínűség szerint 1638-ban az ez évi országgyűlés II. t.-cz. után vetette meg a lábát. Báthori Gábor, Bethlen és I. Rákóczy György fejedelmek buzgósága, bőkezűsége s adományai gyarapították anyagi erejét. Tanítottak ebben az időben az említettek kivül Bihari Benedek, Tályai Márton, Váradi P. János, Tolnai János, Szöllösi István, Mogyorósi Elek, Batai György, Poresalmi András, Igaz Kálmán, Sikó B. János. Némelyiknek a nevén kivül más emléke nincs. A tantárgyakról s a módszerről meg éppen semmi felvilágosítást nem kapunk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a tanítás a kor színvonalán állott anyag s módszer szempontjából is, mert a tanárok legnagyobb része több vagy kevesebb időt töltött külföldön a virágzó iskolákon s idehaza is bizonynyal az ott látott módszert alkalmazták.

A második korszakot Apáczai kolozsvári működése vezeti be, ki Gyulafehérvárról elúzve, nagy szellemének teljes erejét kifejtette, hogy ezt az iskolát virágzásra emelje. Működése itt rövid ideig tartott, de e rövid idő alatt is sikerült neki a gyulafehérvári iskola szervezetét (hat osztály: elementria, rudimenta, etymologica, syntactica, poetica, retorica) életbe léptetni. Nemcsak szellemi, de anyagi tekintetben is sokat tett. Folyamodására adományozott Lorántffy Zsuzsánna két ízben ezer-ezer frtot alumnusok tartására; neki köszönheti az iskola és egyház Barcsai Ákos fejedelem 1600 frtnyi alapítványát. Fejtegeti, hogy mik a jó tanítás és tanulás feltételei (Lásd Stromp László: A. Csere János mint paedagogus. Athenaeum VI. k.). Az elemi tanítást az anyanyelven kell végezni. A mely községben nincs népiskola, onnan nemcsak a tudomány, de Isten országa is hiányzik. Éles elméjének eszméje még mai napig se valósult meg teljesen! Sürgette a történelem, mennyiségtan, természettan, földrajz s természetrajz tanítását s egy tudomány-egyetem felállítását. Ez is csak 212 év múltán 1872-ben vált testté. Ez időben nagy baja volt a kollégiumnak a gyakori személyváltozás. A tanárok vagy jövedelmesebb papi hivatalba jutnak vagy a fejedelemtől nevelősködnék.

1683-ból egy bizottsági jelentés nyomán elég részletes képe maradt fenn a kollégiumnak. Az iskola jövedelme pénz, gabona és borból állott. Ugyane jelentés egész sereg elveszett vagy behajthatatlan alapítványról emlékezik meg. Az ország zavaros helyzete különben a kollégiumra is nyomasztólag hatott. Nagy baja volt még a kollégiumnak az is, hogy a kolozsvári ref. egyházzal több közös birtoka volt s az erősebb birtokos éppen az egyház volt. E korszakban működött Apáczain kivül Tolnai F. István, Pataki István, Szathmárnémeti Sámuel, Csepregi Turkovics Mihály, Szathmárnémeti

Mihály, Zilahi Sebes András, Baczoni Incze Máté, Remetei János, Naszályi János, Udvarhelyi Mihály.

A XVIII. században 1769-ig a tanügy terén csak elszórt tervezetek fordulnak elő. Az 1769-iki tanterv és tanításmód már osztályonként s szakonként részletezi a feladatot. Utasítást adnak a köztanítók, az abc tanítója, a declinisták, conjugisták, grammatiszták etc. tanítója számára. Sokat kellett küzdeni a Ratio Educationis ellen is. Innen kezdve már bővebb anyaggal dolgozik a szerző s ismerteti az 1784-iki Novum studiorum systemát s külön fejezetben a Cornides Daniel nevével kapcsolatban a német nyelv tanításának történetét, az 1822. tantervet s a magyar nyelvű oktatás előkészítését.

A II. kötet csupa életrajz; azokról a tanárokról ad a lehető teljes képet, kik 1728—1848 között tanítottak. Ilyenek Csepregi Turkovics Ferencz, Verestói György, Huszti András, Huszti György, Csómos Mihály, Pataki Sámuel, Bodoki József, Szathm. Pap Mihály, Méhes György, Pataki Mózes, Biró Ferencz, Sófalvi Józef, id. Szilágyi Ferencz,¹ Herepei János, Méhes Sámuel dr., Hegedüs Sámuel, Nagy György, Bereczki János, Tunyogi Cs. József, Lengyel István, ifj. Szilágyi Ferencz, Salamon József, Herepei Károly, Nagy Ferencz és Takács János. Ezen életrajzok összeállítása egész sereg ismeretlen levéltári adat nyomán készült. Török széles levéltári kutatása alapján Bod Péternek s a Magy. írók élete és műv. számtalan kétes adatát bizonyossá teszi s számos javítást tesz meg a Jakab Elek művén (Kolozsv. tört.) is. A míg egyrészt megnyugvással s erősödő bizalommal olvassuk a magyar Sion eme örállóinak hasznos és sokszor felemelő életét, addig teljes becsüléssel és elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek szakszerű s alapos művéért, a források bő felhasználásáért s élvezetes előadásáért.

A III. kötet az iskola belső szervezetének ismertetése. A gondnokok működési körének rajzánál felemlíthette volna, mint a koll. történetével kapcsolatos munkát, a következők: Hermathena more veterum illustri collegio ref. Claudipolitano a Dionysio com. Banffi de Losontz etc. dedicata, cum eidem collegio curando triumphar fascies eius in manu sumeret 1747. Bánffi Dénes t. i. már régebb idő óta gondnok volt. Az igazgatóság, tanvezetőség után szól a tanárok fizetéséről, választásáról. Hát ez a választás néha nagyon furesa volt. A tanulók szavaztak, hogy ki legyen a tanár,

¹ Igaz, hogy tudtommal önállóan nem jelent meg, de mégis felemlíthető lett volna id. Sz. F.-nek az Erd. Múz. 1817. é. VI. f. a 110—43 lapokon megjelent paed. cikke: A közöns. osk. nevelésnek a házival (való) összevethatósága. Kikel a magántanulás ellen. Ez Kolozsvárt hagyomány, már Apáczai elitelte!

sőt egyidőben a tanármarasztás is divatban volt a főhatóság rendelkezése következtében. Külön fejezetben szól a tandíjról, tanítók alkalmazásáról, seniorokról, tanjegyekről, vizsgálatokról, az ének, írás, francia, testgyakorlás tanításáról, az önképző- és olvasókörről, az iskolai fegyelemről, a könyvtárról, a birtokügyről stb.

Ez a Török hatalmas munkájának a címekbe szorított tartalma. A ki az erdélyi közoktatás történetével foglalkozik, annak nélkülözhetetlen. De az is haszonnal olvassa, a ki Erdély általános multjával kíván megismerkedni. Elismerés illeti a kolozsvári koll. előjáróságát is, hogy a Török tiszteletreméltó és gazdag munkásságának eredményét kiadta s így a maga részéről is hozzájárult a hazai iskolázás ismeretének terjesztéséhez. Kívánatos, hogy dr. Török a felhasznált nagy levéltári anyagot akár majd a Ref. Isk. Adattárban, akár a Mon. Hung. Paedagogicában szövszerint is közölje.

Szászváros.

Dr. Kristóf György.

Losontzi István életrajza, írta dr. Kiss Áron. Ára 1 K.
Lampel-féle könyvkereskedés.

A „Népnevelők Könyvtára“ című kisebb paedagogiai monografiák sorozatában jelent meg 27-ik füzetként ez a kis, 62 lapra terjedő munka, a mely szerzőjénél és tárgyánál fogva bizonyára megérdemli, hogy róla e helyen is megemlékezzünk. Én részemről élvezettel és kegyelettel olvastam át e monografiát, a melyben a nagy professornak, a magyar nemzeti népnevelés e kiváló tényezőjének, az ihletett, mély, gyermekies hitű énekszerzőnek életére és műveire vonatkozó azon adatokat tárja elénk a tudós szerző, a melyek a feledés fővényéből még kiáshatók voltak. Egyszerű, zajtalan volt Losontzi István élete a czeglédi rektórián és ama kedves emlékü alföldi városban, Nagykörösön. Nem csoda, ha nem sok azon adatok száma, a melyeket életéről Kiss Áron a leggondosabb, legkiterjedtebb utánjárás mellett is még megszerezhetett. Hiszen nagyhirű munkái is a csendes nyugalombavonulás gyümölcsei. De abból a kevés, még felkutatható adatból is tisztán látható a tudós, nagy-szorgalmú, tiszta jellemű jó kálvinista professor, a nagy nemzeti ideálokért lelkesülő és munkálkodó magyar hazafi rokonszenves képe. Ha valaki, úgy bizonyára ő volt majdnem száz éven át „magister Hungariae“, mert az „együgyűek“ számára írt tankönyvei, az iskola, illetve a gyülekezet számára írt katechismusi és más örökbecsű, valamint vizsgáztaló énekei által is száz éven át volt ő „tanító mestere“ a magyar nemzeti iskolának. Bizony a magyar nemzeti művelődés történetében örök emléket biztosítottak maguknak azok a puri-

tán kálvinista professorok, a kik ott éltek le egyszerű, csendes életöket a mi dicső multú főiskolánk és ezeknek partikulái körében. Találón mondja a szerző, hogy a többiek mellett Losontzi valamivel idősebb kor- és kartársával, a nagy debreczeni professorral, Maróthyval együtt többet tett az „új Magyarország“ ki- és megépítése körül, mint sok országgyűlési törvényezikk. És valóban, ha épp most dicsekedéssel és lelkesülten emlegetjük azon hősök neveit, a kik nemzeti, illetve egyházi életünk szabadságának védelmezői voltak, nem szabad megfeledkeznünk azokról sem, a kik ezen életnek táplálékáról, tartalmáról gondoskodtak, a kik szellemi munkájukkal építették szívós kitartással nemzeti szellemi életünk kőfalait.

Mennyi érdekes dolgot hallottunk atyáinktól a régi diákélet-ről, a melyet ott, ama nagy szeretettel és kegyelettel emlegetett alma materek ölén eltöltöttek, azokról a szerintök jobb és szebb időkről, a midőn professor és diák a körülményeknél fogva egyaránt polihistor és oly bámulatosan kevés igényű volt. Mindezek a dolgok megelevenülnek előttünk e kis munka olvasása közben, mert a szerző néhány találó ecsetvonással háttérként ezeket is odaállította, a függelékben pedig közli azon díjleveleket, a melyek alapján Losontzi a czeplédi és körösi egyházakban oly nagy hűséggel szolgált. Látjuk azt is, hogy a körösi eklézsia mily nagy becsületben részesítette a kebelében munkálkodó hív tanítót. A Losontzira, illetve családjára vonatkozó száraz anyakönyvi és egyéb adatok is színesen és beszédesen kerülnek a szerzőnek hősét méltányló lelkén át a papírra.

Érdekes életrajzát adja Kiss Áron a „Hármas kis Tükörnek“, a mely „nevezetes időket élt át s mint az Öszövetség Simeonja látta a megszületett Messiást, ez a könyv is megérte az új Magyarország első éveit“. Tizenhárom csoportba osztja ezen könyv eddig ismert 71 kiadását. Az első a pozsonyi 1771., az utolsó a Bucsańszky-féle 1868. volt. Bizonyára az énekes könyvön, biblián kívül ez a könyv ért meg nálunk legtöbb kiadást. Különös szeretettel méltányolja a szerző Losontzit, mint énekköltőt, mint Helmetzi nagyhirű püspök kedves, „szent poetáját“. Felsorolja azon énekeket, a melyeket a magyar énekeskönyvbe felvettek, Bajnóczy János szalontai lelkész igazítása, rekte rontása után. Szerinte nincs nagyobb énekköltőnk a XVIII. századból. „Olyan hitet, olyan költői egyéniséget, mint a milyet az „Éneklésben tanító mesterben“ látunk, a mai üres szív és hitetlen lélek nem mutathat fel; nem felekezeti énekek ezek, hanem a szét nem vált, szerte nem szakgatott öskeresztyénség apostola énekel e művekben, a melyek díszei és dicsőségei irodalmunknak.“ Jól eső érzéssel olvassuk e méltányló sorokat, mert hisz egy olyanra vonatkoznak ezek, a kit mint énekköltőt nemcsak a magyar esztétika és irodalomtörténet — Toldy a nevét sem említi

— hanem még saját egyháza sem részesített eddig kellő és illő méltánylásban. Az „Éneklésben tanító mester második nyomtatásának“ facsimiléjét is közli a szerző.

Én valóban melegen ajánlom e nagy, gondos munka kedves és érdekes gyümölcsét minden lelkész és tanító szives figyelmébe. Egyetlen iskolai vagy tanítói könyvtárból sem volna szabad hiányoznia.

B. Pap István.

Az evangélikus vallástanítás módszertana. Tanítóképző-intézetek növendékei és evang. tanítók számára írta *Raffay Sándor*. Kókai L. kiadása. Ára 60 fillér.

Egy kis, 31 lapra terjedő vallástani kézikönyv ez, a melyet a szerző az evang. egyetemes egyház közgyűlésein elfogadott vallástanítási tervhez alkalmazva írt és „jegyzetek“ helyett közrebocsátott. Jó munkát végzett a szerző és az ő egyháza körében levő tanítóképző-intézetek szaktanárainak és még inkább növendékeinek munkáját nagyon megkönnyítette ezen, világos áttekintést nyújtó, tiszta, magyaros nyelvzetű könyvecske kiadása által. Mint minden gyakorlati célokat szolgáló „tan“, úgy e módszertan is két főrésze, egy általános és különös részre oszlik. Az általános részben adja az evang. népiskolai vallástanításra vonatkozó elveket és ennek történetét; a különös részben pedig ezen elveknek az evang. egyház tantervéhez simuló alkalmazását, legvégül szól a konfirmandusok oktatásáról, az „ismétlő-tanfolyam“ után, mert a szerző előtt is bizonyára azon ideál lebeg, hogy a konfirmációi oktatásnak, mint a szűkebb értelemben vett katechesis betetőzőjének az ismétlő-iskolai idő alatt kellene végbemennie. Mert hiszen a konfirmáció üres operatumszerű „bérmálássá“ sülyed, ha a kellő berendezés miatt nem képes azon célt szolgálni, hogy ott az ifjak a szó valódi értelmében konfirmantes-ekké lehessenek. Valóban alapos hiterősítés illetve öntudatos, önelhatározás szülte fogadalom nélkül a konfirmáció üres ceremónia, mint Kálvin a bérmálást nevezte: abortiva larva sacramenti, és mint ilyen bátran el is hagyható, mert vele több kárt, mint hasznot teszünk. Ezen helyes ev. prot. elvnek ad kifejezést a szerző a vallástanítás helye és idejéről szóló részben is, midőn nagyon hangsúlyozza, hogy nem a „beleszületés“ — miért ez a „bele“ — hanem szabad és öntudatos meggyőződés alapján leszünk az egyháznak tagjai. Csodálkozva olvastam egyébként, hogy az evang. egyetemes tanterv a vallástanításra csak három félórát engedélyezett, egy félórával kevesebbet, mint az országos tanterv.

A kis munkának elején van, nézetem szerint, egy inkorrekt kifejezés, midőn azt mondja a szerző, hogy a vallástanításnak annyi-féle módszertana van, a hányféle a vallástanítás fokozata, a tan egy

a módszer a különböző. Az „általános rész“ 1-ső paragrafusában pedig, a hol az evang. népiskolai vallástanítás jelentőségét tárgyalja, szerintem nagyon is „ab ovo“ kezdi a dolgot a kis kézikönyv terjedelméhez képest, így azután úgy ebben, mint általában az egész elvi részben a különös ker. evangéliumi elvek, indító okok, megkivántató charismák kissé szintelen alakban jelennek meg. Sokszor említi az „evangéliomi keresztyénség jézusi elveit, igazságait“, az nemcsak pleonasmus, hanem megtévesztő kifejezés is, mert az evangéliumnak nincsenek más elvei, mint „jézusiak“, rekte krisztusiak, hiszen a keresztyénséget a tanítóknak is, kiknek számára könyvét írta, nem mint valami elvet, hanem mint élő, testet öltött személyes igazságot kell oda állítaniok a katechuménok elé. Bár nézetem szerint tulzóan lekicsinyli az ószövetségi tananyagot, mégis vagy talán éppen ezért nem hangsúlyozza eléggé a vallástanítás *christocentri-cus* jellegének szükségességét. Furcsa kifejezés az is: „az ének használatának békítő módja“; „szentségekkel előrésze“ sem volt soha a ker. istentiszteletnek. De egy-két inkorrekt kifejezést, illetve felfogást leszámítva, a szerző munkája jó és bizonyára kelendő lesz azon körben, a melynek részére megíratott. Bizony nálunk is elkelne egy ilyen modern szakkönyv. De elkelnének a valóban buzgó vallástanítók, mert igaz az, mit szerző mond: „a vallástanításnál nem annyira a tudnivalók közlésétől, mint inkább a tanító személyes hatásától függ az eredmény“.

B. Pap István.

Teleki Mihály levelezése. Szerkeszti *Gergely Sámuel*. II. kötet, 1661—1663. A Teleki-család és a M. T. Akadémia költségén kiadja a M. Tört. Társulat. Budapest, 1906. Az Athenaeum nyomása.

Teleki Mihály történeti fontosságú levelezésének, melynek I. kötetét folyóiratunk mult évi folyamának 7-dik füzetében ismertettük, fél év alatt második kötete jelent meg *Gergely Sámuel* kolozsvári egyetemi tanár gondos szerkesztésében. Az ötödfélszáz levél, a melyet részben Teleki Mihály írt, részben mások írtak hozzá, három esztendő (1661—1663) eseményeit tárja az olvasó elé. II. Rákóczi György halála után, a mikor a porta Barcsay Ákost tette meg erdélyi fejedelemmé, Teleki a bécsi udvarra támaszkodó Kemény János mellé állott s hűségesen mellette maradt haláláig. Barcsay ugyan lemondott az erdélyi trónról, a török azonban akkor sem fogadta el Keményt fejedelemnek, hanem szembeállította vele a tatár fogságból csak akkor szabadult Apaffy Mihályt. A két fejedelem tusája sok szenvedést zúditott Erdélyre. Török és német csapatok árasztották el a kis országot. Mig Bánffy Dénes, a kinek

fejét másfél évtized multán a hóhér ütötte él, mert német politikát csinált, Bécsben járt, hogy a magyar király minél hathatósabban támogassa Kemény János fejedelemségét, a huszonhét éves Teleki Mihály másodsor házasodott. Toldi Miklós fiatal özvegyét, Vér Juditot vette el. Mátkaságuk idején is szakadatlanul a fejedelem mellett volt s a mint megtartotta lakodalmát, ismét a fejedelemhez kellett sietnie. A fiatal házások csak levelezés útján érintkeztek egymással. A midőn Kemény Nagy-Szölösnél 1662 január 23-án Telekivel az oldalán megvívta azt a csatát, a melyben életét vesztette, már megszületett első leánykájuk. Teleki az ütközet előtt végrendelkezett s levélben elbúcsúzott a feleségétől és kis leányától, a kiről anyja azt írta, hogy módtalanul nagy szopó s már negyedik dajkájának is elapasztotta a tejét. Bár nem volt „igen vakmerő“, mégis szorongó szívvel ment az ütközetbe. Tudta, hogy abban az ütközetben eldől Erdély sorsa. Remegett, hogy a halál elszakítja gyönyörűségére termett édes feleségétől, a kivel addig, a zavaros viszonyok miatt „egy órát sem élhetett csendesen s a ki a mézes hetekben már búval ette kenyereét“. A fejedelem halálával a Kemény-párt nem oszlott szét, nem állott Apafyhoz, a kit a török erőszakosan ültetett Erdély trónjára s erővel tartotta meg azon, hanem Kemény János fiához szegődött s vele meghúzódott az erdélyi végeken, Kővár és Szathmár között.

Kemény Simonnak Kővár főkapitánya, Teleki Mihály volt a legbizalmasabb embere s Teleki bizott abban, hogy a bécsi udvar támogatásával megtehetik fejedelemnek Kemény Simont. Apafy az alatt a török segítséggel egyre-másra foglalta el a Keményhez szító urak várait és jószágait. Bécsben nagyon fogadkoztak ugyan, hogy Apafy sohasem lehet fejedelem, a király nem ismeri el, mert teljesen a török oltalma alá helyezkedett, ígéretnél egyebet azonban nem igen adtak. Első sorban a Kemény Simon jószágait foglalta el Apafy s nyomban el is ajándékozta hiveinek. Fogarast Bethlen Gergely és Szentpáli földadták. Ha a német segítség soká késik, „senkinek közülünk jószágga nem marad“, írja Telekinek Ébeni István, Szamosújvár kapitánya. Bánffy Dénes Kemény hiveivel sűrűn tanácskozik Kolozsvárt, a hová igen vonják a „nagykontyú kolozsvári asszonyok“. Segítség helyett azonban Aranyos-Medgyesre, a hol Kemény Simon lakott, csak a váci püspök ment alkudozni a magyar király képében. Később maga Teleki is fölment Bécsbe, hogy a segítséget megsürgesse, azonban ő sem kapott üres ígéretnél egyebet.

A bécsi udvar ekközben Apafyval is, a kiről kimondta, hogy hozzájárulásával erdélyi fejedelem sohasem lesz, megkezdte az alkudozást. Az alkudozás azzal végződött, hogy az 1663. évi februári országgyűlés a nótázott uraknak, Kemény Simon kivételével, kegyelmet adott. A grácia kihirdetésekor Teleki és Bánffy nem

nyomban Apafyhoz. Telekit anyja is figyelmeztette, hogy ne fogassa meg magát szépen hangzó ígéretekkel. Előbb teljes biztosságot akartak szerezni arról, hogy a bécsi ígéretekből beváltak-e valamit? A bécsi udvarnak azonban nem volt kedve hozzá, hogy akár Kemény Simonért, akár azokért az erdélyi urakért, a kik nem akartak hódolni Apafynak, a törökkel háborút kezdjen. Végre is Apafy kegyelméhez kellett folyamodniok, a mi Telekinek nem kerülhetett valami nagy fáradságba, hisz anyja révén, a ki a fejedelemszonnynak nagynénje volt, atyafiságban volt Apafival. A fejedelemnek tiszta arany-fonál gombokat, rózsaszín posztót, a fejedelemszonnynak valami gyűrűeskét küld s ígéretet tesz, hogy értük is, mint korábbi uraiért, ha kívántatik, megvágatja, sütteti magát. Ezek után Apafy, szerelmes atyjafia, a fejedelemszenny közbenjárására Telekit megerősíti a kövári főkapitányságban. Ámbár Ali basa már májusban megengedte Telekinek, Apafy pedig kívánta, hogy Erdélybe menjen, őszig halogatta a dolgot, akkor is csak azután ment a fejedelmi udvarhoz, miután megígérték, hogy nem lesz semmi bántódása, hogy Kövárba vissza mehet bármikor, s hogy tőle hűségesküt sem kívánnak. Teleki pályáján ez a forduló-pont. Az Apafyval való kibékülés árán utat tört magának, hogy rövid időn Erdély hatalmas miniszterévé lehessen.

Teleki Mihály levelezésének e II-dik kötetében is sok jellemző adat és érdekes vonás található a kor viszonyaira és gondolkozásmódjára, mely korfestő adatok közlése nagy hasznára van a történetírásnak és a történetkedvelő olvasónak is.

Socialista programmok. Ismertetés és bírálat *Bernát Istvántól*. Budapest, 1906. Pátria-nyomda. 180 lap, ára 2 K 50 f.

Bernát István közgazdasági író, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója tollából a fenti cím alatt igen figyelmenre méltó és aktuális könyv hagyta el a sajtót.

A socialista törekvések elleni védekezés szükségét már nálunk is érzi a társadalom, de azért kevesen vannak, a kik a socialista mozgalom történetét, irányát, különböző alakjait és kiváncsalmait alaposan ismernék. Hézagpótló munkát végzett tehát a szerző, a midőn e művében szigorú tárgyilagossággal vázolja a külföldi régi és újabb socialista mozgalmakat és apróra kimutatja, milyen viszonyban állanak ezekkel a magyar socialis törekvések. Miután bemutatta a socialisták ideálját, első sorban ismerteti a szerző a külföldi programokat, Lassalle és Marx eltérő felfogását, a gothai, erfurti részletes programot és az angol, a francia, belga, osztrák és magyar socialisták programjait. Elemezi a programokban kifejtett kíván-

ságok eredetét, mindenekelőtt megmagyarázva, mi értendő socialismus, illetőleg socialdemokratia alatt. Proudhon, Lassalle és Marx munkáira utalva, bemutatja a socialisták főtételeit és felveti a kérdést, vajjon azok a bajok, a melyekről a socialisták beszélnek, nem orvosolhatók-e másként, mint a társadalmi és állami rend felforgatásával? Vajjon milyen lenne a socialisták által megteremtendő új állam? Erre sem Dietzgen, sem Kautsky nem ad kielégítő választ. Szerző rajzolja a tőkésék és munkások viszonyát a külföld államokban és reá mutatva a régi magyar állapotokra, kérdi, hogy ha a socialisták tényleg tőkéhez akarják juttatni a munkást, miért nem gondolnak a szövetségekre, a melyek legjobban megmentik a kisembert a kizsákmányolástól?

Meggyőzően bizonyítja be, hogy a socialisták terjedésének útjában akadály az agrár kérdés. A paraszt a socialdemokráciának csak úgy nyerhető meg, ha nem emlegetik előtte a főtantételt, a birtok socializálását és áttérve a magyar socialista mozgalom vázolására, reá mutat szerző arra, hogy a socialista tanok terjedése a földmivelő nép között csak úgy volt elérhető, hogy a socialisták eredeti programjuk ezen főtételeitől eltértek, vagy azt legalább is nem emlegetik. Külön foglalkozik szerző a magyar socialista pártokkal. A nemzetköziekkel, az újjászervező socialistákkal és a Várkonyi-Áchim 48-as socialista párttal. Bemutatja a magyar socialdemokraták és a többi pártok programmokba foglalt követeléseit s miután ezeket bírálva, számtalan tévedéseikre, sőt mulasztásaikra utal, kifejti, mik voltak a socialisták sikereinek tényezői és reá mutat arra, hogy a külföldön a németek kivételével, különösen az angolok, francziák és belgák mindinkább lemondanak arról, hogy az összeomló társadalomra spekuláljanak s mindinkább igyekeznek javító társadalmi munkát folytatni a munkásosztály érdekében. Ennek a fejlődésnek a magyar socialista pártok sem fognak ellent állhatni.

Érdekes fejtegetéseit azzal végzi a szerző, hogy a socialdemokratia mai elterjedését a szabadságnak, a felszabadult vágyaknak köszönheti, de ugyanez a szabadság fogja korlátok közé szorítani és valódi értékére leszállítani, mert ha a socialdemokratia törekvései valóra válhatnának, éppen saját despotismusa lenne a szabadság legnagyobb ellensége.

Bernát könyvére különösen felhívjuk olvasóink s főként a nép vezetésére és irányítására hivatott lelkészi és tanítói kart. Nagyon alkalmas kalauz ez a különböző socialista elméletek és irányok megismerésére és helyes méltatására.

Van Isten . . . Írta *G. Hastings* angol lelkész, fordította *Csizmadia* Lajos theol. tanár. A M. Pr. Irod. Társaság kiadványa. Ára füzve 1 K 60 f. Budapest, 1906. Hornyánszky Viktor nyomása és bizománya.

A M. P. I. T. e kis kiadványa figyelemre méltó, népszerű apologia a keresztyénség mellett. Korszerű és valóban lézagpótló munka, melynek az a célja, hogy segédkezet nyújtson a keresztyén világnézet kialakítására és megszilárdítására. Köztudomású, hogy napjainkban nemcsak a tudományos körökben, hanem a nép szélesebb rétegeiben is, Istenről, világról sok vallásellenes és hitetlen elmélet van forgalomban, a melyek aggasztólag rombolják a hitet és megdöbentőleg sorvasztják az erkölisiséget. E káros hatások ellensúlyozására íródott ez a hitvédő munka, mely meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy van Isten és ő működik a mindenségben, a lelkiismeretben, a világtörténetben, a Szentírásban, a Jézus Krisztusban és az emberi tudásban. Sorra bírálja a keresztyénellenes elméleteket s azok megezáfolásával gondosan összegyűjtögeti a keresztyén világnézet építő köveit. Olyan hitvédő vallásos munka, a melyet felekezeti különbség nélkül, lelki épüléssel olvashat bármely keresztyén ember, segédkönyvül vallásos felolvasásoknál a lelkipásztor is sikerrel használhat. Az iskolázott serdültebb ifjúságnak és az értelmesebb népnek különösen alkalmas építő olvasmány, mely a midőn az evangéliom alapján megtanít arra, hogy mi a valódi keresztyén hit, egyben megegyezőleg kitanít arra, hogy miként védekezzünk a hitromboló és erkölcssorvasztó irányzatoktól.

A csinos kiállítású és szépen írott munka kapható Hornyánszky Viktor könyvkereskedésében (V., Akadémia-utca 4. sz.). Az iskolázott ifjúságnak vizsgai jutalomkönyvül és konfirmációi ajándéku is alkalmas.

b) Külföldi irodalom.

Kirn O., Grundriss der theologischen Ethik. Leipzig (Deichert) 1906. 72 lap. Ára kötve 2 márka.

Kirn lipcsei tanárnak, Luthardt nagyhirű tanszéke örökösének „evang. dogmatikáját“ (ism. Prot. Szemle, 1905 szept. füz.) gyors egymásutánban ugyancsak „az akad. előadásokhoz vezérfonalul“ az ő theol. erkölcstana követte. Úgy az előadás szabatosága, mint tárgyi biztossága és gyors áttekintése tekintetében méltó társa a hittannak s a legmelegebben ajánljuk lelkészeinknek és theol. hallgatóinknak. Mint a hittannál, úgy az erkölcstanban folytonos figyelemmel van a tájékoztatás céljából a megfelelő szakirodalomra.

Műve a „bevezetésen“ kívül két nagy részből áll, a melynek elseje „az ethikai elvek tanít“ s másika „a keresztyén erkölcsi élet rendszerét“ ismerteti.

A bevezetésben közelebbről tárgyalja a theol. ethika fogalmát és feladatát, annak a bölcséleti erkölcstanhoz való viszonyát, a theol. ethika forrásait, felekezeti jellegét, módszerét és irodalmát. Az erkölcstan szerinte „a ker. erkölcsi élet normális kifejtésének tudománya az érzületben és a cselekvőségben“, a melynek feladata „a ker. erkölcsi életnek, mint az emberi erkölcsiség teljességének föltüntetése“. Találón ismerteti a theol. és philos. erkölcstan kiindulópontjának, módszerének és tárgyalásának különbözőségét, mely két tudomány azonban abban a mértékben közeledik egymáshoz, a mely mértékben „a bölcséleti erkölcstan igazságot szolgáltat a vallásnak s főleg az eminens erkölcsi tárgyú és jellegű keresztyénségnek“. A theol. erkölcstan forrását egészen helyesen „az isteni kijelentéstől áthatott erkölcsi tudatban“ s annak felekezeti jellegét Rómával szemben „a reformatio alapelveiben“ látja. A római morál az isteni kegyelem mellett az emberi akarat érdemet szerző jellegét, az erkölcsinek elaprózását s a kettős erkölcsiség elveit vitatja, a melylyel szemben a reformatio az erkölcsiségnek a vallással való szerves összefüggését s ezzel az erkölcsi életnek benső szabadságát és elvi egységét hangsúlyozza. Közelebbről a luth. egyház a ker. erkölcsi élet elvi normáját és biztosítékát a hitben, a ref. ellenben a törvény fegyelmében, vagyis az ó-szövetségre emlékeztető theokratikus álláspontban

látja. Végül az ethika módszere illi az erkölcsi ismeret eredetét, az erkölcsi szabályok érvényét s az erkölcsi akaratelhatározás módját, míg viszont annak theologiai jellege vallásos, kijelentésszerű és érzelüti alapjaiban van megadva. Az ethika irodalmát úgy általában, mint az elvek tana, a ker. erkölcsstan története s a bölcséleti erkölcsstanhoz való viszonya tekintetében kiválóbb jelenségeiben egyszerűen felsorolja.

Az „*ethikai elvek tanában*“ ismerteti az erkölcsiséget az egyénben, az erkölcsinek lényegét, annak megállapítását s a keresztyénség erkölcsi elveit. Az erkölcsi érzellet és cselekvőség tulajdonképeni hazája és forrása az egyén benső élete, míg annak megvalósulása köre és talaja a közösség, mi mellett az erkölcsi szabadság tanánál „formai és reális szabadság“ között tesz különbséget. Az erkölcsiség lényegének meghatározásánál formai tekintetben az erkölcsileg jó cselekvőségtől megkivánja a következetességet, a tisztaságot, igazságosságot, tárgyilagosságot és erkölcsi energiát, tárgyi tekintetben pedig mint feltétlenül becses czélokot és javakat a szellemnek az érzéki lét felett való uralmát s az egyéni életnek a társas közösségi alá való foglalását. Ez határozza meg aztán az erkölcsiségnek a kulturához: joghoz, erkölcshez és művészethez való viszonyát s a legalitás és a moralitás belső elvi különbségeit. Az erkölcsinek empirikus és apriori levezetésénél behatóbban tárgyalja a lelki ismeretet, a mely eredeti erkölcsi tudat, „érzet, ösztön, ítélet és cselekvőség“ a maga egységében. Végül a keresztyénség erkölcsi alapelveinek ismertetésénél behatóbban méltatja a vallásnak és erkölcsiségnek egymáshoz való viszonyát, az Isten országa erkölcsi eszméjét, a ker. erkölcsiség fölvetét („maga az isteni törvény egyúttal az ember szellemi lényegének legsajátosabb élettörvénye“) s Krisztust, mint az új emberiség fejtét.

Műve második főrészében magát „*a keresztyén erkölcsi rendszert*“ építi föl és pedig egyenként méltatva a ker. erkölcsi élet kiindulópontját, a ker. erkölcsi személyiség kifejlődését és fejlesztését („Werden und Entfaltung“) s a ker. erkölcsiség megvalósulását a közösségi élet terén.

A ker. erkölcsi élettevékenység kiindulópontja a bűn és a megváltás. A bűn „vallásos és erkölcsi abnormitás“, mely lényegét tekintve „tudatos tagadása az Isten országa életrendjének“, s hármas formáját tekintve Istennel szemben nagyravágyó ellenkezésben, az érzéki természettel szemben érzéki gyengeségben és szenvedélyben s a közösséggel szemben önző elkülönülésben nyilvánul. Ezzel szemben a megváltás „váltási és erkölcsi oldalról a bűnnek teljes megszüntetése“. Az új erkölcsi élet eredete a bűnbánó megtérés, a hit és az újjászületés, míg annak teljessége a keresztyén jellem. Tulajdonképen a hit „az összes ker. erények forrása és gyökere“. Az emberi cselekvőség kötelességszerű jellege az ember egész életére kiterjed s ez útbagazit bennünket a megengedettnek, a kötelességösszeütközésnek s az askesisnek helyes

ker. erkölcsi megítélésében. Igen meggyőzően fejtegeti továbbá az imát, mint erényeszközt s a munka és pihenés kérdésénél a vasárnapot. „Ez első sorban a vallásos épülésnek, aztán a ker. szeretet hivatáson kívüli megvalósulásának s végül a physikai és szellemi pihenésnek van szentelve. E nap minden emberhez méltó életrendnek alapja s a ker. családi és népeletnek s ezzel az egyháznak létfeltétele.“ A ker. közösségi élet alakjai a család, a társadalom, az állam és az egyház, a melyek körében a hivatás „az önmegtagadás s a türelem iskolája, az egyéni talentom kifejlődésének talaja, a közösségi érzék ápolása, s a mennyei hivatásra való előkészület“. A felebaráti szeretet műveinek véggezéjla „a felebarát-nak vallásos erkölcsi nevelése“.

Szerzőnk művében a szociális kérdésre is kiterjeszti a figyelmét. Itt hangsúlyozza a munkaágaknak specializálását, a gazdaságilag önállók és gyengék viszonyainak a felebaráti szeretet szellemében való rendezését, állást foglal a tőke túlságos felhalmozása ellen és sürgeti a munkabérének és jövedelmének aránylagosabb elosztását, sőt „szociális reform“ cz. szakaszában (58.) kívánja az összes társadalmi osztályok nagyobb solidaritását s a munka mechanismusa ellen való védekezést. Itt a szociális törvényhozás mellett az egyházra is nagy feladat vár. Igen szép fejezetben szól továbbá „a szellemi forgalom közösségéről“ a tudományban, a művészetben, az iskolában és a sajtóban. A tudomány feladata „a valóság szellemi reprodukálása s összefüggésének és törvényeinek felkutatása“, a melynek „egységes megtestesülése az egyetem“. Az iskola „a családi s a közeleti nevelés átmeneti fokozata“, a melyben fontos érdeke van a családnak, a népegyéniségnek és az egyháznak“. Fontos erkölcsi hivatása van a sajtónak is. A polgári kötelességek teljesítésére s a kulturéletben való részvétellel neveli a népet. Ennyiben „a felnőttek iskolája“. A lelkiismeretes sajtótól megkívánjuk „az ellenfélnek is tisztelétét, a közjólét emelését, az állami és vallási tekintély erősítését, a tudományos ismeretek terjesztését, a becsületes irányítást és hírszolgálatot, az erkölcsi ítélkezés megtisztulását s az esztetikai izlés megnemesítését“. Mily távol áll e kellekektől a mai magyar napi sajtó.

Utolsó fejezeteiben az állam és az egyház erkölcsi közösségeit ismerteti. Az állam „általános nép-, jog- és kulturközösség“, a melynek feladata a népérdekek előmozdítása, a belső és külső béke ápolása, s a kultura művelése, s a melyben közreműködni a közösségi érzék és a hazaszeretet parancsolja. „Forradalomra egy rendezett államban sem a jog, sem a ker. lelkiismeret álláspontján ok és indok nincsen, a mint hogy a forradalom sohasem a lelkiismeretes mérlegelés, hanem a szenvedély szüleménye.“ A hazaszeretet politikai erényének az egyházban az egyházas érzület felel meg. Az egyháznak feladata méltó betöltése czéljából hitvallásra és szervezetre van szüksége. Feladatai közelebről „darstellende, erziehende és verbreitende“ természetűek (Schleiermacher).

Sz. M.

Traub G., Ethik und Kapitalismus. Grundzüge einer Socioethik. Heilbronn (Salzer), 1905. 255 lap. Ára 5-50 марка.

Korunk nagy sociális feladatok előtt áll, a melyeknek lehető megoldásában része van az államnak, egyháznak és társadalomnak egyaránt. Korunk sociális fejlődését az ev. világnézet szempontjából tekintve, be kell vallanunk, hogy egyházunknak maig sincs kerekded egységes magatartása a világi étellel szemben. Ugyan a reformáció adta meg az ev. luth. egyháznak azt az aszkétaellenes irányt, mely oly nagygyá tette Rómával szemben, de ez a helyes érzeke és iránya nem tudott kellőleg érvényesülni a gazdasági élet önálló átalakításában. Mily bizonytalanul ítélik meg némely egyházi körök maig is az ipart és a kereskedelmet s a börtönt és a kartelt. Mindaz, a mi pénzzel jár, már is gyanús előttük s az ethikai gondolkodásnak agrár fokozatát alig haladták meg tudatosan. A népgazdaság minden újabb ethikai értékelésének azzal kell kezdenie, hogy a kapitalista világrendben oly történetileg szükséges, tehát Isten akarta haladási fokozatot lásson, a mely gazdasági életünknek nem befejezését, hanem erősítését jelenti. A kapitalista gazdasági korszaknak csakis ethikai történeti értelmezése ad jogot annak komolyabb megbírlására, vagy más szóval kifejezve: az ev. sociális életrend és felfogás lényege nem kizárólag a gazdasági élet megbírlásában, hanem főleg a ker. ember szabadságának visszanyerésében van az ipari s általában a hivatásszerű élet terén. Mert csak akkor, ha a tőke, pénz, vagyon, haszon, kamat, vállalkozás és bér fogalmait ker. világnézetünk körén belül nem szükséges rossznak, hanem gazdasági erőnek és tényezőnek tekintjük, szólhatunk annak folytonosan kifejlesztő kritikájáról is egyszerűs mind. E tekintetben „a ref. vallásosság nagyobb mértékben tápláló talaja a kapitalista gondolkodásnak és cselekvőségnek“. Pedig Luthernek egyik korszakalkotó reformátori cselekedete volt, hogy a német nép előtt föltárta a világi hivatás nagy munkakörét, de már a későbbi luth. egyház egységes világfelfogásra eljutni nem tudott. A pietisták, methodisták, reformátusok és quäckerek alkották meg a modern kapitalista világfelfogást és gyakorlati életrendet. Keresnünk kell, Paulsenhez, a nagy berlini ethikushoz hasonlóan, az ethika és a technika között az összekötő kapesokat, a mint hogy ez a bölcselő helyes viszonyba tudta hozni Jézus ethikáját a jelenkor politikai, morális, monarchikus, sőt pártpolitikai helyzeteivel és felfogásaival. Az ethikának bensőbb viszonyba kell lépnie korunk technikai és kereskedelmi mozgalmaival. Bensőleg tiszta magatartásunk legyen a kapitalismussal szemben s akkor új erővel hozzá is láthatunk annak kritikájához.

Íme ilyen gondolatkörbe vezet bennünket *Traub* ismertetés alatt lévő műve, melyben igen sok a nemzetgazdaság tananyaga s tisztelretelmű az erkölesi ítélet biztonsága. Találóan jellemzi közelebbről a kapitalista gazdasági életrendet s eleven érzéssel bírálja a pro és contra felhozható érveket. Főkérdését így formulázza: hogy mi mondani valója

van az etikának a kapitalismusról? Mindenekelőtt bírálja az érzés, érdekek, hivatás, osztályok és felekezetek etikáinak feleleteit, s azokat egyoldalúaknak minősíti. Szerinte az erkölcsiség lényege az érzület tisztaságán az akarat autonom szabadságán, a felelősség érzetén, az egyéniség egységes harmoniáján, a szabad emberek közösségén s az erkölcsi kötelezettség feltétlenségén alapul. Kevésbé fejtette ki azt a szerző, hogy minden erkölcsiség magva a szabad és önálló személyiségek tiszta érzülete és feltétlen értéke, s ez éppen a ker. morál sajátos lényege.

A következő fejezetekben keresi az ethika s a népgazdaságtan közötti kapcsolatokat, s úgy találja, hogy hatalmas ethikai erők közreműködnek a népgazdaság kifejlesztésében. A „munkaközösség“ és a „szellemi közösség“ fejezeteiben az ethika és a technika egymásra való hatását vizsgálja, s a szellemi közösségnél közelebről leírja a közvélemény értékét s az összakarát (a „Gesamtwille“ Wundt etikájában!) nevelésének lehetőségét, sőt szükségességét. S végül egy rendkívül szellemes tárgyalás az erkölcsinek és hasznosnak egymáshoz való viszonyáról zárja be Traub művének általános részét.

A második nagy kifejtő rész közelebről a töke által befolyásolt egyes hivatásokat ismerteti, s ethikai szempontból egyenként tárgyalja a kereskedőt, a fogyasztót, a földbirtokost, a földművelőt, a vállalkozót, az iparost és a munkást, a mihez még néhány találó megjegyzést is csatol „a nő kérdéséről“. Záró fejezete „Rückblick und Ausblick“ cz. vet visel, s összefoglalja addigi fejtegetéseinek eredményét, illetve megköli a követendő szempontokat a kapitalizmus erkölcsi értékelésénél.

Szerintünk is szerző igen kényes téren mozog. A kapitalista gazdasági rendnek a ker. erkölcsiségre irányuló veszélyessége nagyon is ismeretes. Hozzájárul még az is, hogy a mű egy módszertani hibában szenved. Kettős értelemben használja az ethika nevét. Majd „morállal“ vagy „erkölcsiséggel“ azonosítja, majd pedig a róluk szóló tudománynak mondja. Mint ethikus a kapitalista társadalom erkölcsi tudatának nemcsak befolyásolását, hanem átalakítását is czélozza s így meghaladja az ethikus feladatát. Ezzel pedig átlépte a tudományos tárgyilagosság körét s annak helyére az ő egyéni meggyőződése lépett. Művén a politikai pártállás színezete is igen erős, p. o. a szabad ipartestületek megítélésénél, a melyek Németországban erős szociáldemokrata izűiek s a szabad vallási és politikai meggyőződést meg nem tűrik. De éppen ez az erős egyéni álláspont teszi Traub művét igen vonzóvá és tanulságossá egészében és fejezeteiben egyaránt. Végül még hangsúlyozzuk, hogy nem az etikának mint tudománynak feladata az új erkölcsi eszmék és értékek produkálása, hanem a nagy reformátori alkotó egyéniségek tiszte és hivatása.

Sz. M.

A BÉCSI BÉKEKÖTÉS.

Háromszázados emlékünnepeit üljük a vallásszabadságot biztosító bécsi béke megkötésének. Magyar prot. egyházunk hálás kegyelettel emlékezve a létjogunk alapját megvető békekötés áldást árasztó nagy jelentőségére, elrendelte, hogy május 20-án minden prot. templomban és iskolában hálaadó istentisztelet és emlékünnepelely tartassék. Református konventünk megíratta népies modorban a szabadsághős életrajzát és olcsó kiadásban mindenkinek hozzáférhetővé tette azt. Folyóiratunk is részt vesz a jubileumból és a vallásszabadság alapját megvető békekötésnek, mint egyházunk és hazánk történetének egyik legfontosabb és korszakot képező emléke *előzményeit és lefolyását* bemutatja olvasóinak.

Nem kell egyenként rámutatnom azon sérelmekre, melyek Rudolf uralkodása alatt magyar hazánkat és prot. egyházunkat érték, hiszen Bástia dülásai, a kassai templom elfoglalása, kiáltó példái voltak a jogrend és a szabadság elfojtására irányuló törekvésnek s mivel egyesek is rendkívüli károkat szenvedtek: az elégiületlenség az egész országban általános volt. Mivel a vallás szabad gyakorlásában eddig 'senkit sem háborgattak, az 1604. pozsonyi országgyűlésen szövetkeztek egymással a két prot. egyház jelenvolt követői s elhatározták, hogy a királyi előterjesztések tárgyalásába mindaddig nem bocsátkoznak, míg küldöik utasítása szerint sérelmeiket nem orvosolják és a míg Mátyás főherczeg vallásuk szabad gyakorlatáról nem biztosítja őket. Midőn egy névszerinti szavazás alkalmával világosan kitűnt, hogy a protestánsok többségben vannak, kijelentették, hogy határozatuk mellett megmaradnak s a főherczeghez kérvényt adnak be, melyet, mint vallásügyben az elsőt, márczius 25. nyújtottak át. Fájdalmasan panaszoľják elő ebben azon csapásokat, melyek egymásután sújtották a hazát, melyek miatt az egész országban mindenféle

sok könnyet hullatnak. De az országot ért számtalan csapás között leginkább az keseríti el őket, az sebzi lelkiismeretüket, hogy némelyek tanácsából, abban a vallásban, melyben a királyi felség nagyatyja és atyja, sőt még eddig maga a király is békében hagyta őket élni, most háborgattatnak, templomaikat elfoglalják, egyházaik jövedelmeit elveszik, papjaikat elűzik, helyükbe olyanokat tukmálnak rájuk, a kik lelkiismeretüket megsértik. Mivel pedig a vallásnak ilyen megháborítása csak benső vizályt és gyűlölséget szül, pedig közös ellenségük a török ellen a legnagyobb egyetértésre lenne szükségük, *mint a rendek túlnyomó nagy többsége* a főherczeghez folyamodnak, hogy járjon közbe értük a királynál és eszközölje ki, hogy ő felsége szabadságukban és régi vallásukban őket sértetlenül tartsa meg, elfoglalt templomaikat adassa vissza, ne tűrje el, hogy vallásukban bárki által háborgattassanak, lelkiismeretükben megsértessenek, sőt inkább intézkedjék, hogy ezután az ilyenek ellenében kellőleg megoltalmaztassanak és biztosítsa őket vallásuk szabad gyakorlatáról.¹

Mátyás haragos indulattal vette át a rendek kérvényét, nem utasította ugyan el őket, de belekötött annak aláírásába: „a magyar országgyűlés karai és rendeinek többsége“. Micsoda vallásúak? kérdezték; neveztek meg elvett templomaikat, írják alá egyenként neveiket, különben ügyüket a király elé terjeszti.² Jóllehet a vallás szabad gyakorlatára vonatkozó kérvényükre úgyszólván semmi biztató választ nem nyertek, mégis bele mentek az ügyek tárgyalásába, mert mint második feliratukban mondják, a vett sebek daczára is él bennük a honfíui erény, a jóakarát; igaz, hogy utasításaikban ott áll: a vallás ügyét minden más ügy előtt végezzék el, mégis hozzá kezdtek az előterjesztések tárgyalásához, mert nem kételkedtek abban, hogy a vallás ügyében óhajtásuk szerint és az ország érdekeire való tekintetből is hasznos és szükséges királyi határozatot nyernek ő felségétől.³

De nem így történt. Mátyás az országgyűlést berekesztette a nélkül, hogy a prot. rendeknek tett ígérését teljesítette volna. Ekkor látták, hogy kijátszották őket, s mivel meglepetésektől tartottak, mielőtt az országgyűlésről haza mentek volna, április 8-án egytől-egyig megjelentek Istvánffy Miklós nádor helytartó előtt és minden a törvényes rend ellen hozandó hatá-

¹ Dr. Károlyi Arpád: Magyar országgyűlési emlékek X. köt. 468. l. közli a sérelmi iratot.

² Ugyanott: 475. l.

³ U. o. az 510—512. l. közli a második feliratot.

rozat ellen óvást emeltek. Mivel — úgy mondanak — a vallás ügyében semmi megnyugtató választ nem nyertek a főhercegtől, noha küldöik azon világos utasítással látták el őket, hogy csakis azon feltétellel kezdjenek hozzá az országgyűlés tárgyalásaihoz, ha kellő biztosítékot nyernek arra nézve, hogy a vallás szabad gyakorlatában senki semmi ürügy alatt, sem személyében, sem vagyonában, sem papjai és egyházi jövedelmei miatt háborgattatni és üldöztetni nem fog, kívánják, hogy e részben semmi újítás ne tétessék, hanem az ország békéje és nyugalma, mint eddig, ezután is fenntartassék. Így határozott az ország nagyobb része. Mégis a főherceg óhajására tiltakozásuk mellett a tárgyalásokhoz hozzákezdtek, ezzel is bebizonyították azt, hogy csak a közbékét és nyugalmat, a haza üdvét és boldogságát keresik s nem akarják, hogy a kegyetlen ellenség utat és alkalmat találjon Magyarország felforgatására. Két feliratukban is kifejtették ezt Mátyás főherceg előtt; kérték, hogy járjon közbe Rudolfnál, közölje vele folyamodványukat, de fájdalommal tapasztalják, hogy mindeddig ez nem történt meg. *És mivel attól félnek, hogy a következő országgyűlésig a vallás ügyében zavarok állhatnak be, ők ennek okai és okozói nem lesznek, hanem úgy a maguk, mint küldöik nevében ünnepélyesen óvást tesznek és tiltakoznak, eddig követett vallásuk ellen teendő bármilyenü támadás ellen, mely ha mégis megtörténnék, jogaikkal élve, megvédelmezik magukat.*¹

A mitől a rendek féltek, bekövetkezett. Óvásuk aggodalomteljes előjele volt azon eseményeknek, melyek miatt a lelkiismereti szabadság kivívásáért kénytelenek voltak jogaikkal élve, élükön Boeskeyval fegyvert fogni.

Páratlanul áll ugyanis a magyar alkotmány történetében azon eljárás, melyet az 1604. évi országgyűlés határozataival követtek el Prágában. Ezt a jogtiprást kizárólag a sötétlelkű Rudolf számlájára bírálta el egész a legújabb időkig a történelem, de Károlyi Árpádé az érdem, hogy ezen nagyfontosságú ügyet, az eredeti fogalmazásnak hasonmásban való bemutatásával teljes világításba helyezte s a valóságot teljesen kiderítette. E szerint Mátyás főherceg egy kimerítő jelentést terjesztett a vallás ügyében Rudolf elé, *melyben azt javasolta, hogy a király, egy a törvények közé iktatandó új cikkben tiltsa el jövőre a vallás ügyének az országgyűlésen való*

¹ Történelmi Tár. 1878. évf. Zsilinszky: M. országgyűl. vallásügyi tárgy. I. 252. l. és Károlyi: i. mű 524—526. l.

előhozatalát és tárgyalását. Mikor az országgyűlésen alkotott törvények szentesítésére került a sor, a titkos tanács egyik tagja közölte a tervet Himmelreich magyar kancelláriai titkárral, a ki azonban, egyelőre ezt lehetetlennek tartotta, mert csak stiláris módosításokat szoktak eszközölni; másnapra azonban megváltoztatta véleményét, „meggondolta a dolgot“, megfogalmazta a hírhedt XXII-dik törvényczikket. A szentesítés alá már szépen letisztázott törvényszöveg után a szokásos záradék előtt ekkor egy kettős kereszt forma jegyet tett, annak jeléül, hogy ide valami tartozik egy külön lapon, a melyen ugyanolyan jegyet alkalmazott, arra írta a hírhedt törvényczikket s úgy terjesztették Rudolf elé, a ki azt örömmel elfogadta és aláírásával szentesítette, melyet valósággal úgy loptak be az országgyűlési törvények közé, melyben megújítja valamennyi elődeinek az eretnekek ellen hozott összes törvényeit és elrendeli, hogy senki a vallás ügyét, bármely szín és ürügy alatt az országgyűlésen büntetlenül napirendre ne hozhassa.

Szörnyű nagy háborúságot és romlást hoz ez a törvényczikk az országnak és sok tanácskozást szerze — mondja az egykori krónikás;¹ az ország protestál, hogy azt nem fogadja el, sőt a karok azt vissza is küldötték, mivel az országgyűlés eloszlása után iratott. Méltó is volt ez a felháborodás, mert a királyi teljhatalomból betoldott czikk nemcsak a prot. egyház végmegsemmisítését, hanem a magyar alkotmány eltörlését is jelentette.

A fenyegető veszélyvel szemben, mint egy ember, áll síkra az egész magyar társadalom, különösen annak prot. része és 1604 szept. 8-án összegyűltek Gálszécsen, hogy tanácskozzanak a vármegyékhez küldött királyi rendeletekről és a vallás ügyéről, mely a kassai nagytemplom elfoglalása után a városokat kiválóan érdekelte, de azért a vármegyék, valamint az öt szabad királyi város küldöttei egyiránt siettek a gyűlésre. A jelenvoltakról, a tárgyalások lefolyásáról nem maradt fenn feljegyzés, de a hozott határozatok és a Bárbiánóhoz küldött bizottság egyik tagjának tudósítása feltárják előttünk a helyzetet.

A Gálszécsen összegyűlt rendek a hadviselés folytatásához szükséges segílyt, mint hazájuk iránt való kötelességet, megajánlották, de keserű szemrehányással illették Barbiánót,

¹ Sepsi Laczkó Máté krónikája. *Gróf Mikó Imre*: Erdélyi Tört. Adatok III. 48. l.

hogy a török előnyomulása ellen nem védi őket, velük nem tárgyal, elnézi katonái garázdálkodásait, ezek a vallon katonák a prot. lelkészeket háborgatják, maga a főkapitány pedig a törvény ellenére elfoglalta erőszakosan Kassa város birtokait, melyre vonatkozólag azt vélik a karok és rendek, hogy a generalis úr e részben a legutóbbi pozsonyi országgyűlés utolsó törvényczikkére támaszkodik, melyet a király az országos rendek tudta nélkül s határozatán kívül csatolt a többihez, a mely ellen a felsőmagyarországi rendek a szepesi kamara előtt egyhangúlag tiltakoztak, hogy azt semmiképpen el nem ismerhetik. *De óvást emeltek a vallás védelme ügyében már a rendek követői is magán az országgyűlésen s egyszersmind kijelentették, hogy e részben élni fognak a büntelen önvédelem jogával.* Majd arra kéri Barbiánót, hogy vallásszabadságuk s jogaik megóvása érdekében járjon közbe értük a királynál, adja vissza a kassaiak birtokait s ne engedje háborgattatni a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, *különben kénytelenek lesznek a legközelebbi országgyűlésen tett óvásukhoz alkalmazkodni.*¹

Ilyen keresetlen, egyszerű, mondhatni, őszinte és nyílt határozattal felelt a gálszécsi gyűlés az 1604: XXII. t.-czikkre, mely, mivel az országgyűlésen kívül, a rendek beleegyezése nélkül, önhatalmúlag toldatott be a király által, az összegyűlt rendek azt nem fogadják el, az reájuk nézve nem létezik, *az nem törvény; a ki erre hivatkozva, vallásuk szabad gyakorlatában megtámadja őket, ezzel mintegy arra kényszerítik, hogy a jogos önvédelem eszközeihez nyúljanak, igazaik oltalmazására fegyvert fogjanak. Végül kijelentették, hogy ha Barbiánó katonái dúlásait meg nem fékezi, azt tovább nem tűrik, panaszaikkal sem háborgatják többé, hanem maguk segítenek magukon,*² vagyis ezen határozatban kimondták, hogy az aranybulla 31. cikkében alapuló jogaikkal élnek, fegyveresen kelnek fel jogaik elkobzói ellen.

A gálszécsi gyűlés határozatait egy háromtagú küldöttség vitte el szept. 11-én Barbiánóhoz a rakamázi táborba, kik férfiasan védték álláspontjukat a generális előtt s a köztük lefolyt vitatkozást egyik tag meg is örökölte. A hadviselésre vonatkozó határozatokkal meg volt elégedve a generális, de már azon szemrehányásra, hogy nem követi elődei példáját, nem hívja össze a rendeket a hadfolytatás felől való tanács-

¹ Dr. Károlyi A.: Idézett mű 581. és 590. l.

² Ugyanott 582. és 591. l.

kozásra, ügyesen azt felelte, maga sem tudta, kell-e neki a török ellen menni, de ha az ottani királyi tanácsosok tanácsával akarna élni, hiába hivatná Báthory Istvánt, vagy Rákóczy Zsigmondot, egyik se jelenne meg. Különösen érdekes reánk nézve a párbeszédnek azon része, mely a vallásszabadság korlátozása és Kassa város javainak elvétele tárgyában folyt. A követek ugyanis előadták, hogy a Gálszécsezen összegyűlt rendek igen elkeseredtek Barbiánó és a vallon katonaság elleni sokféle panasz hallatára, mikor megértették, hogy ő maga szabadságuk, szokásuk és a törvény ellenére Kassa város jószágait karhatalommal elfoglalta, tőlük mindent elvett és arra kényszeríti őket, hogy misére járjanak. A vallonok is a prédikátorokat egynehány helyen üldözik, fenyegetik, kergetik, házukra mennek, marhájukat cséplik. Barbiánó azt felelte, hogy a mit cselekedett, arról megfelel, mikor annak ideje leszen; nyíltan megvallotta, hogy nem a maga, hanem ura akaratát teljesítette. Szolga vagyok, úgy mond, valamit az én uram parancsol, azt kell végrehajtanom. Majd jogosságát kezdte vitatni cselekedetének, olyan érveléssel, a milyen nézet uralkodott akkor a prágai és bécsi hangadó, valamint a magyar főpapi körökben mondván: „Nem szabad-e ő felsége az ő jobbágyaival? nincsen-e autoritása, a minemű papot akar jószágában tartani? Kegyelmetek közül, a melyiteknek városa avagy faluja vagyon, nem azt cselekszitek-e jószágtokban, a mint akarjátok? A kegyelmetek jobbágyi irnak-e elő kegyelmeteknek módot?”

A küldöttség tagjai Barbiánó ezen nyilatkozatára, a városok szabadsága érdekében, mint Károlyi megjegyzi,¹ oly remek és megleghangú védbeszédet tartottak, a milyen addig s azután kétszázadon keresztül nehezen hangzott el Magyarországon; kiemelték ebben, mily nagy különbség van a nemes-ség jobbágyai és a szabad kir. városok között. Azok minékünk valóban jobbágyaink és tulajdonunk, mondák, semmi örökségük nincsen, mind az a föld a miénk, a melyen laknak, ha mit aratnak is, csak kezük munkája rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságuk az urakéval, egy a szabadság, nincs a királynak tulajdonbirtoka, hanem a tulajdonjog a koronáé, az ország oszlopai az ország tagjai. Őket is külön meghívókkal hívja ő felsége az országgyűlésre, mint a többi rendeket. Szabad szavazatuk van, melynek olyan súlya van, mint egyéb rendekének. Királyválasztás idején szintén úgy választanak ők is, mint a többi rendek.

¹ Idézett mű 584. l.

Majd a gálszécsi határozat értelmében szóval is előadták, hogyha *a kassaiak elleni törvénytelen eljárással fel nem hagy, a pozsonyi országgyűlésen tett óvásuk szerint önvédelmi jogukkal élni fognak.*

Ijedten kérdezte ekkor Barbiánó: Hát ti ő felsége ellen akartok támadni? melyre a küldöttség tagjai kijelentették, hogy ne adja az Úristen még csak gondolniuk is erre, de olyan törvénytelen háborgatók ellen, a kik őket hitükben akarnák háborgatni, megoltalmazták magukat feddhetetlen oltalommal. A generális erre mentegeté magát, ő senkit nem háborgat, nem is az ő tiszte; a vallonok felől is valaki azt mondja, hogy ők üldöznék a prédikátorokat, nem az igazat mondja.¹

Midőn azonban a küldöttség a rakamázi táborból eltávozott s Barbiánó szept. 12-én megírta válaszát a gálszécsi rendek határozatára, ebben már elburkoltan ugyan, de megfenyegette az elégedetlenkedőket, mondván: „különben ha sem országgyűlésen kihirdetett törvényczikket elfogadni, sem ő felségének a saját maga birtokaiban szabad kezet hagyni nem akarnak a rendek, hanem e helyett kaszájukkal idegen búzát aratnak: ez ellen a maga helyén és idején, majd tudni fog ő felsége alkalmas eszközöket használni“.²

Ezen újabb fenyegetés csak olaj volt az elégedetlenség tüzére, hiszen ebből ment át a köztudatba Barbiánó hirhedt fenyegetése: ő felsége azt parancsolta neki, hogy a rendek minden szabadságának vessen véget, ha az egész ország elpusztul is bele. Pethe Márton szepesi prépost parancsára testvére, Pethe László, 1604 szept. 26-án elfoglalta a lizkai református templomot, Szántai Pál lelkészt elűzte és helyébe két jezsuitát vitt be s a reform. lakosokat azzal fenyegette, „hat esztendőig vetek neki határu és ennek a ti hiteteknek e világon még csak hite sem marad meg“. Majd királyi parancsra való hivatkozással fegyveres erővel üzette ki Pethe Márton a 13 szepesi városból a prot. lelkészeket, midőn azonban e czélből Lőcsén is megjelent és a templom átadását követelte, a város ellen állása miatt kénytelen volt innen elmenekülni.³ Az ilyen törvényellenes erőszakoskodások, Barbiánó zsarolásai, ki egyesekre hadi kölcsön címén roppant összegeket vetett ki, csordultig megtöltötték a keserűség poharát és valósággal belekergették a nemzetet a forradalomba.

¹ Az érdekes levelet közli *dr. Károlyi*: i. mű 594—598. l.

² Ugyanott 593. l.

³ Sepsi Laczkó Máté krónikája 50. l.

A lelketlen zsarolás és önkényuralom ellen a haza alkotmányának védelmezését és vallásszabadságának biztosítását, ha kell, fegyverrel is kivívni, közös törekvése volt minden igaz magyar hazafinak és így a polgári és vallásszabadság együttes jogtalan megtámadása mindjobban megérlette az elkeseredett lelkekben a fegyveres felkelés gondolatát, melynek kitörését Barbiánó oktalan és erőszakos eljárása csak siettetette, a ki most egy „fővadra, valóságos oroszlánra vetette ki hálóját“, Bocskayra is 20.000 frt. hadi sarcot vetett ki.

Bocskay István egyike volt azon keveseknek, a kik azt hirdették, hogy Magyarországot csak úgy lehet a török ellen biztosítani, ha a Habsburg-házzal való szövetségét állandóan fenntartja. Ez a gondolkodásmód családi hagyomány volt nála, mert atyját Györgyöt, éppen ezért záratta el János Zsigmond, kivel börtöne keserőségeit neje, Sulyok Krisztina, megosztani akarván, István ezen fogságban született 1557-ben.¹ Mint Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem anyai nagybátyja kiváló szerepet vitt az ország dolgai intézésében, midőn Zsigmond először mondott le a fejedelemségről, Bocskayt követként Rudolfhoz küldte Prágába (1598.), de az ingatag ember tettét megbánta, Erdélyt becsületszava ellenére és bátyja tudta nélkül átadta Báthory András bibornoknak, melyről midőn Rudolf értesült, Bocskayt, mint nem igaz ügyben járó embert vizsgálat alá vettette, a melyből kiszabadult ugyan csakhamar, de odahaza meg ez alatt megnótázták, Csáky István tanácsos sugalmazására hűtlenség bűnében elmarasztalták, vagyonát lefoglalták. Bocskay ekkor állandóan Prágában maradt, hol mint a király hű emberének tanácsát többször kikérték, de midőn látta az udvar cselszövényeit, 1604. év elején egyik magyarországi birtokára, szentjobbi várába vonult. Itt érték a Bástá dűlősei elől török hódoltságba menekülő erdélyi bujdosók, meghatóan rajzolták előtte hazájuk siralmas állapotját, kérték, álljon az élükre, egyszersmind a fejedelemséget is felajánlották neki. Ezek vitték az ifjú Bethlen Gábor levelét is, a ki egyenesen felhívta Bocskayt a függetlenség kivívásáért kezdendő felkelésre. Ez a levél Barbiánó kezébe került, mielőtt azt Bocskay olvashatta volna, melynek alapján aztán hazaárulási perbe fogatta, hadával megrohanta, szentjobbi várát megszállotta és Coccini nagyváradi kapitánnyal elfoglaltatta. Királyi tanácsosok mondják Rudolfhoz küldött jelentésükben Barbiánóról, hogy Bocskay életére tört, elfoglalta Szent-Jobbot, s így az is kénytelen volt fegyvert fogni. Sok tanu van rá, hogy

¹ Tudományos Gyűjtemény 1818. évf. 68. 1.

Bárbiánó örült ennek, sőt ivott Bocskay egészségére, azt mondván, hogy még csak tizenkét ilyen lázadót adjon az Isten s ő gazdag ember lesz.¹

Bocskay mikor értesült Bethlentől az elfogott levél tartalmáról, még mindig vonakodott a felkeléstől. Ártatlansága tudatában arra kérte Barbiánót, hogy ügyét rendes hazai törvényszék előtt tárgyalassa, személye biztosítása végett Solyomkő várába zárkózik. Barbiánó felelet helyett seregével indult Bocskay ellen s így ő is kénytelen volt a fegyveres támadást fegyverrel verni vissza.

Római kath. történetírók nagyon szeretik úgy tüntetni fel Bocskay szabadságharczát, hogy csak nagyravágyó tervei megvalósításáért fogott fegyvert, mert egyedüli célja az volt, hogy Magyarország és Erdély koronáját fejére tehesse.² Sőt még az ev. Ribini is azt mondja, hogy a vallás és az ország szabadságának védelme, megmentése csak jelszó volt, nem cél, ürrügy inkább, mint valódi ok a felkelésre és az okosabbak hamar átlátták, hogy Bocskay saját nagyobbodását keresi.³ Azokkal szemben, a kik szeretik ezt az elfogult és a történeti tényekkel ellenkező véleményt terjesztetni, hivatkozom Bocskaynak saját nyilatkozataira, a ki ismeretes volt királpártiságáról, a ki számtalanszor kijelentette, hogy úgy kergették bele a háborúba. 1605 ápr. 8. írja: ⁴ „akarta kegyelmed tőlünk kérdezni, mi lett légyen ennek az indulatnak főbb oka? ha religio-e, pénz-e, jószág-e? Egy szóval felelünk kegyelmednek: magunk és az egész magyar nemzetség életének és a mellett vallásának, szabadságának és javainak megtartása; mert mi is, mint egy ember, hitünket megtudjuk becsülni, soha az elszakadásra okot sem adtunk volna, *de erővel, az ő felsége ágyúival és éles kardjával kergettenek el az ő felsége hűsége mellől, nem lett mit tennünk halál előtt, a mint tudtuk, ottalmazni kellett magunkat.*“ Végrendeletében is ugyanezt bizonyítja, mondván: „az ő felsége tisztviselői, kardjokkal, fegyverükkel és az ő felsége ágyúival, váraim foglalásával, minden törvény nélkül elkergetének az ő felsége hívsége mellől.“⁵ Én is az Úristentől ugyan kedvem ellen szállítottam és vonatattam erre, írja Illésháznak⁶ győzelmei között.

¹ Történelmi Tár 1878. évf. 924. l.

² Frankl Vilmos: A bécsi békekötés. Győr 1865. 8. l.

³ Memorabilia aug. confessionis in Hungaria I. 328. l.

⁴ Magyar Történelmi Tár 1874. évf. 102. l.

⁵ Sinay Miklós: Sylloge actorum publicorum etc. 64. l.

⁶ Történelmi Tár 1878. évf. 5. l.

A fegyverfogásra kényszerített Bocskay, pénz nélkül, mondhatni semmivel kezdte meg a háborút. Az Úristen a magyar nemzetség szívét felindította és benne megadta népének azt a vezért, kihez a társadalom minden rétege csatlakozott, kiben mindazon tehetség összpontosult, melyet a nemzeti ügy diadalra juttatása megkívánt. Katona és államférfiú volt egy személyben; erős magyar, erős kálvinista érzésű ember, ki egy párthoz sem tartozott, így támadt fel benne a gondolat, hogy egy pártta egyesíti az egész nemzetet s kezébe új zászlót ad, melyre az állami önállóság és lelkiismereti szabadság biztosítását írta fel.¹ Hogy serege miként növekedett, maga így beszéli el:² mikor Barbiánó a hajdúknak ígérte Váradot, Debreczent, Kerekit prédául, azok gondolkodtak ezen a dolgon, felháborodtak rajta és nem akartak a maguk nemzetének hóhérai lenni, hanem rá akartak támadni a németre. Mikor megtudták, hogy Bocskaytól már Szent-Jobbot elvették, Kereki várát vívják: maguk a hajdúk keresték fel Sólyomkőben, felajánlották neki szolgálataikat, hogy a támadást visszaverni segítsenek. Innen indult ki hatszáz emberével Barbiánó ellen, kinek egyik seregét Álmosd és Diószeg között a hajdúk megtámadták és majdnem teljesen megsemmisítették. A győzelem híre villámgyorsan terjedt el, mindenfelé lelkesedéssel csatlakoztak Bocskayhoz, a ki folyton szaporodó seregével, leirhatatlan lelkesedés között vonult be november 11-én, a Barbiánó előtt kaput zárt Kassára, mely ettől kezdve állandó székhelye maradt. Az egész felvidék szabadítójaként üdvözölte. Bocskay nem is kérdezte, ki milyen vallású, mindenkinek tiszteletben tartotta meggyőződését, a fő- és köznemességet egyiránt megnyerte, vezérei Lippai Balázs és Németh Balázs minden igaz magyart felhívtak a csatlakozásra.

Bocskaynak ez a két vitéz hajdú vezére, több vármegegyekkel egyetértve, nov. 4-én kelt levelükben, országgyűlésre hívták Magyarországnak török uralom alatt nem levő összes rendeit nov. 12-ére Kassára, hogy ott „az igaz hitért, országunk szabadságáért, mindenekről jó módjával végezhesenek.“ Bocskay az összegyűlt rendek elé kilencz pontból álló kívánalmat terjesztett, melyben hiven előadja,³ hogy az Úristen segítségéből, az alatta való vitézekkel együtt, azért kötötte fel a kardot, hogy szegény hazánknek megromlott szabadságát

¹ Szilágyi Sándor: Magyar nemzet története. V. 586. l.

² Magyar Történelmi Tár XIX. köt. 103. l.

³ Magyar Történelmi Tár XI. 167. l. és Károlyi: i. mű X. köt.

az idegen nemzetség igája alól kiszabadithassák és régi kívánatos jó állapotra hozhassák“. Az egybegyűlt felső-magyarországi rendek örömmel fogadták az előterjesztést s válaszukban szerencsét kívántak az elkezdett munkára, hogy „az idegen nemzetnek kemény igájából kiszabadulván, örülhessünk édes hazánk régi szabadságának“. De nyíltan feltárták a hajdú csapatok dülásait is, mert jóllehet, úgy mondnak, soha rajtuk és édes hazánkon az idegen nemzetektől sem estek ilyen gyalázatos inségek és károk, mégis látván Bocskay „jóravaló igyekezetit, becsületes indulatját hazánk szeretetiért“, kimondták, hogy készek mellette személyesen felkelni.¹

A rendek előterjesztéseit örömmel fogadta Bocskay s bizonyos melegséggel mondja viszonzásában: átallattuk kegyelmeteknek hazájukhoz és mi hozzánk való szeretetit, valamint engedelmességét. Engedje meg a mi kegyelmes Istenünk, hogy megfelelhessenek, mind a kegyelmetek hozzám való szeretetinek, mind pedig a közönséges igazságnak; ne is kételkedjék kegyelmetek mi bennünk semmit, mert Isten velünk levén mindenben egyezni akarunk kegyelmetekkel.²

Nem tudjuk, kik voltak jelen a kassai országgyűlésen, de az ügyek ilyen állása már alkalmas volt arra, hogy Rudolfot közönyösségéből kiemelje, mert attól tartott, hogy a szabadság jelszava alatt kezdett mozgalom koronájába kerül. Mátyás is, hogy a mi még menthető, megmentse, arra irányozta minden figyelmét, hogy Bocskayt leverje s e célból az Esztergom alatt táborozó Bástát nem csekély jutalom ígérete fejében rávette arra, hogy 14 ezernyi seregével induljon meg. Ez a nagyszámú sereg ütközött meg a hajdukkal 1604 nov. 14-én Osgyánnál, majd Edelénynél s visszavonulásra kényszerítette őket, de midőn decz. 5-én Kassát is ostromolni kezdték, a hajduk olyan kárt tettek az ostromlókban, hogy Bástá még azon éjjel visszavonult Eperjes felé, hátráló katonáit a hajduk megtizedelték mely sereg az említett kettős pyrrhusi győzelem után félig mezítelen, éhező hadi néppé zsugorodott össze, míg Bocskay serege egyre növekedett, számuk kétségbe ejtette Mátyást és arra bírta, hogy országgyűlés összehívását kérje a felkelők pártja ellen.

A főherczeg még 1604 december havában megtartandó országgyűlés összehívására gondolt és a prágai tanácsosok rá is tudták venni Rudolfot arra, hogy ebbe egyezzen bele, ki azután az előkészületek megtételével öcscsét bízta meg; a

¹ Ugyanott 611. l.

² Ugyanott 612. l.

magyar királyi tanács, a kamara, valamint a bécsi udvari kamara egyenként megtették erre vonatkozó jelentéseiket, ez utóbbinak dicséretére legyen mondva, azt ajánlotta, hogy törhető feltételek alatt kötendő béke útján kellene a felkelést lecsillapítani, s e czélból az országgyűlést 1605 jan. 6-ára összehívni.¹ A király és a főherczeg külön-külön meghívták erre a rendeket, de ezek nem nagyon siettek, mert mint Lippay János kir. személynöknek 1605 jan. 10-én Mátyáshoz küldött jelentéséből látjuk, csupán három káptalan, öt észak-nyugati vármegye, hét város küldött követet, a rendek közül pedig csak nyolczan jelentek meg.²

Jóllehet a csekély számban összegyűlt rendek egy, Mátyáshoz küldött feliratukban tanujelét adták Habsburg-párti érzelmeiknek és sürgették, hogy a mozgalom fegyverrel folytassék el, de a mi ellen eddig minden országgyűlésen élesen kikeltek, most azt javasolták, hogy német ezredeket kell e czélra az országba behozni, mert attól féltették drága életüket, hogy míg ők Bocskay ellen harcolnak, jobbágyaik ellenük támadnak. Az országgyűlés azonban meg sem nyílt, Mátyás le se ment Pozsonyba és mivel a megjelentek nagyobb része hazament, hogy vagyonát, családját a hajdúk ellen védje: Rudolf jan. 25. levelében az országgyűlést alkalmasabb időkre elhalasztotta. Nehányan a rendek közül Bécsbe mentek, hogy Mátyást a Bocskayval kezdendő békealkudozásra rábirják, mindenekelőtt, hogy küldjön követeket Kassára, a békefeltételek kipuhatólására, de a főherczeg erre nem volt hajlandó, mert azt mondá, nincs rá megbízása, azonban abba beleegyezett, hogy a rendek a maguk nevében küldjék el követeiket. Ezen előzmények után Naprágyi Dömötör veszprémi püspök és Forgács Zsigmond felkeresték Bocskayt,³ de kísérletük nem vezetett eredményre, mert senkitől sem volt megbízó levelük a béketárgyalások megkezdésére s így a kísérlet meghiusult, a követek eredmény nélkül tértek vissza.⁴

Bocskay dicsősége egyre emelkedett, lelkes felhívásai naponként növelték párthivei seregét. Serkenjen fel immár kegyelmetek is — írja Barsvármegyének⁵ — és tekintse nemzetségünknek sok időtől fogván súlyos igáját. Vegye eszében kegyelmetek minden szabadságunknak megromlását és hazánk-

¹ Ugyanott XI. köt. 9. l.

² Ugyanott 105. l.

³ *Frankl*: i. mű 5. l.

⁴ *Istvánffy*: *Historia regni hungarici* XXXIV. 505. l.

⁵ *Szerémi*: *Emlékek Barsmegye hajdanából* 15. l.

nak naponként való pusztulását és vesse le nyakáról a kemény igát. Majd 1605 febr. 21-én az erdélyi megyék és székelyek követei, a maros-széki Szeredán tartott gyűlésükben Bocskayt fejedelmükké választották, mely még jobban növelte tekintélyét a felsőmagyarországi főnemeselek körében, kik egymásután hozzácsatlakoztak, kiknek beleegyezésével április 17-re országgyűlést hívott össze Szerencsre. Tudjuk azt — írja a márcz. 29. meghívóban — hogy nyilván nagyon kegyelmeteknél, az elmúlt esztendőben minemű roullása lett légyen a mi szegény hazánknak, régi szabadságának és mily nagy inségben voltunk az idegen nemesség miatt, úgy annyira, hogy sem magunkkal, sem jószágunkkal, sem marhánkkal szabadok nem valánk, *de ki mindezeknél nagyobb, lelkünk ismeretében is megháborítottak vala*, kirül az egész országnak böcsületes követi az elmúlt tavalyi pozsonyi gyűlésben a jövendő dolgot előre sejdítvén, az egész ország előtt nyilván óvást emeltek és levelet is vettek róla, hogy meg akarják magukat az ő szabadságukban és vallásukban oltalmazni. Majd felemlíti, hogy Rudolf az ország törvénye ellen, a maga akaratából, mily iszonyú és elviselhetetlen törvényezikket iratott a többiek végére, melynek értelme szerint mindnyájuknak halál fiaivá kellett volna lenni és hivatkozik arra, hogy mikor Barbiánó cselekedeteiből látták, mily veszély fenyegeti a hazát, a Gálszécsen összegyűlt rendek nyíltan kijelentették, hogy a pozsonyi gyűlésben tett óvással élni akarnak. Végül hivatkozik az ezután történetekre s arra kéri őket, hogy minden egyéb dolgokat hátrahagyván, gyűljenek össze a rendelt helyen és időben s ott minden szükséges dolgokról, hazánk közönséges javára s magmaradására tanácskozhassanak.¹

Míg saját párthiveit így hívta Bocskay a szerencsi gyűlésre, addig másfelől a dunántúli nemességet is megkereste és csatlakozásra hívta fel: Tudván, hogy hitünknek és szabadságunknak háborgató ellensége ellen való támadásunkban kegyelmetek is velünk egy hajóban evez, nem véljük szükségesnek, hogy sok szókkal és okokkal adjuk eleibe kegyelmeteknek azt. Hitünket hogyan háborgatták, siralmas szemmel és megsebzett lelkiismerettel mi magunk láttuk, szenvedtük; mint vették el, a hol módjuk volt, templomainkat, mint kergették, ölték jámbor tanítóinkat . . . hiszszük régen értette kegyelmetek. Szabadságunkat mennyire megrontották, mindenki jól érezte, a kitől volt mit elvenniök . . . *A mi legnagyobb, lehetetlen dolog, hogy*

¹ Dr. Károlyi: i. mű XI. k. 145. l.

a németnél a magyarnak, akár kicsinek akár nagyok hitele lehessen . . . Arra kéri azért őket, hogy tekintsék meg édes hazánk régi szabadságát, lelkük üdvére vallott hitüket, ezen igaz ügyben keljenek fel.¹

Ennek a felhívásnak az eredményeként tekinthető, hogy „a szerencsi országgyűlésen az urak, vármegyék, ispánok, kapitányok, nemesek, szabadvárosok követei egész Magyarország nagyobb részéből jelen voltak“, mint Bocskay maga a török szultánnak írja;² egy kimutatás szerint 21 vármegye volt képviselve.³ A „hazafias“ r. kath. püspökök, káptalanok távollétükkel tündököltek; mit kerestek volna ők egy református „lázázó“ által összehívott gyűlésen, kiről szeltire hirdették, hogy nem a polgári és vallásszabadság kivivásaért, hanem saját érdeke biztosításaért fogott fegyvert koronás királya ellen. De jöttek helyettük Erdélyből sokan, élükön az ifjú Bethlen Gáborral.

Az országgyűlés színhelye a szerencsi, igénytelenségében is egyszerű református templom volt. Bocskay az egybegyűlt rendek elé tíz pontból álló előterjesztést tett, melyben elhatározásukat kérte a hadviselés folytatására nézve. Majd felhívta őket, hogy micsoda jóakarattal és segítséggel óhajtanak hazánk javának véghez vitelére lenni. És noha sokan hol egy féltől, hol más féltől megbántattak, ezt a jövődjé jöreménységért el kell felejtetni. Ne fájjon most senkinek se háza, se jószága pusztulása, tűrje békével szenvedett kárait, majd az Isten, csak értsék meg egymást és tartsanak össze, ad házuk helyett házat, jószáguk helyett jószágot.⁴

Mielőtt a rendek az előterjesztésre válaszoltak volna, április 20-án közös és egyhangú lelkesedéssel Bocskayt fejedelmükké választották,⁵ mely kitüntetést nem várta és nem is kérte, az ezzel járó „felséges“ czímet semmiért sem akarta felvenni,⁶ de hiába vonogatta magát, a rendek szónoka a fejedelmi eskü letételére hívta fel egy keresetlen, közvetlenségében is megható és lélekemelő beszédben, melyben visszatekintvén a szabadsághős által kezdett önvédelmi harcra, hangsúlyozta,

¹ Magyar Történelmi Tár. XIX. évf. 1874. 78—82. l. Bocskay leveles könyve.

² Ugyanott 117. l.

³ Új Magyar Múzeum 1856. évf. 311. l.

⁴ A teljes szöveget közli Dr. Károlyi Á.: i. mű 148—152. l.

⁵ Maga a fejedelem írja a lengyel királynak, hogy ez ápr. 20. történt: Anno praesenti die vigesima aprilis in principem est creatus. Magyar Tört. Tár XIX. 116. l.

⁶ Magyar Történelmi Emlékek XXXIII. köt. 44. l.

hogy nem felfuvalkodásból, sem nem emberi telhetetlenségéből fogott fegyvert a fejedelem, hanem kénytelenségből maga oltalmára, de hogy az Isten tetszésére és vezérlése szerint cselekedett, az elért eredmények igazolják. Azért első sorban az Istennek adnak hálát, hogy erre a gyűlésre összegyűjtötte őket és egyetértést öntött a magyarság lelkébe, hogy mint vérükből való vért szép egyetértéssel, szabad akaratból fejedelmüké választották s bizonynyal elhitték, hogy az az Isten, a ki Dávidot a juhok aklából, Mózeszt a pásztorságból, Sault a porságból kiválasztotta, felkente és felemelte, ugyanaz az Isten Bocskayt is fejedelmüké avatja, azon fejedelmük helyett, a ki esküjét, melylyel Magyarországnak köteles volt, nem tartotta meg, tehát mivel hitükben és szabadságukban megháborítottak, az arany bulla értelmében fegyvert fogtak szabadságuk oltalmáért a király ellen s készek voltak végső lehelletükig Bocskay mellett kitartani, mert a királyi teljhatalomból betolított törvényezikkel szemben úgy is mindnyájan halálnak fiai lettek volna. Majd a rendek nevében felhívta a szónok Bocskayt, hogy mint választott magyar fejedelem az esküt tegye le, a ki a felhívásnak engedve, azt az atya, fiú, szent lélek, teljes szentháromság, egy bizony igaz Isten nevére letette és magát hittel arra kötelezte, hogy magyaroszági hiveit szabadságukban és törvényükben megtartja és megtartatja.¹

Az eskü letétele után a rendek nevében, a fejedelemhez intézett üdvözlő beszédben, a szónok arra kérte, hogy a haza annyi habok és háborúk között hányatott hajójának kormányát úgy vezesse, hogy a magyar nép letapodott régi jó hire, neve örök emlékezetben maradjon, ő maga pedig azon boldog fejedelmek közé számláltassék, a kiket a nemzet a haza atyjának nevezhet. A maguk részéről ígérik, hogy semmi áldozattól nem vonogatják magukat, vérük hullásáig megmaradnak hűsége mellett, mindnyájan egy szívvel kívánják, hogy az a nagy Isten, a ki Dávidot minden ellenségein győzelmessé tette és Salamon király birodalmát békességessé: az adjon neki minden ellenségein győzelmet, az ő idejében birodalmában örökös és boldog békességet.²

Ezután az előterjesztések értelmében a szükséges határozatokat meghozták, majd Erdély rendeihez küldött átiratukban tudatták, hogy a német nemzetség kegyetlen igáját eddig is kedvetlenül hordozták, azért azt most le akarják rázni nya-

¹ Az üdvözlő beszéd és eskü szövegét közli *Károlyi*, i. mű 152—155. l.

² Ugyanott 156. 157. l.

kukról s az aranyánál is drágább szabadságra térnek. Tudatják velük, hogy Bocskayt régi és szokott szabad választás szerint ők is fejedelmükké választották, mivel úgy értették, Erdély is lerázta magáról a kegyetlen német nemzetség igáját, kéri, hogy tartsanak velük szorosán össze, hogy lehessenek már egy testté a kevés magyar nemzetség maradékai, szeressék egymást, örvendezzenek szép szabadságuknak, mint a rekeszből kiszabadult madarak s álljanak melljük elkezdett dolgaikban.¹

. A Szécsényben összegyűlt rendek egy emlékiratot is szerkesztettek, melyben Európa művelt nemzetei előtt igazolták fegyverfogásuk jogosultságát. Ezen védiratból, mely Magyarország panaszja czim alatt ismeretes,² annyival inkább fel kell itt néhány jellemzőbb pontot vennem, mert a vérig sértett, agyonkínzott nemzet elkeseredésének zabolátlan, nyílt kifakadása ez, melyben az annyiszor megcsalt, jogai és törvényes szabadságában bántalmazott nemzet jajszava és dühe nyilatkozott meg.

Az egész világ tudja — mondja az emlékirat — hogy Magyarország több, mint kétszáz éve védbástyája a keresztységnek. Nincs olyan család az országban, mely legalább egy sebesülttel, vagy egy halottal ne járult volna ahhoz a véradóhoz, mely a pusztulás jármát elhárította a keresztység nyakáról. Százezeren estek el a magyarok közül a véres küzdelemben, jóllehet a török nem egyszer hívta fel őket örök szövetségre, de a magyar sohasem állt el a keresztység szent ügye mellől, inkább tűrt, vérzett, szenvedett és pusztult miatta. És ime most a keresztységnek ezt az erős pajzsát Rudolf király össze akarja törni, pedig egy királyát sem szolgáltatta annyi áldozatkészséggel a magyar, mint őt, neki a nemeség is megadóztatta magát, érte a tizennégy éves török háború minden szenvedését eltűrte, mely alatt a hitetlen, valamint a keresztényen harcosok százezrei gázoltak keresztül a magyar nemzet testén. És ezen roppant áldozatokért mit tett a háládatos király? Mikor látta az elvérzett és megfogyott nemzetet, elhatározta annak kiirtását és hogy a szabad országot hitvány tartományná sülyeszthesse, erre a célra fordítja azt a segílyt, a mit az összes keresztvények a török elleni háborúra adtak neki. Ahhoz a királyhoz, a ki atyja leghívebb taná-

¹ *Szilágyi Sándor*: Erdélyi országgyűlési emlékek V. köt. 377. l.

² *A querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae etc.* czimú Rudolf kormánya ellen írt vádiratot közli Károlyi i. m. 168—184. l.

csosait elkergette, a ki saját fivérét megveti, gyűlöli, helyettük hitvány, haszonleső tanácsosait hagyja magán uralkodni, méltók cselekedetei is.

Ezután elősorolja a rémuralom iszonyúságait. A király felosztja az országot fizetetlen zsoldosai között s ez a zsoldos had büntetlenül égeti, dúlja, rabolja a nemzetet, feltöri a templomokat és sirboltokat, a férjtől nejét, a szülőktől leányaikat elrabolja s meggyalázva nagy váltságdíjért adja csak vissza. Csak az Isten hallja nyögéseiket és panaszukat, de Rudolf nem, a ki az ország törvényeit eltörölte, helyettük felállította a kamarákat, jobban mondva kinzó műhelyeket, ezeknek élére állította a mézáros Szuhayt és Migazzit, ezeket a vérebeket, a kik kiszimatolják, hol találhatni még valami elrabolni valót.

De a testi szenvedésekkel nem elégedett meg a király, hogy még a lélek szabadsága, az Isten egyháza se maradjon tőle illetetlen: a templomokba is behatolt fegyverrel, pedig sehol sem olvashatta a szentírásban, hogy az apostolok a szentlelket fegyverrel verték volna az emberek szívébe. Tényekre hivatkoznak, hogy adott szavát nem tartotta meg, de hiába panaszkodnak, a király nem látható, csak zsarnoksága érezhető, mely pénzvággyával együtt korlátot, tisztességet nem ismer. Mikor a király parancsából Barbiánó Bocskayra is kivette hálóját, a keserűség pohara már csordultig telt. A hajdúk látták, hogy ez csak egy láncszem a magyar nemzet kiirtását célzó intézkedésekből, azért Bocskay mellé álltak, a király pedig seregeit magyar alattvalói ellen küldötte a török helyett.

Ez a vádirat a felkelés jogosságát igazolta. És a szerencsi gyűlés, a szabadság eszméjéhez méltóan, a vallás ügyében úgy határozott, hogy a róm. kath., az ág. és helvét hitvallás egyiránt szabad legyen,¹ valamint elrendelte azt is, hogy a prot. prédikátoroknak, a hol azelőtt quartát, azaz az egész tized negyedét adták, ott ezután is ezt fizessék, a hol pedig tizedet adtak nekik, ott szinte ezen módon tizedet fizessenek.²

Már a szerencsi országgyűlés megnyílása előtt aggodalommal mérlegelte Mátyás az eseményeket. 1605 ápr. 13-án Albert főherceghez küldött levelében leplezetlenül előadja, mily nagy veszélybe dönti az ismét búskomorságba és tétlenségbe sülyedt Rudolf mind a fejedelmi házat, mind országait s tarto-

¹ *Katona*: Historia critica regum Hungariae XXVII. 310. l.

² *Gróf Mikó*: I. mű 62. l.

mányait. Tudatja vele, hogy a fenyegető veszély elhárítása végett Miksa és Ferdinánd főhercegekkel személyesen akar Prágába menni, őt pedig arra kéri, hogy tegyen Rudolffhoz hasonló előterjesztést.¹ Mikor a szerencsi gyűlés véget ért és látták, hogy a veszély most még nagyobb, a főhercegek együttesen előterjesztést tettek Rudolffhoz, melyben azt tanácsolják neki, hogy a fenyegető veszélyek elhárítása végett vagy személyesen jöjjön Magyarországba vagy nevezzen ki közülük egy teljhatalmú alkirályt, ezenkívül nyissa meg kincstárát, áldozzon valamit trónja, háza, országai megmentésére, különben ez az ország kétségtelenül elvész.² A főhercegeknek így nagynehezen sikerült a konok uralkodótól kicsikarni azt, hogy felhatalmazta Mátyást a Bocskayval való tárgyalások megkezdésére, a ki már 1605. febr. 10. felkérte a Lengyelországba menekült Illésházy Istvánt, hogy jöjjön haza, szolgáljon nemzetének javára, szabadságára, előmenetelére tanácsaival.³ Illésházy a „békességet mindennél jobb és istenes dolognak tartván“ Rudolf elhatározását mint örvendetes hírt tudatta Bocskayval, hogy a főhercegek rávették a békességszerzésre s megengedte, hogy Mátyás vesse közbe magát s a mint megkötheti a békét, kösse meg, ő azt megtartja, ezért Forgács Zsigmondot és Pogrányi Benedeket az alkudozások megkezdésére hozzá küldik, kéri Bocskayt, hogy gondoskodjék erről a dolgról, nevezze ki ő is megbízottait, mert a békességnél semmi sem lenne jobb.⁴

Bocskay a június végén Kassára érkezett békeközlítőket, Forgácsot, Pogrányit, a hozzájuk csatlakozott Thurzó Györggyel együtt, jóindulattal és tisztelettel fogadta, hogy ezen tettével is megbizonyítsa, miszerint nem saját érdekéből, hanem a jog és szabadság elnyomása ellen fogott fegyvert, *hogy az ország alkotmányát és a vallásszabadságot biztosító békét köthessen.* Ezt bizonyítják azon feltételei, melyek alapján reményelte, hogy a béke a király és nemzet között létrejöhet. Kívánjuk — úgymond ebben⁵ — azt a lelkiszükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy ő felsége bennünket a mi vallásunkban megtartson és megtartasson; legyen szabad a lutheránus és helvét hitvallás, a római vallás azonképpen az országban, minden rendek között, kinek-kinek hatalmában

¹ Monumenta Hungariae Historica III. 166. l.

² Ugyanott 175. l.

³ Bocskay levele Illésházyhoz Tört. Tár. 1878. évf. 1. l.

⁴ Illésházy levele Bocskayhoz. U. o. 14. l.

⁵ A teljes szöveget közli dr. Károlyi i. mű 437—445. l.

levén az ő vallása szerint való szabad prédikáció hallgatása és prédikátor tartása, mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen és falukban az egész országban. Azután követelte a lutheránusok elégetéséről szóló 1525. és az alkotmány ellenére becsempészett 1604. évi XXII. t.-czikk eltörlését, a r. kath. püspökök számának korlátozását, a nádori méltóság betöltését, a jezsuitáknak az országból való kitiltását, a koronának a hazában tartását és őrizését, az összes tisztségekre magyar hazafiak alkalmazását, a várakban magyar katonaság tartását, a törökkel való béke megkötését. Maga részére írásban nem kért semmit, de Thurzó előtt szóval kijelentette, hogy Erdélyt és a „részek“-et óhajtja megtartani.

Ezen pontozatokból Mátyás a béke feltételeiről tudomást szerezvén, azt nem utasította vissza, hanem megbizta követeit az alkudozások folytatásával, melyek egyelőre félbemaradtak, mivel Bocskay Erdélybe ment, Medgyesen országgyűlést tartott, de Illésházy az Istenre kérte, hagyja Rákóczy Zsigmondra annak igazgatását és siessen Kassára.¹ A török nagyvezér is már júliusban hívta Bocskayt Budára, hogy átadhassa neki a szultán nevében a fejedelemség jelvényeit: de míg Erdélyt rendben nem hagyta, nem jöhetett. A béketárgyalásokat azonban nem akarta az ország rendéinek megkérdezése nélkül folytatni, azért 1605 okt. 23-án Sárospatakról kelt meghívójában felhívta őket, hogy részint a törökkel kötendő béke, részint a kiegyezés, vagy a további hadviselés folytatásának kérdése felől leendő tanácskozás végett jelenjenek meg táborában.² Majd Pest alá indult s nov. 10-én Rákoson találkozott Lola Mohamed nagyvezérrel, ki átadta neki a szultán ajándékát, az akkor negyvenezer forintra becsült kardot és királyi pálczát és a görög császár koronájával megkoronázta.³ De Bocskay ezen ajándékot, csak mint a szultán barátságának jelét fogadta el, mert Magyarországnak van, úgymond, törvényes királya, mely nyilatkozatával ismét tanujelét adta a magyar király iránt való érzelmeinek. Innen Felső-Magyarországba indult s táborában kihirdettetett, hogy az országgyűlést Korponán nov. 23-án tartja meg, melyen elkezdődtek a protestáns egyházunk és hazánk alkotmánya történetére egyiránt nagy fontosságú békealkudozások.

Thury Etele.

¹ Történelmi Tár. 1878. 22. l.

² Károlyi: i. mű 416. l.

³ Sepsi Laczkó krónikája 65.

EGYHÁZTÖRTÉNETI APRÓSÁGOK.

IV. Adatok a Heidelbergi Káté magyarországi történetéhez.

Majdnem általánosan hangoztatott állítása történetírónknak, hogy az 1567. évi februárban tartott debreczeni zsinat fogadta be a heidelbergi kátét szimbólikus könyvtül a magyar reformátusok, jobban mondva a tiszáninneri és tiszántúli kerületeik részére. Egyedül Warga Lajos nyilatkozik úgy, hogy „nem bizonyos, hogy ezen zsinaton a Heidelbergi Káté bevétett volna.“¹ Ez a közvélemény súlya alatt meglehetősen bátoritanul kifejezett kételkedés — sajnos! — nem indította rá az erről a tárgyról azóta írókat, hogy komolyabban utána járjanak a dolognak s szakítsanak a minden alapot nélkülöző henye felfogással. A Theologiai Ismeretek Tárának illető cikkében — habár a hely természetéhez képest bizonyítás nélkül — mégis megpróbáltam annak idejében a konkrét történeti tényeket megállapítani. Azóta is kísértvén még a régi állítás, szükségesnek tartom most már bizonyítékaim elősorolásával és a forrásokra való utalással tisztázni ezt a kérdést.

A kik azt állítgatják, hogy a debreczeni zsinaton befogadták a Heidelbergi Kátét, ennek a befogadásnak a tényét az ott hozott „nagyobb cikkek“ (Articuli majores) egyikében, az 53-ikban keresik és találják meg. Legalább reá szeretnek hivatkozni állításuk igazolására. Lássuk tehát, hogyan szól és mit tartalmaz ez a cikk? A Kiss Áron² fordítása szerint ez a szövege: „A kátét tanítani kell az egyházakban. A kátét, azaz a hitformának, úri imádságnak és a tizparancsolatnak összevont és rövid magyarázatát fenn akarjuk tartani az egyházakban, hogy legyen az bevezetés a tökéletesbekre. Zsid. V.

¹ A keresztyén egyház történelme. II. k. Sárospatak, 1887. 244. l.

² A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 586—587. l.

6. Gal. V. 6. Az apostolok idejében is voltak káté-magyarázók, a kik a vallás alapját az apostoli hitforma szerint előadták.

Nyilvánvaló belőle, hogy a „káté“ kifejezés alatt nem is heidelbergi, nem is debreczeni, nem is más meghatározott kátét értettek, hanem általában „a hitformának, úri imádságnak és tizparancsolatnak összevont és rövid magyarázatát“, akár önállóan, a maga geniusa szerint végzi egyik vagy másik lelkész, tanító, akár valamelyik e nemű könyv nyomán. A legtöbben természetesen ez utóbbi módon gyakorolták, már csak annál fogva is, minthogy a növendékeknek meg kellett tanulniok az ebbeli tananyagot, s különben is létezett már elég sok ilyen természetű munka magyar nyelven is. Gálszécsi István és Benczédi Székely István még a lutheránus korban írták a magokéit, de valószínűleg még mindig nem szűnt volt meg használatuk végképen. A Heltaié aligha forgott közkezen a tiszai vidékeken, ám annál inkább talán a Dévai Biró Mátyásé, mely egy kissé leplezetten ugyan, de már a helvét irányhoz hajlik. A Batizi Andrásé és magáé Melius Péteré pedig minden bizonynyal széles körökben el volt terjedve a reformátusok közt, a mint az előbbiről többször való megjelenése bizonyítja, az utóbbiról pedig szerzőjének nagy tekintélye folytán bátran föltehető.

Mikor az idézett 53. cikk „fenn akarja tartani“ a kátét, még ha csakugyan meghatározott s egyetlen könyvet értett volna is alatta, a mit pedig kizárt a saját értelmezésével: már ez a „fentartásra“ való törekvés egymaga is bizonyítja, hogy nem a heidelbergi káté fentartásáról s még kevésbbé befogadásáról van itt szó, hanem egyszerűen az addigi szokáshoz való ragaszkodásról. A Heidelbergi Káté ennek a szokásnak a gyakorlásában már csak azért sem szerepelhetett, mert addig nem jelent volt még meg magyar fordításban, s így nem volt felhasználható a népnek és az ifjúságnak az oktatására. Igenis, 1577-től fogva, a midőn volt már magyar kiadása is,¹ használatban lehetett, de akkor is inkább csak vezérfonalnak tekinthették terjedelménél fogva.

Hogy csakugyan nem volt még azután sem általános használatban, amikor már megjelent magyarul, bizonyítja a „borsodgömörkishonti czikkek“ 10. pontja, mely az Articulí majores kifejezéseikhez alkalmazkodva így rendelkezik a káté ügyében: „Az egyházban a gyermekekről és ifjakról is gondoskodni kell. Azért a káténak, apostoli hitformának, úri imádságnak és tizparancsolatnak összevont és rövid magyará-

¹ A Huszár Dávidé, mely Pápán került ki sajtó alól.

zását fenn kell tartani, s a nyilvános gyülekezésben a szokott órákon és időben elő kell adni az egyházakban. Elsőben a Batizi, azután a Siderius kátéját kell tanítani“. ¹ Minthogy pedig a borsodgömörkishonti czikkek, mint másut kifejtettem, ² nem a 16. századból valók, hanem sejtelmem szerint a 17. századnak körülbelül a második évtizedében keletkezettek, amikor már egy második magyar fordítása is közkezen forgott a Heidelbergi Káténak, ³ kétségen kívüli, hogy még mindig nem tekintették befogadottnak, tehát kötelezőnek, noha épen a borsodi egyházmegye is részt vett volt az állítólag ily irányban határozó debreczeni zsinaton és alá is irt az állítólag erre vonatkozó intézkedést szintén tartalmazó határozatainak. ⁴

A tiszáninneri egyházkerületben — miként a borsodgömörkishonti czikkek imént idézett pontjából kitetszik — a Batizi kátéja még mindig élvezte régi tekintélyét és mellette újabbban a Sideriusé szerzett magának népszerűséget. Mig aztán amazé elhalványult lassanként, az utóbbi tett szert olyan tekintélyre, hogy a lelkész-szentelések alkalmával tartott vizsgálatokon szóról-szóra való tudását követelték meg a szentelésre állóktól, és ha nem tudták a kívánt mértékben, elhalasztották fölszentelésüket, vagy pedig újra meg újra felkérdezték tőlük a későbbi zsinatokon. ⁵

A Heidelbergi Káté hivatalos szerepe 1630-ban kezdődött ezen a vidéken, a mikor a zempléni egyházmegye sátoralja-ujhelyi zsinata az arminianismus elleni óvszerül a következő mondatot is beiktatta a lelkészek felszentelési esküjébe: „quemlibet verbum Dei explicatum non tantum secundum confessionem helveticam, sed etiam secundum heidelbergensis catecheseos explicationem“; ⁶ úgyszintén ennek megfelelőleg így formulázta a felszentelendőkhez intézett egyik kérdést: „Ha az Istennek igéjét az helvetiai confesiónak és az palatinatusbeli catechismusnak magyarázatja szerint akarod-e tanítani?“ ⁷ Követte benne a dordrehti zsinatot, mely az armi-

¹ Kiss Áron: i. m. 725. l.

² Magyarországi superintendentiák a XVI. században. Budapest, 1898. 52—53. l.

³ A Szárászi Ferenczné, mely 1604-ben jelent meg Debreczenben.

⁴ Kiss Áron: i. m. 613. l.

⁵ A zempléni ref. egyházmegye zsinatain többször fordultak elő ilyfajta esetek, amint a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1906. évi folyamában általam az 1629.—1633. évekből közölt végzései is mutatják.

⁶ Az u. o. közölt végzések között.

⁷ Ugyancsak ott közölve.

nianusok és irányuk elleni állásfoglalásával kapcsolatban symbolikus könyvévé tette a református egyháznak a heidelbergi kátét is.

Hogy azonban a magyar reformátusok között mindamellett sem jutott hamarosan kizárólagos tekintélyre a káték közül a heidelbergi, hatalmas bizonyosság rá az 1646-iki szatmárnémetii nemzeti zsinat végzéseinek az eredeti szerkezetükben való 11. pontja, mely a végleges szerkezetben más pontba jutott s a heidelbergi javára módosítást is szenvedett kátéügyről a következőképen intézkedett: „Unam eandemque confessionem habeant. Catechesim heydelbergensem sive Siderii, latine scilicet et hungarice.“¹ Tehát még mindig versenyzett a heidelbergivel a Siderius kátéja; s ha ezentúl többé már nem hivatalosan is, de a használatban még sokáig fenmaradt mellette, amit eléggé igazol az a körülmény, hogy még ezután is sok kiadást ért, úgy hogy a XVII. század folyamán, még pedig nagyobb részben 1646 után, mintegy húszszor jelent meg, sőt még 1743-ban is újból kinyomatott, ellenben a heidelbergi hozzá képest bizony kevésszer látott ezalatt napvilágot, habár immár átadta volt a szatmárnémetii zsinat a hivatalos használatnak.

V. Ki volt a Szathmári Baka Péter irodalmi ellenfele?

A Magyar Könyvszemle 1898-iki évfolyamában² vita támadt Révész Kálmán és Szinyei Gerzson közt a felől, hogy a presbyterianus Szathmári Baka Péter polemikus tartalmú és „Defensio simplicitatis ecclesiae adversus nonnullas quaestiones“ (Franecker, 1649.)³ címet viselő munkája ellen viszonválaszul írott „Popularis ad popularem sive Irenaei Simplicii Philadelphi epistola partim increpatoria, partim apologetica“ (Groningen, 1649.) című könyvnek ki a szerzője?

Révész Kálmán abból indulva ki, hogy a címlapon álnev alatt szereplő szerző a könyv végén „Petrus Joh. Knollarothzi Claudiopol.“ névvel megnevezi magát, egy ilyen nevű magyar theologusban keresi az illetőt: míg Szinyei Gerzson azon az alapon, hogy Maresius Sámuel, a groningeni egyetem theologiai tanára, aki ellen szól Szathmárinak imént említett könyve, 1659-ben ezt a munkát is újra kiadta a magáé gyanánt, a maga ezen tárgyra vonatkozó egyéb munkáival együtt, ezt tartja a szerzőnek. Szerinte ugyanis nem lehet feltenni,

¹ Sárospataki Füzetek 1860. 246. l.

² A 111—112, 206—207. és 320. lapokon.

³ Szabó-Hellebrant: Régi Magyar Könyvtár III. 1. 1724. sz.

hogy „a nagyhirű tudós másnak a munkáját adta volna ki a maga neve alatt“.

Természetes, hogy ez ellen az argumentum ellen teljes joggal tett kifogást Révész Kálmán. Hiszen ott van a szintén „nagyhirű tudós“ Lampe Frigyes Adolf, aki a Debreczeni Ember Pál ma is gyakran forgatott munkájára nyomatta rá a nevét, pedig csupán rontott rajta, és aztán még az újabb korban is megesik, hogy százéves följegyzésekből készült tanulmányoknál el van hallgatva az igazi kutató neve, vagy pedig eredeti gyanánt adatnak ki fordított dolgozatok, s az ilyeneket elkövető egyének szintén írói nevet tudnak szerezni magoknak. Révész Kálmán ennél fogva méltán gyengének tartva a Szinyei Gerzson bizonyítékát, helyesen állapítja meg, hogy „a vitás kérdés eldöntése csakis a Szathmári Baka Péter 1653-ban megjelent válaszána át olvasása után történhetik meg, mert ebből kétségtelenül megtudhatjuk, létező vagy költött személyiség volt-e Knollarothzi?“

Szathmári Baka Péter ugyanis nem hagyta válasz nélkül a vele vitakozó könyvet, habár bizonyos — ismert, de ide nem tartozó — körülményeknél fogva jó sokára látott is napvilágot ez a műve. És pedig nem is egy, hanem két, de összefüggésben levő munkájában igyekezett megvédeni álláspontját a „Popularis ad popularem“ ellenében. Egyik volt a „Vindiciae defensoris simplicitatis ecclesiae“, mely A—N. 5., vagyis 53 számozatlan levél terjedelmű s két szakaszra (sectio) oszlik: az elsőben ellenmondásait tárgyalja ellenfelének, míg a másodiknak a tartalmát ekképen fejezi ki czime: „Nem annyira a Krisztus egyháza egyszerűségének védelme felett, mint annak egész körén kívül összegyűlt élczelődések szomorújátéka, és eltörlésük, eltávolításuk“. Ez a munka tehát a kevésbbé komoly polémia, amennyiben csak egyes szembeötlő állításaival foglalkozik az ellenfelnek; a dolog lényegét viszont rendszeresen és tüzetesen kifejti másik munkájában, mely „Defensio simplicitatis ecclesiae Christi“ czímmel, tehát majdnem tökéletesen ugyanazzal, mint ebben az ügyben írott legelső munkája, harmadik szakaszként csatlakozik az előbbi műhöz, s az elő- és utószókkal együttesen nem kevesebbre, mint 264 számozott lapra terjed. Ez valamivel később jelent meg a másiknál.¹

¹ Kiténik ez a kiadónak az előbbihez, vagyis a Vindiciae-hez írott ajánlóleveléből, melyben idevágólag így nyilatkozik: „Várd rövid időn a harmadik részt, amelyről a szerző emlékezik.“ Ez, valamint a teljesen külön, sőt másféle lapszámozás és a különböző czim is mind amellet szól, hogy két munkának tekintendők e művek, bármennyire összetartoznak is. Helytelenül vannak tehát a Szabó-Hellebrant i. m.-ben egy ugyanazon szám (1832) alá sorolva.

azonban mindkettő csak 1653-ban, noha már 1651-ben megírta őket Szathmári.

Ezeknek az átolvasásuk szükséges tehát Révész Kálmán szerint annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy ki hát valószínűleg a Szathmári ellen írt munka szerzője? Maresius-e, avagy egy Knollarothzi János Péter nevű magyar ember? Egészen helyes alapra állott Révész ebben a tekintetben. Egyetérttek vele én is s miután részletes tanulmányom tárgyává tettem a magyarországi presbyterianusok történetét, kiterjesztettem figyelmemet e közben ennek a függőben levő érdekes kérdésnek az eldöntésére is. Érdekesnek mondom, mert egészen más színe van a dolognak, ha az ifjú magyar theologussal szemben egy nagynevű külföldi professor áll ki a küzdőterre, mintha egy máskülönben teljességgel ismeretlen egyéniség fordul ellene.

Kutatásom eredményét röviden abban foglalhatom egybe, hogy Szathmári minden habozás és kétség nélkül Maresiust tekinti az ellene szóló munka szerzőjének, aminek nyilvánvalóan kifejezést ad általában mindkét munkája egész folyamán, de ide vonatkozó nyilatkozatai és célzásai magokban véve is ezt bizonyítják.

Igazolásul a következőkre hivatkozom.

Az előbbi munkában felemlíti, hogy a Rákóci vagy Rákóczi nevet tévesen Rakotsiusnak írja ellenfele, már pedig, ha honfitárs volna, legalább a fejedelme nevét hibátlanul írta volna (A. 2. l.). Azt is mondja itt, hogy „comoedice“ írta magát levele végén erdélyinek, tudniillik kolozsvárinak (A. 2. l.). Több adatot is hoz fel még éppen ebben a tárgyban, és azzal végzi, hogy elég ennyi annak a bebizonyítására, hogy a levelet nem honfitárs írta honfitársához, hanem a honfitárs tanára amannak a honfitársához (A. 2. l.).

Tiltakozik egy helyen nevének az elferdítése ellen, mely semmiképen nem hangzik „Bacchi“-nak. Amint a latin nyelv elemeiben tanulják a gyermekek, a Bacchus genitivusa nem Baccae, a Bacca többese tehát nem Bacchi, és a Baccae-e nem Bacchorum. Nem az ő, hanem a Maresius neve hangzik tehát méltán barbárnak a hollandok és magyarok előtt. (J. 4. l.)

A másik munkának II. Rákóczy Györgyhöz intézett ajánlólevelében elmondja, hogy „látván az az igen nevezetes ember, hogy a ref. theologusok fegyvereivel harczol ellene . . ., kiadott a más neve alatt inkább komédiához és színészhez, mint theologushoz illő szörszálhasogatásokat, melyek nemhogy igen híres, de csak tanult emberhez is méltatlanok. Aztán ily czímmel diszítette őket: Honfitárs a honfitársához“ (5. l.).

Az ajánlólevelet követő „Praemonitio ad aequos censores“ is határozottan Maresiust mondja az Irenaens Simplicius Philadelphus levele szerzőjének. A szöveg folyamán egy helyen itt is említést tesz róla, hogy „popularis“ „kolozsvárinak“ mondja magát (94. l.).

De nemcsak Szathmári, ki a „Popularis ad popularem“ megjelenésekor elhagyta volt már Hollandiát, hanem műveinek franekeri kiadója is Maresiust ismerte fel a kettős álarcz alatt, miként ő maga kijelenti az előbb megjelent kisebb munkának tőle származó ajánlólevelében.

Bizonyos e szerint mindezeknél fogva, hogy csakugyan Maresius Sámuel volt a Szathmári Baka Péterrel polemizáló s az alkalmilag kitalált és magyarosnak képzelt Knollarothzi név alá rejtőző író. És így teljes joggal mondhatta őt a Szathmári ellen irt munka szerzőjének a nagy Szombathy János,¹ akinek a nyomán Szinyei Gerzson szintén eltalálta az igazat, amikor kellő bizonyosságok nélkül ugyan, Maresiusnak reclamálta a szerzőséget Révész Kálmán állításával szemben.

Nincs is tehát helye ennek a munkának sem a Magyar Könyvszemle „Magyar könyvesház“-ban,² sem a Régi Magyar Könyvtár III. kötetében,³ ahol még az a mindenképen képtelen állítás járul hozzá a Hellebrant Árpád részéről, mely szerint „kétségtelen, hogy a szerző neve Kovásznai F. Péter“. Dehogy! Akárki más inkább, mint ő, aki nemhogy ellensége lett volna s ellene irt volna a presbyterianismusk, hanem ellenkezőleg sokat hurczoltatott és szenvedett éppen presbyterianus elveiért.

VI. Adatok a dunántúli és tiszáninneni ref egyházkerületek főgondnokainak névsorához.

„A magyarországi ev. ref. egyház egyetemes névtára“ (Budapest, 1887.) című hivatalos kiadvány csak a dunamelléki és tiszántúli egyházkerületek főgondnokait sorolja fel helyesen, s állapítja meg ebbeli hivataloskodási idejük kezdő és végző évét majdnem hibátlanul.⁴ Ellenben a dunántúli és

¹ Sárospataki Füzetek 1865. 630. l. (Biographia professorum.)

² 1898. 62. l.

³ II. rész 747. l. 4819. sz.

⁴ Akik Belezny Miklós dunamelléki főgondnokot állhatatosan grófnak szokták emlegetni, már csak onnan is megtanulhatnak, hogy helytelen útra tévedtek. Igenis, generális volt, de még ő nem volt gróf, sőt még báró sem, ami szintén volt egy ideig a mágnássá emelkedett Belezny Sámuel.

tiszánineni egyházkerületek főgondnokaik névsorában, illetőleg a rájuk vonatkozó évszámokban annyi a tévedés, hogy még a netalán helyes adatok iránt is megrendítik a bizalmat. A dunántúliak névsorát és a hozzá tartozó adatokat változtatlanul átvettem volt annak idején a Theologiai Ismeretek Tárába, s most sem tudok róluk teljes és hiteles képet nyújtani, de már a tiszánineniek irgalmatlan rossz névsorát ott is képes voltam az ismert adatok nyomán olyan javításokkal és pótlásokkal közölni, hogy most, amikor véglegesen megállapíthatom, mindössze is csekélység, amivel kiegészítnem, illetőleg helyesbitnem kell.

A dunántúliak névsora az egyetemes névtár szerint a következő: Kenessey István 1735—1760., Chernel László 1760—1770., Soós István 1770—1775., id. gr. Ráday Gedeon 1775—1791., ifj. gr. Ráday Gedeon 1793—1798., Pázmándy József 1798—1810., Szilassy József 1810—1836., Pázmándy Dénes 1837—1848., gr. Teleki Gyula 1860—1864., Sárközy József 1865—1866., Tisza Kálmán 1867—1902.). Ebben a kimutatásban mindjárt a legelső névénél is van hiba. Az még csak felfogás dolga inkább, hogy én 1734-től számítanám a Kenessey István főgondnokságának idejét, amikor ugyanis megválasztotta e tisztre a bodrogkereszturi konvent, mely a Ráday Pál egyetemes főgondnokságával kezdett curatorai intézményt tovább fejlesztette a részekre nézve is. Mert hiszen formasierű beiktatása sem ezen, sem a következő évben s még azután sem történt, és így nincs rá ok szerintem, hogy ne 1734-et, hanem csak 1735-öt tekintsük főgondnoksága kezdő évének. Ám az már kétségtelenül hibás adat, mely 1760-ig nyújtja ki működése tartamát, holott már 1750-ben meghalt.

A névsorban utána következő Chernel Lászlónak állítólagos hivataloskodására, illetőleg annak esetleges tartamára vonatkozólag fontos adatokat magukban foglaló levelek állanak rendelkezésemre, melyekből idéznem kell tárgyunk szempontjából egyes részleteket:

„Most odafel járván, mind Győrbe, mind Komáromba megállapodván, külső-belső rendeinknek sok panaszt hallottam, hogy számtalan sok impetitióik közt senkihez nem tudnak folyamodni, mert nincs curátorok, és per consequens sem oltalmok, sem egymás között való communicatiójok, kiki úgy vexálja őket, valamint szereti. Mondottam én ő kegyelmeknek pro aliquali consolatione, miket hallottam és vettem az úrtól ezen dologban a szürettől fogva, és ígéretet tettem ő kegyelmeknek az úr nevével, hogy proxime megindítja a dolgot és fog írni ad

loca debita. Gondolván pedig én, hogy annál fogatosabb leszen a dolog, ha többen is interessálják magokat az urak, tehát mai napon írok az úrnak consiliarius Darvas uramnak, melynek copiáját azért zárom ide, hogy ha az úr irni méltóztatik, tudhassa, kiknek, hová és mi formában kellessék írni. Ha pedig az úr Darvas uram sok dolgai között meg találna a dologról felejtkezni, azon is kérem az urat, méltóztassék az urat ő kegyelmét levelével ottan-ottan reflectálni, mert bizonynyal mondhatom az úrnak, nagy lélekben járó dolog, kivált mióta gyámoltalanságokat és árvaságokat hallám és szemeimmel látám, nem győzők rajtok eleget szánakozni; ha Isten haza viszen, irunk is ezen materiában, ahová illik, amint az úrnak Darvas uramnak is attingálom. Pro directione egyet jegyzek meg különösen az úrnak magának, hogy T. superintendens uram és Chernel uram régtől fogva nem jó harmóniába vagynak egymással, az okait hosszú volna megírni, elég az, hogy amint észrevettem: Iliacos intra muros peccatur et extra, azért, ha az úr irni fog, ehhez képest rendelheti levelét. De még mást is hallék, hogy tudniillik superintendens uram curatort sem kíván, azt mondja: semmi szükség reá, helyes okát nem találom, hanem helytelent gyanítok, de megbocsásson ő kegyelme, a jó bevett rendtartást nem capax ő kegyelme megváltoztatni, mert azt nem egy emberre bízták . . .¹

„Consiliarius néhai Kenessey István uram halála után superintendentalis curator sem vala azon az oldalon, melyből elég sok rendeletlenségek és fejtetlen lábságok következtek, amint most is oda jártomban nem kevés panaszokat hallottam. Ezen fogyatkozásról már régen panaszkodunk egymásnak consiliarius Vay Ábrahám és Szathmári Király György urakkal, de most onnét hazul lett kiindulásom előtt abban láttatott az első úr megnyugodni, hogy ez az inspectio senkit úgy meg nem illet, mint az urat, Chernel László uramat, ajánlotta is, hogy fog írni ad loca debita ezen dologban, sőt magának is Chernel uramnak, ha még eddig nem írt volna az úr, tudom, nem halasztja, mert Győrriül is reflectáltam az urat levelemben. De ez a dolog az urra consiliarius uramra is szinte úgy nézendő, azért méltóztassék az úr is nógatni ő kegyelmeket és serkengetni, ne legyenek tovább is minden inspectio és colligatio nélkül magok saját romlásával, mert ha ő kegyelmek magoknak hagyattatnak, amint most is tapasztaltam, ő kegyel-

¹ Tiszáninnyi egyházkerület levéltára X. 2986. Domokos Márton levele Vay Ábrahámhoz. Pest, 1760. máj. 4.

mek egy cseppet sem mozdítanak sem ebben, sem más közön-
 séges dolgaikban. Kellene pedig írni elsőben is T. superintendens
 Torkos Jakab uramnak Tevelyre, accludálván a levelet Pápára
 prokátor Sándor Gergely uramnak, úgy mindazonáltal, hogy
 maga Sándor uram is instruáltassék és ösztönöztessék a
 dolognak promotiójára; másodsor kellene írni magának
 Chernel László uramnak, hogy ha requiráltatik, ne vonja el
 magát, dirigálván a levelet per Viennam, Sempronium, Chernel-
 háza, harmadszor kellene írni szemerei prédikátor T. Komáromi
 Pál uramnak, accludálván a levelet Györré Horvát Kocsi
 Mihály uramnak, kérvén ő kegyelmét is, hogy mozdítsa meg
 ezt a dolgot, conferálván ott a környékben levő belső és
 külső embereinkkel; negyedszer kellene írni feljebb irt Kazai
 István uramnak Révkomáromban. hasonlókra kérvén ő kegyel-
 mét is. Hadd tudnák pedig mindnyájan ezek az emberséges
 emberek, hogy magának is T. superintendens uramnak írtak
 az urak, mert úgy fogatosabb leszen; ha haza mehetek,
 mindjárt mink is consistorialiter fogunk írni mindenfelé, az
 úr Dobozi uram is ajánlotta magát, így osztán talán lesz
 valami a dologból. Caeterum ő kegyelmeket erőltetni nem
 lehet, hogy curator nélkül ne legyen világ csudájára, hanem
 hogy olyan ember kellene ám, ha volna, aki aequálná Chernel
 uramat familiájára, experientiájára, ismeretségére és respec-
 tusára nézve, mert obscurus emberrel, ha szintén habitusa
 volna is, kevésre megyünk, de megvallom, éu már olyan
 embert nem tudok azon a földön.“¹

„Nem capiálhatom, hogy Venerabilis Transdanubiana
 superintendentiának ily sokáig curator nélkül való léte nagy
 rövidségére ne volna. Mind Tiszt. superintendens Torkos
 uramnak, mind másoknak, külső és belső renden lévőknek
 írtam azért, és ámbár esméretlen vagyok a táján, mégis nagy
 jó uramnak érdemes hire jól constálván előttem, érdemes
 személyét projectáltam, reménylem is, fog nagy jó uram
 requiráltatni. Tudom, az curatorságnak egyéb haszna nincsen
 a sok munkánál és sokszor boszuságnál is, és egyéb meg
 sem édesítheti, hanem hogy azokat egyedül az Istenért szen-
 vedi. Elhitettem azért magammal, hogy mint Isten dicsőségét
 szerető bölcs úri ember, nagy jó uram is az Isten dicsőségéért
 és annak előmozdításáért minden difficultásokat superálni, és
 requiráltatván mind külső, mind belső rendektül, a curator-

¹ U. o. X. 2987. Részlet Domokos Mártonnak a Darvas Józsefhez
 írt leveléből.

ságot felvállalni méltóztatik. kérem is teljes bizodalommal, méltóztatassék reménységünket beteljesíteni . . . “¹

„Consiliarius néhai Kenessey István uram halála után superintendentialis curator nem tétetvén Ven. Transdanubiana superintendenciában, sok rövidségek következtenek egyszer-másszor, sőt gyakran is, amint informáltattam; nem is csudálom, mert azon superintendenciában is nagy szükség vagyon superintendentialis curatorra, kivált tudván azt bizonyosan, hogy azon superintendenciában mieinknek sok impetitiója vagyon, azt is tudom, mely veszedelmes, ha nincsen csak kire is nézni, nincsen kitül várni, ha csak consultatiót is tegyen s tétessen, melyre nézve előttem viselvén azt a kötelességet, melvlyel az Istennek háza (ecclesiái, ha szinte együtt-másutt s távol legyenek is) mindenütt keresztényi szeretettel szorosán öszveköttettetett, nem állhattam meg, hogy ne írjak iránta Tiszt. superintendens uramnak, jó uramnak, kit is ezen fogyatkozásnak helyrehozásán való igyekezet felettébb és szorosán illet, kérem teljes bizalommal, méltóztatassék mind maga teljes tehetségével azon lenni, s mind másokat arra ösztönözi, hogy mennél hamarébb ezen fogyatkozás helyre hozattasék és superintendentialis curator confirmáltassék. Én ugyan Dunántúl való Ven. superintendenciába igen esmeretes nem vagyok, mindazonáltal sok érdemes embernek opiniójokbul csak azt itilhetem, az úr Chernel László uram mind activitasára s mind minden circumstantiáira nézve ezen bajos hivatalra alkalmatos lészen; hogy Chernelházán lakik, a sem insuperabilis akadály, mert sopronyi postán veheti az úr a leveleket s correspondeálhatni véle. Vegye azért szívére Tiszt. jó uram azon superintendenciának azon szükségét (mert ha több baj nem volna is, az is elég és nagy kárt hozható baj, hogy nem tudunk ott directe kivel correspondeálni), méltóztatassék mind Chernel László uramat az felvállalásra, mind más külső és belső érdemes rendeket ő kegyelme constituálására disponálni. Oly itilettel is vagyok, hogy mind belső, mind külső érdemes rendei az Ven. Transdanubiana superintendenciának megnyugosznak Chernel László uram érdemes személyén; hanem attúl itiletem szerint majd legjobban tartok, hogy maga fogja nehezen felvállalni, mindazonáltal, ha mindenfelől premáltatik, azt is csak reménlem, Isten házához való szeretetibül resolválni fogja ő kegyelme magát, melyre nézve magam is ezen al-

¹ U. o. X. 2997. Vay Ábrahám levele Chernel Lászlóhoz. Zsolcza, 1760. jún. 12.

kalmatossággal irtam ő kegyelmének, reménlem, leszen sikere...¹

„Épen elég pro hic et nunc, ha Chernel uram levelét vette az úr, mert a többi is csak azt válaszolta volna az úrnak a curatorság dolgában, a mit maga Chernel uram; az ő kegyelme mentségei, meg kell vallani, helyesek volnának, ha többen is volnának ő kegyelméhez comparabilisek autoritasra. experienciára és zelusra nézve, de holott nincsenek, maga megítélhetné ő kegyelme, hogy magára nézendő volna a curatorság, mert az említett kvalitások nélkül semmit sem ér a curator, ha Jéruszálembé lakik is; emlegetett ő kegyelme nékem némelyeket, de némelyik pesti prokátor és a maga hivatalát, nem tudom, elhagyja-é az eklézsiák dolgaért, némelyik igen ifjú ember és az ilyenszinű dolgokban nem versatus, némelyik viszont más defectussal küzködik, melyről most többet nem szölok. Chernel uram félre való lakása, való, hogy bizony nagy akadály, de hát mit csináljunk? mert én más expedienst nem tudok; ha Isten ő kegyelmével szembe juttat Pesten, talán vehetjük ő kegyelmét valamire, mert magamnak is oda hallasztott (!) ezen materiában, de ahöz nekem is úgy volna nagyobb reménységem, ha az úr consiliarius Darvas uram is jelen lenne (amint ajánlotta magát egy levelében), a mellett pedig az úr is adandó válaszában lelkére támasztaná. Incompatibilének tartja ő kegyelme a superintendentialis curatorságot a Szondiana fundatiónak inspectiójával, de én azt tartom, hogy ha most mindnyájan együtt lehetünk Pesten, úgy regulázhatjuk a dolgokat ő kegyelme T. superintendens Torkos uram és a Csejteianus successorok között, hogy legkisebb repugnantia sem lesz a két curatorság között. Úgy engem sem kellett volna a curatorságra candidálni az urral Dobozi urammal együtt, mert én is szinte úgy Szondianus curator voltam², mint Chernel uram, de én azzal nem is menttem magamat...³

Hiáavaló volt minden biztatás. Nemcsak Chernel vonakodott, hanem főleg a dunántúli papság, és így hajótörést

¹ U. o. X. 2998. Vay Ábrahám levele Torkos Jakabhoz. Zsolcza, 1760. jún. 12.

² Itt egy kis anachronismus van. Dobozi Mihály és Domokos Márton ugyanis az 1750. jan. 17-én megejtett főgondnok-választáson voltak együtt jelölve, amikor Domokos már csak azért sem lehetett még a Szondy-Kenessey-alapítvány gondnoka, minthogy az alapítványt tevő végrendelet is csak 1752. márcz. 28-án kelt.

³ Az említett levéltárban X. 3009. Domokos Márton levele Vay Ábrahámmal. Debreczen, 1760. júl. 31.

szenvedett az egész actió, amint kitűnik némely 1765-iki levelezésekből, kivált itt közlendő részleteikből.

„Méltóztatik az úr magát reflectálni. minemű levelet irtunk volt az Tekintetes urak Pozsonyból való elmenetelek alkalmatosságával Tisz. sup. int. Torkos Jakab uramnak az azon a részen választandó főcurator iránt. Ezen levél párját én az úrnak Chernel uramnak is megküldöttem az úr Tekintetes Ráday Gedeon uram javallásából. Mit válaszol ezen dolog végett, hozzám irt leveléből excerptáltván, formaliter itt accludálni kívántam, hogy láthassa a Tekintetes úr is, mit lehessen remélnenünk azon levél foganatja iránt? Nem tudom, az urak vettenek-e említett T. Torkos uramtól valamely választ? . . .”¹

„T. superintendens uramnak az uraimék által irtott levél felől csak kegyelmedtől hallok, és másként T. superintendens uramtól mindeddig abba semmit nem is tudok; jó szándék az uraktól, de ezen V. superintendentiabéli belső subjectumok arra nehezen mennek, hogy saecularis curatort választsszanak, mert magokat elegendőnek tartják, akik praescribálni kívánnak, hogy ennek szolgálatjára vagy segítségére nem szorulnának, amint ezt T. Kun senior és generalis scriba uram declarálta néhai Kazai István uramnak irtott levelében, melynek párja Domokos Lajos uramnál meglészen, ha szintén néhai Domokos Márton úr az originaléját Kazai uramnak visszaadta volna is; ha pedig választanak is, ex circumstantiis úgy erányzom, hogy olyat kívánna Kun uram, qui est etc . . ., ki szemhunyva nézné nemcsak az emberi gyarlósággal született, de még czébéresebb vétkeket is. Azt pedig az uraim ne gondolják, hogy én valamely passióból szólanám, mert én elébb is mind ebben magamat declaráltam s mind abba is excusáltam, hogy curator nem lehettem s nem is lehetek, azt igaz és valóságos ratiókkal demonstrálván, ha szintén némelyek az uraimék közül reám czéloztanak vagy czélozhatnak is; én elébb is projectáltam saecularis curatornak s most is projectálok Soós István uramat, és ha kegyelmed az uraknak írni fog ezen dologban, ő kegyelmét recommendálhatja.”²

Bizonyos ezekből a levelekből és összevetésökből, hogy a Kenessey István halála utáni interregnum nem a választáshoz szükséges kevés időig, hanem még tizenöt év multával,

¹ U. o. XI. 3420. Nagy Sámuel levele Szathmári Király Györgyhöz. Bécs, 1765. ápr. 26.

² U. o. XI. 3421 és 3438. Részlet Chernel Lászlónak a Nagy Sámuelhez irt leveléből.

1765-ben is tartott, valamint az is, hogy Chernel László sem mint Kenesseynek közvetlen utódja, sem pedig 1760-tól nem volt főgondnoka a dunántúli kerületnek, és aligha lett 1765-ben is azzá. Valószínűleg egyáltalában nem is viselt főgondnoki tiszteletet, mert ha az ismét megismét megújuló sürgetések végre is rábírták 1765-ben vagy valamelyik hozzá közel eső évben főgondnokválasztásra a dunántúli papságot, ő méltán föltehetőleg akkor is vonakodott ez állás elfogadásától.

Így tehát körülbelül a Cherneltől ajánlott Soós István-nak a megválasztatása szüntette meg az interregnumot. Őt tényleg szintén említi a főgondnokok névsora, és pedig 1770-től 1775-ig terjedő működési tartammal. Meglehet, hogy helyesen van a kezdő év megállapítva, legalább nem tudok ellene semmit se felhozni, de az utóbbi 1775. év már semmiesetre sem felel meg a valóságnak, mivel id. Ráday Gedeon (akkor még se gróf, se báró) már 1774-ben említették főgondnokul.¹ Széke aztán csak halálával ürült meg, tehát nem, mint a névsor jelzi, 1791-ig, hanem 1792-ig töltötte be. Nem tartom ugyan teljesen kizártnak azt sem, hogy Soós István se viselte a főgondnoki tiszteletet, hanem egyenesen Ráday Gedeon választotta meg rá valamelyik évben 1765 és 1774 közt.

Ezt is bizonyosan eldöntheti valaki olyan, akinek keze-ügyében van a dunántúli egyházkerület levéltára, és aki aztán egész teljességében összeállíthatja a hiteles névsort és a helyes évszámokat.

A tiszáninneri kerületre nézve módomban állván ugyanez, az egyetemes névtárban közlött névsorral szemben alkalmat veszek magamnak a helyes névsor kimutatására. A névtár a következő névsort adja: Vay Ábrahám 1735—1735.², Vay István 1735³—1801., Vay József 1801—1824., gr. Teleki József 1824—1860., id. Vay Miklós br. 1860—(1894). Ezzel a rendkívül hiányos és hibás névsorral szemben ez a hiteles és teljes: Döry András 1734—1735., Vay Ábrahám 1735—1762., Szathmáry Király György 1763—1775., Kácsándi László 1775—1777., Vay István 1777—1788., Patay József 1788—

¹ U. o. XV. 5419. sz. oklevélben.

² és ⁴ Ez a szám egyszer fordul elő az Egyetemes Névtárban és valószínűleg sajtóhiba lehet.

³ Az Egyetemes Névtár szerint gr. Teleki József mellé választott segéd-főgondnokká, pedig Vay József mellett viselte ezt a tiszteletet, akinek aztán utódja is lett.

1796., Vay József 1796—1821., Lónyay Gábor⁵ 1821—1824., gr. Teleki József 1824—1855., id. Vay Miklós br. 1860—1894.

Érdemes volna összeállítani még az erdélyi ref. egyház főgondnokainak névsorát is, amely persze sokkal hosszabb lenne emezeknél, de semmiesetre se volna érdektelen és haszontalan dolog vele foglalkozni.

Sárospatak.

Zoványi Jenő.

A GYERMEKKERESZTSÉG.

Az 1905. év őszétől kezdve a baptisták is hazánk bevett vallásfelekezetei közé tartoznak. Ők is az evangéliom alapján állanak, mint mi. Szerintük is az Isten igéje a hit és élet egyedül biztos alapja, törvénye, szabályozója, mint szerintünk. A kegyelemből hit által való megigazulás az üdvösség útja-módja náluk is, mint nálunk. A lelkiismeret szabadságának ők is épp oly védői és tisztelői, mint mi. Velünk együtt ők is protestánsok hát, sőt evangéliomi keresztyének is.

De mégis ép az evangéliom alapján van köztünk és közöttük eltérés. A sok kisebb jelentőségű eltérést nem is említve, a legfontosabbat, a gyermekkeresztség felfogásában álló eltérést kívánom itt most rövidesen megvilágítani.

Ők ugyanis a gyermekkeresztséget nem gyakorolják, mert helytelennek és jogosulatlannak tartják. Arra támaszkodnak, hogy Jézus a gyermekek kereszteléséről nem szól, s hogy az apostoli iratokban sem találnak erre vonatkozó rendelkezéseket. Hivatkoznak még különösen Márk evangélioma 16. része 16. versére is, a melyben Jézus azt mondja: *A ki hiszen és megkeresztelkedik, üdvözüül.* Ez alapon azt vitatják, hogy a hit nemcsak feltétlenül szükséges kiegészítője, hanem egyenesen megelőző feltétele és alapja a keresztségnek. Minthogy pedig a kis gyermekben még nincs meg a hit, hiszen azt sem tudhatja még, hogy Isten van felette, hogyan bizakodhatnék hát benne, azért a gyermekek megkeresztelését helytelennek tartják.

Vegyük először is Jézus e mondásának értelmezését. Sokszor van úgy az ember, hogy a mit hall vagy olvas, első tekintetre teljes, tökéletes igazságnak látja, de közelebbi vizsgálatnál kitűnik, hogy téved. Ezzel a mondással is így vagyunk.

Teljesen igaz, hogy ez a mondás döntő igazságot tartalmaz. Teljesen igaz, hogy a keresztség hit nélkül mit sem ér. Az is igaz, hogy e mondásban a hangsúly csakugyan a hiten van, mert a mondat második fele azt mondja: *A ki pedig nem hisz, elkárhozik*. Csakhogy azt is tudnunk kell, mire vonatkozik ez a kijelentés.

A Szentírás minden mondását, Jézusnak és az apostoloknak abban található minden kijelentését csak akkor érthetjük meg helyesen, ha azokat a körülményeket, a melyek közt mondattak, azokat a viszonyokat, a melyekre vonatkoznak, szem elől nem tévesztjük. A gyümölcsöt, ha leszakítva a kezébe adják, sokszor a gyümölcsök legjobb ismerője sem ismeri fel, de ha a fáján látja, biztosra megmondja, miféle. Minden egyes mondást is csak a viszonyok alapján érthetünk meg igaz valóságában.

Csak egyetlen példára utalok. Hányszor félremagyarázták már, hányszor fordították Jézus ellen azt a mondását, melyet a kánai menyegző alkalmával anyjához intézett: *Mi közünk egymáshoz, asszony!* (János 2. 4.) Az ember csakugyan szinte megdöbben a hallására. Szinte hajlandó a szeretet megtestesülését szeretetlenséggel és hálátlansággal megvádolni. Pedig e mondás nem a szeretetlenségnek, nem a hálátlanságnak, hanem a legtisztább messiási öntudatnak a kifejezése. Vele Jézus az ellen tiltakozik, hogy a messiási méltóságot igazoló csodatételnek a végzésére a vérségi kapesok révén ha a tulajdon édes anyja is befolyást gyakoroljon. Mert a megváltói munkálkodás minden egyes jelenségére egyedül csak a mennyei Atya akarata és intése a döntő. Erre utal, mikor azt mondja: *Nem jött még el az én óráim!* A mi tehát a messiási munkálkodást és annak bármely jelenségét illeti, arra vonatkozólag csakugyan azt kell Jézusnak mondania: *Mi közünk egymáshoz, asszony!* Itt, e téren, az isteni hatalom és képesség mutogatásának a terén a te anyai jogod megszűnt, itt egyedül csak Isten rendelkezik.

Így vagyunk azzal a mondással is, mely a hitet és a keresztséget összeköti. Nem szabad felednünk, hogy az első keresztyének, a mint az másként nem is lehetett, mind felnöttek voltak. Ez a kijelentés tehát abban a korban, melyben a keresztyénség alakulóban volt és terjeszkedett, egészen természetes és helyénvaló volt. A keresztyénség terjesztésének egyetlen eszköze a tanítás vagy írásmagyarázás és kifejtés volt. Ezt úgy Jézus, mint az apostolok is a nyilvános összejövetelek alkalmával templomokban vagy más helyen történt összejöveteleken tartották. A ki meghódolt a hirdetett igazság-

nak, a ki elfogadta az új valláserkölcsei szempontokat, az hitéről vallást tett és azután megkeresztelkedett. S ezzel a Krisztusban hívők közösségébe való felvétele be volt fejezve. De nem szabad felednünk, hogy abban a korban, a térités korában nem gyermekekből, hanem felnőttekből alakultak az egyes gyülekezetek. Az a mondás tehát helyesen csak kortörténeti alapon érthető és magyarázható meg, s belőle csakis ez alapon vonhatók következtetések. E következtetések pedig semmikép sem érvényesíthetők a gyermekkeresztség jogosultsága ellen.

Azt azonban el kell ismernünk, hogy a gyermekkeresztésnek egyenes elrendelését az újszövetségi szent iratokban sehol sem találjuk meg. Mert hiszen gyermekek kezdetben egyáltalán nem csatlakoztak a Krisztushoz és az apostolokhoz. Vannak ugyan helyek, a melyek arról szólnak, hogy valaki háznépéstől megkeresztelkedett, de gyermekekről kifejezetten itt sincs említés. Így az Apostolok cselekedeteiről szóló könyv 10. fejezetében Kornélius háza népének a megkeresztelkedéséről olvasunk. Hasonlóképp Lidiának (16. 15), a filippibeli börtönőrnek (16. 33), a korinthusi zsinagógafőnek, Krispusnak (18. 8) az egész háznépe is megkeresztelkedett. Nem igen tehető ugyan fel, hogy egy egész háznépben gyermekek egyáltalán nem voltak, vagy ha voltak is, csak a felnőttek keresztelkedtek meg, de mert nincsen róluk külön is szó, ám hagyjuk ezt a kérdést eldöntetlenül s mondjuk, hogy gyermekek kereszteléséről még itt sem olvasunk.

Hogy a keresztyén gyülekezetekhez gyermekek is tartoztak, azt az Apostolok Cselekedetei 21. részének 5. és 21. verse kétségtelenül bizonyítja. Az 5. versben azt olvassuk, hogy a tyrusi gyülekezet tagjai Pált és utitársait a tenger partjára kikísérték. Köztük voltak asszonyok és gyermekek is. A 21. versben pedig arról van szó, hogy Pál nem engedte a zsidókeresztyén szülők gyermekeit körülméltetni. Teljes joggal tehetjük hát fel, hogy ha nem engedte őket felvétetni a zsidók vallásos közösségébe, akkor a keresztyén gyülekezet tagjainak tekintette őket. Ennek azonban az volt az előfeltétele, hogy meg legyenek keresztelve, vagyis a Krisztushoz való tartozásuk kétségtelen legyen. E két adat bizonyító erejét is nagyon meggyöngíti azonban az, hogy kifejezetten itt sincsen szó a gyermekek megkereszteléséről.

Azt azonban minden elfogulatlan embernek el kell ismernie, hogy a gyermekeket is megkeresztelhatték. Hiszen Péter apostol pünkösdi híres beszédében egyenesen arra hívja fel a jelenlevőket, hogy mind egyikig keresztelkedjenek meg (Ap.

Csel. 2. 38). Ott pedig gyermekeknek is kellett lenniök, mert a zsidók az ünnepekre a gyermekeiket is magukkal vitték a templomba s mert különben az a roppant szám is szinte érthetetlen, a melylyel az első keresztyén gyülekezetet megalapították. De azért még erre a természetes feltevésre sem építhetünk egész biztossággal, mert gyermekekről még itt sincs kifejezetten szó.

Felhozhatnók azt is, hogy az első hívők szemében a keresztség, mint vizzel való leöntés, nem valami nagy jelentőségű dolog volt. Bizonyítja ezt maga Pál apostol is I. Kor. 1. 13—17-ben, a hol felsorolja mindazokat, a kiket Korinthusban maga keresztelt s a hol egyenesen kijelenti azt is, hogy az ő hivatása nem a keresztelés, hanem a hitébresztés, a lélekkel való keresztelés. Mert a Krisztus hiveinél egy új, tiszta lélek birtoka a fő. Ennek a léleknek a birtoka azonban nem függ össze a keresztséggel. Apostolok Cselekedetei 8. 16 világosan bizonyítja ezt, mert a keresztségtől elmaradt az új, isteni lélek birtoka. De bizonyítja a szerecsen embernek (Ap. Csel. 8. 25—40.) és Kornélius háznépének az esete is (Ap. Csel. 10.), a mely helyek arról tanuskodnak, hogy a keresztséget ép azért szolgáltatták ki, mert az isteni lélek birtokát az arra vágyóktól elvitatni nem lehetett.

S e mellett álljunk meg. Mert ebből világos, hogy a keresztyénség nélkülözhetlen feltétele nem a keresztség, hanem egy sajátos, új lélek birtoka. Vagy, a mint azt Jézus mondta, nem a vizzel, hanem a lélekkel való keresztség. Ez az oka, hogy Jézus vizzel sohasem keresztelt (János 4. 1—2.), de lélekkel annál többet keresztelt meg. Ez az oka, hogy Pál apostol sem a vizzel való keresztséget tekinti az apostoli hivatás főteendőjének, hanem a lélek átváltoztatását (I. Kor. 1. 17.). A kiben tehát megvan a tiszta, szent, az újjászült isteni lélek, a mely az embert testben és lélekben ártatlan életre képesíti, attól a keresztség meg nem tagadható. Már pedig a gyermekben ez a lélek megvan.

Magával Jézus szavaival igazolhatjuk ezt. Úgy, hogy ha felteszszük azt a kérdést, van-e egyáltalán jogosultsága a gyermekkeresztségnek és ha van, ez a jogosultság Jézus szavain, a Szentírason, avagy csak az egyház szokásán alapul-e? akkor e kérdésre határozottan azzal felelhetünk, hogy a gyermekkeresztség jogosultsága Jézus szavain és a szentírason alapszik.

Márk evangélioma 10. 14-ben azt mondja Jézus: *Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket és ne akadályozzátok őket, mert ilyeneké az Istennek országa.* E mondás ugyan nem a

keresztségről szól, de keresztségre is vonatkozik. Mert a keresztség a Krisztushoz való csatlakozás szándékát és tényét fejezi ki. A ki meg nem kereszttelkedik, ha lélekben Krisztussal tart is, nem adta jelét a veletartásnak. Pál apostol szerint a keresztség a Krisztus tagjaivá teszi a benne hívőket (I. Kor. 12. 13., Gal. 3. 27., Kol. 2. 12. stb.). Az is rendeltetése a keresztségnek, hogy bennünket a Krisztus halálának részeseivé tegyen, vagyis hogy a mint Krisztus meghalt a bűnnek, mi is haljunk meg a bűnre nézve és éljünk a Krisztussal együtt, igaz, szent, örök életet (Róma 6. 3—6.). Mindkét szempontban az a fő, hogy a Krisztussal egyesüljünk. Ha pedig a keresztség a Krisztussal egyesít, akkor attól elzárni senkit sem szabad. Nem szabad még a kis gyermeket sem, sőt a kis gyermeket még kevésbé, mint a felnőtt embert.

E mondással ugyanis, *mert ilyeneké a mennyek országa*, Jézus világosan kijelentette, hogy a gyermek lelkülete felel meg egyedül azon követelményeknek, a melyekhez az Isten országának elnyerése kötve van. Jézussal szemben pedig az Isten országára való jogosultságnak semmiféle más feltételét felállítani nem szabad, mint a mit ő maga felállított: a tiszta, igaz, ártatlan lelkületet, a teljes odaadást, a mi egyedüli előfeltétele a keresztségnek is.

Hiába hivatkoznak arra, hogy a gyermeket azért nem lehet megkeresztelni, mert nincs meg benne a Jézus által is megkívánt alapfeltétel: a hit. Mert hiszen mi a hit? Az Isten-nel egybeforrott lélek természetes állapota s mint ilyen, a tiszta, vagy a megtisztult lélek jellemzője. Istenével összeforrott lélek hit nélkül el sem képzelhető, mert hiszen ez az összeforrás maga a hit. A hittel tehát együtt jár a szentségnek a lelke, a mely magát Jézust is Isten fiának igazolta (Róma 1. 3.), s a mely valóban Istennel fűz össze (Róma 8. 11., 14., 16. stb.). E lélek nélkül nem vagyunk Isten fiai, e nélkül csak a régiek vagyunk, ha mindjárt meg vagyunk is keresztelve, mint a hogy azok a Fülöp által megtérített s megkeresztelt emberek is a régiek maradtak (Ap. Csel. 8. 16.; v. ö. 19. 5—8), mert nem vették még az új lelket, a megújulásnak, a tisztaságnak, ártatlanságnak, gyermekiességnak a lelkét (János 14., 17., 15., 26., 16. 3., II. Tim. 1. 7., I. Kor. 3. 16., Róma 8. 13. stb.).

Magát Jézust hívhatjuk e tekintetben tanuságnak, a ki a tanítványok ama kérdésére: *kicsoda nagyobb az Isten országában?* azt feleli egy magához hívott gyermekre mutatva: *Bizony mondom nektek, ha meg nem változtok és olyanok nem*

lesztek, mint a gyermekek, be nem mentek a mennyek országába! (Máté 18. 3.). A mit a felnőtt emberben egyedül csak a hitet termő és nevelő új lélek eszközölhet, az a lelkiület, a tisztaságnak az a mértéke a gyermekben már megvan. Jézus nem a keresztségre, hanem a szív tisztaságára, a lélek megújulására fekteti a súlyt. Azért mondja a nála az üdvösség útja után tudakozó Nikodémusnak nemcsak azt, hogy keresztelkedjék meg, hanem hogy a vízzel való keresztséget ki kell egészítenie a lélekkel való keresztségnek, az újjászületésnek is, csak akkor számíthat az ember Isten országára.

A lélek tisztasága hát a fő. De ez a tiszta lélek a gyermekben már megvan. Megvan különösen akkor, mikor a rossz példa és az istentelen környezet hatása még nem rontja meg. A felnőtt ember csak nagy küzködéssel, nehéz újjászületéssel juthat odáig, a hol a gyermek van. Ez az oka, hogy a felnőttnél a keresztség mellett még a hitet is meg kell követelnünk, de a gyermeknél a hitnek megfelelő ártatlanság, büntelenség állapota megvan s így a keresztségnek semminemű akadálya nem lehet.

Persze itt felvethetnénk az eredendő bűn elméletét, mely szerint már a gyermek is bűnben fogan és bűnben születik. Ez elmélet azonban nem sokat nyom a latban, mert a felnőtt ember sem merőben szent, még a legkomolyabb megtérés és a legőszintébb hit mellett sem. Ember nem lehet szent soha, nem is volt az egyetlen Jézust kivéve, a kiből születése után és daczára sem vesztett semmit az Isten képét viselő lélek a maga eredeti tisztaságából és szeplőtelenességéből. De az bizonyos, hogy a hittel épp azt az állapotot akarjuk jelezni és elérni, a mit a gyermek magával hoz a világra, hogy az ember ismét épp oly mentes legyen a személyes bűnöktől, mint a milyen mentes az a csecsemő, a ki gonoszt még se nem gondolt, se nem cselekedett.

De még egy komoly érvet hozhatunk fel a gyermekkeresztség jogosultsága mellett. Azt, a miről Pál apostol az I. korinthusi levélben szól. Itt a 7. részben azt fejtegeti, hogy a hívő házaspárban a hitetlen is megszentelődik. S ebből következteti, hogy *a gyermekek is, kik eddig tisztátalanok voltak, most szentek* (I. Kor. 7. 14.). Nem azért szentek pedig, mert meg vannak keresztelve, hanem mert a hívő szülőben a gyermekek is megszentelődnek. A hívő szülőben lévő új, szellem ugyanis a gyermekbe is átplántálódik. A hívő szülőben megvan a kezeség arra, hogy gyermekét is Isten felel-mében, szeretetében, hűségében neveli fel és igyekszik megtartani. És a mint János apostol mondja I. János 5. *A ki szereti*

a szülőt, szereti annak szülöttét is. Isten, ha másért nem tenné, a szülő hitéért és ragaszkodásáért a gyermeket is felveszi, magához öleli. Ezért hát a gyermekeket nem szabad a Krisztussal való egybeforrásban megakadályozni, hanem a gyermekkeresztség gyakorlásával teljesíteniük kell az Úr ama parancsát: Engedjétek a gyermekeket hozzám jönni és ne akadályozzátok őket, mert ilyeneké az Istennek országa!

Raffay Sándor.

SWEDENBORG MINT PHILOSOPHUS.

Vegyünk kezünkbe egy philosophia-történetet, — akár melyiket az elterjedtebb kézikönyvekből, — valamennyi hiányos. Egyikben sem találunk fel két nevet, kiknek viselői az emberi gondolkodás történetében mély nyomokat hagytak hátra. Az egyik Pál apostol, a másik Swedenborg.

Hogy Pál tanrendszerében egy nagy conceptiójú világnézet töredékei feküsznek s hogy ennek részleteit már a theol. tudomány fel is dolgozta: közismert tény. És hogy ezt egyetemes philosophiai oldaláról felfogva még ez ideig senki be nem illesztette az emberi gondolkodás történeti keretei közé, abban igaz, hogy nagy része van e világnézet vallás-erkölcsi jellegének, de talán méginkább annak, hogy e tanok közvetlen befolyása az egyházi élet kialakulásában szívódván fel, a theol. tudomány, respective a ker. egyház története Pál apostol alakját teljesen lefoglalta, kisajátította.

Így járt Swedenborg is. Egy nagy arányú erkölcs-bölcsészeti rendszert alapított, mely annyira át meg át van szöve hitbeli vonatkozásokkal s héber symbolumokkal, hogy egyetemes bölcsészeti jellegét elfödi a homályos vallási álmódzás, úgy hogy e rendszer sok kisebb tehetségű ember lelkén keresztül szűrődve, egy rajongó sectát alapított az „Új Jeruzsálem“-i egyházban.

A bölcsészeti alap azonban mindkettőnél figyelemre méltó. Pál apostolt másorra hagyva, most kísértjük meg bebizonyítani, hogy Swedenborgnak az újkori philosophia történetében eddig nem méltányolt rendszere bir azon jelleggel és értékkel, hogy az emberi gondolkodás történetének keretei közé bátran beilleszthetjük.

Swedenborg papi családból származott (szül. 1688.) s fejlődő lelkének első benyomásait mély vallásos házinevelés-

ből nyerte. Azt mondta apja, az öreg svéd püspök, hogy: „Manó fiannak ajkairól úgy ömlöttek a szent és bámulatra méltó beszédek, mintha az angyalok szóltak volna a gyermek szájával“.

Az ifjú szellemének fejlődése azonban más irányt vett. Matematikát, bányászatot, chemiát, általában természettudományokat tanult Úpsalában. De nem ez a fontos, hol, hanem az, hogy mikor? Tehetségének kibontakozása beleesik a titáni e-zmeknek abba a légkörébe, mely a XVII. század végén s a XVIII. elején rabul ejtette a lelkeket.

Harwey vérkeringés-tana, Newton egyetemes nehézkedési törvénye, Malpighi a természetet parányokra bontó fölfogása, Linné korszakos rendszere, Leibnitz és Wolff módszerei, Locke empirismusa stb.¹ stb. . . . mind egy-egy hatalmas mennykőcsapás voltak az addigi természettudomány roska-tag csarnokába.

E mennykőcsapások azonban nemcsak a tudomány csarnokait, hanem a templomok kupoláit is érték.

Locke után az angol deisták vérszemet kaptak. Toland J., Cooper Ashley a Szentírásnak az új felvilágosultsággal ellentmondó tanait kiközösítették a keresztyénség lényegéből; Collins Antal keresztapjává lesz a „szabadgondolkodás“-nak; Tindal M. a természet-vallást hirdeti. Mindnyájan az ész és a kijelentés közt egy áthidalhatatlan ürt látnak s a keresztyénséget észszerűtlennek nyilvánítják.

Swedenborg korának tudományát csodálatos terjedelemben felfogta. A chemia, ásvány- és bányatan köréből rengeteg terjedelmű műveket írt 54 éves koráig. Hozzá értő emberek azt mondják e könyvekről, hogy oly széleskörű természettudományi szakismerettel írvák, miszerint egy egész tudós collegium kellene azok megbirálásához.

Kir. tanácsos volt már 28 éves korától fogva s anyagi gondoktól menten, de szakadatlan tanulással töltve idejét, 31 év alatt beutazta egész Európát. 1743—1745 között lelki világában egy csodálatos átalakulás ment végbe. A Szentírás olvasása közben lelkének rendkívüli elragadtatását érezve a bibliának és az egész mindenségnek egy új, szellemi értelme tárult fel előtte.

Hadd mondja el különben ő maga, hogy miben áll lelkének ez „illuminatio“ ja.

„Az Úr által szent hivatásra lettem kiküldve. Hiven és szentül bizonyítom, hogy az Úr előttem saját maga megjelent,

¹ Emerson: Az emberi szellem képviselői 72. old.

lelkemet megvilágítván lehetővé tette, hogy én mindazokat, a mik a szellemi világban vannak, láthassam. Ezen különös kegyben nem érdemeimnél fogva részesülök, hanem mert minden keresztyénnek lelkiüdvössége függ attól, hogy ez igazságok a földön elterjedjenek.“

Midőn megkérdezték tőle, hogy e szent hivatásra miért ép egy tudóst szemelt ki az Úr, azt felelte:

„Azért, hogy a szellemi igazság a mai kor felfogásához képest észszerűen taníttassék; továbbá azért, mert e szellemi igazságok a természettudományi igazságoknak megfelelnek és azoknak alapját képezik.“

Lelki illuminatiója után kir. tanácsosi állásáról lemondott, hogy egészen isteni küldetésének szentelhesse magát. Fize-tését azért még 30 évig, életének végeig húzta (1772). Eleinte nem zárkózott el teljesen a közügyektől, az 1751-iki orsz. gyűlésen — monda Hopken — a legalaposabb pénzügyi elő-terjesztéseket ő készítette. Általában egy papos külsejű, sze-rény, egészséges öreg úr volt, ki zajtalan magányában szövö-gette álmait s irogatta könyveit az „Állatország“-ról, az „Emberi lélek mivoltá“-ról, az „Égről, pokolról és a szel-lemek világáról,“ és a „Valódi keresztyén vallás“-ról stb. . . stb. . .

Ha, midőn a hypnosis és telepathia, suggestio és auto-suggestio tünetei napról-napra bámulatba ejtik még a tudósokat is, nehéz dolog az ő lelki elragadtatásáról rövid és biztos ítéletet mondani. A felvilágosodásnak akkori hívei kinevették, telepathikus eseteit Kant meséknek tartotta, de szándékos ámitást szemére vetni mégsem lehetett. Annyi bizonyos, hogy ő hitt látásaiban s meg volt győződve tanainak igaz-ságáról.

Minket most csak ez utóbbiak, t. i. a tanok érdekelnek s ezek is csak annyiban, a mennyiben philosophiai jellegűek és értékűek.

Ahol bölcselkedik, mindenütt az a főtörekvés érzik ki szavaiból, hogy a deistákkal, rationalistákkal szemben meg-védje a kijelentést. illetve összhangba hozza azt a látható természeti világgal s annak tudományával.

Félszégeit leszámítva, az volt ő a deistákkal szemben a maga idejében, a mi ma az evolutiós rendszerek, illetőleg Herbert Spencer agnosticismusával szemben Drummond és Balfour törekvése. És ezen jognál fogva illeti őt hely az új-kori philosophia történetében.

Egy oly rendszer lebegett szemei előtt, mely a termé-

szetnek minden törvényét és a szellemi világnak minden nyilvánulatát egyetemes világnézlette foglalja össze.

Módszere föltétlenül analitikai. A terjedelmes, összetett testeket kisebb és egyszerűbb testecskékké szedi szét, hogy azoknak kisebb és egyszerűbb működéséből, megismerje a nagyot, az egyetemet. A parány úgy szerepel előtte, mint a halmaz képviselője. „Minden földi és égi titoknak ez a kulcsa: szétbontani a nagyot s vizsgálni a vele egynemű parányokat.“

Bejelentették már ez elméletet az ó-korban, előtte hangoztatta épen Malpighi és mégis Swedenborgé. Mert ő fogta fel legerőteljesebben s ő alkalmazta legmerészebb egyetemes-séggel, sőt túlzással.

Titáni erőszakossággal feszegeti a „világ értelmé“-nek záros ajtaját.

Ezt a nagy mindenséget — szerinte — Isten nem abszolút semmiből, hanem önmagából teremtette. Teremtésének célja, hogy a saját képére és hasonlatosságára teremtett földi emberek mind a mennyország lakosai legyenek s egymást szeretve őt imádják.

Két világra különíti a mindenséget, az anyag és szellem világára, melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a test a lélekhez. Valamint a test nem csak hordozója a léleknek, hanem létezésének is jele, úgy az anyagi világ jele a szellemi világnak. A test jelenségei azért nyilvánítják a lélek jelenségeit, mivel annak minden tekintetben megfelelnek, azt tökéletesen symbolisálják. Ez a tétel nem csak a testnek formájára nézve, hanem annak összetételére s a testet szabályozó törvények és erők működésére nézve is fennáll. Ha most már teljesen megvilágítatik a test, azaz az anyagi világ és a lélek, azaz a szellemi világ közötti eme viszony: akkor a testnek, vagyis az anyagi világnak megismerése rávezet a léleknek, vagyis a szellemi világnak megismerésére.

Az anyagi és szellemi világ között általános érvényű ok és okozati viszony áll fenn, melyben a szellemi az ok, az anyagi az okozat. Miután tehát a szellemi világ eredményezte az anyagi világot, ez utóbbiból, mint az előbbinek közvetlen nyilvánulatából amaz tökéletesen megismerhető.

Ezen viszonyok és törvények kijelentése, alkalmazása és magyarázása képezték Swedenborgnak nagy életcélját, — az ő hite szerint — isteni küldetését.

Az ő világnézetében tehát a közönséges szemmel látható anyagi világnak minden jelensége nem egyéb, mint a szellemi világ principiumainak symboluma. „A természeti világ csak symbolikus kifejezése a szellemi világnak; úgyannyira, hogy

mikor valamely természeti igazságot fizikai és határozott hangalakokban akarunk kifejezni s e kifejezéseket egyszerűen csak a megfelelő szellemi kifejezésekre fordítjuk át: ez által mindig valamely szellemi igazságot vagy theologiai tételt hozunk ki a fizikai igazság, vagy törvény helyébe.¹

Ez Swedenborgnak „Képviselő- és Vonatkozás“- vagy még helyesebben „*Megfelelés*“-tana.

— Netovább! — mondja a keresztyén theologus, ez az eszme nem Swedenborgé, hiszen már Pál apostol is mondja: „a mi Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalmasága és Istensége, e világnak alkotmányából és a teremtett állatokból megértetvén, megláttatnak.“²

— Még régibb e tan! — vitatja a bölcsész. Tanította Plató s elidegeníthetetlen tulajdona a philosophiának, mert hangoztatta Lord Bacon is, hogy: „igazság és természet, csak úgy különböznek, mint a pecsét és lenyomata“.

— Nincs igazatok! — füzi hozzá az orientalista — ezek mindnyájan csak azt ismételik, mit az aegyptusi Thot (Hermes trismegistos) már a régi mythikus világban mondott: „A mi az égen, az a földön — földi alakban; és minden, mi a földön, az égben — égi alakban!“

S az elsőséget még sem nyeri el egyik sem. Sem a theologus, sem a bölcsész, sem az aegyptologus, mert — mint Emerson mondja — ez a gondolat „benne van minden költészetben³ példázatban, mesében, a jelképek s hasonlatok használatában s a nyelv szerkezetében“.

E tant azonban mégis Swedenborgénak mondjuk. Mert előtte senki e gondolatot ki nem aknáztta úgy, mint ő, ki azt tudományos tételül állítván fel, rendszerének, egész gondolatvilágának alapjává tette s azt alkalmazván Istennek igéjére, felismerni vélte a Szentírás belső értelmét ép úgy, mint a szellemi világ határtalan igazságait.

Isten igéje is — szerinte — a természeti és szellemi világ közötti „megfelelés“-tan értelmében iratott meg és azt csakis annak alapján lehet megérteni s csakis így kerülhető ki, hogy az ige se a tudományyal, sem pedig annak egyes részei egymással ellenmondásba ne kerüljenek.

Ez az új kijelentés, mely az Isten igéjének és az abban

¹ Swedenborg: Állatország I. kötet.

² Pál Róm. lev. I. r. 20. v

³ Miltonnál is előfordul ez alakban: „Hátha a föld csak árnyéka az égnek s mi a földet benépesíti az éggel, egyenlő — s több, mint a föld hiszi?“

fekvő igaz tanoknak belső értelméről szól, az Úr második eljövételére vonatkozó jövendölések beteljesülését képezi.

Hogy ebből aztán micsoda borzadalmas szentírás-magyarázatok kerülnek ki, arról embernek nincs fogalma. Előtte minden allegoria. A nap megfelel az Úr szellemének, a nap világgossága a szellemi igazságnak, a nap melegsége az isteni szeretetnek, a hold a hitnek, mert világgossága kevés, melege semmi. Külön jelentése van aztán itt mindennek: a szemnek, a fülnek, a szívnek, a fügefá ágainak, leveleinek, gyümölcsének, virágainak stb . . . stb . . . Feltalálható ez igemagyarázatokban az egykori kaballistikának minden furcsasága és szerelensége.

Ennek példákban való felmutatása azonban egy külön értekezés tárgya leend, mely Swedenborgot, mint theologust tinteti fel. Most maradjunk csak a bölcsésznel.

Ethikájáról keveset szólhatunk. Későbbi követői így formulázták erkölcsi nézeteit: „Hogy az ember az igazságokból jót merítsen, szükséges azokat szabad akaratból fölvenni és azok ne csak eszébe hatoljanak, hanem szerintök éljen is; szellemi kedélyének minden rostocskájával összefonva legyenek azok, mert különben az igazság nála czélt nem ér. Bűn, ha az ember Istentől eltávozik. Ez által kedélye elhomályosult és sötét lesz, mint a föld, midőn elfordul a naptól.“¹ Az erény tehát, vagyis „a jó élet abból áll, miszerint a rossz, mint Isten elleni véték kerülendő és az igazságosság, szeretet és Isten iránti mély tisztelet pedig gyakorlandó“.²

Érdekes az ő négy életszabálya, melyeket még illuminált állapota előtt vetett papírra; ezek a következők:

1. Isten igéjét olvasd szorgalommal és gondolkozzál fölötte.

2. Alkalmazkodjál az isteni gondviselés intézkedéseéhez.

3. Magaviseleted legyen illedelmes és lelkiismereted legyen tiszta.

4. Kövesd a parancsolatokat, felelj meg híven hivatásodnak és minden kötelességednek, egyáltalán légy hasznára a társadalomnak.

Swedenborg sectát alapítani sohasem akart. Az Új Jeruzsálem — mondja dr. John Ellis — nem felekezet, hanem az isteni igazságnak egy új kegyadománya minden felekezet és minden ember számára. Oly világnézletet akart ő teremteni a maga rendszerével, mely, mint az evangéliom, kovászszzerűleg

¹ Hitetlenség és kijelentés.

² Dr. John Ellis: Nyílt körlevél minden hitszónokhoz.

hasson át minden lelket, agyat, vallást és társadalmi szervezetet.

Rendszerének alapeszméje, mint első tekintetre látszik, lényegében nem egyéb, mint egy hasonlat. Egy véletlen ötlet kezébe adta az allegoriák kaleidoskopját s ezt letenni többé nem tudta. Alkalmazta törhetetlen kitartással mindenre. Vitte keresztül tűzön-vizen, csakhogy a hit és tudomány közötti, továbbá a Szentírásban levő belső ellentéteket kiegyenlítse.

Magas távlatból szemléli a dolgok összefüggését s míg korának deistái a hitet és a keresztyén kijelentést szétdarabolják, miként a keresztfeszítés alkalmával az Úr külső ruháit, Swedenborg keresi a belső egységet, a felső ruhák által takart belső „varrásnélküli köntöst“, mely szét nem osztható, lévén az felülről az aljáig teljesen összeszöve.

Az egész rendszeren azonban bizonyos mesterkélttség és erőltettség látszik. Nincs benne egy központi mozgató. Daczára, hogy Isten mindenütt jelenvaló, működése a túlságig van hangoztatva, ez mind csak szó, melyben nem lüktet az élet. A varrásnélküli köntösből hiányzik a *Krisztus!*

A kik könyveit áttanulmányozták, azt a bizonyosságot teszik, hogy elméjük iskolázódott, élesedett, erősödött azokon. Latin és svéd nyelven írta műveit, angolra mind le van fordítva, németre csak a fontosabbak. Fejtegetései gyakran tanulságosak, néha unalmasan részletezők, sokszor meg olyanok, mintha félrebeszélne. De legszertelenebb elragadtatásai sem szertelenebbek, mint a hogy életük végén Comte és Friedrich Nietzsche irtak.

Hogy öt valaki halála után 134 esztendővel a philosophok közé sorozza, ennek ő örülne legkevésbé. Rettenetes mód haragudott a bölcsészekre, kik szerinte „vipérák, baziliskusok, aspis-kigyók, aranyerek, mennykőcsapások, repülő kigyók, összeesküvők, nyeglék“ ... és ő mégis, a maga ellenére is bölcsész.

Az Úr Jézus szolgájának nevezte magát, követői halála után nem philosophiai iskolát, hanem egyházat alakítottak, de azért ő mégis, látnoksága daczára is ... bölcsész.

Bármint határozzuk meg a philosophiát; akár úgy, hogy az az igazság szeretete (etymologice), akár úgy, hogy a dolgok fölötti elmélkedés (Schwegler), akár, hogy a lét nagy titkainak kutatása (Pekár), akár pedig, hogy az egyes tudományok eredményeinek egy ellentmondás nélküli világnézletté való összefoglalása (Wundt) — Swedenborg mindenik szerint philosophus. Mert meg tudta figyelni a természetet, fel tudta fogni a benne rejlő nagy összhangot, a lét titkait kutatta, az igazságért rajongott s amennyit abból felfogni képes volt, azt

egy compact világnézletté foglalta össze s ezért őt hely illeti a philosophia történetében.

De meg: — a ki mennyei elragadtatásai közben 30 évig kir. tanácsosi fizetést élvez, a ki a parlamentben okos pénzügyi előterjesztéseket tesz, a ki könyveket ír s ad ki, a ki bársony ruhában, arany gombos pálczával végzi mindennapi sétáját az nem Messiás, az philosophus.

Ágoston Sándor.

T Á R C Z A.

AZ ANGOL ÚJ ISKOLAI TÖRVÉNYJAVASLAT.

Ha végigtekintünk az európai nagy nemzetek mai helyzetén, mindenütt mélyreható változásokat, illetve ezeknek előjeleit látjuk ezeknek életében. Az „új korszak“ című rovat ott szerepel a mi napilapjaink legtöbbjében, de talán még nagyobb jogosultsággal szerepelhetne a francia, orosz, angol lapok hasábjain. Angliában a mult januári választások eredményeként köszöntött be az új korszak, a mely alkalommal a tiz éven át uralkodó konzervatív-párt szinte példátlan vereséget szenvedett a liberális, illetve munkáspárttal szemben. Ott is ép oly „meglepetések“ voltak, mint nálunk a választások alkalmával. Maga a konzervatív-párt vezére, a nagy-eszű, a finom, előkelő angol gentleman mintaképe, Balfour is kibukott. Kibukott azonfelül a néhai nagy miniszterelnök egyik kiváló fia, a párt oszlopos tagja, Cecil Vilmos is. A liberális párt két nagy elvi jelentőségű jelszóval indult a küzdelembe: a free trade — szabad kereskedelem — és az 1902-iki education bill reformja. Amannak éle Chamberlain, emezé Balfour ellen volt irányozva.

Az 1870-iki Forster-féle iskolai törvény állította be az angol elemi iskolázás keretébe az ú. n. board school-okat, állami, illetve helyi hatóságok — school board — felügyelete alatti közadókból fenntartott felekezetenküli iskolákat, a melyekben azonban az ú. n. Cowper-Temple-féle clausula értelmében a bibliát, illetve a helyi hatóságok által kijelölt bibliai részeket — syllabus — olvastatták, illetve tanították. Ilyen iskolák azonban csak nagyobb városokban voltak, illetve vannak.

A vidéken az iskolák nagy része az anglikán egyház kezében volt. Ezek az ú. n. voluntary school-ok. Az anglikán egyházon kívül a róm. kath. és methodistáknak vannak isko-

lái. Angliában is előállott azonban az a helyzet, hogy az egyházak nem tudták a jó részben önkéntes adományokból befolyó eszközökkel iskoláikat fentartani, illetve fejleszteni. Az 1902-iki Balfour-féle iskolai törvény azon nagy elvi jelentőségű határozatot tartalmazza, hogy ezen felekezeti iskolák a közadók módjára kivetett és fentartott iskolai adókból — school rate — segélyeztessenek és a helyi politikai hatóságok — county council — felügyelete alá helyeztessenek. Az iskola azonban megtartotta *felekezeti* jellegét. Más felekezeti gyermekek az ú. n. „consciense clause“ értelmében a vallás-oktatás idején eltávozhattak az iskolából, sőt a nevezett törvény kimondja azt is, hogy bármely felekezet állíthat fel iskolát és igénybe veheti az illető forrásból származó segílyt, azon esetben, ha 30 iskolaköteles gyermeke van. Az angol nonkonformisták ezen Balfour-féle törvény ellen késhegyig menő harczot indították és azt lehet mondani, egyetemlegesen a passiv resistentia álláspontjára helyezkedtek, vagyis megtagadták az iskolai adó fizetését, mert a lelkiismereti szabadságon esett sérelemnek deklarálták, hogy ők más felekezeti iskola czéljaira fizessenek adót. Igen sok helyen, különösen a vidéken kisebbségben lévén, iskolát nem is állíthattak s így a nekik biztosított előjogot még ha akarták volna, sem vehették igénybe. A passiv resistentia következtében többen az ottani törvények értelmében fogságbüntetéssel sújtattak, a mi persze csak olaj volt az amúgy is fennlobogó tüzre.

Ép e rájuk nézve sérelmes iskolai törvény készítette az összes szabad egyházakat, hogy szinte páratlan vehemenciával vettek részt központi szervezetük, a free church council, illetve ennek helyi szervezetei útján a választási küzdelemben, a mely rájuk nézve oly fényes diadallal végződött. Több mint 200 nonkonformista képviselő jutott be a házba, a munkáspárt pedig ezen küzdelemben természetes fegyvertársa a liberális többségnek.

Alig hogy az új liberális kormány megalakult és a parlament megnyílt, mélyreható socialis reform törvényjavaslatok mellett benyújtotta az új iskolai törvényjavaslatot, a melynek tárgyalása most folyik a parlamentben és a mely mozgásba hozta a kedélyeket az egész vonalon. Az új, Birell közoktatásügyi miniszter által benyújtott törvényjavaslat egy tollvonással eltörölte az ú. n. voluntary — önkéntes — iskolákat és az alsóházban már hosszas vita után elfogadott egy klauzula kimondja, hogy 1908 jan. 1-től kezdve csak azon iskola ismeretik el nyilvános iskolának — public school — a mely a helyi iskolai hatóság felügyelete, gondozása alatt áll.

A felekezeti iskolai épületeket az állami megbizottak megbecsülik és vagy véglegesen átveszik, vagy évi bért fizetnek értük. Az iskolák tehát az állam, illetve a municipiumok felügyelete alá helyeztetnek. A törvény gondoskodik a hitoktatásról, de csak az ú. n. Cowper-Temple-féle klauzula értelmében, hogy t. i. ezekben a nyilvános iskolákban a bibliai oktatás engedélyeztetik az *iskolai időn belül*. A törvényjavaslat 4-ik pontja azonban a különleges felekezeti oktatást is engedélyezi heti 2 órán a tulajdonképeni tanítási idő előtt azon esetben, ha ezt az iskolába járó gyermekek szülőinek négyötöd része óhajtja. De ezen engedély csak legalább öt ezer lelket számláló városi területeken adható meg. Az ilyen különleges vallásoktatásra a tanító nem kényszeríthető és ennek költségeiről az iskolai hatóság nem gondoskodik. A tanító ennek értelmében semmi vallási vizsgálatnak alávetve nincs, semmiféle hitvallást aláírni nem tartozik és egyházi szertartásokon való részvételre nem kötelezhető. Nevezetes pontja e liberális iskolai törvényjavaslatnak az is, a mely kimondja, hogy a gyermek semmiféle vallásoktatáson való részvételre sem *kényszeríthető*.

Ezen lényegesebb „új korszakot“ inauguráló pontjai a törvényjavaslatnak több oldalról heves ellenállással találkoznak. A leghevesebben, szinte minden kompromisszumot visszautasítóan, agitálnak ellene a „high church“, vagyis az angol államegyház romanismus felé hajló része és a róm. katolikusok. Az előbbieknél szószerű London agilis, népszerű püspöke, Ingram, illetve a parlamentben Balfour és Wyndham, volt miniszterek. Mindjárt a benyújtás után egy nagy demonstráló gyűlést tartottak ezek az Albert Hallban, a melyen mintegy 12 ezer ember vett részt. A „Times“-ban és egyéb nagy angol világlapokban megindult a levelek áradata pro és contra, a vidéken mindenütt tüntető gyűlések, a parlamentben a világiak ajkán egész theologiai dissertatiók! De mindezen látszólagos nagy kavarodás daczára előre tudjuk, hogy az angol nagy nemzet bölcsessége meg fogja találni a helyes kivezető utat, azt t. i., a melyen minden túlzástól menten egy nagy lépéssel mozdul „előre“ az iskolának, e fontos nemzeti intézménynek fejlesztése, a *józan* liberalismus követelményeinek megfelelően. Igaz, hogy Angliában a parlament „mindenható“, mint mondani szokták, de ez a parlament szüntelen a nemzet szívén tartja a kezét és megérzi annak minden mozdulását és valóban nem cselekszik semmit ennek megkérdése nélkül. A mostani parlament arra nyerte mandátumát a nemzettől, hogy a konzervatív kormányzat alatt elha-

nyagolt *belső* intézmények kiépítésén és korszerű fejlesztésén dolgozzék. Az iskolai javaslat ellen is hát előreláthatólag hiába agítálnak az ottani retrográd irányzatok képviselői. Valóban élvezettel olvastam az angol parlamenti tárgyalásokat, azokat a nagyszerű beszédeket, a melyek világi emberek ajkairól a bibliai oktatás szükségessége mellett elhangzottak, még az agnosztikus elveket valló miniszterek és képviselők részéről is. A „bible teaching“ ellen csupán az anglikán túlzók és róm. katolikusok, no meg a munkáspárt azon töredéke harczol, a mely az iskolákban csakis a szekuláris tárgyaknak akar helyet engedni. Így az ellentétek találkoznak. Az anglikán túlzók szerint a biblia dogma, illetve káté nélkül nem ér semmit, illetve ez csak a szabadegyházak malmára hajtja a vizet, a Haeckel-féle filozófia alapján álló ultraradikálisok, az ú. n. Clarion-párti szocialisták szerint pedig a biblia elavult mesegyűjtemény.

De ezek mellett vannak olyanok is, a kik az iskolaügyet mentesíteni akarván minden vallási surlódástól, követelik a „végleges“ rendezést akként, hogy a vallásitanítás helyettesék át teljesen az egyházak, templomok, illetve vasárnapi iskolák körébe. Érdekes e kérdésben Chamberlain magatartása. Chamberlain tudvalevőleg unitárius és vallási dolgokban radikális elveket valló politikus. Most azonban a konzervatívokkal való összeköttetésénél fogva ő egyik „championja“ az anglikán egyháznak. Ő különben egy olyan közvetítő indítványt — amendment — tett, a mely szerint az angol iskolákban a vallásoktatásnak ugyanolyan szerepete lett volna, mint nálunk van az állami iskolákban. Szabad a bemenet a felekezeti hitoktatónak az iskolába, de az állam semminemű hitoktatás költségeihez egy sillinggel se járuljon. De minden jobbról és balról jövő támadás ellen előrelátható már, hogy a parlamentben lényeges elveiben sértetlenül fog keresztül menni e javaslat és lesz a jövőben minden iskolában „pure and simple bible teaching“, felekezeti szín- és jelleg nélküli bibliatanítás, az egyházak pedig gondoskodni fognak más, már eddig is meglévő és a jövőben még fokozottabb mértékben erősödő belmissiói intézményeik keretében a „különleges“ felekezeti oktatásról. Igen és ez a tulajdonképeni tanulság az egész dologból, hogy Angliában a felekezetek *egyikét* sem találná még a legradikálisabb „bill“ sem készületlenül a vallásoktatás mezején. Skóciában is felekezetnélküliek az iskolák, ott is az egyszerű bibliatanítás járja a népiskolában, de nincs gyülekezet, a melynek kebelében ne gondoskodnának nagyon intenzív olyan hitoktatásról, a mely-

ben lélek és élet van. Egyik különben buzgó keresztyén munkásképviseelő mondotta szép beszédében, hogy a vallásoktatásnak helye a *család* és a templom, igen az angol és skót család! Ott ez persze — általánosságban szólva — valóban veteményes kertje az egyháznak, úgy hogy bátran el lehet mondani minden túlzás nélkül a körülmények ismerete és mérlegelése alapján, hogy ha ott végleg kiutasítanák a bibliát és hitoktatót az iskolából, mint az Franciaországban és részben Amerikában és az angol kolóniákon már megtörtént, a vallásoktatás mégis nagyon jó eredményeket mutatna fel, mert ott a „segítségének“ egész nagy, buzgó gárdája áll az egyházak, illetve lelkészek rendelkezésére. Az idők jelei, az „új korszakot“ jelző törekvések és intézmények minden egyházat nagyon energikusan figyelmeztetnek az új berendezkedés szükségességére, arra tudniillik, hogy az egyház minden földi kénytető eszköz igénybevétele nélkül is képes legyen megfelelni azon feladatának, a melyre rendeltetett. Hiszen csak a közelmúlt napokban történt Brémában, hogy az ottani tanítók beadványt intéztek a város tanügyi hatóságához, a melyben magukat a vallásoktatás kötelezettsége alul felmentetni kérték. S ha mérlegre vetjük a mi alsóbb és felsőbb fokú vallástánításunkat, bizony nagy általánosságban elmondhatjuk róla azt, a mit az angol parlamentben több szónok hangoztatott az ottani iskolai vallástánításról, hogy abban több a merő formalismus, gépiesség, mint a lélek, hogy sok helyen több kárt tesznek vele, mint hasznot.

Angliában tehát az új „edication bill“ úgy hat az egyházi közvéleményre, mint a választó viz. Két nagy táborba osztja az egyházi köröket, az egyikbe sorakoznak az evangéliumi irányzatúak, a másikba a ritualisták. Fájdalom, az anglikán egyház nagy része erősen tiltakozik a protestáns elnevezés ellen és inkább a romanismussal árul egy gyékényen, mint a szabad egyházakkal, annak daczára, hogy a római egyháztól úgy otthon, mint másutt, nem egy, szinte megszégyenítő, megalázó kosárban részesült. Nem lehet tagadni, hogy az ú. n. high church-párt az anglikán egyháznak agilisabb elemét alkotja, a legtöbb püspök ehhez a párthoz tartozik, úgy hogy a parlament küldött ki bizottságot is az anglikán egyházba becsúsztott „visszaélések“ megvizsgálására; ez a bizottság legközelebb fogja betérjeszteni jelentését és akkor fog kitűnni, hogy mennyire sikerült a ritualistáknak a törvényes liturgiát római elemek hozzáadása által eltorzítani és akkor jó napvilágra az is, hogy mennyire sikerült ezen pártnak a világi elemet a maga számára megnyerni. Mi termé-

szetesen nem rokonszenvezhetünk ezzel a mozgalommal, mi örömmel látjuk Angliában a szabad egyházaknak az utóbbi időben való rendkívüli megerősödését; mert tulajdonképen ezekben látjuk a feltétlen biztosítást arra nézve, hogy Anglia protestáns jellegét nem fogja elveszíteni a római egyház, illetve az e felé hajló anglikán párt minden mesterkedése és erőfeszítése daczára sem. Az angol nemzet büszke a maga nagy „nemzeti egyházára“, de a ki ismeri az ottani viszonyokat, jól tudja, hogy a klerikalizmusnak, olyan irányzatoknak, a melyeket nálunk egy, már ha számban nem is, de tekintélyben megnövekedett párt képvisel, soha semmi gyökere az angol nemzet testében nem lehet. És bármennyire élesen legyenek is ott az egyházak egymástól elválasztva, igen sok téren megvan közöttük az együttműködés; hiszen abban a nagy világbirodalomban, annak nagy városaiban bizony nagy az aratás és semmi tényezőt, a mely ebbe elküldetett, nem mellőznek és le nem kicsinyelnek. Most is pünköst első ünnepén az összes templomokban — a rómaiakat kivéve — felszállott a kérés ima „a léleknek egységéért a békeségnek kötele által“. A canterburyi érsek, az összes szabad egyházak vezéreiből együttesen intézték az erre való felhívást az egyházakhoz; felkérték erre a westminsteri érseket is, de ő kerek visszautasítással felelt, a mi természetes is, hiszen a római egyház csak egy „egységet“ ismer. A kik szívéből hordják a keresztyénség nagy és fenséges ügyét, azok bizonyára nem feledik el azon nagy kötelességet: imádkozni és cselekedni a lélek emez egységéért, a melynek hiánya, fájdalom, minden időben a legélesebb fegyvereket szolgáltatja a keresztyénség elleniségének kezébe.

A május egyébként, minden évben „nagy hónap“, nevezetes időszak az angol egyházak életében. Szinte látjuk a rendszeren e hónapban megtartott egyházi gyűlések lefolyásában azt a lüktető életet, a melynek oly dicső megnyilvánulásai vannak a bel- és külmisszió annyi sok szervezett munkájában. Egy-egy nagy esemény ez az évi gyűlés az illető egyház életében. Úgy folynak le ezek, hogy belőlük lelkesedést és munkakedvet, irányító elveket meríthessen minden résztvevő és az, a ki lefolyásukról olvas. Az egyháznak igazi, nagy, szinte az egész világra kiterjedő feladatairól folynak ezekben tárgyalások. Látjuk ezekből, hogy az egyházak igazán megértik és megérik az emberi társadalom életének minden mozdulását, és ezekhez mérik az irányításra és gyógyításra legalkalmasabb eszközöket. Valóban fájdalmasan hat elküncnkre, midőn olvasunk ama hatalmas egyháztársadalmi

intézményekről és gondolunk a mi szerény kezdeményezésünk sikertelenségére, a mi kis egyházaink pusztulására és a nagyobbak mozdulatlanságára. A mi egyházaink a sablonok és gépiesség béklyóiba vannak verve és lehetőleg rajta vagyunk, hogy minden mozdulást és életet elfojtsunk, a mely az egyházakat ezekből kiemelni igyekszik. Mi oly nehezen tudunk felébredni abból az álomból, a melybe a mult század racionalismusa ringatta egyházi életünket és félő, hogy ébredésünk ama bizonyos mesebeli alakéhoz léssen hasonló, hogy t. i. álmélkodva nézünk magunk köré és sem minket nem ismernek, sem mi nem ismerjük a környezetet, „az új korszakot“.

Ha mérlegeljük egyházaink helyzetét, illetve súlyát, méltán kérdezhetjük, hova tűnt el ezek energiája, bátorsága, korszerűsége? A vezető szerep bizony kihullott kezeink közül és illetéktelen faktorok ragadták azt kezeikhez; kishitűségünk és a társadalom haladásához mért szervezetlenségünk által megszüntünk irányító tényező lenni.

Az „egyházak felelőssége“, ezen témáról tartottak egy angol gyűlésen sorozatos előadást, arról t. i., hogy miként kell az egyháznak teljesíteni azon váradalmakat, a melyeket az emberek vele szemben teljes jogosultsággal táplálnak és a melyeknek az egyház a neki adott isteni erőknél fogva megfelelni köteles.

Egy másik szónok azon alkalmakról tartott lelkesítő előadást, a melyeket az Úr az ő egyháza számára naponta odakinál megneemesítő és megtartó hatások érvényesítése céljából. Az alkalmak sokasága bizony sehol nem hiányzik; de a felelősségérzet!?

Csak egy mustármagnyit abból, a mit a Mester érzett akkor, midőn végignézett az éhező sokaságon!

P.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Nagy az öröm a hazában. Megtörtént a kibontakozás a már-már abszolútizmussal fenyegető politikai helyzetből. A kibontakozás meghozta mindenkinek a maga örömét. Az egész közéletet a vidámság rózsaszínű fátyola vonja be. Talán éppen e miatt a kedves színű fátyol miatt történik, hogy szemeink mintha elvesztették volna a régi éles és tiszta látást. No de sebjaj! Az öröm mámorel fog mulni s bekövetkezik a kijózanodás. A rideg való pedig meghozza a higgadt, tárgyilagos ítéletet is.

Mikor ezeket így elmondtuk, koránt sem a nagy politikára, hanem ennek csak egy kis részecskéjére, az úgynevezett egyházpolitikára gondoltunk. Ez az, a mi bennünket e helyen első sorban s talán kizárólagosan is érdekel. Az új kormány kultuszminisztere annyi sok szépet és jót ígért volt még „civil” korában és ígért — hallomásunk szerint — már a bársonyszékéből is, hogy szinte elfeledjük kalksburgi neveltetését s azt, hogy mellette, sőt egyenesen ő felsége mellett ott ül, illetőleg áll a magyar centrum vezére is.

A protestáns egyházak alapítványszerű dotációja: ez volt gróf Apponyi Albertnek, a képviselőnek, jelszava az *1848. évi XX. t.-cikkkel szemben*. Úgy tudjuk, hogy egyéni meggyőződése ma is a régi történeti multból és nem ama forradalmi törvényzikkelyből vezetile a mi egyházunk segélyezésének szükségét. Hogy a miniszter mint fog cselekedni: ez jövő kérdése.

Mint hogy bennünket az egyházpolitikában mindig az egyház és az állam viszonyának kérdése érdekel, úgy a mai alakulásból is ennek jövő képét szeretnénk kihámozni. Csak hogy ez nem könnyű feladat. A kormányelnök s néhány, egykor

szabadelvűpárti miniszter-társa az 1848. évi hagyományokat követik. A függetlenségek közül is némelyek. A kultuszminiszter és az a latere miniszter más alapon állanak. De a helyzet summája mégis az, hogy az egyház és állam közötti régi viszony, tudniillik az államegyházak rendszere továbbra is fennmarad.

Úgy látszik tehát, mintha nekünk nem kellene aggódunk az egyház és állam szétválasztásának bekövetkezésétől. Ha kell aggódunk valamitől: ez az alapítványszerű dotáció coefficiente. Ugyanis ezen dotáció legközelebbi s közvetlen következménye az alapok és alapítványok állami jellegének megszűnése, s a róm. katolikus egyházi javak tulajdonjogának a róm. kath. egyház igénye szerint való eldöntése lehet és lesz is.

Az így bekövetkező alakulás az egyházat és államot még jobban össze fogja fűzni. Látszólag ugyan az ellenkező a valószínűbb, de csak látszólag. Mert gondoljunk csak az általános szavazati joggal, a mind fokozatosabban fejlődő és fejlesztendő iparral együtt előnyomuló szociáldemokráciának s vele közel rokon más szociális irányoknak szellemére: egyszerre nyilvánvaló lesz, hogy a manapság vezető társadalmi osztályoknak s így magának az államnak és végül az egyházaknak is érdekei oly szorosan fognak összefűződni, hogy az önállólag birt vagyontól várható mindennemű függetlenség csak jámbor óhaj fog maradni.

Nehogy azonban azt mondja a szíves olvasó, hogy tőlem külföldi szemlét vár, nem pedig a hazai egyházpolitika jövő esélyei felől folytatott bölcsekedést: sietek kijelenteni, hogy én a legmodernebb és folyton, mind jobban terjedő, külföldi egyházpolitika s a mi viszonyaink közötti kapcsolatot kerestem és keresem. Egy szóval sem állítom, hogy a mi viszonyaink olyanok, mint p. o. akár az északamerikai Egyesült államokéi, akár Franciaországéi, de igenis állítom, hogy ugyanazon okok ugyanolyan eredményeket hoznak létre még a viszonyok különbözősége mellett is.

A poroszországi népiskolai törvényjavaslat az egyházakat kívánja segélyül hívni s szervesen az államhoz kapcsolni a szocializmussal szemben. Ugyanily természete van, illetőleg lesz a gróf Apponyi által képviselt dotációs egyházpolitikának is. Belgiumban hasonlót tapasztalhatunk, a mióta ottan a klerikálisok az urak. De mindezen törekvések csak a szembenálló erők feszültségét növelik és nem változtathatják meg a jövő fejlődési irányát. És bizony-bizony az az egyház, mely akár ingyen, akár pénzért odaadja magát a mai osztálytársadalom támasztékául, a helyett, hogy az evangélium szellemé-

nek megfelelő szociális törekvéseket igyekeznek előmozdítani, el fogja veszíteni becsületét a nagy tömegek szemében és el fog gázoltatni.

Még jóformán nincs végrehajtva a francia separationalis törvényjavaslat és már is Franciaország szomszédságában, Svájcban, visszhangra talált az egyház és állam szétválasztásának eszméje. Bern, Bazel, Genf és Neuenburg kantonokban igen erős mozgalom indult meg ilyen irányban. Előbb a francia Svájc reagált a nagy köztársaság példájára. Majd a német rész is megmozdult. Nem sok idő múlva odáig fog éredni a dolog, hogy a döntés elkerülhetetlen lesz.

Úgy látszik, hogy az említett négy kanton közül Neuenburg az, a melyik vezet. Nem annyira a socialisták, mint sokkal inkább a szabadgondolkozók állanak a mozgalom élén. Faure Sebestyén franciaországi vándorprédikátor, ki azonban inkább magát, mintsem a Krisztust prédikálja, sajátos ateista szellemű „evangelizációt” fejt ki az említett szabadgondolkozók körében, a minek következménye gyanánt már indítványt is nyújtottak be a kantoni gyűléshez, a kultuszbudget törlése végett. Érdekes dolog, hogy a szabadgondolkozók törekvését erőteljesen támogatja az úgynevezett „Église independante” is. Az említett indítvány ugyan elvetetett, de igen-igen kis többséggel. Most aláírásokat gyűjtenek, hogy a kérdés végeldöntés végett népszavazás alá bocsáttassék.

Genfben — igen sajátos — a római katolikusok az egyház és állam szétválasztásának legbuzgóbb barátai. Ők s a szabadgondolkozók, meg a sociáldemokraták gondoskodnak arról, hogy a kérdés le ne kerülhessen a napirendről. Bazelben is igen élénken tárgyalják a separatio kérdését, de ez idő szerint, úgy látszik, hogy a szétválasztásra hamarosan nem kerül még a sor, de talán sikerülni fog az egyház számára nagyobb anyagi függetlenséget kivívni az állammal szemben, a mennyiben a kanton bizonyos egyházi adó megállapítását s kivetését megengedi s annak kezelése és felhasználása tekintetében szabad kezet ad az egyháznak.

Belgiumban, hol a szabadelvűpárt bukása óta a klerikalizmus és szociáldemokraták a legelkeseredettebb küzdelmet folytatják egymás ellen, szintén komoly felhők kezdenek gyülekezni az egyház és állam között fenálló kapcsolat egére. A klerikalizmus uralma immár tűrhetetlenné vált. Nem annyira reakciós természete miatt, hanem sokkal inkább azért, mert a közművelődés legerősebb tényezőjének, a népoktatásnak terén óriási mulasztások terhelik. Épen azért az összes baloldali pártok egyesültek s Brüsszelben konferenciát tartva

megállapodtak, hogy a klerikális kormány és pártja ellen teljesen egyöntetű támadást fognak intézni.

A belgiumi népoktatási viszonyok megvilágítása igen érdekes adatokat állítottak össze. Ezek szerint ebben a kis országban 275 község van, a hol egyáltalában nincs népiskola. A tanköteles gyermekek közül mintegy 290,000 többé-kevésbé hiányos oktatásban részesül, míg 131,000, tehát az összes tanköteleseknek mintegy 31%-a egyáltalában nem részesül oktatásban. Ez a roppant nagy fogyatkozás egyenesen a róm. katolikus egyház bűne. Hiszen 1884 óta állandóan klerikális kormány áll az ügyek élén, mely kormány a római egyház rendelkezésére bocsátotta mindazokat az anyagi segédeszközöket, a melyeket az csak kívánt. Ezenfelül a hivek, tudniillik a klerikális hithű katolikusok sem feledkeznek meg az egyház anyagi segélyezéséről. Az egyháznak nem kellett kultúrharcot folytatnia sem az állammal, sem valamely más felekezettel, mert hiszen az állam „ő maga“, protestáns pedig csak éppen hirmondónak van az egész országban.

Ha mindezeket az adatokat tudjuk s mégis a már említett szegyénteljes eredményt találjuk, nyilván való lesz, hogy a népoktatás ügyének fellendítése nem kenyerere a római egyháznak. Hiszen nem csak Belgiumban van ez így. Bizony a papokban bővelkedő Olaszországban, avagy az olyan hitbuzgó Spanyolországban, szóval a római katolicizmus, az egyedül uralkodó vallás, a népnevelés ügye mindenütt alól áll a legenyhébb kritikán is. De hát ez nem vigasztalás azoknak, kik a nép műveltségi színvonalának emelésén buzognak. Éppen azért holt bizonyosnak lehet venni, hogy ha sikerül a klerikális uralmat megbuktatni; ezzel együtt fog járni az egyház és állam szétválasztása is.

A modern egyházpolitika, melyet a kontinensen Franciaország inaugurált, feltétlenül reactio az egyháznak túlkapásaival szemben. Azt felesleges mondanunk, hogy ilyen túlkapásokra csakis a római egyház képes és hajlandó. Protestáns egyháznak nincsenek olyan törekvései, olyan aspirációi, melyek őt az állammal ellentétbe hoznák. Éppen ezért a protestáns egyház nem is politizál, holott a római egyház a modern alkotmányosság kifejlődése és elterjedése óta teljes erővel reávetette magát a politikára, úgy, hogy ma már sok országban ez az elsőrangú hivatása.

A história tanulsága szerint a római katolicizmus rengeteg szolgálatot tett a civilisációnak abban a korban, midőn az egyház értelmi színvonala felette állott a nagy társadalom művelődési fokának. Ekkor máglyával és spanyol esizmával

is dolgozhatott és megnyerte az abszolutiót az emberiség óriás többségétől. Ma már a társadalom értelmi és műveltségi színvonalra magasan áll a római egyházé felett. Épen azért kikiváncsoznak hatalma alól azok, a kik nem akarnak falábon járni. Az ilyenek ellen a mai világban nem működhetik az inquisitio. De azért sok országban, a hol t. i. katolikusok nagyobb számmal vannak, lehet eszközt találni, mely a római egyház régi hatalmát feltámaszthatja. Az eszköz pedig nem más, mint a politika. A tömegek erejével fellépni, a tömegek szavazatából származó mandátumot a modern parlamentarismus többségi elve felhasználásával többséggé szervezni: ez a modern katholicizmus főfőtörekvése.

A politikai katholicismus olyan viszonyban, hol más vallásfelekezetűek elenyésző számmal vannak, esetleg diadalra jut. De bukásának is el kell következnie. El pedig azért, mivel diadala sohasem szolgál a valláserkölcsei élet vagy a kultúra színvonalának emelésére. Ellenben bukása mindig hátrányos a még fennálló valláserkölcsei életre is, de emelő hatású a közművelődésre nézve. Épen azért nincs nagyobb szerencse a róm. katolikus egyházra nézve, mintha az illető országban erős más felekezetű s főleg protestáns egyházak is vannak, mivel ezeknek üdvös versenye hathatós valláserkölcsei tevékenységre buzdítja, szertelen politikai törekvéseit mérseklí s a vallás értékét minden körülmények között megőrzi.

A nagy német birodalom összes államában látjuk, hogy a r. katholicizmus kézzel-lábbal kapaszkodik a politikai hatalom után. És neki itt nem kell félnie — legalább egyelőre nem — attól, hogy az egyház és állam szétválasztása be fog következni. Nem pedig azért, mivel az állam részére ott van az a hatalmas erkölcsi erőtartalék, melyet a protestáns egyházak képviselnek s a melyet az állam csak a legvégső esetben fog eldobni magától.

Pedig a centrum valóban már is nagyon reá nehezedett úgy az államra, mint a társadalomra. Egyes államokban szinte felháborító módon viselkedik. Így pl. o. Bádenben, hol a lakosságnak több, mint 60%-a katolikus, de a hol a kormány liberális kezekben van, minden követ megmozdít, hogy az aranjúezi szép napokat felidézze. Egyfelől a zárdák fel-, illetőleg visszaállításáért küzd, másfelől a sajtót szeretné megrendszabályozni, azután a népnevelés ügyét a maga kezeibe venni.

A katolikus párt lelke Wacker egyháztanácsos, ki a centrum központi bizottságának is elnöke. Különben felettébb szenvedélyes agitációját a mult év folyamán beszüntette abban

a reményben, hogy a nagyhercegi kormány úgy könnyebben belemegy a zárdák engedélyezésébe. Minthogy azonban reménysege meghiúsult, újabban a leghevesebben támadt nemcsak a kormány, hanem egyenesen a nagyherceg személye ellen is, kit a férfi-szerzetrendek engedélyezése legfőbb ellensége gyanánt jelölt meg.

Szinte feleslegesnek látszik e helyen a centrum-párt harcsmodorát és törekvéseit jellemezni, mindazonáltal álljon itten, hogy maga a fejedelem ellen támadó Wackernek, a bádeniek ezen Csernoch Jánosának mi a véleménye a sajtó szabadsága felől. Nem régiben a püspökséggel egyetértőleg egy köriratot intézett az összes plébániákhoz, a melyben felszólította a plébánusokat, hogy a sajtó némely termékeinek terjesztését lehetőleg korlátozni s megnehezíteni, másokat ellenben minden módon előmozdítani igyekezzenek. Nem átalja megjelölni azt sem, hogy e czélból különös előnnyel lehet felhasználni magát a szószéket is, főleg ha egyes esperességek egyöntetűen járnak el és erre hivatkozással egyenlő szövegű figyelemztetést intéznek a hívekhez.

Wacker agitációjának hevesességét illetőleg elegendő lesz, ha arra hivatkozunk, hogy a kormány kénytelen volt azzal szemben magához a római kuriához fordulni s onnan utasíttatni s taníttatni ki a buzgó férfiút a pap és a politikus állása közötti különbségekről. Természetesen, ennek a kitanításnak, — római szokás szerint, — alig lett egyéb eredménye, mint-hogy Wacker „megmagyarázta“ félreértett szavait és annál hevesebben indult neki a mult év vége felé folyó választási küzdelmekbe.

A bádeni választások felettébb erős szenvedélyességgel estek meg. Az összes baloldali pártok, beleértve még a szociáldemokratákat is, mindenütt összefogtak az ultramontanok növekvő befolyásának megtörésére. Ugyanis ezektől, — nem ok nélkül — a kultura fejlődésének megakasztását várják és félnek, hogy a protestantizmus talaján nőtt művelődés azonnal elharvad, mihelyest a klerikalizmus diadalra jut. Anyyra heves volt a harc, hogy egyes helyeken, mint p. o. Karlsruheban és Freiburgban antiultramontan egyesületek is keletkeztek, melyek feladatul tűzték maguk elé, hogy a klerikális irányzat ellen nemcsak politikai, hanem társadalmi téren is küzdenek.

Nehogy azt gondolja azonban valaki, hogy ezen választási heccek felekezeti közti feszültséget idéztek elő! A „rossz katolikusok“ és a protestánsok tökéletesen egyetértének a tekintetben, hogy az ultramontanizmus egyaránt veszedelmes az államra, a társadalomra, a kulturára, sőt a gazdasági életre is.

Nem a protestantizmus és katholicizmus, hanem az ultramontanizmus és a liberális felfogás állottak itt szemben egymással.

Hogy az ultramontanok minő fegyverekkel szoktak választások idején küzdeni — fájdalom — nálunk is ismeretes. A sárban meghurczolt palást, a pálinkagőzben fürdő crucifix, — bizony itthon sem ismeretlen dolgok. Sőt egy-egy szennyes rőpirat is merészkedik megjelenni. De olyan eddig még sem látott napvilágot nálunk, mint az utolsó bádeni választások alkalmával. „Der politische Waldmichel“ a czime ennek a férczműnek, mely a fejedelem személye ellen irányul, s mely a legczélzatosabb hazugságokkal fűzi egy hamis képpé össze a bádeni egyházpolitika multját és jelenét. Középpontban természetesen a nagyherczeg áll. Őt éri s támadja a felekezeties szellem minden otromba gúnynyila, mint a ki oka volna az ultramontán törekvések hajótörésének.

Nem elég azonban, hogy a trón és oltár örökös támaszai neki támadnak a nagyherczegnek, hogy a kortesvilág iszapjába süllyesztik a papi tekintélyt, hanem neki állanak és ama tákoltmányt, az említett rőpiratot, jótékonyczélra terjesztik. Oberbühlertalban van, illetőleg épül a templom, melynek tégláit az ultramontán szemérmelenség ilyen goromba pamphletirodalom útján koldulja össze a „jó r. katolikusoktól“. A rőpiratot nemcsak Bädenben, hanem Elszaszbán, a rajnai tartományban, Hesszenben. Würtembergben és Bajorországban is nagyban terjesztik s így akarják felépíteni Isten dicsőségére a hazugság köveiből összerótt templomot.

Hogy minő módon korteskedett az ultramontán párt, arról is sok érdekes dolgot tudnánk elmondani, de félünk, hogy a mi mai „új rendszerünk“ mostani választási eljárása miatt, illetőleg arra tekintettel czélzásnak volnának az elmondottak vehetőek s a szabadság legnagyobb dicsőségére nyakunk szeptetnék. Azért hallgatunk és csak annyit mondunk, hogy a mostan nálunk tapasztalt ajánlási rendszernél jóval enyhébb eljárás a lehető legnagyobb izgatottságba hozta a bádenieket, mivel emberemlékezet óta nem került a nyilvánosság elé annyi hivatalos és félhivatalos pártajánlat, mint ez alkalommal.

Igaz, hogy Bädenben is megvan az ú. n. Kanzelparagraph, mely a papok ellen irányul és ottan sincs „Ministerparagraph“, mely ennél fogva senki ellen sem irányul. A gündelwangeni plébánust az ügyészség perbefogta a miatt, hogy ez egyik hívét hamis tanuzásra akarta birni, midőn arra kívánta reábeszélni, hogy felejtse el azokat, miket az ő jelenlétében egy harmadik egyénnek mondott, ennek a választásban való közreműködése irányítása czéljából. A Kanzelparagraphnak

most elég dolga akad, daczára annak, hogy még liberális álláspontból is elismerik a r. katolikus pap delikát helyzetét, a ki t. i. konfessziójánál, állásánál és hivatalos esküjénél fogva kényszerítve van minden ú. n. „egyházellenes“ irányzat ellen szószékről s azonkívül is küzdeni. Persze még a liberalizmus sem mehet odáig, hogy az „egyházellenesség“ ürügye alatt saját magának torkára tegye a kést s aztán annak nyelét az ultramontánok kezeibe adja.

Miután Bädenben még eddig nem jutottak annyira a pártviszonyok, hogy az ultramontán irány akár majoritásánál, akár mérlegnyelvtartó szerepénél fogva diktálhasson, azért bizony a képviselői igazolásoknál sok keserűséget kellett nyelniek a cenzumpártiaknak. Számos adat került a ház asztalára, melyek az ultramontán kortespolitika tekervényes útjait igen élénken világították meg. A többek között „nagy felháborodást“ keltett az említett gündelwangen-i plébánusnak, Gaisertnek egy mondása, ki azt prédikálta hiveinek, hogy a kik az ő papjukkal együtt a mennyországba akarnak jutni, azoknak az ő papjukkal együtt kell szavazni. Természetes, hogy a képviselőház ily evidens szószéksértés (!) felett felháborodott s keményen járt el a bepanaszolt ellen. A bädeni „Landeszeitung“ a következő hangzatos szavakkal emlékezett meg az igazoló ülésről: „A kamara ma esküdtszékké alakult. Az esküdtek padjain a közérkölciség foglalt helyet, míg a vádlottak székén Wacker rendszere ült, mely 30 év óta izgatja népünket s mérgezi folyton politikai életünket.“ Óh boldog bädeniek, kik egy papocska együgyű frázisain ilyen szent haragra tudtok gyuladni! . . .

Alig mutathatja valami jobban a nagy protestáns társadalom közvéleményének súlyát a politikai életben, mint épen a bädeni helyzet, hol 62°/_o katolikus nem mozgósítható a kizárólagos felekezeti tevékenység irányában. Mi nem esünk bele a közszellem ama körébe, mely a német birodalomnak még katolikus részét is uralja, azért reánk nézve kevés felemelő hatást gyakorolhatnak az ottani példák. Annál inkább kell azonban tartanunk a közvetlen szomszédságnak, Ausztriának szellemi befolyásától.

Mindnyájan tudjuk, hogy a néppárt, mely a közelmúlt időben a német cenzurum szerepét ölthette magára, az osztrák Volkspartei kaptafájára csinálódott meg oly egyének által, kiknek a magyar föld kenyeret ad ugyan, de a kikbe magyar géniust lehelni nem tud. Épen ezért félünk tőle, hogy a tulipánmozgalom sem lesz képes útját állni az osztrák Volkspartei és Christlich-socialist-ek rongy portékái beözönlésének. Már pedig itt kész veszedelem rejlik a magyar szellemre nézve.

Ausztriában, épen úgy, mint nálunk, számos szimultán iskola létezik. Van köztük községi, társulati és állami iskola egyaránt. Ezen iskolákban 1869 óta a felekezeties szellem még az iskolai imádságoknál is ki volna zárva. De ki tehet róla, hogy a társadalom túlnyomó része r. katolikus lévén, a községi és állami intézmények is r. katolikus felekezetiékké válnak. Híába rendel a miniszter — persze csak egyes, hozzája jutott sérelmi panaszok következtében, — hogy az ilyen iskolák szimultán jellegét fenn kell tartani: rendesen a püspöknek lesz igaza, ki alkalmas módon úgy befolyásolja a tanintézetek gondnokságát, hogy a jogilag állami tanintézetek tényleg felekezeti színezettel bírnak.

Nem akarjuk az ördögöt a falra festeni, de nagyon az esztünkben van, hogy a néppárt csak úgy akart a mostani kibontakozásban résztvenni, ha elnöke a kultuszminiszteri tárczát kapja. Hát ez nem lehetett akkor. De ez a volt elnök tényleges miniszter. Hátha sikerül neki és a reá támaszkodóknak az állami népiskoláknál nemcsak a r. katolikus ünnepek megtartását, hanem ráadásul az Ave Máriát is meghonosítani! . . . No de erről még ne essék szó. „De strygis, quae non sunt, nulla quaestio fiat.“ Reá érünk még protestálni akkor is, ha a sérelmek aktuálisak lesznek. Addig pedig várjuk az alapítvány-szerű dotációt, mert hátha jobban megerősödünk és sikeresebben fogunk tudni protestálni.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Balogh Ferencz **Dogmatörténelmi mozzanatok a XVIII-ik és XIX-ik században.** Második javított kiadás. Debreczen (Városi könyvnyomda) 1906. 29 lap. Ára ?

Nagy szolgálatot tett a szerző azzal, hogy tájékoztató jellegű füzetét 2-ik kiadásban is közzétette. Az újabb theol. irodalommal foglalkozó lelkészek és theol. hallgatók kezében biztos kalauz az újabb iskolák és theol. tanirányok felfogása és megítélése tekintetében. Kár, hogy bevezetésképpen behatóbban nem méltányolta az ó-protestáns hittani rendszert, mint a melynek dogmás fundamentoma ellen lépett föl a XVIII. század theológiája. Alaposan, áttekinthetően és találó jellemző vonásokban ismerteti sorra egymás után a tant megrendítő pietismust, az evangyéliomi elemet elpárologtató felvilágosodást, a rationalismust és supranaturalismust. Majd az újabb theologia legnagyobb reformátorának, Schleiermachernek „új theológiáját“, azután „a történeti és ítészeti rationalismust“, a régi és új supranaturalistákat, a spekulatív hittant, Baurt és a tübingai iskolát, a közvetítő hittant és a közvetítő szellemi írásmagyarázatokat, a hitvallásos theológiát, a szabadelvű theológiát s annak munkásságát az ó-szövetségi ítészet és a dogmatika terén s befejezésül a mult század és korunk leghatalmasabban terjedő Ritschl iskoláját mutatja be főbb képviselőiben és ellenzőiben. Egy irodalmi jegyzet után találóan ítéli meg a római kath. theológiát (csudálatos, hogy Schellt meg sem említi!), az ó-kath. reformmozgalmat s a romanismus hiveit, s végül egy függelékben tájékoztatól a „Minerva“ évkönyve nyomán közli „az egyetemek prot. theol. szakának tanárait (illetve azok neveit) 1903—1904-ben és pedig Svájcban, Németországban (a bécsit is ide sorozza,) Hollandiában, Franciaországban.

Igazi vademecum e művecske a legújabb theologia és beláthatatlan irodalma tömkelegében, a melyért köszönet és elismerés

illeti a szerzőt. Az is nagy érdeme, hogy positiv irányú ref. hitvallásos álláspontját össze tudja egyeztetni a történetirő szigorú tárgyilagosságával. Egyet azonban sajnosan nélkülözök az ő művében. Mint az angol és francia prot. theol. irodalom alapos ismerője, bemutathatta volna annak főbb képviselőit és mozgalmait, miáltal teljességben csak nyert volna a műve. Mindnyájan nagy hállával vettük volna az ő közléseit. Tulságosan a német theologia hálói-ban vagyunk, bár elismerjük, hogy maig is az dominál a prot. theol. irodalomban. Egyes apróbb dolgokat sem hagyhatok megjegyzés nélkül. Ilyen „a tani elem“ (dogma), e helyett jobb „tanfoglalom“ Bél M. tudtommal pozsonyi lelkész és nem „tanár“ volt. „Niemeier Á. középállású“ kissé érthetetlen. Strauss házassága és elválása bántó, de találó az a megjegyzése, hogy „ő a romok theologusa, a vallás nélküli emberiség dicsőítője“. „Tanegyeztetés“, „lutherán“. „lutheriség“, „támadozta“ nem helyes képzés. Dorner nagyírú dogmatikáját nem említi. A kenozis nem „megüresítés“ (exinanitio). PHeiderernek tudtommal nincs „új szöv. theológiája“. Harnackot tulságosan elítéli. Nyomt. hiba „Rund“ Bund helyett, „Geiseler“ Gieseler helyett, „Janssen“ Janssen helyett. Legalaposabb a Ritschl iskolájáról szóló szakasza. Ajénai theologusoknál megemlíthette volna a „Jahrb. für prot. Theologie“ és Beyschlagnál a „Deutsch. Ev. Blätter“ cz. folyóiratot. Nem ártott volna külön szakaszt is szentelni a kiválóbb német, angol és francia prot. theol. folyóiratoknak. Az érdemes szerző kitünően tájékoztató művét a legmelegebben ajánlom lelkészeink és tanuló theologusaink szives figyelmébe. Annak kalauzolása mellett bizton haladhatnak az újabb, főleg német prot. theol. irodalom komoly és alapvető tanulmányozásában.

Sz. M.

Buddhista Katekizmus. Bevezetés a Gótamo Buddha tanába. Írta *Subhadra Bhikschi*. A német szövegű 6-ik kiadás után magyarra fordította *Eröss Lajos* theol. tanár. Debreczen, 1906. Hegedüs és Sándor kiadása. 82 lap, ára 2 K.

A buddhizmus alaposabb ismerete Európa-szerte újabb keletű, nálunk pedig csak most van a kezdet-kezdetén. Azt lehet mondani, hogy a legtöbb ember csak hírből és úgy ismeri, mint kulturtörténeti és vallásbölcseleti különlegességet. De a mióta egyes extravagans tudósok (mint R. Seydel) és feltűnésre vágyó utazók (pl. Notovics orosz ezredes) a XIX. század végén azzal az állítással léptek föl, hogy a keresztyén vallás és a buddhizmus között tartalmi összefüggés van s nem lehetetlen, hogy Jézus evangéliuma tulajdonképpen Buddhától ered: nemcsak a szaktudósok, hanem a szélesebb körű érdeklődők is lázas kíváncsisággal fordultak a buddhizmus

felé s alig 10—15 év alatt gazdag és érdekes Buddha-irodalom állott elő Németországban, egyrészt a Buddha, másrészt a Jézus eredetiségének a megvédelmezésére. Erre az időre esik a Buddhista Katekizmusnak német nyelven való első megjelenése is.

Eröss Lajos tanárt is részben ez a buddhizmus iránt való érdeklődés bírta rá arra, hogy ezt a katekizmust legutóbbi kiadása után nemzeti nyelvünkre lefordítsa s ezzel kinek-kinek módot nyújtson arra, hogy a keresztyén és buddhista vallást saját maga könnyen összehasonlíthassa és elfogulatlan ítéletet mondhasson a felett, hogy vajjon előállhatott-e a keresztyénség a buddhizmusból? Ebből a szempontból a fordító vállalkozása tudományos értékkel is bír. De abból a tekintetből is hasznos munkát végzett a szerző, hogy a theologiai tanfolyamon előadatni szokott vallástörténeti studiumhoz a buddhizmusra nézve nagyon becses segédkönyvet ad a theologusok és az ügy iránt érdeklődők kezébe. Ez a katekizmus közvetlen forrásul és megbízható alapul szolgálhat mindazoknak, a kik behatóbban kívánják tanulmányozni a nagy múltú és több száz millió lélek által vallott buddhista vallást.

Maga a katekizmus egy rövid bevezetés után három részből áll s összesen 174 kérdést és feleletet foglal magában. Az I-ső rész 33 lapon a Buddha életének főbb mozzanatait ismerteti; a II-dik részben a buddhista tan ismertetése és magyarázata foglal helyet (34—76. lap); a III rész a kiválasztottak vagy megváltottak testvér-gyűléketet mutatja be főbb vonásaiban (76—82. lap). E hármás felosztásnak az a „három drága kincs“, az a „szentháromság“ szolgál alapul, a melyet a belépési formula foglal magában. Erre nézve a katekizmus negyedik kérdése így nyilatkozik. K. „Hogy hangzik az a belépési formula?“ F. „Menekülök Buddhához. Menekülök az ő tanához. Menekülök a megváltottak testvéri társaságába“. Azért a mint a hetedik kérdésre adott felelet kiemeli, a „buddhista bizalommal, háládatossággal és tisztelettel tekint erre a három drága kincsre és áhítatos lélekkel mondja: Tisztelet a szentnek, a világ legyőzőjének, Buddhának! Tisztelet a szent, a tiszta és szabadulásra vezető tudománynak! Tisztelet a megváltottak testvéri szövetségének!“

A *Buddháról* tanító első rész szellemét hiven kifejezi az a néhány első kérdés és felelet, melylyel a katekizmus ez a része kezdődik. Izelítőül ide írom:

8. *Ki az a Buddha?* F. Az igazságnak ama szent és böles hirdetője, a ki saját erejéből jutott el a tökéletességre és megszabadulásra; a ki már ebben az életben megváltatott s a ki a buddhista vallást alapította.

9. Vajjon Buddha isten-e. a ki magát az embereknek kijelentette? — Nem.

10. Vagy talán isten követe volt, a ki a földre azért szállott alá, hogy az embereknek üdvösséget hozzon? — Nem.

11. Tehát e szerint ember volt? — Igen, ember volt. De olyan ember, a milyen sok ezer esztendő alatt csak egyetlenegyszer születik. Egyike volt ő azoknak a felséges világmeggyőzőknek és világmegvilágosítóknak, a kik szellemileg és erkölcsileg annyira felülmulják a tévelygő és szenvedő emberiséget, hogy aztán a nép naiv hitében mint „istenek“ vagy „istenküldöttek“ jelennek meg.

12. Ez a név, hogy Buddha, tulajdonnév-e? — Nem! Buddha egyszerűen egy sajátlagos belső, vagy szellemi állapotnak a kifejezése.

13. Mít jelent ez a szó? — Ezt: a felébredett, a megvilágosodott; jelent olyan embert, a ki saját erejéből eljutott a legmagasabb s élővalóság által elérhető ismeretre és erkölcsi tökéletességre.

Ezután a katekizmus első része kérdés és felelet alakjában részletesen elmondja a Buddha élettörténetét.

A katekizmus második része a buddhista tant (dhammo) ismereti. Elmondja, hogy a tan a három *Pitakában* van följegyezve; hogy a *samsárá* ez a körülöttünk tévelynek, bűnnek, a születésnek és a halálnak a világa; hogy a buddhizmusnak az a négy alapigazsága van, ú. m. igazság a szenvedésről; igazság a szenvedés okáról; igazság a szenvedés megszűnéséről; és az igazság arról az útról, mely a szenvedés megszűnésére, a *nirwánába* vezet.

„75. *Mi az a nirvána?* — A kedélynek és a léleknek olyan állapota, a melyben kialudt az élethez való minden akarat, a létel és a gyönyör után sóvárgó minden egoisztikus törekvés s ezzel együtt kialudt egyszersmind minden szenvedély, minden vágy, minden kívánság, minden félelem, minden rossz érzés és fájdalom. A tökéletes belső békének az állapota ez együtt az arról való rendíthetetlen meggyőződéssel, hogy eljutottunk a szabadulásra; olyan állapot, a melyet szóval leírni nem lehet s a melyet a világias érzelmű ember képzelete maga elé rajzolni hiába akar. Csak az tudja, hogy mi a nirvána, a ki azt önnönmágán megtapasztalta.“

Továbbá megmagyarázza a katekizmus, hogy mi az a *karma*, t. i. a magunkviselte; érdemünk, hibánk, erkölcsi tekintetben: elmondja, hogy kik azok az *upásokok*, vagyis a tan világi követői és hogy kik a *bhikschuk*, vagyis a megváltottak, a kik teljesen lemondanak a világról. Az *upásokok* csak öt fogadalmat tesznek le, de a *bhikschuk* 10-et. A világiak öt fogadalma ez: 1. Nem ölni. 2. Nem lopni. 3. Nem paráználkodni. 4. Nem hazudni. 5. Semmi szeszes italt nem élvezni. A *bhikschuké* ezeken kívül: 6. Időközben nem enni. 7. Táncztól, mulatságtól tartózkodni. 8. Semmi ékszert nem viselni. 9. Puha ágyban nem hálni. 10. Önkénytes szegénységben élni.

A tanról szóló második része a katekizmusnak tanítja az önmegváltást, az önzés legyőzését, az erkölcsi újjászületést, a tiz erkölcsi bilincs letörését (ezek: az ábránd (hogy a lélek halhatatlan), a kétely, a babona, az érzéki gyönyör, a gyűlölet, a földi élet szerelme, a jövő élet után való vágyakozás, a kevélység, a szellemi dölyf és a tudatlanság). Érdekesen emeli ki a 142. felelet, hogy „ne hívök legyünk, hanem ismerettel bírök, tudök és igazságosan cselekvök“. A 145. felelet az ima és az áldozat ellen, a 148-dik a csudabit ellen polemizál, míg a 160-dik feleletben azt a meggyőződést fejezi ki a katekizmus, hogy „a Buddha tudománya sohasem fog elmulni, míg a világ világ lesz; mert szelleme maga az örök igazság; de külső alakja változó, mert új Buddha fog születni, a ki a szenvedésről és váltságról szóló tant az ő korának megfelelő formában jelenti ki“.

A katekizmus harmadik része a kiválasztottak vagy megváltottak gyülekezetét, a *sánghot* ismerteti. A sánghó azoknak az egyesülése, a kik, mint Buddha igaz tanítványai és követői, a világot elhagyták és a tökéletesség és a megszabadulás nyolczágú dicső útjára léptek“ (76. l.). S melyik az a nyolcz irány, melyen a váltság útja átvezet? 1. Helyes belátás. 2. Helyes cél. 3. Helyes beszéd, 4. Helyes cselekedet. 5. Helyes élet. 6. Helyes törekvés. 7. Helyes gondolkozás. 8. Helyes magába merülés. A kik a tiz fogadalmat leteszik és e nyolcz helyes irányt követik, azok a testvérek gyülekezetét, a sánghot alkotják. Ezeknek „a testvéreknek“ a világi hívek előtt példányképeknek kell lenni az önmegtartóztatásban, önmegtagadásban és szentségben; azok kivánságára hirdetniök és magyarázniök kell a tudományt s őket bátorítani és vigasztalni. A férfi bhikschuknak vagy kolostorokban kell lakniök vagy remeteként kell élniök az erdőkben; a női bhikschuk azonban csak kolostorokban élhetnek. A világi híveknek pedig az a kötelességök, hogy a testvérek iránt tiszteletet és becsülést tanusítsanak; eltartásukról, eledelükről, ruházatukról, lakásukról stb. gondoskodjanak. Ám azért a bhikschuknak az upások fölött semmi hatalmuk nincs. A buddhizmus nem ismer sem egyházi átkot, sem egyházfegyelmet, sem semmi külső kényszereszközt.

Ez a tartalma az Eröss-fordította buddhista káténak, mely kétségkívül érdekes s a vallási és erkölcsi élet iránt érdeklődöknek nagyon tanulságos munka. A fordítás világos és elég magyaros, melyet szívesen olvas az ember. Lelkészeknek nagyon ajánlható munka, sokat lehet belőle tanulni. A legfontosabb tanulsága az ennek a káténak, hogy keresztyénség és buddhizmus: két külön világ; ég és föld távolságra esnek egymástól.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Eucken R., Beiträge zur Einführung in die Geschichte der Philosophie. Leipzig (Dürr), 1906. 196 lap. Ára kötve 5 márká.

A nagyhirű jénai bölcselet, a szellembölcselet egyik leghivatottabb művelője s a több kiadást ért „Nagy gondolkodók világnézetei“ cz. mű ismert nevű szerzője e legújabb művében öt nagyobb gondolkörben öleli fel rengeteg tananyagát. Beható kutatásokat közöl nevezetesen a régebbi német bölcselet köréből, egy igen alapos tanulmányban méltatja a képek és hasonlatok jelentőségét Kant bölcseletében és Bayle-nek hozzá való viszonyát, méltó emléket emel Trendelenburg bölcseleti életművének, kritikai alapon ismerteti a pártok és pártnevek jelentőségét a bölcseletben és új eszméltető gondolatokat nyújt a bölcselettörténet alapvető tanulmányozásához. Valódi tájékoztató bevezetés e tanulmányok mindegyike a bölcselettörténetnek, mint az emberi szellem fejlődése történetének beható forrásszerű tanulmányozásához.

Egy rövid bevezetés után, a melyben a német nyelv oly gazdag és változatos tudományos terminológiáját dicséri, azonnal az I. fejezetben tulajdonképi tárgyára, a régebbi német bölcselet ismertetésére tér át, egyenként méltatva Kuza Miklóst, mint az új eszmék úttörőjét, Paracelsus fejlődése elméletét és Keplert, a nagy hírvű természettudóst, mint bölcseletet.

Kuza Miklós világképe minden ízében scholasztikaellenes s az új-platonikusok és Aristoteles bölcseletének befolyása alatt keletkezett. Az isten és a világ, mint egység és sokaság szoros összetartozásának gondolata hatja azt át. Az universum életegységének eszméje az ő vezérlő gondolata, a mely iránt érzéke sem volt a középkori formás scholasztikai gondolkodásnak. Az isten a világ abszolút lényege és folytonos életmunkásságának véghetetlen ereje, mely gondolattal inkább sejtelemszerű

alakban, mintsem a kritikailag megtisztult megismerés alakjában áttörte a középkori gondolkozás ismert dualismusát. Azonban ő az universum folytonos élettevékenységének gondolatát nem fejtette ki behatóbban s inkább csak a gondolat fölvetésénél állott meg. A természettannak exakt matematikai fölépítése Kepler műve. Lét, élet és gondolkozás tárgyilag azonos, mely gondolattal Bruno, Cartesius, Spinoza és Leibniz rendszerének útjait egyengette. Dicséretére válik, hogy kora és egyháza dogmás felfogásával szemben szabadelvű álláspontra helyezkedett. Pantheista izí gondolatrendszere később nyert speculativebb kifejtést. Örvedetes, hogy újabban többen is, mint p. o. Falckenberg és Jacobi a nagy úttörőre fordítják bölselettörténeti és kritikai figyelmüket.

Majd *Paracelsus*-nak, kora nagyhírű kóborló orvosának fejlődésánát ismerteti. Mood, Sudhoff és mások fáradozása mellett is az ő egyéniségénél és műveinél még sok a kritikailag tisztítani való. Fejlődésánát az organikus világfelfogás egészére terjesztik. Az organismus eszméje az ő világfelfogásának állandó vezérgondolata. A világfejlődés nála a kiválasztással és elkülönítéssel azonos. A fejlődés koronája az ember, mint mikrokosmos a makrokosmosban. A világerő „kivonata” az ember, kinek gyógyulása a természet megfigyelése alapján lehetséges, de az ember nemcsak „állati”, hanem „örökkévaló lény” s mint ilyen „istennek képmása és hasonlatossága”. Helyesen jegyzi meg Eucken, hogy Goethe fejlődésánát alapelvíleg véve sokkal közelebb áll *Paracelsus*, mint Darwin felfogásához.

Végül harmadik tanulmányában „*Keplert, mint bölselet*” ismerteti. E nagyhírű természetbölselető kettős természete, mélyreható speculatioja és induktív jellegű analysise köztudomású. A mindenség egységes összefüggése, a természet általános életelevensége s a gondolkodó szellem hatalmában vetett hite hatja át az ő speculatioját. A természet speculativ szemléleténél szerencsésen egyesíti a világharmonia képében a művészi és matematikai szempontokat. A kettőnek összeköttetése Kepler bölseletének jellemző sajátása. Ez alapon a morális értékelés rovására a tudományos kutatás önállóságának híve és harczoza, bár másrészt erős híve a személyes keresztyénségnek, mint „a világharmonia alapfeltételének”. Lélektanát és ismeretelméletét az ember isteni képmásterü jellegén építette föl. Kétségtelen érdeme, bár Galilei és Cartesius fölülmúlták, természettudományi módszertana, matematikailag formulázott természettörvénye, a jelenségek causális összefüggésének értelmezése s egyéniségének nyílt őszintesége. Így hát nemcsak mint csillagásznak, hanem mint bölseletőnek is nagy jelentősége van. Bár aesthetikai matematikai rendszere egészében véve nagy tévedés s legfeljebb átmeneti jelentősége van a matematikai természetfelfogásra, mégis hatalmas mozgató eszköze az alapelvek és fogalmak későbbi kifejtésének.

Mind a három német gondolkodó a renaissance korába való és pedig Kuzánál a középkortól való különbségében és Keplernél a felvilágo-

sodásra való átmenetben. Nagy kört átölelő világgondolatuk, az egésznek megértésére irányuló energikus törekvésük, az ellentéteken fölül való emelkedésük, szabadkutatásuk s abban való örömük s a való iránti egészséges érzékük mindanyiuknak közös német jellemvonása.

A II. fejezet becses adalékokat tartalmaz „*Kant bölceletéhez*“, s itt közelebből annak „képeit és hasonlatait“ és Bayle-hez való viszonyát fejtegeti. A képek új gondolatokra, eszmeáramlatok összeköttetésére és új utakra ösztönöznek a szellem világában. E képekkel és hasonlatokkal gyakrabban foglalkozott főbb műveiben. Nála a gondolatot kísérik s nem vezetik vagy irányítják s különösen gazdag és termékeny azoknak változatos alkalmazásában. Így a tapasztalástól független gondolkozást szárnyaszegett repülésnek, a dogmatikus metaphysikát végtelen üres térnek vagy partnélküli tengernek, s a dogmatismus nyugodt biztonságát álomnak mondja, a melylyel szemben megtisztult rendszeres ismeretre törekszik a tudományos megismerés összes ágaiban. Gyakran élt a pör s a páros viaskodás képeivel is. Kutatásainak teljessége miatt választotta meg képeit a dogmatismussal szemben. Végül Bayle és Kant között a rokonságot úgy elméleti speculativ, mint gyakorlati moralis téren vitatja. Bayle önálló gondolkozása, tudásának óriási terjedelme, a dolgok maradandó lényegének megismerésére irányuló törekvése, a problémák nyílt és biztos felállítása s eszméinek szemléltető jellege elárulják a rendszeres gondolkodót és Kantra emlékeztetik az olvasót.

A következő tanulmány *Trendelenburg emlékezetének* van szentelve, a kiben a nagy bölcelettörténettudóst, a rendszeres gondolkodót s a nagy német jellemet ünnepli. A történeti fejlődés útja az, a melyen az emberiség nagy gondolatainak felismerésére juthatunk. A nagy élet- és jellemképek megfestésében s a bölcelet és a többi tudományágak szerves összefüggésének föltüntetésében alig múlta őt felül valaki. Világnézete a szellem és a természet világában észlelhető célfogalomban, az ú. n. teleologiában gyökerezik, a melynek végpontja a személyes istenség.

A IV. tanulmány a *philos. pártok és pártnevek* jelentőségéről szól, a melyeknek kiindulópontja az ellentétes felfogás s az ellentéteknek egységes („monistikus“) összefoglalása. Mert hát a philosophia egységes világismeretre törekszik az emberi ismeretkör összes ágaiban. E pártok és pártnevek története a bölcelet történetére nézve rendkívül tanulságos. Útjelzők azok a haladás és fejlődés felé.

Végül az utolsó tanulmány „*ösztönző gondolatokat*“ nyújt „*a bölcelettörténet köréből*“. Itt mindenekelőtt meggyőzően fejtegeti a technikai és személyes élet egymáshoz való viszonyát s az egyes rendszereknek koruk műveltségével és alkotóik egyéniségeivel való szerves összefüggését. Majd behatóbban fejtegeti a bölcelet főbb fogalmainak történeti jelentőségét, s itt Windelbandhoz, a nagy heidelbergi bölcelőhöz hasonlóan „a főbb fogalmak és problémák kifejlődésében“ látja a böl-

cselettörténeti kutatás megoldandó feladatát. A legutolsó tanulmány a régi Jéna bölcséleti mozgalmait ismerteti.

A rendkívül tartalmas, mélyen járó s meleg személyes vallásosságtól is áthatott műnek használatát nagyon megkönnyíti az ügyesen szerkesztett tárgymutató s a bölcséleti pártok és párnevek kimerítő jegyzéke. A mű szerzője egyik klasszikus tanu arra nézve, hogy a modern bölcsélet a ker. vallás-erköletesi világnézettel minden ponton összeegyeztethető. Igen, mert a naturalismus és a materialismus világfelfogásának napjai a német tudományos világban meg vannak számlálva.

Sz. M.

EGYETEM ÉS TANÁRKÉPZÉS.

Abban a magas színvonalú vitában, mely a zsinat ez évi márczius 28. gyűlésén a ref. egyház leghivatottabb vezérégyéniségei között a debreczeni bölcséleti fakultás, tanárképző intézet s a debreczeni protestáns egyetem ügyében kifejlődött és lefolyt, a leggyakorlatibb érvelésű s gondolkozású felszólalás kétségnélkül a Dóczi Imrée volt. Dóczi tanárember s gimnáziumi felügyelő. Kiváló beszédében egészen fején ütötte a szeget, midőn így szólott: „... A magyar református középiskola tanárságának közszellemével a magyar kálvinista egyház egyeteme, ez a magyar kálvinista zsinat meglegedve nincs, annak számos zsinati határozatában is kifejezést adott. No és kérdem tett-e ez alatt a 30 esztendő alatt a magyar kálvinista egyház egyetlen lépést is abban az irányban, hogy protestáns szellemet ébresszen, keltsen és képezzen középiskolai tanárságunkban? Azt merem mondani, hogy ha van a magyar középiskolai tanárságban protestáns szellem, az van a magyar református egyháznak minden ingerenciája nélkül, az van a magyar református egyház indolenciája daczára tanárainkban...¹

A zsinat naplójának feljegyzése szerint Dóczinak ez az érvelése zajt s ellenmondásokat keltett. Ez a zaj és ellenmondás, azt hiszem, onnan származott, hogy a míg a többi felszólalók az elmélet terén mozogtak s szépséges ideák sorozatával bizonygatták a prot. egyetem s tanárképző *kívánatos létesítését*, ez az érv, a Dóczié, a tényleges állapot leszögezésével a ref. tanárképzés szükségességét hangoztatva *követelte az egyetem felállítását*.

Hogy valamely iskolafentartó személy vagy testület megkövetelje azt, hogy a kit feladatának s hivatásának betöltésében munkatársnak — papnak, tanárnak, tanítónak stb. — elhív. első sorban oly tulajdonokkal legyen felruházva, oly

¹ Zsinati napló. IV. 31. l.

gondolkozású s jellemű legyen, a melyikkel a kenyeret adó személyiség célját a legbiztosabb eredménnyel szolgálhatja, egészen természetes és jogos állapot. Természetes és jogos, hogy az állami tanár — mint bármely más állami tisztviselő — első sorban, sőt kizárólag az állam érdekeinek megfelelő képesítéssel s jellemmel rendelkezék. És nagyon természetes, hogy zsinatunk is jogosan követeli a ref. gimn. tanároktól az igazi ref. közszellemet és protestáns karaktert.

De az állam s a többi felekezetek bőven gondoskodnak arról, hogy az ő tanáraik ezzel a kívánt jellemmel és gondolkozással lépjenek az ő munkakörükbe. A tanárképesítést az állam a maga céljai szerint rendezte s ma valójában úgy áll a dolog, hogy egyedül az állam ad tanári képesítést, kivéve a vallástanárokat. A r. katolikusok s az erdélyi evangélikus egyház pedig hozzáigazodott az állami rendhez, azzal, hogy ez utóbbi megköveteli tanáraitól a theologia hallgatását is, az előbbi pedig u. n. rendházakat, *tanári internátusokat* tart fenn a budapesti és kolozsvári egyetem mellett.

Ellenben nálunk, a ref. egyházban, a középiskolai törvény s az állami tanárképzés a régi *tisztán papi jellegű* tanárképzésnek véget vetett. Egyházunk miért, miért nem, nem gondoskodott még surrogatummal se arról, hogy az ő tanárai egyúttal egyházi, protestáns képesítést is nyerjenek. Az a tanár, kit az állam pl. Zalaegerszegre nevez ki, képesített-ségben, tanulmányainak részleteiben hajszálnyit se különbözik attól a tanártól, a ki pl. Debreczenben, Enyeden vagy Patakon fogmajd tanárkodni. Ez pedig határozottan hátrányos állapot, nem csupán az egyházra, de magára az államra nézve is. Mert a mint lehetetlenség jó közigazgatást végezni egyazon szabályrendelettel a sik Hajduságban vagy Csanádban s a hegyes Árvában és Háromszéken, éppúgy lehetetlen elképzelni, hogy a debreczeni, enyedi vagy pataki kollégium tanulóinak a nevelése a zalaegerszegiével vagy a treszténiaival azonos volna és lehetne. Ma azonban tényleg úgy van.

Az idő leforgása következtében egyre kevesebb a száma az u. n. paptanároknak, azoknak t. i., kik papi oklevéllel a középiskolai törvény megalkotása előtt lettek tanárok. Ma-holnap nem is lesz. Ennek rossz következménye beállott az egyházra s a tanárságra is. Az egyház a mostani tanáraival elégedetlen. Úgy látja, hogy tanárai nincsenek felvértezve a kellő ref. közszellemmel s hogy nem érvényesítik eléggé ref. közérzületüket. A legutóbbi zsinat indítatva érezte magát, hogy a tanárnak magánjogi életviszonyait is paragrafussal tegye — ha lehet — protestánsná. Többször elhangzott a zsinaton

az a kívánság, hogy a ref. tanárjelöltek hallgassanak theologikumokat is. Sőt a kolozsvári theol. fakultás tanárkara által készített javaslat ezt az eszmét részletesen kidolgozta. Kidolgozta, hogy mely theologiai tárgyakat hány órában kell hallgatnia a tanárjelöltnek kötelező kollokvium mellett. (Erd. Prot. Lap 1904. évf.) Mindez az elégedetlenség jele. Ehhez a hivatalos felfogáshoz járul még az a közönséges szemrehányás, hogy a tanárság magánélete se elég egyházas, hogy nem foglalkozik a nevelés és szaktudomány kérdéseivel s így tudományosság tekintetében se állja ki a versenyt se a régi paptanárokkal, se az állam tanáraival stb.

De a tanárság sincs megelégedve a mostani állapotokkal. Elégedetlensége abban nyilvánul, hogy zúgolódik a zsinat felfogása s paragrafusai ellen, hogy lehetetlennek tartja a teljesítését mindazon kívánságoknak, melyekkel vele szemben a ref. közvélemény s maga a zsinat is s még az előtt az egyes kerületek fellépnek. Nincs mit csodálni azon, hogy a jelesebb tehetségű tanárok és tanárjelöltek szívesebben vállalnak állást, ha lehet, az államnál, a hol nem csak a díjazás jobb, de a kötelességteljesítés is könnyebb, kevesebb a kötelező óraszám s nem kell, mint pl. Erdélyben *felelősség mellett* vagyoni ügyekben is sokszor hosszú tanácskozás után *szakértelemmel* határozni. Az államnál nem szaporítja a kötelességteljesítést az internátus ügye stb.

A baj tehát kétségkívül megvan. Azt orvosolni kell. Még pedig az egyház és a tanárság egyetértő közreműködésével. Pillanatig sem szabad antagonizmusnak beférkőznie az egyház és a tanárság felfogása és szelleme közé.

Az orvosság pedig nem az, a mit igen sokan gondolnak, s a mit a kolozsvári theologiai fakultás tanárkara hivatalos munkálata derekas része gyanánt kidolgozott, hogy t. i. kötelezni kell a tanárjelölteket hallgatni némely theol. tárgyak előadását is. Ez személyileg azért nehéz, mert azt ugyan egyetlen tanárjelölt se tudja előre, hogy ő majd a felekezetnél kap-e állást, vagy az államnál. Ha ez utóbbihoz vágyik, akkor aligha fog önként hallgatni theologiai tárgyakat. Ha felekezetünkhöz vágyik, akkor igen. Csakhogy kérdés, hogy a tanárképzés jelenlegi állása mellett gyümölcsöző lesz-e ezen tárgyak hallgatása? Hiszen ma az egyetemen a tanárjelöltnek a tanzabadság nagyobb dicsőségére annyi czöllönk tárgyat kell hallgatni (mert különben vizsgálatra se jelentkezhetik), hogy heti óráinak száma 30—35. Ha ehhez még csak 5 órányi többlet jön (mint sokan keresztülvihetőnek vélik), az óraszám 35—40 lesz. Ennyi órát pedig a

legjobb akarrattal se lehet még *leülni se*. Tanulmányozni s a megfelelő tárgyakba elmélyedni, tudományos önmunkásságot várni, melynek hasznos gyümölcse is legyen, az ilyen hallgatótól nem lehet már csak egészségi szempontból se.

Tegyük föl, hogy egészségi szempontból ez a gondolat kivethető s fizikailag is lehető: akkor is fenmarad az a biztos hátrány, hogy a tanárjelölt csak külső munkásságot fejt ki, csak a követelmények látszólagos teljesítését végzi el. S így a tanárképzés, illetőleg a tanár még azzal se lesz felfegyverzve, a mit a mostani fonák rendszer mellett se lehet elvitatni, t. i. a kellő tudományos képzettséggel. Hogy amaz 5—6 óra, a mit a theologikumok hallgatására kellene fordítania, a protestáns érületet előmozdítja, csak lehetőség, de nem bizonyosság. Bizonyosság az, hogy az ember szellemme s az ifjú emberé leginkább azzal egyesül, azt teszi legnagyobb mértékben szellemének sajátos kincsévé, a mivel mint fő eszmekörrel a legtöbb ideig foglalatatoskodik. Hogy a tanárjelölt, kinek szaktárgya a latin vagy a matematika, lehetőleg, sőt kizárólag latinnal, matematikával foglalkozik, az bizonyos, minden megszorító intézkedés ellenére. Nem csak bizonyos, de egyedül helyes, egyedül gyümölcsöző az a tanulmányozás, hogy ki a miben hivatását fölismerte, kedvét leli s majd pedig eredményeket felmutatni hivatásszerűleg kötelezve van, azzal foglalkozzék, annak a vezérgondolatnak álljon szolgálatában minden szellemi tevékenysége. A protestantismusnak lényege önkénytelenség, a kényszer nélküli buzgóság. *Ne kényszerítsük tehát a tanárjelölteket hivatásukkal csak nagyon laza összefüggésben álló studiumok végzésére!* Ne kényszerítsük, mert az ugyan a kívánt *közszellemet* a tanárságban eredményezni sem nem képes, sem nem fogja a bajt megszüntetni.

Nézetem szerint a protestáns közszellem kifejlődése hosszú idő eredménye. Egy nap alatt se nem teremthető, se meg nem semmisül. Protestáns közszellem egyebet nem jelenthet, mint a protestantismus elvein és eszméin nyugodó világnézet. Ez pedig nem egy pillanat alatt születik, hanem fokonyként fejlődik ki.

Minthogy pedig a közszellem világnézet, arra kell törekednünk, hogy azok az intézmények, a melyekben ifjúságunk s tanárjelölteink nevelkednek, igazi protestáns intézetek legyenek. Különbén csak toldozunk-foltozunk s szegénységünk annál kirívóbb. Do, ut des. Ha alkottunk, ha intézményileg lehetőséget nyújtunk valamilyes szellemi fejlődésre, akkor logikailag következik a kívánt eredmény. Ha intézményben módot nyújtunk arra, hogy valaki ref. tanár legyen, az bizto-

san olyan lesz, a milyenre éppen szükségünk van. De addig addig a Dóczy szavai fogják a tényleges állapotot jellemezni.

A mostani generációnak s így a tanárságnak is java része világnézetének kezdő szálaít a felekezeteken felül és kívül álló állam iskoláiban szedi össze. Gyermekkori emlékeink, képzeletünk akarva-akaratlan uralkodnak rajtunk a koporsóig. Fájdalom, szegényes anyagi körülményeink s az állam mindent elnyelő ereje miatt elveszítettük s veszítjük pontról-pontra egyházközségről egyházközségre népiskoláinkat, kivált az erdélyi egyházkerületben. S még örvendünk egy-egy ilyen veszteségen, örvendünk, hogy ha az államnak átadhatjuk őket. Örömnünk elnyomja hibánkat s manapság már nem az a felemelő tudat, hogy van még felekezeti iskolánk, hanem az a nyomasztó, ha még nincs állami iskola az egyházközségben. Pedig tán mégis inkább protestáns az az iskola, a melyikben a *mi tanítónk*, a *mi papunk* oktat, mint az államé. De ezen keseregni többé célra nem vezet . . . Egyik mély gondolkozású közoktatásügyi miniszterünk, báró Fötvös Loránd, nagyon talpraesetten kifejtette miniszterkorában (1894-ben a főrendiházban), hogy az államnak miért nem érdeke a népiskolák államivá tétele s miért nem érdeke a felekezeteknek se. Tanulhattunk volna tőle. De hiába; ha nézegetjük pl. az erdélyi kerület most kiadott egyházi térképét, látjuk, hogy van oly egyházmegye, melyikben összesen két ref. iskola van. E szomorú állapot és körülmény éppen nem szolgálja a református közszellemet.

S mit szóljunk állami rámára húzott gimnáziumainkról? A támaszték anyagiakban az állam, a rendelkező szellemi többség az állam. Az igaz, hogy gimnáziumainkban a személyi tényezők legalább a mieink maradtak. De éppen ezen személyi tényezők nevelésében fontos két órhely: a népiskola s az egyetem nincs a kezünkben.

S ha már nem igen remélhetjük, hogy népiskoláinkat valaha újra egészen az egyház veteményes kertjévé visszahódíthatjuk, vagy legalább a meglevőket megtarthatjuk: akkor teljes erővel kell ragaszkodnunk pap és tanítóképző intézeteinkhez s a *legnagyobb közös erőfeszítéssel is fel kell állítani nem holnap, de ma a debreczeni bölcséleti fakultást s a református tanárképzőt.*

Ha az az intézmény, a melyikben a tanárság képesítését nyeri, az utolsó tégladarabtól a legbonyolultabb kísérleti eszközözig vagy legmélyebb tudományú tanáráig kivétel nélkül a református közszellem gyümölcse és alkotása, ott igen is fejlődhetik s erősödhetnek a környezet eme hatása követke-

tében a ref. közszellem a tanárjelöltekben is, a nélkül, hogy külön theolikumok hallgatására kötelezve volnának. Akkor a ref. közvélemény s a zsinat nem panaszkodhatik majd, nem kell paragrafussal kollátozó rendelkezéseket tennie. Akkor meg leend a kívánt ref. közszellem a tanárságban is.

De a mig csak a családi hagyomány vagy a látott és hallott példa vonz a ref. tanári pályára, a mig nem lesz ref. tanárképző intézet, addig a panaszra s paragrafusra mindig lesz bőven ok.

S lehet, hogy idővel alaposabb oka lesz e panasznak, mint napjainkban. Mert hiszen a mai ref. tanárság egyeteme egészben véve ilyen panaszra okot nem adott. Hiszen minden külső hatás nélkül tisztán a ref. érzület hozta létre a nagyjövőjü s már is eredményes működést felmutató országos ref. tanár egyesület. Ennek keretében nagyon is fontos ref. tanügyünkkel szorosan egybefüggő kérdések tárgyalattak s valósulnak meg (énektanítás a ref. gimnáziumokban; ref. isk. adattár stb.). Már maga ez az egy tény ellentmond a közszellem hiányának. De igazolja a Dóczy szavait: hogy ha van ref. közszellem tanárainkban, az az egyház minden ingerenciája nélkül van.

Ezért, ismétlem, szükség van a debreczei ref. tanárképzőre s a bölceleti fakultásra *nem holnap, hanem ma*. Szükség van, még ha nem is volna egyelőre az oly tökéletes, mint a milyennek gr. Tisza István s vele együtt mindnyájan kívánjuk. *Nekünk mindenáron tanárképzés szempontjából kell valami egyetem vagy egyetemi részlet.*¹ Ha nem elsőrendű, tudománytalan — hangzott az ellenvetés. Igen, csakhogy egyedül Minerva volt az, ki születése percében teljes és tökéletes volt. Valóban sajnálatos, hogy a zsinat egy majd évtizedek mulva felállítható egyetem gondolatáért nem foglalt állást a most felállítandó bölceleti fakultás mellett. Ebből a fakultásból természetszerűleg kifejlődnék az egyetem. A zsinat sokat akart markolni s keveset fogott.

A végczél a teljes és tökéletes egyetem. De ehhez az első lépést, ha van erőnk, meg kell tenni azonnal. Meg kellett volna tennie a zsinatnak is. Bölcsen mondta Radácsi, ha elérjük, hogy tanáraink protestantizmusát igazi protestantizmussá tesszük, ha tanárainkat ezen a réven az egyházhoz közelebb emeljük, ha őket az egyház vitéz katonáivá avatjuk, rendkívül sokat végeztünk.

¹ Radácsi György szavai. Zsinati napló IV. 35.

A ref. egyháznak okvetetlenül szüksége van a jövőben egy biztos alapon nyugvó, anyagilag erős prot. egyetemre. De a bölcséleti fakultásra és a ref. tanárképzőre már régóta szüksége van, mint a panaszok régi volta is bizonyítja.

A pusztában bolyongó karaván szomja egy egész bővizű forrást is elfogyasztana, de a tömlők redőiben levő vízzel is megelégszik míg a bővizű forráshoz eljut. Ha pedig odáig el akar jutni s szomjan elveszni nem akar, akkor meg kell innia elégedetten egyidőre a csekély s tán nem is kifogástalan ízű vízkészletet a tömlőből. Ha módunkban áll segíteni s bekötözni egy sebet, várhatunk-e józan ésszel, míg minden sebre tépésünk és irunk leend?¹

Szászváros.

Dr. Kristóf György,
gimn. tanár.

¹ E cikk nemes intenciójával, hogy egyházi tanárainkat egyházi-
ziasan kell nevelni, teljesen egyetértünk. Azt is megengedjük, hogy ezt
a célt legsikeresebben azzal érhetnők el, ha tanárainkat protestáns egye-
temen képezhetnők. Ámde mivel kétségtelen és szomorú tény, hogy sem
protestáns egyetemre, sem tanárképző bölcséleti fakultásra nincs elég
anyagi erőnk: vajjon nem kellene-e egyelőre csak bár annyit tennünk,
mint a r. katolikusok és az erdélyi lutheránusok tettek, hogy állítsunk
református *tanári internátust* a budapesti és kolozsvári egyetem mellé.
Ekkor a tudományos képzést megadnák az egyetemek, az egyházas
nevelésről, a református közszellem kialakításáról pedig gondoskodnék a
református internátus vagy tanári kollegium!
Szerk.

MADÁCH ÉS LUTHER.

Madách remekművét már mindenféle szempontból vizsgálták, elemezték, fejtegették, a mi mindennél jobban bizonyítja költői becsét és eszmegazdagságát és igazolja egyik kiváló Madáchkutató, Palágyi Menyhért e szavait, „hogy Madách Imre a magyar eszmélkedő erőnek mintegy megszemélyesítője“. Madách filozófikus elméje oly általános emberi magaslatokon jár az „Ember tragédiájában“, mint egyik elődjéé sem, oly magas, fenkölt szempontból nézi a világot és az embert, mint egy magyar költő sem, ezért emelkedik e művel a világirodalom legnagyobb bölcsészköltőinek közvetlen szomszédságába. E mű Madách filozofiájának megragadó hitvallása, vagyis Bérczy¹ szavai szerint: „ama hitvallomása, melyet benne a contemplatív élet folyamán kifejtett, a csapások alatt megrendült s már-már peszimizmusra hajló, de megbocsátó nemes szellem visszanyert nyugalmában kiengesztelődött s a költészet sugaraitól átragyogott bölcsészet érlelt meg“.

Egy ilyen művel való foglalkozás, a bele való elmélyedés semmi esetre sem lehet tanulás nélkül való bármily szempontból vizsgáljuk is; nem lesz hát teljesen meddő, — ha nem is sok eredménnyel kecsegtető, — ha egyszer protestáns szempontból is vetünk rá egy pillantást. Ezt mintegy kötelességünké teszi az a körülmény, hogy dr. Dudek János a „Katholikus Szemlé“-ben a tragédiát katolikus szempontból vizsgálván, arra az eredményre jutott, hogy e mű nagy hírnevének egyetlen magyarázója Madách protestáns volta; csupa protestáns bíráló karolta fel (Arany János, Szász Károly, Erdélyi

¹ Madách emlékezete 201. l.

János stb.) és ők csak azért magasztalták, mert Madách protestáns volt!

Hogy e műnek vallásos szempontból való fejtegetése teljesen jogosult, azt mindenki el fogja ismerni, a ki tudja, hogy végső akkordja lényegében: „Minden Isten kezében van“ és hogy ennek folytán Jób könyvének mintájára valóban „theodicaeanak“ mondhatnók,¹ de hogy a szűkebb, eshetőleg elfogult felekezeti mértéknek vessük alá, ahhoz sok szó fér, azonban a fenti, katolikus szájából elhangzott ítélet legalább is kívánatossá teszi, hogy vele protestáns szempontból is foglalkozzunk.

Dudek Jánost illetőleg mindenekelőtt nagyon könnyű annak megállapítása, hogy tévedésben leledzik, midőn Madáchot protestánsnak tartja, mert közismert tény, hogy Madách mindig katolikus volt, az volt az egész családja, bár igaz, hogy a Madáchok csak a XVIII-ik század vége felé lettek katolikussá, még pedig a költő nagyapja Madách Sándor, míg dédapja még buzgó lutheránus volt. De bizonyos, hogy költőnk türelmetlen, vakbuzgó nem volt és ha csak az kell az igazhitűséghez, akkor nem volt Madách igazhitű katolikus. Ha szabadelvű egyháziassága mellett nem is tartjuk valami fontos bizonyítéknak, hogy a protestáns Szontágh Pál (a nógrádi) volt elválhatatlan „Achatese“ és hogy a szabadságharcz utáni időben sztrégovai házánál mindennapos volt Henrici Ágost evangélikus lelkész, de bizonyítja ezt egyebek mellett éppen nagyszerű drámai költeménye; mi legalább belőle azt a benyomást nyertük, hogy minden orthodox felekezeti színezettől ment és hogy belőle ennél fogva nem lehet következtetést vonni arra, hogy költője melyik felekezethez tartozott. Madách bár a természettudományokban járatos és filozófus elme, vallásos hívő lélek volt, de nem akart egyik felekezetnek sem uszályhordozója lenni. Tanúsítja ezt a Kisfaludy-társaságban 1862. márczius 27-én előadott székfoglalója² is, melyben azt mondja: „A vallás az ész költészete, s a költészet a szívnek vallása. Mi természetesebb, mint hogy e két nem egymásnak fáklyáján gerjeszsze lelkesülése lángjait? De a vallásnak, hogy e czélnak megfeleljen, szabadnak kell lenni minden orthodox védelemtől, minden igazhitűségi sánczolatától, hajlékonyan kell hozzá simulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz“.

¹ Kármán: Az Ember tragédiája (Budapesti Szemle 1905. 60. l.).

² „Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása“ (Kisfaludy-társaság Evlappjai 1868. 181. l.).

Már ebből is nyilvánvaló, hogy fent kitűzött tárgyunkra nézve sokat nem fogunk találni a drámában, mégis meg próbálunk felelni arra a kérdésre, — már a mennyiben a tragédia felvilágosít — mily álláspontot foglalt el Madách a reformációval szemben és mily véleménye volt Lutherről, a ki, mint ismeretes, egyik színben elő is fordul. Első kérdésünkre könnyű volna a felelet, ha a történeti képek sorában a reformáció is elő kerülne, de ez tudvalevőleg nincs úgy, a mit Szász Károly¹ a költő szemére is vet, mondván: „Hol van az egyéniségének testi és dologi függetlenségét elvesztett és azt visszanyerni ahítozó ember? Egy szóval hol a pápaság óriási hatalmának és a reformáció világforradalmának képe egyfelől, a feudalizmus és a rabszolgaság képei másfelől?“ Vajjon a felekezeti elfogultság hagyatta el Madáchcsal a reformációt? Bizonyára nem, oly fenkölt érzelmű, tisztult világnézetű emberről ezt feltenni is eleve lehetetlen. Mi protestáns szempontból talán sajnálhatjuk, de hibájául nem róhatjuk fel, hogy a reformációt nem tartotta az újkor megnyitójának. Hiszen ma már a tudós körök rég túlhaladott álláspontnak tekintik a világtörténelemnek három korszakra való osztását, és mint a kézikönyvekben előfordul (ó-kor, középkor, újkor) és elvetik, hogy az ó-kor a világ teremtésétől a nyugat-római birodalom bukásáig, 476-ig tart, a középkor innen Amerika fölfedezéséig, vagy Konstantinápoly elfoglalásáig tartana, ettől pedig az újkort kell számítani. Madách művében eltért e hagyományos felfogástól és nem egy kiváló magyar történettudós igazolta eljárását.

Így pl. európai hírű tudósunk, néhai Schvarcz Gyula² így nyilatkozik erre vontkozólag: „Hogyan lehet Amerika felfedezése révén ketté osztani azt a társadalmilag lényeges tekintetben kétségtelenül egységes nagy időszakot, a mely még egy évvel az 1789-iki nagy francia forradalom kitörése előtt ugyanazon társadalmi viszonyokon nyugszik, mint a melyekből az úgynevezett keresztyén germán állameszme ezen egész nagy időszak epochájához a nyugatrómai birodalom romjain tényleg kiindult?“ Nevezett írónk tehát három nagy korszakot különböztet meg: 1. Az egyiptomi-babyloniai kultúra kora 3892—538 Kr. e. 2. A görög-római világ kora 538 Kr. e. — 529 Kr. u., vagyis az athéni egyetem végleges bezáratásáig. „Itt kezdődik a világtörténelem harmadik nagy korszaka, mely

¹ Szász Károly Az Ember tragédiája. 79. l.

² Márki Sándor: Történettanítás 142. l és kk.

nyugaton csakhamar a keresztyén germán társadalom megalakulásához, s a keresztyén germán állameszme uralmához vezet, hogy 12 évszázadig uralkodjék, míg végre a francia forradalom vérfürdőjében újjá kezd születni az ifjú társadalom az emberi és állampolgári alapjogok alapján.“ (i. m. 28.) Ezen a nyomokon jár Besenyei Ferencz is (Pallas lexikona V. 748), a ki szintén hangoztatja, hogy sem a reformáció, sem Amerika felfedezésével nem tekinthető megszüntnek a középkor, mert ezek ellenére az európai társadalom megmaradt 1789-ig a történetileg fejlett hűbériségen, kasztszerű rendiségen és az államnak egyházi tekintélyen alapuló keresztyén germán alakjában. E szerint az egyetemes történelem korszakai: 1. őstörténelem, 2. egyiptomi és babyloniai korszak, 3. görög-római, 4. keresztyén germán, 5. legújabb kor: a modern állameszme uralma.

Márki Sándor¹ kiváló histokritikusunk didaktikai szempontból foglalkozván az egyetemes történelem korszakaival, megjegyzi, hogy a középkort, ha alatta a keresztyén szellem uralmának idejét értjük, legalább is Konstantin idejével kellene kezdenünk és a westpháliai békével, az utolsó nagy vallásháború megszüntetőjével végeznünk. Ez megadta a népeknek a vallásszabadságot, majd a francia forradalom a politikait is. Ennyi talán elég annak igazolására, hogy Madách nem áll egyedül a hagyományos korszakoktól való eltéréssel.

Madách felfogása a maga egészében önálló és eredeti, nem szükséges benne sem hegeli, sem Comte-féle reminiscenciákat keresni. Ő a tudományt állítja oda mint oly világhatalmat, mely új korszakot kezd az ember történetében, felfogása szerint a francia forradalom határát jelöli az emberiség történelmi küzdésének. „Az erkölcsi eszmék helyett a természettudományi belátás vállalja el a vezetést. A tudás hatalmába kerülve lemondott az ember az erkölcsi küzdelemről, kész magát alávetni a természet rendjének és életét törvényeihez alkalmazni“.²

Madách ezzel valóban az újkor egyik bélyegző jegyét emeli ki, mert valóban korunkban a tudomány óriási szellemi hatalom. A mult század szociálizmusa is ez alapon indult társadalmi nagy vállalkozásaira. A mai napság homloktérben álló szocialisztikus kérdések is szoros összefüggésben vannak a tudomány vívmányaival, minél rohamosabban fejlődnek az utóbbiak, annál élénkebben fognak jelentkezni azok, mert a

¹ Márki Sándor: Történettanítás 142. és kk. l.

² Kármán: i. m. 104.

természettudomány módosítólag hat az emberi társadalomra. Legyőzvé a tér és idő korlátait, megkönnyítette az emberek társas ériülközéseit, fokozta a fényüzést,¹ kirivöbbsá tette a gazdag és szegény közötti ellentétet, teljesen megváltoztatta a munka jellegét és gyökerestöl felforgatta az emberek hagyományos világnézetét. Nem csak, hogy a természettudomány diadalmas módszereit alkalmazták a szellemi tudományok terén is, hanem akárhány író ettöl a tudománytól várja az emberiség jobb jövőjének elkövetkezését. Elég, ha közülök csak néhány különösen jellemzetes író idézésére szoritkozunk. Így Saint-Simon történetfilozófiája szerint a középkort a hódítás szervezte és hit vezette, a modern társadalmat a munka fogja szervezni és a tudomány vezetni.² Ugyan így nyilatkozik Büchner:³ „A természettudomány van arra hivatva, hogy az emberiségnek nem csak szellemi, hanem társadalmi felszabadulását eszközölje.“ Bebel⁴ pedig egyenesen így határozza meg a szocializmust: „Der Sozialismus ist die mit voller Erkenntnis auf alle Gebiete menschlicher Tätigkeit angewandte Wissenschaft.“ Kropotkin⁵ Péter pedig az anarkizmust következőkép definiálja, „hogy az a világnézet, mely az összes természeti tünemények mechanikai, vagy helyesebben kinetikai magyarázatán alapul és az egész természetre (tehát az emberre is) kiterjed.“ Madách történeti felfogása tehát nemcsak jogosult, hanem a költő és az elméjéről és mély belátásáról is fényes tanubizonyságot tesz, — ha mi teljességgel nem is helyeselhetjük felfogását. Vitathatlannak tartjuk ugyanis, hogy a reformációnak köszönjük az intellektuális szellemi szabadságot, mert lázadás volt a szellemi felsőségek, tekintélyek, a pápa ellen és ennek folytán Carlyle⁶-val annak a főgyökérnek tekinthetjük, a melyből a mi egész rá következő európai történelmünk kiágazik. E szerint második felvonása a földi hatalmak elleni lázadás volt; az angol puritanizmus; harmadik felvonása pedig a francia forradalom, melynek czélja volt, hogy minden földi és szellemi fenhatóság eltöröltessék.⁷ Schwarz Gyula is elismeri, hogy a protestantizmus fényes sikerrel vivta meg a maga véres küzdelmeit a szellemi szabadságért és ha a rendiséget érintet-

¹ Werner Sombart: Socialismus im XIX. Jahrhundert. 9.

² G. Maier: Sociale Bewegungen und Theorien. 131.

³ Büchner: Darwinismus und Socialismus 17.

⁴ Bebel: Die Frau und der Socialismus 463.

⁵ Kropotkin: Modern Wissenschaft und Anarchismus 49.

⁶ Carlyle: Hősök 159.

⁷ V. ö. Stromp László: Okt. 31. (Prot. Szemle 1901, 656.)

lenül hagyta is, a jogegyenlőség legnagyobb ellenségét és így alkotmánypolitikai szempontból csakis a francia forradalommal kezdjük is az újkort, annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy a protestantizmus legalább megkezdette a jogegyenlőség felé a fejlődést, megtörve a papság előjogait és elősegítette a demokratizmus fejlődését is, mert mindenkinek kezébe adván a bibliát, előmozdította a demokráciát, részint ama tan által, hogy a mennyország útját minden ember egyenlően képes megtalálni, részint az által, hogy önálló tevékenységre kényszerített. (Dr. Kuncz Ignác: „A demokrácia eszméje és szervezete“ Budapest. 1885.)

Hogy Madách nem így fogja föl, eltérő filozófiai meggyőződéséből következik, de nem felekezeti pártszempontból, mert egyébként tragédiája VII-ik színében nyíltan feltárja a diadalmaskeresztynység hanyatlását, a hatalomra jutott egyház visszaéléseit és türelmetlenségeit, a főpap fejedelmi pompáját, a nép vakhitét, sőt egy valóságos protestáns gondolat is akad e színben, midőn egy bünbocsánatot áruló barátot fölléptet:

Bajnokok, vegyétek!

Vegyétek a vezeklésnek tanát
 Kalauzul minden kétségeitekben.
 Ez megtanít: a gyilkos, a parázna,
 A templomrabló, a hamis tanu
 Hány évig fog szenvedni a pokolban.
 És megtanít egy évi büntetést
 Hogy a gazdag megválthat húsz s néhány
 Míg a szegény három solidival.
 S ki már fizetni éppen képtelen,
 Nehány ezer korbácsütéssel is.
 Vegyétek e becses könyvet, vegyétek!

Ez azonban anachronizmus, mert a bünbocsánatokkal való nagyobb mértékű visszaélést tudtunkkal először VIII. Incze pápa és fia Franceschetti Cylo üzték, megalapítván a világi kegyek bankját, a hol nagy taksák befizetése mellett bünbocsánat volt kapható gyilkosságért és emberölésért is.¹ Sőt nem hiányzik itt egy másik reformációkorabeli gondolat: az aszkézis, az élettől való elfordulás, a klastromi élet természetellenessége elleni felzúdulás sem, mint a mely elszakítja egymástól a szerető sziveket.

Ennyi az, a mit Madáchnak a reformációval szemben elfoglalt álláspontjának megvilágítására fel lehet

¹ L. Burekhardt: A renaissancekori műveltség.

hozni.¹ Másik kérdésünk a nagy reformátort magát illeti, a kivel a XII-ik szinben találkozunk a phalanstère jelenetében, melynek elemeit Madách, Proudhon, Cabet, Platon és Fourier elméletei mellett, saját képzeletéből merítette.² Egy kommunisztikus állam képe tárul föl előttünk, melyben teljes egyenlőség uralkodik, de a mely az egyéniséget teljesen elnyomja. Költészet és vallás száműzvék, csak a természettudomány áll őrt a társadalom felett. Kívüle az emberi elmét és szívet semmit sem lelkesíti; ez új világban nem költenek többé, nem festenek, sem szobrokat nem öntenek, nem érvényesülhet semmi lángész sem. Ismeretlen a haza, a család fogalma, minden ember egy-egy szám, semmivel sem több, egy kereke annak a nagy gépnek; a tudomány az embert csak res-nek nézi, melyet uralma alá hajt. Anyagi, rideg, lelketlen világ ez, de megvalósult benne a teljes egyenlőség. Luther kazánt fűt, Plató marhát őriz, Michel Angelo széklábat farag, Cassius gyári munkás. De a nagy egyéniség ki-kitör a sablonos munka közepette, ezeket munka végeztével megbünteti; egyiket sem elégti ki a rákényszerített, egyhangú, lélekölő foglalkozás. A nagy reformátor, ki lángba borította a világot, itt tűzzel játszik, a bölcsész elmerül ábrándozásaiba, a hadvezér verekszik, a nagy szobrász megúnva az egyformaságot, a közönséges munkát, dísz akart faragni a széklábakra és mivel nem engedték, ott hagyja a műhelyt.

De lássuk a részletet, mely Lutherre vonatkozik:

Az aggastyán:

Harmiczadik szám.

Luther (a sorból kilépve):

Itt vagyok.

Az aggastyán:

Te ismét

Mértéktelen fűtötted a kazánt.

Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed

Veszélybe hozni az egész phalanstert.

¹ A VIII-ik szinben is emlegetik a protestantizmust, midőn Rudolf császár Kepler szemére hányja, hogy „új tanoknak hívéül szegődik és rostálja a szent egyház téteit“ és Éva (mint Borbála) úgy beszél a protestantizmusról, hogy „az újításnak átkos szelleme“. Madách tehát a protestáns Keplert és feleségét, bizonyára nem felekezeti elfogultságból, hanem inkább a nagyobb hatás czéljából katolikusoknak tünteti föl.

² Szigetvári Iván: Madách és a Szocializmus. Ph. közlöny 1898; 182. l.

Luther:

S ki állana ellent a csábnak, midőn
Szikrázva, bögve a vadult elem
A láng ezer nyelvével vesz körül,
Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:
S ott állani bátran, szítani tovább,
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon.
Nem ismered te a tűznek varázsát,
Ki csak fazék alatt ismeréd azt.

Az aggastyán:

Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

Luther (visszalépve):

De holnap újra szítom a tüzet.

Ádám:

Mit látok? Ezt a férfit ismerem,
Ez volt Luther.

És mikor a négy nagy szellem eltávozott, így szól:

Ádám

Michel Angelo, mily pokol lehet
Sziúd istenének, hogy nem bir teremni.
Óh mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harezolt — az martir halált halt,
Ez szűknek érzé a világtekét.
S mi egyformára, mi törpévé szűrte
Az állam. Óh Lucifer, jöjj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább.

E jelenetben tehát egyéni tulajdonok vannak megszemélyesítve a mult egyes kiváló alakjaiban, annak feltüntetésére, hogy az egyén kipusztíthatatlan. Mi következik ebből feltett kérdésünkre vonatkozólag?

Madách Luthert a világtörténelem nagy alakjai egyikeként tartja, a kit méltónak ítél arra, hogy egy Platonnal, Michel Angelóval együtt szerepeltesse. Igaz, hogy itt van Casius is, de ő voltaképp, a mint mások is elismerték,¹ nem ez illusztris társaságba való, nem elég jelentékeny alak arra, hogy a harci szenvedélyt képviselje, inkább Nagy Sándor, Hannibal, Julius Caesar vagy Napoleon kellett volna ide. Luthert továbbá kibélyegzett egyéniségnek tartja, a mely erős sajátosságánál fogva kiválik a színtelen, mindennapi emberek közül, azért szerepel e jelenetben annak feltüntetésére,

¹ Szigetvári Iván: Madách és a Szocializmus: Ph. K. 812.

mint lázad föl az egyéniség a phalanstère gépies rendje ellen.

Luther a vallásos lelkesedés, az őszinte hitbuzgóság bajnoka volt, a ki lángoló hévvel és izzó szenvedélyvel küzdött lelkiismereti szabadságért és igen ügyes fogás Madáchtól, hogy őt e világban a tűzkazánhoz állítja, mert az eszme valóban olyan, mint a tűz, mely lángra lobban, világít, de gyújt is; ilyen volt Luther eszméje is, mely új szellemi világosságot hozott az embereknek, de mint minden más eszme túlzók kezébe került (Münzer, a parasztok felkelése stb.) a kik azt félremagyarázván és vele visszaélván, minden állami és társadalmi rend felforgatására törekedtek, de ebben rajta is vesztettek, mint ha csak a tűzzel játszanának, melyet nem tudnak megfékezni és így martalékaivá lesznek, míg Luther az általa felidézett mozgalomnak mindvégig ura maradt, mint itt a tűznek.

Luther mostani foglalkozása tehát eredeti hivatásának bámulatosan sikerült travesztálása.

Vizsgálódásunk, melynek távolról sem az volt a célja, hogy Madáchtot a protestantizmus számára hódítsuk, ma sok eredménnyel járt ugyan, de annyi talán mégis kiviláglik az „Ember tragédiájá”-ból, hogy Madách, ha hű fia volt is egyházának, még sem volt felekezetének vak követője és a történelem folyamán érvényesülő vallásos és erkölcsi eszméket minden felekezetiségen felül emelkedve érzékítette meg, továbbá, hogy a nagy reformátort a világtörténelem egyik vezéralakjának tartotta és egyik jellemvonását ügyesen kidomborította: azt az izzó hevületet, a mely veszélyvel, korláttal mit sem törődve hirdeti a maga benső meggyőződését, még ha lángba borítaná is vele a világot.

Mínta a phalanstère világának zsarnoki fegyelme között is ott állna előttünk az a herosz, a ki megtestesülése a szellemi békóktól való felszabadulás forró vágyának, a kutatás szabadságának, a ki szellemének villámaival, szívének forró indulatával, meggyőződésének isteni bátorságával, szónoklatának legyőzhetetlen népi erejével a petyhüdt tömeget fölírta, gondolkozását gyökerestől felforgatta és ellenállhatatlanul magával vitte a hierarchia épülete elleni rohamra!

Késmárk.

Dr. Szelényi Ödön.

A BÉCSI BÉKEKÖTÉS.

II.

Midőn Bocskay István „hitünk és törvényeinkben megromlott szabadságunkért“ a hüvelyéből kihúzta kardját, abban a tudatban tette, hogy erre, az alkotmányt semmibe sem vevő királylyal szemben, joga van, sőt ez kötelessége. De az első percztől kezdve az volt a célja, hogy békességes úton meg egyezzen a királylyal, s csak azért harczolt, hogy nemzete részére, Rudolffal kötendő tisztességes békében, biztosítsa a lelkiismereti és polgári szabadságot. „Nincs oly hosszú háború, melynek vége nem a béke lenne“ — mondotta.¹ Igaza van Acsádynak,² hogy sohasem volt loyálisabb forradalmár, mint ő; sohasem volt jogosultabb fölkelés, mint az övé és sohasem ragaszkodott mozgalom a háború által fölzaklatott szenvedélyek közepette is oly következetesen a törvényes megoldáshoz, a békés kiegyezéshez, mint az övé. A tömegekben forrongtak ugyan elszakadási eszmék, s fölmerült bennük a gondolat, hogy német király egyáltalában nem kell, de az összes vezérek helyeselték Bocskay kiegyezési hajlamát. Számosan gyülekeztek azért a Korponára hirdetett országgyűlésre, hol 1605. nov. 19-én Forgács Zsigmond, Pogrányi Benedek, mint Mátyás béke biztosai már megjelentek s magukkal vitték a főherczeg választását Bocskay júliusi feltételeire, s itt ettől kezdve nov. 23-ig élénk, de nem hivatalos jellegű eszmecsere folyt köztük és a fejedelem bizalmas emberei, a tekintélyesebb főurak és kiválóbb követek között,³

¹ Történelmi Tár, 1891. 583. l.

² *Szilágyi Sándor*: Magyarország története V. köt. 607. l.

³ *Katona*: Historia critica regum Hungariae, XXVIII. 429. l.

a kik Forgácsnak Mátyáshoz küldött jelentése szerint¹ nov. 21. és 22-én minden egyes cikket megvitattak, s annak eredményét írásba is foglalták.²

Az országgyűlést nov. 23-án nyitotta meg Bocskay, a korponai nagy templomban tartott istenitisztelettel, mert szükségét érezte annak, hogy akkor, midőn a nemzet létele és fenmaradásáról tárgyalni akarnak, mindenek előtt az uraknak Urához, a királyok királyához kell járulniok, a ki egyedül adhat sikert és áldást munkájukra. És jól gondolkodott. A ki az Úrban bízik, nem csalatkozik meg soha. A korponai templomban tartott országgyűlés örökre emlékezetes lesz hazánk történetében, mert a lét és nem lét kérdését vetették itt fel, s a hozott határozatok, a jelenvoltak bölcsességéről, egészséges politikai érzékéről tanúskodnak. Az erdélyieken kívül itt jelen volt 22 vármegye képviselőinek egyedüli forró óhajtása az volt, vajha a feltételeket a felség elfogadná, s a kiegyezés nagy műve létrejöhetne. „Nem tudom mirevaló leszen a szabadság, ha országunk nem leszen hozzá“ mondák az aggódó hazafiak.³

A tulajdonképeni béketárgyalások nov. 24-én kezdődtek, melyekről fenmaradt egy naplószerű feljegyzés, a kiegyezés azon alkupontjairól, melyeket a korponai országgyűlés hat napon keresztül tárgyalt Forgács Zsigmonddal, mint a király és Mátyás főherczeg meghatalmazottjával.⁴ Először felolvasták Bocskay feltételeit tételenként, s Mátyásnak azokra adott válaszát, ezután megindultak a viták, melyeknek végén azonnal megfogalmazták határozataikat. Legelső pont volt a vallás-szabadság kérdése, a római katolikus, az ágostai és helvét hitvallásúak vallásgyakorlatának egyenlő szabadsága, a kulcsos és mezővárosokban, várakban épen úgy, mint a falukban, követelték, hogy ez törvény által biztosíttassék, a lutheránusok elégetéséről szóló 1525. és az alkotmány ellenére felvett 1604. XXII. törvényczikk a törvényhozás által töröltesenek ki.

De épen ez a pont volt az, a mely legjobban kihívta a bécsi és prágai udvar makaességát, mert ezek mindent elkövettek, hogy a vallásszabadság biztosítását kétértelmű, vagy elburkolt szavakkal fejezzék ki, melyet azután tetszés szerint

¹ Dr. Károlyi Árpád: Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. köt. 457—461. l.

² Közlik: *Sinay*: Sylloge actorum etc. 1—6. *Ribini*: 341. *Katona*: XXVIII. 451. *Szalay*: IV. 495. *Horváth M.*: III. 407. *Zsilinszky*: I. 273. l.

³ Dr. Károlyi: I. mű 228. l.

⁴ Közli Károlyi ugyanott. 447—457. l.

lehet magyarázni. Pedig a korponai rendek nem is követeltek valami meg nem adható dolgot, sőt tudva azt, hogy ekkor Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban egyáltalán sem volt 300 kath. pap,¹ s az országgyűlésen jelenvoltak között alig volt 2—3 katolikus, lehetetlen, hogy ki ne emeljük ennek a mondhatni csaknem teljesen protestánsokból álló törvényhozásnak elfogulatlanságát, önmegtartóztatását akkor, midőn csak azt követelte, hogy a róm. katolikkal egyenlő szabad vallásgyakorlati joga legyen neki is. Ilyen példát még csak egyet mutathat fel a világtörténet ekkor, a bérczes Erdély klasszikus földjén, mert az összes európai államok adott körülmények között másként cselekedtek. És ez a tény örök dicsősége lesz a korponai rendeknek.

Azok, a kik az udvari politika intézésére befolyást gyakoroltak, mindent elkövettek, hogy a lelkiismereti szabadság biztosításából semmi se legyen, s általában a vallás ügyében, minden a régi állapotban maradjon, sőt hangsúlyozták, hogy az eretnekséget az ország törvényei egyáltalában tiltják. A pápai nuncziusok az ingatag Rudolfot, Mátyást egyiránt befolyásolták, elhittették velük, hogy az államnak a kath. vallás az alapja s a Habsburgház uralma megszilárdításának is ez a leghatalmasabb eszköze. Maga a pápa is egyiránt buzdította Rudolfot, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel keljen védelmére a kath. vallásnak. De bármily fondorlatokat szöttek is az udvaroncok, bármint fonták a cselszövényt, hogy a mit majdan ezen kérdésben megigérni fognak, nem kell majd megtartani, mégis végre be kellett a tanácsadóknak látniok, *hogy az olyan országban, mint a szorosabb értelemben vett Magyarországon, a hol talán száz-százötven kath. papot sem lehetne találni; a hol ezer eretnekre egy katolikus esik; a hol az a katona, a kit az eretnekek ellen harezolni küldénének, maga is eretnek; a hol a protestánsok, félszázados megtürése után és e türés folytán történt nagyarányú elszaporodásuk után, azok az erőszakos és időszerűtlen intézkedések, melyeket ellenük a korona és egyes főpapok nagyhirtelen életbe léptettek, csak azt az eredményt szülték, hogy a fegyverre kelt protestánsok erejük és számuk tudatára ébredének, tehát egy ilyen országgal szemben a merev tagadás álláspontján megmaradni képtelenség.*² S mivel a lehetetlent a pápa sem vál-

¹ Egy, a pápának praesentált iratból idézi dr. Károlyi: Idézet mii 231. l.

² Ugyanott 247. l.

toztathatta meg, beleegyezett abba, hogy a két protestáns egyház szabad vallásgyakorlatát Magyarországon el lehet tűrni.

Midőn a korponai rendek nov. 24-én Forgács Zsigmondal a két prot. egyház szabad vallásgyakorlásáról tárgyaltak, ez egyre esürte-csavarta a kérdést és midőn a rendek határozottan követelték, hogy „császár urunk ő felségétől azt kívánjuk, hogy a romána, lutherána és helvetica religióban ne háborgasson senkit és biztosítson felőlük, hogy nem háborgat bennük. Mert tudva van Mátyás herczegnek a császár nevében kiadott parancsolatja, melyben meghagyja a kassai templomnak a lutheránusoktól való elvételeét és kiüzését. Ezt kérjük, kívánjuk a XIII városban is, és a kiket kizártnak volna azokból a városokból, vagy egyedül, vagy prédikátorakkal együtt, helyzetessenek vissza. A Lajos király törvényeiből a lutheránusok kiirtásáról és megégetéséről szóló két törvényczikket, valamint az 1604. évi utolsó törvényczikket, melyet Rudolf saját elhatározásából irt oda, töröltesse el ő felsége, nyilvános parancscsal, gyűlésében és ezen kívül is, valamelyek ehhez hasonlók találtnának, a többiek is, melyek az ország törvényével ellenkeznek, újittassanak meg, igazittassanak ki és töröltessenek el:¹ minderre nagy általánosságban csak annyit mondott, hogy „a király a vallás szabad gyakorlatát a protestánsok részére megígéri, abban nem fog senkit háborgatni, vagy megháborgatni“.

A figyelmes olvasó azonnal észreveszi, hogy a rendek kérése az adott feleletben nincs kimerítve, mert a kérdés második feléről, mely a lutheránusok ellen hozott törvények eltörlését követelte, abban egy szó sincs, s mivel Forgács ez elől sem térhetett ki, a részére Mátyás által adott utasítással élve, csak annyit mondott, hogy a főherczeg ezt most nem ígérheti meg, de azt gondolja, hogy erről a később összehívandó általános országgyűlés illetékesebben tárgyalhat és határozhat. Mi természetesebb, mint az, hogy a rendek ezen javaslatot nem fogadták el és mint a szüksézáví feljegyzés mondja, elhatározták, hogy követelik a vallás szabad gyakorlatát és a sérelmes törvényczikkek eltörlését.² Téves tehát azon vélemény, hogy a rendek örömmel fogadták Forgács előterjesztését,³ mert mindjárt az első pontra nézve nem tudtak kölcsönös megállapodásra jutni, és a szabad vallásgyakorlat követelése miatt közte és a korponai rendek között megzavart

¹ *Sinay*: Sylloge actorum etc. 6. l.

² *Dr. Károlyi*: I. mű 251. és 447. l.

³ *Zsilinszky M.*: I. mű 275. l

összhangot csak a kiegyezés többi pontjaival sikerült némileg helyreállítani.

Nem lehet czélunk, hogy a kiegyezési tárgyalások minden egyes fázisáról részletesen beszámoljunk, miután reánk első sorban a kérdésnek csakis vallási oldala tartozik, megemlítjük tehát csupán, hogy Bocskay és a rendek, követelték a törökkel való béke megkötését, mert „a folytonos háború megemészti a magyar nemzetet”,¹ de hogy ennek ne valami nagy ára legyen, a béke csak Bocskay közvetítésével jöjjön létre; a nádori tiszt betöltését, mely 1562., Nádasdy Tamás halála óta üresen állt, de erre is kitérő volt Forgács válasza: ez a kérdés az országgyűlés elé tartozik. Daczára annak, hogy a negyedik feltétel: a korona a hazában, tehát ne Prágában, és magyarok által őriztessék, szintén nem vezetett eredményre, mert Forgács azt válaszolta reá, hogy az örökös háborúk miatt nagyobb biztonságban van az odakünt; mégis belementek a többi békepontok tárgyalásába. Követelték a magyar királyi kamara eltörlését, a kath. püspökök számának korlátozását; a kettőt azért tették egymás mellé, mert Szuhay István egri püspök pozsonyi és Migazzi Miklós nagyváradai püspök, szepesi kamarai elnök elleni gyűlöletük, — kiknek, mint hazaárulóknak, örökre való száműzését a korponai rendek a békepontok közé is felvették² — az egész püspöki karra is átszármasztott. És mivel a püspökök nem egyházi tisztükben, hanem udvari hivatalok és Rudolfnak teendő kiváló szolgálatok, erőszakos, tehát törvényellenes cselekedetek végrehajtásával szereztek maguknak a rangfokozaton való feljebbemelkedésért, érdemeket, egyszerűen azt követelték a rendek, hogy a király ezután csak megyés püspököket nevezzen ki, czimzetes püspökségeket, a kiknek eklézsiájuk nincsen, ne osztogasson, az országot ne püspökök és papok, hanem világiak által kormányozza és igazgassa.³

És ha kutatjuk az okát annak, hogy miért haragitották a püspökök így magukra az egész országot? keresve sem találhatnánk jellemzőbb választ rá, mint a mit a pápához terjesztett emlékiratban erre vonatkozólag olvashatunk.⁴ Évtizedek hosszú során keresztül nagyon sokat elmulasztván, a mit a katolikus vallás érdekében lehet vala tenni, ezek a főpapok most egyszerre, a múlt években, tüzzel-vassal akartak

¹ Bocskay mondása.

² *Dr. Károlyi*: I. mű 484. l.

³ *Sinay*: I. mű 8. l.

⁴ *Dr. Károlyi*: I. mű 284—288. l.

visszavenni néhány templomot oly eretnekektől, a kik ama templomokat már régóta bírták, s azt kívánták tőlük, a kik eretnekségben születtek, hogy egyszerre jó katolikusokká váljanak . . . Esztelen buzgalom ez akkor, mikor tudhatták, hogy *ezer eretnek esik az országban egy katolikusra*, s maguk a katonák is, kiket az eretnekek ellen harcolni küldenének, szintén eretnekek . . . E helyett a szellem fegyverével, jó példaadással kell vala előre haladniok. És ha kérdjük, mi az eredménye a püspökök e vakbuzgalmának, efféle eszélységüknek? Im előttünk áll a felelet: fölingerelték az ország rendeit önmaguk, a kath. vallás s a király ellen; az addig békés, nyugodt eretnekeket fegyverre kelték, hogy most a vallás dolgában követeléseket támasztanak . . . S ha azután a rendek az országgyűléseken zajt ütöttek s régi szabadságaik helyreállítását sürgették: mindhiába volt, mert a főpapi rend nem tartott velük, a mint tehette s lelkiismerete szerint tennie kellett volna, az ország szabadságai visszavívásában, nehogy megsértse ezzel a németeket, nehogy kiessék e miatt a németek kegyéből. Ily buzgalommal és lüszéggel igyekvének a magyar püspökök kedvét keresni a német tanácsosoknak, a kiktől függöttek . . . s mint a néma kuttyák, hogy ki ne essék szájkából a koncz, nem mertek zajt ütni, mikor azok nemcsak az ország jövedelmeit pocékolták el, hanem az egyház vagyónára is rátették szentségtörő kezeiket . . .

Ennél több panasz azt hiszem nem kell a püspökök elleni pont felvétele mellett, s ez legilletékesebb, mert kath. egyén írta. Bocskay is különben azt mondta róluk: „egy kis prépostságért, vagy apáturságért, mind Istenüket, lelküket, hazájukat eladják“. Mivel a kath. hívek száma nagyon kevés volt, jogosan követelte a közvélemény számuk apasztását, annyival is inkább, mert világi hivatalaik és a szentszékeiken folytatott pereikkel, a lakosság mindennemű ügyei intézésébe befolytak s magukat meggyűlöltették törvényellenes cselekedeteikkel. Tehát ebből mintegy önként következett, hogy a szentszékek visszaéléseinek megszüntetését is követeljék. Ezzel befejezték a nov. 24-dikén kezdett, első napi tárgyalásokat.

A többi békepontok közül minket különösebben érdekel a következő, mely a jezsuiták kitiltását követeli. „Kívánja az ország azt is, — olvassuk Bocskay békepontjai között¹ — hogy a jezsuitákat ő felsége az országból kivigye és rajtunk őket terhünkkel lakni ne engedje. Elégedjenek meg azzal,

¹ Ugyanott 440. l.

hogy Erdélyt tökéletesen felfordították. Kik itt ez országban sem csinálnának egyebet háborúnál s minden dolgok felfordításánál, a mint bizonyos, hogy az ő sugalmazásukból kezdődtek a privilégiumok is úgy, hogy abban a jószágban, a mit ő felsége valakire átruház, senki ne tarthasson pápás papnál, az Isten igéjének hirdetésére egyebet, mit megbizonyítanak azok az adományok bőséggel, melyek im utolszor a kancelláriáról keltek és jöttek ki. A mely adományok akárkinél ilyen formán és ilyen okkal engedettek meg, a mint kiadattak, azt kívánjuk, hogy érvényteleneknek nyilváníttassanak és újabban ruháztassanak által, mivel az ország törvényei ellen vannak“.

Íme, a később oly nagy fontosságúvá lett cuius regio, illius religio elvnek oly értelemben való korlátozása, hogy az ezután történő királyi adományozások alkalmával, magában a diplomában oly feltétellel ruházzák fel az új tulajdonost a birtokjoggal, hogy annak területén csupán róm. kath. szerzetesek szerint lehet isteniszteletet tartani. Akárhány ilyen királyi adománylevél maradt fel a XVI. század végéről és a XVII. elejéről, melyekben a király az adományozott, vagy zálogbavetett birtokokon a vallás ügyében való intézkedést magának fentartotta, akárhányban ezenkívül, még külön megtilt mindennemű újítást a vallás ügyében, s nem engedi meg, hogy a katolikuson kívül más egyház vagy felekezet s bármely eretnek pap megtüressék. Sőt megtörtént, hogy midőn a protestáns adományos, vagy zálogba vevő fél, törvényes szöveget kívánt, a kancellária ezt ugyan kiadta, de a kamara térítvényt vett róla, hogy a kath. vallást birtokaiban megvédelmezi és sem maga, sem jogutódai ott a prot. vallást nem tűrik meg. Mivel ezen záradéknak a királyi diplomákba való felvételét a jezsuiták művének tartották, mely különben az országos törvényekkel is ellenkezett s nyílt sérelem volt: nem csudálkozhatunk rajta, hogy a rendek, az országból való kitiltásukat követelték.

Ugyanezt kell mondanunk a többi békepontokról is. Az idegen nemzetiségű tisztviselők nem éreztek sohasem együtt édes hazánk fiaival, ezenkívül zsarolták, fosztogatták nemzetünket, méltán követelték tehát, hogy mindennemű tisztségekre, csak magyarok alkalmaztassanak. Ugyanezen indokból követelték, hogy a várak őrségei, tisztjei magyarok legyenek. Sürgették, hogy a király a nemzet sérelmei megismerése végett személyesen jelenjék meg az országgyűléseken s a mennyiben ezt nem teheti, nem elégednek meg azzal, hogy maga helyett egy főherceget küld, mert a királyt távollété-

ben a nádor képviseli, ezért sürgetik a nádorválasztást, követelik a törvénytelenül elkobzott javak visszaadását, a felkelők részére a közbocsánatot, hogy Bocskay adományai és nemesítései törvényeseknek ismertessenek el.

Mindezen kívánalmak ellen, Rudolf és Mátyás álláspontjáról, olyan érveket hozott fel Forgács püspök, hogy attól lehetett tartani, miszerint a kiegyezési tárgyalások teljesen meghiúsulnak, de ekkor előállt egy gondviselészerű férfiú, Illésházy István, a ki azon tervet terjesztette a rendek elé, hogy jól hányják-vessék meg a békepontokat, s annak alapján egy követség kösse meg az alkut Mátyással Bécsben, melyet azok elfogadtak, s a követség tagjaivá megválasztották az indítványozón kívül Apponyi Pált és Mladossevith Horváth Pétert.¹ Hogy tehát ezek kezébe útbaigazító vezérfonalat adhassanak, az összes békepontokat másod-, sőt harmadikban is végig tárgyalták, Bocskay előterjesztéseit elfogadták, miután Mátyás főherceg a korponai országgyűlés küldöttei részére a menedékleveleket leküldötte, a rendek gyűlése, miután Zsigmond lengyel királyhoz, a német birodalmi s más fejedelmekhez bő terjedelmű emlékiratot küldött, tájékoztatóul a felkelés okai s követeléseiik jogossága felől: december 10-én feloszlott, mint a hozott határozatok befejezése mondja azon tudatban, hogy „így mind szabadságunk megmaradhasson, mind pedig a sok gonoszságok megszűnjenek és az Istennek is rettenetes haragjának rajtunk uralkodó ostorai tőlünk eltávozzanak“.²

Míg a korponai rendek a békepontok összeállításával foglalkoztak, Bocskay november 26-án Mária főhercegnőhöz küldött levelében, tudva azt, hogy Rudolfra mily nagy befolyást gyakorol, felkérte, hogy mozdítsa elő a béke ügyét:³ „Isten a bizonyosságom — mondá — a felkelésnek nem én vagyok az oka; nyilván való dolog, kik és mily alkalommal idézték azt elő. Mitsém óhajtok inkább, minthogy ezen zavaroknak kedvező és tisztességes feltételek mellett kötendő béke által vége szakadjon“. Azzal végzi levelét, hogy „a főhercegnő a béke előmozdítása által, Istennek kedves, a keresztyénységnek üdvös, őt pedig és a magyarokat hálára kötelező szolgálatot fog tenni“.

A magyar békebiztosok Illésházy és Mladossevith 1605. december 31. értek Bécsbe,⁴ január 3-án fogadta őket Mátyás⁵

¹ *Istvánffy*: Historia regni hung. XXXIV. 542. l.

² Dr. Károlyi: I. mű 509. l.

³ *Katona*: Historia critica regum Hungariae. XXVII. 433. l.

⁴ ⁵ Történelmi Tár 1878. évf. Bocskay és Illésházy levelezése. 42. l.

és 7-én elkezdődtek a tárgyalások, melyen a főherceg részéről jelen voltak: Forgács Ferencz nyitrai püspök, Trautson Pál, Krenberg Ulrik, Preiner Sigfrid, Thurzó György árvai főispán, Loosdorf Bernát báró, Forgács Zsigmond nógrádi főispán, Révay Péter turóczyi főispán és Lippay János,¹ Illésházy említi még Nagy Mihályt és két titkárt, kiknek nevét nem jegyezte fel. Mint ugyancsak ő tudósít, szemrehányással kezdték a tárgyalást, hogy nem kellett volna a koronás király ellen támadni, majd a megbízó leveleket kifogásolták, s csak Mátyás tapintatosságának tulajdonítható, hogy komolyabb vihar nem tört ki.²

Az egész január mondhatni eredménytelen vitákban és levélváltásokban telt el. A főherceg biztosai nagyon kifogásolták a korponai rendek békepontjait, különösen a vallásügyi pontot, a pápa és a főpapok befolyása alatt, Thurzó kivételével, mellőzni akarták, valamint ellenezték a jezsuiták kiűzetését, de Bocskay biztosai követelésük jogos és szükséges voltát bizonyították s így megegyezés nem jöhetett létre. Illésházy február 4-éről azt írta a fejedelemnek, hogy aznap egymásután háromszor beszélt a főherceggel, a ki tudatta vele, hogy abba nem egyezhet bele, miszerint a szabad vallás gyakorlat törvényben biztosíttassék, de ő kijelentette, sem semmiképpen nem engedhetik meg, ennek a békepontok közül való kihagyását és ha biztosai ezt megadni nem akarják, ő sem Isten, sem emberek előtt nem lesz oka, ha valami veszedelem történik.³

Bocskay maga is elégedetlen volt a tanácskozások eredménytelenségével. Mintegy hat hete már — panaszkodik a lengyel királynak — és a hosszú húzás, halasztás miatt csak azt látjuk, hogy nap-nap után múlik, pusztá szavak fölötti vitákkal töltik az időt.⁴ Illésházynek is megírta, hogy olyan békét kíván, a mely hazája és nemzete javára lesz. „A mi életünknek jobb részét immár eltöltöttük, a mi hátra vagyon belőle az igen rövid, ha mind öröm lenne is az, vagy ha mind keserűség és bánat lenne is, nem sokat tenne.“⁵ Maga Illésházy is lemondott már a megegyezés létrejöveteléről, midőn hivatta Mátyás, hogy a vallás szabad gyakorlata kérdésébe is beleegyeznek, s február 9-én 15 pontba foglalták megállapodásaikat,⁶ melyek-

¹ *Istvánffy*: XXXIV. 516. l.

² ³ *Tört. Tár* i. h. 48. és 68. l.

⁴ *Katona*: XXVII. 490. l.

⁵ *Tört. Tár* i. h. 72. l.

⁶ *Katona*: XXVII. 495. l.

hez Rudolf márczius 21-én hozzájárult és ez az úgynevezett első bécsi béke.

Mikor Bocskay a bécsi egyesség pontjait kezéhez vette, országgyűlést hívott össze 1606. április 16-ára, Kassára, hogy „aminemü választ hoztanak a korponai pontozatokra Bécsből, szükség azokról mindnyájunknak derekas gondolkodásunknak lenni“ mondja meghívójában. A főherceg rá akarta ugyan birni Bocskayt arra, hogy nem szükséges a magyar rendek hozzájárulását kikérni arra nézve, hogy az egyesség érvényes legyen, mert teljhatalommal voltak felruházva a biztosok, de Bocskay kijelentette neki, hogy a méltányosság is azt kívánja, hogy mind az, a mi követeivel Mátyás nevében s a király tekintélye alatt végeztetett, ne csak neki, hanem azoknak is tudtul adassék, a kik a követeket felküldötték volt,¹ s így a megerősítés ügyét az országgyűlésre kellett halasztania.

Ósi magyar szokás szerint lassan szállingóztak a rendek a kassai országgyűlésre, de Bocskay meghívója, hogy ez a gyűlés nagy feladatok megoldására van hivatva, hogy tőle függ a jövő kedvezőbb alakulásának kérdése, s nem szabad a nemzetet minden időre való rettegésben, vagy szabadságtalanságban való életben hagyni, nem tévesztette el hatását, a követek legnagyobb részben megjelentek s április 24-én megnyitotta Bocskay az általa tartott országgyűlések között a legnépesebbet. A bányavárosi követek naplója szerint,² a fejedelem házában levő imaházban tartott istentisztelettel kezdődött a gyűlés, az „Erős várunk nekünk az Isten“ és „Jövel szentlélek úristen“ eléneklésével, mely után az országos gyűlekezet előtt, a még ifjú, később hirneves kassai pap, Alvinczy Péter a CXVI. zsoltár 7. verse — mivel fizessenek uram minden jótéteményeidért — felett egyházi beszédet tartott és aratta első babérait, azt fejtegetvén, mily hálával tartozik a magyar nemzet a Mindenhatónak, a miért az igaz keresztyén hitet annyi ellen megvédelmezte, azután pedig buzgón könyörgött, hogy világosítsa meg az Isten a rendek elméjét, hogy a mit végeznek, az egyformán Isten dicsőségére és a haza javára válják. Ezután az istentisztelet az „Adj Isten békeséget“ kezdetű énekkel véget ért, s Kátay Mihály kancellár a fejedelem nevében megnyitotta a gyűlést, s arra kérte a rendeket, hogy a kiegyezést csak jó feltételek mellett kössék meg, s emlékezzenek arra a régi mondásra, hogy jobb a tisztességes halál, mint a hamis békesség.

¹ Történelmi Tár 1882. évf. 24. l.

² *Dr. Károlyi A.*: Idézett mű 569. és 825. l.

A megnyitó beszéd elhangzása után Illésházy számolt be bécsi küldetése eredményéről; elősorolta azon roppant nehézségeket, melyekkel meg kellett küzdenie, úgyanynyira, hogyha hazája szerencsétlen állapotát nem tekinti, kénytelen lett volna eredménytelenül visszatérni, de jóllehet sem a tárgyalások menetével, sem a bécsi tanácsosok ridegségével nem volt megelegedve, mégis ott maradt s megkötötte, ugyan nem egészen küldői kívánsága szerint, az egységet, de kénytelen volt ezt megtenni, mert hazánk két hatalom közé van beékelve, melyek szétmorzsolhatják, s olyan válaszszal kellett eljőnnie, a milyen elébe adatott. Keserűen panaszoja, hogy némelyek vakmerően őt mégis gyanusítják és önzéssel vádolják, hogy nem a közügyek, hanem saját maga érdekében járt Bécsben. A rágalmatoktól önérzettel utasítja vissza, ám a ki kételkedik végzett dolgai tisztaságában, felhívja, hogy nyíltan lépjen fel ellene. De mély csend uralkodott a teremben s szólasra nem emelkedett senki.¹

Illésházy ekkor átadta a február 9-én kelt bécsi egyeség pontozatait, melyet Kátay azonnal felolvasott, de az éppen séggel nem nyerte meg a rendek tetszését, magával az egész okmányt átlengő szellemmel ép úgy nem voltak megelegedve, mint az egyes pontok fogalmazásával. Mindjárt a vallásról szóló első cikk: „A vallás dolga Magyarországon mindenütt azon állapotban hagyassék, a melyben a boldog emlékü Ferdinánd és Miksa és egyéb kegyes magyar királyok idejében volt. Az 1604. évi végzéseknél pedig utolsó országgyűlésen kívül és e rendek beleegyezése nélkül a király által betoldott cikke, a többi cikkek közül kivetetik és eltöröltetik“, nem elégitette ki őket, hiszen a korponai pontokban a katolikus, lutheránus és kálvinista vallásfelekezetek egyenlő szabadságának törvényes elismerését, erről még külön királyi biztosító levelet, valamint a lutheránusok ellen hozott törvények eltörlését követelték, s Illésházyt szemére vetették, hogy „nem kellett volna a hit dolgában ilyen könnyen végezni“. ² De nem csak az országgyűlésen, hanem az utcán, a szószéken, társas összejövetelek alkalmával, szóval mindenütt izgattak, a senkit ki nem elégitő cikk ellen. Alvinczy is szónokolt a szintelen, semmit mondó kifejezés ellen. A kiegyezésre nézve tehát: a vallásügyi cikk tárgyában a következő határozatot hozták:

Legelőször is, a hol pure, simpliciter és egyáltalában kívánták, kívánják most is, hogy a király hitükben és vallá-

¹ Fraknóy: I. mű 42. l.

² Zsilinszky M.: I. mű 288. l.

sukban, minden háborgatás és üldözés nélkül, akármi renden való embereknek abban való mesterkedése és csalárdkodása ellen is megtartsa és oltalmazza őket, sőt ugyan név szerint vagy felfejtve, hogy a háromféle vallás kétségkívül a római nemkülönbén az evangélikus keresztyén melyek némelyek által helvétika és lutheránának neveztetnek, szabadságos hirdetésbe legyen országunknak bevett gyakorlata és szokása szerint, hogy minden a mi vallásunk ellen hozott törvények, bármely időből valók, érvénytelenekké tétessenek és eltöröltessenek mind, az utolsó gyűlésben szereztetett utolsó törvényzczikkkel együtt. Nem érhetik, sőt csudálkoznak rajta, hogy a király vallásuknak megtartása és szabadsága felől, ünnepélyesen kijelentett fogadalma és kéréseik ellenére oly választ ad nekik, hogy a vallás dolga azon állapotban és karban maradjon, a mint Ferdinánd és Miksa idejében volt, holott a király kívánságuk szerint megengedte, hogy a három megnevezett vallás, úgy-mint a római, helvét és lutheránus, szabadságos hirdetésbe maradjon. Sőt Básta is, a király rendeletéből, kihirdetete minden vármegyében, hogy a király mindeneket megtart val-lásban, melynél többet ők sem kívánnak s meg is nyugodnának szíveik nyugalmával rajta. De a királynak Ferdinánd és Miksa idejében gyakorolt vallásra való utalása nagy akadályt vet eleikbe, mert akkor nagy háborgatása és üldözése volt Kassán is, s egyéb helyeken is az evangélikusoknak. Ne arra az időre nézzen és mutasson tehát a király, hanem az ő kívánságukra; mert nem abból az időből, hanem az ő kívánságaikból viheti véghez szükségüket. Az ő kívánságuk pedig az, hogy az egész országban, bármi elképzelhető s bárki hatalma alatt álló, vagy birtokában levő hely, vagy terület kivétele nélkül, a megnevezett három felekezet részére egyenlő vallás-szabadságot biztosítson. Törülje el az ellenük hozott összes törvényeket, mert ezek, s az ország beleegyezése nélkül fel-vett törvényczikk miatt keltek fel, melyet most úgy el kel-fojtani, hogy ezután soha a visszavonásra okot ne adhasson, sőt maradékai is csendesen megnyugodhassanak rajta.¹

A többi békepontokat is alapos vitatkozás tárgyává tették, s majdnem három hétig tartó tanácskozás után május 12 én elkészítették a bécsi első egyességre vonatkozó feliratuk szövegét, melynek rövid kivonata a részletesen ismertetett vallás-ügyi ponton kívül ez: Ohajtják a törökkel való békét, valamint a kormányzói hivatal megszüntetését, mert kormányzót csak kiskorú király mellett kell tartani; követelik a nádor-

¹ Dr. Károlyi Á.: I. mű 812. l.

választást, a koronának Pozsonyban való őrizését; a számtalan nyomorúság okozói, a nemzet fosztogatói Szuhay és Migazzi kamaraelnökök, az országból száműzessenek. A püspökök zárassanak ki a királyi tanácsból, főispáni hivatalt ne viseljenek, mert ez törvénybe ütközik. A szentszékek visszaélései szüntettessenek meg, a jezsuiták menjenek ki az országból. Közhivatatra, valláskülönbségre való tekintet nélkül az arra érdemesek és a rendek bizalmára méltók, alkalmaztassanak. Bocskay adományai és nemesítései érvényesek legyenek; követelik, hogy kívánságait a király kielégítse, Erdélyt engedje át neki.¹

Az országgyűlés azon határozatait, a melyet felterjesztés alakjában Mátyáshoz felküldtek, Illésházy István, Homonnai Bálint, Nyári Pál, Thököly Sebestyén és Szécsy György irták alá, melyet, hogy kik vigyének Bécsbe, Bocskayra bízták, mivel Illésházy az újabb alkudozást nem akarta elfogadni, de a fejedelem kérésére mégis engedett a közkiválatomnak, és a Mágócsy Ferencz, Homonnai György, Tököly Sebestyén, ennek fia István, Thurzó Szaniszló főrendüek, Hoffmann György, Ostrosfi András, Apponyi Pál, Vizkelethy Tamás, Mladossevic Horváth Péter és Jakusics András nemesekből álló küldöttség² élén ő vezette az újabb tanácskozásokat.

Bocskay küldöttei június első napjain érkeztek Bécsbe, s mivel Illésházy látta, hogy el kell oszlatnia a fejedelemnél az ellene támadt gyanút, tudatta azért vele, hogy senki számára ne hagyja magát félrevezetni és oltalmazza magát az állhatatlan beszédű emberektől. Neki is mennyit kellett miattuk szenvedni Kassán, tudja az Isten, látják az emberek. Vajjon kin tett a császár nagyobb kárt, nagyobb gyalázatot, mint ő rajta?³ Pedig neki Bécsben is sok ellensége volt, és példás megbüntetését sürgették, a miért a császárral tréfát űz, türelmével visszaél, a már egvszer befejezett békeüggyet újabb megvitatás alá bocsátja. Szemére vetették, hogy a katolika vallás elnyomását előmozdítsa, a „szabadság” czime alatt nem csak Erdélyt, hanem a tiszántúli földet is Magyarországtól elválasztani, s egy istentelen, a törökkel szövötközött férfiú számára megszerezni iparkodik.⁴

¹ A kassai országgyűlésnek a kiegyezés tárgyában hozott határozatait közlik: *Katona*: XXVIII. 522—542 és *dr. Károlyi Á.*: Idézett mű 809—825. l.

² *Monumenta Hungariae Historica* III. 262.

³ *Fraknóy*: I. mű 50. l.

⁴ *Istvánffy*: XXXIV. 516. l.

Illésházy azonban, sem az ellene szótt besugásokkal, sem ellenségei haragjával nem törődött, államférfiúi bölcseséggel folytatta az alkudozásokat s midőn látta, hogy Forgács Ferencz nyitrai püspök mily nagyon ellene van az egyeség létrejövésének, sőt még azt is hangoztatta, hogy jobb elveszni egész Magyarországnak, hogy nem mint a vallás szabad gyakorlatát megengedje ő felsége:¹ követelte, hogy a püspököket a további tanácskozásokból zárják ki. Sürgette tehát a békeponthoz elfogadását, annnyival is inkább, mert a Bocskay által kiadott utasításban ott állt: „teljes tehetségünkkel és igyekezetünkkel azon kell lennünk, hogy a bizonyos és állandó békesség igen hamar, csak ezen néhány napokon elvégeztessék“,² tehát még a fegyverszünet lejárása, június 24. előtt létrejőjön.

Bécsben is belátták, hogy a végtelenig már nem lehet feszíteni a türelem húrját, hiszen igaz, hogy „az idő fölötté igen rövid arra, hogy mind a három részről véghez vitessék a békesség. A török pedig nagy erejével, csak az ajtónk előtt vagyon“.³ Meg kell tehát kötni a béket minden áron. Csakhogy míg a német tanácsosok egy részét megtudta győzni Illésházy a béke szükségességéről, mégis majdnem mindnyájan túlzottaknak tartották a követeléseket,⁴ s különösen két pontot kifogásoltak: egyik a vallásügy, másik a végvárakba a magyar katonaság behelyezése. Mindkettő, különösen az első, újra hosszú és heves vitákat idézett elő, melyet híven előnkbe tár azon vélemény, melyet a királyi tanácsosok Mátyásnak benyújtottak: „Nem tudják elképzelni, hogyan engedhetné meg ő felsége, esküje ellenére, a három vallásnak sürgetett szabad hirdetését, mert ha akarná, sem engedhetné meg, ezen idegen vallások szabad gyakorlását, mert elődjei törvényeit megsemmisíteni s visszavonnia nem lehet. Gondolja meg maga Illésházy, vajjon a szász herczeg, vagy más protestáns fejedelem, beleegyezne-e abba, hogy országában, mind a három hitvallás egyenlő joggal bírjon? Hogyan egyezhetne tehát ebben meg ő felsége, hogyan engedjen annyi ellenkező hitvallásnak szabad tért királyi esküje ellenére? És miért is viseltetnek oly bizalmatlansággal ő felsége iránt, hogy okmány által erősített királyi szavainak hitelt adni makacsul vonakod-

¹ Az 1608. országgyűlés elé Forgács primássága ellen beadott irat 3. pontja.

² Történelmi Tár 1878. évf. 273. l.

³ Ugyanott.

⁴ *Istvánffy*: I. mű 517. l.

nak. Mivel azonban ők a rossznak mindinkább nagyobb elterjedését szemlélik, megengedhetőnek tartják, hogy ő felsége biztosítsa a felkelőket, miszerint közülük senkit üldözni nem fog, ha azon hitet követi, mely neki tetszik, mindazonáltal a katolika vallás és a magyarországi törvények sérelme nélkül¹.

Bármint húzták-halasztották a tárgyalásokat, végre is elkészültek a békeokmány szövegével, s 1606. június 23-án az új egyességet, mind a két fél biztosai aláírták, mely bécsi békekötés czímén ismeretes nemzetünk történetében, mely törvénykönyvünknek is egyik alkatrészét képezi, melynek a vallásügyre vonatkozó első pontját úgy fogalmazták, hogy a király az ország rendeit hitükben sem maga nem fogja, sem mások által nem engedi háboríttatni, ellent nem állván régibb határozatok; az 1604. utolsó törvényczikk eltöröltetik. A rendeknek tehát szabad vallásgyakorlat engedtetik mindenütt az országban, *úgy azonban, hogy abból a római katolikus vallásra semmiféle rövidség ne háramoljék.* A kath. papok és templomok bántatlanul maradjanak s a melyek a lefolyt zavarok alatt elfoglaltattak, mindkét részről kölcsönösen visszaadassanak.²

Az egyesség érvényességére nézve kikötötték, hogy az akkor lesz kötelező, ha Rudolf és Bocskay azt elfogadják és aláírásukkal megerősítik, tehát augusztusban ismét összeülnek a békebiztosok és a békeokmányokat kicserélik. Újra ismétlődtek tehát mindazon ellenvetések, a melyek már előbb is oly hosszúra kitölték az alkudozásokat, de különben sem volt nehéz a mindennel elégedetlen Rudolfot az ellen hangolni. Midőn a békeokmányt megerősítés végett elébe terjesztették, felháborodott és a birodalmi kancellárt Mátyáshoz küldte egy tiltakozó irattal, melyben ezen új, részint istentelen és esküjével ellenkező, valamint az egész dicső német nemzet becsületét és hirnevét sértő czikkek ellen tiltakozott, és egyúttal figyelmeztette, hogy ezután, az ő tudta és beleegyezése nélkül, sem a török, sem a magyar békeügyben, semmi fontosat ne cselekedjék. Az utasítást azon sértő megjegyzéssel indokolta, hogy minden felhatalmazással a dolog természeténél azon feltétel van összekötve, hogy a megbízott, megbízójának kárára, hatalmával soha ne éljen, hanem mindenben annak előnyére működjék.³

¹ Monumenta Hungariae Historica III. 212. 1.

² Az egész okmányt: *Katona XXVII. 545—564. 1. Corpus Juris Hung. I. 643. 1.*

³ Monum. Hung. Hist. III. 300. 1.

Mátyást mélyen bántotta ez a bizalmatlanságra valló hang, mely tekintélyét is sértette és alkalmas volt arra is, hogy a békepontokkal különben sem nagyon rokonszenvező Bocskayt attól teljesen elidegenítse, s általában bántotta Rudolfnak esztelen makacskodása, a ki magatartásával a már csaknem teljesen elintézett ügy végleges befejezését megakadályozza, királyi házat és az országot romlásba sodorja. Nem mulasztotta tehát el, hogy ne figyelmeztesse arra a veszedelemre, mely a törökök részéről fenyeget, a nagyvezér elleneséges készülődéseiről jövő hírek útján, mivel a fegyverszünet július 24. határideje már közel volt. Végre a felhózzott érvek előtt meghajolt Rudolf és augusztus 6-án aláírásával megerősítette a június 23-diki egyességet, de a megerősítést követő záradékkal látta el: „A hozzánk küldött új egyességet akkép erősítettük és erősítjük meg, hogy mindazon czikkek, melyek a vallási és egyházi kérdésekre vonatkoznak, mind pedig a többiek is, úgy értelmeztessenek, miszerint azok, ünnepestyes eskünkkel, melylyel koronáztatásunk alkalmával magunkat az ország rendéinek leköteleztük, s a mely ellen semmit sem cselekedhetünk, ne ellenkezzenek; ha pedig egyik vagy másik részről még nehézségek merülnének fel, azok a legközelebbi országgyűlésen intéztessenek el. Kijelenti egyszersmind, hogy az okmányt csak kényszerítésből erősítette meg, s nem volt szándéka, hogy vele akaratát megkösse“.¹

Nagyon kellemetlenül érintette Mátyást Rudolfnak a záradékba felvett megjegyzése, mert jól tudta, hogy Bocskay amúgy sincs megelégedve a békepontokkal, különösen a vallásügyi cikk szövegezésével, hiszen mint Illésháznak 1606. július 30-án Thurzó Györgyhöz írott leveléből kitünik, úgy is türelmetlenül várták a megerősítést: „Írja meg azt is kegyelmed Mátyásnak, hogy adja tudunkra, ha császár urunk megerősítette-e a mi bécsi végezésünket, vagy nem, mert addig jól tudom, semmire sem vihetem őket; egyébként reménylem, hogy megállják a végzést; azok, kik maguk hasznáért nem akarnák a békességet, azok forgódnak és engem is fenyegetnek, de velem lévén az én Istenem, nem félek tőlük, a szentlélek Isten hiszen jó útba hozza őket“.² Mátyás tehát az egyességet Rudolf megerősítési záradéka nélkül küldte el Bocskaynak, a ki augusztus 17-én ugyan aláírta az okmányt, de maga és párthívei megnyugtatósa végett követelte a vallásügyi cikk módosítását. Midőn tehát követői szeptember

¹ Ugyanott.

² Történelmi Tár 1878. évf. 340. l.

7-én Illésházyval élükön ismét Bécsbe érkeztek, közvetlenül Mátyással kezdték meg a tárgyalásokat és követelték mindazon czikkeknél szabatos és világos meghatározását, a melyeknek fogalmazása kellő biztosítékot nem nyújtott, az első czikk azon záradékát pedig, mely a protestánsok szabad vallásgyakorlatát *csak a kath. vallás sérelme nélkül* biztosítja, egyszerűen kihagyatni kívánták. Azonban Mátyás nem volt hajlandó ezt a kívánságot Rudolf elé terjeszteni, de óhajításuk szerint akart eljárni akkor, midőn szeptember 29-én egy okiratot állított ki, melyben kijelentette, hogy „mivel a császár által megerősített szerződésen többé változtatni nem lehet, ő azért mindazt, a mit az első czikk utolsó része ellen felhoztak, a következő országgyűlésre tartotta elhalasztandónak, újabb átnézés, magyarázás és tisztába hozás végett, a miben a fejedelem küldöttei is, a felhozott okoknál fogva megnyugodtak. A mi pedig az érintett első czikk utolsó részét illeti, valamint az egész szerződés jóhiszeműleg és utógondolat nélkül szerkesztetett, úgy azon szavak is „mindazonáltal a kath. vallás sérelme nélkül“, nem rossz szándékból adattak az első czikkhez, hanem csak azért, hogy mindkét rész hitében, vallásának gyakorlatában és temploma használatában ne zavartassék.“¹

Mátyás okirata megnyugtatta a kételkedőket. „Itt az Úristen segítségével — írja Illésházy Bocskaynak — mindenben jó véget érünk, ne sápolódjék és ne terhelje felséged az ide való gonddal magát“², melyre ő is beleegyezését nyilváníttotta, október 1. levelében. „A mostani ott fön való végzést hogy látjuk a közönségesen irt levélből, minekünk immár ahhoz magunktól kevés, vagy semmi szónk nem lehet; ha kegyelmeteknek egyenlő értelemről az tetszett, hogy úgy leszen nemzetségünknek nyugalmas megmaradása, és régi szabadságának helyére állatása, ellent abban nem illik tartanunk. Mi, a mi hivatalunknak, úgyszemint, folytatkozás nélkül megfelelő-tünk, mert sokszor megirtuk protestációval, hogy semmi árthatmas végzésekre kegyelmetek ne menjen, mert minden szerencsét készek leszünk inkább fölvenni, hogy sem mint elkezdett jó igyekezetünkől hátrább állanánk. Ha azért ez, mindenben jó végzésnek tetszett kegyelmeteknek mindenben, a mint most elvégeztetett, és a mi hátra maradott benne, ezután is helyére igyekszik hozni, Istentől s mi tőlünk mindenek tartassanak azonban, sőt ő szent felségét kérjük, hogy

¹ *Katona*: *Historia critica regum Hungariae*. XXVII. 572—575. l.

² *Szalay László*: *Magy. Tört.* IV. 458. l.

szent áldása által, mindnyájunknak javára, tegye állandóvá és örökössé. Előttünk immár mostan csak az áll, hogy mind a magunk hadait, mind az idegen nemzetségek fegyverét hazánkból leszállítsuk, ne is gondolkodjék igyekved mi felőlünk külömben, mert a békességet és hazánk csendességét, bizony minden kincsnél feljebb becsüljük, és a mennyire lehet annak véghez vitelét egyik óráról másikra nem halasztjuk, noha eddig is mi rajtunk semmi el nem múlt.¹

Maga Rudolf szept. 24-én két okmányt állított ki, az elsöben a feledés fátyolát borítja a törtétekre, az egyességben foglalt kikötéseket Bocskay részére biztosítja, a másodikban pedig kijelenti, hogy sem ő, sem utódai a törtétekért soha senkit bántani vagy kérdöre vonni nem fognak.²

Mivel a békepontokban azt is kívánták, hogy a kötést az örökös tartományok is erősítsék meg, a felső- és alsó-ausztriai rendek szeptember 23-án kijelentették, hogy a békekötést mind ök, mind utódaik sértetlenül megtartandják.³ Ugyanakkor a lausitzi rendek is kötelező ígérteket tettek, hogy a békét megtartják; Csehország és a hozzá tartozó tartományok rendei pedig Magyarország ellen mit sem fognak kezdeni, a mi a jó szomszédási viszonyt sértené.⁴ Miután ezen biztosító leveleket és a békekötési okiratokat kicserélték, a békealkudozásokat befejezték, és a követek hazautaztak.

Bocskay alkotmányos érzületéhez és gondolkodásához híven, a békekötés első pontjára adott főhercegi nyilatkozat, valamint általában annak végleges megerősítése végett, decz. 13-ára egy rövid gyűlést hirdetett Kassára, s arra az ország nemességét meghívta. Míg ez megtörtént volna, a békepontok egyik feltételét teljesítendő, közbelépett a portánál, hogy miután a magyarok királyukkal már kibékültek, a szultán is kösse meg vele a békét. A tárgyalások Komárom alatt a Zsitva Dunába szakadásánál levő nyílt mezőn felállított sátorban folytak, s november 11-én megkötötték a békét 20 évre.

A kassai gyűlést maga Bocskay nyitotta meg, beszédében indokolta a békekötés szükségességét, és felhívta a rendeket, hogy annak egyes pontjait vitassák meg, s a mi kívánni valóik még vannak, arról is egyenlő értelemben minden jót végezzenek. Majd előadta tiz pontba foglalva saját nézeteit. Legelőször is hivatkozott arra, hogy a múlt országgyűlés óta kétszer is fel-

¹ Bocskay levele Illésházyhoz : Tört. Tár 1878. évf. 337. l.

² *Katona* : I. mű 575. l.

³ Ugyanott XXVII. 593—596. l.

⁴ Ugyanott 596—598. l.

küldötte követeit Bécsbe, de végre is csak úgy jöhetett létre az egyesség, hogy Mátyás főherczeg biztosítást adott arról, hogy a legutóbbi egyezkedés alkalmával még felmerült nehézségek elhárítását, a rendek beleegyezésével, a legközelebbi országgyűlésen kiegyenliti. Intette a nemes országot, hogy a záradékokat renddel előlevén, most végezzenek felőle maguk javára és szabadságára, hogy mit kelljen majd ott fent ő felségével és micsoda móddal kiegyenlítettetni, hogy az innét felmenő követeknek, arról teljes és egyenlő értelemből levő tanúsága lehessen. Neki az 1., 2., 3., 8., 9., 10., 12., 14. pontokra vannak észrevételei, majd miután tiz pontba foglalt nézeteit előadta, így végezte előterjesztését: „Ha ezt a mostani jó alkalmat elmulasztják és ha állapotjuknak elrendelését könnyen hagyják: mi mind Isten, mind emberek előtt jó lelkiismerettel protestálhatunk, hogy mi rajtunk semmi el nem mult. Csak a nemes országon áll, ha a maga szabadságát helyre akarja állítani, most az ideje, holott a feltett czélt, miért eddig hadakoztunk, az országnak és respublicának régi szép formáját épen helyére állítván, valamire magunkat a nemes országnak ígértük ennekelőtte volt, annak minden részének megfeleltünk, melyért a mi hasznos szolgálatunkról a nemes ország minden időben, azután is hálaadó jó akarattal emlékezhetik, és a mi általunk szerzett, véghezvitt, jó és csendességes állapotban sokáig virágozván, kicsinytől fogva nagyig, a mi hatalmas, kegyelmes szabadító Istenünknek, velünk egyetemben nagy hálákat adhat.¹

Ezután felolvasták a békekötés szövegét, s az egyes békepontokra áttérve kijelentették, hogy jóllehet azok által kielégítetteknek nem érzik magukat, mégis tekintettel a haza súlyos állapotjára, az egyességet elfogadják, azon világos kikötéssel azonban, hogy a békeügynök a jövő országgyűlésen leendő szönyegre hozása alkalmával, az általuk teendő módosításoktól a karok és rendek semmi módon el ne álljanak. Az első czikkhez tehát hozzá adandó, hogy a szabad vallásgyakorlat a mezővárosokra és falvakra is kiterjesztetik, „a kath. vallás sérelme nélkül“ záradék pedig maradjon ki. Kimondták, hogy a meghozott határozatokat a jövő országgyűlésre menő követek részére adott utasításnak kell tekinteni, kiknek attól el állani nem szabad.²

A határozatokat egyhangulag elfogadták, s azokat deczem-

¹ Ugyanott latin és egykorú magyar szövegben 632—640. l.

² *Sinay*: Idézett mű 48—60. *Katona*: XXVII. 646—661. l.

ber 22-én Bocskay és a rendek aláírásukkal megerősítették, s ezzel a bécsi békekötést ügyét elintézték.

A nemes fejedelem azonban nem élvezhette alkotásának gyümölcsét, a kassai határozatok aláírása után egy hétre, meghalt. Már 1606. májusban nagy hirtelen megbetegedett.¹ Ellensegei élete ellen törtek, s midőn biztosait másod ízben Bécsbe küldötte, hogy a békét kössék meg, ellenei őt magát igyekeztek eltenni láb alól: megmérgezték. A mérget tulajdon kancellárja Kátay Mihály keverte. Bocskay maga szeptember 7-én azt írta erről Illésháznak, hogy: „mostani nyavalyája fő autorának, vagy köztársának találattott, mi örömet a mint eddig, tünnök, de oly hallhatatlan iszonyú dolgainak mentünk annak utánna is végére, mit tudnak a körülöttünk levő tanácsurak, hogy tovább nem állhatták, sem szenvedhették annyi sok gonoszságait és most fogva van. Nem mi fogattuk meg; de a tanácsurak értvén és látván nyilvánvaló gonosz cselekedeteit és szánakozván nyavalyánkon, azok fogatták meg“,² de birái elé azért nem állította. Ám a köztudat őt tartotta a mérég elkészítőjének és a fejedelem halála után a hajdúk Kassa piacán felkoncizolták. Bocskay a mérgezés-től kezdve soha teljesen fel nem gyógyult, s erőinek gyors fogyását érezte, voltak ugyan még olyan napjai, melyekben jobban volt, s azt írta: a békó oldozódik lábunkról, még november 22-én kelt levelében is bizodalját fejezete ki, hogy az Isten vissza adja egészségét,³ de az óhajtott javulás nem következett be, baja fokozódott s ő maga lett a békekötés első áldozata, a célt, melyet kitűzött elérte, de életével fizetett meg érte. Miként Mózes, ő is elvezette népét az ígért földjének határához, de oda maga be nem mehetett.

Deczember 17-én elkészítette végrendeletét, mely fenkölt gondolkozásának, bölcsességének és vallásosságának örökre szóló bizonyítéka.⁴ Ezután mindig jobban gyengült s deczember 29-én, az általa szerencsésnek tartott péntek napon, reggel öt órakor meghalt. Halála mély fájdalmat és igaz bánatot okozott mindenfelé a hazában, s a nemzet Mózesét, megszabadító és megváltó fejedelmét, mély részvétellel kísérte sirjába Gyulafehérvárra.

Az isteni gondviselés adta nemzetünknek Bocskayt, a

¹ Történelmi Tár 1878. évf. 274. l.

² Ugyanott 326—327. l.

³ Ugyanott 626. l.

⁴ Közli *Sinay*: I. mű 61—79. l.

kinek volt földi koronája, de nem viselte azt, mert meggyőződése volt, hogy népe érdeke azt nem engedi. Egész életét a haza és a lelkiismereti szabadság igaz érdekei irányították. Tanuljunk tőle a hazaszeretetben önzetlenséget, a lelkiismereti szabadságban türelmet, a szorongatásokban el nem csüggedést, a győzelemben bölcs mérsékletet és mindenek felett: hitet, s áldjuk az Istent, hogy ily kiváló jellemet adott népének!

Thury Etele.

EGY NEVEZETES REJTÉLY MEGOLDÁSA.

(Ezékiel visiója.)

Mikor évekkel ezelőtt Ezékiel próféta könyvét fordítottam, sok fejtörést okozott az első fejezetbe foglalt visio.

A laikus is belátja, ha Ezékiel könyvének első fejezetét elolvassa, hogy ez a fejezet nem ad olyan képet, mely fölfogható, elképzelhető volna.

Ha csak a közönséges élet álmát akarja is leírni valaki, annak első sorban olyannak kell lennie, hogy az előadónak magának legyen róla képe, különben le nem írhatja, el nem beszélheti.

Vannak zavaros álmok, a képzetek képtelen egybefolyásai s átváltozásai, de ezeket nem is lehet másokkal közleni. Csak azt lehet elmondani, a mit magunk felfogtunk, a miről legalább valami képünk van, még akkor is, ha csodás.

Ez alul a visio sem képez kivételt. Minden elmondott prófétai visio olyan, a mi valami elképzelhető képet mutat. A csodaszerűség itt nem jön tekintetbe, mert annak is valami elképzelhető képet kell mutatni. Pl. Mózes eldobta botját s az kígyóvá változott át. Ezt el tudjuk képzelni, ámbár csodajelenség.

Ha a látott vízióknak hézagai, zavarai vannak, azokat az előadáskor működő visszaemlékezés az értelem reflexiója segítségével önkéntelenül kiegészíti, kikorrigálja, másként nem lehet elmondani.

De Ezékiel visiója, így a mint a kánonba került, különösen a mint értelmezni s fordítani szokták, kereken kimondva képtelenség.

Ez azonban, az elmondottak alapján, semmi esetre sem lehet a próféta hibája, mert ő is csak olyat mondhatott el, a mit fölfoghatott, elképzelhetett. Ez okvetetlenül arra a követeltetésre vezet bennünket, hogy ez a fejezet rongált elvál-

tozott alakban maradt ránk. Ezt az exegeták belátták, iparkodtak is a visio szövegének eredeti fogalmazását helyreállítani, de ez csak apróbb részletekre nézve sikerült; egészben véve a csodás jelenség érthetetlen maradt.

Hiába fordultam tehát magam is a legjelesebb exegetákhoz, azok nem igazítottak el. Végre is le kellett mondanom a helyes értelem felfedezéséről s lefordítottam a szokásos módon, úgy a hogy a különféle bibliafordításokban olvasható.

Hosszú idő múlva, a folyó év tavaszán újra elővettem Ezékielt, hogy könyvéről kathedrai előadásokat tartsak s újra megakadtam az első fejezeten. Előszedtem a legjobb commentárokat — mind hiába! A rejtélyes visio titkába nem tudtam behatolni.

Ekkor — mintha a gondviselés jött volna segítségemre — egy nyomtatott füzetet hozott a posta, nevemre czimezve, belül a szerző sajátkezű meleg ajánlásával. Német nyelvű munka volt s éppen a kérdéses fejezetet tárgyalta.

A füzet címe: *Ezekiels Vision und die salomonischen Wasserbecken* (Ezékiel visiója és a salomoni vizmedenczék). Szerzője: dr. Venetianer Lajos.

Mohón fogtam hozzá olvasásához s egyszerre világosság gyűlt föl előttem. A homály, a zavar eloszlott, a rejtély meg volt fejtve s én megértettem Ezékiel visióját.

Talán nem végzek felesleges munkát, ha azt, a mit magam megértettem, másokkal is megismertetem; lesznek talán olyanok, a kik az ó-testámentom korszakalkotó prófétája, a judaismus megalkotója iránt érdeklődnek s könyvének nevezetes, de eddig érthetetlen helyét megérteni óhajtják.

Nem teszek egyebet, mint nyomról nyomra követem dr. Venetianer Lajos magyarázatát. Kövessen a szives olvasó türelemmel, mert a mi szerzőnk kanyargós ösvényeken jár. Nem ment neki a széles ingoványnak, hanem egy nagyobb kanyarodással gázlót keresett, a hol a rejtély zavaros ingoványán át lehet jutni a tisztásra, hol szilárd alapon állhatunk meg. Meg fogjuk látni, ha ezen a gázlón átjutunk, hogy szerzőnk írásmagyarázata elvezet bennünket a legújabb exegesis legfontosabb segédeszközéhez: az *assyriológiához*.

Az asszir-babilóniai ékiratok olvasásának felfedezése s az ez úton nyert adatok rendkívül fontosak az ó-testámentom alapos megértésére nézve.

Ezékiel könyvét is ezek világítják meg helyesen. Példa rá éppen az első fejezet: Ezékiel visiója s ebben az úgynevezett *trónkocsi*, vagy a hogy a zsidó írásmagyarázat a visióban megjelenő kerekas alkotmányt elnevezte: *Merkábháh*.

Több mint 2000 év óta félreértették és hamisul világitották meg ezt a visiót. Tömérdék szellemi erőt pazaroltak erre a képzelt mysteriumra és mindez hiábavaló, felesleges volt.

Ezékiel — bátran mondhatjuk szerzőnkkel — nem volt atyja az apokaliptikus irodalomnak, nem volt misztikus gondolata s az említett Merkábhá, ez a csodálatos istenkocsija nem az ő agyából került ki. Nem is ő az oka, hogy már az utána következő generáció sem tudta őt megérteni Palesztinában, s olyan gondolatokat tulajdonítottak neki, melyek távol voltak tőle.

Egy emberöltőn át élt ő egy olyan kultúra körében, mely a fogság után való, minden külső hatástól elzárkózott palesztinaiaknak idegen maradt. Hogy tudták volna ezek az ő gondolatvilágát megérteni?!

Az assyriológiának köszönhetjük, hogy az istenkocsija misztikus titkába bepillantunk s tisztán láthatjuk, hogy ott sem kocsi, sem kerekekről nincsen szó, hanem *szó van egy olyan nemzeti szent reményről, melynek magasztosságát csak mi magyarok tudjuk igazán megérteni és átérezni.*

Kerüljük meg tehát az eddigi magyarázatok zavaros ingoványát, kövessük szerzőnk írásmagyarázatát a maga kanyargós útján, hogy az átjáróhoz juthassunk, melyen át arra a tisztásra érünk, hol a maga fenségében tárul fel előttünk Ezékiel visiójának igaz értelme.

Ezt az átjárót a Királyok I-ső könyvének 7-ik fejezetében találjuk meg, hol a 27-ik verstől kezdve a 36-ik versig a *salamoni templom vízmedenczéi vannak leírva.*

I.

A salamoni templomulvar vízmedenczéi.

Hogy az olvasó ne legyen kénytelen minduntalan az ó-testamentom vaskos kötetéhez nyúlni s fel-felütni az idézett helyet, írjuk ide az egész idézetet a mi bibliarevisiónk fordítása szerint :

27. És készíte tíz ércz talpat, mindegyiket négy sing hosszúra és szélesre és három sing magasra.

28. És e talpak úgy voltak csinálva, hogy oldalaik voltak szélpártázatok között.

29. És az oldalakon, a melyek a pártázatok között voltak, oroslánok, ökrök és kérubok és az oldalaknak, a melyeken az oroslánok és ökrök valának, szegélyzetük volt fent és lent és róluk lecsüggő kanafok.

30. És mindenik talpnek négy-négy réz kereke és réz tengelye volt, és a négy szegleten támaszok voltak; az üstön alul voltak e támaszok öntve s mindegyiknek oldalán ezifrázatok.

31. És az üst szája az ő kerekded fészkenek belső részétől fogva oda felfelé egy singre állott ki és a fészkenek szája kerekded vala, hogy az üstnek támasza lehetne, mely másfél singnyi széles vala, melynek szájánál szép metszések valának, és azoknak pártázatai négyszegűek valának, nem gömbölyűek.

32. És négy kerék volt a pártázatok alatt és a kereknek tengelyei a talphoz voltak erősítve és mindenik keréknek magassága másfél sing vala.

33. És e kereknek hasonlóak valának a szekérnek kerekéhez, csak hogy a tengelyeik, kerékágyaik, küllőik, talpaik mind öntve valának.

34. És négy vállacsát csinált mindenik talp négy szegletén; magából a talpból jöttek ki a vállacsák.

35. És a talp tetején fél singnyi kerekded magasság volt köröskörül és a talp tetején voltak annak tartókezei és pártázatai a maga öntéséből.

36. Metsze pedig annak táblaira, tartókezeire, pártázataira kérubokat, orozslánokat és pálmafákat; mindeniknek az üres helye szerint és koszorút köröskörül.

A leírt részletben a félreértett héber szavakból olyan kép épül fel, melynek darabjait lerajzolva is láttam nem egy ó-testamentumi archaeológiában. A földolog itt is valami kerek alkotmány, mint Ezékiel visiójában; de ha ennek a kerek alkotmánynak leírt részleteit szorosán szemügyre vesszük s a részletek összetételéből az egészre akarunk következtetést levonni s a tárgyat magát szemlélni akarjuk, mindjárt kitűnik, hogy az nem elképzelhető. Azok a rajzok tehát, melyeket erről egyes archaeologusok adnak, nem alapulnak a valóságon, hanem a fantázia szabad alkotásai. A bibliai előadás a szokásos felfogással egyszerűen érthetetlen.

Éreztek ezt a régiek is. A zavaros homályos előadást a Királyok könyvének hajdani szerkesztője a 33-ik verssel akarja megvilágítani, azért itt azt a fölvilágosító megjegyzést teszi a leíráshoz, hogy: „a kereknek úgy voltak elkészítve, mint a kocszi (nterkábháh) kerekai.“

Mire való ez a megjegyzés?

Ha az ember kerekekről szól, melyeknek tengelye, talpa, küllői stb. vannak, ha a keréknek részei le vannak írva: mi egyébire gondolhatna az ember, mint kocsikerekekre?

És minthogy ez a feleslegesnek látszó megjegyzés mégis ott van, már korán mélyebb jelentőséget tulajdonítottak ennek.

Szerzőnk szerint, (a kinek előadását követjük), már a Targum is nem gondol közönséges kocsikerekre, hanem ezzel a kifejezéssel: „Merkábháh jekaráh“ (drága kocsi) az Ezékielféle visióra céloz. A legrationalisabb zsidó írásmagyarázók is itt az Ezékielféle visióra látnak vonatkozást. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a megjegyzést tevő szerkesztő később élt, mint Ezékiel, még pedig olyan korban, mikor a visiót a néptudat már merkábháhnak ismerte, tehát egy olyan korban, mikor már sem a visiót, sem a salamoni vitzartóknak az eredeti forrás szerint való leírását nem értették, tehát megmagyarázni sem tudták. De így az említett megjegyzés olyannak tűnik fel, mintha az egyik értelmetlenséget a másik értelmetlenséggel akarták volna megmagyarázni.

Ebből tehát ki nem okosodunk.

Más oldalról kell a dolgot megvizsgálnunk, a legtermészetesebb oldaláról, arról t. i. hogy mire valók voltak ezek a vízmedencék? Ebből majd csak kitűnik talán, hogy mért voltak kerekeik?

Graetz azt mondja: „Tíz kis vitzartó állott kerekeken az udvaron s arra valók voltak, hogy ide-oda gördítsék.“

De erre legkisebb vonatkozást sem találunk, ellenkezőleg az ott olvassuk (38—39. v.), hogy Salamon jobbra és balra öt-öt vitzartót állított föl, tehát előre meghatározott helyen állottak. Továbbá (a 27. v. szerint) $4 \times 4 \times 3 = 48$ köbrőfnyi tömör érczalkotmány, melyen még egy 4 rőf átmérőjű vitzartó volt elhelyezve, csak nem nevezhető „kis“ tárgynak!?! S ilyen nagy massa tárgyat csak nem fog senki ide-oda tologatni!?

A Krónikák II-ik könyvének 4-ik fejezete a 6-ik versben pontosan megjelöli a vitzartók célját. De előbb tudnunk kell, hogy a 10 vitzartón kívül volt ott még egy igen nagy, érczből öntött vízmedence, melyet *tengernek* neveztek s melyet 12 érczökör háta tartott (Kir. II. 7, 23—26).

Mind a vitzartóknak, mind ennek a tengernek rendeltetését a Krónikák könyvének idézett helye így jelöli meg:

„Ötöt jobbra, ötöt balra állított fel, hogy ezekben az égő áldozathoz szükségeseket megmossák, a tengert pedig, hogy a papok benne megmosdjanak.“

A Krónikák könyvének adata, ha a második templom mintája szerint beszél is, figyelemre méltó, mert a fogságban híven megőrizték a salamoni templom berendezésének emléket. Ez a traditio tovább plántálódott s a második templomnál a mit lehetett, megvalósították. Voltak a berendezésnek olyan részletei, melyeket a második templom sem nélkülözhetett. Az

áldozáskor voltak olyan előkészületek, melyeket az oltár közelében kellett elvégezni. Az áldozati részek megmosására, az eszközök leöblítésére, általában a tisztaság fentartására sok víz kellett. Erre való volt a tizviktartó.

A szövegben nem találunk adatot arra, hogy a salamoni tengernek volt-e arra berendezése, hogy a medenczét megtölthessék s a felhasznált vizet kibocsáthassák? De ezt a berendezést, mint nélkülözhetetlent, fel kell tételeznünk; ezt a nagy munkát pedig emberi kéz nem végezhette. A talmudi traditio bizonyosan helyesen megőrzött adatot közöl, midőn azt mondja, hogy *Etából*¹ a templomba egy *vízvezeték* volt alkalmazva. Vegyük még ehhez azt a másik talmudi traditiót, hogy az etámi vízvezeték az ökrök üreges lábain át folyt a salamoni tengerbe. Ez megadja alapját az Ezékielféle másik visionak (477), mely szerint a templombejárat lépcsőzete alatt keletről víz jött elő, ez a víz pedig a templom déli oldalfala alatt folyt. A vízvezeték a délre fekvő Etából jöven, miután a templom déli oldalfaláig vezették, innen keletre fordult az udvarban felállított tenger felé, a hova az ökrök lábain át a salamoni nagy medenczébe (a tengerbe) ömlött.

De hova folyt ki a folytonosan áradó víz fölöslege a tengerből? Erről nem szólnak a források.

Csak egy föltétel lehetséges: hogy a víztartók mind a két oldalról a tengerrel és egymással csatornák² által összeköttetésben voltak és a két (mind a két oldalon lévő) utolsó víztartó két-két keleti csatornájából két ágban folyt ki a víz; a két ág a külső kapunál délre hajlott (Ezék. 47, 2), innen tovább folyva bizonyos távolságyira egy ággá egyesültek, a melyet már átlábalni nem lehetett (47, 5) s a pusztán át aztán a kanális vize a Holttengerbe ömlött.

Az összekötő csatornák létezését már a méretek is bizonyítják.

Az ércztengernek, hova a vízvezeték vize folyt, olyan térfogatúnak kellett lennie és oly magasságban állnia, hogy tartalma saját súlyának nyomásától folyhasson a víztartókba. Csak ebből magyarázható meg a tenger 5 rófnyi magasságának s 10 rófnyi szélességének szükségessége. A tenger víz-

¹ Etám egy város volt Júda hegyiségében Bethlehem és Thekoa között, az úgynevezett salamoni tó közvetlen közelében, 60 stadiumra Jeruzsálemtől délre. Rehabeám erődítette később. Azon a helyen még ma is sok rom és több czisterna látható.

² Itt nem kell *kanálist* érteni, hanem azt, a mit a német *Rinne* szóval jelez, olyan hengercsőveket, csurgókat, melyenek városainkban a házfödélről vezetik le az esővizet.

tartalmának mennyisége 2000 Bath volt. (Egy Bath ürtartalma 39·39 liter.) Ezt a nagy mennyiséget csak az magyarázhatja meg, hogy a víz csak önsúlya következtében jutott a víztartókba: de ez csak csatornák közvetítésével mehetett végbe.

Ugy de a szövegben sehol sincs csatornáról szó; ellenkezőleg a víztartók kereken állanak, hogy ide-oda tolhatók legyenek; ilyen formán pedig a csatorna-összeköttetés ki volna zárva.

Meg kell hát vizsgálunk a kerekek dolgát.

A mi szerzőnk jó messziről fog hozzá, de csak kövessük.

A kanaániak — így kezdi — a legrégebb időkben is ismerték a kocsit (*agaláh* = teherkocsi, *merkábáh* = hadiszekér); ez abból is kiderül, hogy az egyiptomiak mind a két szót a kanaániaktól vették át (*agolt* és *merkobt*).

A kerekek megnevezésére a héber nyelvben két szót találunk: *galgal* és *ófan*.

Galgal tulajdonképpen nem jelent kereket, hanem forgószelet, de olyan helyeken, a hol *rekhebh*-bel (hadiszekér), vagy *agalával* van kapcsolatban, a forgás fogalma alapján csakugyan kereket jelent. Egyikre is, másokra is több helyet lehet idézni.¹

Csak Kóhelethben (12, 6) fordul elő *galgal* egyszer, mint *merőkerék*, *vízkerék*:

„Minekelötte elszakadna az ezüst kötél, eltörne az arany esésze, összezúzódnék a veder a forrásnál és eltörne a kerék a kúton.“

Ez a mű már a késő fogság utáni korban keletkezett.

Ismerték-e a fogság előtti időben Palesztinában a merőkereket, az kétséges.

Többen a jelenkori palesztinai állapotokról akarnak a régi korra következtetni. Egyben-másban ez beválik, de általában biztos következtetést ilyen módon nem lehet levonni.

A mi azonban nem volt általánosan használatos, az azért *lehetett* ismeretes az író előtt, kivált Kóheleth előtt, a ki már fogság utáni író. Mikor ő a merőkerék hasonlatát az emberi életre alkalmazza, föl kell tennie, hogy a kerék olvasója megérti; ebből következik, hogy a merőkereket, ha használatuk nem volt is elterjedve, legalább ismerték.

A Kóheleth ezt *galgalnak* mondja.

A zsidó írásmagyarázat is ismeri a merőkereket „Galgal“ néven. Egy helye így szól:

¹ Forgószelet: Zsolt. 77, 19; 83, 14; Jes. 17, 13. Kerék: Ezék. 23, 24; 26, 10; Jer. 47, 3; Jes. 5, 28; 28, 28.

„Van Galgal ezen a világon, reggel nem az a gazdag, a ki ma az, és a ki ma szegény, az holnap már nem lesz az, mert az egyiket leereszti (t. i. a galgal), a másikat pedig fölemeli.“

Több ilyen helyet lehet idézni.

Még közelebb visz bennünket a dologhoz Acha rabbi:

„A világ egy galgal, mert így szól (az irás: Prov. 20, 26): „A bölcsek király kiszitálja a gonoszokat, aztán átjartatja rajtok az *ófant*, ófan pedig nem más, mint galgal, mert mondva van (Exod. 14, 25): letaszítja kocsija ófanját.“

A Midras itt a galgal fogalmát akarja érthetőbbé tenni, a mi azt mutatja, hogy az ófan Acha rabbi korában elterjedtebb volt.

De hát mit jelent ófan?

Tekintsünk el egyelőre a kérdéses bibliai helyektől, melyeket magyarázni akarunk.

A mit Acha rabbi először idéz (a Proverbiumból) az ránk nézve nem lényeges. Csak mellékesen jegyezzük ki tehát szerzőnk művéből, hogy az ófan az idézett hely szövegébe tévedésből, talán mint tollhiba került bele „avónám“ (ávón - vétek) helyett s a 94-ik zsoltár 23-ik verse szerint korrigálható ki így: A bölcsek király kiszitálja a gonoszokat és visszafordítja rájuk vétküket.

Sokkal fontosabb ennél Acha rabbi másik idézete: Exod. 14, 25, melynek itt különösen első mondata jön tekintetbe: „eltéríté kocsiaik kerekeit“, a kisebb-nagyobb változattal fordítani szokták.

A mondat alanya a megelőző versben van: Jahve, ez világos; de a cselekvés (a mondat állítmánya) semmi esetre sem vonatkozhatik *kerekerekre*.

A helyzet a következő:

Midőn az egyiptomiak a visszavonulás zavarában szeke-reiket megfordították, egymásba ütköztek és akkor a kocsik *tengelye* vagy *rúdja* eltört.

Ófan tehát nem jelent kereket, hanem tengelyt vagy rudat.

De Nachúm próféta harmadik fejezetének második verse ennek ellentmondani látszik:

„Ostorpattogás, kerékszörgés, lódobogás és robogó szekér!“

Azonban éppen Nachúm mutatja a fogalom-bővülés átmenetét.

Nachúm Ninive pusztulását hirdeti. Készakarva, különös nyomatékkal emeli ki az aszíriaiak hatalmas viznüveit, melyek még sem védhetik meg őket (2, 9; 3, 10). Ezek a vonatkozások és a

günyos felhívás (3, 14): „Merj csak vizet az ostromra!” (t. i. arra az időre, mikor a város ostromzár alá kerül) mutatja, hogyan kell a 3, 2. helyet érteni. Ostorpattogást hall, a mellyel az igavonó állatokat vagy szolgákat a vízműveknél serényebb munkára ösztönzik; hallja a merőkerek zörgését, de csakhamar észreveszi, hogy az ostorpattogás a hadiszekerek lovait ösztökéli és a képzelt merőkerek zörgése tulajdonképen hadiszekerek zaja.

Eddig azonban csak az ó-testámentomból s annak zsidó magyarázataiból merítettünk bizonyítékokat arra, hogy az ófan eredetileg nem kocsikerek, hanem két régi jelentése: tengely és merőkerék.

Minden kétséget kizárólag igazolja ezt s a fogalmi kapcsolatot világosan megadja az *asszir nyelv*. Itt *epimmu* öntöző csatornát, általában öntöző berendezést, *apin* pedig öntöző készüléket, a földművelés fából csinált készülékét jelenti.

A palesztinaiak a merőkerék használatát Babilóniából vették át s vele együtt a szót is, mint terminus technicum, mint műszót átvették. A babilóniaiak nevezetes vízműveiről pedig elég adat áll rendelkezésünkre.

Az óphan¹ műszó tehát Palesztinában meghonosodott; a bibliai korszakban inkább mint tengely és merőkerék, de csatorna jelentése sem maradt ismeretlen.

A kocsikerekre a héberék a galgal szót használták. Ez tehát héber szó.

Éppen ez magyarázza meg a Kóhelethnek már egyszer idézett helyét (12, 6). Mikor ő merőkereket akar mondani, akkor — hogy megértsék — az idegen ófan szó fogalmát a héber galgallal fejezi ki. Így jutott a galgal a merőkerék jelentéséhez.

A midras korában megint változott a dolog. Már akkor az ófan elvesztette eredeti jelentését s kocsikerek lett belőle. Acha rabbi tehát, hogy a merőkereket, mit ő galgallal fejez ki, jobban megértesse, az ófannal világítja meg.

Már most áttérhetünk a salamoni víztartók ófanjára, mely ott nem kereket, hanem a kölcsönvett szó eredeti jelentése szerint *csatornát* jelent.

A salamoni víztartók leírása régi tradíción s bizonyosan

¹ Ezt a héber szót mindenütt magyarosan írom, csak itt nem, hogy kitüntessem a héber **פ** természetét. Ha pont van benne, akkor p, pont nélkül pedig f-nek hangzik, a mit szemléltetően a latin ph-val lehet ki-fejezni. Az asszir szó a ponttal ellátott **פ**-vel hangzik, héber változata pedig pont nélkül.

régi följegyzésen is alapszik s egy olyan korból való, mikor az ófan még idegen műszó volt s a leírásban eredeti jelentése szerint alkalmazták, így is másolták nemzedékről nemzedékre. Mire azonban a régi följegyzésekből sok másolás után a Királyok könyvébe s azzal a későbbi szerkesztők kezébe került, az ófan szó már meghonosodott, de kocsikerék lett belőle. Azért a kánon szerkesztői már nem értették, hogy mit jelent eredetileg.

Ezzel a textus minden nehézsége megszűnik.

Ide iktatom már most a kijavított fordítást is, mellőzve nagyobb részt a szerző héber nyelvtani és exegetikai magyarázatait, melyek a szakemberre nézve nagyon érdekesek és tanulságosak, de a nagy közönséget (melynek pedig a Protestáns Szemle inkább szánva van) nem érdekelhetik.

A kérdéses részlet a helyreállított eredeti jelentés szerint így hangzik:

27. Tíz állványt csinált ércből, egy-egy állvány négy rőf hosszú és négy rőf széles és három rőf magas volt.

28. Ez az elkészítése az állványoknak: elzárásaik voltak és elzárásaik voltak a lépcsők közt is.

Jegyzet: Hogy az udvart lehetőleg tisztán tarthassák, a lépcsők és a mekónak (állványok) közt lévő térséget két oldalról el kellett zárni. A szöveg eredeti jelentése szerint tehát szó sincs párkányról, pártázatról, mint általában értelmezni szokták. A vízartók magassága megkívánta, hogy a vízhez lépcsőkön kényelmesen lehessen feljutni. Ezek a lépcsők nem voltak pusztá fokok, mint a létránál, hanem az üres tér a fokok közt egy lappal volt elzárva. Azért mondja a szöveg, hogy a lépcsők közt is elzárások voltak.

29. És az elzárásokon, a lépcsők közt, voltak orozslánok, ökrök és kerúbok és éppen úgy a felső lépcsők; az orozslánok és ökrök alsó (mindkét lépcsőjén) pedig karfák voltak leereszkedésre készítve.

Jegyzet: Az egész vers értelme:

A mekónára három lépcsőfok vezetett föl; minden lépcsőfok elzárásán (azaz: lapján) egy sora a figuráknak volt bevésvé; a legalsón voltak orozslánok, a középsőn ökrök, a legfelsőn kerúbok. (Szerzőnknek az a felfogása azonban, hogy a legfelsőbb lépcső lapján kétoldalt még egy-egy kerúb állott, a szövegből nem tűnik ki.) Széléről két oldalt karfák voltak fogódzásra alkalmazva, mit a szerző éles látása széleskörű nyelvismerete alapján a „lójóth“ szóban fedezett fel, ezt az asszíriai *lu'tum* (fából készült tárgy) szóval hozván kapcsolatba.

30. És mindenik állványnak négy érczsatornája volt érc-táblákkal (burkolva), négy végüknek könyökdarabja volt; a vízartó-

tók alatt voltak öntve a könyökök, de az ellenkező oldalon fából valók voltak.

Jegyzet: Ehhez a vershez a szerző a következő magyarázatot fűzi:

A dolog complicált voltát megértjük akkor, ha a traditio minutiosus meghatározásait a Misnában figyelembe vesszük, t. i. azokat a meghatározásokat, melyek levitikus tisztaságra vonatkoznak. Lássuk tehát azt, mely ennek a versnek a végével van kapcsolatban: „Egy érzeből való csatornaeső (Rinne), ha az a földön van megrősítve, nem lesz tisztátalanságra alkalmas.“ Ezek a csatornák azonban nem voltak a földhöz erősítve, hanem szegletalakú helyzetben a levegőben függtek, tehát tisztátalanságra alkalmasságukat meg kellett szüntetni. Erre vonatkozik a következő szabály: „Ha az ércztárgyat fa részszel egészítjük ki, úgy hogy a fából készült rész a tárgy lényegéhez tartozik, akkor nem lesz tisztátalanná.“ Ebben az értelemben a két egymás mellett álló víztartó csatornaesőveinek négy végéből kettőt-kettőt fakönyökkel láttak el. Ezek alkották a csatornák lényeges részét, mert ezek eszközölték a víz communicatióját. E szerint a medence alatt lévő csatornák könyökeit érzeből öntötték, de az ellenkező oldalon, a hol a csatornák összejöttek, a könyökök „lójóth“, vagyis fából valók voltak.

Bármily elmés is ez a magyarázat, van reá egy észrevétel: ha ez a talmudi magyarázat helyes, akkor a templomleírásnak ez a részlete nagyon későkorú följegyzés, mert Salamon korában ilyen levitikus tisztasági szabályoknak még híre-hamva sem volt, a berendezés sem alkalmazkodhatott tehát ilyesmikhez.

31. Nyílásuk a befoglaláson belül volt és (a nyilástól) fölfelé egy rőf és nyílása kerekded volt, az így csinált mű másfél rőf volt és felső nyílása is kerekded volt, de táblázatuk négyszegletes, nem kerekded.

Jegyzet: A csöveket táblákkal, zárlapokkal burkolták be. Ezek a zárlapok négyszegletű burkot képeztek, vagyis összeérő lapjaiknak négy oldaléle volt.

32. És négy csatorna a felső zárlap alatt volt és a csatornák könyökei az állványban voltak és egy-egy csatorna magassága másfél rőf.

33. (Szerkesztői jegyzet: És a kerekék műve olyan volt mint a koci kerekének műve), csöveik tábláik, foglalataik és . . . mind öntve voltak.

Jegyzet: A vers eleje szerkesztői jegyzet, ezt tehát úgy kell fordítanunk, a hogy a kánoni szerkesztő kifejezni akarta. Minthogy ő az ófant keréknek gondolta, itt ezt a szót az ő felfogása szerint kell visszaadni. A vers végén lévő kipontozott helyen a héber szövegben egy hapax legomenon áll (Chissuréhem — Ch. 3. r) Szer-

zönk ezt asszír szónak tartja s azt mondja, hogy az valami czéd-rusnemű fát jelent. Szerinte valaki ezt az asszír szót a margóra írta s egy későbbt másoló belevitte a szövegbe a nélkül, hogy értette volna.

* 34. És négy könyök volt egy-egy állvány négy szegletén: az állványból valók könyökeik.

Jegyzet T. i. az állvány és könyök egy öntés volt.

35. És az állvány felső része fél rőf magas kerekded köröskörül és az állvány fölött voltak oldalfoglatai és zárlapjai vele (egyöntésű).

36. És a könyökök karjainak tábláira kerúbokat, oroszlánokat és pálmákat vésett, a mennyi üres hely volt mindeniken és a karfákra is köröskörül.

Ennek a szövegrészletnek a szerző felfogása szerint való megvilágítással is vannak egyes homályosabb helyei, mert a szöveg mondatszerkesztése sok helyen darabos, töredékes; de egészben véve a szöveg ezzel a felfogással alig támaszt valami nehézséget. Ez azt bizonyítja, hogy a Királyok könyve eredeti szövegének szerzője az ófant csatorna értelemben vette és csak később, mikor az ófant már csak kocsikerék jelen-tésében ismerték, tettek egyes olvasók marginális jegyzeteket és ezek alapján önkényes változtatások csúsztak be a szövegbe.

A tíz vitzartó az udvaron, két oldalt öt-öt, volt felállítva. Mindenik vitzartónak volt négy csatornája, mind a két oldalon kettő. Az első vitzartónak első két csatornája az ércztengerrel, a másik kettő a következő vitzartóval volt összekötve és az utolsó két szabad csatornából a víz két csövön át a szabadba folyt ki, a hol bizonyos távolságnyra egy kanálisba összefolyva a Holttenger felé vette útját.

Miután az ily módon adott magyarázat megérteti velünk a salamoni templomudvar vitzartóinak szerkezetét, s azt látjuk, hogy az erről alkotott s maig érvényes hamis képzet oka, előidézője éppen az ófan szó félreértése volt, áttérhetünk az Ezékielféle visio vizsgálatára. Minthogy az ófan szónak ebben a visióban is fontos szerepe van, az elmondottak alapján méltán ébredhet föl az a kérdés: vajjon a zavart nem okozza-e itt is az ófan szó félreértése?

A vizsgálat feladata az lesz, hogy erre a kérdésre feleletet adjon.

Csengey Gusztáv.

T Á R C Z A.

A PROTESTÁNS ELV LASSÚ HALADÁSA KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZEPESSÉGRE.

Csalódik, ki azt hiszi, hogy a reformáció elfogadásával annak lényege és elve minden téren egyszerre uralkodni kezdett. Ellenkezőleg, az általánosan terjedő reformációval is sok éven keresztül r. katolikus reminiscenciák állottak összeköttetésben, melyeket a gyengébbek, a nép kedvéért tartottak fenn, mely nem tudott egyszerre megválni katolikus szokásaitól. Eleinte a fődolgozók megmentésével elégedtek meg, nem törődve az adiaphorák nagy számával és katolikus jellegével.

Ezen fődolgozhoz tartozott a közös confessio, hitvallás a Szepességen. Dr. Pirhalla Márton, podolini plébános kételkedik ugyan, hogy a szepességi ev. lelkészeknek közös elfogadott hitvallásuk lett volna.¹ Azok ellenében bizonyos a confessio létezése már 1548-ban.² Későbbben 1564-ben jun. 8-án Bártfán újból aláírták a confessiót. 1568-ban okt. 26-án constataltatott, hogy a szepesi 24 város lelkészeinek a confessiója a testvérület szekrényében feltalálható volt és az ágostai hitvallásnak megfelelt. Tény továbbá, hogy Ferdinánd király is ezen confessiót elfogadhatónak találta és a lelkészek a fraternitásba belépésük alkalmából esküvel és aláírással kötelezték magukat a hitvallás megtartására, mint az a testvérület

¹ A szepesi prépostság vázlatos története, kezdettől a püspökség elállításáig. Írta Dr. Pirhalla Márton, podolini plébános, Császka György kalocsai érsek költségén kiadva. Nyomatott Reisz József T. könyvnyomdájában. 1899. l. 243—246.

² Lőcsei Krónika ad annum 1548.

gyűléséből kitetszik: „Anno 1604 die 26 febr. in congregatione in villa Palmarum jam nominati pastores Stephanus Tamarisci et Joannes Sylvester recipiuntur et recepti juramentum depouunt et confessioni subscribunt“.¹

A confessión kívül a másik fő ismertető jele a reformáczióknak az ígehirdetés volt a nép anyanyelvén: a tót, különösen földmives és munkásnépnek tótul, a német polgárságnak németül és a magyarul tudó nemességnek magyarul predikáltak. Midőn p. o. 1669-ben a Tököly Zsigmond által elfoglalt savnikai várkastély temploma az ev. szertartás szerint felavatott, elvül elismertették, hogy a 3 ünnepi szónok közül az első magyarul, a második németül és a harmadik tótul tartson beszédet. Miután azonban meggyőződtek, hogy 1—2 kivétellel a nagy közönség a tót nyelvben jártas, ezen körülmény tekintetbe vételével, csakis tótul szónokoltak.

A reformációval járó harmadik főbb megkülönböztetés a kath. egyháztól volt a coelibatus megszüntetése és az ev. lelkészek házassága, mely kivétel nélkül mindjárt az első években foganatosított. A szepesi prépost Horváth János maga ajánlotta a papoknak a törvényes nősülést. Midőn 1538-ban több papot Duravecz várán fogva tartott, nekik a következő jó tanácsot adta: „Yr Pfaffen, vorberget Ewer Kynder; ich vorberge meynen nicht: secht, demonstrans eum puerum filium suum Urbanum. Ich will nicht gestatten Ehebrecherey von euch, oder das eyner eyne Eheliche bey ym haben soll zwr Köchinn, Sundern so gemant eyn jong Meydlayn helt, kann ich leyden. Denn ich habe selber eyn Balken Im Oge, wie kann ich eyn andern eyn Stobleyu raus nemen“. A házasságtörést házas szakácsnéval tiltja, de egy fiatal leány tartását a háznál megengedi. Ezen nézetét megváltoztatja, midőn a többi lelkészek példája után indulva maga is megnősült. Zipser Agnettát, Zipser György löcsei polgár leányát feleségül választván magának 1544-ben. A háromszori kihirdetést a szószékről maga szerkesztette ily szavakban: „Der Edle Herr Hans Crowath von S'Lompnytz, eyn herr Ungarischen Hauses, nympt dy Erenreiche und tugendsame Jungfer Agnes, herrn Gorg Cypers Tochter zwr Frau“.²

A közös hitvallás, az ígehirdetés az anyanyelven és a nősülés voltak a protestantismus első és leglényegesebb ismer-

¹ Matricula Molleriana ad annum 1604. pag. 881.

² Matr. Mol. 1541. pag. 251., 1544. pag. 401. Vesd össze Wagner Analecta Scepsii 253.

tető jelei, a többi adiaphoronnak tekintetett és a gyengébbek és a nép kedvéért érvényben maradt, hogy megrázkódtatások nélkül erősödjék meg a protestáns elv, némely kath. forma megtartása mellett is.

Ezt látjuk legelőször a lelkészválasztásnál. A bevándorló szászok a Szepesbe V-ik István királytól 1271-ben kaptak kiváltságot, mely szerint a politikai község önállóan választotta magának a papot.¹ Daczára a hitjavításnak, mely az autonóm hitfelekezetre ruházta a lelkészválasztási jogot, még is a Szepességen sok éven át gyakorlatban maradt, hogy a politikai község választotta a protestáns lelkészt, mi annál inkább magyarázható és megengedhető vala, mert a reformáció első idejében a hit dolgában a politikai és egyházi község egymást fedező fogalmak voltak, miután a lakóhely minden embere a reformációnak híve volt. Ezen eset megvilágítására szolgáljon itt egy példa. Szepesszombatban 1584-ben megüresedett az ev lelkészi állomás. Az ev. lelkészek testvérelete most Szepesszombat politikai község birájához hosszabb körlevélben fordult, melyben figyelmezteti a bírót, hogy milyen legyen ezen lelkész, kinek megválasztásához hozzájárulni akarnak. Érdekes, milyen lelkészi sajátságok ajánlatnak a bírónak tekintetbevétel czéljából. Legyen a lelkész, ki választásra kerül: munkás, hívő, távol a tévtanoktól, jártas a nyelvekben, a szentírás magyarázatában, őszinte, példás magaviseletű és honi születésű.

Ha a papválasztásnál a régi úton maradtak, hasonlólag tetek a lelkész fizetésénél is. Tudvalevő dolog, hogy Szt. István király dézsmát rendelt a róm. kath. papok részére. A szepesi szászok kiváltságaihoz tartozott, szabad tetszésök szerint hozzájárulni a pap fizetéséhez. Ők szabad akaratból szintén a dézsmát fogadták el és Ilyés grófjok alatt 1280-ban a megfelelő okiratot állították ki, melyet Erzsébet királyné 1286 és András király 1297-ben jóváhagytak.² Ezen fizetést, tekintettel a nép öntudatában gyökerező szokásra, a reformáció után meg is tartották és az ev. lelkészeket úgy fizették a tizeddel, mint azelőtt a kath. papokat, mi annál terhesebb volt, mert a 9-ik kévét kapta az úr — a szepesi városoknál tehát Lubló vár és a parasztoknál a nemes család — a tizedik kévét azonban

¹ Diploma Stephani V. Regis Hungariae, quo Saxonibus Scepusiensibus amplissimas immunitates largitur. Datum anno 1271. Vesd össze, Wagner *Analecta Scepusii* I. 189 és *Monographie der ev. Gemeinde Szepesbela* 1885. S. 4—7.

² *Monographie der ev. Gemeinde Szepesbela von S. Weber* 1885 S. 7.

a lelkész, ki nek pénzben kifejezve 3000—6000 frtnyi jövedelme volt évente.¹

Ha a papválasztásnál és a lelkészi fizetésnél igen conservatív volt az álláspont és a reformáció előtti állapotokon semmiféle változás nem történt, úgy az isteni tiszteletnél is nem akarták a népet zavarni és a régi formákból annyit készek voltak megtartani, a mennyit csak lehetett. Eleinte a predikátorok a nép számára még miséztek is és az Úrvacsorában a felemelt ostyát mutatták. Erdélyországban, hol a templomrablások és az ellenreformáció borzalmai nem fordultak elő, még most is mutatják a miseruhákat, melyeket az ev. papok használtak. Még 1603-ben Sylvester János izsákfalvi prédikátor vallja, hogy népe csak azon feltétel alatt hívta meg lelkészének, ha a templomban gyertyákat fog égetni, a temetésekét albákban (hosszú fehér templomi ing) végezi és a keresztség végzésénél a pápista exorcismust fogja használni. Tudjuk, hogy még a rózsashegyi zsinat is 1707-ben, kénytelen volt határozatot hozni az exorcismus, ördögűzés ellen, de az alba, mint papi ruha még meghagyatott.² Hasonlót látunk 1610-ben is. Ugyanis Xyländer ev. superintendens unszolására az ünnepek számát akarták leszállítani, de a szepesi nemesek azt felelték, hogy Szt. Lőrincz és az Úrnapiját nem engedik törülni, mivel minden pápista babona nélkül megtartatott. A lelkészek engedtek és körülvitték úrnapi körmenetben az ostyát, hogy azt a nép imádhassa. A nevezett rózsashegyi zsinat még sok kath. ünnepnek megtartását elrendelte: Sz. Pál fordulása, Boldogasszony tisztulása, Mátyás apostol, Boldogasszony köszöntése, Fülöp és Jakab, Keresztelő János, Boldogasszony látogatása, Jakab apostol, az Úr színe változtatása, Bertalan apostol, Máté evangelista, Mihály arkangyal, Simon és Judás, András apostol, Tamás apostol és evangelista.

Midőn a lelkészek már felhagytak a misézéssel, még jó soká az oltári liturgiát részben latin nyelven végezték, mely a volt kath. állapotokra emlékeztetett vissza. A már említett Thököly István schavniki vártemplom felszentelése alkalmából a sz. háromsági hymnust Klesch Dániel esperessel 12 lelkész énekelte:

Sit Laus, Honor et Gloria
Deo Patri, qui singula
Sua creavit Gratia,
Fovet, regitque condita.

¹ Dr. Pirhalla u. o. 278, 280. Weber, Monographie 7—10.

² Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi zsinat története, Budapest, 1889. I. 64. 67. 68.

Honor quoque sit ejus Filio
 Jesu Christo nostro Domino,
 Qui morte acerbissima
 Nos vexit ad coelestia.

Honor quoque sit Sancto Pnevmati
 Nostro Santificato: i.
 Qui nos ad verum dirrigat
 Sensus nostros aperiat.

O veneranda Sancta Trinitas
 O adoranda Sancta Unitas,
 Exaudi preces supplices
 Et fac nos coeli compotes.

A zene sűrűn közreműködött. „Praeibant Tubicines sex clangore dulcisono per gradus. Hos insequerantur Musici Vocales duodecim cum fidicinibus suavi harmonia.

Ezeket elénekelve és a zene elhallgatásával a 13 lelkész lassú léptekkel az oltár elé ment, ott térdre esvén, elénekeltek „Veni Sancte Spiritus“ . . . mely után az esperes fennhangon énekelt: Domine labia mea aperies. Chorus: et os meum etc. Az esperes: Deus in adjutorium meum incende. Chorus: Domine ad adjuvandum me festina etc. Azután a kar zenével adta elő „Kyrie, Christe, Kyrie Eleison“, mire az esperes a többi lelkészektől körülvéve énekelt: Gloria in Excelsis és a kar folytatta: Et in terra Pax etc.

Csak ilyen, a kath. szertartáshoz nagyon is hasonló oltári szolgálat után, következtek a collecta eléneklése, az evangelium és az epistola elolvasása, valamint a credo elmondása és a 3 tótnyelvű predikáció, tekintettel a tót közönségre. A isteni tisztelet végzésével nem hiányzott az „ite missa est“ sem.¹

¹ Az egész felszentelési istentiszteletet leírta Klesch Dániel esperes következő című röpiratban: „Quod felix faustumque Deus ter Opt. ter Max. esse jubeat! Solennitas inaugurationis templi sive sacelli, quod illustris, spectabilis et magnificus dominus Dr. Sigismundus Toeköly L. B. de Kesmark haereditarius dominus arcium Kesmark et Schawnik. S. C. Rque Mattis consiliarius, ac I ab. judicariae sup. Regni Hung. Baro etc. Dominus ac Patronus meus gratiosissimus in Castro Suo Haereditario Schawnik tractu comitatus Scepusiensis superiore noviter, eleganter sumptuoseque extruxit, idemque sacrosanctae et individuae Trinitati religioseque consecravit, devote instituta et decenter peracta Dom. XXIII. Trin. quae erat 24 Nov. ao 1669. In maxima et memorabili virorum ecclesiasticorum, politicorum et omnis ordinis hominum frequentia historice descripta a M. Davide Kleschio N. H. P. L. caesareo cal. ollassienis pastore, ven. contul XXIV Regalium oratore ordinario, haet. seniore et praesentis inauguratione. Bartphae, typis civit. anno 1670.

A papi öltözék is nagyon hasonló volt a kath. lelkész ruházatához. Használatban volt a még most is itt-ott előforduló alba, az albán csillogott egy felsőbb öltözet zöld selyemből, „ornatu super albam splendidiori ex viridi Holoserio anto intertexto indutus“ — így voltak felöltözve a felszentelő ev. papok Schavnikon, miben csakugyan hasonlóak voltak a kath. misézõ papok öltözékéhez.

Nemcsak az isteni tisztelet és a papi öltözék, de a szentiségek kiszolgáltatója is kath. szokásokat tüntetnek fel, a nép conservatív természetére számítva. A keresztelésnél, amint láttuk, jó soká az exorcismus, az ördögűzés gyakorlatban volt, az úrvacsoránál az ostyát felemelve mutatták a népnek és a gyónás fülbegyónás volt. Bullaeus Mihály a kassai egyház német papja, 1614-ben vádolja Alvinczi Pétert, ottani magyar papot, hogy nem viseli az albát és nem tartja meg a sugó gyónást, miből azt lehet következtetni, hogy mindakettõ még használatban volt.¹

A templom kinézése a reformáció után még nem igen változott. A nép hozzá volt szokva az oltárok, a zászlók és képek használatához, melyekről csak az idõvel szoktatták le. Fábry Kristóf, izsákfalvi lelkész, egy a templom közepén talált sz. képet még nagyobb tiszteletben akart részesíteni azért, hogy az oltárra helyezte a képet, mire azonban mégis felháborodott a prot. öntudat és Fábry Thurzó Eleknél képmádással vádoltatott. És az egész testvérületnek erélyes közbenjárása volt szükséges, hogy mégis a vád alól felmentetett.²

Nagy nehezen bontakoztak ki a kath. elnevezésekből is. Az első kath. misét, mely a pap által olvastatik, „primitiae“-nek nevezik. És ha ev. lelkész az első isteni tiszteletet tartotta, szintén „primitiae“-nek nevezték, mely alkalmából az új lelkész a testvérülettõl ajándékot is kapott. „Ad primitias Alphonsi duo cochlearia argentea, constant det. 302.“³

Miképen a kath. sz. székek házassági ügyekben is ítéltek, úgy az ev. lelkészek fraternitása is gyakorolta a jogot a házasságok kötése és felbontása körül. 1585-ik év április 12-én összejöttek a testvérek Ménhárdon és egy pár eljegyzésének érvényessége felett ítéltek oly értelemben, hogy az eljegyzés semmisnek tekintetett és az esperes ketté vágta az eljegyzési

¹ Matr. Mol. 877.

² Matr. Mol. 589.

³ Matr. Mol. 679 anno 1590.

koszorút. Az érdekes ítéletből kitetszik, mily lelkiismeretes pontossággal vizsgálták meg az eljegyzés egyes formáit, melyektől eltérni nem volt szabad.¹

Más alkalomkor 1588-ik évi december 30-án nyílt ülésben a testvérek Brühenzweig Jónás és Usrai Sophia közti házasságot teljesen felbontották, mert mind a két fél kívánta azt.

A jegyzőkönyveket a régi szokás szerint latin nyelven szerkesztették, melyet classikus módon irtak és beszéltek. A fraternitás jegyzőkönyveit, *Matricula Molleriana* és folytatását,

¹ Az érdekes pörös ügy szóról-szóra így tárgyalattott le: „*Decisio casus ejusdem matrimonialis. Ao Dni 1585 die in aprilis in villa Menhardi praesentibus Rndis fratribus D. Praecopio Seniore, D. Mathaeo Hertelio Conseniore, D. Valentino Hortensio P. Leibieziens., D. Joanne Schultz, P. Belens, D. Jakobo Clementis, P. Menhardens., D. Francisco Hankoczy P. Isocens., D. Laurentio Rittero P. Hunsdorfens., D. Sebastiano Ambrosio P. Kesmarkiens., — auditus est casus matrimonialis ex speciali commissione Venerabilis Dni Joannis Waraliensis, Vicarii Scep., inter duas personas, nimirum Rustico juvene Joanne ex villa Hunnis et Barbara Fürstin, vidua ex Isaac. In quo casu nimirum cognitum est Patrem viduae, Valentinum Fürst, civem Menhardensem contra decorum egisse, quoad filiam suam, viduam praedictam, quae jam semel ab eo ellocata fuerat, non expectata occasione, qua ipsa vidua quaesita fuisset, ultra cum alios tum etiam in propria persona, juveni obtulerit ac promiserit, non tamen prius intelecta voluntate filiae, quod itemque juveni plane contra et citra voluntatem, Coronam miserit.*

Dein cognitum est non modo ex viduae et eorum qui a partibus illius erant, constanti asseratione, quod ipsa nunquam voluntatem suam eo dederit, verum etiam testes, qui a juvenis partibus erant, ad conscientiam admoniti affirmare non poterunt, quod viderint viduam illam juveni dextram in sponsalibus praebuisse, excepta prima salutatione, qua ex more singulos, porrecta dextra exceperit. Unde apparet, quia ex altera parte (ut puta viduae) nullus accessit consensus, nullum etiam inter istas personas conjugum esse, neque firmari posse. Quia tamen eadem vidua, etsi verbis dixerit, se juveni illi nubere nolle, donaria nihilominus ipsius accepit, rem eo deduci passa est, ut viros honestos, qui tam nomine juvenis a patre ambiverunt frustra molestia affectos, et quodam modo ludibrio expositos, ipsi impositum est, sufficienti deprecatione placare necesse est.

In juvene hoc reprehensione dignum inventum est, quatenus viros honestos, ad viduam ablegaverit, non ante percepta illius voluntate, atque donaria ab vidua repetierit, et ita ipsemet Sacro Sancti conjugii dignitatem non satis consideravit. Ideo cum ipse juvenis res suas non sapienter instituerit, culpam non aliis, sed sibi ipsi imputet. Nihilominus autem, quia ipse juvenis hoc unum cupiebat, ut suas tuum, quos fecit, compensatio sibi a vidua fieret, statuerunt fratres, sui non esse officii de pecunia judicare, sed illis solummodo impositum est, ut saltim amico inter se hac in parte convenirent. Tandem omnibus illis praesentibus Corona, quae citra viduae voluntatem juveni data fuerat, in conspectu eorundem in partes discissa est per Seniore, fratribus sic suadentibus et jubentibus. Matr. Mol. 644., 645.

Matricula Goltziana, latin nyelven szerkesztették és ezek az akkori idő egyházi és kulturális viszonyainak megítélésére, igen becses forrásművet képeznek.

A reformáció világossága még nem tudta egészen legyőzni a babona és tévtan homályát. 1586-ik évi november 19-én Csötörtökhelyen tartatott a testvérek közgyűlése, melyen panasz emeltetett, hogy János váraljai lelkész helyettes a sz. olajat megint behozni akarta. Ezt támogatta Hortensius Bálint és így újból a pápai egyházzszolgálat ev. községekben is kezdett lábra kapni, mit azonban az esperes erőlyesen visszautasított: „Christus verus et unicus Pontifex sua ecclesiae clementer prohibeat et avertat omnes Satánicos astus et conatus, nos simplices et integros in agnita luce et veritate sui verbi et voluntatis confirmat. Amen!”¹ Id. Buchholtz György esperes a lelkészek egyik legtudományosabb és felvilágosodottabb tagja, mégis az ő korának gyermeke is marad, midőn babonás cselekedetekben részt vett. Az esetet ő maga így beszéli el.²

¹ Matr. Mol. p. 647 Ao 1586 nov. 19.

² „Anno 1693 den 22. Jan. um 7 Uhr Abends bin ich Georgius Buchholtz als Prediger in des Casper Schwalmens Haus auff dem alten Markt (t. i. Késmárkon) beruffen worden, in welchem schon über 8 Tage ein unruhiger Geist rumoret und hinter dem Ofen her mit kleinen Scherben, sowohl bey Tag, als bey der Nacht auch in Gegenwart vieler unterschiedlich-, Geistlich- und weltlicher Leute geworffen, dass man es ganz vornehmlich hören konnte, wie es die Schirbel gebrochen: welche bald darauff entweder auff die Erden, Bänke, und Tisch, oder gar auff die Leute gefallen und ich solcher einen grossen Hauffen gesehen habe. Im Eintritt der Stuben habe ich allesammt die Gegenwart Gottes des Vaters, Sohnes und heil. Geistes gewünschet und mit dem Cantore Johanne Weissöhr angefangen zu singen: Gott der Vater wohn' uns bey etc, komm Heil. Geist, Herr Gott. Nun bitten wir den Heil. Geis. Es wolle Gott uns gnädig seyn. Eine feste Burg ist unser Gott, und andere hiezu tüchtige Geistreiche Gesänge. Dieses letztere habe ich dem Volke, dessen Stube voll war, ausgeleget und von den bösen Geistern ein Sermon gehalten, wie sie die Menschen versuchen und wie man sich derselben erwehren soll? Nach dem Exempel Christi in der Wüsten, darauff gebethet und wider des Satans Reich geflehet und abermahl mit schönen Gesängen beschlossen und die Inwohner des Hauses dem allmächtig- und unüberwindlichen Schutze Gottes befohlen. Hierauff ist weder in meiner Gegenwart, noch die gantze Nacht über etwas gehöret, viel weniger geschehen worden und konnten gar geruhig schlafen, welches zuvor nicht gesehen. Den andern Tag darauff um 7 Uhr fieng es viel erschrecklicher an zu turniren und mit grösseren Brocken zu werfen, nehmlich mit halben Kacheln und gantzen Töpfen. NB. Man hat einen zuschrockenen Topff denselben Tag weit hinter das Haus an die Stadtmauer getragen: nach etlichen Stunden aber ist eben derselbe Topff mitten in die Stube geworffen und zu drumert worden. Solches machte nun grosse Angst und Schöcken den Inwohnern des Hauses, dass sie gar aus dem Hause wei-

De még sokkal későbbben is divatozott protestáns körökben a babonás hiedelem. Ugyanis a rózsahegyzi zsinaton 1707-ben, melynek tagja az említett Buchholtz is vala, komolyan szóba hozatott a halottak hazajárása. Határozatott, hogy a holttestet nem kell kiásni és a fejét levágni, mint még szokásban volt, de nem azzal az indokolással, hogy nincsenek kísértetek, hanem azzal a magyarázattal, „hogy ez csak az ördög incselkedése, melyen nem a hullacsonkítás által, hanem imádsággal lehet és kell segíteni“.¹

Mily lassan tudtak kibontakozni az ev. lelkészek községekkel együtt Róma öleléseitől, abból is láthatni, hogy soká nem szakítottak a kath. egyházhatóságokkal, hanem ellenkezőleg, tőlük függő állásban maradtak és nekik egyházi adót is fizettek évről-évre minden habozás nélkül, mire számos példák állanak rendelkezésünkre.

1569-ben november 14-én Megander Bálint esperes Cyrianus alesperessel a káptalanba utaztak és a 24 város ev. lelkészei nevében lefizették az egyházi adót — censum cathedralicum — 61 arannyal. És így minden évben az ellenreformációig lefizettetett az egyházi adó, mely rendesen valami ajándékkal is megtoldatott.

A püspökökkel és az érsekekkel is összeköttetésben állottak és mint felsőbb hatóságokat tiszteletben tartották őket. 1573-ban Verantius Antal esztergomi érsek Szepességbe érkezett. Sokat beszélt az együttmaradásról és a papok házasságáról. Jól tudja, hogy Pál apostol szerint a püspököknek és a

chen wollten, wo ich sie nicht zurückgehalten hätte. Bin also den vor des Abends abermahl mit dem Cantore, darnach me'ne Liebste sampt der Cantorin, da fiel ein Schirbel der Cantorin auf den Fuss, welche ich auch hörte, aber nicht achtete, sondern fing an zu singen, wie den vorigen Abend, bethete etliche Collecten und Geistreiche Gebete wider den Teuffel und sein höllisches Reich. Die Schärben und Kacheln, die der Teuffel zuvor in ziemlicher Anzahl hinter den Ofen her aus dem Winkel herfür geworffen, lagen über ein Füllfass voll auff dem Tische; ist aber bey demselben Würff, dessen ich vorgedacht, geblieben, und hiefüro nichts mehr, (Gott sey Dank, der uns den Sieg gegeben hat, durch unsern Herrn Jesum Christum) gehöret worden. Dessen sind Zeugen etliche 100 Menschen und H. Martinus Toppertzer, Egsdorffer Pfarrer, den es auch an einen Schenkel geworffen; Item zween Academici Martinus Krantz und Georgius Mathiaschy, wie auch Soldaten u. Officiere. Also pflaget der Teuffel bey den Kindern des Unglaubens sein Spiel zu haben. . . . Historischer Geschlechtsbericht von Georg Buchholtz den Älteren, verfasst von Rudolf Weber I. 141—143. A Luthertársaság kiadványa.

¹ Egy forradalmi zsinat története, 1701—1715, írta Zsilinszky Mihály, Budapest Hornyánszky Viktor kiadványa, 1889. I. 57—58.

diakonoknak nősülniök kellene és ő nem is ellenezné a papok nősülését, csak Róma megengedné azt. A 24 szepesi város és az 5 szabad királyi város nevében az ajándékot elfogadván, keresztet vetvén a küldöttségre, elbocsátotta azt.

1588-ban Pethe Márton nagyváradai püspök látogatást tett a Szepességen. Hatner Antal esperes, Christophorus alesperes és Schwartz Tamás diakonus fogadták a magas vendéget Lőcsén. Sok kisebb ajándékon kívül kapott két ezüst kelyhet, mely teljesen aranyozva volt és öt aranyat. Az egész ajándék került 42 frt. és 24 denárba, mi a mi pénzünk szerint legalább 1000 koronát tenne. A püspök megköszönte a jó kívánatokat és az ajándékokat és megígérte az ev. lelkészeknek, hogy őket megvédeni és biztonságban megtartani akarja, csak maradjanak egyetértésben és békében. A közös ebéd után jóindulattal elbocsátotta a küldöttséget.

Ugyanazon Pethe beidézte a lelkészeket 1590-ben Szepes-Váraljára. Ott egy lengyel barát Alphonsus dühösen kikelt a lutheránus és kálvinista szekták ellen. Pethe püspök azonban mérsékelte magát és intette a lelkészeket az ágostai hitvallás megtartására. Nem mintha ezt helyeselné, de még is jobb, ha azt tartják meg, mintha a kálvinista szektához elpártolnának. Az ágostai hitvallás mellett számíthatnak úgy az ő, mint a király védelmére is.

Kevéssel azután 1604-ben ismét kénytelenek voltak az ev. lelkészek a kath. felsőbb hatóságokhoz óltalomért esedezni. A már említett lengyel szerzetes Alphonsus nem nyugodott, hanem a lengyel királyhoz fordult azon kérelemmel, hogy a lelkészeket papilakjaikból kidobhassák. Ezen intrika ellen levélben védekeztek a lelkészek, újból állítván, hogy tanaik a próphéták, az apostolok és a szentírás szavaival egyezők és az elismert ág. hitvallásban foglaltatnak. A levelet aláírja Goltzius Joachim, mint a 24 szepesi királyi városok ev. lelkészeinek esperese 1604-ik évi márczius 22.

Ugyanazon év szeptember 11-én érkezett meg Pethe Márton helytartó és érsek a Szepességbe. Fogadták őt: Goltzius Joachim főesperes, Poprádi Mátyás, Durándi János Erythraeus, Lőcsei Zabler Peter és Váralyai Danielisz Ilyés. Hogy szívesen fogadja őket, adtak ajándékot, két ezüst kanalat Diák Balthazárnak és két ezüst kanalat magyar arannyal Thuri Ferencz titkárnak. Az érsek azonnal fogadta a küldöttséget a szepesi káptalanban, hol ékes szavakban vallomást tett ártatlansága és igaz tana mellett. Az óltalomérti esedezést többféle ajándékkal, aranyozott ezüst kehelyvel, nyolcz fogolymadárral és egy fajdkakassal toldották meg. Az érsek azt felelte, hogy

egyházlátogatást akar rendezni, mely alkalommal majd meg fog győződni arról, hogy milyen tanokat vallanak, mire a küldöttség maga-magát az érsek és az Isten óltalmába ajánlja. Az érsek kimentette magát, hogy gyengélkedése miatt nem tarthatja meg a vendégeket ebédre, kik Ilyés tisztársuknál Szepesváralján ebédeltek.

Bocskay szerencsés hadjárata folytán nemcsak elmaradt az egyházi látogatás, de Pethének hamarosan szöknie kellett a Szepességből és az ev. lelkészek községekkel szabad lélekzetet vehettek.

Az előadottakból is láthatjuk, mily lassú volt a protestáns elv fejlődése és győzelme még a reformáció elfogadása után is. A népszokás és hiedelem, a r. kath. befolyás, az ellenség támadásai mindig útjában állottak az önállóbb, a gyorsabb haladásnak a protestantismus terén. Sok akadály eltávolítása után most már csak tőlünk függ leginkább, mily arányban fogjuk megvalósítani a protestáns elv diadalát minden téren.¹

Weber Samu.

¹ Matr. Mol. 84., 126., 129., 162., 169.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Két füzet a Bibliáról.

„Az újszövetségi kánon görög szövegéről“ és „Az újszövetségi kánon fordításairól“ cím alatt két füzet jelent meg dr. Erdős József theol. professortól. — Mindkettő külön lenyomat az „Egyet. Phil. Közlöny“ 1905 és 1906-iki évfolyamaiból s tudós szerzőjük az egyetemes lelkészi könyvtár számára dolgozta őket. A nála szokásos tömörséggel, de a mellett érdekesen rajzolja előttünk az újszövetségi szent könyv viszontagságos történetét, egyszersmind ez úton alkalmat adván az újszövetséggel való foglalkozás megkedvelésére.

a) Az első füzetben az újszövetségi írárok bűvárlójának munkáját más tudományokkal foglalkozók munkájával ugyanazonosnak ismeri el s ez nem más, mint elfogulatlanul az igazság keresése, vagyis a theologia is tudomány. — A mi már az újszövetségi kánon szövegét illeti, annak eredeti kézírásai papyrusra vagy viasztáblákra sőt pergamentlapokra voltak írva, unciálisokkal, a szavak elkülönítése, hangjelzés és írásjegyek nélkül, rendszerint a czimirathban a szerző nevével. — Ilyen eredeti szöveg azonban egy sem maradt fenn. Legrégibb codexeink a IV-ik századból erednek. — Ekkorra a szövegnek viszontagságos multja volt. A gyakori s gondatlan másolások folytán eltérő jelentésű szavak s variánsok csúsztak be, sőt hozzájárult a gnostikus tudós Marcion (140—170) önkényes szövegváltoztatása, a minek helyreállításával ismét többen — nyelvészeti és logikai alapon különösen Origenes (m. h. 254) — foglalkoztak. A kritikai munkálkodás megkezdésével meg a másolók révén szövegmagyarázó széljegyzetek kerülnek a szövegbe, sőt a IV-ik századtól fogva dogmatikai, vagy szövegvédelmezési szempontból történt változtatásukra is akadunk, pl. Ján. 5, 7. és liturgiai

pótlásokra Máté 6, 13 stb. Ép így gyakori az itacismus, az γ , ι , ν , $\alpha\iota$, $\sigma\iota$, $\varepsilon\iota$ hangzók felcserélése. A variánsok száma 50,000-re tehető. A mi a szöveg külalakját illeti, a régi, pergamen-göngyöleteket lassankint az ívlapokból álló füzetek váltották fel. 462 táján megkezdí Euthalius a verssorokra osztást; még előbbi, a III. századból való, a szövegnek magyarázási indokból történt fejezetekre osztása. Lassanként használatba jött az alexandriai grammatikusok írásjeleinek használata is, a mai írásjelzés azonban a classikusok műveinek tanulmányozása nyomán csak a könyvnyomtatás feltalálása után kezdett általánossá lenni. Az eredeti szöveg helyreállítására segédeszközök: α) A kéziratok, számuk kereken, ezerre tehető, melyek közül a nevezetesebbeket felsorolja szerző, megnevezvén azok kiadásának helyét is. Érdekes, hogy pl. a codex B, azaz Vaticanus kiadását a pápa sok ideig az alapon nem engedte meg, mert a mai Vulgatával nem egyezik. — Segédforrások továbbá β) a fordítások, melyeket röviden szintén érint s végül γ) az egyházi atyák idézetei. Rendkívül érdekes aztán az újszövetségi szövegkritika története. Nyomtatásban görög nyelvű teljes újszövetség legelőször 1514 jan. 10-iki kelettel jelent meg a complutum-nak nevezett teljes biblia-kiadásban, hehezetek és ékezés nélkül. Polyglott kiadás, mely a Vulgata latin fordítását is tartalmazza, sőt a pentateuchus három főoszlopa közül — balról a héber szöveg, jobbról a LXX — középsőben épen a Vulgata van Ximenes toledói érsek s kiadó eme megokolásával: *Mediam inter has (columnas) latinam beati Hieronymi translationem, velut inter synagogam et orientalem ecclesiam posuimus, tanquam duos hinc et inde latrones, medium autem Jesum, hoc est romanam, sive latinam ecclesiam collocantes.* XIII—XV. századi kéziratmásolatok alapján készült, így kritikai becse nincs. Ezt nyomon követte a Luther fordításának is alapjául szolgáló erasmusi kiadás, a mely a complutumbelivel együtt alapjául szolgált a további kiadásoknak egész a XVII. század végéig. Addig ismeretlen kéziratok feldolgozásával Béza Tódor eszközölt új kiadást 1565., melynek alapján nyomatott a híres editio Elzeviriana vagyis textus receptus. Bengel, Wetstein újabb nyomozásai után új korszak megnyitója Griesbach János Jakab (m. h. 1812), ki a textus receptus alapján indul ugyan el, de történelmileg s okmányilag igyekezett a keleti és nyugati bizonyságok alapján a hitelesebb szöveget megállapítani. Ő a tudomány mai nézetével egyezőleg az alexandriai vagy nyugoti szöveget tartotta megbízhatóbbnak, melylyel szemben Scholtz János boni r. k. tanár (m. h. 1851) inkább keleti, vagyis konstantinápolyi kéziratoknak tulajdonít nagyobb bizonyító erőt. Egészen új a hypothesis Lachmann Károlynak, ki szerint az eredeti szöveg megtalálásáról le kell mondani és így a tudomány csakis a viszonylagosan legrégebb szöveget állapíthatja meg. Ezért elég

a legrégebb codexek s egyházi atyák figyelembe vévése. Kiadásának (1831 I-ször) alapgondolatához csatlakozott aztán Tischendorf Konstantin s 30 évi szorgalmas munkájának eredménye az editio octava critica maior két kötetben (1869—72). De mai napig is jelennek meg új, részben javított, átdolgozott kiadások, a minék eredménye, hogy manapság az eredetihez hű szöveg áll az exegeták rendelkezésére.

b) A 2-ik füzet az újszövetség fordításaival foglalkozik és pedig időrendileg. A régebb fordításoknak három csoportját veszi fel a szerző: I Keleti fordítások, melyenek a szir (pešittá a II. századból és a jeruzsálemi); aethiop (gaez a IV. századból és amhár; egyiptomi vagyis kopt négy dialektuson a II. és III. századból: örmény, gruz és perzsa s végül az arab. Ez utóbbinál megjegyzendő, hogy kivétel nélkül a Mohammed után való korból keletkeztek s nincs is igazolva, hogy a Mohammed és kortársai által ismert vagy idézett bibliai mondások magából a kánonból, mint forrásból eredtek. II. A nyugoti fordítások közé tartozik az Itala, melynek minden variánsa a II. századi afrikai eredetire viendő vissza és a Kieronimus-féle, kezdetben idegenkedéssel fogadott, a tridenti zsinat 4-ik ülése óta kánoni tekintélyű Vulgata. III. A régebb fordítások sorát bezárja az Ulfilas-féle gót nyelvű a IV. századból és a Kyrillos és Methodios ó-szláv nyelvű bibliája. — Az újabb bibliafordításoknál csak az európai nyelveket veszi fel a szerző, végül említvén a különösen Delitzsch által hivatásszerűen fordított héber újszövetséget. Itt is nyelvcsaládok szerint tárgyalja azokat. Érdekesebb pontok a következők. A reformáció előtti korszakból mindössze a Wyclif (m. h. 1384) bibliafordítása emelkedett nagyobb jelentőségre; a reformáció utáni bibliafordítások sorát Luther kezdi meg 1522-ben kiadott újszövetségével és a középkor télenlése után azonnal megkezdődik mindenfelé a munkálkodás. A füzet legrészletesebben persze a magyar bibliafordítással foglalkozik és pedig kezdi Tamás és Bálint ferenczes barátok művével (1436—39 körül) s a Bécsi vagy Jászay, a Münchener és az Apor-codex egyivé tartozását vitatja; egyes irodalomtörténeti kézikönyvekkel szemben a XVI. század első negyedéből származó Jordánszky codex szerzőjét ismeretlennek állítja s az eddig szerzőnek elismert Báthory László pálos szerzetes művét elveszettnek tartja. A reformáció után kiadott bibliafordítások sora elég ismeretes. Különös figyelem illeti a Sylvester újtestamentomát, mint a melyből Károli a bibliai terminológiát jó részt meritette, továbbá a Komáromi Csipkés Györgyét (1685) eredeti szövegből fordítva, mint a mely szöveghűség tekintetében és tudományos szempontból minden előtte közrebocsátott kiadványnál értékesebb és használhatóbb. Van kéziratban is egy bibliafordításunk, a Besnyei György madari ref. lelkipásztor s

mátyusföldi esperesé a debreczeni kollégium könyvtárában 1737. A legújabb revideált Károli-féle ószövetségi bibliafordítás végre valahára 1905-ben, Budapesten, Hornyánszky Viktor nyomdájából közforgalomba került, az újszövetségi kánon revisióját pedig az arra kiküldött bizottság ez év február havában végezte be s gondoskodott annak mielőbbi megjelenéséről. A füzet rendkívül érdekes tartalmából felemlitem még az I. Rákóczi György fejedelem megbízásából készített neolatin, vagyis román fordítást, a melynek azonban egyetlen példányát sem sikerült szerzőnek puhatolózásai daczára felfedezni, továbbá egy XV. századi lengyel bibliafordítási töredéket, melyet őrzési helyéről sárospataki bibliának is neveznek. A mennyiben ez ideig ez ismertette nem volt, Horváth Cyrill könyvtárigazgató értesítése alapján közöl róla dr. Erdős ismertetést. A rendkívül munkás füzet sok czím, idő- és helyadatot tartalmaz és pedig külön felsorolva a kéziratokat és kiadásokat; történelmi s nyelvészeti utalások, különféle írásokra vonatkozó s bibliológiai megjegyzések tarkítják s élénkítik az előadás menetét, a szakaszok végén pedig rendszeren rövid repertorium található. Persze az egész egy kép akar lenni, Körülbelül 40 vagy a dialektusokkal 50 fordítást említ, melyek „vallásos, philológiai, tudományos és műveltségi szempontból” is kiváló figyelmet érdemelnek, ellenben mellőzi a missziói bibliákat, az angol biblia-terjesztő társaság 378 nyelven terjesztett fordításait, kivéve a felemlített nemzeteket, hol a közhasználatban levő s az angol bibliatársaság által terjesztett bibliák megneveztetnek. A czélt, a biblia fordításainak tudományos és műveltségi szempontból tárgyalását bizonyára elismerésre s köszönetre méltóan oldotta meg a tudós szerző.

Lic. Lencz G.

Az 1906. évi Koszorú-pályazatról minden tekintetben kedvező jelentést tehet a szerkesztőség. Elég bő volt a termés és elég jó a minőség. Beérkezett összesen 33 dolgozat, melyek közül a tiz legjobbat az 1906. évi sorozatba beillesztette és kinyomatta a szerkesztő. A kinyomtatott füzetek és szerzőik következők:

121. sz. Lelki gazdagság az igazi gazdagság, írta *Gyalog István*. — 122. sz. Két biblia, írta *Móricz Zsigmond*. — 123. sz. Templom a dombtetőn, írta *P. Tóth János*. — 124. sz. Két kis történet, írta *Vargha Sándor*. — 125. sz. Apró történetek, írta *Turai Sándor*. — 126. sz. Bölcs Salamon, írta *Kiss Béla*. — 127. sz. A kuruczvilág énekekben, írta *Marton Sándor*. — 128. sz. Dávid a zsoltáros király, írta *Budai János*. — 129. sz. A cserkúti tanító, írta *Kovács Zoltán*. — 130. sz. Isten nélkül, Istennel, írta *Nagy Endre*. Az elfogadott dolgozatok jobbjára vallás-erkölcsi

elbeszélések és életrajzok, de van közöttük korrajz, rajz és más épületes olvasmány.

A közlésre nem került dolgozatok szintén nem értéktelen művek. Legtöbbje azért nem volt kiadható, mert túlságos a terjedelme és túl magas a színvonala. Ilyenek: „Bocskay és a bécsi béke“, „Ha szeretet nincs bennem, semmi vagyok“, „Isten nem hagyja el a benne bízót“, „A hitehagyott“, „Mi választ el Rómától?“, „A fekete ládika“ és „Bocskay István“. Ezek igen terjedelmes és a Koszorú színvonalán fölülálló dolgozatok. Egy másik csoport azért nem kerülhetett nyomás alá, mert bár jól írott dolgok, de nincs bennök elég vallási és erkölcsi építő erő. Ilyenek: „Az igazi mente“, „Szegény Józsi“, „A keresztút“, „A rabasszony fia“, „Egyszerűség, boldogság“. Egy harmadik csoportba azok a dolgozatok sorozhatók, a melyekből nagyon is kirí a dogmatizáló és moralizáló irányzatosság; ilyenek: „Ki mint vet, úgy arat“, „Az Isten nem ver bottal“, „A hódító“, „Pillanatnyi felvételek“, „Az őrangyal“, „Minden jó, ha a vége jó“. Egészen gyenge dolgok: „A vizontlátás“ és a „Vallási jellemképek“ című dolgozatok.

A kiadott új füzetek teljesen elkészültek és Hornyánszky Viktor társulati könyvbizományos útján egyenként 8—8 fillérért kaphatók. Terjesztésük melegen ajánlható, mert egészséges vallási és erkölcsi táplálékot nyer bennök az olvasó.

b) Külföldi irodalom.

Schmidt V. Der Kampf um die sittliche Welt. Gütersloh (Bertelsmann C.) 1906. 338 lap. Ára 6 Márka.

A nagyhirű boroszlói theol. tanárnak magvas és felette tanulságos tíz etikai tanulmányaival találkozunk e művében, a melyek minden önállóságuk mellett is szerves összefüggésükben az ember erkölcsi világát alkotják. A tanulmányok címei: Az akarat szabadsága; a lelkiismeret; Shakespeare, mint a lelkiismeret költője; Spencer H. és az etikai mozgalom; Schopenhauer; Nietzsche; Tolstoj; Lombroso s az ember akarata és annak sorsa. Nézzük egyenként a főbbeket.

Az első tanulmány szól „*az emberi akarat szabadságáról.*“ A problémák problémája, a hét világrejtély egyik maig is megoldatlan kérdése az akarat szabadságának vagy megkötöttségének a kérdése. Socratestől Kantig és azóta a kutatás állandó tárgya. „A csillagos ég mi fölöttünk és az erkölcsi törvény mi bennünk az egyetlen feltétlen becsű jó a világon.“ Az erkölcsi világ fölemeli az embert, fölébe emeli a természeti világ kényszerűségének s a kötelességtudat (példa rá Poroszország!) a világ lényege és mozgató ereje. Az erkölcsi érzület és kötelességtudat világát a maga tisztaságában és önzetlenségében a keresztyénség tárta fel az emberiség előtt, a melynek előkészítője volt Hammurabi és még inkább Izráel gazdag etikája. Mint Ranke, a nagy történetíró találóan mondja: a ki az erkölcsi világ elől elzárja magát könyörtelenül a természet bosszújának esik áldozatul. Mert hát az ethika, mint az erkölcsi tudománya, a művészetek művészete s a lelkek vezére. A valódi művészet feltétele Schiller szép szava szerint az ethika.

A legnagyobb műremek az ember, mint a teremtés koronája, de ez a korona a porban is heverhet. Az akarat nevelése az ethika legfőbb feladata, míg az értelem művelése a logika, s az érzelem az aesthetika körébe tartozik. Így az utolsó és legfőbb célja az ethikának, a mint azt már Aristoteles is sejtette, nem a tudás, mint inkább a cselekvés. Az erkölcsi világ legfőképen az akarat világa. Az ember, mint akarat az erkölcsinek címe és subjectuma. Az öntudatosan akaró én a fődolog. Ezt nevezi Wundt és mások akaraterőnek vagy voluntarismusnak. Ma hatalmas mederben folyik a küzdelem az akarat s ennyiben az erkölcsi világért. S itt meggyőző erővel és kritikai éllel ismerteti a szerző Comte positivismusának és Avenarius empirio-kriticismusának etikai rendszerét.

Közelebbről az akarat szabadságának kérdése feltétele egész valóságos, erkölcsi és művelődési életünknek. „Centrális probléma az, a mely körül a philosophia összes tudományágai csoportosulnak.“ Valódi „psychologiai és etikai alappbléma“ az, a melynek eminens jelentősége kiszámíthatatlan. Az intellectuális és normális szabadság felette áll a physikainak. A történelem is igazolja lépten-nyomon a szabadságot. Csak a szabad

ember lehet jellemes ember. Az akarat szabadsága pedig a lelkiismeretet, „erkölcsi tudatunk e kétségbevonhatatlan tényét“ feltételezi. A lelkiismeret adott és pozitív valami, mert Schiller szerint: „Ein heiliger Wille lebt, wenn auch der menschliche wanke.“ Annak szózata Laas és Elsenhans szerint „eredeti és csalatkozhatatlan hatalom.“ Legmélyebb forrása az a kötelességnek és a törvénynek. Magának az emberi szellemnek ténye az, s annak vádjai és bűnbánatra ösztönző ereje korunk erkölcsi művelődésének is alapfeltétele. Oly régi, mint az emberiség maga, sőt a legemberibb az emberiségben, s minden vallásnak feltétele. A természet és a történet ellentmond annak, hogy a lelkiismeret szerzett vagy elsajátított tulajdona volna az embernek. Monda és történet igazolja minden nép-nél annak az erkölcsi ítéletnek objectív létét. Vallásos erkölcsi kérdésekben az utolsó instantia, s mégis tévedhet, s ennyiben nevelhető. Elvi tartalma velünk született. Az emberi nem egész nevelése a legmélyebb értelemben a lelkiismeret nevelésével azonos. A lelkiismeret pedig közvetlen egysége a vallásosnak és erkölcsinek. Shakespeare a maga drámaival a lelkiismeret költője, ki mesterileg rajzolja meg annak erejét és hatalmát, subjectív és objectív jellegét.

Az az akarat valódi szabadsága, ha isten akaratát magunkévá teszük. S ez a lelkiismeret megdönthetetlen hatalma, hogy cselekvésünk előtt vagy utána elébünk tárja istennek ítéletét. Mást czéloz Spencer H. ú. n. vallásnélküli ethikai mozgalma. Ma istennel vagy isten ellen küzd a mi világnézetünk. Egy vallás nélküli világnézet mellett erkölcsi szabadságról szó sem lehet. Természeti szükségesség honol ott a lelki, társadalmi és akaratélet összes mozzanataiban. Egy Spencer vagy Häckel álláspontján legfeljebb tudományos czélszerűségi ethikáról szólhatunk. Ennek a vallásnélküli ethikának hazája Amerika és Anglia, s német képviselője Gizycki tanár Berlinben, ki Kant módjára eltolja az erkölcsiségnek vallásos alapjait.

Egy gyönyörű fejezetben ismerteti továbbá a szerző „a buddhista és a keresztyén ethikát“. Még a keresztyén életideált is indiai forrásokból vezették le. S tényleg vannak meggyező részletek a szív tisztasága s a az érzület nemessége tekintetében a hegyi beszédben és Buddhánál. Pedig rezignáció az egyiknek és valódi életöröm a másíknak állandó alaphangulata. A keresztyénségnek megújulása a buddhista újjászületés elmélete alapján egyszerűen lehetetlen. A megváltás vallása s nem törvényvallás mind a kettő. A ker. életideál az erkölcsi újjászületés s a buddhistáé a világnak (mint physikainak és nem bűnösnek) megtagađlása. Az életundor a buddhista pesszimizmus pathológiája. A ker. ember utálja a bűnös világot, de szereti az erkölcsi elvek által áthatott és általuk hordozott, tehát újjászületett világot. Annak a buddhista világnézetnek valódi harczoa és fiskálisa Schopenhaur a mi európai-amerikai ethikai világnézetünkben, ki azonban elméletét sohasem ültette át az életbe. Befolyása alatt élt, gondolkodott és irt Nietzsche is, korunk fiatalabb nemzedéké-

nek ez a divatos philosophusa a maga „úri morál“ és „Übermensch“ rajongó típusával, ki „esztelenségnek“ deklarálja az ember erkölcsi világnézetét.

Hogy van még erkölcsi akaratszabadság a világon Tolstoj és Lombroso igazolja. Tolstoj nagy stílii ethikai egyéniség, kinek hitvallása tiszteletet parancsoló. Másként élni, az az ő életideálja, s a bűn az emberek megrontója. Ethikai hősi alak tele komolysággal és erkölcsi akarat-elhatározással. Férfias egyéniség, kinek van akarata, reformátori ereje, igazságszeretete, áldozatkészsége és lelki nagysága elveinek megvalósítására. Eletezélja az egyéni létmód megszűnése s az emberiség teljes egyesülése. A személyes életnek megváltása istenben való létté azonban több lényeges ponton elhagyja Krisztus etikájának útjait. Az emberekhez való jóakarát és béke útjain kívánja átalakítani az életviszonyokat s azok szemüvegén nézi a világot. Pedig Krisztus azt is hirdette: „add el mindenedet s hagyd el apádat, anyádat is így kövess engem“. Míg Tolstoj morális javító, addig Lombroso a „moral insanity“ híve. Azzal mitsem törődik, hogy a kriminálstatisztika adatai szerint is az akarat, tehát az erkölcsi személyiség ennek is a rúgója. Mert akarat nélkül jellemfejlődés lehetetlen s egyetlenegy akarat sem mindenben azonos a másikkal.

Az utolsó tanulmány „az ember akaratáról és annak sorsáról“ szöll. Ethikai vizsgálódásainak célja nem az erény tudása, hanem az erényes akarat és annak cselekvősége. Mert hát az erkölcsi világ az akarat világa s az akarat oka és okozója az emberi cselekvőségnek. Akaratunk határozza meg minden ponton a mi életsorsunkat, vagyis az ember kovácsa a saját szerencséségének. Erkölcsileg az ember ura a maga sorsának, mert akarata és lelkiismerete megdönthetetlen ténye az erkölcsi világnak. Ez a két tény czáfolja meg ellentállhatatlanul a darminismus bölcselőjének, Spencernek az akaratszabadságát tagadó detenninista, evolutionista és utilista elméletét. Az ember akarata az ő sorsa s élete erkölcsi értékének valódi hőmérője. Igazi tanítója és nevelőmestere az emberi életnek, mely ellentmond az „úri morál“ és a „moral insanity“ ábrándjainak egyaránt. S aztán: Deo servire vera libertas. Isténben való életünk nélkül akaratunk itéletünk és poklunk egyaránt. Erkölcsi felelőségünkben vetett hitünk pedagógiai jelentőségét lépten-nyomon igazolja, hogy „az igazság föl emeli a népeket, míg bűn azok romlása és veszedelme“.

Egy ügyesen összeállított név- és tárgymutató csak megkönnyíti a rendkívül tartalmas, eszméltető és nagyon mélyen járó ethikai tanulmányok használatát.

Sz. M.

Urquhart J. Die Bücher der Bibel oder Wie man die Bibel lesen soll. Autor. Übersetzung von E. Spliedt. 2. Aufl. I—II. Bd. 176+202 lap. Stuttgart (Kielmann) 1904—1906. Ára 6 márka.

Egy nagyobb bibliai irodalmi vállalatnak első két kötete e mű, mely hivatva van meghonosítani a biblia olvasását a házban és a csa-

lában. Hiszen prot. elv a biblia olvasása és észszerű értelmezése az egyén, a család, a társadalom és az egyház keresztyén vallásos nevelése, művelése és épülésében.

Szerző nem ismeretlen a bibliai apologia szolgálatában. Kettős műve „az újabb fölfedezések és a biblia“ és „Isten pecsétje a biblián“ nagy föltűnést keltett az angol-amerikai és német prot. irodalomban.

Jelen műve is igazi „liber aureus“, valódi aranykönyv a biblia olvasásához. Minden egyes bibliai könyvnek valódi czélját és tervét ismerteti meg velünk vonzó előadásban s erős és alapos bibliai meggyőződéssel. Főleg azokra a nehézségekre és homályosabb helyekre van folytonos tekintettel, a melyeket a negatív tudományos kritika Strauss óta kifogásolt a biblián. Arról a negatív kritikáról van itt szó, mely kijelentést nem ismerve a bibliában csak emberi művet, véges alkotást lát, s annak könyvei között az egységes tervszerű összefüggést nem ismeri, sőt azt teljesen megtagadja. Ez az a kritika, a melyről a nagy Bunsen oly találóan mondotta, hogy szégyenlapja a prot. theologianak és egyháznak egyaránt. Pedig van egy prot. kritika, a mely örök dicsősége a prot. theologiai, közelebbi írásmagyarázati tudománynak, a melynek a kath. Döllinger jellegzetes szava szerint a biblia mai ismeretét köszönhetjük.

Urquhart még az egyes bibliai könyvek egységes isteni tervét vitatja. Az isteni gondviselésnek s az emberi nem nevelésének a története a biblia, s ebbe az olvasót okosan bevezetni s neki a biblia olvasását megkönnyíteni a mű feladata. Szeretet és tisztelet a biblia iránt jellemzi az ő összes magyarázatait. Ennyiben elsorángú apologetikai jelentősége is van korunk kételkedő, sőt hitetlen szellemével szemben.

Az I. kötetben általánosabb természetű kérdéseket fejteget. Így behatóbban ismerteti a bibliai kritika mai állását, név szerint a két nagy kérdést a pentateuch szerkesztéséről s a negyedik evangélium hitelességéről s fájdalommal konstatálja, hogy a kritikai harc a biblia körül maig sincs befejezve. De azért ismeri a kritikai képesség határait, védi a régi leírók moralitását s vallja a régi babylóniaiak szerepét az okiratok hagyományozásában. Majd azt fejtegeti, hogyan jutottunk a bibliához, mi a szerepe a zsinatoknak az új szövetség megállapításában, milyen igénynyel lépnek föl az új szövetségi szent írok, hogyan keletkezett a kánon és emelkedett annak vallásos-erkölcsi és históriai értéke, mi a becsük az ó-szövetség apokryphus könyveknek, az úr és az apostolok bibliája-e a mienk s miként értékelték az ó-szövetséget? Ezek után azt a kérdést veti föl a bibliás szerző, hogy miért adta nekünk az Isten a bibliát, s úgy találja, hogy erre a legméltóbbképen maga az ó- és új-szövetség is megfelel. Egységes czélt, összefüggő tervet, isteni teleológiát fedez föl mindenütt a bibliai kánon egészében és részeiben egyaránt.

A kötet végén rátér a biblia egységes tervezetének beigazolása czéljából az ó-szövetség történeti könyveinek ismertetésére. S itt egyenként behatóan méltatja Mózes első négy könyvét, nevezetesen mindjárt

az első könyv „tervezetét“, „egységét“, „isteni bélyegét“, s azzal párhuzamosan a Genesis kritikáját, korát s az új-szövetségnek hozzá való viszonyát, mi mellett bizonyítékul a nyelvezetet és a bibliai régiségtan ma már ismeretesebb adatait is hívja segítségül. Ritkán olvastam meggyőzőbbet e fejtegetéseinél, a melyeket még nem érintett Wellhausen vagy Delitzsch kritikájának hideg dermesztő szele és szelleme. A részletekben is nagy tájékozottságot árul el, de sehol sem vész el könyve egységes tervezetének és felfogásának rovására a túlságos részletezésbe.

A II. kötetben Mózes első könyvének „tervét“, névszerint a teremtés történetét, annak tudományos értékét, a darwinismust és a Genesis a világnak fokozatos teremtését, a teremtés napjait s a teremtés történetének a józan természettudományi kutatásokkal való megegyezését ismerteti. Aztán rátér „a mennynek és a földnek teremtésére“, annak valódi értelmének föltüntetésére, a teremtés állítólag kettős tudósításának behatóbb méltatására, az isten neveinek értelmezésére s a történeti igazság földérintésére. Az írásmagyarázónak éles szemével, a vallásos embernek mély érzésével s a történeti tényeknek ügyes csoportosításával világítja meg egyenként az egyes kérdéseket. Majd „Ádám nemzedékének könyve“ czim alatt megrajzolja annak tartalmát és behatóbban foglalkozik a patriarchák nagy életkorával. Végül az utolsó fejezetben „Noah nemzedéke“ czim alatt egyenként felmutatja annak fontosabb jelenségeit, Noah átkát és áldását, az özönvíz állítólagos kettős elbeszélését s vitatja az özönvíz történeti tényét.

Mint a műnek rövid tartalmából kitűnik, egy nagyszabású bibliai irodalmi vállalattal van itt dolgunk. Óhajtandó volna, hogy a biblia többi könyveit ily részletesen tárgyaló kötetek gyors egymásutánban következzenek egymásra. A bibliát a vallásos apologéta szemével nézi, hogy bevezesse az olvasót a biblia örök gondolatkincseinek gazdag tárházába. Mint ilyen biblia útmutatónak nagy hivatása van az egyházi irodalomban. Csak jelezni kívántuk e nagy és tartalmas mű megjelenését. Folytatását is éberfigyelemmel fogjuk kísérni.

Sz. M.

Dennert E. Naturgesetz, Zufall, Vorsehung. 1—5 Tausend. Hamburg (Rauhes Haus) 1906. 74 lap. Ára 1 márka.

Szerző az apologétika terén nagyon ismeretes. Előkelő természet-tudós és ismert nevű theologus egy személyben. „Glauben und Wissen“ czimű folyóiratával és nagyszámú műveivel ostorozza a naturalismust s a materialismust s vitatja a modern komoly természettudomány s a keresztyén vallásos-erkölcsi világnézet megegyezését.

Azzal kezdi művét, hogy korunk bálványa a természeti törvény. Imádója *Haeckel* Jénában, *Ladenburg* Boroszlóban. Szerintök az isten nem más mint maga az örök és változhatatlan természeti törvény. A világ trónjára azért emelik e törvényt, hogy onnan magát az istent letaszítsák. Bacon-Galilaei-féle indaktió alapján több a physika köréből vett példával

beigazolja szerzőnk, hogy a természeti törvény nem más, mint általánosabb összefoglalása bizonyos számú természeti jelenségeknek. A törvény neve különben az emberi életből van átvéve, s jelent egy személynek, mint törvényhozónak akaratából eredő parancsot. Haeckelék tévedése az, hogy a (természeti) törvényt helyezik a törvényhozó helyére. Szerzőnk szerint a természeti törvény az isteni akarat kifejezője, annak mintegy megtestesülése. Logikailag és észszerűleg egyaránt helyes gondolat a törvények mellett egyúttal egy törvényhozó akaratot is venni föl. Ezek a természeti törvények nem örökkévalók és nem változhatatlanok, sőt inkább a megfigyelés és kísérletezés folyamánya. *Lavoitier* rég megdöntötte e törvények örök változhatatlanságát, s kimutatta, hogy a legtöbb esetben gyarló és változó emberi művek azok, a melyek az isten felséges világrónját meg nem dönthetik. Ez alapon helyesen beszél *Virchow*, a nagy modern természettudós „a dogma változóságáról a természettudományban” és *Zittel* arról, „hogy az igazság elérésének útja kerülő úton, sőt tévedéseken vezet át.” Ezekkel megegyezőleg szerzőnk is vallja, hogy „az erő az isten akaratát s a törvény annak kifejezője” Minden a természeti életben törvényszerűleg megy végbe s e törvényszerűség esz-közlője az istennek mindenható akaratát.

Majd az *esetlegesség*nek, ennek a „gonosz szónak” ismertetésére tér át a szerző. Legtöbb esetben „a rossz lelkiismeret párnája,” „a gondolkodás léhaságának mentegetése,” s „az istenhit mellőzésének mellékajtaja.” Az egyik szerint a véletlen a törvényes, a másik szerint a szabadsági s a harmadik szerint a szándékos cselekvőségnek az ellentéte. Szerzőnk szerint a természeti életben nincs véletlen, minden az ok és okozottság által van feltételezve. Az esetlegesség, mint a törvényszerűség ellentéte nem létező valami. A világ nem a vakon működő természeti erők esetleges folyamánya, hanem a mindeneket feltételező, átható és kormányzó mindenható steni akarat műve, s ez alapon, mint azt *Lange* és *Baer* is beigazolta, nem a törvényszerűség, hanem az esetleges véletlen a czélesság és szándékosság ellentéte. Ha pedig a természeti törvények az isteni akarat kifejezői, s minden a természetben az eszeleges kizárásával ok- és okozatilag, tehát törvényszerűen halad és fejlődik úgy az isteni *gondviselés* műve és ténye a természeti életben kétségtelen. A gondviselésben vetett hit nem ellenkezik a modern természettudományal, sőt inkább a természeti észlelhető czélesság („Zielstrebigkeit und Zweckmässigkeit”) által kétségtelenül van beigazolva. A kosmos nagy erői és törvényei eszközök az isten kezében, a melyek által a világot az emberig, sőt az erkölcsi személyek országáig bölcsen megalkotta. Nem kisebb ember, mint *Wallace*, Darwin nagy barátja azt hirdette 1904-ben, *Haeckel* hirhede „világtalányainak” megjelenési évében „Az ember állása a világ mindenségben” című művében, hogy az ember az egész teremtés célja s az egész világmindenség központja, s e tételéhez a bizonyítékot a legújabb csillagászati kutatásokból merítette. A világot alattvalójává és sajátjává tenni: ez az ember közművelődési feladata. Az

egész világ legyen az emberé, az ő anyagi és szellemi birtoka: ez az isten akarata és ez a mi hivatásunk. A világ a maga céljában és befejezésében tetőződik be, más oldalról meg az isten az emberben, mint az ő képmásában tükröződik vissza. Az emberrel bezárul a teremtés. „A földi világ a szétszedett ember, és az ember az összeállított világ“.

Abban tehát, hogy az ember a teremtés célja s az egész földi történelem központja, igen tekintélyes természettudóssal találkozunk, s mindez csak a természeti törvényekkel éppen nem ellenkező isteni világkormányzás mellett tesz bizonyosságot. A kormányzás rendet, törvényt és határozott akaratot jelent s a mi istenünk éppen a rendnek s a legszigorúbb törvényességnek istene. Az, a ki törvényt adott a természetnek, egyúttal ura is a törvénynek. S mivel az Isten lélek, az ő világkormányzásának a legfőbb szellemi energiával hatónak kell lennie. A világmindenség Humboldt S. szép szava szerint egy nagy kozmosz, a melynek törvénye a harmónia, a tervszerűség és a célzatosság s mindez egy bölcs és mindenható világkormányzó Isten mellett tesz bizonyosságot. De a mennyiben az Isten a világot s abban az embert bizonyos relativ szabadsággal felruházottnak teremtette, annyiban korlátozza magát, mely önkorlátozásának alapja azonban az ő végtelen szeretete, a melynek megvalósuló talaja a világ és abban az ember szereteténél fogva irányítja a világot és céljához és rendeltetéséhez vezeti az embert. *Du Boys Reymond*, a nagy természettudós elismeri a mindenható Istennek a természeti világ folyásába való beavatkozását, s az embervilágra való folytonos szeretetteljes hatását igazolja a történelem s főleg a kijelentés története.

A gondviselés tana tehát elválaszthatatlan a *csuda* fogalmától. Hisz a csudák csudája: Krisztus személyisége keresztyén hitünk alap- és szegletköve. A világ folyásába való csudás belényúlásával az emberi nem nevelését s az egyes emberre vonatkozó üdvtervét célzózza, a miből viszont következik, hogy a kijelentéshez hasonlóan annak külső alakja, a csuda is szellemi természetű s a természeti törvények áttörésének éppen nem mondható. A természeti erőknek az ember javára való irányításáról és vezetéséről van itt szó, a mint már az ember is a természeti törvényeket tudásánál fogva a maga uralma alá hajthatja. Természetes, hogy csakis egy mindenható, szabad, személyes és világfeletti Isten tehet csudát. *Tyndall* azt a gondolatot így formulázta: ha van Isten, úgy az mindenható s mint ilyen csudatevő.

Végül a gondviselés fogalma szorosan függ össze az *ima* lehetőségével és észszerűségével. Az ima az élő keresztyén hitnek elengedhetetlen feltétele és ismertető jele. Az ima az a bizalom, hogy van mennyei atyánk, a kihez mindenkor fordulhatunk. Az ember *Goethe* szép szava szerint egy magasabb világkormányzásnak eszköze s az isteni behatásra méltó és képes edény. Mert hát szellem és szellem között a behatás kétségtelen. Példa rá a hypnosis és a suggestio, sőt az ú. n. telepathia.

Íme ilyen magas gondolatokat fejteget *Dennert*, mint természettudós és hívő keresztyén a maga művében.

Sz. M.

KERESZTYÉN IRATOK TERMELESE ÉS TERJESZTÉSE.

Mióta az élő szó mellett a nyomtatott szónak oly nagy fontossága van, hogy a sajtót egyik nagyhatalomnak nevezik: azóta a keresztyén egyházak is nemzedékről-nemzedékre növekedő súlyt vetnek a templomi igehirdetés mellett a sajtó útján való igehirdetésre. Római katolikus és evangyéliomi egyházakban egyaránt elfogadott szokás és gyakorlat az Isten igéjét és a keresztyén eszméket az élő szó mellett írásban, azaz a sajtó útján is terjeszteni. A protestánsoknál már a reformáció kora meghonosította ezt a szokást. A nemzeti nyelvre lefordított Biblia, ennek magyarázatai, a hitvitázó és építő vallásos iratok úgyszólván összenőttek a protestantizmus terjeszkedésével és hódításaival; sőt ezeknek a szellemi fegyvereknek fontosságát a római keresztyénség is annyira fölismerte, hogy a mikor az első kábultságából fölocsúdott, az úgynevezett ellenreformáció idejétől fogva a római egyház is ezekkel a *protestáns fegyverekkel* vívta ki szellemi diadalait. Elég legyen itt csak Pázmányra és társaira hivatkoznunk és ama lázas tevékenységre, a melyet hazánkban a Szent István-Társulat a sajtó útján való igehirdetés terén kifejt.

A sajtó útján való igehirdetést vagy a keresztyén vallásos iratok terjesztését azonban rendszeresen csak a XIX-dik században a vallás terén is mindig gyakorlatias angolok szervezték. Addig inkább csak egyes alkalmi iratok és egyes buzgóbb kiadók szórványos munkájára szorítkozott ez a keresztyén misszió. De a XIX-ik század eleje óta az angol

keresztyénségnek két hatalmas, az egész földre kiterjedő egyháztársadalmi szervezete, névszerint a Vallásos Iratokat Terjesztő Társaság (1799) és a Brit és Külföldi Biblia-terjesztő Társaság (1804), volt úttörője és mintája a sajtó útján való keresztyén igehirdetésnek. Amaz közel 300-féle nyelven, évenként több mint 10 millió példányban terjeszti az evangyéliomi eszméket apró füzetekben, kisebb és nagyobb könyvekben; emez kizárólag csak az Isten igéjét népszerűsíti közel 400 nyelven, $4\frac{1}{2}$ millió példányban, mindig és mindennütt csupán csak a puszta szöveget terjesztve, minden jegyzet és magyarázat nélkül. Eredetileg mind a kettő mustármagnyi alkotás, kicsiny kezdet, néhány hitbuzgó embernek a kétkedők által kicsinyelt nem egyszer kicsúfolt kezdeményezése; de mert jó magot vetettek, az evangyéliom tiszta krisztusi magját, s mert törhetetlen kitartással dolgoztak, mindkét társadalmi szervezeten akkora az Isten áldása, hogy még a hívő lelkeket is bámulatba ejti.

Az angol protestánsok példája először a többi protestáns népekre gyakorolt áldásos hatást. Németországnak, Svédországnak, Norvégiának, Dániának, Svájcznak, az amerikai Egyesült-Államoknak ma már szintén hatalmas, nagy arányokban működő bibliaterjesztő és vallásos iratterjesztő társulatai vannak, melyek olcsó pénzért kitűnő vallásos olvasmányokkal látják el a népet, a mindkét nemű ifjúságot és a műveltebb osztályokat is. Majd a római katolikus népek, országok karolták fel a sajtó útján való igehirdetés nagy fontosságú ügyét, úgy, hogy ma már az egész Francia-, Olasz-, Spanyolország, sőt még az Oroszbirodalom területeit is behálózzák az olyan vallásos irodalmi társulatok, a minők Németországon a Bonifacius Egylet s hazánkban a Szent-István-Társulat. Nagyon jellemző e tekintetben az a tény, hogy minél mozgékonyabb és terjeszkedésre minél hajlandóbb valamely felekezet, annál inkább felhasználja a vallásos iratterjesztés kipróbált eszközeit. Így az angolok között a methodisták és a baptisták terjesztenek legtöbb vallásos iratot; nálunk szintén a baptisták körében legfejlettebb és aránylag legsikeresebb a vallásos iratterjesztés.

Nálunk magyarországi protestánsoknál aránylag későn szervezkedett s mind ez ideig csak a kezdet-kezeténél jár a keresztyén iratterjesztés. A Luther-Társaság a maga Népiratkaival és a M. Prot. Irodalmi Társaság a maga Koszorú füzetivel és Házi Kincstár köteteivel csak 10—12 évvel ezelőtt indult akcióba; csak akkor, a mikor már hazánk olvasni vágyó népét elárasztotta a Tatár Péter-féle ponyva-irodalom, műveltebb osztályainál meggyökerezett a rémregények és erkölcsrontó olvasmányok megszokása; csak akkor, a mikor az alsóbb néposztály pozitív keresztyén hitét már jó formán aláásták a szocialista-kommunista apostolok élőlészóval és írásban terjesztett eszméi; csak akkor, a mikor a művelt osztályok körében már aggasztólag elhatalmasodott a vallásellenes könyvek, füzetek, hirlapok divatja.

Ez a nagyon figyelemre méltó tény egyik legfontosabb okát és magyarázatát szolgáltatja ama másik ténynek, hogy miért jár nálunk még mindig csekély eredménnyel a már szervezettebb keresztyén vallásos iratterjesztés. Azért, mert a jó munkát egy kissé későn kezdtük. A XIX-dik század magyarja az olvasás ama nagy föllendülése idejében, ha akart, sem talált, jó keresztyén olvasnivalót. Prédikációs és imádságos könyvön kívül a XIX-dik század egész végeig csak az angol Vallásos Irattársaság (Relig. Tract. Society) idegen levegőjű füzetkái és könyvei képviselték az evangéliumi magyar keresztyén irodalmat. Az emberek fent és alant megszokták, hogy mindenről lehet és szükséges olvasni, helyes dolog tudni valamit, csak a keresztyénségről nem. Az irodalomnak nem volt számottevő vallásos terméke, tehát nem is lehetett keresztyén építő ereje. Mindig szégyenkezve emlékezem vissza arra az esetemre, mikor 35 esztendővel ezelőtt egy főúri családnál nevelősködtem s a növendékeim édes anyja arra kért, hogy a fiúk és leányok számára evangéliumi keresztyén magyar könyveket ajánljak karácsonyi ajándékul. Felkutattam a könyvkereskedőinket, kérdezősködtem pályatársaimtól, tanácsot kértem b. e. tanáromtól, Ballagi Mórtól s a hosszas utánjárásnak az lett a vége: szégyenkezve be kellett vallanom, hogy csak idegen nyelvű vallásos könyveket ajánlhatok, mert a magyar

irodalomban még nincsenek alkalmas keresztyén ifjúsági olvasmányok.

Ez a két baj, t. i. az olvasásvágy hiánya a közönségnél és az alkalmas olvasmányok hiánya az irodalomban sok ideig áttörhetetlen akadályként nehezült a magyar protestáns egyházra. Nincs vallásos olvasó közönség, mert nincs vallásos irodalom, sóhajtoztak egyik részről. Nincs vallásos irodalom, mert nincs olvasó közönsége, hangzott a panasz a másik részről. És mind a két félnek igaza volt. Mert kétségtelen irodalomtörténeti tény, hogy olvasó közönséget az irodalom nevel és erőteljesebb irodalmat csak a növekedő olvasó közönség fejt ki. Nagyon élénken emlékezem még arra az érdekes eszmeceserére, mely e tárgyban a hetvenes évek elején Ballagi Mór asztalánál a házi gazda és a vendégei között folyt le. Ballagi panaszkodott, hogy Magyarországon nem lehet a vallásos munkákat kiadni, mert nincs számukra olvasó közönség. Kovács Albert azt hangoztatta: azért nincs olvasó közönségünk, mert nincsenek jó vallásos íróink és műveink. Az irodalmi meddőség, vette fel a szót Török Pál dunamelléki püspök, az írók és az olvasók közötti circulus vitiosus; az irodalmi termékenység pedig az írók és az olvasók termékenyítő kölcsönhatásából fejtekezik ki, lassan, de előbb-utóbb biztosan. Én azt hiszem, hogy Török Pál fején találta a szöveget. Mert mind Ballagi, mind Kovács bár még azután is sok meddőnek látszó irodalmi kísérletet tettek (gondoljon csak az olvasó a Protestáns Egylet tudományos és népszerű kiadványaira); de azért ha azok az illusztris egyházi férfiak ma élnének, bizonyára ők is beismernék, hogy az íróhiány és az olvasóhiány Török-féle circulus vitiosusán, minden kezdődő irodalom ez elmaradhatatlan gyermekbetegségén, Istennek hála, egészben véve átesett a magy. prot. egyház. A Ballagi „Tudományos Szemle“-je, a Kovács Albert „Theologiai Könyvtár“-ja és „Keresztyén Család“-ja igaz, hogy nem birták ki a rájuk szakadt gyermekbetegségeket; néhány évi tengődés után mind elpusztultak. De alig másfél évtized mulva megszületett és él a „Protestáns Szemle“ és támadt mellette a derék „Theologiai Szaklap“ Pozsonyban; a Theologiai Könyvtárnak nyomába lépett a

M. P. I. T. Tudományos könyvsorozata, s a „Keresztyén Család“ népszerű vallásos misszióját kiszélesítve átvették a „Téli Ujság“, a „Kis Tükör“, a „Vasárnap“, az „Igazmondó“, az „Olajág“, a „Mustármag“, a „Keresztyén Evangylista“, az „Evangelikus Családi Lapok“, „Ébresztő“ és több más népszerűsítő evangéliomi lap.

Sőt történt más is. Most tizenhárom éve, mikor a M. P. I. T. Szász Károly elnöklete alatt ennek Kálvin-téri lakásán a népszerű vallásos iratok megindítása ügyében bizalmas értekezletet tartott, felállott a Társaságnak nem sokkal azután világi elnökévé választott tagja és kijelentette, hogy „nálunk a népszerű evangéliomi irodalomra oly nagy szükség van, mint a mindennapi kenyérré; ezt az irodalmat nekünk meg kell teremtenünk bármily áldozattal is. Én ezennel kijelentem, hogy az indulás éveiben, míg a vállalat megerősödik, fedezni fogom az ilyen füzetek írói és szerkesztői tiszteletdíjait.“ Így indultak meg a M. P. I. T. Koszorú-füzetek, melyeknek az idén már a tizenharmadik évfolyama (egy évfolyam 10 füzetből áll) járja s melyek írói díjait H. S. elnök évenként közel ezer korona áldozattal azóta mindig fedezi. Lelkes Ballagink, bölcs Törökünk, ha most élnétek, bizonyára örömmel szemlélnétek hön szeretett egyházatokban ezt az örvendetes változást! Mert ime, odáig már eljutottunk, hogy van valamelyes evangéliomi keresztyén irodalmunk és vannak erre a célra irni tudó íróink. A M. P. I. T. által forgalomba hozott vallásos füzetek évi forgalma fölözi a 30 ezer példányt, a könyveké (ha a tagsági illetményeket is számításba vesszük) meghaladja a kétezer példányt. A Traktátus Társaság magyar füzeteinek és könyveinek forgalma ennél valamivel még több, s a Luther-Társaság is forgalomba hoz közel félelnyi vallásos füzetet és könyvet.

Ezekből a tényekből is kitetszik, de a ki a húsz-harmincz évvel ezelőtti állapotokra visszagondol, még inkább beláthatja, hogy a hazai protestantizmus a keresztyén vallásos iratok termelésében az utolsó emberöltő alatt rendkívül nagyot haladt. A ki irni akar és tud, az ma már találhat kiadót s nem kénytelen csak az asztalfiók számára dolgozni, mint a XIX-dik századbéli elődeink tevék. Vannak szakfolyóirataink

a tudományos és népszerűsítő cikkek és tanulmányok számára („Theologiai Szaklap“, „Protestáns Szemle“); vannak kiadványsorozataink tudományos és népszerűsítő egyházi munkák számára (A. M. P. I. T. „Egyháztörténeti Adattár“, „Tudományos Könyvtár“ és „Házi Kincstár“ című sorozata és a Luther-Társaság); bőven van mód és alkalom a kisebb népies vallásos füzetek kiadására (a M. P. I. T. Koszorú-füzetek és a Luther-Társaság Népiratkái); sőt a református egyházban legutóbb szervezett „Parokhiális Könyvtár“ néhány év múlva a szorosan vett szaktheologia mezején is elő fogja állítani a legelső és legfontosabb kézikönyveket és segéd-munkákat, melyekkel a lelkészképzés tudományos irodalmi készlete is sokat nyer. Mindent összevéve tehát elmondhatjuk, hogy a keresztyén vallásos irodalom termelési ágában a közelmulthoz képest nagyot haladtunk és jó úton vagyunk.

De a keresztyén iratok terjesztése a maga fejlődésében, sajnos, nem tart lépést az irodalmi termeléssel. Előhaladottabb keresztyén országokban a mienkkel egyenlő számú lakosság körében sokkal fejlettebb az olvasási kedv, hasonlíthatatlanul nagyobb a vallásos olvasó közönség, következésképp úgy a népszerűsítő, mint a szorosan vett népies vallásos iratok is sokkal több példányban forognak a közönség körében, mint nálunk magyar protestánsoknál. A kis Hollandiának másfél millió, Svájcznak még kevesebb, Franciaországnak nem is egészen hétszázezer evangyéliomi protestáns lakosa mellett mind mennyiségben, mind minőségben jóval gazdagabb akár a tudományos egyházi, akár a népszerű vallásos irodalma, mint a négy millió felé járó magyarországi protestantizmusé. Háromszor-négyszer annyi a tudományos és népszerű folyóiratjaik, könyveik és füzetjeik száma, mint a mienk. Mindez, alapjában véve, annak a kifolyása, hogy nálunk sokkal felszínesebb, kevésbé mély és kevésbé intenzív a vallási és egyházi élet, mint az említett hitfeleinknél; közelebbről pedig annak a folyamánya, hogy nálunk az utolsó száz év alatt még a vezetők is következetesen elhanyagolták a vallásos iratok ajánlását, terjesztését. Regényt, verset, napilapot, szórakoztató folyóiratot, itt-ott történeti és természettudományi munkákat, annyira-

mennyire, még olvas a magyar középosztály; de vallásos lapot, folyóiratot, könyvet és füzetet nagyon kevés művelt ember asztalán találz, mindössze a nőknél egy-egy imakönyvet. E tekintetben a szorosán vett népnél, az értelmes földművelő és a falusi iparos osztálynál aránylag még jobb a helyzet, a mennyiben a Biblia és az Énekeskönyv mellett még sok helyen olvasgatják a Szikszay-féle „Keresztyén Tanítások“, a Csiky-féle „Hit, remény és szeretet“ vallásos elmélkedéseit, legújabbán pedig a „Prot. Árvaházi Naptár“, a „Téli Ujság“, meg a „Kis Tükör“ vallásos közleményeit. De a művelt osztály körében még nagyon kevesen keresik és szeretik a keresztyén vallás-erkölcsi táplálékot.

Az e téren tapasztalható bajért némi részben az egyházi előljárók is felelősek. A közöny, a nemtörődömség, a vétkes mulasztás vádja alól teljességgel nem menthetők föl az olyan lelkészek, tanítók és egyházi előljárók, a kik tudván-tudják, hogy van már hazánk irodalmában is jó vallás-erkölcsi táplálék, vannak ajánlásra méltó jó vallásos lapok, füzetek és könyvek kellő választékban¹; van immár a vallásos iratok terjesztésének is elég gyakorlati és kevés fáradsággal járó módja: ám azért az iratterjesztés apostoli munkájában még sem vesznek részt. E mi Társaságunk körében több év óta akként van szervezve a vallásos iratok terjesztése, hogy a kiadványok bizományosa portómentesen és utólagos elszámolás mellett megküldi a kért kiadványokat s az elárúsított példányok számához és a kiadványok természetéhez mérve 10—25 százalék tiszteletdíjban is részesíti az elárúsítót. Egyes lelkészek, tanárok és tanítók ezen az úton szép forgalmat érnek el, a mi mellett maguknak is szereznek némi anyagi hasznot, de az egyháznak és az irodalomnak és pásztorális szempontból önmaguknak is azt az erkölcsi hasznot biztosítják, hogy népüket, híveiket áldásos keresztyén befolyás alá helyezik; a hitsorvasztó és erkölcsrontó irodalom káros hatását ellensúlyozzák; az alsó

¹ A M. P. I. T. kiadványainak legújabb jegyzéke ingyen kapható Hornyánszky Viktor társulati könyvbizományosnál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

és felsőbb osztályú közönséget keresztyén egyházas irányban, evangéliomi szellemben befolyásolják; gondoskodnak arról, hogy azok a lelki hatások, melyeket a családban és az iskolában a keresztyén nevelés megkezd, a templomban az evangéliom hirdetése tovább folytat, az életben az irodalom útján, a vallás-erkölcsi levegő tisztán tartása folytán meg ne gyengüljenek, hanem tovább építsék, erősítsék és nemesítsék a lelkeket. Ez a keresztyén iratterjesztés nemes missziója, az evangéliomnak a templomon és iskolán kívül írásban való hirdetése, az evangéliomi keresztyén és protestáns szellemnek irodalmi úton való fejlesztése, terjesztése és erősítése. A kinek gondja van arra, hogy házanépe a családban, népe ifjúsága az otthonában, gyülekezete felnőttjei, férfiak és nők az evangéliom táplálékában irodalmilag is részesüljenek, az az egyén, legyen lelkész, legyen tanító, avagy csak egyszerű egyháztag, kétségtelen, hogy eme társadalmi igehirdetés által az erkölcs-nemesítés, az egyházépítés és a nemzeterosztés apostoli munkáját végezi.

Sajnos, hogy e tekintetben mi magyar protestánsok még csak a kezdet kezdetén vagyunk. A társadalmi igehirdetés, a vallásos iratterjesztés mezején még kevés közöttünk az apostol. Elöttem van a M. P. I. T. 1905. évi kimutatása a körében folyó vallásos iratterjesztésről. A nevezett évben 907 önkéntes elárúsítója volt a társulati kiadványainknak. Ez a 907 munkás a lelkészek, tanárok és tanítók köréből verődött össze. Szép szám, ha első tekintetre nézzük; de csekély, ha kissé a mélyére tekintünk a dolognak. Mert ime van a magyarországi két protestáns egyházban mintegy háromezer lelkész, több, mint háromezer tanító és több, mint ötszáz tanár az evangéliomi egyházak szolgálatában. Nos ennek a több, mint hatezeröttszáz egyházi embernek ez ideig még csak az egyheted része veszi magának azt a fáradságot, hogy az egyetemes papság elvéből kifolyólag a vallásos iratok terjesztése körül tegyen valamit a hitéért, egyházáért és hittestvéreieért! Pedig a lelkészeknek a gyülekezetében és a társadalmi érintkezésében, a tanítónak és tanárnak az iskolában csak néhány buzdító szavába és egy kis utánjárásába kerülne, hogy hivei

s illetve tanítványai körében a vallásos iratok terjesztését végeztette. Nem is kellene neki magának végeznie a munka minden részletét; bizonyára kaphatna és nevelhetne rá alkalmas segéd munkásokat. Egy kis jóakarattal e tekintetben is szép sikert lehet elérni.

A keresztyén iratterjesztés munkáját hazánkban jelenleg három irodalmi társaság karolja fel erélyesebben. Legrégibb munkás e téren az angol Vallásos Irattársaság (a Tract Society), melynek Budapesten nagy raktára, külön személyzete van Webster J. skót református lelkész vezetése alatt. Azután egy évtizeddel ezelőtt ez a mi M. P. I. Társaságunk szervezte az evangéliomi iratterjesztést, midőn a buzgóbb lelkészek és tanítók személyében önkéntes elárúsítókat toborzott össze. Hasonló módon terjeszti saját kiadványait a Luther-Társaság is. A terjesztés fokozása végett a M. P. I. T. és az angol Vallásos Irattársaság a folyó év első felében szerződést kötöttek, mely szerint az angol V. I. T. könyvjegyzékébe fölveszi és a maga kiadványaival együtt terjeszti a M. P. I. T. népszerű kiadványait (Házi Kincstár, Koszorú) s emellett elvállalta azt a kötelezettséget is, hogy az Amerikai Traktátus-Társaság közvetítésével Amerikában lakó magyar véreink körében is rendszeresen és állandóan terjeszti a mi kiadványainkat. Ennek az egyességnek első eredménye az, hogy az angol V. I. T. egyszerre 20 ezer füzet Koszorút vett át Társaságunktól. A kik a viszonyokat ismerjük, anyagilag is szép reményt fűzünk ez üzleti szövetkezéshez; de nagy ennek az összeműködésnek az erkölcsi haszna is, az amerikai testvérekről való gondoskodásban pedig kétségtelenül fontos nemzeti, fajmegtartási mozzanat van.

A fentebbiek után bizonyára belátja az olvasó, hogy a keresztyén vallásos iratok termelése és terjesztése nem csekély fontosságú egyházirodalmi és egyháztársadalmi tevékenység. Fontos az egyházra nézve, melynek valláserkölcsei erejét, hitét és buzgóságát kívánja növelni és erősíteni. Fontos az erkölcsi, a keresztyén erkölcsi életre, melynek a jelenkor erkölcsi zűrzavara között, az evangéliom tiszta ethikai erőit és eszméit óhajtja megtartani és gyarapítani. Fontos a lelki gondozás, a

szorosan vett lelkeszi és nevelői munka szempontjából, mert a jó keresztyén-iratok hathatós segítő eszközök a lelkesz és a tanító működésében. Becses a nemzet szempontjából is, mert a jó keresztyén-irodalom egyik legsikeresebb szellemi fegyver a nemzet vallási és erkölcsi épségének biztosítására. Vajha minél többen megértenék és átéreznék e magasztos egyház-társadalmi tevékenység nagy horderejét és felbuzdulva az eddigi nemes törekvéseken, munkásaivá, apostolaivá szegődnének a szent ügynek!

Szóts Farkas.

ELVI ÁLLÁSPONT JÉZUS ÉLETE MEGÍRÁSÁNÁL.

„Egyedül hit által.“

Napjainkban, különösen az összehasonlító vallástörténet sokszor valóban meglepő eredményeinek hatása alatt, szinte divatos szállóigévé lett, hogy vallási téren sincs semmi új dolog, közelebb, hogy a zsidóság és a keresztyénség sem egyebek, mint a régebbi vallások javított kiadásai. Mózes Hammurabbi, Jézus pedig Buddha avagy Mózes és a próféták lábainál tanult és nőtt nagyra.

Hát ebben az állításban kétségkívül van némi igazság, s ez az igazság ugyanaz, a mi magának az összehasonlító vallástörténetnek létjogát is biztosítja, t. i. hogy az emberiség vallásos életének közös alapja van, s hogy a vallásos életben épp az alap közösségénél fogva, összefüggés, fejlődés és cél is van.

A közös alap: *az isteni kijelentés*. Isten a lelkek nehézkedési törvénye. Minden lélek — természetesen a maga módja s fejlettsége szerint — keresi az Urat. Mert léte ős alapjától messze távozhat ugyan, de el sohasem szakadhat. Ember lelke oltár nélkül meg nem élhet. Ha ledönti az igaz Istennek oltárát — nyomban állít egy másikat — bálványistenének. Innét, hogy teljesen hitetlen ember nem volt és nem is lesz soha. Hisz még az ördög is.

A vallás az emberi léleknek egyetemes ténye. Az örök istenség — mint Jean Paul mondja — ott sóhajtozik minden ember lelke mélyén, mert az Úr is keres minden lelket, s beszél mindenikhez, akár megérti, akár nem. Legtöbbször szavakban ki sem is fejezhető módon.

Az Isten titokzatos beszédéhez, a kijelentéshez azonban a szavakat már maga az ember adja, hogy más emberek is megértsék, a mit neki titokban titokként maga Isten mondott.

Igy válik és vált is a vallás *történeti* dologgá, így indult meg a vallásos élet fejlődése.

Epp ez okból az emberiség vallásos életfejlődésének mértőföldmutatói voltakép a *prófétai személyiségek*. A mit a tömeg ösztönszerűleg érzett, — annak az isteni kijelentésnek világos és határozott formát a vallásalapítók adtak. Maga a vallás lényegileg nem változott soha, — az, mint maga az istenség, öröktől fogva egy és ugyanaz: az emberi lélek életközössége az Istennel, a lét és élet emez örök és szent alapjával, a kiből, a ki által és a kire nézve van minden ezen a világon; hanem igenis időről-időre változott az isteni kijelentésnek formája. Erre nézve igen szép példákkal Jézus egyik életírója, Furrer Konrád szolgál. „Mit jelent — úgymond — ez a szó: atya?“ Mely képzeteket fűzünk mi ahhoz, mely érzelmeket ébreszt az bennünk? Mily másképp hangzik az egy oly gyermek fülében, kinek bölcs és jóságos atyja van s mi másként egy olyanéban, a ki csak borzadva tud atyjára gondolni. S ime már sok évezreddel előbb az indogermán népek „az ég atyjához“ (Dynspitar) imádkoztak, de feltételezhetjük-e, hogy ők amaz égatya alatt a Jézus Krisztus mennyei atyját értették, hogy ama névvel ők a fenségnek, igazságnak, bölcsességnek és kegyelemnek ugyanazt a gazdagságát kapcsolták össze, mint mi keresztyének? Sőt az életszabályok is, bárha azonos módon hangzanak, nem lényegesen különböznek-e? A kínai Moh-tih (450 Kr. e.) hirdette, hogy minden emberi baj a szeretet hiányából ered, miért is legfőbb kötelességünk, hogy egymást kivétel nélkül szeressük. De hát kit állít ő élénk a határtalan szeretet mintaképei gyanánt? Minisztereket, kik báránybőrbe öltöztek, mert fejedelmük a lehető legegyszerűbb ruhát kedvelte hivatalnokainál és udvaronezokat, kik csupán azért tartották meg a szigorú böjtöt, mert fejedelmük a sovány szolgálkat szerette. S a Dehuti istennek tulajdonított egyiptomi szent könyvekben nincsen-e megírva: ne ölj, ne lopj stb? De e komoly parancsolatokkal nincsenek-e nyomban párosítva a legkicsinyesebb parancsolatok, mint p. o.: tiltott halat ne egyél, senkit meg ne rikass. Mennyivel fenségesebben hangzik ezeknél Izráel tízparancsolata, a melyek közt fontosságra nézve különbséget tenni nem lehet! S mi más az értelme, mikor Mózes mondja: szeresd felebarátodat s nyomban utána: kétféle fonalat ne szőjj egybe, avagy mikor Jézus ismétli meg a nagy parancsolatot!“

Igy változott időről-időre az isteni kijelentésnek formája. Változott — mondom — mert a fejlődés végre is elérte célját. Elérte akkor, a mikor a vallás eszméje az emberi lélek-

nek az Istennel való életközössége teljesen megvalósult, mikor az örök ige testté lön s immár nem pusztá szóban, nem cselekedetben, hanem magában az emberben, egy tökélyes ember személyiségében, a *Jézus Krisztusban!*

Jézus Krisztus! Imádvá ejtsétek ki e drága szent nevet! Vele s benne maga az Isten vetette meg az üdvösség ama fundamentumát, a melyen kívül mást senki nem vethet. Vele s benne a vallástörténet véget ére s megkezdődött már itt lent a földön a tökélyes, az isteni igazságban való élet, elközelített az Isten országa.

Ország: Isten országlása az emberi szívekben. Mert az Isten nem kézzel csinált templomokban, hanem bennünk akar lakozni, uralkodni. Az Isten az embert magát akarja meghódítani maga céljai számára s nem egyes cselekedeteit. Isten az emberben önmagát akarja, hogy önmaga, vagyis a szellem által az egész világot benne dicsóíthesse meg. Akarja, hogy legyen meg az emberben és ember által az ő akaratja e földön épp úgy, mint a mennyben. Akarja, hogy ő uralkodjék az emberben s az ember által az egész világon.

Ezt az egyet akarja és más semmit. A mi e kívül van, az már mind e világi s azért muló és mellékes dolog. Ű-e valaki vagy szolga, gazdag-e vagy szegény, férfi-e vagy nő, görög-e vagy zsidó, azzal ő éppen nem törődik.

Csak *ember* legyen, csak az ő fia legyen s akarata szerint éljen. S azzá lesz, ha önmagában e világot, e világ szerelmét, a véges önző érdekeket és kívánságokat legyőzi s tekintetét nem a láthatóra, hanem a láthatatlanra, nem az érzéki dolgokra, hanem a szellemiekre irányozza. Azzá lesz, ha önmagában a bűnt, az egyetlen istenellenes hatalmat, meggyőzi, keresztre feszíti, ha nem test, de lélek szerint jár.

Ily országot akart Isten s ez országot birta, hozta s vezette be Jézus Krisztus e világba. S akarta, hogy ez az ország, miként benne, tény legyen minden emberben, tény legyen ebben az egész világban; akarta, hogy miként benne, úgy éljen és uralkodjék Isten mindenütt s mindenben.

S a mit akart, tudta, hogy az előbb-utóbb meg is lesz. Tudta, hogy egykoron a föld összes népei ez országai mind-mind az ő országa leszen s hogy országának mindenkor ő lesz a királya, ura, vezére, törvényadója és üdvössége, hogy az ő királysága soha el nem mulik.

Tudta, hogy Istenországa ezen a világon, mint a világ örök célja megvalósul. Azért történetileg valóban megáll az a mondás, hogy voltaképp minden vallás Jézus Krisztusra irányult s ő felé vezetett, de maga a vallás tiszta eszméje szerint

csak ő benne jelent meg. Innét, hogy vallás a szó igaz értelmében csakis egy van: az ő vallása, vagyis a keresztyén vallás.

Keresztyénnek lenni pedig annyi, mint Istent és az ő országát Jézus Krisztusban *hittel* megragadni és egész életünket Jézus Krisztusban és Jézus Krisztus által határozatni, közelebb, az ő szellemében folytatni. S ezt meg is cselekedhetjük, mert ő önmagában, isteni személyiségében magának a tökéletes életnek *kegyelmi erejét* is közlöttes velünk. S ez az, a mi az ő személyiségét egy magára álló személyiséggé teszi a történelemben.

Igen, Jézus Krisztus nem *volt* csupán, hanem *van s lesz*: ő tegnap és ma és mindörökké ugyanaz! A kihez a tudós fegyverzetében is közeledhetünk, a kit mint történeti alakot s nagyságot is vizsgálhatunk, de a kit mint ma is élő személyiséget igazán csakis az élő hit fegyverzetébe öltözve közelíthetünk meg.

A hívő ugyanis nem keresi a holtak között az élő. A hívő tudja és érzi, hogy az Isten a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene és Atyja, nem a holtak, hanem az élők Istene!

A hívő tudja és érzi, hogy a hol ketten-hárman egybe gyűlnek az Ő nevében, ott jelen van ő maga is. Jelen van, akárcsak az első tanítványok között evangéliomban és szent lelke által. Testi szemmel nem láthatjuk, de a lélek szeme minél magasabb pontról nézi, annál inkább meglátja őt teljes dicsőségében.

A mult, a történet e dicsőséges szellemképéhez csak a külső keretet szolgáltatja. A jelen, a lélek azonban ne tapadjon a külső kerethez, hanem keresse abban őt magát, az élet kenyerét, a lélek táplálékát. Keresse a hitnek ama fejedelmét, a ki ma is út, igazság és élet.

Mert a Jézus Krisztusnak kettős eredete és története vagyon. Az egyik itt alant a földön kezdődött és itt is ért véget; a másik ott felül a mennyben támadt, ott foly le és sohasem ér véget. A Jézus földi története csak egyházi történet; a Krisztus története ellenben örök történet, és mint ilyen, nap-nap után ismétlődik. Amazt emez világosítja és dicsóítja meg, emezt ezért forgassuk és becsüljük meg.

Igen: tudakozzátok az írásokat, mert úgy tetszik, hogy nektek örök életetek vagyon azokban!

Dr. Masznyik Endre.

EGY NEVEZETES REJTÉLY MEGOLDÁSA.

(Ezékiel víziója.)

II.

Ezékiel könyvének irodalmi nehézségeit megmagyarázza az a körülmény, hogy az eredeti szöveg különféle változásokat szenvedett. Azt a korábbi nézetet, hogy Ezékiel műve (eltekintve egyes mondatainak rongált állapotától) úgy maradt reánk, a mint a szerző kezéből kikerült, az újabb kritikai vizsgálat megczáfolta. Be kell látnunk, hogy itt különböző recenzióknak meglehetősen felületes egybedolgozásával van dolgunk, a mife már a sok parallel hely is rámutat. A textus oly korból maradt ránk, a melyben a szerkesztő már nem tudta magát beleélni a próféta gondolatmenetébe.

A mi áll az egészre, áll a részletekre is.

A vízió eredeti szövegét már nem lehet kihámozni, mert világos jeleit látjuk annak, hogy a szerkesztő nemcsak parallel textusokat dolgozott egybe, hanem a textust félreértve azon változtatott is.

De még a korrekciók daczára is fölismerhetők az egyes motívumok, melyek a vízió alapvonalait képezik.

A legvilágosabb példája annak, hogy a szerkesztő a szöveget több helyen nem értette meg, az *ófan* szó.

A szerkesztő nagy zavarban volt, nem tudta, mit csináljon vele? Mert ő az ófant már csak a kocsikerék értelmében ismerte, a vízióban pedig egyetlen kereket sem tudott helyesen alkalmazni, mert ez a fogalom nem illett bele.

A 15-ik vers azt mondja: „Láttam az állatokat és ime *egy* ófan a földön a négy állat mellett“ . . .

Ezt a mondatot ugyan lehet különféle felfogással magyarázni, de az „egy“ szó mindig szembeszökő marad.

A 16. vers már négy ófanról szól, melyek olyanok voltak, *mintha az egyik ófan a másikban volna.*

Ha ezt kocsikerékre alkalmazzuk, megáll az eszünk, mint a szerkesztő megállt.

Ha úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a vízió négy egymástól különvált chajjóthról¹ beszél, melyek az alkotmány négy sarkán állottak, és mindenik chajjáh alatt volt egy-egy ófan, akkor ezek az ófanok semmiesetre sem látszhattak olyanoknak, mintha egyik a másikban volna; ha pedig ezt az utóbbit fogadjuk el, akkor semmivé lesz a kocsi képzete.

És mirevalók voltak ezek a kocsikerekek?

A legkisebb vonatkozás sincs arra, hogy a mozgás eszközei lettek volna, mit a kocsikerekek fogalma megkövetel; ellenkezőleg! Az ófanok arra mennek, a merre a chajjóth; nem a chajjóth *akarata* mozgatja a kerekeket, mint, a hogy azt a kocsi irányítójánál a kocsisnál tapasztaljuk, ki maga egy helyen marad, csak a kerekek mozgása viszi tovább a járóművet; itt ellenben maguk az állatok mennek vagy megállnak s az ófanok a szerint mennek vagy megállnak.

Még zavarosabb lesz a dolog, ha az első fejezetet a 10-ik fejezettel akarjuk megvilágítani, hol a vízió variánsát találjuk. Itt az ófan mellett a galgal is előfordul s a zavarba jött szerkesztő nem talál más menekvést, mint hogy azt mondja, hogy ófan és galgal ugyanaz a jelentésű. Lehetséges, hogy a szerkesztő előtt két recensio feküdt, az egyikben az eredeti ófan állott, a másikban a félreértett ófan már galgallal volt fölcserélve. Ez azonban nem teszi nekünk világosabbá a dolgot, a minthogy neki sem tette; a kocsikerék sehogy sem illt bele sem az első, sem a tizedik fejezetbe, mert a jeruzsálemi templom berendezésének tradíciójában hiába kereste nyomát a keréknek. De hát az ófan itt volt a vízióban, bele kellett hát magyarázni a szövegbe, hogy az nem egyéb, mint galgal.

Csak ez a szerencsétlen félreértés hozta létre a „Maa-szeh merkábháh“ (kocsimű) elnevezést.

Semmi ok sincs rá, hogy a víziót a kocsi szóval jelezzék. A merkábháh szó maga nem fordul elő a vízióban, az összkép (t. i. a kép a maga egészében) sem jogosít föl erre az elnevezésre, hiszen a vízió lényege éppen nem ébresztheti föl a kocsi képzetét.

Az ó-testámentomban is hiába keressük a merkábháh szót az Ezékiel-féle vízióra vonatkoztatva; tehát csak az írás-

¹ Chajjáh tulajdonképpen élőlényt jelent, csak átvitt értelemben jelent állatot.

tudók irataiban volna az feltalálható. *Sirach* csakugyana a *harma* szót a vízióra vonatkoztatja, s ez a görög szó bizonyosan az eredeti héber szöveg merkábhájának felel meg. Philo is, midőn a szellemvilágról beszél, ezzel a szóval hozza kapcsolatba. De a talmudi irodalomban ennek a felfogásnak sehol sincs nyoma. Csak az Énekek énekének magyarázatában (3, 6—11 = Salamon gyaloghintaja) találunk vonatkozást a vízióra, de a kocsi jelentése nélkül.

Hogyan keletkezett tehát az a felfogás, mely a víziót merkábháhnak tekinti?

A szavaknak néha sajátosajáságos fölcseréléseit, vagy egyes szavak jelentésének különös átváltozásait tapasztaljuk. Előfordul gyakran, hogy ha más nyelvből jön át valami szó, elveszti eredeti jelentését, mert más fogalomra foglalják le. (Így lett a német „Ketzer“ szóból „kaczér“). De még egy és ugyanazon nyelv körén belül is megtörténik a szavak fogalmi átváltozása. Így a régi magyar nyelv „marha“ szava ingó birto-
kot, különösen kincset, drágajószágot jelentett, ma már csak szarvasmarhát értünk alatta. Gyakran rokonhangzású szavak is előidézék ezt a felcserélést. Egy-egy szó a vele rokonhangzású szó felidézésével egészen más jelentésű fogalmat, képzetet ébreszt.

Az ilyet csak olyanok veszik észre, kik az elemzés legaprólékosabb részleteibe is belebocsátkoznak s észjárásuk finomsága ebben ki van képezve. Így vezették rá szerzőnket a merkábháh és harkábháh rokonhangzású szavak egy nevezetes talmudi helyre, hol ilyen fogalmi fölcserélésre akadunk.

A harkábháh főnév a rákhab (ráülni, kocsizni, lovagolni) igéből származott, de cselekvő alakjában (hifil) fogalmi átváltozással jelent: valamit rátenni. Ebből már a Misnában egy külön ige lett: *oltani* (gyümölcsfát). A főnév tehát: faoltás.

A faoltással kapcsolatban egy sajátosajáságos helyet találunk a rabbi-irodalomban:

„Megtiltottam neked a testvér feleségével való egybekelést, de megengedtem, hogy a testvér gyermektelen feleségét elvehesd; így az almafának vagy datolyafának egynemű beoltása meg van engedve; azt mondják pedig: az ember a mező fája, hogyan engedhető meg tehát az oltás a sógorházassággal, mely szintén különböző nemű? Hogy a halottnak lelke el ne veszszen és neve Izráelből ki ne töröltessék; mert éppen ez a titka a gilgulnak (lélekváltozás); a hogy a merőkeréknek (galgal) vízcsatorna nélkül nincs mozgása, úgy lesz itt is (a *n* betű alakjával symbolizált) vízcsatorna segítségével a merőkerékből (galgal) a lélekvándorlás (gilgul).“

Itt nagyon régi traditio nyomaira akadunk. Az a szellemi gymnastika, a melylyel itt *harkábháh*, *galgal* és *vizcsatorna* egymás mellé van állítva, ősrégi traditión alapszik, melyben az *ófannak* (epinnu) vizkerék és vizcsatorna jelentése még nem mosódott el egészen.

Hogy itt az idézett hely szerzője a *harkábháh* szónál a *merkábháh* szóra gondolhatott, az nem lehetetlen; de nekünk erre a feltevésre nincs szükségünk. A jeruzsálemi Targum és a Jónathán-Targum az ófan régi jelentésére (vizcsatorna) már egy egészen más szót használ: „markuvvetá“, mely az ófan régi fogalmát teljesen fõdi. Ha tehát az exulansok késõ nemzedéke ezt az ófannak megfelelő szót az Ezékiel-féle vízióra is alkalmazta, úgy a népetymologia könnyen csinálhatott abban a korban, mikor az ófant már csak mint kereket ismerte, az idézett szóból „merkábháh“-t.

A mi tárgyunkra nézve a *merkábháh* szónak alkalmazása éppen nem lényeges, de lényeges, a vele kapcsolatban idézett helyek jelentősége, mert ezekbõl kiderül, hogy az ófan Ezékielnél is ugyanaz, a mi a salamoni viztartókról szóló helyen a Királyok könyvében, vagyis: nem kerék, hanem csatorna.

Ezzel a felismeréssel ugyan nem tûnnek el mindazok a nehézségek, melyeket a visió textusa mutat, de legalább a vízió *symbolikája* érthetõvé lesz s az is kiderül, hogy azt, a mi a textusban érthetetlen marad, a szerkesztõk vitték bele, a kik az ófannal nem tudtak boldogulni.

Ezékiel a maga ófanját a földön látja a chajjóth mellett a négy arcz felé irányítva. De ez az ófan tulajdonképpen kettõbõl állott, melyek alul szegletbe jöttek össze, mint két egymásba rótt, vagy egymásra srófolt hengercsõ (ófan bethokh ófan), a mikor már egy csatornát képeztek és karjukkal (csõvükkel) a chajjáh-arczokhoz emelkedtek. Éppen ilyen alakjuk volt a salamoni viztartók csatornáinak vagy azokénak, melyek a templomból vezették ki a vizet, melyek aztán egy ággá egyesülve a vizet a Holt-tengerbe folyatták.

Ha azonban a kocsiféle alkotmányról és négy kerékrõl nincs szó, akkor az a felfogás is megdõl, mintha itten négy különálló chajjáh-ról volna szó. A textusban több olyan nyomra akadunk, hogy eredetileg csak egy alak volt leírva, de négy különbözõ arczczal. Pl. a hatodik versben: ve'arbá 'áh pánim le'echáth = és négy arca volt az egynek.

Ezt persze most már úgy magyarázzák, hogy külön-külön mind a négy alaknak négy arca volt.

Lássuk, hogy kell a situatiót elképzelni.

Ezékiel négy különböző fejet lát és első meglepetésében azt hiszi, hogy négy különálló chajjáh-t lát de aztán észreveszi, hogy csak négy arcz az, egy emberi alakkal.

„És arczuk formája volt: egy emberarcz; egy oroslán-arcz a jobb oldalon a négy közül, egy bikaarcz a baloldalon a négy közül és egy sasarcz a négy közül (10. v.).

Mért nem mondja meg az emberi és a sasarcz helyét?

Az emberi alak az emberarczczal volt a főalak, melynek vállán jobbra volt az oroslánarcz, balra a bikaarcz és a mellén volt a sasarcz.

Más stilizálás nem lehetséges, mert másként a hátulsó fejet Ezékiel meg nem láthatta volna, miután a szöveg többször is, világosan és határozottan mondja: „nem fordultak meg jártukban“.

Ez a négyfejű emberi alak gömbalakú talpával (helyesebben: lábfej) alulról egészen a négy arczig félköralakban ófannal (csatorna-csővel) volt körülfogva, de felülről, a chajjáh fejei fölött terjedt ki — mintegy az ófan félkörének kiegészítéséül — a rákia (boltozat) félköre, a melyen Isten trónja állott és fényben sugárzott egy szívárvány.

Ezek a vízió főelemei, melylyel Ezékiel a maga legóhajtottabb ideálját: a 12 törzsű országnak a jeruzsálemi templom uralma alatt leendő egyesülését akarta költői módon kifejezni.

De hogy jut Ezékiel ehhez a képhez s mi adott rá neki alkalmat?

Ezékiel azok közt a deportáltak közt volt, kiket Jójáchin királylyal vittek Babiloniába. Egy évtized mulva a templom is romba dőlt, a nemzetnek még otthon lévő javát is elhurcolták Babiloniába. Ezzel minden remény szétfoszlott.

Évtizedek multak és a helyzet nem javult.

Egyszer azonban egy váratlan hír lepte meg a deportáltak telepén, Tel-Abib-ban élő prófétát.

Jójáchin fogságának 37-ik évében Evil-Merodakh került a birodalom trónjára, a ki Jójáchint felhozatta a fogházból s királyi udvarában, saját asztalánál adott neki helyet (Jer. 52, 31—34; Kir. II. 25, 27—30.).

Szerzőnk ebből az esetből azt következteti, hogy Jójáchint visszahelyezték Júda trónjára; ezt azonban a bibliai történet adatai nem igazolják.

Mindegy! Maga ez a rendkívüli esemény is elég volt arra, hogy Ezékiel föllelkesüljön. Jójáchin fölemelése az elbukott állam helyreállításának reményét ébresztette föl benne.

Az ideál megvalósul, a honfitársak az újra fölépült templom körül csoportosulnak, az egységes Izráel helyreáll és többé meg nem szűnik, mert a templomból ömlik ki az élet vize, mely még a Holt-tengert is megeleveníti.

Ez a symbolika van a vizióban kifejezve, *melyet a szerkesztő a könyv elején helyezett el.*

Midőn a próféta az egységes Izráel fölött gondolkodott, látja a négy vezértörzset symbolikus jelekkel egygyé alakulva.

Júda az oroszlánfő, Efraim a bikafő, ezek Júda és Izráel államait symbolizálták.

Rúben czimerjegye a Dudaim (Alraunwuzel), a czimer színe vörös (edom), ez Ádámra emlékeztet, tehát ez az emberi alak emberfeje. Jerachmeel krónikájában is Rúben czimer-symboluma egy emberi alak és ott is csak a négy vezértörzs: Júda, Efraim, Rúben és Dán van megemlítve. Rúben telepe a keleti Jordán-tartományban volt, s minthogy a központtól távol esett, a törzsek közt elkülönzött életet folytatott. A német historikusok szerint korán tönkrement, de a zsidó irástudók tradíciója szerint csak Jehu király idejében szűnt meg Izráelhez való tartozósága.

A vizio negyedik symboluma a sasfej, mely a bálványimádó Dánra vonatkozik. Palesztinában Dán telepe a legszélsőbb Északon volt s leginkább ki volt téve Asszírja és Babilonia kulturája hatásainak s bálványozásának. A rabbi-irodalom Dánt mint par excellence bálványimádót említi. Ezékiel Babel királyát a *nagy sasnak* nevezi; a sas neki a babilóniai bálványozás symboluma, azért jelképezi a bálványozó Dánt is sasfejjel.

Palesztina legszentebb helye, a templom, azonban *benjámini* földön feküdt. Tudjuk, hogy Jeruzsálemet benjáminiak népesítették be. Továbbá ez a törzs adta Izráelnek az első királyt, Benjámin czimerjele pedig a *szívárvány*. Ez a szívárvány a vizióban sugár-fényözönben tündöklik. Itt van Isten trónja, mi azt jelenti, hogy az újra egyesült Izráel Isten oltalma alatt lesz. Teljessé teszi a képet az ófan, mely a templomból jövő s a Holt-tengerbe ömlő életvizet symbolizálja.

Ilyen képbe foglalta Ezékiel Jójáchin visszahelyezését, Izráel egységes állama restaurálásának eszméjét akarván vele kifejezni.

Ez a vizio tehát nem Ezékiel prófétává avatása, hisz akkor már 37 év óta működött mint próféta.

A nagy észme kifejezésének módját azonban egészen babilóniai motívumok adják neki.

A babiloniai kultúra hatása Ezékielt is csak úgy áthatotta, mint akkor mindenkit, a ki e hatások alá került.

Ilyen babiloniai motivumot látunk az oroszlán-, bika- és sasfejjel stilizált emberalakban. A szárnyas emberfejű bika- és oroszlántestű óriási faragott képek, a szárnyas sasfejű emberalakok 37 év óta vették körül a prófétát Babiloniában; minden lépten-nyomon ilyenekkel találkozott, nagyon természetes tehát, hogy azok a megszokott ábrázolások belejátszottak képzeletébe; nem csoda tehát, hogy a maga eszméjét babiloniai módon fejezte ki.

A babiloniai hatásra azonban egy pozitív adatot is hozhatunk fel.

Az úgynevezett Gudea-féle czilinder-felirat a következőket beszéli el:

Gudea király székvárosát, Sirpurlát, nagy szárazság érte. E miatt való szörnyű aggodalmi közben e királynak egyszer a következő álma volt:

„Álmomban — így beszéli el — láttam egy embert, ki nagy volt, mint az ég, nagy, mint a föld, fény ragyogott feje fölött; isten volt, a kinek oldala mellett volt az isteni sas, lábainál viharözön, jobbra és balra egy-egy oroszlán feküdt; azzal bizott meg, hogy építsek neki templomot. Nem ismerem őt.“

Gudea Nina istennőt kéri, hogy magyarázza meg álmát és *Nina* tudtára adja, hogy az az emberi alak *Nin-gur-su*, az ő fitestvére, neki építsen *Sirpula* városa templomot, majd ő megvédi a várost.

Ez a felirat olyan képet közöl ebben az álomban, mely feltűnően hasonlít *Ezékiel* víziójához, sőt egyenesen ennek hatását ismerhetjük fel benne.

Nippúr mellett volt a *Kabaru* kanális (*Kebár* folyó), hol a próféta a víziót látta, és éppen *Nippúrban* tisztelték *Nin-gur-su* istent. Azok a legendák, melyek ehhez az istenhez fűződtek, nemcsak városban voltak ismeretesek, hanem a vidéken is elterjedtek s bizonyosan ismerték a *Kabaru* mentén is, így ismerte a próféta is. Mihelyt a hadsereg özöne által elpusztult templom restaurálásának eszméje fölmerült lelkében, belejátszottak képzeletébe a legenda reminiscentiái.

Direct utánzást nem szükséges föltennünk; kultúrelemek önkéntelenül hatnak. Az író a maga korának képzetei közt mozog s azok hatása alul ki nem vonhatja magát.

Hogy *Gudea* álmának egyes elemei mit jelentettek, az mellékes, mert *Ezékiel* más jelentőséget adott azoknak az ele-

meknek, melyeket a babiloniai képből átvett; képe *constructió-ját* azonban a legenda elemeiből állította össze.

A második babiloniai motívum az *életvize*.

Az ó-testámentomban is van nyoma: Zak. 14, 8.; Ezek. 47, 1—12.

Az életvizére vonatkozik a vízió a maga ófánjával.

Az életvizének mythosi képzete minden ókori népnél meg volt. Ezékiel a babilonaiaktól tanulta megismerni. Ez a bűvös forrás nemcsak örök ifjúságot biztosít, hanem a kialudt életet is feltámasztja. A víziónak pedig ez a főmotívuma, hisz a próféta álláspontjáról eszméjét csak ezzel lehetett szemléltetnie. A templomból kiömlő életvize megeleveníti a Holttengert, vagyis: az elpusztult Izráelt. Ezt a vonatkozást az „ófan bethokh ófan“ fejezi ki, vagyis a salamoni templomudvar víztartóinak összefüggő csatornarendszere; erre czélozva minden júdait a szentségből szakadatlanul folyó életvizére emlékeztetett, a melyből csak az istenuralom alatt egyesült Izráel merithet.

De az életvizéhez vezető utat meg is kell találni.

A különböző népek mondáiban és regéiben közös vonás az, hogy az életvizének forrása el van rejtve s az odavezető utat csak bizonyos bűvös szerrel, varázseszközzel lehet megtalálni.

Van-e a vízióban valami jel, mely az életvizéhez vezető útra mutat?

Lássunk egy pár példát a keleti regékből.

Firduszi Sahnámejában Nagy Sándor egy pecsétgyűrűt ad át kísérijének. Ennek a gyűrűnek az volt a tulajdonsága, hogy sugárzott, ha tulajdonosa az életvizéhez ért. Ugyanez a tulajdonsága volt Nizámi szerint egy drágakőnek, melyet szintén Nagy Sándor adott át. Szádi Gulistánjában ugyancsak Nagy Sándor egy vörös amulettet ad át. Itt az életforrása az *északi* pólus felé keresendő. Az „Ezeregy éjszaká“-ban egy dervis a hercegnőnek egy *golyót* ad át, mely előtte gurul az életvize felé.

Ha a keleti regéknek ezt a motívumát ismerjük, azonnal fölismerjük azt a vízió csodaalakjának lábán, melynek talpa, vagy helyesebben: lábafeje *golyóalakú* és *tündöklök*, mint a simított ércz.

Tehát a csodaalak lába nem *borjúláb* ('égel), mint a hogy a bibliafordítók felfogták, hanem mint a hogy a Tar-gum helyesen fordítja: gömbalakú ('ágól).

Babiloniai motívumot találunk a titokzatos „Chasmal“ szóban is, a melyről egész irodalom keletkezett.

A szó megvan az asszíriai ékiratokban is.

A részletes magyarázatot mellőzve, itt csak az eredményt közöljük. A tulajdonságok leírásából az derül ki, hogy a chasmal nem egyéb, mint *malachit*, tehát érczkőzet. A csillogó malachit képezi hátterét a viziónak. Tudnivaló, hogy a malachitnak szőlőfürtalakú felülete van, mely a benne lévő érczanyagnál fogva csillog. A próféta ezzel a régi hasonlatra czéloz: a szőlőtő = Júda (177.). Kétszer jött a nagy sas Jeruzsálembe itéletet tartani a szőlőtő felett; két chasmalkő (1, 4. 27) tűnt fel egymás fölött a vizióban is. A kétszeres bukásból ragyogjon föl az egységes ország helyreállítása.

A vizió keretében még a babilóniai kozmológiából is találunk néhány motívumot.

A babilóniaiak az eget homorú boltozatnak gondolták, azért látja Ezékiel az eget megnyilni és abból lép eléje a jelensége földilátókörbe, de mihelyt idejut, mindjárt magán hordja a világképlet három-eleműségét: lég, víz, föld. Lobogó tűz és fényözön (léggör) fogja körül a felhőt (vizkör), melynek közepéből a chasmal (földkör) látható lesz. Továbbá a chasmal és a felhő közt van a Rákia, melyen az isten trónja van elhelyezve.

Ezek mind babilóniai képzetek.

Bél isten birodalma az égi és a földi Rákia, a mi pedig a kettő közt az űrt betölti, az Nin-gur-su isten birodalma. Nin-gur-su = Ramman: Bél harciosa. Ramman, a villámmal és mennydörgéssel fölfegyverzett követ, hajtja végre Bél akaratát.

A Jahve és a Malakh-Jahve (isten követe) viszonyának képzete megfelel a Bél és Nin-gur-su viszonya képzetének.

Ez az összehasonlítás teljesen megvilágítja a visio symbolikus képét s abban a négyfejű chajjáh-t.

Isten a Rákián trónol, de akaratát malakhja (chajjóth) által hajtja végre, a kinek uralkodói hatásköre az alsó és felső Rákia közt lévő és a chasmallal szemléltetett tér. Az „És-Mitlakhachat“-ban (összegomolyított tűz) és a „Bárak“-ban (villám) jelen meg a Malakh = Ramman = Nin-gur-su, mi a prófétát megint Gudea álmára, a chajjóth symbolikus összehasonlítására emlékezteti.

Ezzel világossá lesz Ezékiel visiójának egész constructiója. A főgondolat: Jojáchin királyságának restaurálása, de nem Júda, hanem az egységes dávidi Izrael nagy keretében, mi aztán Isten uralma alatt a templom életvize által örök ideig tartó leszen.

A mit a próféta, eszméjének szemléltetésére felhasznál,

az mind saját korának kultúrelemeiből alakul meg; ez tehát az akkori kultúra általánosan ismert s így érthető phraseológiája. Ezt a phraseológiát azonban a palesztinai késő utódok már meg nem érthették, azért csúsztak be félreértések Ezékiel könyvének recensiójába, melyeket a végleges szerkesztés még zavarosabbá tett.

*

Ismertetésemnek végére jutottam.

Magamnak nincs benne semmi részem, én csak egyszerű közlő vagyok.

Hogy az egész művet a maga tudományos apparátusával nem közölhettem, az nagyon természetes, mert a mű tartalmát népszerű alakban akartam föltárni, hogy azok is tudomást szerezzenek róla, a kik az ó-testamentom tudományos kérdéseivel nem foglalkoznak.

Ismertetésem befejezése után nagyon kevés mondani valóm van, de mégis van.

A rendkívül érdekes és tanulságos mű szerzője egészen új nymokon jár s teljesen új felfogással világítja meg Ezékiel próféta híres vízióját. Ez a nagybecsű dolgozat arra van hivatva, hogy nemcsak az Ezékiel könyvéről alkotott eddigi véleményeket megdöntse s kritikáját új alapra vigye, hanem a bibliafordításba is korrigálólag nyúljon bele.

A külföld kiváló szaktudósai közül már is többen keresték föl elismerő nyilatkozataikkal, melyek eléggé bizonyítják, hogy ez a mű nem fog nyomtalanul elmulni.

Büszke örömmel olvastam szerzőnk művét, mert hiszen hazánkfiának művét olvastam. Bár ezt a munkát a külföld nagy tudósainak írta, a dicsőség mégis reánk háramlik belőle. Azóta már ismerem s tudom, hogy a miénk ő testestől-lelkestől, mert szívvel-lélekkal s nyelvben is magyar.

A tudomány az ő nagy tudásától még sokat vár, de várunk mi magyarok is. Itt ugyan hálátlan tere van, de leszünk egynehányan, a kik igaz elismeréssel adózunk neki.

Fogadja ezt a szerény, néhány lapnyi méltatást tőlem oly jó szívvel, a mily szeretettel én, az ő művétől ihletve, megírtam.

Csengey Gusztáv,
az ó-test. írásmagyarázat tanára
az epejesi ev. collegiumban.

BARTZAFFALVI SZABÓ DÁVID ESETE.

A sárospataki főiskola történetéből, a mult század elejéről, a maga körülményeiben és következményeiben sok szempontból is sajnálatraméltó, sőt valóban megdöbbentő eseményt írok le. Sajnálatraméltó volt az esemény azért, mert a maga egészében és részleteivel izgalomba hozta s egy iskolai felév lefolyása alatt izgatottságban is tartotta a kedélyeket úgy az előljáróság és a tanári kar, mint a kollégiumi ifjúság körében; megrendítette benn az iskolában a tanuló ifjúság előtt a tanári állás tekintélyét s megháborította lefolyása alatt az iskolai életnek felette kívánatos nyugalját. És szerfelett megdöbbentő ez az esemény azért, mert fájdalmas és elszomorító következménye egy szép reményű ifjúnak, a kollégium akkori széniorának: *Miskoltzi Mihálynak* öngyilkossága s a kollégium két jó nevű és nagy tehetségű tanárának: *Bartzaŕfalvi Szabó Dávidnak* és dr. *Pápai Tóth Mihálynak* erkölcsi bukása, tanszékéről való kényszerű távozása volt.

Ezt a szomorú történetet, annak indító okait, körülményeit és részleteit ismerhetik némelyek azok közül, a kik a főiskola történetére vonatkozó levéltári okmányokat olvasták, s ma már egyik-másik történeti kutatónak érdeklődése is, különösen Bartzaŕfalvi élettörténetének közelebbi megismerése céljából, tudni óhajtja ezt a pataki főiskola történetében páratlanul álló, szokatlan eseményt. Úgy gondolom, hogy okát annak a körülménynek, hogy ezt a történeti részletet a sárospataki főiskola multjából még ez ideig közre nem bocsátották, részben abban kell keresnünk, hogy a főiskola történetére vonatkozó levéltári okmányok egészen rendszeresen éppen csak a legújabb időben leltározattak és rendezettek el. Az idevonatkozó levéltári adatok ismeretlen voltával magyarázható meg, hogy dr. *Soltész János*, a sárospataki főiskolának

1834—72-ig tanára „A sárospataki tanárok életrajza“ czimű, kéziratban hátrahagyott munkájában, — melyet később *László János* a Sárospataki Lapokban közreadott, — dr. Tóth Mihály életrajzával kapcsolatban erről az esetről, mint valami kőszá hirről futólag emígy emlékezik meg: „Ezen szerencsétlen eseményt (t. i. a szénior öngyilkosságát) a későbbben bekövetkezett két tanszék megüresedésével hozta a hir kapcsolatba, de e tekintetben semmiféle írott okmányra nem lehet hivatkozni.“¹

A levéltári adatok ismeretlenségén kívül, úgy hiszem, hogy ez esemény közre nem adásának mélyebben fekvő, különben egészen tiszteletreméltó okai is lehettek. Visszatarthatott eddig némelyeket e szomorú históriának a megírásától az az aggodalmaskodás is, hogy annak megismertetésével a sárospataki főiskola nagy és fényes multjára folt eshetik, a mely viszont a főiskola ügyeinek akkori vezetésére és ellenőrzésére s egyik-másik akkori tanárának gondolkozására és erkölcsi felfogására is árnyékot vethet. Kimélni akarták talán éppen annak a két tanárnak nevét és emlékét is, a kik ebben az eseményben a főszerepet játszották s a kik közül különösen Bartzaffalvi irodalmi munkássága által is tiszteletreméltó nevet hagyott maga után hátra. Feltevésem jogosságát igazolja már csak az a körülmény is, hogy *Szombathi János*, Bartzaffalvinak és Tóthnak tanártársa a sárospataki kollégium történetét tárgyaló, kéziratban hátrahagyott, nagy értékű művében sem Bartzaffalvi, sem Tóth életrajzával kapcsolatban nem emlékezik meg erről az eseményről s még csak nem is sejteti, hogy ennek a két tanárnak miért kellett éppen javakorukban, munkaképességük teljes erejében és egyszerre megválnok tanszékeiktől.

A mult esztendővel éppen egy évszázad telt el e szomorú iskolai esemény óta. Elég hosszú idő ez arra, hogy az esemény felett higgadtan és elfogulatlanul ítéelkezhessünk és elég hosszú arra is, hogy ez alatt a megdöbbsentő eset által a főiskolát és esetleg az eseményben szereplők családját akkor ért fájdalmak annyira lecsillapulhassanak, hogy a történet visszaidézésével meg ne újuljanak. Hogy ez esemény megírására, hivatottabbak mellett és előtt, én vállalkozom, magyarázata abban van, hogy Bartzaffalvival mint fizikussal és mint a sárospataki főiskola két százados fizikai múzeumának fejlesztőjével már két alkalommal is foglalkoztam s a sárospataki főiskolában való működése iránt azóta is érdeklődéssel viseltetem. És ennek a históriának a megírására nem csak

¹ Sárospataki Lapok: 1890. évf. 202. l.

az a törekvésem ösztönzött, hogy Bartzaffalvinnak esetét, a rendelkezésemre álló levéltári okmányok alapján, tiszta világitásban mutassam be, hanem az a gondolat is, hogy ezzel kapcsolatban a sárospataki főiskolának egyik-másik életjelenését is, különösen az anyagi ügyek köréből, az érdeklődőkkel megismertethetem.

* * *

Az esemény szereplői:

1. *Bartzaffalvi Szabó Dávid.*

Szilágyi Márton professzornak 1790 november 4-én bekövetkezett halálával a sárospataki kollégiumban megüresedett a menyniségtan és a fizika tanszéke. E tanszéket 1791 január 21-én Sárospatakon id. báji *Patay József* egyházkerületi főgondnok elnöklete alatt tartott konferenzia töltötte be, a megelőzően tartott értekezés hat érdemes ajánlotta közül megválasztván arra *Bartzaffalvi Szabó Dávidot* s részére az egyházkerület pénztárából 100 aranyból álló viatikumot szavazott meg, hogy ismereteit tanszékének elfoglalása előtt egy évig még külföldi egyetemen való tanulmányozással gyarapítsa. A megválasztottat tanszékére egész ünnepélyességgel bizottság hívta meg, melynek elnöke a zempléni esperes, a főiskolának hivatalánál fogva gondnoka, volt s tagjai voltak a pártfogóság részéről egy kiküldött és a togátus ifjúság részéről két, a professzorok által kijelölt, primarius deák.¹

Bartzaffalvi élettörténetének részletesebb leírása s írói munkásságának méltatása, úgy hiszem, nem tartozhatik e dolgozat keretébe. Itt röviden csak annyit óhajtok megemlíteni, hogy Zemplénmegyében Bodrogkeresztúron született s tanulmányait Sárospatakon végezte be. Tanárrá választása előtt ismereteit külföldi egyetemeken bővítette s megválasztása után az egyházkerulettől nyert segítséggel a göttingai egyetemre ment ki, honnan haza jövéen, tanszékét 1792 márczius 1-én foglalta el „*De multiplicibus scientiarum naturalium in omni vita utilitatibus*“ című, latin nyelvű értekezésével.

Nagy tehetségű és sok szép szellemi tulajdonságokkal megáldott férfi volt. Klasszikus szépséggel irt és beszélt latinul; hajlama és képessége volt a zenéhez s az összhangzatos éneklést ő hozta be a sárospataki kollégiumba; gyűjtött népdalokat; 1784-ben és 1786-ban szerkesztője volt Pozsonyban a Magyar Hírmondónak; fordított németből s a maga korában

¹ L. a Sárospatakon 1791 január 27-én tartott konferenzia jegyzőkönyvét.

tiszteletreméltó írói munkásságot mutatott fel; munkássága mint nyelvújítónak nem pusztán történeti értékű, mert némely újítása és alkotása nyelvünkben ma is él s e nemű működéséről Kazinczy is elismeréssel emlékezett meg; mint tanár szakképzett s a főiskola fizikai gyűjteménye az ő vezetése alatt is sok értékes taneszközzel gyarapodott; az 1797—8-ik és az 1802—3-ik tanévben rektori tisztséget is viselt.¹

2. *Dr. Pápai Tóth Mihály.*

Mint azt a Sárospatakon 1790 július 13-án tartott egyházkerületi konkurzus jegyzőkönyve igazolja, a sárospataki kollégiumi ifjúság egészségi érdekeinek szolgálatjára ez a konkurzus egy kollégiumi medikusi és kirurgusi állást szervezett. Ez az állás idővel akadémiái rendes tanári tanszékké alakult át. Viselőjét már a következő esztendőben medikusnak és egyszersmind pedagogiárkának nevezik. Az állást szervező konkursus nyomban intézkedett is annak betöltéséről, megválasztván reá *Szentpéteri Józsefet*. Ő azonban a választást nem fogadta el s ennek következtében arra az 1791 január 27-én Sárospatakon tartott konferenzia *dr. Pápai Tóth Mihályt* választotta meg orvosi és pedagogiárkai jelleggel és 400 r. forint fizetéssel.²

Tóth Diósgyőrött született; apja pap volt; tanulmányait Sárospatakon végezte be, mely után Sátoraljaújhelyben rektor volt s innen ment a bécsi egyetemre, a hol megszerezte az orvos-doktori oklevelet. Állását a sárospataki kollégiumban 1791 szeptember 10-én foglalta el. Székfoglaló értekezést nem tartott s állásába sem igttatták be ünnepélyesen, mert ekkor csak a szó valódi értelmében vett akadémiái rendes tanárok foglalták el tanszékeiket értekezés felolvasásával és a kollégiumi gondnok csak ezeket igttatta be ünnepélyesen hivatalaikba. Mikor 1796 július 11-én, a nyilvános vizsgák idején, a kollégium új tanulmányi rendjét, a következő tanévtől kezdődő érvénnyel, kihirdették, Tóth állását rendes tanári fizetéssel a természet-történelem és a pedagógikának rendes tanszékevé emelték, mi által az akadémiái rendes tanárok száma (professores in altioribus scientiis) a sárospataki kollégiumban hatra emelkedett.³

¹ Sárospataki Lapok 1790. évfolyam. — Szombathi János: Historia brevis illustris collegii helv. confess. addict. Sárospatakiensis. Pars secunda. — Protocollum musei physici ill. collegii S.-Patakiensis.

² Conferentia Patakiensis 1791 január 27. No. 2.

³ Sárospataki Lapok 1790. évf. Szombathy János: Historia brevis illustris helv. confess. addict. Sárospatakiensis. Pars secunda.

Tóth professzor irodalmi munkássága három műre terjedt ki.

3. *Miskoltzi Mihály.*

Történetünk idején, az 1805-ik esztendő januárjában a sárospataki kollégiumban a széniori tisztelet *Miskoltzi Mihály* töltötte be s éppen egy évi sáfarkodásairól vala elszámolandó. Miskoltzi Bodrogkeresztúron született s így Bartzaffalvinnak falubelije volt, mely körülmény szerepet játszik Bartzaffalvi pörében. Mint a főiskolai és egyházkerületi levéltárban feltalálható egy-némely vizsgái jegyzőkönyv mutatja, szorgalmas és szépen képzett fiatal ember; a széniorot különben is a legkiválóbb esküdt diákok sorából választották. Miskoltzi akadémiai tanulmányainak elvégzése után már 1800 januárjában az 1799-ik évi széniori számadások megvizsgálásában mint juratus vett részt s a számadásokat mint ilyen írta alá. Széniorsága előtt három évig juratus s egy évig contrascriba volt. Széniornak az 1804-ik év januárjában választották meg s hivatalát január 16-án foglalta el.

Annak a körülménynek magyarázata, hogy az akadémiai tanfolyamot végzett togatus deákok közül többen még egy-néhány évig az iskola kötelékében maradtak, abban van, hogy az ilyen ifjak a kollégiumban tanítással és tanulással tovább képezhették magokat, e mellett mint instructorok, privatus preceptorok, esetleg mint klasszispreceptorok vagy azok helyettesei, továbbá mint a német, görög, zsidó nyelvben praesesekek, mint bibliotékáriusok és mint a kollégiumnak egyéb téren alkalmazottai biztosíthatták maguknak megélhetésüket s várokoztak valamelyik nekik való külső állomás megüresedésére; az a reménység is biztathatta őket, hogy elnyerve a contrascribai s utána a széniori állást, oly összeget is megtakaríthatnak, melylyel külföldi egyetemeken tovább képezhetik magokat. Ebben az időben nem egy példa van arra, hogy a végzet togatusok évekig is még a kollégiumban maradtak.

A kollégiumi széniorot ez időben a tanuló ifjúság egy évi időtartamra, január közepétől a következő esztendő január közepéig választotta. Hivatalával járó kötelességeinek teljesítése igen terhes volt és pedig nemcsak a nagy felelősségnél fogva, melylyel hivatalát viselni tartozott, hanem feladatainak nagy száma miatt is. A szénior nemcsak feje és vezetője volt az ifjúságnak, hanem e mellett egy személyben az iskola pénztárnoka s vagyoni ügyeinek intézője is. Mindennemű személyi, iskolai és vagyoni bevétel és kiadás, ebben az időben is, az ő kezein fordult meg. Bevételeiről és kiadásairól naplót (diarium) és tisztii főkönyvet (officii liber) vezetett;

ellenőre a contrascriba volt. Hivatásának teljesítésében segítő személyzet állott rendelkezése alatt s mely segítség — az egykorú levéltári adatok szerint¹ — a vini praebitorokból, a frumentii praebitorokból, a cellistákból, az inasok kurátorából és a provizorból állott. A négy első segítő személyzet szerepe elnevezésükből kitetszik; a provizor, mintegy tisztartói szerepben, a külső gazdasági dolgokra ügyelt fel s a vidéki granáriumokba és vináriumokba a szupplikánsok által egybegyűjtött gabonaneműeknek és boroknak Sárospatakra való hozataláról gondoskodott.²

Miskoltzi Mihály széniori munkásságáért tisztán széniori fizetésben 283 m. frt 20 m. krt kapott és pedig a következő czimeken: a) 365 napra 8 garasával 175 m. frt 20 m. kr., b) három festuale 36 m. frt, c) öt remanentia 12 m. frt, d) gyertyapénz 6 m. frt, e) honorárium 54 m. frt. E fizetéshez járult aztán az a beneficizium is, a mely a jöltévöktől a szénior külföldi akadémiai útjára gyűlt össze, mely azonban más czélra felhasználható nem volt; Miskoltzinak e czimen 620 m. frt 85 m. kr. gyűlt össze. E két főjövedelem mellett azonban a széniorot egyéb jövedelmek is megillették; a kihelyezett tőkék kamatainak szorgalmatos behajtásáért százalék szerinti jutalmat kapott, a kollégiumban ingyen lakása és kiszolgálása s bizában, borban és rozsban természetbeli deputatuma volt. Látni tehát, hogy a sárospataki kollégium széniori állása, a mult század legelején is, az akkori viszonyokhoz képest igen tisztességesen jutalmazott hivatal volt.

A széniorot hivatalának letelte után, a kollégiumi rektor elnöklete alatt, első ízben egy iskolai bizottság számoltatta meg. E bizottság után — ebben az időben a szuperintendens elnöklete alatt — nyomban egy második bizottság revideálta a széniori számadásokat, melynek tagjai a szuperintendencia küldöttei, a kollégiumi tanárok és juratus diákok voltak. Ha aztán a hivatalt viselt szénior számadását ez a második bizottság is rendben találta, a volt szénior a számadás terhe alól feloldozta, a hivatalt az újonnan választott széniornak átadta s mindezekről az egyházkerületet értesítette.

* * *

Miskoltzi Mihály széniori megbízatása 1805 január 16-án lejárt s így a bevett szokás szerint számadása megvizsgálásához az iskolai bizottságnak még azon a napon hozzá kellett

¹ Széniori naplók és tiszti könyvek 1804—6. esztendőkről.

² Sárospataki ev. ref. főiskola értesítője 39. évf. 150. l.

volna fogni. Miskoltzi azonban a számadás megkezdésének egy-pár napra való elhalasztását kérte, hogy számadásait az alatt teljesen rendbe hozhassa. Kérelmét, a kényszer-helyzetnél fogva, teljesíteni kellett, úgy hogy a számvétel a kollégiumi rektor elnöklete alatt csak január 21-én vehette kezdetét. Miskoltzi a számadás alatt s mint barátai mondták, annak előtte is oly zavart lelki állapotban volt, hogy az első bizottság a számadásokat még 24-én sem zárhatta le. Pedig már akkor Patakra érkezett dr. *Óri Fülep Gábor* szuperintendens, az egyházkerületi küldöttség elnöke, hogy a második bizottsággal revideálja a széniori számadásokat.¹

A szuperintendens — bárha még az iskolai bizottság sem végezhetette be a számvételt s a világi egyházkerületi küldöttek közül is csak egy tag jelent meg, — másnap, január 25-én az amúgy is elég tekintélyes számból álló második bizottsággal tényleg megkezdette a széniori számadások átvizsgálását, remélvén, hogy időközben a világi küldöttek is megérkeznek. A számvétel alapjául a széniori tiszti főkönyv szolgál, s ezen indulva el, január 26-án estvére át is vizsgálták s igazolták a bevételi tételeket, „bár a ratiocinans néhányszor oscillált is“, s a számadás ez a része „csak tűrhetőnek mutatta magát“. Hanem a mikor a kiadási tételekre került a sor, mindjárt a professzorok fizetésénél „a disaccurationnak nagyobb jelei mutogatták magokat“, és a szénior oly kínos zavarba jött, hogy a bizottság jónak látta este nyolcz óra tájban a munkában megállapodni s Miskoltzinak értésére adta, hogy a következő napon, melyen éppen vasárnap volt, a vizsgálatot folytatni nem fogja és felleívta, hogy azalatt „disordoban lévő instrumentumait jobb rendbe hozza“. A szerencsétlen fiatal ember ekkor már oly lelki állapotba jutott, hogy a szemtanúk állítása szerint „a legközönségesebb dolgokat is el nem tudta igazítani, sőt sok kezében lévő dolgokat másokkal nyilvánosságosan ösrze zavart“.²

A mi ezután történt, rettenetes hatással volt úgy a számvizsgáló bizottságra, mint különösen az öreg szuperintendensre, ki az eseményt *Vay József* főgondnokhoz küldött levelében leírni sem volt képes, hanem megbízta az új széniorot és contrascribát, hogy mint közvetlen tanúk ők írják le a rettenetes történetet, s az ő leírásukat csatolta kiegészítő részként a főgondnokhoz írott levele mellé.

Az új szénior és contrascriba leírása szerint a bizottság

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11843. sz.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11842, 11843. sz.

még együtt maradt a szeniorális házban, hogy a számadásnak addig átvizsgálta részét még egyszer szemesen átnézze, mert könnyen megeshetett, hogy a szenior nagy zavara miatt hibák csúsztak bele. Közben a bizottság észreveszi, hogy a szenior eltűnt közülök. Kezdetben semmi komolyabb jelentőséget nem tulajdonítottak ennek, de a mikor már vacsora után sem tért vissza, keresni és kerestetni kezdték, hanem mind hiában. Már az éjjel is elmúlt, mikor az a gyanú merült fel, hogy a szenior talán a szeniori szobával szomszédos árkivumban, felzgatott lelki állapota miatt, elterülve lehet.

„Kinyitván tehát házának ajtaját — írják a szuperintendens megbizottai — az archívumot is megnéztük s a legirtóztatóbb megháborodással ott találtunk egy egészen vérbe kevert borotvát, nemkülönben láttuk, hogy a föld is nem kevésse van vérrel befecskendezve; de magát sehol sem találtuk, . . . a másnap reggeli időt elvártuk; ekkor, azaz január 27-ik napján jókor reggel a kompos malomban lakó molnárlegény egy véres tógát hozott fel hozzánk ily tudósítással, hogy azt kevéssel azelőtt közel a malomhoz a Bodrog közepe táján a jégen találta, melyet a legnagyobb megháborodással a fent említett szerencsétlen szeniorénak lenni megismertünk, és ezen dolgot mindazoknak, valakiknek illik, azonnal tudtára is adtuk, állhatatosan meg lévén győződve a felől, hogy először elméjében meg kellett neki háborodni, míg ezen borzasztó cselekedetére vetemedhetett“.¹

A szerencsétlen ifjúnak tehát elég lelki és testi ereje volt még ahhoz, hogy — a mikor látta, hogy a borotvával magán ejtett sebében el nem pusztul — a Bodrogra szaladjon s ott a jég alá vesse magát.

A megrendítő eset által lelkében egészen levert szuperintendens értesíti egyébként a főgondnokot, hogy a számvizsgáló bizottság egyelőre úgy látja, hogy a kollégium pénztárában nincs hiány s a kollégium a szerencsétlen eset folytán rövidséget nem fog szenvedni, mert a szeniorának külföldre szóló beneficziума is még a contrascribánál van. Szükségét látja azonban, hogy a számadások még egyszer a legnagyobb körültekintéssel felülvizsgáltassanak. „Tagadhatatlan — úgy mond — hogy a történetnek szomorú és szokatlan volta bennünket még mind ez ideig olyan elmebeli csendességgel, a minemű a számvétel revisiójára megkivántatik, lenni, nem enged; igyekszünk mindazonáltal a tőlünk kitelhető legnagyobb gondossággal vinni ezt a dolgot“.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11843.

A szuperintendens levelének az a része azonban, melyben a főgondnokot megnyugtatóni akarta a kollégiumi pénztár hiánytalansága felől, csak óvatosság volt, hogy egyelőre, teljesen hiteles adatok hiányában, meg ne gyanúsítson valakit, mint a hogy hiú reménykedésnek bizonyult a számvizsgáló bizottságnak az a maga-hitegetése is, hogy a kollégiumot a szénior öngyilkossága folytán rövidség nem érte.

Az esemény által a maga nyugalmában megzavart ifjúság és tanári kar körében már az első hír hallatára zúgni kezdett az a szörnyűséges gyanú, hogy a boldogtalan szénior lelketlen ember vagy emberek áldozata, a kik állásuk tiszteletet parancsoló tekintélyénél fogva is hozzáférközhettek a szerencsétlen fiatal ember bizalmához s azt a maguk önző javára kihasználták. És ez a gyanúsítás igen valószínűnek is látszott, mert Miskoltzi barátai és egyik-másik professzor előtt is keserűen panaszkodott, hogy azt a pénzt, melyet egyik professzornak kölcsönzött, nem veheti meg rajta. Annál nagyobb volt a megbotránkozás és a részvét érzete a lelkekben, mert az illető professzor — ekkor még csak egyről volt szó — minden segítség nélkül el tudta nézni a magával már tehetetlen és teljesen megzavart lelkű fiatal ember vergődését a számvizsgáló bizottság előtt, pedig a bizottságban jelen volt. A megbotránkozást és a részvétet még növelte az a körülmény is, hogy a szerencsétlen szénior viszont minden szó és segítségkérés nélkül képes volt eltűrni és elnézni, hogy a bizottságban lassanként mint derül ki pénztárának disaccratiója s még csak nem is sejtette megrontójának kilétét.

Ez a borzasztó gyanúsítás a számvizsgáló-bizottság gondolkozását is behálózni kezdte s itt már a valószínűség hitét kezdte felélesztgetni, mert hisz a pénztár rendetlen volta éppen a professzorok fizetési tételénél kezdett mutatkozni.

A szénior bizalmának kizsákmányolása még eddig csak pusztá gyanúsítás a közvélemény részéről, s a számvizsgáló bizottság részéről sem egyéb, mint valószínűnek látszó feltevés. Ezt a gyanút és ezt a feltevést csak egy minden ízében nagy körültekintéssel keresztülvitt számvizsgálat igazolhatja vagy semmisítheti meg.

*
*
*

A számvizsgáló bizottság — egyfelől azért, mert a széniori számadásnak már megvizsgált részében is hibák mutatkoztak, másfelől és főképen a szénior öngyilkossága által előidézett helyzet miatt — még egyszer átnézte a széniori számadás bevételi részét s hátralévő munkáját: a kiadási

tételeknek, továbbá a boroknak, a gabonaneműeknek s a többi leltári anyagoknak átvizsgálását is a legnagyobb gondal végezte el. A szénior számadásában a kollégium lefolyt évi bevételeképen 26185 m. frt 23 m. kr. s pénztári kiadásként 25183 m. frt $2\frac{1}{4}$ m. kr. volt feltüntetve. Elég nagy tételek ahhoz, hogy helyes elkönyvelésük és pontos nyilvántartásuk egy fiatal ember részéről nagy figyelmet és szorgalmat kívánjon meg.

A számvizsgálat kétségtelenül megállapította, hogy a szénior a bevételek rovatába mindazt felvette bevételnek, a mi e czimen felveendő volt, de több tételnél is hiányzott az ellennyugtatóvány, a melyből világosan kiderült volna, hogy vajjon nem nagyobb összeget kellett volna bevételnek feltüntetni, mint a mekkorát e czimen tényleg feltüntetett. Ez ugyan még nem volt valami nagy hiba, mert az így kifogásolt bevételi tételeket utólag is tisztába lehetett hozni, minthogy azok többnyire egyes egyházak útján folytak be és e mellett együttesen is oly kis értéket képviseltek, hogy egyik-másik ilyen tétel hibás volta miatt a volt szénior lelkiismeretessége meggyanúsítható nem lehetett. Nagyobb hiba volt azonban ennél az, hogy több számszerű adatból is az derült ki, hogy a volt szénior gondatlanul kezelte a számadásait. De csak gondatlanul és nem rosszakaratú vagy éppen sikkasztásra törekedő szándékkal, mert számadásában a hibás tételek, úgy a bevételek, mint a kiadások elszámolásánál, hol javára, hol terhére estek. A legkomolyabb természetű hiba pedig az volt, hogy a gabona- és italneműek leltározása után a volt szénior terhére 711 m. frt 4 $\frac{5}{8}$ pénzértékű hiányt kellett e tételeknél megállapítani, úgy hogy ez az összeg a pénzbeli számadásban felmerült hibát 856 m. frt 38 m. krnyi fedezetlenül maradt hiányra emelte fel.¹

Ezekből a körülményekből világosan kitűnik, hogy Miskolczi fiatalos könnyelműséggel és felületességgel kezelte a kollégium pénzét is, vagyont is.

A legnagyobb meglepetést és megütközést a bizottságban, ezek mellett is, a számvételnek az a mozzanata idézte elő, mely alatt a pénztári leltárból egymásután előkerülni kezdettek Bartzaffalvi Szabó Dávid és dr. Tóth Mihály professzorok adóssági kötelezvényei. Meglepetés volt ez a bizottságra azért, mert az akkori gyakorlat és szabályzat szerint kölcsönt az iskolai pénztárból csak az egyházkerület utaltványozása mellett lehetett felvenni, és megütközést keltett a

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11839. sz.

jelenet, mert Bartzaffalvi — a bizottság aktái szerint — csak éppen akkor kezdette Miskoltzival való pénzbeli összeköttetését emlegetni, mikor a bizottság a kassza felnyitására lakatosért küldött s így gondolta, hogy adóssága a kasszában lévő iratokból amúgy is kiderül. A pénztárban talált kötelezvények és Miskoltzi privat feljegyzései szerint Bartzaffalvi 891 r. frt 27 krt, Tóth pedig 1548 r. frtot vett fel kölcsönképen a széniorától.¹

És a vizsgálatnak ezzel a meglepő adatával a bizottság igazolva is látta azt a szörnyűséges gyanút, hogy a volt szénior tényleg e két tanár anyagi önzésének ártatlan áldozata.²

Sárospatak.

Ellend József.

¹ Ugyanott és Imre István 1805-iki széniori tiszti könyve.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11840. sz.

T Á R C Z A.

AZ INQUISITIO ÉS A TÖRTÉNETI KUTATÁS.

Az inquisitio nehezen érthető intézmény, ha arra gondolunk, hogy egy oly egyház kebeléből származott, a mely az evangéliomra hivatkozik. Hogyan juthatott odáig a szeretet és a türelem vallása, hogy elevenen megégesse azon embereket, a kik nem akarták tanait önként elfogadni? Ez a döntő kérdés.

Már az Újszövetségben megtaláljuk azon ijedelem első csiráit, a melyet később az eretnekség fölkelte. Pál apostol oly nyomatékkal vitatkozik az ellen, a melyet mintegy előjátékuul tekinthetünk a középkor kegyetlenségei és gyűlöletéhez. Titushoz intézett levelében (III. r. 10—11 v.) így kiált fel: „A szakadástokozó embert egy vagy két figyelmeztetés után kerüld ki, tudván, hogy az ilyen elvetemült is úgy vétkezik, hogy maga is elítéli magát“. Más helyen a bálványimádót ugyanarra a színvonalra helyezi, mint a fajtalant, a zsugorit, a csábítót és az iszákost és megtiltja, hogy azokkal érintkezzenek és velök együtt étkezzenek. „De — teszi hozzá a Thessalonikabéliekhez írott II. levelében (III. r. 15. v.), — ne tartsátok ellenségeteknek, hanem figyelmeztessétek, mint atyátokfiát.“ János apostol pedig, a ki máskülönbben oly szelid és jólelkü, így szól második levelében (10. v.): „Ha valaki hozzátok megy és ezt a tudományt nem viszi: ne fogadjátok azt házatokba és ne üdvözljétek“. És nem maga Jézus mondotta-e egy hasonlatban, a melyet később szószerinti értelemben vettek (János ev. 15. r. 6. v.): „Ha valaki én bennem nem marad, kivettetik, mint a szőlővessző és elszárad. És egybegyűjtik és tűzbe vetik és megég.“ A századok folyamán az inquisitorok ezekre a helyekre hivatkoznak s azokat, vak fanatismustól üzelve, a magok javára magyarázzák s ezekkel

egyszersmind az Ószövetség világos rendeleteit is összekapcsolják (5. Mózes, 13. r. 6—9. v.; v. ö. ugyanott 17. r. 1—6. v.): „Ha testvéred, a te anyádnak fia, vagy a te fiad, vagy leányod, vagy a kebleden lévő feleség, vagy lelki-testi barátod titkon csalogat, mondván: Nosza menjünk és tiszteljünk idegen isteneket, a kiket nem ismertetek sem te, sem atyáid, ne engedj néki és ne hallgass reá, ne nézz reá szájalommal, ne kiméld és ne rejtegesd őt, hanem megölvén, megöljed őt; a te kezed legyen először rajta az ő megölésére, azután az egész népnek keze“.¹

Azonban az evangéliumi tan igazi értelme oly világos, hogy az első keresztyének minden külső hitkényszert undorral utasítottak el magoktól, annyival inkább, mint hogy a római császárok részéről magok is a legkeményebb üldözéseknek voltak kitéve. A vallásos türelem alapelve kétszeres becsben állott előttük, a mire nézve bizonyoságul Tertullianból, szent Cyprianból, Lactantiusból, poitiersi szent Hilariusból, milanói szent Ambrosiusból, nazianzi szent Gergelyből stb. számos és ékesen beszélő helyre hivatkozhatnánk. De midőn 313-ban Nagy Konstantin Milanóban türelmi parancsolatját kihirdette, a mely a keresztyének üldözésének véget vetett és nekik templomukat és elkobzott javaikat visszaadta, az állam oltalmát élvező keresztyénség a maga részéről gyorsan áttért az üldözésre. Csakhamar ezután, 325-ben, egybegyült a niceai zsinat, a hol halállal fenyegették meg azokat, a kik a főeretnek: Arius iratait olvassák vagy magoknál tartják. Éppen 40 évvel a milanói türelmi parancs után, 353-ban kibocsáttotta Konstantius császár rendeletét az eretnekek ellen. Ezt követték Gratianus, Valentinianus, Theodosius és Justinianus rettenetes törvényei a pogányok, zsidók és eretnekek ellen. Így a ker. egyházban, valamint a ker. államban diadalmaskodott az eretnekség elnyomásáról szóló tan. Csatlakoznak hozzá már az V-ik században Chrysosthomus és Augustinus, habár az evangéliumi érzés ama csekély maradékában, a melyet keletben megőriztek, elvetették is a halálos büntetést. Ettől fogva időnként lehetett ugyan még hallani egy-két hangot, a mely az üldözések ellen tiltakozott, így például toursi szent Márton 385-ben a spanyol főeretnek Priscillian és három tanít-

¹ Egy Madridban 1598-ban nyomtatott értekezésben Paramo Lajos inquisitor az Atya-Istent teszi meg első inquisitornak, mivel Ádámot és Évát elestük után megbüntette s az ismert szöveg: „Pascere oves meas“ (legeltesd a juhaimat) segélyével kijelenti, hogy Jézus az inquisitiót felújította és megerősítette. Tehát, Jehova és Krisztus: főinquisitorok!

ványa Trierben való kivégeztetése alkalmával. De azokra nem hallgattak és I. vagy Nagy Leó pápa már 447-ben hangosan és világosan helyeselte ezt az erőszakos eljárást. Egyébiránt Nyugateurópa alig ismerte az eretnekséget az 1000-dik év előtt. De akkor ez a kérdés a katharensok elterjedése folytán újból napirendre került.

Az evangyéliomi hagyomány visszhangja talán a XI-ik század közepén (1048) Wazo liége-i püspöknek az ő châlonsi tiszttársához intézett levelében csendül fel utóljára: „Az Úr nem akarja a bűnös halálát . . . Elég már a máglyából. Ne öljük meg világi karddal azokat, a kiket a mi Teremtőnk és Megváltónk életben akar tartani, hogy kiszabadulhassanak a gonosz szellem bilincsei közül . . . Azok, a kik ma eretnekek, holnap megtérhetnek s nálunknál is nagyobbak lehetnek a mennyei hazában. A püspökök nem azért az Úr fölkenntjei, hogy halált osztogassanak, hanem hogy életet adjanak.“ Ez volt a türelem hatyúdala Nyugaton. Jámbor Róbert király már 1022-ben meggyújtotta Orléansban a máglyát. A pápaság, a mely mind súlyosabb nyomással nehezedett a világi hatalomra, ezt lassankint teljesen alávetette az egyháznak s kényszerítette reá, hogy az eretnekséget irtsa ki. A XIII-ik században az inquisitio teljesen föl volt szerelve és a pápa az egész Rómának alávetett keresztényenség körében fölötte tartotta oltalmazó kezét.

Midőn így az evangyéliomtól az autodaféhoz jutottak, a nyugati kereszténynek a halálbüntetés jogosultságát, a melylyel az eretnekeket, mint a társadalmi rend legveszélyesebb ellenségeit sújtották, nem vonták többé kétségbe. A XIII-ik század végén, 1274-ben Aquinoi Tamás, a doctor angelicus, az ő *Summa theologiae*-jában — a melynek gondos tanulmányozását XIII. Leó pápa 1879 augusztus 4-én kelt encyklikájában elrendelte — a római egyháznak e pontra vonatkozó tanát a következőleg adja elő: „Az eretnekség oly bűn, a melyért megérdemli az illető, hogy nemcsak az egyházból excommunicatio által, hanem a világból is a halál által kizárassék. Ha az eretnek megmarad tévedése mellett, az egyház ne törődjék azzal, hogy őt megmentse, hanem a többi emberek üdvét tartsa szem előtt azáltal, hogy őt egy excommunicatio-ítélettel kebeléből kizárja; a többit pedig átengedi a világi bírónak, hogy az őt a halál útján száműzze e földről.“

Mint gondolkoztak magok az eretnekek e felől? Irataikból, a melyeket szerzőikhez hasonlóan, az inquisitio rendszeresen megégetett, úgyszólván semmi sem jutott el korunkra. Alig maradt meg a XIII-ik század troubadourjaitól egy-két

heves sirventes az albigeusi kereszties hadjárat véres kegyetlenségei ellen.

1410 július havában, a konstanzi zsinat máglyái által földözött husszita tragédia előestéjén, a prágai érsek nyilvánosan megégette Wiklif iratait. Azonnal fölzendült ellene és papsága ellen egy népdal, a melyből egy kevély versszak korunkra is felmaradt: „A Zbynek érsektől parancsolt autodafé támadás a csehek becsülete ellen.“ Egy másik dal megvető iróniával mondá: „Zbynek, egy püspök, a ki olvasni tanul, elhatározza, hogy a könyveket meg kell égetni; mert ő maga se tudja, mi van azokban“.

A XV-ik század közepéről (1460), az arrasi nagy „Vauderie“ után való napokból mintegy 10 keserű strópha maradt korunkra, a melyeket titkon, papir-tekerceken terjesztettek a városban. Ezekben egy névtelen költő ezen üldözés főokozói ellen támad, a kik közül kiválik az inquisitor.

Egyébiránt az eretnekek elnyomására vonatkozó egész irodalom magok az inquisitorok tollából származik s főként az eretnek tévelygések czáfolataiból s oly kézikönyvekből áll, a melyeknek rendeltetése, hogy a hitbirák előtt rettenetes feladatuk teljesítésénél zsinórmértékül szolgáljanak.¹

De akkor az inquisitio nagy napjai már elmúltak. 1523 július 1-én Brüssel piacznán ünnepélyesen megégettetett két ágostonrendi szerzetest; ezek voltak az első protestánsok, a kik a vesztőhelyre kerültek. Ekkor írta Luther az ő bosszúénekét: „Ein neues Lied wir heben an“, a mely ezekkel a profétai szavakkal végződött:

Die Aschen will nicht lassen ab;
 Sie steubt in allen Landen . . .
 Der Sommer ist hart für der Tür;
 Der Winter ist vergangen.
 Die zaiten Blümlein gehn herfür:
 Der das hat angefangen,
 Der würt es wol vollenden! Amen.

¹ Ez utóbbiak közt kiválnak a toulousi inquisitor Guidonis Bernhard (1331) „Practica Inquisitionis haereticae pravitatis“ című műve és a „Directorium inquisitionum“, a melyet 1375 körül Eymericus Miklós katalóniai inquisitor szerkesztett. Továbbá megemlítendők a „Lucerna inquisitionum haereticae pravitatis“ Como Bernáttól (1510), a „Catalogus haeticorum“ Luxemburg Bernáttól (1522), a két spanyol: Simancas Jakab és Royas János inquisitorok számára írt kézikönyvei s egynehány védelmi irat, minő a Paramo Lajosé „De origine et progressu officii Sanctae Inquisitionis ejusque utilitate et dignitate libri tres“ (Madrid, 1598).

Luthernek ezen „új dala“ egész Európában a felháborodás viharát keltette fel az inquisitio ellen, a mely aztán a német lutheránusok, a francia hugenották, a németalföldi geusök, a genfi kálvinisták, a skót és angol puritánok énekeiben és röpirataiban nyilatkozott meg. Az ár emelkedett s magával ragadta az irodalmat: Erasmus, Rabelais, William Tyndall, Maruix de Sainte-Aldegonde, Fischart, Hans Sachs és még több más prózairó és költő lángoló szavakban ítélte el az inquisitiót és annak képviselőit. Különösen a spanyol inquisitio ellen irányult felháborodásuk. A spanyol protestáns: Reginaldus Gonsalvius Montanus (vagy inkább Rainaldo Gonzales de Montès) nagyterjedelmű és tudományú röpirata, a ki 1558-ban a sevillai szent officium börtöneiből kimenekült, 1567-ben Heidelbergben a következő czim alatt látott napvilágot: „Sanctae Inquisitionis Hispanicae artes aliquot detectae et palam traductae“. Ebben a szerző a spanyol inquisitio-törvényszék egész eljárását megbélyegzi. Ezt a könyvet nem egészen két év alatt lefordították francia, német, angol és holland nyelvre s az egész Európában ismeretes lett. A szidalmazás korszaka a XVII-ik században folytatódott a protestánsok részéről. Ezzel szemben a r. katolikusoknál megkétszereződött a most óvatosan agyafúrt, majd brutális dicsérő iratok száma; az olasz Paolo Sarpi, a Bossuet művei a montaubauai püspökkel való vitájában, a szicíliai Antonino Diana-nak, a szent officium tanácsosának, a spanyol Pena Ferencznek s Carena Cesarnak stb. művei egymás után jelentek meg.

Végre 1692-ben megjelent Amsterdamban egy könyv, a mely az inquisitio története tudományos tanulmányozásának előfutójául tekinthető, egy több, mint 800 lapnyi foliomű a következő czim alatt: „Philippi a Limborch Historia Inquisitionis . . . , cui subjungitur Liber Sententiarum Inquisitionis Tholosanae, ab anno Christi 1307 ad annum 1323“. A szerző, prot. lelkész a remonstránsok dissidens szektájából, könyvét az anglikán egyház primásának, a canterburyi érseknek ajánlja. Kijelenti, hogy csak a pápák bulláira s magoknak az inquisitoroknak irataira és okmányaira támaszkodik. S szavát meg is tartja. Legelőször egy ma is becses vázlatot nyújt az inquisitio történetéről, a melyben annak eredetét és a különböző kath. országokban, különösen Dél-Franciaországban, Spanyolországban és a spanyol gyarmatokban való meghonosulását lépésről-lépésre követi. Azután e rettenetes törvényszék személyzetéről, a joghatósága alá rendelt büntettekről, magáról az eljárásról és a halálos büntetésekről beszél. Amde ezen, a

maga korához képest igazán tudós mű legbecsesebb részét a toulousei inquisitionnak 1307-től 1323-ig terjedő Liber Sententiarumja képezi, egy megbecsülhetetlen értékű, még kiadatlan okmány, a melynek eredetije minden valószínűség szerint elveszett s a melynek eredete felől egy szót se szól a szerző; pusztán arra a megjegyzésre szorítkozik, hogy annak tulajdonosa szives volt azt neki négy évre átengedni, hogy azt leírhasssa és gondosan tanulmányozhassa.¹

Limborch pontos leírását nyújtja a kéziratnak, a bekötésnek, a jegyzők aláírásának stb. Szövegében följegyezte az eredeti foliolapjainak lapszámait s annak helyesírását lelkiismeretesen megtartotta, így állítja ő maga. Szeretné, mint mondja, ha ez a fontos kincs valamely nyilvános könyvtár birtokába jutna, mivel az örökre el fog veszni, ha mostani tulajdonosáról oly utódokra száll át, a kik nem képesek azt annyira megbecsülni, mint ő. Ez, sajnos, valószínűleg be is következett, mert a kézirat mai napig nem került újra napvilágra. Érthető, hogy Limborch e kincset a szorítkező, kissé szertelen szavakkal tárja az olvasó elé: „Ecce tibi librum qualem typis editum hactenus non vidit christianus orbis“. (Íme egy könyv a melyhez hasonlót nyomtatásban még nem látott a keresztyén világ.) Tényleg ez a Liber Sententiarum a kiindulási pontja és az alapja minden, a dél-franciaországi inquisitionra vonatkozó, igazán tudományos kutatásnak, a hol az oly búján tenyészett.

A kép, a melyet Limborch az inquisitio történetéről és eljárásáról első ízben rajzolt, a XVIII-ik század legtöbb írójánál, a kik ezzel a tárggyal foglalkoztak, egyre megújul, így például az angol J. Baker-nél (1736), a ki arra szorítkozott, hogy elijesztő példákat és anekdotákat fűzzön hozzá. Művét csakhamar, 1741-ben, lefordították Kopenhágában németre. De csaknem ugyanabban az időben, mint a Limborch műve, csak egy évvel később, jelent meg 1693-ban Kölnben és Párisban egy „Histoire de l'Inquisition et de son origine“ című mű. Ezt egy francia kath. pap, Marsollier Jakab apát, uzési kanonok írta, a ki a Deuteronomium, az apostolok és a kath. egyház tana alapján követelte ugyan a püspökök és a fejedelmek

¹ Egy más holland író, Marcus Zuerius von Boxborn már 1649-ben kiadott Leidában „Nederlantsche Historie“ cím alatt egy könyvet a németalföldi vallásos üldözésekről az 1000-dik évtől fogva V. Károlyig, a mely a krónikákra és egykorú okmányokra támaszkodik. Még teljesebb előadásra találunk G. Brandt lelkész művében „Historie der Reformatie“ (I. k. Amsterdam, 1671, második javított és bővített kiadás 1677).

számára azt a jogot, hogy az eretnekséget elnyomhassák; de egyúttal a római kúria visszaéléseit is kipellengérezte és az inquisitiót, mint gyűlöletes és hatástalan intézményt, elítélte. Műve kevésbé az inquisitio története, mint egy kánonjogi értekezés, vagy inkább mindenekelőtt egy gallikán pamphlet.

Ez a könyv, a mely szívesen időzik a szent officium kegyetlenkedéseinél és borzalmas, Limborchból kölcsönzött vignettákkal van illusztrálva, a kornak különös jelét képezi. A nélkül, hogy a római egyház jogait az eretnekség kérdésében feladná, Marsollier apát határozottan elveti az inquisitiót. Művét különösképpen 1769-ben újra kinyomatta és kibővítette egy másik pap, Goujet apát, a ki azzal egy „Discours sur quelques auteurs qui ont traité du tribunal de l'Inquisition” című értekezést köt össze, a melyben sorban végigfutja Eymericus, Pena, Paramo, Sarpi és mások műveit. Limborch könyvét behatólag vizsgálja s fölismeri annak kiváló értékét; kritikája természetesen r. katolikus szellemű, habár egészben véve meglehetősen független. Limborch befolyása hasonlóképpen félreismerhetetlen a következő könyvben: „L'histoire de Languedoc”, a benedekrendi Dom Vaissette és Dom Devic szerzetesek jelentékeny művében. De még jóval erősebben hatott Voltaire-re és az encyklopédistákra a vallásos türelem érdekében vívott csodálatos hadjáratukban. De a XVIII-ik században mégis csak túlnyomó az üres deklamálás, mihelyt a történelem mezejére bocsátkoznak!

Csakis a XIX-ik században találkozunk újra a Limborchéhoz hasonló jelentőségű művel: ez Don Juan Antonio Llorente ismert „Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne” című műve, a mely először francia fordításban jelent meg 1817-ben Párisban s kevésbé azután, 1822-ben az eredeti nyelven is. Llorente, a toledo-i primási székesegyház kanonokja, a szent officium titkára volt Madridban és áttanulmányozta annak levéltárait. Ugyanabban az időben, a melyben a cadixi forradalmi cortez, 1812 február 22-én az inquisitio eltörlését¹ elhatározta, a mely addig Spanyolországban még mindig fennállott,² adott ki Llorente Madridban (1812—13) két kötet ok-

¹ Puigblanch heves röpirata „La Inquisicion sin mascara”, a mely 1811-ben Cadixban jelent meg, nem kevésbé hozzájárult az ezen városban összegyűlt cortez szavazatához. A mű abban a tisztességben részesült, hogy angolra is lefordították. Szerzője Llorente előfutója.

² Mindjárt I. Napoleon bukása után VII. Ferdinánd király az inquisitiót újra a legnagyobb gyorsasággal visszaállította (a kir. rendelet 1814 júl. 21-én kelt Madridban). 1820-ban újból eltörlöttetve, de 1824-ben ismét bevezetve, az inquisitio csakis 1834-ben szűnt meg véglegesen Spanyol-

mányt, a melyek fontos leleplezéseket tartalmaztak, első ízben. Ez azonban csak a bevezetés volt történeti művéhez, a melyben a szent officium titkos levéltárainak addig kizsákmányolatlan kincseit értékesítette.

Miután az első fejezetekben a pápai inquisitio eredetének és első kifejlődésének meglehetősen zavaros történetét nyújtja Nyugaton a XV-ik század végéig, áttér a szerző tulajdonképeni feladatára, a mely a spanyolországi szent officiumot Ferdinánd és Izabella alatt való szervezésétől fogva Cadixban való megszüntetéséig foglalja magába. A gazdag kézirati gyűjteményekből, a melyeket szokatlanul kedvező körülmények számára megközelíthetőkké tettek, teli marokkal merítve, Llorente abban a helyzetben, hogy habár kissé vázlatos, de többnyire biztos okmányokra támaszkodó művet adjon az olvasók kezébe. E könyv erős megtámadtatásokban részesült, de komolyan senki nem czáfolta meg.¹ Német, holland s angol nyelvre lefordítva, hatalmas benyomást idézett elő, a mely még ma sem szűnt meg. Joseph de Maistre híres vitaírata: „Levelek egy orosz nemeshez a spanyol inquisitioról“ (Paris, 1822), daczára éles és fölényes hangjának és ama tudós sületlenségeknél, a melyeket produkál, hogy a máglyákat a hit mezején megvédelmezhesse, nem volt képes Llorente művének hatását gyöngíteni vagy megszüntetni. A legjelentősebb felelet, a melyet a kath. tudomány arra adott, Hefele K. J. becses műve: „Ximenes bibornok és Spanyolország egyházi állapota a XV-ik században“ (1844). Továbbá megemlítendő Rodrigo F. J. G. „Historia verdadera de la Inquisicion“ (III. köt. Madrid, 1876—77) című kevésbbé ismert, de gazdag forrásanyagot feldolgozó könyve.

E közben Hahn K. U. („Geschichte der Ketzerei“, III. köt. Stuttgart 1845—50) a középkori inquisitio eredetének és fejlődésének általános történetét a Nyugat különböző országaiban röviden, de szigorúan tudományos módszer szerint előadta, hasonlóképpen a „Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois“ egynéhány fejezetében (1849) Schmidt K. a strassburgi theol. fakultás egyik tanára, a ki Lea igazi előfutójává lett. De kitünő műve a legtöbb felszínes író előtt, a kik a XIX-ik században e tárggyal foglalkoztak, ismeret-

országban. Egyébirant egész az 1868-iki forradalomig, a mely Izabella királynőt elűzte, nem hiányoztak az ismételt kísérletek, hogy azt visszaállítsák.

¹ V. ö. Schäfer E., Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im XVI. Jahrhundert (1902) I. 24 ff.

len maradt. Ez mondható péld. William Harris Rule wesleyanus lelkész („History of the Inquisition from its establishment in twelfth century to its extinction in the nineteenth“, 2 köt., London és New-York, 1874) és Hoffmann Fridolin német hirlapíró („Geschichte der Inquisition“, 2 köt., Bonn, 1878) művéről.¹

E közben egyre jobban közeledett a pillanat, a melyben az inquisitio történetét véglegesen, tudományos módon kezdték előadni. A különböző európai országokban eltökélten összeálltak a tudósok, hogy előítélet nélkül tanulmányozzák az inquisitiónak a levéltárakban még eltemetett aktáit, valamint a pápák bulláit és az egykori krónikások jelentéseit. Így 1869-ben Moll W. Amsterdamban csaknem új képet tudott a hollandi eretnekség középkori elnyomásáról festeni.² Tíz évvel később Duverger A. új anyagot szolgáltatott a középkori inquisitio történetéhez az egykori Németalföld többi részében.³ Gachard, a híres belga levéltárnok, már 1848-ban letette az alapot a XVI-dik századbeli németalföldi inquisitio új tanulmányozásához, midőn átvizsgálta azokat a kincseket, a melyek a brüsseli kir. levéltárban őrzött kiadatlan okmányok lajstromában foglaltattak.⁴ E tárgyról Henne S. egy kitűnő értekezést irt az ő nagy „Histoire du régne de Charles-Quint en Belgique“⁵ című művében, G. de Hoop-Scheffer pedig behatóan ismertette (Amsterdam, 1873) a németalföldi inquisitiónak a reformatio megindulásakor V. Károlytól elrendelt szörnyű újjászervezését.⁶

1877-ben Poulet Ödön Löwenben kath. szempontból vizsgálta meg újra ezt a kérdést.⁷ Ezzel szemben Lenoir D.,

¹ Lásd Haupt H. Zeitschrift für Kirchengeschichte, XIII. köt. 467. l. 137. sz.

² „Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming“ 6. köt. Utrecht 1864—1871. című mű II. köt. XVI. fejezetében.

³ L'Inquisition en Belgique. Quelques notes. (Bulletins de l'Académie royale de Belgique, 2. série, t. 47, p. 863—97; 1879.) — V. ö. népszerű iratát is: L'Inquisition en Belgique (Verviers, 1879; 2. éd. 1888) és jelentős értekezését: La Vauderie dans les États de Philippe le Bon (Arras, 1885).

⁴ Előszó a „Correspondance de Philippe II. sur les affaires des Pays-Bas“ I. kötetéhez, p. CV—CXLIII.

⁵ 10 kötet, Brüssel, 1858—1860.

⁶ Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstan tot 1531, 2. kötet, Amsterdam, 1873 (németre ford. Gerlach 1886-ban); II. és III. fej. (450. l.).

⁷ De la répression de la hérésie au XVI. siècle (Revue générale de Bruxelles, t. XXVI. p. 145—179 et 897—940). Csak megemlítjük Claes-seus kanonok egészen felszínes művét: L'Inquisition et le régime pour la répression de l'hérésie dans les Pays-Bas du Passé (Turnhout, 1886).

Rahlenbeck és Lonchay H. Brüsszelben teljesebbé tették a képet a tulajdonképpeni Németalföldtől független liége-i érsek-ség inquisitiójának tanulmányozása által.¹

Franciaországban hasonló módszeres gonddal feküdtek neki az inquisitio tanulmányozásának. Lamothe-Longon már 1829-ben feldolgozta az ő (most ritkábbá vált) „Histoire de l'Inquisition en France“ című művében a toulousei és carcassonnei inquisitói levéltárak okmányait, a melyek azóta szétszórdtak és többé fel nem találhatóak. Könyve azonban semmi visszhangot nem keltett.² Donais K. 1879-ben adott ki egy könyvet az albigeusokról: „Les Albigeois, leurs orgines el l'action de l'Eglise an XIIe siècle“, 1886-ban pedig a híres inquisitor: Guidonis Bernát „Practica Inquisitionis“-át adta ki. Ugyanakkor Molinier K. Toulouseban írta le és bírálta meg „L'Inquisition dans le Midi de la France an XIIIe et an XIVe siècle“ (Paris, 1881) című értekezésében a csaknem ismeretlen forrásokat, amennyire azok eredetiben vagy másolatokban a párisi Bibliothek Nationale-ban, carcassonnei, toulousei és clermonti könyvtárakban és a Haute-Garonne levéltáraiban számunkra felmaradtak. E kiadatlan okmányok egy részének felhasználásával lefestette előttünk a carcassonnei törvényszék (1250—1258) inquisitio-biráit, valamint azok nyomozó és büntető eljárását. Ugyanaz a szerző továbbfolytatta kutatásait a kiadatlan forrásokról „Études sur quelques manuscrits des bibliothèques d'Italie; concernant l'Inquisition et les croyances hérétiques du XIIe an XVIIe siècle“ (Paris, 1887) című művében. Egy fiatal, korán érett tudós, Julien Havet merészen egy összképet rajzolt előttünk „L'Hérésie et le bras séculier, an moyen-âge jusqu'an XIIIe siècle“ (Bibliothèque de l'École des Chartes 1880) című, figyelemreméltó értekezésében, melyben bátran nekivágott a még feldolgozatlan mezőnek és mint minden nehézséget, ezt a feladatot is becsülettel oldotta meg.

Németországban, a hol a történelemnek annyi más mezejét minden irányban alaposan átkutatták, az inquisitio története iránt nem tanusították ugyanazt a buzgóságot. Bár az eretnek szektáknak és tanaiknak tanulmánya ott a XIX-ik században

¹ D. Lenoir, Histoire de la Réformation dans l'ancien pays de Liège (Bruxelles, 1861); Ch. Rahlenbeck, L'Eglise de Liège et la révolution (Bruxelles, 1862); H. Lonchay, Les édits des princes-évêques de Liège en matière d'hérésie (I. P. Frédéricq, Travaux du cours pratique de l'Université de Liège, t. I. Gent, 1883).

² Jos. Hansen, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns (Bonn, 1901) p. 449.

kiváló munkálatokat hozott napvilágra, oly munkálatokat, a melyeknek talán alig van párjok; de az inquisitio tevékenységét mint ilyent eddigelé még nem tették valóban rendszeres kutatás tárgyává.¹ A waldensek felől jó dolgozatokat irt Dieckhoff A. W., Herzog J. J., Müller K., Preger W., Haupt H. stb. Wikliffre vonatkozólag itt vannak Lechler G. V. és Buddensieg R. mintaserü könyvei, a templomosokra vonatkozólag Schottmüller K., Prutz H. és Gmelin J. művei. Huss és a cseh szekták felől Lechler G. V., Gottschick J., Loserth J., Höfler K., Bezold F. és Preger W. és Palacky F., Gindely Antal, Goll Jaroslav stb. mély alaposággal irt dolgozatait kell idéznünk. Ámde az inquisitio tulajdonképpeni történetére nézve alig találunk többet annál, a mit magok a németek is előmunkálatoknak neveznek: egynéhány értekezést, folyóirat-cikkelyt, egyetemi beszédet s egynéhány először, de minden terv és rendszer nélkül kiadott okiratot. Így három dolgozatot idézhetünk Németország első inquisitora, Marburgi Konrádra vonatkozólag.²

Döllinger Ignác hosszú éveken át gyűjtött mindenfajta kiadatlan iratokat az eretnek szektákra vonatkozólag és halála után Reusch F. H. kiadta azokat (Bonn) két tartalmas kötetben,³ a melyek a német inquisitio jövődő történetirójának nagy hasznára lesznek. Hosszú életének utolsó éveiben Wattenbach W. is (Berlinben) adott ki és kommentált oly okiratokat, a melyek a németországi eretnekség elnyomására vonatkoznak.⁴ Végül Ficker Gyula ugyanakkor, mint J. Havet, egy

¹ Egy névtelen, nyilván egy szakkutató, ezt még igen kevés idővel ezelőtt elismerte („Deutsche Stimmen“, 1900 jan. 1.): „A mi előző levelünk konstataulta azt a feltűnő tény, hogy Németországban, daczára Döllinger már 1868-ban elhangzott intelmének, az inquisitio története most is, mint eddig, csaknem műveletlen mező“. A cikk írója utal aztán arra a tudományos tevékenységre, a mely ezen a téren Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, sőt még Olaszországban is uralkodik.

² Mindhárom czíme ugyanaz: Konrad von Marburg. Szerzőik: Hausrath (1861), Henke (1861) és Kaltner B. (1882).

³ Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, 1890. Ugyancsak Reuschtól 1890-ben kiadott „Kisebb irataiban“ Döllingernek két névtelenül megjelent tanulmánya is olvasható 1867 és 1868-ból, a melyekben nagy szabadelvűséggel és nagy tanultsággal értekezett a pápai és a spanyol inquisitio eredetéről és fejlődéséről (286—356 és 357—405. l.).

⁴ Über die Inquisition gegen die Waldenser in Pommern und der Mark Brandenburg (Berlin, 1886). Über die Sekte der Brüder vom freien Geiste (u. o. 1887). Über das Handbuch eines Inquisitors in der Kirchenbibliothek Sanct Nicolai in Greifswald (u. o. 1888). — Mattheus Grabow (1895).

tudós értekezést írt a Nyugaton az eretnekekre szabott halálos büntetésekről.¹

Spanyolországban kizárólag a rettenetes állami inquisitiót tették tanulmány tárgyává. Rodrigo fent idézett művén kívül Menendez y Pelago „Historia de los Heterodoxos Espanoles“ (Madrid, 1877—1880) című 3 kötetes és Melgores Marin „Procedimientos de la Inquisicion“ (Madrid, 1886) című 2 kötetes művéről kell megemlékeznünk.

Olaszországban, miként Németországban, inkább az eretnekségek, mint az inquisitio történetét tanulmányozták. Emilio Comba és Felice Tocco Firenzében a középkori olaszországi waldensek és katharusok történetére vonatkozó alapos búvárlataik által tették nevüket ismeretessé. Savonarola és Machiavelli korának állapotait és nézeteit Pasquale Villari idézte kitűnően szellemi szemünk elé. Azonban igazságtalanok volnánk, ha nem emlékeznénk meg Filippo de' Boni „L'Inquisizione e i Calabro-Valdesi“ (Milano, 1864) című könyvéről, a melyhez csatlakozik Lombard műve: „Jean-Louis Paschale et les marbyos de Calabre“ (Genf, 1881). Mindketten a XVI-ik század kiadatlan forrásaiból meritenek.

Angolországban, a mely a tulajdonképeni inquisitiót nem ismerte, hiányzanak az okmányok, a melyeket napvilágra hozni és tanulmányozni lehetne. Az eretnekségek és a vallásos tévelygések ugyan ott is fölkellették a tudósok érdeklődését, de az inquisitio semmi figyelemben nem részesült.

Egyszóval, csakis 1890 körül lépett Európa főbb országaiban, a hol tudós kutatók munkálkodnak, az inquisitio történetírása új stádiumba.² Annak vak gyalázóira vagy védelmezőire lassankint, többé vagy kevésbé vagy buzgalommal, lelkiismeretes és alapos készültségű szakkutatók következtek. Egyébiránt érezték, hogy mennyi tennivaló van még hátra, mielőtt

¹ Die gesetzliche Einführung der Todesstrafe für Ketzerei (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, I. S. 279 ff. Innsbruck, 1880).

² 1892-ben Finke H. ezeket írta a „Römische Quartalschrift“ cz. folyóiratba: „Egy évtized óta az egyháztörténeti kutatás előszeretettel fordult a pápai inquisitio története felé fennállásának első századaiban s ezzel egy régi mulasztás bűnét ismét jóvátette. Hiszen feltűnő jelenség volt, hogy tudós czikkeket és testes könyveket írtak egy intézmény későbbi fejlődési stádiumairól, a nélkül, hogy annak első alapjait pontosan ismernék; még feltűnőbb volt azonban az, hogy ezt az eljárást hosszú időn át helyesnek tekintették s az ellen senki fel nem szólalt. Így történhetett, hogy még a 70-es években is inquisitioi regényeket, minő a Hoffmann Fridolin inquisitio-története, még komoly folyóiratokban is mint tudományos dolgozatokat tárgyaltak. Ez immár másképen lett!“

összefoglaló eredményekhez juthatnának, a melyek a tudomány követelményeinek megfeleljenek. A vázlatos és elszietett általánosításokra vonatkozólag a történetíróknál üdvös bizalmatlanság uralkodott, a melyet a sok részrehajló és üres munka gyöngesége nagyon is igazolt. Midőn Molinier K. 1881-ben a délfranciaországi inquisitio ismert és ismeretlen forrásairól szóló kritikai könyvét a nyilvánosság elé bocsátotta, kifejtette: „A történetírónak ellenére vannak ma az efféle állítások és semmi téren nincs annyi jogos okunk a bizalmatlanságra, mint itt. Szerintünk a legjobb lenne kevésbé részrehajló módszert követni és legelőször egy csomó, a különböző inquisitio-törvényszékekre vonatkozó monographiával kezdeni. Ez a második czélja lenne a dolgozatok sorozatának, a melyet, mint első czélnek, meg kellene előznie a források tanulmányozásának az általunk kifejtett és megkísérlett módon. Akkor talán, de csakis akkor, ha a talajt ily módon megtisztítottuk, lehetne a végleges műhöz hozzáfogni, a melynek nehézségeit éppen az imént vázoltuk“. E nagy egészre vonatkozólag, a mely az inquisitio története címet viselhetné, habozás nélkül azt tartá Molinier, hogy „az ábrándos vállalkozás“.¹

Mialatt Molinier e sorokat írta, a melyekkel olvasói Európában teljesen egyetértettek, az Atlanti-óceán másik oldalán egy bátor és kitartó aggastyán évek óta egy páratlan könyvtárt és az inquisitio történetének egész mezejére vonatkozó kiadatlan okmányokból rengeteg mennyiséget gyűjtött össze. Külkül, hogy ezen nyomasztó feladattól visszaradna, minden hozzáférhető nyomtatványt felhasznált és hiteles okmányoknak egész hegytömegét átkutatta, a melyeket a Nyugat főleveltáraival való levelezés útján szerzett meg. 1887 augusztus havában fejezte be bámulatos művének három hatalmas kötetét Philadelphiában, s műve 1888-ban New-Yorkban a következő cím alatt jelent meg: Henry Charles Lea: „A History of the Inquisition of the Middle Ages.“ A szerző 63 éves volt s a napnak csak néhány óráját fordíthatta kedvenc tanulmányaira. Többi idejét üzleti ügyei foglalták le: 1880-ig egy nagy könyvkereskedés vezetője volt.²

Midőn a transatlanti gőzhajó ezt a művet Európába hozta és a három vaskos kötet a történetbúvárok dolgozó-asztalán megjelent, eleinte mindenütt természetszerűleg a kételkedés és bizalmatlanság érzetét keltette föl, különösen Németország-

¹ L'Inquisition dans le Midi de la France, p. XII.

² A Lea-féle könyvkereskedés 1784-ben alapított Philadelphióban. Egyikévé lett az Egyesült-Államok egyik legkiválóbb kiadó-házainak.

ban, a hol a tárgy még kevésbé volt ismeretes s a hol éppen akkoriban gúnyolták ki Hoffmann Fridolin groteszk könyvét. De az amerikai történetíró köteteit csakhamar olvasgatni kezdték s azokat egy csapással igazi értékük szerint méltányolták. Tudom, hogy Molinier egyike volt az elsőknek, a kik e mestermű iránt csodálatukat fejezték ki. Megtérése valamennyi szakbeli kutató megtérését jelentette, a kik kezdetben aggodalmasan csóválták fejüket.

Nem sokkal ezelőtt egy, az inquisitio történetének mezején nyilván kiválóan jártas német kritikus, Lea többi munkáinak igen kedvező méltatása után, a Középkori Inquisitio Története című művéről a következőleg ítélte: Ez az ő egész tevékenységének központja. Minél tovább tanulmányozzuk e páratlan férfiú műveit, annál inkább gyarapszik csodálkozásunk, munkájának szigorú tudományos módszere iránt. Reusch, a ki szokatlan éleseszsége által mindeneknek, úgy barátainak, mint ellenségeinek becsülését megszerezte, úgy jellemzi Lea művét, mint „az inquisitio eddigelé legterjedelmesebb, legmélyebb és legalaposabb történetét.“ A mű számos új eredményének beható tanulmányozása arra indítja J. Gmelint, hogy „Lea következtetéseit (a templomosok történetére vonatkozólag) teljesen elfogadja.“¹ Ez az elismerő ítélet egyezik az összes országok speciális kutatóinak ítéletével.

Egyébiránt Lea nagy műve az európai történetírók tevékenységére nagy mértékben serkentőleg hatott. 1888 óta a könyvek és értekezések száma egyre szaporodott. Talán ezek lehetővé fogják tenni majd egyszer a szerzőnek, hogy egy még teljesebb és még csodálatraméltóbb második kiadással ajándékozzon meg bennünket. Mindnyájan idézik Lea-t, mindnyájan kihasználták őt kisebb vagy nagyobb mértékben és senki sem tudott nyomós kifogást felhozni ellene. Bátrak leszünk felsorolni a jelentősebb későbbi műveket, a nélkül, hogy igényt tartanánk a felsorolás teljességére s a nélkül, hogy elfelejtkeznénk ama kitűnő tanulmányok gyűjteményéről, a melyeket maga Lea a spanyol inquisitio egyes speciális pontjaira vonatkozólag közrebocsátott.²

Itt legelső sorban két kitűnő könyvről kell különösen

¹ Deutsche Stimmen, No. 19; 1900 jan. 1-ről.

² Chapters from the religions history Spain connected with the Inquisition, Philadelphia, 1890. — Die Inquisition von Toledo (Zeitschrift für Kirchengeschichte. XIV. (1894), 193). — The Moriscos of Spain, their conversion and expulsion, Philadelphia, 1901. — History of the Inquisition of Spain, négy kötet, a melyből az I. kötet most van megjelenőben.

megemlékeznünk: Camillo Henner (Prága) alapos jogi tanulmányáról az inquisitio-törvényszékek szervezetére és illetékeségére¹ vonatkozólag és Tanon L. (Paris) szép összefoglaló rajzáról: „L'Histoire des Tribunaux de l'Inquisition en France“.² Ehhez járul Hinschius Pál (Berlin) nagy klasszikus művének ötödik és hatodik kötete: „Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten“, Berlin, 1895 és 1897, a ki, a mi az inquisitiot illeti, elfogadja Lea nézeteit és eredményeit; Müller K. Egyháztörténete (I. köt.)³ és Hauck A. „Kirchengeschichte Deutschlands“ IV.,⁴ Schäfer E. „Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im XVI. Jahrhundert“,⁵ továbbá Haupt Hermann (Giessen),⁶ Finke H. (Freiburg i. B.)⁷ és Guenegund Károly⁸ eredményekben gazdag értekezései. Franciaországban Donais K. adott ki „Documents pour servir à l'histoire de l'Inquisition dans le Languedoc“,⁹ Belgiumban kiemelendők Cauchie A-tól (Löwen) vezetett történeti seminarium¹⁰ és a genti egyetem gyakorlati történeti kurzusának¹¹ kiadványai. Ezekhez a kutatásokhoz

¹ Beiträge zur Organisation und Kompetenz der päpstlichen Ketzergerichte. Leipzig. 1890.

² Paris, 1893.

³ Freiburg i. B., 1892.

⁴ Leipzig, 1903. — V. ö. Flade P., Das römische Inquisitionsverfahren in Deutschland, Leipzig, 1902.

⁵ Gütersloh, 1902. — V. ö. M. F. van Lennep, De Hervorming in Spanje in de Zestiende eeuw. Haarlem, 1901.

⁶ Geschichte der religiösen Sekten in Franken (1882); Waldensertum und Inquisition im südöstl. Deutschland (Deutsche Zeitschrift für Geschichte, 1889—90); Deutschböhmisches Waldenser um 1340 (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1894) stb.

⁷ Studien zur Inquisitionsgeschichte (Römische Quartalschrift, 1892).

⁸ Les origines de l'Inquisition (Thèse de Genève, 1892).

⁹ I. és II., Paris, 1900. — V. ö. Ch. V. Langlois, L'Inquisition d'après des travaux récents (Paris, 1902).

¹⁰ Cauchie A., Nicole Serrurier, hérétique du XV. siècle (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, 1893); H. van Houtte, Lettres de Martin V. concernant l'hérésie hussite dans les Pays-Bas (Analectes, 1896); Abbé P. Demeuldre, Frère Jean Angeli (1482—1483). (Bulletins de la Commission royale d'histoire, 1898).

¹¹ Fredericq P. és tanítványai, Corpus documentorum Inquisitionis Neerlandicae (1205—1528). I. 1889; II. 1896; III. 1905; IV. 1900; V. 1903. — Frederichs J., Robert le Bougre, premier inquisiteur général en France, 1892. — Frederichs J., De secte de Loisten of Antwerpsche Libertynen (1525—1540), 1891. — Fredericq P., Geschiedenis de Inquisitie in de Nederlanden, I. 1892; II. 1896. — Fredericq P., Les documents de Glasgow concernant Lambert le Bégue. (Avec note complémentaire) 1895. Mulder J. J., De nitvoering de geloofsplakaten te Antwerpen (1550—1556). 1897. — Frederichs J., De Inquisitie in het hertogdon Luxemburg vóór en tijdens de 16. de eeuw. 1897.

csatlakoznak Riezler Zsigmond (München)¹ és Hansen József (Köln)² szép dolgozatai a boszorkánypörökről, a melyek a középkorban az eretnekinquisito egyik fejezetét alkotják. Ezenkívül Hansen J. évek óta készítget elő egy gyűjteményt a német inquisitóra vonatkozó okmányokból a Corpus Inquisitionis Neerlandicae mintájára, valamint a németországi inquisitio történetét. Nagy feltűnést keltett Németországban és a külföldön Gróf Hoensbroech könyve: „Das Papstum in seiner sozialkulturellen Wirksamkeit“ (I. Inquisition, Aberglaube u. s. w.).³ Olaszországban két derék, levéltári kutatásokon alapuló könyv jelent meg: „Origini e vicende dell' Inquisizione in Napoli“ Amabile Lajostól (2 kötet, 1892) és Comba E. francziául írt műve Firenzében: „Histoire des Vaudois“.⁴ Végül Portugáliára nézve kell egy fontos művet följegyezniük, ez: „Da origem da Inquisição au Portugal“. Délamerika egykori spanyol gyarmataiban Don J. T. Medina tanulmányozta tudományos módon az inquisitio történetét Chileben és La Platában.⁵ Kicsiny, de becses az amerikai Haskins Ch. H. értekezése is az inquisitio kezdeteiről északi Franciaországban.⁶

Az inquisitio historiographiája tehát a középkorban először a dicséret korszakán haladt keresztül, a melynek egyetlen képviselői az inquisitorok és hitsorsosaik. A reformatióval megkezdődik a pro és contra szóló heves vitairatok korszaka. A Limborch „Historia Inquisitionis“-a (1692) a szó szerinti szövegben közölt toulousei ítéletek gyűjteményével együtt és Llorente „Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne“ (1817) című műve lassan egy új korszakot vezetnek be, az okiratok tudományos tanulmányozásának korát, a mely 1880-tól fogva általánosan uralkodóvá válik s végre lehetővé teszi, hogy

¹ Riezler S., Geschichte der Hexenprozesse in Bayern (Stuttgart, 1896).

² Hausan J., Der „Malleus maleficarum“ (Westdeutsche Zeitschrift, 1898); — Inquisition und Hexenverfolgung im Mittelalter (Historische Zeitschrift, 1898); — Zaubervahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung (München, 1900); — Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenhwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter (Bonn, 1901).

³ Leipzig, 1900; 4-ik kiadás 1901.

⁴ I. Paris, 1901.

⁵ Historia del Tribunal del santo officio de la Inquisicion de Cortagena de las Indias (Santiago, 1899). — Il tribunal del santo officio de la Inquisicion en las provincias del Plata (Santiago 1900).

⁶ Robert le Bougre and the Beginnings of the Inquisition in Northern France (American Historical Review, 1902).

részrehajlatlan és megczáfolhatatlan bizonyítékokkal felruházott könyveket irjanak, a melyek közt Lea könyve alig fölülmulható és nehezen utólérhető mintakép marad.

De vajjon azt képzelhetjük-e már most, hogy a gyalázkodások és magasztalások kora végleg elmúlt? Sajnos, nem. Előttem van e pillanatban egy munka, a melyet sok igazhitű olvasó mintaszerűnek tekint: Devivier W. jezsuita „Cours d'apologétique chrétienne“ czimű műve. Már XV. kiadásban jelent meg (Paris, Lille, Tournai, 1899.), 6 bibornok és 32 érsek és püspök approbálta s több nyelvre lefordították. A szerző körülbelül ugyanazon érvekkel hirdeti az inquisitio dicséretét, mint 1822-ben Joseph de Maistre, a kitől sok idézetet vesz át művébe. Hetyke naivitással állítja össze a legképtelenebb bizonyítékokat: M. Bourgoing, nagykövet Spanyolországban, nem habozik „Tableau de l'Espagne moderne“ czimű művében azt mondani: „Hogy az igazság iránti tiszteltemet kimutassam, megvallom, hogy az inquisitiot manapság az igazságosság és méltányosság mintaképe gyanánt idézhetjük“ — és diadalmaskodva következteti: „Mivel ők át voltak hatva amaz igazságoktól, azért hitték Nagy Theodosius, Justinianus, Nagy Károly, Nagy Ottó, XI. Lajos, szóval az összes fejedelmek és polgárosult népek, hogy nem sértik meg a lelkiismeret szabadságát, ha az eretnekséget és a hitelhagyást megbüntetik.“ Tehát még mindig ilyen az a tan, a melyet millió meg millió katolikuskak, minden európai nyelven, mint történeti és dogmatikai igazságot hirdetnek.

Ez alatt pedig a tudomány tovább halad a maga útján — lassan, de biztosan.

Gent, 1905 június hó.

*Fredericq Pál.*¹

¹ E tanulmányt szerzője, a németalföldi inquisitio-történet érdemes kutatója Lea nagy művének („History of the Inquisition of the Middle Ages“) francia fordítása elé írta s azt a nevezett mű I. kötetének 1905-ben megjelent német fordítása elé is átengedte. A mű német czime a következő: Geschichte der Inquisition im Mittelalter von Henry Charles Lea. Autorisierte Übersetzung von Heinz Wieck und Max Rachel, revidiert und herausgegeben von Joseph Hansen. I. Band. Ursprung und Organisation der Inquisition. (XXXVIII + 647 lap). Bonn, 1905. Ára 10 márka.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Angol egyházi élet.

Az angol parlamentnek most van a nagy szünideje, a melyre nagyon rászolgált ebben az évben is, mert ugyancsak nagy munkát végzett az elmúlt ülésszakban. Mert eltekintve attól, hogy e nagy világbirodalom törvényhozási és kormányzási ügyeinek szálaí mind ide mintegy góczpontba futnak össze, a nagy liberális többséggel bíró reformkormány már eddig is sok dolgot adott a parlamentnek, a mennyiben nagyon sok nagyfontosságú, a nemzet szellemi, szociális és vallási életébe mélyen beható reformtörvényjavaslatot nyújtott be, illetve tárgyalatott le. Angliában a képviselőknek nincs fizetésük, pedig igazán rászolgálnának erre, mert az angol parlament a szó valódi értelmében dolgozó parlament, a mely mint emberi intézmény bár nem tökéletes, de mégis akként van konstruálva, hogy benne és általa a nemzet akarata lehető világosan nyilvánulhasson meg; hiszen azt lehet mondani, szinte naponkénti érintkezésben van a nemzettel, keze szüntelen ennek szívéen van és megértve ennek vágyait a lehető kielégítés által elejét veszi most is, — mint a múltban — a nagyobb katasztrófáknak.

Angol parlament és egyházi élet lényeges szervi összefüggésben vannak egymással. Mert ha valahol, úgy Angliában valósult meg intézményszerűleg a kálvini gondolat, hogy az egyház és állam akként rendezendők egymás mellé, hogy mint a nemzeti életnek két hatalmas intézménye, megnyilvánulásai egymást támogassák, erősítsék. Nemzeti egyházak vannak nemcsak Angliában, hanem Skóciában is és nemcsak az államegyházak, hanem a szabadegyházak is, különösen

ezeknek egyesülete nem mulasztja el ott sem nemzeti jellegének hangsúlyozását. Sőt el lehet mondani, hogy olyan értelemben vett nemzeti, illetve államegyház, mint Angliában még ma is van, a keleti egyházakat kivéve, máshol sehol nincsen. Az angol püspöki egyháznak, lehet mondani, látható feje a parlament, a melynek nemcsak a „circa sacra“, hanem az „in sacris“-ra vonatkozólag is lényeges intézkedő jogai vannak. Ezen intézkedő jogával többszörösen és most a legújabb időben is élt. Az anglikán egyház confessziója, szervezete, liturgiája az Erzsébet királyné által megerősített 39 artikulusban, illetve a „Book of common Prayer“-ben van adva. Az ezekben olvasható hit és szervezeti szabályzatok értelmében államegyház ott az angol püspöki egyház. De jól tudjuk, hogy úgy dogmatikai, mint különösen liturgiális tekintetben két irányban történt nagyon messzemenő elmozdulás ezen alapokról. Az egyik mozdulás Róma felé történt a múlt század közepén. Ez volt az oxford, vagy a tractarian movement, a mely azon, mondjuk, balfelé történt mozdulással szemben lépett fel, a mely az anglikán egyház papjainak egy részét a racionalizmus felé vitte. Amazok képezik a „high church“, emezek a „broad church“ pártot, e kettő között, mondhatnánk, a fent említett evangéliumi szabályzatok alapján áll az előtünk és általában az angol és skót szabad egyházak előtt is legrokonszenvesebb evangéliumi pártja az anglikán egyháznak. Nagy fejtörést okozott már eddig is az angol parlamentnek az anglikán magas egyházi irányzat. A fent említett liturgiális rendtartástól való eltérés sok viszályra és panaszra adott már okot; a püspökök, miután ezek is különböző pártokhoz tartoznak, megegyezésre jutni nem tudtak, így hát a parlament nem térhetett ki azon kötelezettség alul, hogy megvizsgálja ezen harapódzó betegség szimptomáit és terjedését. Két évvel ezelőtt egy vizsgáló bizottságot küldött ki, a mely ezen idő alatt 118 gyűlést tartott, 164 tanut hallgatott ki és eljárásának eredményeként, több vaskos kötetből álló jelentését a múlt nyáron terjesztette be a parlament elé.

Ezen terjedelmes jelentésből, kihallgatási jegyzőkönyvekből, közvetlen szem- és fültanuk által előadott megdöbbenő adatok kerültek most már hivatalos alakban is napvilágra. Nagyon sok városi és vidéki templomban a római misétől és egyéb szertartásoktól csak nagyon kevéssé eltérő ceremóniák vitettek be a romanizmus felé hajló áldozópapok által. A mise kánonának az átlényegülés tanából kieredő jellegzetes szimbolikus szertartásai: az „Úrfelmutatás“ és „imádás“, processiók, a sakramentummal való megáldás, a pap egye-

dül való áldozása, a sakramentumi ostyának tabernakulumban való el- és kitevése, a kath. Mária és egyéb szentek ünnepeinek megtartása, az ezekhez intézett invokációk, imádságok, képek, feszületek tisztelete, fülbegyónás stb. a templomok százaiban napirenden vannak. Hogy ezeknek bevitele, illetve eltiltása nem megy simán, hogy ezek mindenütt nagyon alkalmasak a gyülekezetek békességének feldúlására, az könnyen elképzelhető. A parlamenti bizottság többféle gyógyító eszközt hoz javaslatba, ezek közt azt is, hogy az anglikán liturgián a már meglévő szokásokhoz képest némi változtatás történjék oly formán, hogy az úgynevezett közönyös, disztó az egyház tanával nem ellenkező szertartások terén némi engedmény tétessek, de azután ezen „megbővített“ liturgiának betartása a törvény teljes szigorával ellenőriztessék. A püspököknek, mondja a bizottság javaslata, nagyobb hatalmat kell adni a visszaélések gyors megszüntetésére, a nem engedelmeskedő és az anglikán egyház kardinális tanaival ellentétes szertartásokat alkalmazó papok ellen sommás eljárást kell alkalmazni és őket állásuktól rövidesen megfosztani.

Vannak ismét olyanok és ezek között van a canterburyi érsek is, a kik konvokációt, zsinatot sürgetnek új liturgiális rend és fegyelmi törvények kidolgozása céljából, sürgetik továbbá egy kultuszminiszterium felállítását. Hát ez mind szép, de a baj mélyebben gyökerezik, egyszerűen ilyen rendszabályokkal új, a mostani alapon felépülő intézményeket teljesen kiirtani nem lehet. A baj az anglikán egyház testében és intézményeiben gyökerezik. Az a bizonyos „*kovász*“ maradt meg benne a „régiből“, a mely már annyiszor érezte vele fennállása óta bomlasztó, szétfeszítő hatásait. És fogja éreztetni a jövőben is. Mert mi leszén sorsa talán már a közel jövőben ezen egyháznak? Előre láthatólag az, hogy midőn elvétetnek tőle a húsos fazekak, vagy mondjuk szebben, kivándorol ezek mellől a pusztába és megszabadul az állami gyámkodástól, megszűnik a szó mostani értelmében „nemzeti egyház“ lenni, akkor darabokra fog széthullani és megy egy rész tovább amaz úton, a mely Rómába vezet, a másik pedig azon, a mely a többi autonomikus szabad egyházakkal való bensőbb testvéri közösségre vezérli. Mert hogy a prot. evangéliomi keresztyénség mire képes állami támogatás nélkül, azt főleg Angliában és Amerikában láthatjuk világos és főlemelő képekben. Az államegyházak sem Angliában, sem Skóciában nem kezdeményeztek semmi világra szóló nagyobb munkát; a mit tettek és tesznek, az mind a kálvini szabadegyházakból kiáradó impulsusok következtében történt. Sőt a római egy-

ház is ezekhez jár ott iskolába, szép és elismerésre méltó akcióinak megindítása és vezetése körül. Az angol és skót szabad egyházak útján átplántált evangéliomi erők teremtettek Németországban is hatalmas intézményeket a hit mélyítésére és a keresztyén koinonia megvalósítására. A Kálvin tanai szerinti, a gyülekezet egészéből kiépülő demokratikus szervezeti egyházakban van meg egyedül azon erő, a mely miként a múltban, úgy a jövőben is megóvjá az államot és társadalmat a katasztrófáktól s biztosítja számukra a szabad, rázkódás nélküli fejlődést.

A protestantizmus minden igaz barátja tehát kell, hogy érdeklődéssel forduljon az anglikán egyház mozdulásai felé és kívánja, hogy ennek egészséges magja mihamarabb ki- és elváljon az állami gyámkodás és azon irányzatoktól, a melyek odavonják azon egyház felé, a melynél népszabadság, szociális reformok stb. jelszavak csak olyan tömjénszagú művirágok a kirakat számára. S itt ezen külföldi dolgok felett elmélkedve lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson a mi helyzetünk itt, a hol a katholicizmus nem átálja, mint azt untalan olvassuk, hangoztatni azon nagy hazugságot, hogy a reformáció terjedése még a tatárjárásnál is nagyobb csapást hozó dolog volt nemzetünkre a múltban és a jelenben. Iskolákban terjesztik nálunk ezt az álnok hazugságot és elfeledik azt, hogy reá mutassanak a latin népek és nemzetek történetére, a melyben oly bőséges alkalmuk nyílnék reá mutatni a római egyház nemzetfejlesztő és népboldogító hatásaira! Elfeledik hirdetni azt most Rákóczi hamvainak közeledése alkalmával, hogy a leggyászosabb korszakot e nemzet életében az ellenreformáció inaugurálta. A római katholicizmus soha sem hordta fejét fennebb és dicsekedőbben, lenézőbben soha nem merészelt rólunk szólani, mint most és mi türjük ezt némán és *tétlenül* vagy éppen a múltból merített önteltséggel! Mindez mutatja, hogy nálunk és másutt is a közgondolkodásban, különösen a szélsőségektől való gyáva félelem miatt az apály korszakát éljük, egy látszólagos visszafelé mozdulás ez, a mely a római egyház malmára hajtja a vizet, de az apály soká nem tarthat, nem tarthat különösen akkor, ha mi protestánsok megszününk az ignotusok szerepét adni és úgy lépünk fel az egész vonalon, mint a szellemi, a nemzetépítő és társadalom-konzerváló mozgalmak természetes irányítói és Isten által rendelt vezérei!

Nemrégiben egy anglikán praelatus lenézőleg azt a nyilatkozatot tette, hogy az angol egyház nem sülyedhet le a szekták színvonaláig, mire a szabadegyházak egy kitűnő vezér-

embere azt az önérzetes választ adta, hogy az angol „szek-ták“ színvonala a Carey, Bunyan, Milton, Maclaren, Spurgeon stb. színvonala. Mi is hivatkozhatunk ilyen színvonalra a mult-ban és a jelenben, csak nekünk is oda kell állnunk, mint ezt a fentemlített is hangoztatta a „Mid-Current“-be, vagyis annak az áramnak középebe, a mely meleget és életet viszen az emberi élet legfagyosabb régióiba is.

A pápás egyház csatát veszített a latin népeknél, külö-nösen Franciaországban; most mi természetesebb, minthogy egész erejével a germán, angolszás nemzetekre és *reánk* veti egész erejét, a kik oly tárt karokkal fogadjuk az onnan ki-üzött szerzeteseket és apáczákat. Az angol vallásos, protestáns nemzeti intézmények hatalmas komplexuma könnyen kibírja ezt a ránehézkedést, de hogy nálunk mi lesz a következménye ezen boldogítani vágyó kedveskedésnek, azt majd a közel jövő mutatja meg. Bár az az eredménye lenne, hogy bennün-ket fokozott vigyázásra, autonomikus intézményeink intenzív kiépítésére, az evangéliom *positív* alapjához való odaadóbb ragaszkodásra intene és vezérelne. A római egyháznak térfog-lalását a nemzetek körében rendszeren a vallási türelmetlenség, szeretetlenség, társadalmi megosztás szimptomái jelzik és e szimptomák, fájdalom, nálunk már rég nagyon felszinen, sok helyen egész leplezetlenségükben mozgó; az ellenfél száját nem dughatjuk be mással, mint ha nem hallgatva a kicsiny-lés, rágalmazás hangjaira, reálépünk városokban és falvakban a *nemes* versengés terére Isten adta erőink érvényesítése által és nem feledjük azt, hogy egyházi intézményeink fejlesztése körül az állami segítséget csak mint problematikus és nem elsőrendű tényezőt tekintsük.

Angliában most, mint tudjuk, elsőrendű égető kérdés az iskolai reform kérdése, a mely az alsóházban bizonyos kom-promisszumok útján elintéztetvén, a felsőház elé kerül. Szinte visszafojtott lélekzettel lesik ott, mi lesz e bill sorsa a lordok házában, a hol a konzervatívek nagy többségben vannak. Mi lesz a sorsa különösen a kötelező egyszerű bibliai oktatás-nak, a mely ellen a pápás és a magas püspöki egyházi párt kézzel-lábbal tiltakozik. A volt miniszterelnök, Salisbury mar-quis fia, Cecil lord meg éppen „passzív rezisztenciával“ fenye-getődzik abban az esetben, ha a felekezeti jellegű hitoktatást kiutasítják az iskolákból. A lordokat a radikális elemek már megfenyegették előre, hogy azon esetben, ha kiutasítják a törvényjavaslatot, a legközelebbi választási hadjárat jelszava ez lesz: „le a lordok házával“; szóval a nehézségek egész hal-mazával áll szemben a liberális kormány, a melyet a 60 tag-

ból álló „labour party“ — munkáspárt — is szorongat az egyház és állam közötti viszony lehető radikális megoldására, a melynek egyik mozzanata a vallásoktatásnak kiutasítása az államilag segélyezett nyilvános felügyelet alatti iskolákból. Most több egyházi lap is ezt a gyökeres megoldást sürgeti, mondván, hogy az egyház rendelkezik azon eszközökkel, a melyek képessé teszik az ifjúság vallás erkölcsi nevelésére minden állami támogatás nélkül és szerintük ez a gordiusi csomó egyedül elképzelhető megoldása. De ezen ideális állapot megvalósítását még a szabad egyházak legjobbjai sem tartják ez idő szerint kívánatosnak; az iskola ott is még sokkal jobban össze van forrva az egyházzal, szülőanyjával mintsem, hogy a végleges elválásztásnak ideje elérkezett volna.

A kis Skóciának négy egyeteme van, a legifjabb ezek közül az északi részen fekvő „granitvárosnak“ Aberdeennek egyeteme. Negyedszázados fennállási ünnepét ülte ez a múlt hónapban. Új kollegiumokkal toldották meg ez alkalommal, a melyeket a király avatott fel nagy ünnepélyek keretében, a melyeken részt vett a skót származású cantenburyi érsek is és az ünnepi istentisztelet alkalmával a második lekeziót ő olvasta. Részt vett az ünnepélyen Carnegie András is, a skót egyetemek e nagy patrónusa, a ki milliárdoshoz méltó fejlődési adományokkal gazdagította az egyetemeket és tette ingyenessé az egyetemi oktatást Skóciában. Bizony a mi kollegiumaink, theológiáink is reászorulnának egy-egy Meacenásra a siralmas helyzetből való kiemelkedhetés végett, mert csodálatos, de szomorú jelenség, hogy a multban nyitva állott források, az áldozatkészség forrásai intézeteinkkel szemben mintha végleg bedugultak volna és e terén is a multnak emlékei és érdemei élnek, illetve éltetnek bennünket. Angliában most már a baptisták is, kiknek pedig lelkész képző kollegiumok van, sürgetik egy valamely egyetemmel kapcsolatos kollegium felállítását, a milyennel az independensek Oxfordban már bírnak, a mely a lürneves Fairbairn vezetése alatt áll be! Nem állhatom meg, hogy meg ne emlékezzem annak az intézetnek sorsáról ez alkalommal, a melynek két tanéven át növendéke voltam: az edinburghi „Free church college“-ről, a melynek sorsa már a legközelebb el fog dőlni. A parlamenti bizottság serényen munkálkodik a skót egyházi vagyon megosztása ügyében. Most már bizonyos, hogy a „Mound“-on, Edinburgh legszebb helyén emelkedő remek kollegium és a vele egybekötött nagyszerű gyülesterem, „Assembly Hall“, a melyet a kisebbség elfoglalt, az egyesült szabadegyháznak ítéltetik oda. A kisebbség egy más kollegiumot követel: a

glasgowit vagy aberdeenit, de valószínűleg egyiket sem kapja, hanem a közös kollegiumi alapból építenek számára újat.

Sokan közülünk emlékeznek a jóságos dr. Laidlaw professzorra, a kinek a többiekkel együtt oly keserves fáradságára esett neveink kiejtése: több éve óta nyugalomban volt s most megtért atyáihoz; a dogmatikának volt nagytudományú orthodoxus professzora. A „New College“-ben most már a régi gárdából csak egy él, a nagy „principal“, a skót egyesült egyház vezére: dr. Rainy Róbert, a ki diadalmasan fogja visszavezérelni azt a gárdát, a mely két évvel ezelőtt bús szívvvel vonult ki az alma materből és keresett az egyetem vendégszerető hajlékában, majd egy más kollegiumban menedéket.

B. P. I.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Hárfahangok. Vallásos költemények gyűjteménye, egyházi és iskolai használatra. Szerkesztette *Payr* Sándor theol. tanár. A Luther-Társaság kiadványa. Nagy nyolczadrétben 432 lap, ára füzve 4 korona.

Vallásos anthológiánk, tudomásom szerint, még nincs. *Payré* és a Luther-Társaságé az e téren való kezdeményezés érdeme. Pedig a vallásos anthológiáknak fontos vallás-paedagogiai hivatásuk van. Régi tapasztalat, hogy a vallásos igazság költői szép formában még inkább hat és azok szívéhez is utat talál, a kik egyébként közönyösek az egyházi élet jelenségei iránt. Mindenekfelett pedig nagy nevelő hatása van a vallásos költészetnek az ifjúság, s különösen az érettebb ifjúság lelki világára. E mellett az újabban meghonosított vallásos esték, összejövetelek és egyházi ünnepélyek is állandó és hálás fogyasztói a szavalásra alkalmas vallásos költeményeknek. A „Hárfahangok“ tehát nemcsak irodalmi hézagot pótló munka, hanem fontos gyakorlati szükségét szolgáló időszerű kiadvány.

A „Hárfahangok“ tárgyrendi csoportosítással közli vallásos költeményeinket. Tizenöt tárgycsoportba és egy függelékbe osztja a kiszemelt költeményeket. A csoportok czimei a következők: I. Isten dicsősége, 6 darabbal; II. Ünnepek, 8 alosztályban 50 darabbal; III. Mózes és a próféták, 19 költeménnyel; IV. Jézus születése, gyermekora, beszédei, csudatetei, szenvedése, megdicsőülése, 37 költeménnyel; V. Az apostolok, 13 darabbal; VI. A reformátorok, 19 költeménnyel; VII. A magyar reformáció, 20 darabbal; VIII. Az egyházi élet, 24 költeménnyel; IX. Az igaz keresztyénség, 18 költeménnyel; X. Hit, remény, 15 költeménnyel; XI. Szeretet, 12 költeménnyel; XII. Erkölcsi mesék és regék, 6 költeménnyel; XIII. Halál és örökélet, 11 költeménnyel; XIV. Keresztyén családi élet, 25

költeménnyel. XV. Keresztyén hazaszeretet, 9 költeménnyel; és füg-gelékül XVI. Az eklézsia humora, 13 költeménnyel. Az egész gyűj-temény közel 300 vallásos költeményt foglal magában, nagy ivrétben nyomtatott 26 iven.

A „Hárfahangok“, mint a közölt tartalomjegyzékből is lát-ható, elég gazdag, de azért nem teljes gyűjtemény, mert nem öleli föl összes vallásos költészetünket. Igaz ugyan, hogy nem protes-táns költőktől is vett föl néhány szép költeményt, mint Berzsenyi Fohászzkodása; Váradí Antal Resurrexit-je, Mózes vesszeje, Bethle-hem-je és Gályarabok-ja; Palágyi Lajos Templomépitése; Rákosi Jenő Judit és Hollofernes-e; Vörösmarty A szegény asszony könyve; Rudnyánszky Gyula Karácsonyi mesé-je; de azért a gyűjtemény evangyéliomi keresztyén, vagy mondjuk, protestáns szellemű antholo-gia; mert a protestáns költők legjava költeményeiből van össze-válogatva. Egy Arany, Tompa, Szász Károly, Székács, Győry és Lévay mellett Szabolcska, Csengey, Kozma Andor, Vargha Gyula, Hegedüs István, Fejes István, Torkos László, Sántha Károly, leg-ifjabb Szász Károly, Lampérth Géza s több más jelesünktől közöl darabokat. De a gyűjtemény teljessé tételét, a mint a buzgó gyűjtő maga is bevallja az Előszóban, mégis megakadályozta két körül-mény. Egyik az, hogy hosszabb terjedelmük miatt, mivel a gyűj-teményt nagyon megvastagították és megdrágították volna, ki kellett hagynia oly remek dolgokat is, a melyenek pl. Szász Károly Lórántffy Zsuzsánna szönyege, Győry Vilmos A konfirmánsok, Gyulai Pál A köember, Vargha Gyula Czeglédi István, Sántha Károly Romlásfalva. Másik az, hogy egyes termékenyebb költőinkből a szer-zői jogra és a sajtótörvényre való tekintetből nem lehetett többet felvenni. Ezért nem voltak felvehetők: Tompa Mihálytól A vén harangozó, Reggeli ének, A szent küszöb, Feddőzés, Haldokló mel-lett, A testvérek; Szász Károlytól: A czedrus, Madárfészek a templomban, A keresztyén három háza, Midőn a gyermek jő, Egy anyját ölelő gyermekhez, Szombat este a kunyhóban; Szabolcska Mihálytól: Esti ének, A bethlehemi angyalok, Krisztus urunknak áldott születésén, Ének az újévben, Virágvasárnap, Husvét hajna-lán, Fölszállt a mennybe, Szentlélek Isten, Dal az imádságról, Az örökélet, Az én örökségem stb. stb.

Ám azért a „Hárfahangok“ nagyon gazdag, jó beosztású és kiválóan hasznos vallásos anthologia, mert a valláserkölcsei építés-nek és nevelésnek minden irányban nagy szolgálatot tesz. Hasznát veszi a lelkész az igehirdetésnél és a konfirmációra való előké-szítésnél, a vallástantitő a hitoktatásnál, a szülő a családban, a papnö-vendék a maga önképzésénél, az ifjúság a maga keresztyén öneve-lésénél; és megbecsülhetetlen segédkönyv a vallásos estéken, vallásos összejöveteleken, az egyházi és iskolai ünnepélyeken. A Luther-Tár-

saság és a derék szerkesztő jó és korszerű munkát végeztek, mikor ezt a szép gyűjteményt kibocsátották.

Mi csak azt kívánjuk, hogy karolja fel protestáns közönségünk ezt a jó munkát minél szélesebb körben, úgy, a mint azt a munka megérdemli. Hatalmas irodalmi eszköze ez a vallás-erkölcsi építésnek. A könyv kiállítása csinos, nyomása gondos, ára mérsékelt.

— s — s.

Egyházi beszédek, írta nh. Cz. Kovács Lajos nagykőrösi volt lelkipásztor, sajtó alá rendezte: *Danóczy Antal* főgymn. tanár. Ára 2 kor. 40 fill.

Mult év május havában hunyt el a nagykőrösi népes egyháznak második lelkésze, Cz. Kovács Lajos, a ki 51 éven át prédikálta ott az Igét. Lelkiismeretes, gondos előkészülettel cselekedte ezt, mint ezt az öt közelebről ismerők tudták és mint azt a munka úr is előszavában méltányolólágg felemlíti. Mintegy 800 kidolgozott egyházi beszéd maradt fenn utána és e számszerűleg nagy szellemi hagyatékából 37 egyházi beszédet adott a kegyeletes kiadó a boldogult szerző rendelkezése értelmében sajtó alá előizelítőül, vagyis oly célzattal, hogy kedvező fogadtatás esetén még többet is bocsát közre.

Én azt hiszem, sokan fogják megvenni e kötetet, részben kegyelethől, részben, ha szabad e kifejezéssel élnem, kíváncsiságból is. Mert hiszen a ki egyházunk szellemi élete iránt érdeklődik, az bizonyára érdeklődik az iránt is, hogy vajjon mivel tápláltak egy olyan, mint mondani szokták, „fényes“ gyülekezetet oly hosszú időn át lelkipásztorai, hogy minő, erős, avagy bizonytalan hangzása volt-e ama trombita, a melylyel ébresztgették a tespedt aluzékonyága oly nagyon hajlandó tömeget. Velem együtt sok lelkésztársam volt hallgatója kora ifjúságában a nagykőrösi egyház két lelkipásztorának, Filónak és Kovácsnak, a kik egy azon évben állítottak be ott az Úr szolgálatába és csodálatosan ugyanazon évben szólítottak el az Úr oltára mellől. És mindazok, a kik e két sajtóságos egyéniségű lelkipásztort hallották, bizonyára könnyű szerrel megalkották az önként kínálkozó összehasonlítás után véleményüket igehirdetésükre vonatkozólag. Tudjuk, hogy mindkettő rendkívüli modoros szónok volt, előadásukhoz szokni kellett; de Filó eleitől végig le tudta bilincselni hallgatósága figyelmét, oly nyomatékot tudott egész lényével kölcsönözni, még a kevésbé építő részleteknek is, hogy még az ifjú tanuló is kénytelen volt nyomról-nyomra követni őt figyelmével, érdeklődésével. Szóval, volt benne valami abból, a mi nélkül nagy szónok el sem képzelhető, valami sajátos, egyéniségéből kiáradó magikus erő. Ezen kötetnek szerzője ritkábban tudta felkel-

teni érdeklődésünket és most, hogy a multban nyert és már nagyon elmosódott benyomások után átlapoztam e kötetet, nem csodálkozom e felett.

A kiadó is elmondja előbeszédében, minő különös viszony volt ott egy félszázadon át a két lelkipásztor között. Filó a „nagy pap“ tehetségénél, tudományánál és a legaprólékosabb dolgok felől is rendelkezni óhajtó hajlamainál fogva minden akart lenni mindekben; a „modus vivendi“ a két lelkész között nem lehetett más, mint az, hogy az egyik háttérbe vonult és lett, mint ezt sokan szellemesen megjegyezték, az ország első papoló káplánja. A munkakör-felosztás ott eleddig ismeretlen volt, az egyház, főgymnasium, tanítóképezde, népiskolák, anyakönyvek vezetése, szóval a kormányzás minden ága, a hivel való érintkezés, mondjuk, a hivatalos alkalmakra szorítókozó lelkigondozás gyakorlása mind az első lelkész teendői közé tartoztak és mint a kiadó is elmondja, Kovácsnak nem maradt egyéb működési tere, mint a szószék, illetve egyéb liturgikus teendők végzése. Így hát megtörtént az, hogy egy oly nagy gyülekezetnek két lelkésze közül az egyiknek emberekkel való érintkezése, miután társadalmi és egyéb mozgalmak iránt nem érdeklődött, csak a lehető legszűkebb körre szorítkozott. Én legalább úgy tudom, hogy azok, a kik nem ismerték őt oly közelről, mint például a kiadó és a kik még nem tudhattak nagylelkű adományáról, méltán alkották meg felőle azon véleményüket, hogy ő nem volt a „szív embere“ és épp azért érdeklődéssel olvastam az előszóból, hogy az a pánczél, a mely szivét az életben mások előtt elzárta, elvégre szétpattant a szenvedések emésztő tüzeiben és felébredt benne a vágy, hogy hagyománya és kiadandó beszédei által emeljen magának emléket. Összes vagyontá ugyanis egy építendő második templomra hagyta. Bizonyára oly czél ez, a melynek elérése égető szükségét képez ott abban az egyházban is és a nagykőrösi egyház bizony jól tenné, ha másik boldogult lelkészének hagyatékát is erre a czélra gyümölcsöztetné. De jól tenné, ha jobban gyümölcsöztetné addig is, míg e czél megvalósul, az ottani szellemi erőket. Mert magyar specialitás az, hogy munkabíró papok és káplánok egyes nagy gyülekezetekben, csak, hogy úgy mondjam, mint hallgatag statiszták, mint „segédlet“ szerepelnek az év legtöbb vasárnapján át a templomban, a helyett, hogy ha más templom nincs, legalább valamely iskolában, vagy más alkalmas helyiségben végeznének isteni szolgálatot és vinnék *közelebb* az által az evangéliomot az emberekhez.

A mi már ezen beszédek, illetve emlékek értékét illeti, a fent vázolt, de még inkább az előszóban felsorolt körülmények előre is megértetik velünk, hogy mit találunk vagy helyesebben, mit nem találunk ezen beszédekben. A mi a dolgozatok származását illeti,

kiadó jelzése szerint csak egy beszéd idegenből átdolgozott, a többi eredeti. Az eredetiség, a szónok sajátos egyénisége fel is ismerhető ezen beszédekben, bár a ki csak némileg is jártas a külföldi prédikáció-irodalomban, könnyen fel fogja ismerni, hogy ezen beszédekben általában azon szellem vonul át, a mely a német mérsékelt raczionalisták moralizáló beszédjeit jellemzi, — Sack, Zolikoffer, Reinhardt, Dräsecke stb. — még az egyes dispositiók külső megjelenési alakja is — hosszadalmas körmondatok — ezen szerzőkre emlékeztet. Egy-két, inkább bibliamagyarázathoz hasonló beszéd textusszerű, de a beszédek nagy részénél a contextusból kiszakított szöveg bizony csak mottóul szolgál. Jól jegyzi meg a kiadó, hogy e beszédek sehol nem járnak mélyen és a legtöbb oly annyira általánosságokban mozgó, hogy bármely gyülekezetben elmondható. A szónok egyéniségéből folyó az, hogy szeret ostort pattogatni hívei feje fölé és hogy hiányzik a beszédekből az evangéliumi csalogató melegsége. Kiadó azt mondja, hogy a szerzőnek hívő lelke volt és hogy hitéről a beszédekben tanubizonyosságot tett. Ez igaz, — lásd különösen a 3-ik számú beszédet — de nézetem szerint a szerző hite inkább csak az objektív válság-tények elhívése volt és az ebből fakadó bizonyágtétel nélkülözi az evangéliumi meggyőző erőt; bibliussága is inkább csak a dicta probantiák ügyes idézésében áll. Mint a mult század legtöbb szónoka, úgy néhai szerző is erkölcsi prédikátor volt, a keresztyén nagy üdvigazságok csak a periferiákon láthatók homályosan elmosódva. De szükségtelen mondanom, hogy ő azok közé tartozott, a kik komolyan vették az életet, ennek nagy kötelességeit. Bőségesen feltárta azokat a sebeket, nyomorúságokat, a melyeket az emberi léhaság és a bűn okoz a társadalom testén; balzsamot azonban, a melyet ő maga sem ismert, a legtöbb esetben nem nyújtott a fájó sebekekre. Lelkesült hirdetője volt néhai szerző azon kötelességeknél, a melyekkel az élet nehéz küzdelmei közepette embertársainknak és mindenekfelett a melyekkel a sokat szenvedett hazának tartozunk, — lásd a két utolsó beszédet.

A szerző irányát találóan jellemzi a kiadó, én csak azt jegyzem még meg, hogy az a legtöbb helyen kothurnusban járó, itt-ott bombasztikus, túlterhelt, a mult század elején élt klasszikusok voltak bizonyára mesterei e téren.

Kegyelmetes érzések között olvastam át e könyv előszavát és a beszédeket és bizony minden fogyatkozásaik daczára is megragadták lelkemet és láttam kiemelkedni belőlük a *lelkiismeretes* prédikátort, a ki komolyan fogta fel ezt a hivatást és gyűjtögetett, sok mindent megtagadva magától és talán környezetétől is, arra az egy célra, a mely a nagykörösi egyház hitéletét is majdan elevenebbé teendi. Ez a hagyaték maradandóbb emlékü és becsü, ki-

mondom őszintén, mint e beszédkötet és én részemről azt hiszem, hogy a kiadó ezen egy kötet kiadásával eleget tett a kegyelet azon érzelmének, a mely lelkében a boldogult szerző iránt él és eleget tett azok vágyakozásának is, a kik így írott beszédek útján is fel akarják újítani a róla való megemlékezést. A többiek pihenjenek békében, szerzőjük emléke pedig egyebek által óvjon és buzdítson mindnyájunkat!

B. Pap István.

Egyházi beszédek Bersiertől. A francia eredetiből szabadon fordította és részben átdolgozta *Szalóczy Pál* tiszavalki lelkész. II. kötet. Budapest, 1906. Kiadja Kókai Lajos. 232 lap, ára 4 korona.

Mikor a mult évben Bersier egyházi beszédeiből a magyar kiadás I-ső kötetét e folyóirat hasábjain ismertettük, Bersiert magát is méltattuk röviden. Kiemeltük, hogy Bersier a XIX-ik századbeli francia predikátorok között a legnagyobb, mert hitében legerőteljesebb, ékesszólásában a legremekebb, nyelvében a legszívesebb. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a magyar igehirdetőknek leginkább Bersiert ajánlhatjuk nemcsak tanulmányozásra, hanem követendő mintául is; mert a francia geniusz általában közelebb áll a magyar temperamentumhoz, mint akár a német, akár az angol s mert Bersier a francia igehirdetés mesterei között is mester. Hite erőteljes és mégis se nem zordon, se nem édeskés; a hitkérdések fejtegetésében nem esik sem methodista vaskosságba, sem pietista émelgyösségbe. Szónoklása ment minden mesterkéeltségtől, minden keresettségtől és minden felesleges deklamálástól. A gondolatokat nem elvontan taglalja, nem nehézkesen, nem is szárazan, mint a legtöbb német predikátor; de azért sohasem esik a felületesség és felszínesség hibájába s a templomi szószerk komoly méltóságát sohasem sérti üres fecsegéssel és erőtelen szóvirágokkal. Mindig az Istenigéjét hirdeti, tisztán, erőteljesen és méltóságosan.

A szónok Bersier e kiváló tulajdonságai magyarrá áttett beszédeinek ebben a II-ik kötetében is fényesen érvényesülnek. Az evangéliom fényével világol, savával izesít, kovászával erjeszt, éleszt itt is mindenik beszéde. Foglyul viszi elménket, elbájozza szívünket és a fenkölttség és a felmagasztosultság lelkével tölti el egész valónkat. Mintha a kibővített s a jelen korra alkalmazott evangéliomot hallanók beszédeiben. A legmagasztosabb élvezet, igazi lelki gyönyörűség olvasni és predikálni ezeket a beszédeket, melyekből az evangéliom lelke, ereje és élete nyilatkozik meg mesteri módon. Bersier igazán az a mesteri igehirdető, a ki kiválóan alkalmas arra, hogy általa „mindnyájan a hitnek és az Istenfia ismeretének egy-

ségére jussunk, hogy ne legyünk többé gyermekek, a kik habozunk és ide s tova hajtassunk a tudománynak akármí szele által (Eféz. 14. 13—14)“.

Bersier beszédeinek II-dik magyar kötete is nem a magok egészében, nem tartalom és alakhü szörszerinti fordításban jelent meg, hanem miként az I-ső kötet, magyaros átdolgozásban. De ez az átdolgozás kiválóan sikerült s a maga nemében szintén mesteri munka. Híven tömöríti az eredetinek gyönyörü gondolatait és remekül magyarítja Bersier színes, fordultatos, erőteljes nyelvét. Az átdolgozás alakilag oly szép, oly magyaros, oly zamatos, hogy Bersier maga sem beszélt volna szebben, ha magyaroknak születik. Nincs ebben a nyelvben semmi idegen iz, semmi idegen szín; Szalóczy igazi magyarrá teszi a francia Bersiert.

A kötetben 21 beszéd van, melyeket Szalóczy az erdeti Bersier II—VII-dik köteteiből válogatott össze. A beszédek, egynek kivételével, mind átdolgozások. Egyet azonban, mint az I-ső kötetben tette, itt is a maga egészében, tartalom- és alakhü fordításban mutat be Szalóczy, hogy Bersier mesteri alkotásait teljes eredetiségében is élvezhesse az olvasó. Az egyes beszédek címjegyzéke ez: I. Illés látomása, adventi. II. A világ világossága, közönséges. III. A mások bünei, közönséges. IV. Dávid bünbánata, böjti. V. Tilalmas dolgot rejtegetünk, bünbánati. VI. Bolondság és hatalom, nagypénteki. VII. Az ígélet földé, közönséges. VIII. A csüggetegség, közönséges. IX. A kis dolgok, közönséges. X. A hálátlanok, közönséges. XI. Várakoznunk kell, közönséges. XII. Jézus és az osztozkodó testvérek, közönséges. XIII. A talentomokról szóló példázat: 1. az egyenlőtlen adományok. XIV. A talentomokról szóló példázat: 2. a sáfarkodó szolgák. XV. A talentomokról szóló példázat: 3. a számadás. XVI. Áldozat és jutalom, közönséges. XVII. Pál apostol álomlátása Tróászbán, közönséges. XVIII. A rosszból származó jó, közönséges. XIX. Csalárd utak, közönséges. XX. A tanítványok a viharban, homilia. XXI. Jézus Krisztus változhatatlansága (átdolgozás nélkül).

A közölt tartalomjegyzékből is látható, hogy Bersier nagyon változatos tárgyakról predikál, a melyek első tekintetre általános tárgyaknak látszanak, de Bersier kidolgozásában nagyon konkrét, sőt aktualis vonatkozást nyernek. Olvasva e beszédeket, mindenikben magunkra ismerünk; mideniknél úgy érezzük, mintha rólunk szólna, reánk vonatkoznék a beszéd; mindeniknek érdekel a tárgya s egyiknél sem mondhatjuk, hogy ez nem tartozik reánk. Bersiernek sok első rendü szónoki kvalitásai mellett ez a konkrétizáló, egyénisítő vonás is az ő virtuóizításai közé tartozik.

A beszédeknek részletes ismertetésebe, térszüke miatt, nem bocsátkozhatunk; de sokféle kiválóságaik között azt is föl kell em-

litenünk, hogy Bersier beszédei homiletikai szempontból is mintaszerűek. A textusserűség szabályát pontosan betartja. Főtételei a textusból, altételei a főtételből szabatosan vannak elvonva. Tárgyától nem szokott eltérni, hanem azt minden oldalról kifejti, megmagyarázza, kimeríti. Ezért a beszédeinek mindig egységes és erőteljes a hatása: szintelenség, erőtlenség hibájába sohasem esik. Mindeme kitünő szónoki tulajdonságok fényesen kidomborulnak a XXI-dik beszédben, melyet szószerinti hűséggel tolmácsol a fordító. Ebben a beszédben Zsid. XIII. 8. (Jézus Krisztus tegnap és ma ugyanazon volt és mindörökké ugyanaz leszen) alapján Jézus Krisztus változhatlanságát vizsgálja 1-ször a Jézus Krisztus tanításában; 2-szor Jézus személyében és 3-szor munkájában, melyet századokon keresztül teljesít. Ez a mesteri alkotás megérdemli, hogy a homiletikai szemináriumokban a papnövendékekkel mintabeszédképpen olvassák az egyházi szónoklás tanárai.

Szalóczy Pál lelkésztársunknak pedig köszönet és elismerés, hogy irodalmunkat az egyházi szónoklat ilyen remekeivel gazdagította. Nagyon becses munkát végzett Bersier áttüzetésével, mert Bersiernek egy kötete többet ér, mint a mi magyar prédikációirodalmunkból akár egy egész könyvtár. Az ilyen munkák tanulmányozását, az ilyen beszédeknek betanulását melegen ajánljuk, nagyon sürgetjük minden lelkésztársunknak, de kivált a fiatal lelkészi generációnak és a theologiai ifjúságnak; mert az ily munkák termékenyítenek, építenek és eszméltetnek. Erre pedig a magyar prédikációirodalomnak égető szüksége van. A magyar igehirdetés, miként a magyar vallásos költészet, sem evangéliomi hiterő, sem szónoki szépség, sem eszmei gazdagság tekintetben nem versenyezhet az angol vagy a német, sőt még a nálunk jóval kisebb francia protestantizmus prédikációirodalmával sem. A legsajnosabb tünemény pedig az, hogy prédikációirodalmunk színvonala a legújabb időben nem hogy emelkednék, de határozottan süllyed. Az előző generációnak még voltak Dobosai, Szilády Jánosai stb., ma már ilyeket sem találunk a nap-nap után újabb köteteket gyártó prédikátorok között. Azért csak szorgalmasan tanulmányozzuk a Bersier-féle nagy prédikátorokat, hogy emelkedjünk, termékenyüljünk, mélyüljünk egy kissé.

A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta, ára viszonylag jutányos.

V. F.

b) Külföldi irodalom.

Hilty, Neue Briefe. Leipzig (Hinrichs) 1906. 361 lap.
Ára 4 márka.

Íróját ismeri olvasó közönségünk. A berni egyetem nagyhirű jogtanárától ismertettük már „*Glück*“ cz. háromkötetes művét és klasszikus leveleit. Azok tárgya és hangja egy Ágostonnak „Vallomásaira“ vagy Kempisi Tamásnak „Krisztus követésére“ emlékeztetik az olvasót.

„Újabb leveleiben“ is ilyen mélyen járó, az élet boldogságához szükséges kérdéseket fejteget. Igazi elmélkedések, a melyek az élet zajából és forgatagából a mély evangéliumi vallás és erkölcsiség szentélyébe vezetik az olvasót. Eszméltetés és megtermékenyülés nélkül senki sem olvashatja p. o. „jogosság vagy részvét“, „boldogság, vagy boldogtalanságban“, „a nők mellett és ellen“, „intenzívebb keresztyénség“ és „paradiso“ cz. szakaszait.

A „*jogosság vagy részvét*“ gyakorlása az ész, a kedély és lelki ismeret sok összeütközésével jár. Sokszor a jog a benső élet érintése nélkül ridegséggel, közönyöséggel, sőt pesszimista embergyűlölettel jár. Még az ú. n. „szeretet“ sem vezet célhoz. Önző az a maga természetes alakjában. Annak Pál-féle alakja (I. Kor. 13. fejj.) fájdalomtól és kegyelemből való, s nem mindenkinek a dolga. Ezzel szemben a részvét az ember veleszületett-természetes érzete, amelynek nincs szüksége definióra, mint a szeretetnek, s erősebb és eredetibb a jogérzetnél. Létének és értékének alapjaira építette fel még egy Schopenhauer is a maga etikáját. Még az Úr sem szeretett mindenkit, de részvéttel volt még egy Pilátus és az írástudok iránt is. A részvét erény és erő, a melylyel szemben a szeretet „csupa szokás“. Erős részvétre van szüksége egy jobb életrend szempontjából a nagyon is tarka és vegyes érzelmű „modern embernek“. A részvét adja meg a helyes ítéletet az emberek fölött s az emberszeretetnek egyik legnemesebb nyilvánulása. Az emberszeretetnek legnagyobb és legszebb része a részvét, sőt még az irántunk való istenszeretet is inkább részvét, mint szeretet. A humanitással vagy etikával szemben egyedül a részvét mindenkivel szemben lehetséges. Még kevésbbé pótolhatják az emberek külső szabadságéletét szabályozó jogszabályok a részvéteket. A jogszolgáltatás mindig csak szükségét pótol s még Platon sem akarta azt a maga államában, sőt még az emberek közötti jogegyenlőség sincs megvalósítva. A jog nem sokat javított a „modern“ emberen, sőt önzővé és rideggé tette. A valódi ker. szeretet gyakorlása nem jogot, hanem csupán részvéteket igényel. Nemcsak az egyes embereknek, hanem az ú. n. „néppszichológiának“ is leghelyesebb megítélő mértéke. A modern jog legnemesebb alakjában is inkább méltányosságot, mint jogot igényel. A bűnnek legyőzéséhez is erős részvét kell.

A második elmélkedés tárgya „*a boldogság a boldogtalanságban*“. A szerencsétlenség tengerén is van boldogság. De erő kell a szenvedések

elviseléséhez és benső örömrzét az egyensúly helyreállításához. A szenvedő Krisztus gyönyörű és elkerülhetlen látvány. Az Isten közelségének érzése és a munka boldogsággal, a tőle való eltávolodás ellenben boldogtalansággal jár. Erős bizalom az isteni kegyelem és barátság az emberek iránt a valódi boldogság soha ki nem apadható forrása. A vallásnak és az egyháznak is első feladata e valódi boldogságra nevelni az emberiséget. A valódi vallásos ember mindig boldog és barátságos. Tolsztoj szerint is az Istenben vetett hit és bizalom az életboldogság első feltétele. Ez vezet a szenvedések útján a munkára s aztán a valódi életboldogságra. „Ha a keresztyének kevesebbet beszélnének és agítálnának, s több volna bennök a hit és az erő a szenvedésekkel szemben, rég túl volnánk Häckel hírhedt „világtalányán“, jegyzi meg találóan Hilty. A világban sok a baj, még több a panasz, s annál kevesebb az isteni kegyelembe vetett hit és bizalom. Az emberismeret, sőt a népélet ismeretének is egyik erős próbája és értékes segédeszköze a szenvedés, mely a valódi keresztyénség szerint végeredményében boldogságra vezet. A mértékletes munka s az Istennel való „barátság“ a jóegészség feltétele, míg a gond és az aggodalom sok betegségnek a forrása. Korunk betegségeinek, az idegességnek is a henyeség és a hitetlenség a szülő oka. Munka és Isten nélkül sivar a lélek, üres a kedély és gyenge az akarat. E nélkül „a keresztyénség lényegéről“ nem szólhatunk.

A harmadik elmélkedés „a nők mellett és ellen“ czímet visel. Szerzőnk barátja a jó nőknek de az is igaz, hogy „a rossz nők legnagyobb ágensei és terjesztői a bűnnek a földön“. A morálstatisztika a jó nők mellett tesz bizonyosságot, s tényleg az élet több jó nőt, mint férfit mutat. A r. kath. egyház is 1500—1880 között 358 nőt, s csak 56 férfit emelt a szentek sorába. A női szív „sok élet után kiáltoz“, s ez vezet a házasság kérdésére s az önkéntes diakonissza-élet intézményére. „Az Istennel való barátkozás“ itt is a valódi életbölcsesség. Krisztus sem imádta a nőt, de azért nő volt az evangéliom első híve és hirdetője. Pál apostol félreismerte a nők hivatását. Többet tanulhatunk itt Jakab levelének gyakorlati életbölcsességéből. A jó házasság az emberi viszonyok egészséges fejlődésére a legjobb intézmény, s annak titka a kölcsönös vonzalom, a hű barátság. A házasság kötelékébe a felbonthatatlanság gondolatával kell lépnünk s e tekintetben „a katholicismus előnyben van a javítást igénylő protestantizmussal szemben“. Krisztus határozottan az elváltaknak újbóli házassága ellen szól. Ily házasságon nincs Istennek áldása. A nőnél is a henyeség és az unalom minden baj oka, s a munka a legjobb gyógyszer. Az unalomtól óvakodjék a nő, a mi többet használ, mint a női orvos vagy a képzelt női jogok hirdetése. A valódi keresztyén előkelőség típusa inkább a nő, mint a férfiú. E nemben páratlan Dante Beatrice-je. Ne legyen a nő „kedves állat“ vagy mint a keleten, „értékes bútordarab“ s a „szabad szerelem“ kényünk-kedvünk szerint használható tárgy vagy élvezeti cikke. Rájuk nézve a valódi boldogság az Isten iránti szeretetben s a valódi

keresztyén munkában van. Azért — mondja Hilty — „minden nemesebb kedélynél visszhangra talál a Máriakultusz s a nőnek germán tisztelete“. E tekintetben mi magyarok újabban nagyon hanyatlottunk. Jó, hogy bennünket Hilty közelebből nem ismer.

Egy „*genuai Katalinról*“ (1447—1510) adott gyönyörű vallásos élet- és jellemrajz után a következő elmélkedésben „*az intenzivebb keresztyénség*“ nagy kérdésének fejtegetésére megy át. A keresztyénség, mivel annak lényege a Krisztus szelleme, minden ízében genialis és eredeti. Mindenben a személyes meggyőződés dolga. Erős hitet és munkát kíván, de azért minden valódi örömmek forrása és kútfeje. A szellem erejével szabadítja föl az embert az érzékinek kötelekeiből. Isten kegyelmének műve a jóakarát és cselekvőség a földön. A keresztyénség kettős alapeszméje a Krisztus áldozati halála által való megváltás és a feltámadás. Életideálja az Istenben való megnyugvás és a boldogság. Minden ízében életerős és hatalom és korántsem kátés dogmatikai tantétel. A mai tudományos teológiával szemben Hilty ajánlja a „Krisztus-theológiát“, mint a mely az egyes lélek közvetlen személyes vallásos viszonyát tanítja az Isten-nel a Krisztusban. A Krisztus keresztyénségével szemben minden más: templom, egyház, szervezet vagy hitvallás emberi alkotás. A boldogság útja az Istenben való hit és a munka, míg a boldogtalanság forrása az egoismus és az agnosticismus. Az Isten kegyelmi ajándéka a valódi keresztyénség és korántsem tan, dogma, vagy bármely más emberi alkotás. Az ígírdetés „az Isten által való közvetlen elhíváson“ alapul, anélkül üres és hiú beszéd az egész. Egy a Krisztus szelleméből való új-szöv. kommentárra van korunknak szüksége, a melyben „az igazság lelke“ és nem a theol. tudományosság a földolog. Az ó-szövetségnek csak históriai-politikai értéke van. Krisztus emberi alakját nem ismerjük, a művészet különféleképp ábrázolja, szellemi lényege azonban előttünk teljesen nyilvánvaló. Az igazi erőteljes életkeresztyénség léssen az emberi gondolkozás és cselekvőség legmagasabb fokozata. Erre kell a mai zsidóságnak is törekednie s itt találóan jellemzi a mai zsidó-miszsiót. A keresztyénség genialis jellege a szeretet elvében van, a melylyel ebben a mértékben más vallás nem dicsekedhetik. Hite erős és hatalom vagy Luther szerint „ein mächtig, geschäftig Ding“. Isteni adomány az, mely nem tanítható és meg nem tanulható. A mai teológiának és korunk műveltségének is intenzivebb keresztyénségre van szüksége. Ez a Krisztus keresztyénsége, a melyben sok a józan, észszerű és egészséges mystika.

Az utolsó elmélkedés czime „*Paradiso*“. Dante műve nyomán ismerteti istenországát a földön vagyis a paradicsomot a purgatóriumban. Az istenben vetett életerős hitnek, mint személyes szellemi hatalomnak műve az, mely történetileg legtökéletesebben megvalósult a Krisztusban. Korunk vallásossága erős javítást igényel. Istenben való békére és bizonyosságra van szükségünk, mely erőt ad a küzdelemben is. A valódi vallásos

ismeret és felfogás az élet középfokú korának a műve és eredménye. Még a halál kérdését is tárgyalja. Valójában „örök rejtély“ a halál s egy más új életformába való átmenet. E tekintetben is küzdelemmel jár a hitélet, melyet nem eléggé ismer a modern prédikálás. A jó papnak áldást hozónak kell lennie. A lutheri papi hivatalnak „sok mellékize“ van. A keresztyénség nemzeti jellegű és egyetemes érvényű egyeránt. A szenvedés tan- és javító eszköz az ember életében, a melynek elviseléséhez sok praktikus munka szükséges. A keresztyénség a félműveltséggel össze nem egyeztethető adományait az írás „a szentlélek művének“ mondja. Gyönyörűen írja le itt Hilty az apostoli keresztyénség lelki adományait s vádolja korunk irodalmát, hogy azokkal felületesen bánik el. Azok harmóniájában áll a lélek üdvössége s a szellem nyugalma a késő vénségnél is, a melytől ma oly sokan félnek.

Műve függetlenségében gyönyörű szemelvényeket ad Bernières-Lou-vigni irataiból. Ilyenek: A valódiszeretet mindig tevékeny s folyton hat és szenved az életben; az istennel való tartós foglalkozás lerontja, sőt megsemmisíti a mi tökéletlenségeinket; egy tekintet a Jézus Krisztusra az örvénybe taszítja a mi összes ellenségeinket; nagy kegyelemadomány felismerni és megtalálni a jó embereket a földön stb.

Valóban öröm és élvezet Hilty tanár műveit olvasni. Önállósága, kedélyi életének gazdagsága és rengeteg olvasottságánál csak az ő személyes vallásos keresztyénsége nagyobb és imponálóbb. Sok ilyen jogász embert a Krisztus keresztyénségének!
Sz. M.

Dalhoff, N.: Die christliche Liebeshätigkeit. Eine Anleitung zu praktischem Christentum. Gütersloh, 1904, 321 lap, ára 4-80 m.

Dán szerzőtől németre átfordított munka, kalauza annak a gyakorlati keresztyénségnek, a melyet nálunk belmisszióknak neveznek.

Ilyen összefoglaló munka, mely a belmissziói összes tevékenységről tájékoztasson, aránylag kevés van még a gazdag német és angol irodalomban is. Schäfer és Wurster idevágó művein kívül alig van a német irodalomban ilyen belmissziói kalauz-féle. Csakhogy ezek a munkák is annyira kizárólag németek, hogy a Németországon kívül eső belmissziói tevékenységre alig vetnek ügyet. A német irodalom e tekintetben való hézagosságát maga Schäfer is elismeri részint azzal a tétellel, hogy Dalhoff művének németre fordítását szükségesnek tartotta és maga látta el Előszóval; részint azzal a nyilatkozatával, melyet Dalhoff művének Előszavában tesz. A belmisszió egész mezejét felölelő munkánk nem sok van, mert kevés az ilyen megírására rátermett emberünk. Pusztán elméleti vagy történeti tárgyismeret ehhez nem elég; ide gyakorlati érzék is kell. Az elméleti ismeretekben és a gyakorlati ügyességben egyeránt jártas emberünk pedig nem sok van. A Dalhoff munkája azonban mind a két követelménynek megfelel. Dánia már néhány becses munkával gazdagította német irodalmunkat; elég legyen csak a Martensen és Monrad műveire hivatkoznom. Dalhoff munkája méltó társa ezeknek.

A német belmisszió elméleti és gyakorlati vezérférfiának, Schäfer

Tódornak ez elismerő nyilatkozata jó ajánló levél Dalhoff munkájának, a mely valóban derék kalauz a gyakorlati keresztyénység, vagy mondjuk, a belmisszió mezején. Első kiváló tulajdonsága ennek a munkának az, hogy a belmisszió nagy kiterjedésű anyagát megbízható és mégis könnyen áttekinthető módon foglalja össze. Másik értékes sajátága a könyvnek, hogy nemcsak a dániai belmisszió mezején tájékoztat, hanem gondosan felöleli a többi evangéliumi keresztyén népek, különösen a németek és az angolok keresztyén szeretet-munkásságát is. Növeli a munka értékét az a harmadik jeles tulajdonsága is, hogy nemcsak külsőleg regisztrálja és közli a keresztyén szeretet-munkásság anyagát, hanem azt egészséges evangéliumi elvekkel ügyesen megalapozza, azaz a belmissziói tevékenység minden egyes ágát evangéliumi elvi alapra helyezi. Végül azt is hangsúlyozhatjuk, hogy könnyen áttekinthető jó rendszerben és világosan, szépen írott könyv.

Dalhoff rövid Bevezetés után négy részre osztja a könyvét. Szól először a keresztyén szeretetmunkásság, vagy a mint ő nevezi, a keresztyén *diakonia természetéről* vagy fogalmáról, mely az Isten megváltó szeretetének és a keresztyén felebaráti szeretetnek szükségképi folyománya. Rátér azután a *diakonia szervére*, a mi maga az egyház tartozik lenni, a maga, férfi-diakonusaival és női diakonisszáival, s e vezérelv fonálán részletesen ismerteti a férfi és női diakonátus fejlődését, kialakulását az ős és középkori egyházban, a reformáció időszakában, az újkori római és az újkori evangéliumi egyházban, s megújulásukat napjainkban. Könyve harmadik részében kimutatja a *diakonia célját*, mely abban domborul ki, hogy a diakonia a rászorultak javára gyakorlandó; nem önmagáért, hanem a szükkölködőkért; ezért úgy szervezendő, hogy minél kevesebb legyen az intézeti és irodai segélyzés, de annál inkább előtérbe nyomuljon a szükkölködőknek önszegélyre való rásegítése. Végre a negyedik részben a *diakonia munkájának* részletes ismertetése következik, a következő összefoglaló czimek alatt: 1. A szegények gondozása (lutheri és református polgári és egyházi szegénygondozás); 2. a betegek és gyengék ápolása (kórház, üdürlőhelyek, tébolydák); 3. az ifjak és a gyermekek védelme (bölcsődék, kisdédóvók, gyermekkertek, árvaházak, szeretet-házak); továbbá az ifjak őrzése (tanonczotthonok, legényegyletek, leányzövetségek, ifjúsági egyletek; végül az abnormisok gondozása: a siketnémák, vakok, hülyék, epieptikusok, nyomorékok stb. gondozása); 4. az elveszendők megmentése (züllésnek indult gyermekek, a javító intézetek, a foglyok és szabadon bocsátottak védelme, az elbukottak, iszákosak stb. mentése); 5. az evangélium hirdetése mindeneknek; ez a diakonia legközvetlenebb evangelizáló munkája, melynek főbb ágai: a vasárnapi iskolák, a bibliaolvasó órák, a vallásos esték és összejövetelek, a vasárnap megszentelése, a Biblia és a vallásos iratok terjesztése stb.

A fentebbiekben közölt rövid tartalom csak sejteti, a ki azonban elolvassa a könyvet, az közvetlen meggyőződést szerezhet arról, hogy a Dalhoff műve nagyon korszerű tájékoztató és csaknem nélkülözhetetlen kalauz a keresztyén szeretetmunkásság elméletében és gyakorlatában. Olyan gyakorlati kézikönyv, melyet a lelkész, mint a keresztyén szeretetmunkásság hivatott vezére; a buzgó keresztyén férfi és nő, mint a diakonia egyik vagy másik ágának hivatott munkása, nemcsak nagy haszonnal forgathat, hanem úgyszólván, alig nélkülözhet. Nagy örömmel értesültem róla, hogy ezt a nagyon hasznos és építő munkát a M. P. I. T. lefordította és a Házi Kincstár ez évi köteteként kiadja. Nagyon helyes. Az ilyen evangéliumi keresztyén munkák üdvösen hatnak, eszméltetnek, termékenyítnek és gyarapítanak.

F.

A BUJDOSÓK HAZATÉRÉSE UTÁN.

Csudálatos napokat éltünk át október végén . . .

Rákócziék, Thökölyék, a hontalan bujdosók, a rútul száműzöttek kétszáz éves távollét után, hódítva, győzve, megkoszorúzva, diadalivek alatt, zászló-erdőkben, egy ujjongó nemzet-től környezve, kápráztató halotti pompában haló poraikban visszatértek hazánk szent földére.

A nemzet temetett, de nem sirt; inkább lelkesedett és elmélkedett.

Keblünket diadalmas érzés dagasztotta, mely a hontalan hősök porából új életnek tavaszodását várja. Szívünkben megbizonyosodott az isteni gondviselésben való hit, hogy a jóságos Isten megihlette a király szívét s megértette vele a nemzetnek közel kétszáz éves vágját. Átéreztük a daliás kurucz idők tüneményes lelkesedését, szabadságimádó szent vágyakozását, függetlenségért epedő hő áhitozását és dicső küzdelmeit.

Csudálatos napok voltak ezek a kuruczokat ünneplő napok. Valamikor a kuruczok nevének az elsőhajtása is börtönbe, pellengére juttatta az érettök esengő magyart; valamikor a hozzájuk való hűségnek száműzetés, vérpad, gyötrelmes kínhalál volt a büntetése; valamikor magának e nemzetnek törvényhozása megtagadta, hazaárulóknak nyilvánította, ocsmányul megbélyegezte e legderekabb fiait. És most hazajöttek a száműzöttek, a kitagadott kurucz vezérek, szemkápráztató gyászpompával világgraszoló diszes ünnepléssel, virágok özönével elborítva, világító őrtüzek sorfalai között, égbetörő lelkesedéssel fogadva a koronás király s az ujjongó nemzet vállain: hazajöttek hazánk szent földébe, szívünk szentélyébe. Kossuthot

még csak a nép szeretete, Rákócziékat ime már a király és a nemzet egyetértő akarata hozza vissza az édes anyai földbe . . .

E csudás napokat, ezt a nagy esetet csudás tények születték.

A bujdosók páratlan honfiúi nagysága, hazaszeretetőknék ma is gyújtó varázsa, rendithetetlen hitőknek lélektermékenyítő ereje, martiromságuknak csudatevő hatalma: ez az okul szorgató tények egyik sorozata. S ehhez csatlakozik a másik tény-sorozat: a király és a politikai nemzet érzületében végbe ment nagy változás. Ezek korábbi hidegségét, egyet nem értő pártos szellemét békés engesztelékenységgé és hálás kegyeletté változtatta az isteni gondviselés csudás hatalma. Nemzeti újjászületésen ment át király és nemzet. Maga a népi nemzet, az ősi fajmagyarság hű maradt régi kurucz eszményeihez. Kétszáz éven át titkon élt szeretete a szívek mélyéből előtört, eget kívánt; cserben hagyott, elárult fejedelmeire rátalált s most visszahozta őket őseik földjébe. Úgy volt, úgy van, mint a költő zengi a daliás kurucz fejedelemlről:

„A te neved bűbájos emléke
Tovább virult nemzeted lelkébe’,
S ki érettünk legtöbbet szenvedtél:
Szabadságunk eszményképe lettél.

Eltörhették a tárogatónkat,
Megtílhatták álmodni is rólad,
Csak te voltál a szívdobogásunk,
A legszentebb titkos imádságunk.

Csudás hittel édes meseszóban
Regélgették a magyar kunyhókban:
Az üstökös újra tündököl még . . .
Hej Rákóczi egyszer visszajön még!

— Hazajöttél végre-valahára
Szabadságunk bolygó fénysugára.
S poraidat ha már visszahoztuk,
Lelkedet is haza imádkozzuk.“

(Szabolicska M.)

Bizony, bizony az kellene mostan a magyarnak, hogy tudná haza imádkozni a kuruczok lelkét, hogy tudjon eszményekben hinni, hazájáért tenni és küzdeni Rákóczián, kuruczosan, vagyis mélységes, izzó, benső odaadással, mint a kurucz vezérek tevék. Az volna a bujdosók valódi hazatérése, ha most visszatérne a Rákócziék szabadságért izzó, függetlenségre törekvő, vészben-viharban csudásan kitartó, önjavukat készséggel föláldozó lelke! Vajha a nemzeti függetlenség kultusza a lezajlott halotti pompában; a kurucz világ dicsőségének és keserveinek föltámadása históriában, költészetben és művészetben; a Rákóczi példás élő hite Istenben, Krisztusban s az erkölcsi erők és eszmények halhatatlanságában; a kurucz korszak nagy nemzeti és erkölcsi tanulságai: vajha mindez átjárná a magyarság szívéét és veséjét; vajha történetünk és hagyományaink ünnepelt eszményeivel, vajha vallásos és erkölcsi hitünk örök erőivel töltenék be a magyar világ lelkét az októberi fényes napok. A hazatért bujdosók hamvai, a néma koponyák és a hústalan ajkak, vajha megszólalnának és kiáltásukkal fölriasztanák a szunnyadó lelkiismeretet széles e hazában! Vajha országszerte zengenék-hirdetnék a lezajlott ünnepek azt a nemzeti nagy tanulságot: Itt nincs politikai üdv, csak a magyar hitben; nincs nemzeti boldogulás, csak a magyar hűségben; nincs hervadhatatlan dicsőség, csak a nemzeti és emberi igaz erkölcsökben.

Kívánatos, hogy ha valahol, hát az ifjúság lelkében gyökerezzék meg a kurucz érzések, eszmények és tanulságok nemzetfentartó ereje. Az az áldó kegyelet és szívbeli hódolat, melylyel a bujdosók hazatért hamvait fogadta a magyar nemzet, sehol hálásabb talajra nem talál, mint az ifjúság szívében. Annak a nagy nemzeti erőnek és becses erkölcsi tőkének, mely a kurucz fejedelmekkel hazánkba visszatért, első sorban az ifjúságot nevelő családban, iskolában és templomban van helye. Eddig is sokszor ünnepelte a magyar család, a nemzeti iskola és templom a kurucz fejedelmek példátlan önfeláldozását, törhetetlen hitét, szeplőtelen jellemét; de ezután tanítsák és hirdessék még nagyobb erővel s még ihletettebb ajakkal a magyar szabadság dicső martirjainak soha el nem

muló dicsőségét. De se család, se iskola, se templom soha el ne felejtse mind magasabbra és magasabbra emelni szent-séges képét Annak, ki az ő mindenható erejével és atyai bölcseségével történetünk százados nagy ellentéteit harmoniába tudta hozni s királyt és nemzetet e ponton is ki tudott békiteni egymással!

Hála és hódolat felséges királyunk nagy szívének: fény nevére, áldás életére!

Dicsőség a Rákóczi és Thököly szellemének és a hazatért bujdosók emlékének!

„Véget ért hát nagy hontalanságtok,
Kétszáz éves hosszú bujdosástok!”

Szóts Farkas.

A NAGYKÁROLYI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉBŐL.

(Részlet egy sajtókész monografiából.)

A Szatmármegye területén fekvő nagykarolyi egyházmegye története három időszakra osztható, melynek elseje a szatmári békéig (1711), másodika ennek az egyházmegyének a közép-szolnoki vagy szilágysági egyházmegyétől való különválásáig (1821), harmadik időszaka pedig a különválástól napjainkig terjed.

1. Az első időszak hitélete.

Bár az első erdődi zsinaton (1545) a Kálvin nézetét követő reformátusok nem szakadtak is el még tényleg a Luther nézetét követő evangélikusoktól; azonban részint azon körülményből, hogy e vidéken ez időszakban a Kálvin hitnézete lett túlnyomóvá, részint mert e zsinaton általában református papok voltak jelen s maga Drágffy Gáspár és Kopácsi István — kik e gyűlésen elnököltek — a református vallást követték: minden kétségen felül áll, hogy e korban a Kálvin nézete lett e vidéken uralkodóvá.

E zsinatban megállapított 12 cikkely közül az „első” a *szentháromságot*, illetőleg a *Jézust igaz Isten és embernek* vallja s csakis ő a közbenjáró Isten és ember között.

2. A *megigazító* hitről azt állítja, hogy az egyedül a szentlélek ajándéka; szükségesnek tartja a hit igazolása szempontjából a jó cselekedeteket, anélkül azonban, hogy azoknak érdemlő erőt tulajdonítana.

3. Két sacramentomot ismer el: a „kereszttség”-et és az „*Úrvacsorá*”-ját.

A *keresztséget* a bűn eltörlőjének és kegyelem eszközlőjének tekinti; az *úrvacsorájáról* pedig azt vallja, hogy a kenyér és bor alatt a *Krisztus teste és vére jelen van*.

4. Kárhozzátja a misét és a szentek segítségül hívását.

5. Az emberi hagyományokat, püspöki rendeleteket, szertartásokat, melyek nem az evangéliumon alapulnak s csak az egyház külső életére tartoznak, megveti.

6. Az atyafiságos fülbe-gyónást tanítás, vigasztalás és feloldozás szempontjából szükségesnek és fenntartandónak itéli.

7. Az egyház fejéül egyedül a Krisztust, tagjaiul a hívőket ismeri el.

8. A fejedelmek és polgári hatóság iránti engedelmességre kötelez.

9. A papi rendet tanítás és a sacramentumok kiszolgáltatása végett szükségesnek itéli.

Egyebekben az ágostai hitvallással egyetért.

Az 1554-diki óvári zsinat s az utána egy évvel 1555-ben tartott második erdődi zsinat még nem jut teljes megállapodásra az *úrvacsora jelentőségére nézve*, a mennyiben valamint amaz, úgy emez is bár a transsubstantiációt tagadja, azonban állítja ugyanez, mint amaz is, a Krisztusnak a kenyér és borban lényegileg való jelenlétét, mely szerint a kenyér a Krisztus teste és a bor az ő vére, ámbár az élvezésen kívül, midőn az a szekrényben zárva van, vagy körmenetek alkalmával felmutattatik — mint a pápisták hiszik — jelen nincsen.

A magán feloldozást és bűnvallást mind az óvári, mind a második erdődi zsinat a bűnösök lelkiösmerete megnyugtatósa végett fenntartja, a szerzetesi szabályok nélkül.

Az erdődi második zsinat az Isten igéjének nagyobb tekintélyt tulajdonít, mint bármely embernek, püspöknek, vagy bármiféle zsinatnak, sőt magának az egész egyháznak.

Az óvári zsinat az egyház által bevett ünnepeket fenntartja; a házások összeesketését mellőzhetlennek állítja, superintendenseket, espereseket — praelatusokat — rendel választani.

Az oltárok és képek lerontását a külhatalmak teendői közé sorozza.

Az itt felemlített három zsinat tantételei tiszta világosságban állítják elének e kornak hitnézeteit, mely nézetek bár sok tekintetben a kálvini és lutheri álláspont között ingadoznak, azonban inkább a Kálvin-féle irány felé kezdenek hajlani.

E kálvini iránynak határozott lökést a törhetlen erejű, bátor püspök, Melius Péter adott akkor, midőn a helvét irány az 1567-dik évi debreczeni zsinaton a *második Helvét Hitvallás elfogadása* által, melyet a nagykárolyi egyházmegye esperese is aláírt, teljes diadalra jutott.

Egy fél századdal később, 1633-ban a Tasnádon tartott

zsinatban az 1597-től 1633-ig tartott zsinatok végzéseiből kiirt 35 cikkely, melyek Appendixeknek neveztetnek s Keresztszegi István derecezi superintendens által nyomattattak ki, voltak irányadók egész az 1649. évig, a mikor a fejedelmi szentesítést nyert Gelei-féle kánonok a túl a tiszai és erdélyrészi egyházakban kötelezőkké nem váltak.

Van még két nevezetes gyűjtemény, mely e kor történetére nagy befolyással volt. Az első „*Acta Synodi nationalis Szatmar-németinum anno 1646. jun. 10. convocata.*” A lázongó Tolnai miatt itt kimondatott, hogy óhajtható egy közös hitvallás fogalmazása a Heidelbergi Káté tanítása szerint, közös liturgia készítése s közös érvényű kánonok szerkesztése, presbyteriumok felállítása, hittani egyházi beszédek a Heidelbergi Káté szerint, Tolnai János és híveinek kárhoztatásuk, kik az eddigi püspöki igazgatást felforgatni akarták s a sátoros- és más ünnepeket ördögi találmányoknak tartották. A puritán név használhatásának — mely botrányos és gyalázatos rágalmakra vezet — betiltása.

E gyűlésen száztiz egyház követe vett részt s a zsinat határozatait harmincz cikkelybe foglalták be.

Mit a szatmár-németi fent említett zsinat végzésileg kimondott, hogy t. i. gyűjtessenek össze azon közös érvényű kánonok, melyek szerint a tiszáninnen és túlfekvő magyarországi egyházak kormányzandók: nem késett K. Gelei István püspök, kire a nagy munka bízott, kötelességének mielőbb megfelelni.

Mindjárt három év mulva, az 1649-dik évben már kinyomatva látjuk a Gelei által összeszedett és átdolgozott kánonokat e cím alatt: *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus qua Transilvaniensibus in unum collecti.*

E kánonokról s ezek hitvallását tartalmazó cikkelyeiről, a mennyiben ezek a tiszántúli ref. egyházakra s így reánk, a nagykárolyi egyházmegye lelkészeire s egyházaira is sok ideig kötelezők voltak s így mindnyájunk előtt ismereteseek, csak röviden emlékezünk meg.

E száz kánonban 1. a lelkipásztorok, 2. az esperesek, 3. püspökök, 4. iskolák igazgatói, 5. énekevezérek, 6. presbyterek s végre 7. az egyháziak kötelességei adatnak elő.

Az ötvenedik kánon rendeli, hogy a lelkipásztorok egyedül a Heidelbergi Kátét magyarázzák és tanítsák a templomokban, hogy a gyermekek a ker. vallás elemeit, mintegy az anyatejjel beszívassák és a keresztyén vallást abból megtanulják.

A sacramentumok kiszolgáltatására nézve az ötvennegyedik kánon rendeli, hogy azok isteni eredetűek lévén, emberi

tekintélynek alárendelni nem lehet, mert az emberi hagyomány szerinti szolgálatok birnak ugyan a kötelesség némi színével, de valóban nem egyebek, mint a babona és bálványozás tápszerei: tehát azokat mindig abban az eredeti tisztaságban és egyszerűségben kell kiszolgáltatni, a mint azokat a Krisztus rendelte.

A keresztséget is tehát ki kell szolgáltatni minden babonás és hozzátoldott szentségtörő szertartások nélkül az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében, egyedül tiszta víznek ráöntésével, rendszerint a templomban, rendkívüli esetekben tisztességes helyen is.

E kánon tanítja, hogy a keresztség az üdvre bár nem feltétlenül szükséges, de azért nem közönyös szertartás, mert az a Krisztussal való egyesülésünk sacramentoma, azért a kisderek megkeresztelését soká halasztani nem szabad.

Az ötvenhetedik kánon a zsidó vagy mohamedán vallásról áttérteket, míg a ker. hit főbb igazságait meg nem tanulták, megkeresztelni tilalmazza; úgyszintén megtiltja a bábáknak s más világiaknak is a keresztelést, mivel e szent cselekvényt a Krisztus egyedül a tanítványokra s lelkipásztorokra bízta.

Az úrvacsorát is egyedül a lelkipásztorok által rendeli kiszolgáltatni. még pedig mind a két szín alatt, úgy hogy a hívek az asztalhoz járulván, a kenyeret és bort állva elfogadják, az átlényegülésnek minden balgatag véleménye nélkül, egyedül a Krisztus halálának hálás emlegetésére, a bűnök bocsánatára és a ker. hitben való megerősítésre.

A hatvanadik kánon egy év alatt hat ízben rendeli az úrvacsora kiszolgáltatását, sürgős esetekben megengedi a betegekhez is azt elvinni, csakhogy az rendes szokássá ne válják, a betegek csüggedő lelkének vigasztalására.

E kánon rendeli azt is, hogy nyolcz nappal előre ki kell hirdetni az úrvacsora napját s meg kell hagyni, hogy kiki magát az igaz hittel, kegyességgel s új életre buzó törekvéssel elkészítse s a lelkipásztorok a czégéres bűnben élőket, míg meg nem térnek, a szent asztaltól eltiltsák, nehogy magokra ez által a bűnösök átkot és kárhozatot vonjanak.

A Gelei-féle kánon tehát az Isten ígében alapult Helvét Hitvallást és Heidelbergi kátét veszi fel a hit zsinórmértékeül, ugyanazért, bárki is akár a hitágazatokban, akár a szertartásokban vagy a sacramentomok kiszolgáltatásában valamely újítást merészelve tenni, azt a szolgálattól azonnal el tiltani rendeli.

2. Kultusz és vallás-erkölcsi élet.

Bár a magyar- és erdélyországi ref. egyházak, valamint a hit- és erkölces tanelveire, úgy a kultusz formájára nézve is Zvingli és Kálvin által reformált helvét egyházakhoz szabták magukat; mindazonáltal kezdetben még jó ideig általánosan meghatározott és elfogadott kultuszformája a ref. egyházaknak nem volt.

Azok a kultuszformák, melyek a róm. kath. egyházban fennálltak, nem egyszerre, csak lassan-lassan alakították át, vagy töröltettek el végképen, egyik lelkész az egyik, másik lelkész a másik kultusz formáját tartotta meg, vagy hagyta el végképen.

Soh helyt az ostyát és a kovásztalan kenyeret még a XVII-ik század elején is megtartották, jóllehet már előbb több zsinatban el volt tiltva.

Némely egyházakban az estvéli könyörgés alkalmával gyertyát gyújtottak, másutt Jézus nevére térdet-fejet hajtottak stb.

Az első erdődi zsinat (IX. art.) még a hármasság gyónást fentartja, az óvári zsinat az oltárok és képek eltávolítását a világi hatóság teendői közé sorolja; azonban a második erdődi zsinat már ezen intézkedést kárhóztatja. A XV-dik artículus azt rendeli, hogy az egyházban sem könyörgésekbe, sem a hymnuszokba, sem a felolvasások vagy folyó beszédekbe olyanok ne vétessenek, melyek a kanonikus könyvekben fel nem találtak.

Azonban daczára annak, hogy a képek és oltárok a templomokból eltávolítottak, a miscénekek, melyekhez a nép hozzá volt szokva, még sokáig használatban maradtak, míg nem a responsoriumok végkép el nem maradván, a nép közös éneklésére alakult át s az egész istentisztelet a csengeri zsinat XIV-dik cikké értelmében, az *élő Isten ígéhirdetésére* szorított s az áldozat oltáraitól megtisztított templomok a választottak gyülekezeti helyül avattak fel.

A mi a „kereszttség“ kiszolgáltatását illeti, a reformatio a régi keresztelési formát és cselekvényt megváltoztatta, a mennyiben azon babonás hitet, mintha a nem keresztyént rossz lélek szállta volna meg és így a kereszttség által tisztulna meg, helytelenítette és az exorcismust elvetette. Továbbá elvetette a chrismát, vagy olajjal való megkenést stb. A keresztelésnél Jézus parancsolatát tartva szem előtt, a kisedetet az „Atya, Fiú és Szentlélek nevébe“ a viznek főre való töltése által kereszteli meg.

Kálvin ágendája szerint keresztelekor, mely mindig közönséges istentisztelet alkalmával vitetett végbe, elmondatot az úri ima és az apostoli hitforma is.

Melius Péter sokak óhajására a bemeletést akarta alkalmazni, még pedig úgy, hogy a gyermekek egész testére öntett vizet.

Beythe István 1582. évben Gissing városában kiadott liturgikus könyvében a ker. gyülekezetekben a keresztséget csakis az egyházi tanítóknak engedi meg kiszolgáltatni.

A Katona-Gelei-féle kánon végre azon egyszerű rendtartást állapította meg, mely mai napig is szokásban van, határozottan tiltakozván a szülésznők vagy világiak kereszteleési joga s a dolog lényegére nem tartozó szertartások ellen s e tiltakozást mindannyiszor érvényesítette is.

Az 1614. január 14-diki nagykárolyi gen. zsinat elhatározza, hogy a három sátoros ünnepet meg kell tartani s még ezekhez hozzáadták a Krisztus körülmetélése és mennybemenetelének ünnepe. Az éjjeli istentiszteleteket ugyanazon zsinat betiltja.

Az 1646-diki szatmár-németi zsinat IX. czikke már minden újításnak ellene mond, s Tolnait és társait, mint a sátoros ünnepek megtartása ellen izgatókat, hivataluktól való megfosztásra ítéli.

A sátoros ünnepek Szatmármegyében, bár még az 1597. január 16-án Tasnádon tartott zsinat elhatározta, hogy a sátoros ünnepek csak két nap tartassanak, általában három nap tartattak. Újév, nagypéntek, áldozó-csütörtök csak egy nap; azonban a sátoros ünnepek három napon való megtartását többrendbeli felsőbb egyházi határozatok betiltották.

Nagykárolyban és vidékén divatban van mai napig is a nagypénteki bőjt, s a háromszori templomi istentisztelet, szokásban lévén a déli istentisztelet alkalmával valamelyik evangéliomból a Jézus szenvedése és halála történetének (passio) felolvasása.

4. *Predikálás módja az első korszakban.*

Magyarországban a XVI. században nyílt meg az egyházszónoklat új korszaka.

A reformátorok lerázván magokról a deák nyelv nyögét, hogy annál több hallgatóságot nyerhessenek meg, nemzeti nyelven kezdték az evangéliom örök igazságait hirdetni.

Dévai Bíró Mátyás, az első hitszónok, a magyar Luther, ki az Isten beszédének világító fáklyáját Magyarországon a sötét-

ségben körülhordozta, lángszónoklatával hány ezer lelket nyert meg az evangéliumi tiszta tudománynak?

Ozorai Imre békési lelkésznek „*de Christo et eius ecclesia, et de antichristo eiusque ecclesia*“ című nagyhirű, magyar nyelven írt munkájából látni lehet a tanítás módját, melyet követett, ki erős vitatkozási modorban, kérdések és feleletekben vezette hallgatóit az evangéliom ismeretére.¹

Erdősi János, Kalmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Kiss István, bár mind előszóval való tanításukkal, mind tudományos munkáikkal sokat tettek a ref. terjesztésére, azonban fájdalom, hogy az ő egyházi beszédek, az örökös belviszály által sanyargatott hazában, a későbbi kor számára meg nem maradhattak, annyival inkább, mert ez időkorban a sajtó még nagy ritkaság volt.

A XVI. század közepétől a XVII. század közepéig a templomi szószéket a vitázó egyházi szónoklat (polemia et dogmatica theologia) foglalta el.

Oka volt ennek a róm. kath. egyháznak azon hitnézete, hogy a hit- és erkölcstan kutféje nemcsak a Szentírás, hanem a hagyományok is.

Továbbá a felesleges jó cselekedetek tévtanából származott visszaélések és hogy a pap könnyölgése által, az úrvacsorájának alkotrészei, a kenyér és a bor, átváltoznak a Krisztus testévé és vérévé, végre, hogy a Socinus követői a szentháromságtagadók nyílt sisakkal léptek ki e korban nemcsak a róm. kath., hanem mindkét prot. hitfelekezett papjai ellen.

Magyar- és Erdélyországban a XVII. század második felében nyílt meg a prédikálás új korszaka.

¹ Meg kell jegyezmem, hogy a szatmár-németi zsinat végzései közt, melyeket Fötisztz. Kiss Áron magyarra fordított s az eredeti szerkezet közt, melyeket a sárospataki füzetek 1860-dik évi folyamának 244-dik lapjain néhai Révész Imre közrebocsátott, nagy eltérés van.

Az eredeti szövegnek címe: „*acta synodi nationalis die 11. julii A. D. 1646. in nomine domini nostri Jesu Christi congregata.*“

Továbbá az eredeti szöveg csak XVI cikkelyből áll, míg emez XXX cikkelyből.

Az eredeti szöveg XIV. és XV-dik cikkelyeiben a hivataloktól megfosztott Tolnai és társai meg vannak nevezve, emebben a nevek el vannak hallgatva.

Végre Révész Imre név szerint előszámlálja az ott megjelent papokat, emez elhallgatja.

„*Ügy látszik — a mint Gelei maga is elmondja előbeszédében — hogy az idő rövidsége s a hely alkalmatlan volta miatt a zsinat végzéseit a jegyzők, miután csak röviden jegyezhettek fel: ő írta le mint elnök az egyik jegyző hiteles példányáról teljesebb előadással bár, de a dolognak és annak értelmének minden változtatása nélkül.*“

A nagyhirű Tofeus Mihály erdélyi püspökről, Apafi Mihály fejedelem papjáról, kit a fejedelem Szatmárról vitetett Erdélybe, azt írja Bod Péter „az erdélyi református püspökök élete“ cz. könyvében,¹ hogy ő a predikálásban azt az eljárást követte, hogy a fölvelt alapigét röviden megmagyarázva, abból egy terjedelmes tanulságot vont le, s ebből merítette az intéseket, serkenéseket, a lélekre ható cselekedeteket.

A szólás formái pedig, melyeket használt élesek, valának, mint a vasszegek és felette szúrósak és hathatósak.

Predikációjában egy helyen a mást nyomorgatóka ekként támadja meg:

„Halljátok-e ezt ti kegyetlen fejedelmek, kegyetlen fejedelem asszonyok, kegyetlen tanácsurak, kegyetlen Hopmesterek, kapitányok, ispánok, vérszopó hóhértermesztű udvarbírák, valakik mást ártatlanul nyomorgattok“ stb.

Másutt így panaszol:

„Bizony rámára vonszon az Isten benneteket, ha most nincsen is senki, a ki megbüntessen. Valami rossz, alávaló deákokból, tetves, tudatlan medikánsokból urakká, nagy embe-rekké, őt, hat esztendő alatt országbiráivá lesztek, gazdagságot, pénzt, jószágot, köntöst, tisztet, becsületet annyit ad az Isten, hogy sem magatok, sem más nem reménylette volna; huztok, vontok magatoknak, uratoknak; de meghigyjétek, hogy bizony megítél az úr Isten benneteket, magatok sem élhettek keresményetekkel, maradékokra sem száll, idő-nap előtt el-erőtlenedtek, betegeskedtek, sárgultok, sem ehettek, sem alhat-tok, az halál kinéz a szemetekből; a mi pedig maradékokra szállana is, olyan lészen, mintha az aspis kigyónak mérgét nyelte volna el.“

5. *Kormányzás és törvénykezés.*

Hazánkban a reformatio földterületével a tiszántúli kerületben, főleg Szatmármegyében és a Szilágyságban, erőteljes visszhangra találván a tiszta tudomány, a nagy gyorsasággal alakult új egyházak kormányzása, szükségessé tette magának az egyházkerületnek rendezését is.

Ily célból látjuk összegyűlni, mindjárt a reformatio után

¹ E ritka könyv, mely köztudomás szerint, egészben csupán a berlini, részben a debreczeni főiskola könyvtáraiban volt föltalálható, nőm, Máthé Karolina valamelyik szépapjáról, kik szabolcsmegyei papok voltak, került az én könyvtáramba és 1888-dik évben a debreczeni főiskolának ajándékozott.

1554-ben az óvári zsinatot, hol 80 predikátor egyező akaratával, szuperintendensek és praelatusok választása rendeltetett el, megállapítván ezáltal az egyház kormányzása, a közigazgatás és törvénykezés szervezésével.

Ez időtől fogva az egyházmegyéket szervezetteknek tekinthetjük, s a 17 egyházmegye közt a nagykárolyi esperességet is.

A második erdői zsinat 12. cikkelye megrendeli, hogy a felső hatóságnak minden istenes dologban engedelmeskedni kell, a szuperintendens intéseit békével kell fogadni és tűrni. A 13. cikkely megrendeli, hogy ezentúl a paróchiába belépni vagy elhagyni a szeniorok megegyezése nélkül nem szabad, a 18. cikk egyházlátogatásról intézkedve, utasítást ad a szenioroknak, hogy minden évben látogatásokat kell tenni, gyűléseket tartani, melyeknek folyamán mindent kellőleg meg kell vizsgálni s elintézni, az engedetleneket a következő ülésig fel kell függeszteni.

S minthogy a zsinatok ezután „*generales*“ és „*partiales*“ zsinatokul jelöltettek, melyek a mai *egyházmegyei* és *egyházkerületi* gyűléseknek feleltek meg, melyeknek hatáskörük kiterjedt a papok ordinálása, hivatalától való megfosztása, házasságok elválasztása s minden egyházi fegyelmet tárgyazó eljárásra: látni való, hogy már ekkor fennállt teljes rendszerében a mai egyházi kormányhatóság a maga közegeivel egész teljességében.

A papi gyűléseken előbb a világiak is részt vettek, később a világiak egészen kimaradtak, egyedül a papság intézkedett az egyházi ügyekben, sőt az 1612. szemptei zsinat a generalis zsinatot püspöki consistoriumnak is nevezi; az egyházi befolyás oly erős gyökeret vert a köztudóban, hogy Tolnai és társai, kik a mixtum presbyteriale regiment akarták behozni, míg értelmöket meg nem változtatják, a szatmár-németi zsinatban hivataluktól megfosztattak.

Eme tisztán papi gyűlések határoztak egyes lelkészek és gyülekezetek kérelmei és panaszai felett. E helyosztó gyűlések rendelték el ide vagy amoda a papokat és tanítókat. Ez a papi szék vizsgálta meg a lelkészjelölteket, ez exmittálta és gyakran avatta fel őket. Ez ítél a válóperekben, ez kezelte az egyházi fegyelmet a legteljesebb mértékben.

A válóperek rendtartása éppen az volt, a mi volt nem régen az erdélyi egyházban.

Válási indokok akkor is, mint ma impotentia, nős parázáság, hűtlen elhagyás, kegyetlenkedés, engesztelhetlen gyűlölet stb.

Az eljegyzés kötelezőnek tartatott s a jegyeseknek egyházmegyei hatóság engedélye nélkül elválni nem volt szabad.

Az egyházi fegyelmet nemcsak az esperes és visitatio, hanem magok a lelkészek is gyakorolták.

Ha valamely gyülekezetben egy nőszemély megesett, poenitenciát kellett kiállni, mely abból állt, hogy a bűnös a templom tornáczában (porticus) tartozott egy hónapig minden napon istentisztelet alatt egészen befedett arczczal könyörögni. Ekkor a lelkész bűnvallást tétetett vele, az egész gyülekezet előtt, mely után következett a gyülekezet megkövetése. E szokás sok helyen, még a XIX. század elején is fenn állt.

Más vétségekben, mint templomkerülés, káromkodás stb., templom és úrvacsorától való eltiltással, nagyobb és terheőbb vétségekben a bűnös az egyházból való teljes kizárással büntettetett.

A papok és a tanítók kisebb vétség esetében pénzre, borra is büntettetettek és azt a visitatióval együtt költötték el; nagyobb vétség esetén hivataluktól is megfosztattak.

Nagykároly.

Asztalos György.

¹ Szmírnai sz. Polykarp 110. l.

BARTZAFFALVI SZABÓ DÁVID ESETE.

(Befejező közlemény.)

A számvizsgálatnak e szomorú eredménye után a bizottság a megállapított hiány fedezetére nem látott és nem talált más egyéb biztosítékot, mint a szerencsétlen széniornak a jöltevéköltől, külföldi tanulmányi útjára egybegyűlt, beneficiziumát és az ő ingóságait. Lefoglalta azért a contrascribánál lévő seniorale beneficiumot, valamint az ő „minden található könyveit, köntöseit és egyéb javait“, mely utóbbiaknak értékét mintegy 200 r. frtra becsülte. A bizottság a maga terhes s ezúttal a gyászos eset miatt felettébb is nehéz feladatának befejeztével jegyzőkönyvét s mellékleteit azzal a javaslatával terjesztette az egyházkerület elé, hogy a hiány tényleg a széniori jótéteményből és a volt szénior ingatlanainak elárverezéséből befolyó összegből pótolassék vissza.¹

Az egyházkerület Zsolczán, 1805 február 26-án, *Vay József* és dr. *Óri Fülep Gábor* elnöklete alatt tartott *különös gyűlésében* foglalkozott a számvizsgáló bizottság jelentésével s ezzel kapcsolatban a volt szénior öngyilkossága folytán felmerült ügygyel és a főiskolai pénztár hiányával. A gyűlésnek idevonatkozó jegyzőkönyvi határozatából, minden szükszavúsága és kimértsége mellett is, ki lehet érezni a lelkek háborgását a kinos eset felett, ki lehet érezni az egyházkerületi közvélemény ítéletét s a határozatból előre is sejteni lehet Bartzaffalvi és Tóth tanári működésének tragikus végét. Eddig még — Bartzaffalvi és Tóth adósságainak kiderülése után is, — ténybeli bizonyítékok nélkül, csak pusztva gyanú, hogy a főiskolának ez a két tanára kergette a halálba a volt szénior

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11839. és 11842. számok.

s ennek daczára az egyházkerület határozatában, mint azt abból Bartzaffalvi is, Tóth is kiolvasta, már benne van az ő elítéltetésük is. A zsolczai gyűlés ugyanis így határoz e két tanárra:

„Minthogy ezen cassa környüállásaiból világos, hogy professzor Szabó Dávid és dr. Pápai Tóth Mihály, kiknek a cassákra felvigyázni szoros kötelességek lett volna, mégis azt a publicumnak minden hire, czélja, akaratja, sőt világos rendelése ellen a senior által contrectáltatták s ily cselekedetekkel magokat ezen boldogtalan ifjú példa nélkül való kimenetelének eszközeivé tették, a jöltevőknek az oskola igazgatásához való bizodalját meggyengítették, magok pedig az oskolához való hűségek hijjánosságának világos példáját mutatták: mindazonáltal tehát, hogy a dolog nagyobb-nagyobb világosságban tevődhessen s hogy *meghallgattatások előtt lett ítéltetések* felől ne panaszkodhassanak, . . . ttes v. curator Comáromy György, Boronkay Zsigmond, coadjutor curator Fekete Miklós és Dókus József, nemkülönb t. t. Sárkány Pál abauji senior és r. Tóth István lizskai praedicator urak oly móddal kirendeltettek, hogy bizonyos időben, ha lehet mindnyájan, legalább többen együtt Patakon megjelenvén, . . . vegyék be mentő írásokat s tegyék meg a dolog világosítására tartozható vizsgálásokat.“

E fontos határozaton kívül intézkedett az egyházkerületi gyűlés erre az ügyre tartozó egyéb felmerült kérdésben is s preventiv határozatokat hozott arra nézve is, hogy hasonló kínos ügy jövőre lehetőleg fel ne merülhessen. A számvizsgáló bizottságnak azt a javaslatát, hogy a széniori beneficium a hiány fedezésére fordittassék, nem fogadta el, mert ítélete szerint „a cél, melyre a jöltevők által rendelődött, be nem telvén, attól idegen célra fordítani nem lehetne“. Kimondta azonban, hogy „Miskoltzi Mihály megmaradott jószágai husvét és pünköst közt a rector felvigyázása alatt kótyavetye által eladattassanak“.¹

A vizsgálat keresztülvitelére kiküldött bizottság — egy küldöttségi tag kivételével, ki időközben meghalt — márczius 30-án teljes számban kiszállt Patakra s a zsolczai határozattal reá ruházott feladatának öt, egymásután következett napon végzett munkálkodásával felelt meg. A vizsgálat a két tanárra nézve írásbeli volt; a bizottság nem idézte maga elé a két

¹ 1805 február 26-án Zsolczán tartott egyházkerületi különös gyűlés jegyzőkönyvének 6., 7., 8. sz. határozatai.

professzort, hanem az egyházkerület határozatát, mintegy vádlevelet kiadta nekik s felszólította, hogy adják elő mentse-göket.¹ A két tanár által elébe terjesztett védőiratokra aztán czáfalattal felelt és újabb adatokat és körülményeket hozott fel bűnösségek bizonyítására és újból felhívta őket a felhozott okok és körülmények megmagyarázására vagy meggyengítésére. E mellett az ifjúság és a tanári kar köréből mindazokat, a kikről csak gondolta, hogy ebben az ügyben valamelyes felvilágosítással szolgálhatnak, maga elé idézte, kihallgatta őket s ezenfelül a vizsgálatot kiterjesztette egészen széles mederben a két professzornak a tanteremben való viselkedésére, továbbá magán és családi körülményeire is. A bizottság eljárása egyébként mindenben azt mutatja, hogy feladatául nem annyira a tárgyilagos vizsgálatot, mint inkább a vádnak minden módon való bebizonyítását tekintette.

A bizottság jegyzője, a bizottsági válaszok megszerkesztője s ennek következtében a vizsgálat egész folyamán mintegy a vád képviselője *Tóth István* liszikai prédikátor volt. Eszes és éleslátású ember, kinek fogalmazásában a bizottságnak minden újabb válasza a két tanár védekezésével szemben egy-egy újabb vád volt bűnösségük mellett.

Bartzaffalvira nézve a vizsgálat valóságos erkölcsi veszőfuttatás volt. Mentő feleletei keserű feljajdulások az alatt a nehéz vád alatt, hogy az egyik ok és eszköz ő benne volt arra, hogy Miskoltzi a gyalázat elől a halálban keressen menekülést. Kinos látni és olvasni, hogy ez a nagy ember miként vergődik tehetetlenül a váddal szemben, miként jön egy-egy megelőző mentő írásával ellentétbe s végre is, mert ártatlan voltát igazolni nem tudja, miként roskad össze a vád súlya alatt. *Tóth* professzor, különösen eleinte, könnyebben veszi a vádat is, a vizsgálatot is; nem azért, mintha felfogni nem tudná azt a nagy erkölcsi vereséget, mely őt a vád bebizonyulásával érné, hanem — úgy látszik — inkább azért, mert tudja, hogy a pataki iskolában való lehetetlenné tétele után is, mint orvosdoktornak nyugodt megélhetést biztosíthat az ő orvosi gyakorlata.

Bartzaffalvi a váddal szemben az ő mentő irataiban azzal védekezik, hogy Miskoltzi véle egy falubeli lévén, hozzá gyermekeségtől fogva nagy bizodalommal volt s ezért már alsóbb togátusi idejétől fogva folyvást átadta neki megtakarított pénzét, hogy annak gondját viselje. Az átadott pénzről, hozzá való nagy

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11858., 11860. sz.

bizalma folytán, Miskoltzi már kezdetben is nehezen fogadta el a kötelezvényeket, később pedig egyet se vett el tőle, hanem az átadott pénzt egyszerűen csak feljegyezte. Ez az oka annak, hogy a volt szénior privát feljegyzéseiben vele szemben oly adósságokról is említést tesz, melyekről kötelezvényei nincsenek. Miskoltzina iránta való bizalma egész odáig terjedt, hogy széniorágának közvetlen bevégződése előtt sem fogadta el tőle a visszakinált pénzt, hanem arra kérte, hogy váltogassa fel azt jó tallérokra vagy még inkább aranyakra. A vád ama részével szemben, hogy a számvizsgáló bizottság előtt csak akkor emlékezett meg Miskoltzival való pénzbeli összeköttetéséről, mikor a számvizsgáló bizottság a pénztár felnyitására lakatosért küldött, azt hozza fel, hogy mindjárt a szénior öngyilkosságát követő reggelen a széniornak minden nála levő pénzeről, a számvizsgáló bizottság munkásságának megkezdése előtt, nyíltan megtette jelentését. A vád ama részénél, hogy iskolájával szemben hűtlenséget követett el, mikor a szénior közvetítésével pénzt vett ki a kollegium pénztárából, keserűségbe tör ki „Könyvzárók között esett továbbá fontolgatnom — írja — s fogom is szintűgy örökké tartandó belső kesergések között fontolgatni a feljebbi ítélessel együtt előalott s nyilván kitett ítéletét is a V. Publicumnak az én hivatalbéli hűségem híjánossága felől. Micsoda hűséggel vittem azt mindenben, valami csak erőmig előadta magát, azt az Isten tudja ; én örömmel érzem a mások ítéletét róla.“ Egyéb-ként a szénior öngyilkosságának okát abban látja, a mivel különben vádolja is, hogy „hamis lélekkel vitte dolgát“.¹

Bartzaifalvi védekezésével szemben *Kövy Sándor* jogtanár írásbeli tanúvallomásából kitűnt, hogy Miskoltzi január közepe táján, tehát a számvizsgálat előtt, előtte s dr. Tóth Mihály jelenlétében, keservesen panaszkodott Bartzaifalvira a miatt, hogy a neki adott pénzt, mely Kövy ítélete szerint bámulatosan sok volt, nem szolgáltatta vissza. *Imre István* új szénior írásos vallomása szerint Bartzaifalvi tőle is és más deákoktól is többször kért és kapott pénzt többnyire elismervény nélkül. A tanúság-tételre felszólított *contrascriba* és juratusok vallomásából is kitűnt, hogy Bartzaifalvi igen sok tanuló pénzét el szokta kérni kölcsönképen, a kapott pénzről elismervényt rendszerint nem adott s a visszafizetésben sem volt szorgalmatos. Tanártársai közül hárman is hasonló értelemben nyilatkoztak s a többek között *Vadnai József* professzor vallo-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A XXXI. 11859., 11863., 11867. sz.

mása szerint, Bartzaffalvi tőle is, mikor még a logikusok preceptora volt, „100 aranyat kért és addig alkudozott vele, míg utoljára egy aranyra szált, de tudván azt, mások panaszából, mily nehéz legyen tőle visszavenni a pénzt, nem adott“.¹

Azt pedig maga a számvizsgáló bizottság mint történeti tényt hangsúlyozta, hogy Bartzaffalvi a Miskoltzitól kapott pénzről a scholastica sedesnek nem tett jelentést s arról csakis „a főtiszt. superintendens úr által tett kérdésre tette a mentő jelentést, mert elküldtek a lakatosért kinyitni a kasszát; látta hát, hogy kénytelen előre, míg mindjárt kézre kerül az obligatoriusa jelentést tenni; de éppen az, hogy azt nem lehet virtusnak magyarázni, hogy csak akkor jelentse már az ember a dolgot, a midőn egy szempillantás alatt magába kezd a titok a restekből kifelé bújni“.²

Bartzaffalvi ama mentségével szemben pedig, melylyel Miskoltzit vádolni is akarja, hogy t. i. a hiány az ő hűtlenségében leli meg a magyarázatot, a bizottság — Miskoltzínak az iskolai vagyion kezelésében tanúsított könnyelműsége mellett is — megállapította, hogy a volt szénior bizony „könnyen hívő és engedelmes, ártatlan életű és becsületes karakterű ember“ volt.³

Igy áll a szerencsétlen végzetű embernek ügye a vizsgáló bizottság előtt. A szomorú történetnek külső körülményei, a deákoknak, a jurátusoknak és a tanári kar egyes tagjainak, mint erkölcsi tanúságtevőknek vallomásai* mind ellene bizonyítottak és az általános közvélemény is, mint azt a vizsgáló bizottság eljárása is mutatja, a maga ítéletével szintén ellene foglalt állást. Mikor már látta és érezte, hogy megingott lábai alatt a talaj, nem védekezett tovább. „Bizonyos vagyok benne, — írja a bizottságnak, — hogy sem a világ, sem a tisztelt deputatio nem hiheti, hogy én a Miskoltzi halálának oka volnék. Ha azt nem hiszik, hogy a nálam volt pénz depositum volt, feljebb csakugyan nem vádoltathatom ennél: hogy kölcsön kértem tőle. Megszorulni pedig és kölcsön kérni nem bűn“.

Lelke egész erejével tiltakozik azonban még ekkor is ama feltevés ellen, hogy tudta volna, hogy Miskoltzi neki a kollégium pénzéből kölcsönöz, de — hite szerint — még ha azt tudta volna is, cselekedete ekkor sem eshetik az ő egész erkölcsiségét megsemmisítő ítélet alá, mivel „maga a Krisztus

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11868., 11870., 11871. sz.

² Ugyanott: A. XXXI. 11866. sz.

³ Ugyanott: A. XXXI. 11862., 11866. sz.

is még a szent kenyerekhez nyúlt, szükölködő Dávidot is megigazította“.

De már tisztán látja, hogy a nagy vád ellen, bármily ártatlannak érzi is magát, a vizsgáló bizottság és a közvélemény előtt elfogadható alapon nem védekezhetik tovább. Az egyházkerület a vizsgálatot elrendelő határozatában már ítéletet is mondott felette s a vizsgálatra kiküldött bizottságnak mindenre kiterjedő nyomozásai lelkileg is teljesen elkedvetlenítették. Ugyanazért április 4-én megtört lélekkel írja a bizottságnak: „A mindeneket látó s tudó Isten, sőt sok részrehajlás nélkül való okos és egyenes szívű embereknek bizonyságok mellett, tizennégy esztendőktől fogva, józanon, hiven és szorgalmasan eddig folytatott hivatalomat a Venerabile Publicumnak, a kitől ezen hivatalt vettem, mélyen megilletődött szívvel resignálom“.¹

Ime, ezek voltak eme a sokra hivatott, valóban nagy ember tanári pályájának utolsó mozzanatai.

Dr. Tóth Mihály a vádat már egykedvűbben vette. Egyébiránt már csak azzal is, hogy kötelessége ellenére nem jelent meg a januári számvizsgáló bizottság ülésén, elárulta, hogy tart a szénióri számlatartás eredményétől. Habozás nélkül beismerte ugyan, hogy Miskoltzitól kért is, kapott kölcsönpénzt, de ő is tagadta, hogy tudta volna, hogy a szénior a kollégium pénzéből kölcsönöz. Ez a cselekedete, ítélete szerint, nem lehetett se hiba, se bűn, mert módjában állhatott a kért kölcsönt bármikor visszafizetnie. Vissza is kínálta azt Miskoltzinnak többször is, de tőle se fogadta el. Két körülmény feletébb visszatetszővé tette Tóth eljárását. Az egyik az, hogy egy nagyobb összeget nem ismerte el adósságának — bárha azt Miskoltzi ilyennek tüntette fel, — mert arról szóló kötelezvénye nem volt a pénztárban; a másik pedig az, hogy Tóth — annak igazolására, hogy Miskoltzi által feljegyzett adósságait lassanként kötelezvényre vitte át, — Miskoltzinnak olyan elismervényét mutatta fel a bizottság előtt, melynek éppen legfontosabb s ez esetben egyedül bizonyító erejű része: datuma ki volt vágva, mire nézve Tóth azt hozta fel, hogy az elismervényen ezt a csonkítást gyerekei cselekedték ollóval játszás közben.²

Tóth professzorral egyébként könnyebben és rövidebben végzett a bizottság. A tanúvallomásokból bebizonyítva látta,

¹ Ugyanott: A. XXXI. 11867. sz.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár: A. XXXI. 11869. sz.

hogy a menségére felhozott okok és körülmények alap nélkül valók és hogy Miskoltzit többféle úton-módon magához és családjához bilincselte s a maga anyagi hasznára ki is zsákmányolta. A vizsgálat ezek mellett megállapította, hogy „régől fogva gyakorolja az ivást, . . . leczke közben is ittasan a tanítványai előtt nem átalotta a pályinkát megdicsérni, . . . s még gyakran olyanokra is vetemedett, még most is meg-esik, hogy ittas korában igen nude és naturaliter adja elő tanítványainak a verendákat“.¹

Nem mentegetődzött hosszasan. „Minek menteném tovább magamat, — írja elkeseredetten a bizottságnak, — ha már előre el van készítve ellenem a sententia. Látom világosan a publicum akaratját, hacsak részeg nem vagyok . . . Ha nem örömet is kénytelen vagyok követni a Venerabile Publicum akaratját, mely bizonyosan ez: hogy hivatalomat letégyem. Letéstem tehát mindeddig folytatott Hivatalomat“.²

A vizsgálóbizottság megbízatásának teljesítése után a maga jelentését, Bartzaffalvi és Tóth lemondásával egyetemben, az egyházkerület elé terjesztette s az egyházkerület ápril hó 28. és 29-én Igricziben tartott közönséges gyűlésében *jónak látta* a két tanár lemondásának elfogadását, a további vizsgálatot ez ügyben szükség felett valónak ítélte s az így megüresedett két tanszék betöltésére meg is tette az intézkedéseket.³

És ezzel végkép megszűnt Bartzaffalvinak a sárospataki főiskolával való szellemi összeköttetése. A főiskola is és a tiszáninneni egyházkerület publikuma is jól tudta, hogy kit veszít el Bartzaffalviban, ebben a sokoldalú és nagyképzettségű tanárban, de a vád, a mely alól magát tisztázni nem tudta, oly súlyos volt és oly elemi erővel tüzelte ellene a lelkeket, hogy megmentésére gondolni sem lehetett. A gömöri egyházmegye tett ugyan erre nézve egy kísérletet, a mely azonban hiában valónak bizonyult. Sajnálattal látta ez az egyházmegye is Bartzaffalvi távozását a főiskola köréből s elindulva azon, hogy küldöttei, képviselői a Bartzaffalvi lemondását elfogadó igriczii gyűlésen nem jelenhettek meg, megbizta *Márjássy Istvánt*, hogy nevében a június 15-én s következő napjain Sárospatakon tartandó egyházkerületi gyűlésen tegyen indítványt Bartzaffalvi visszafogadására azzal az

¹ Ugyanott: A. XXXI. 11864. sz.

² Ugyanott: A. XXXI. 11865. sz.

³ 1805 ápril. 28. és 29-én tartott közönséges gyűlés jegyzőkönyvének 2. sz. határozata.

indokolással, hogy Igriczii oly félreeső helyen fekszik, hogy ott a gömöri tractus képviselői a gyűlésen nem jelenhettek meg és hogy a vizsgálat megejtésére kiküldött bizottság a vizsgálatot Bartzaffalvi működésének és viselkedésének minden körülményére kiterjesztvén, ezzel megbízatásának határát túllépte s Bartzaffalvit hivatala megúnására kényszerítette. A pataki gyűlés azonban az igriczii gyűlésnek Bartzaffalvira vonatkozó határozatát formailag is helyesnek s így megtámadhatatlannak és megmáshíthatatlannak ítélte; e mellett Vay József főgondnok is latba vetette egész tekintélyét s még főgondnoki állását is kötötte ahhoz, hogy a gömöri egyházmegye indítványa süket fülekre találjon.¹

Úgy látszik különben, hogy a tiszáninneri egyházkerület utóbb mégis megbékült Bartzaffalvival, mert 1810-ben és 1811-ben ott találjuk őt a széniori számadások megvizsgálását eszközölő bizottságban, abban a bizottságban éppen, mely néhány évvel azelőtt, éppen az ő nevével kapcsolatban, megállapította a széniori számadások „disaccuratioját”.²

* * *

Önként s mintegy feleletre kényszerítőleg áll elénk ezek után az a kérdés, hogy melyek voltak azok a körülmények, a melyek Bartzaffalvit ebbe a tragikus helyzetbe sodorták? Annyi kétségtelen, hogy hibát s a mint azt a következmények mutatják, végzetes hibát követett el, a mikor a szénior pénzt vett fel kölcsön, akár tudta, akár nem, hogy a szénior honnan kölcsönöz. De ballépésének okát és magyarázatát könnyen megtalálhatjuk azokban a külső körülményekben, a melyek között abban az időben egy pataki tanárnak élnie kellett.

Röviden: Bartzaffalvit anyagi helyzetének kényszer-ereje, csaknem öntudatlanul, sodorta a szomorú végzetbe.

Az 1804-ik esztendő elején egy pataki akadémiai tanár fizetése, a széniori diárium és tisztikönyv tanúsága szerint, a következőkből állott: készpénzben 408, fában 28, gyertyapénzben 16:80, egy rizma papír értékében 6, egy font spanyolviasz árában 1:80 magyar frtból, továbbá két szekér szénából, 2 mázsa sóból, 5 hordó borból, 5 köböl búzából, 20 köböl rozsból és szabad lakásból.³

¹ 1805 június 15. s következő napjain tartott közönséges gyűlés 84. sz. határozata.

² Számvizsgáló bizottság jegyzőkönyve 1810 és 1811-ről.

³ A törzsfizetés október 1-től 510 m. frtra emelkedett.

Első tekintetre úgy tűnhetik fel, hogy ez a fizetés akkor még bőségesen elegendő lehetett egy pataki tanár életszükségletére. De csak első tekintetre, mert a megélhetési viszonyok módfelett nehezek voltak, úgy hogy általános panasz tárgya volt a rendkívüli drágaság. A levéltári adatok szerint az akkori árviszonyok magyar forintokban a maiakkal o. é. frtokban vetekedtek. Egy köből búza 10—12, egy köből rozs 8, egy köből zab 6, egy gönczi hordó ordináre bor 22—26, egy szekér széna 15 m. frt volt. A többi élelmi és szükségleti czikkek árai, természet szerint, ezekkel arányosak voltak. Ilyen árviszonyok mellett a 408 m. frt törzsfizetésű pataki tanár, ha a naturalékok pénzre számítjuk is át, bizony nehéz küzdelmet folytathatott a tisztességes megélhetésért.

Nehezítette a tanárok helyzetét az a körülmény is, hogy utólagos évnegyedi törzsfizetésükhöz, a pénztár akkori helyzete miatt, felette nehezen juthattak. Uti és Gellei professzor 1883. évi két utolsó fizetési angariáját csak 1804 július 23-án s az utóbbi 1804-re eső két első angariáját csak október 1-én, Nyiri professzor 1804-re eső második angariáját szeptember 2-án, Vadnai professzor 1803-ra eső utolsó angariáját csak 1804 ápril 13-án, Porkoláb professzor 1804. évi második angariáját csak 1805 január 1-én vehette fel és így tovább.¹ A kollegiumi pénztárnak s ennek folytán a professzoroknak is állandóan nehéz helyzetét mutatja egyébiránt már csak az az eset is, hogy Kövy halála után ki nem adott 1830 frt fizetését és a tőle vett boroknak és az újra nyomtatott Elementáknak árát özvegye a kollegiumi pénztárból csak öt év letelte után kaphatta meg.² Sőt még később is, 1836 augusztus 18-án ezt írja *Molnár István* rector-professzor *Fáy Ferencz*nek, a kollegium algondnokának: „Szinte végszükségre jutottunk, pénztárunkat csak per antiphrasim lehet így neveznünk, költségeink azonban felette sokak, az építkezés temérdekét felemészt, Professzor urak sürgetik angariájukat, melyből még a második illetmény is nagy részint fizetetlen, pedig innét-tova a harmadik angaria ideje is elközelget“.³

Ilyen körülmények között a tanárok közül azok, a kik anyagi biztosítékot nyújthattak, az egyházkerülethez folyamodtak, hogy részükre az iskola pénztárából kamatos kölcsönt utalványozzon. Az egyházkerület jegyzőkönyvei s a szeniorok számkönyvei bizonyítják, hogy ebben az időben nem egy pataki

¹ Miskoltzi Mihály 1804-ik évi diáruma.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár: B. LV. 23942. sz.

³ Ugyanott: B. LV. 26348. sz.

tanár segített ezen a módon a maga helyzetén. Azok a professzorok pedig, a kik ily kölcsönhöz nem juthattak — a mint Bartzaffalvi előtt is, utána is igen sokan — szorult helyzetükben a széniorhoz fordultak kisebb-nagyobb kölcsönért vagy fizetési előlegért. És az előjáróság a tanároknak ezt a kényeszerű eljárását, az adott körülmények között, igazság szerint nem is kifogásolhatta.

Bartzaffalvi is a széniorhoz fordult kölcsönért. Az csak az ő szerencsétlen végzete volt, hogy a szénior, ki másoknak is, a kollegiumhoz szorosan nem tartozóknak is, sok pénzt kölcsönzött ki, végső kétségbeesésében, hogy nem számolhat be a kollégium javaival, a maga gyilkosa lett. A históriának e véres csattanója nélkül Bartzaffalvi egyénisége és erkölcsi sége ma is tisztán állana az utókor előtt.

De a szerencsétlen ifjú öngyilkosságának körülményei s maga az öngyilkosság ténye is oly fájó részvétet s Bartzaffalvival szemben is oly keserű érzéseket gerjesztettek fel a lelkekben, a melyek könyörület nélkül tiltakoztak Bartzaffalvinak a kollégiumban való tovább maradása ellen. És csak ezzel a lelki izgalommal, mely egy ifjú életért engesztelő áldozatot követelt, magyarázható meg a vizsgáló bizottságnak az a többször hangoztatott vádja is, mely ilyen alakban mód felett visszatetszővé tette Bartzaffalvi viselkedését, hogy t. i. ő csak akkor említette fel tartozását, mikor a számvizsgáló bizottság a kassza felnyitására lakatosért küldött. Pedig Bartzaffalvi váltig állította, hogy az öngyilkosságot követő reggelen a számvizsgáló bizottságban és pedig még a munka megkezdése előtt, tiszteletes Tasnádi József és Boros József füle-hallatára nyilván kijelentette, hogy a széniornak nála is van pénze, mire Tasnádi nyomban azt vetette szavai után: „de nem a kassza pénze“. Úgy látszik, hogy a vizsgáló bizottság ezt a körülményt, mely ez ügyben a tisztánlátásra és az ítélethozatalra is fontos lehetett volna, figyelemre se méltatta s nem is tisztázta.

Míndezekkel nem mentegetni, csak megmagyarázni és indokolni akartam Bartzaffalvinak szerencsétlen esetét.

És szomorúan érdekes, hogy ennek a történetnek indító okát maga az előjáróság is belátta utólag s a tanári fizetéseket, bárha azokat alig egy félévvel elébb emelte, az eset után nemsokára megjavította.

Sárospatak.

Ellend József.

PÉTER MÁSODIK LEVELE.

1. Simon Péter, Jézus Krisztus szolgája és apostola, azoknak, kik velünk azonos értékű hitet nyertek a mi Istenünk és üdvözítőnk Jézus Krisztus igazságában: ² kegyelem és békeesség áradjon reátok Istennek és a mi Urunk Jézusnak ismeretében.

³A mint mindazzal, a mi az életre és a kegyességre szükséges, a maga isteni erejéből megajándékozott bennünket annak ismeretében, a ki minket a tulajdon dicsőségével és erényével elhívott, ⁴ mi által nekünk a legdrágább és legnagyobb ígéretekkel ajándékozta, hogy ezek által legyetek osztályosai az isteni természetnek, futván a romlástól, mely a világban a vágyakban van: ⁵ úgy ti is teljes odaadással nekifekve mutassátok meg hitetekben az erényt, az erényben az ismeretet, ⁶ az ismeretben az önmegtartóztatást, az önmegtartóztatásban az állhatatosságot, az állhatatosságban a kegyességet, ⁷

1. 1—2. *Beköszöntés.* Simon, vagy zsidósan Simeon Péter szól a hívők gyülekezetéhez. Mint Jézus szolgája és apostola ugyanazon drága hit birtokosa, mint az olvasók. Mert a hit dolgában közönséges hívő és apostol között nincs különbség. Mindenik hitét Krisztus igazsága alapozza, senki sem tekintheti azt fáradsága gyümölcsének. S mert a hit ajándékozásával Jézus az üdvösséget adja meg: ezért mondja őt velünk Istennek és üdvözítőnek. A ki Istent és Krisztust ismeri s így tudja, hogy az a kegyelemnek, ez az üdvösségnek forrása: azt ez az ismeret a kegyelem és békeesség egész özönével árasztja el. Ezt kívánja levelünk írója az olvasóknak, mint a keresztyénség legnagyobb áldását.

3—11. *Intés az igaz keresztyén életre.* Jézusban mindent megkapott a hívő, a mi a lelki élet és a kegyesség megvalósítására szükséges. A ki Krisztust ismeri, hogy ő az út, az igazság és az élet, a kivel együtt járva az ő dicsőségének és tökéletességének osztályosa leszünk, az tudja azt is, hogy ebben az ismeretben a legdrágább ígéretekkel vettük. Nem olyan ígéretek ezek, mint a zsidókéi voltak, melyek földi nagyságról,

a kegyességben a testvérszeretést, a testvérszeretésben a szeretetet.⁸ Mert ha ilyenekkel rendelkeztek és bővelkedtek: sem meddőknek, sem gyümölcsteleneknek nem bizonyultok a mi Urunk Jézus Krisztus ismeretére nézve.⁹ A ki pedig ezek nélkül szükkölködik, az vak, rövidlátó, a ki megfelelkezik a régi bűneiből való megtisztulásról.¹⁰ Annál inkább igyekezzetek hát, testvérek, szilárdítani a ti elhívástokat és kiválasztástokat, mert ezt cselekedve, soha nem botlotok:¹¹ mert így nyújtatik majd néktek teljes készséggel a bemenetel a mi Urunk és üdvözítő Jézus Krisztusunk örökkévaló országába.

¹²Ezért akarlak benneteket folyton ezekre emlékeztetni, ámbár

dicsőségről, örökségről szóltak. Ezek szellemi javak megnyerésével biztatnak, az emberi természet istenülésére, tisztulására segítenek. De ezeket nem azért adja Isten a Jézus Krisztusban, hogy tétlenségbe ringassanak. Minden embernek magának is folytonosan és teljes buzgósággal munkálkodnia kell, hogy hite termékenyüljön meg az erényben és ne maradjon csak pusztá hitvallás. Mert ha Isten az örök élet bizonyosságának drága ígérését adta, akkor nem elég megnyugodni az ebben való bizodalomban, a hitben, hanem az élet folytonos szentesülésében kell ennek visszatükröződnie. Az erényes életben tetszik meg, hogy a hívő ismeri végső rendeltetését és ebből folyólag földi hivatását is. Ez ismeret bizonyosága az önuralom, mely nem engedi úrrá lenni a sokszor jobban eső csábító ösztönt és vágyakat, hanem állhatatosan kitart az Istentől rendelt hivatás szolgálatában. Így jut el az ember az igazi kegyességhez, a mitől el nem választható a testvérek szeretete. De ebben sem szabad csak a kölcsönösségen alapuló érdeknek, hanem az igaz, isteni, mindenekre kiterjedő szeretetnek uralkodnia. Ha ilyenekben gyarapszik az ember, akkor bizonyosságot tett arról, hogy csakugyan ismeri Krisztust, a ki a hívőnek útmutatója, példája, Istenhez vezére. A ki pedig ezek nélkül szükkölködik, az vagy egészen vak a lelkében, vagy legalább rövidlátó, a ki nem ismeri fel azt a kötelezettséget, melylyel a Krisztushoz való csatlakozás együtt jár. A keresztyénség nem új szertartásoknak és hit-tételeknek, hanem új életcéloknak és életiránynak az alkotásával különül el a többi vallástól. A keresztyénség az erkölcsiséget a hittel fűzi össze s így az egész életet az Istenhez való viszony tudatából vezeti le. Mennél tisztábban tudja az ember, hogy Krisztusban neki üdvösség adott: annál nagyobb buzgósággal igyekszik megerősíteni az isteni kegyelemnek azt az áldását, hogy őt az elkárhozás útjára tért világból elhívta és kiválasztotta. Ha e törekvés a jóságos Isten kegyelmével társul, akkor egészen bizonyos a mi bemenetelünk annak országába, a kit urunknak és üdvözítőnknek vallunk.

12—21. *A levél írásának célja és szempontjai.* Nem új dolgot akar itt az író közölni, hanem csak emlékeztetés a célja. Bizonyosan többször is megtette ő ezt már szóval, de most, hogy élete végét előre látja, azt akarja, hogy intő szava írásban is felmaradjon emlékeztetésül. Hivatkozik arra, hogy ő történetileg igaz dolgokat hirdetett, mert szemtanúja volt Krisztus isteni fenségének. Hirdetésének tárgya az Üdvözítő hatalma és visszajövetele. Jézus Krisztus dicsőséges visszajövetelében az első hívők törhetlenül hittek. Pál apostol meg volt róla győződve, hogy az Úr még az ő életében visszatér és a hívőkkel megalapítja az ő országát

tudjátok és szilárdul állatok is az igazságban.¹³ Mert helyesnek tartom, hogy míg e porsátorban vagyok, emlékeztetéssel ébresztgesselek benneteket,¹⁴ tudván, hogy hamarosan bekövetkezik az én porsátorom letevése, a mint azt a mi Urunk Jézus Krisztus is tudtomra adta.¹⁵ Szorgoskodom hát, hogy kimúlásom után is mindenkor legyen, a mi ezek emlékezetét nálatok megtartja.¹⁶ Mert nem kieszelt mesék révén ismertettük meg veletek a mi Urunk Jézus Krisztus hatalmát és visszatérését, hanem mint a kik szemlélői voltunk az ő fenségének.¹⁷ Mert a mikor tisztességet és dicsőséget nyert Istentől, az Atyától, a dicsőség fenségéről neki szóló illetén szózatban: „Ez az én szerelmes fiam, a kiben én gyönyörködöm!”¹⁸ mi is hallottuk ezt az égből jött szózatot, vele együtt lévén a szent hegyen.¹⁹ Így még erősebb előttünk a prófétai szó, melyet jó szem előtt tartanotok, mint világító fáklyát a homályban, míg a nap fel nem virrad és a hajnalszűz szívetekben fel nem kél:²⁰ minden előtt azt tudván, hogy az Írás egyetlen próféciája sem válik önmaga kifejtésévé,²¹ mert sohasem származott még prófécia emberi akaratból, hanem a szentlélek indítására Istentől szóltak az emberek.

2. ¹Támadtak azonban álpróféták is a nép körében, mint a hogy köztetek is lesznek hamis tanítók, a kik magukkal együtt belopják majd a pusztulásra vivő pártoskodásokat, a kik

ezen a földön. Az eljövétel módját és a vele járó ítéletet a Jelenések könyve írja le. Ez a reménység voltaképp a zsidó messiási várakozás újraébredése a keresztyénségben. A messiásnak dicsőségesnek kellett lennie. A dicsőség birtoka volt ugyan Jézusnak már e földi életében is, de mégis csak szolgálai formában élt itt. Dicsőségét csak apostolai látták és ismerték, de ha visszatér, isteni fenségét látni fogja majd az egész világ. A megtiszteltetésnek és a dicsőségnek nem lehet nagyobb foka, mint hogy Jézusról maga Isten jelentette ki, hogy ez az ő szerelmes fia. A mondás megvan még Mt. 17. 5., Mk 9. 7., Luk. 9. 35-ben is. Ezt azok az apostolok is hallották, a kik Jézussal a megdicsőülés hegyén együtt voltak. Így a személyes tapasztalat még inkább megerősítette a messiás dicsőséges megjelenésére vonatkozó prófétai jövendölést. Ezt kell szem előtt tartani, mert ez a reménység táplálásával addig is, míg az örvendetes valóság bekövetkezik, az ember életének irányítására mindenképp alkalmas. A prófétai szózat olyan, mint a lámpa az éj homályában: hasznos szolgálatot tesz, kívánatos fényt derít addig is, míg az üdvösség teljességének napja elérkezik. Ekkor támad majd a hívők szívében is teljes világosság a mécsvilág helyett, melyet most csak a prófétai szózat által keltett várakozás táplál. Ez a valóság igazolja majd a jövendölést, a miben addig csak biznunk lehet, tudván azt, hogy minden prófécia Isten szentlelkének és nem emberi okoskodásnak a gyümölcse.

2. 1—22. *A gonoszok veszedelme.* A levél czéljával teljesen összefügg a gonoszok veszedelmére való utalás. A mint az igaz próféta Isten lel-

magukat gyors veszedelembé döntvén, még azt az Urat is megtagadják, a ki őket megvásárolta.² És sokan követik az ő kicsapongásaikban őket, a kik miatt az igazság útja majd káromoltatik;³ s kapzsiságukban tetszetős szavakkal nyereszkednek majd rajtatok, ők, a kiknek ítélete régtől nem vesztegel és vesztük nem szunnyad.⁴ Mert ha Isten a vétkező angyalokat sem kimélte, hanem a pokol sötét üregeibe adta, hogy az ítéletre megőriztessenek⁵ és nem kimélte a régi világot, hanem csak Noét, az igazság hirdetőjét őrizte meg nyolczadmagával, mikor az özönvizet a bűnösök világra zúditotta;⁶ és Sodoma s Gomora városait hamuvá téve pusztulásra ítélte, példát állítva azoknak, a kik istentelenkedni fognak;⁷ az igaz Lótót pedig, a ki az istentelenek kicsapongó viselkedésétől szenvedett, kimentette,⁸ mert ha köztük lakik az igaz, a hallás és látás révén nap-nap mellett terhelik az igaz lelket a gonosz cselekedeteikkel,⁹ mert ki tudja az Úr menteni a kegyest a kísértésből, a gonoszakat pedig megtartja az az ítélet napjára büntetés

kétől indítva, igazságot, úgy a hamis próféta a saját haszonlesésétől, önzésétől, érdekeitől vezetve hazugságot hirdet. S magának pártot szervezve, belopja a gyülekezetekbe a pusztulás alapját. Pál apostol is sokat harezolt azokkal a hamis tanítókkal, a kik a maguk bölcsességét hirdetve, megzavarták a hívők lelkét és pártokra szaggatták a békés gyülekezeteket. Ezek még az Urat is megtagadták, ha érdekeik kívánták, pedig az Úr váltott ki mindnyájunkat, még azokat a hamis tanítókat is, a romlásból az üdvösségre. Itt a levél Jézus engesztelést termő áldozatára utal, úgy, a mint azt Pál is hirdette. A rabszolga hálás az iránt, a ki őt szolgaságából kiváltja, de a hamis tanítók ezt a hálát nem érzik, ők csak a maguk hasznát és nem az Isten igazságát nézik. És sokan követik őket, pedig ezek számára csak a veszedelem áll készen. Mert a ki Istennel szembeszáll, az elpusztul menthetetlenül. Példákkal igazolja szerzőnk ezt az igazságot. Az első példában amaz angyalok megbüntetésére emlékeztet, a kik elhagyták a mennyet, hogy a föld asszonyaival évődjenek s a kiket ezért Isten nem engedett többé felmenni az égbe, hanem azt a parancsot adta ki: „kössétek meg őket erősen a föld halmái alá, a megítéltetésük napjáig, a mikor majd az utolsó ítélet tartatik mind örökké”. Ez esetről szól Judás levelének 6-ik verse is, a mit kiegészít I. Móz. 6. 2., Henok apokrifus könyvének 10. 12., 12. 4., 15. 3. szakasza. Itt van elmondva az angyaloknak ez a magukról való megféleldekezése. A második példa Noé ismeretes történetét eleveníti fel. A harmadik Sodoma és Gomora pusztulását s ezzel kapcsolatosan az igaz lelkű Lótnak a megmentését beszéli el. A tanúságot a 9. versben mondja ki: Isten ki tudja menteni az igazat a kísértésből is, de bizonyos, hogy a gonoszlól sem feledkezik meg az ítélet napján.

Míg az első kilencz versben azokról szólt levelünk, a kik mint hamis tanítók vétének Isten ellen, most a 10. verstől kezdve azokról beszél, a kik erkölcstelen példaadással csábítgatják rosszra a gyengébbeket. Vágyaik kielégítésében semmivel sem korlátoztatják magukat s még az égi hatalmakat is káromolják. A zsidók felfogása szerint a mennyek országa éppen úgy be volt népesítve, mint a föld. Istennek hatalmas

végezt;¹⁰ legkivált azokat, a kik szennyes vágygyal test után járnak és uraságot vetnek meg. Vakmerő önféjűek, nem rettegnek fenségeket káromolni,¹¹ holott pedig ezek ellen még az erősebb és hatalmasabb angyalok sem támasztanak az Úr előtt kárhóztató ítéletet!¹² Ezek meg oktan állatok módjára, melyeket a természet csak azért hív életre, hogy megfogják és levágják őket, a mikben tudatlanok, azokat káromolják, s azok romlásában vesznek el,¹³ az igaztalanság bérét szerezvén meg. Gyönyörnek tartják a naponkénti léhaságot, mint szegényfoltok és piszkok léhaskodnak az ő álnokságaikban, veletek együtt lakmározva.¹⁴ Szemük házasságtöréstől hizott és bűnökkel telhetetlen, csábitva az ingatag lelkeket, míg szívüket kapzsiságban edzik, az átkozottak!¹⁵ Elhagyván az egyenes utat eltévedtek, Bosor fiának, Bileámnak az útját követik, a

udvara volt. Mindennek megvolt ott a képvisellete. Hatalmak, fenségek, királyságok, birodalmak, elemek, angyalok más-más munkakörrel, de seregszám éltek Isten környezetében, a ki e seregek ura volt. A gonosz emberek még ezeket a hatalmakat és fenségeket se kimélik, hanem ha valaki azokra hivatkozik, még káromolják is őket, a kik ellen pedig az angyalok sem mertek soha szót emelni. Oktan állatokhoz hasonlítva ezeket az erkölcstelen embereket a levél írója, mert ép úgy rohannak a pusztulásba, mintha nekik sem volna egyéb rendeltetésük, mint a csak pusztulásra rendelt állatoknak. Így már itt e földön elveszik az igaztalanság bérét: a gyors megsemmisülést. Nem vágnak egyébre, mint a léhaságra, mintha az élet csak egyetlen nap volna, a melynek kínálkozó örömeit fenéig kellene őríteni. Mikor a hívőkkel asztalközösséget tartanak is, akkor is csak állati vágyaikat óhajtják kielégíteni s így megcsálják a hívőket. Nem tudnak asszonyra tekinteni megkívánás nélkül, a bűnnel eltelti nem bírnak s mert nyelvük és szívük csak a bűnön jár, mindenütt, a hol megjelennek, magukkal hordozzák a gyengék elcsábításának veszedelmét. Mert az a gonosz ember átka, hogy nemcsak maga bűnös, hanem folytonosan bűnre csábit még a közelsége is. Olyanok, mint Bileám, a ki IV. Móz. 22. 16. s köv. szerint Balak pénzéért még Izraelt is hajlandó lett volna megátkozni, ha az oktan állat meg nem menti ez irtózatosságtól. Haszonra vágyott és megszegyenyítés lett a része. Ezeket a gonosz példát adó hamis prófétákat azonban még veszedelmesebbé teszi az, hogy a bűnre a szent szabadság jelszavával csábitják a gyenge lelkeket. Nem is éltek semmivel sem vissza annyit nemcsak a kereszténységben, hanem általában az egész emberiségben, mint a szabadság félremagyarázásával. Pál apostol is mennyit küzdött a szabadság leple alatt vétkező hitőkkel! Pedig a ki a rosszat teszi, ha mindjárt a szabadság jelszava alatt is, arról tesz bizonyosságot, hogy a bűnnek, a rossznak az igáját hordozza. Mert az ember csak annak szolgál, a kinek meghódol. Ellenségnek senki sem tesz szolgálásokat. A ki Jézust ismeri urának, nem szolgálhat a bűnnek. Tévednie, botlania lehet, mert ember marad azután is, de bűnben többé nem élhet. Ezt mondja Jézus is, mikor kijelenti, hogy senki sem szolgálhat két úrnak. Mt. 5. 24. Annál szomorúbb pedig, ha a gonoszok hívőt csábitanak el a Krisztustól. Csak olyanokkal eshetik ez meg, a kik még nem gyökerestek bele a kereszténységbe. Krisztus megismerése ezeket már megtisztította a világ szennytől, azzal, hogy őt uruk-

ki az igaztalanság bérére vágyott,¹⁶ de vétségének megszegyenítését nyerte: egy beszélni nem tudó igavonó szólalt meg emberi hangon és akadályozta meg a próféta ostobaságát.¹⁷ Kiszáradt kutak és szélüzte felhők ezek, a kikre a sötétség homálya vár.¹⁸ Mert üres frázisokat beszélve elcsábítják a test fajtalan vágyaival azokat, a kik még alig szakadtak el a tévelygőtől:¹⁹ szabadságot igérvén nekik, holott maguk a romlásnak szolgálói. Mert a kinek az ember meghódol, annak a szolgája.²⁰ A kik pedig a mi Urunk és üdvözítőnk Jézus Krisztus ismeretében a világ szennyétől eltávoztak, de azokba ismét belekeveredve, meghódolnak, gonoszabb lett az utóbbi állapotuk az elsőnél.²¹ Mert jobb lett volna nekik meg sem ismerni az igazság útját, mint megismerés után tért vissza a nekik hagyományozott szent parancsolattól.²² Megvalósult rajtuk az igaz példaszó: A kutya a tulajdon hányadékára fordul és: fürdött disznó is pocsoltyába vágyik.

3. ¹ Most a második levelet írom már hozzátok, szerettem, a melyekben emlékeztetéssel ébresztgetem bennetek a józan felfogást,² hogy ne feledjétek a próféták által előre megmondott jóvendöléseket, se az Üdvözítő Úrnak a ti apostolaitoknak adott parancsolatát,³ minden előtt tudván azt, hogy az utolsó napokban majd gyalázkodók támadnak, a kik a gyalázkodás leple alatt a tulajdon vágyaikat követik⁴ és azt mond-

nak és üdvözítőjüknek ismerték el s így szolgálatába és nyomába léptek. Az erkölesi élet tisztulása, a szentesülés a Krisztus megismerésével kezdődik. Ekkor veszi a keresztyén a szent parancsolatot, hogy többé ne vétkezzék. Itt már ez a parancsolat a hagyomány anyaga s mint öröklött dolog száll át a jelen hívő nemzedékre. Későbbi idők gyermekeinek szól hát már a levél, de új hívők körének. Ha hívő súlyed vissza a bűn állapotába, azt onnét másodsor sokkal nehezebb kiemelni, mint első ízben volt. Ezért mondja a levél írója, hogy a visszasülyedés állapota rosszabb, mint a hitetlenségé volt. De csúnyább és megszegyenítőbb is, a mint azt az idézett két példabeszéd is igazolja, melyek közül az első Példabeszédek 26. 11-ből van véve, a második ismeretlen közmondás.

3. 1—18. *Jézus visszajöveteléről.* Azok ellen érvel itt a levél írója, a kik Jézus visszajövetelét tagadják. Tagadásukat a késlekedéssel okolják meg, s azért ragaszkodnak makaesul állításukhoz, hogy annál szabadabban üzhessék gonoszágaikat. Szerző azt mondja, hogy már második levelét írja most ugyanazon tárgyban: ébresztgetve a könnyen elalvó kitarást. Melyik volt az első levél, sokat vitatják. Vannak, a kik a Péter neve alatt ismeretes másik levélre, vannak, a kik az előző két fejezetre gondolnak. Ez az utóbbi gondolat mindenesetre téves, mert ez a három fejezet egyívű tartozik. Az első levél pedig nagyon is vitás, mert annak nem a visszajövetel bizonyítása a célja. Hogy itt a szerző az apostolokra utal, csakis akkor érthető, ha maga nem volt apostol. Ezzel tehát a levél apostoli eredetét maga támadja meg. A parancsolat szót nem kell szí-

ják: Hol van az ő visszajövetelének ígérete? Hiszen mióta atyáink elhunytak, minden úgy maradt, mint volt a teremtés kezdete óta.⁵ Persze szándékosan szemet hunynak az előtt, hogy az egek régtől megvoltak s hogy a föld vízből és víz által állt elő Isten szavára,⁶ a mi által a régi világ is víztől elborítva elpusztult,⁷ a mai egeket és a földet szintén ugyanazon szó tartja, tűz számára tartatva fel az ítéletnek és a gonosz emberek vesztének napjára.⁸ Ez az egy azonban ne legyen előtte rejtve, szerettem, hogy az Úrnál egy nap olyan, mint ezer esztendő és ezer esztendő, mint egy nap.⁹ Nemi halogatja az Úr az ígéretet, a mint azt némelyek halogatásnak tartják, hanem hosszútűró irántatok, nem akarva, hogy bárki is elveszzen, hanem hogy megtérésre jusson.¹⁰ Az Úrnak napja pedig úgy jö el, mint a tolvaj, a mely napon az egek robajjal összedülnek, az elemek pedig a hőségtől szétmállanak, a föld és annak művei pedig megégnek.¹¹ Ha hát minden majd így felbomlik, mily nagyoknak kell akkor lennetek a szent életben és a kegyességben,¹² várván és siettetvén az Isten napjának eljövételét, a melyen az egek tűzben pusztulnak el és az elemek

gorián szószerű értelemben vennünk, mert nem parancsolatra, hanem csak ama közlésre vonatkozik, hogy Jézus csakugyan visszatér. Minthogy pedig már az első nemzedék kihalt és a visszatérés még sem következett be, ezért gúnyolódtak a gonosz életű hitetlenek, hogy mi sem változott a világ teremtése óta, azért hát legjobban, ha az ember kedvére él és nem rettegési magát az ítélettel. Már ez is mutatja, hogy levelünk olyan korban keletkezett, a mikor a Krisztus várása meglankadt, s a bizonytalan jövőbe tolódtott ki. Ez az apostolok idejében be nem következett. Szerzőnk hivatkozik az özönvízre, a mely ugyan meg nem ismétlődik többé, de a világ ítélete azért el nem maradt. A második ítélet közege azonban nem a víz, hanem a tűz lesz. Az ítéletnek ez a képzete megvan másutt is a szentírásban: Jés. 48. 10., 56. 15., Dán. 7. 9., 10., I. Kor. 3. 13., Héb. 10. 25. stb.

A 8. és 9. versek a Jézus visszatérésének reményében a fordulatot jelzik. A késlekedés miatt megzavart lélek abban talált megnyugvást, hogy az Isten dolgait emberi mértékkel mérni nem szabad. Isten előtt nincs sem térnek, sem időnek korlátja. S ha halogatja ígéretének bekövetkezését, ezt is csak az emberek üdve miatt teszi, hogy alkalmat adjon mindenkinek a megtérésre. A Krisztus visszajövetelének késlekedése tehát nem hogy gúnyolódásra, hanem egyenesen hálára kell hogy indítsa a hívő embert. Az az egy azonban bizonyos, hogy az Úr ígérete teljesül. Az embernek csak arra legyen gondja, hogy mindig készen legyen. Mert az Úr napja hirtelen köszönt be, váratlanul lepi meg a világot. Es beköszöntése az ég és föld megsemmisülésével jár. Azért kell a hívőnek kitartania a szent-ségben és a kegyességben, hogy megmaradjon az ítélet napján. Nem szabad ingadoznia, mert mennél hamarabb elkülönül az igazak és a hamisak csoportja, annál hamarabb következik be az ítélet. A megátalkodottakra már nem számít többé az Úr. A kik a jóra vezérlő szentlélek előtt nem akarják megnyitni szívüket azokat elveszti, de az ingadozókat még

hőségben mállanak szét!¹³ Új egeket és új földet várunk pedig az ő ígéretei szerint a melyeken igazság lakozik.

¹⁴Ezért, szerettem, ezekre várva arra törekedjete, hogy szeplőtleneknek és kifogástalanoknak találtassatok nála békeségben,¹⁵ s a mi Urunk hosszútűrését üdvösségnek vegyétek, a mint azt a mi szeretett testvérünk Pál, a neki adott bölcsesség szerint megírta nektek,¹⁶ úgy mint minden levelében is, a melyekben ezekről beszélt s a melyekben egyes helyek nehezen érthető, a miket aztán a tudatlanok és a gyöngék elcsavarnak, miként a többi iratokat is a tulajdon vesztükre.

¹⁷Ti hát szerettem, ezeket előre tudván, őrizkedjete, nehogy a féktelenek tévelygésétől félrevezetve, kiköppenjete a tulajdon biztosságotokból,¹⁸ sőt gyarapodjatok a mi Urunk és megváltónk a Jézus Krisztus kegyelmében és ismeretében, a kinek legyen dicsőség most és mindörökké!

Raffay Sándor.

menteni szeretné. Ezért vár. Az igaz hívők azzal siettetik a nagy válság bekövetkezését, ha kitartanak a jóban. Rájuk az ítélet csak áldást hozhat, mert az ítélet után betelik az Úr ígérete, hogy új egeket és új földet alkot, a melyekben egyedül csak az igazság uralkodik. Ez ígéret Jész. 65. 17. és 66. 22-ben olvasható. V. ö. Jelenések 21. 1., 27.

Az új ég és új föld várása kell, hogy a hívőben az igazságra való törekvést erősítse. A visszajövetel halogatását már fél üdvösségnek kell tekinteni. Itt az író Pál apostolra hivatkozik. Bírálatot is gyakorol az ő leveleivel szemben. Sőt több, más apostoli iratra is hivatkozik, a melyeket némelyek ép úgy félremagyaráztak, mint Pál leveleit. E leveleknek a Jézus visszajövele kérdését kellett tárgyalniok. Erről Pál több levelében szól, de a melyekben legrészletesebben szól, a Thessalonikába írt levelei nem lehettek azon gyülekezethez is intézve, a melynek a mi levelünk iratott. Ismét csak az apostolok utáni időre utal hát ez a kijelentés, a mikor már Pálnak a levelei mellett az egyes gyülekezetekben gyűjtemények is voltak, melyek szabályozó tekintélyűeknek voltak elismerve. Mindez azt bizonyítja, hogy levelünk hiába akar Péter apostolé lenni, s e végből hiába hivatkozik arra, hogy írója szemtanú: állításait, tanításait más apostol tekintélyével támogatja, s így hallgatagon bevallja, hogy a saját tekintélye nem elég arra, hogy az olvasók neki meghódoljanak.

A 17. és 18. vers szép és emelkedett befejezése a tanításnak, s az egész levél tartalmának rövid összefoglalása.

A szerzés helyére, idejére, a szerző és az olvasók kilétére, a levél sorsára vonatkozó adatok tárgyalását és bírálatát ezúttal elhagytuk.

T Á R C Z A.

A KARÁCSONYI-FÉLE „MAGYARORSZÁG EGYHÁZ- TÖRTÉNETE“.

A római katolikus egyház Magyarországon oly fényes ellátást tud adni és oly gondtalan helyzetet képes teremteni kiválóbb szellemi képességekkel megáldott papjainak, hogy senki se csodálkozhatik rajta, ha a magyar történetírás oszlopos munkásai között rendszerint helyet foglal közülök legalább is egy-kettő. Menten a mindennapi élet sivár gondjaitól, háborítatlanul szentelhetik magokat a tudományos kutatásnak s egymásra — még a magok költségén is — akadálytalanul tehetik közzé buvárkodásuk eredményeit. Jelenleg sincs másképen. Fraknoi Vilmoson kívül még Karácsonyi János, a magyar tudományos akadémia rendes tagja tartozik most legjelesebb történészeink sorába, ki alig egy évi egyetemi tanári működése után immár a nagyjövendelmű váradi kanonokságban fordíthatja erejét és idejét a tudomány ápolásának.

Irodalmi munkássága paphoz illően természetesen kiterjed az egyháztörténelemre is, melynek éppen tanára volt a budapesti egyetemen, habár ugyanannyi jogosultsággal betölthette volna azt a magyar történelmi tanszéket, mely oly régóta hiába vár gazdájára. Egyháztörténetírói munkálkodásának legújabb terméke a kézalatti könyv,¹ melylyel — minthogy

¹ Dr. Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1906. VIII + 357 lap. Ára 4 korona.

minket protestánsokat is közlrol érdekel — kötelességünk kellő részletességgel és érdeméhez képest foglalkozni.

Mint a kitünő szerző maga is mondja az előszóban, negyven év óta nem jelent meg hasonló irányú munka és a mi akkor megjelent (a Lányi-Knauz-féle), az is sok gyöngeségekben szenvedett. Valóban, minden hozzáértő és elfogulatlan bíráló megállapíthatja róla, a mit elhallgat Karácsonyi, hogy egyáltalában nem állott volt még annak a kornak sem a színvonalán. Mennyivel kevésbé felelhet meg tehát a magyar történettudomány éppen azóta észlelhető nagyarányú fejlődésének! Feltétlen szükség volt tehát egy ilyen könyvre és örvendetes, hogy a leghivatottabb egyén vállalkozott megírására.

Nagy feladat várákozott rá: óriási anyagot kellett felölelnie és roppant gazdag kútfő-irodalmat kellett áttanulmányoznia. De becsülettel meg is felelt e kettős kötelességnek. Négy korszakba osztotta be a teljes anyagot: az elsőben leírja „a magyar nemzet áttérését a keresztény katolikus vallásra“ (970—1074.), a másodikban „a magyar nemzetet, mint a keresztény katolikus vallás követőjét és oltalmazóját“ (1074—1526.) rajzolja, a harmadikban „a katolikus és protestáns vallás küzdelmét“ (1526—1711.) tárgyalja, a negyedikben „az államnak az egyházakhoz való különböző viszonyát“ (1711—1900.) tünteti fel. Nem kívánok e korszakok terjedelmének helyes avagy helytelen volta felől vitára kelni, mert a mit hibásnak találok is benne, a szerző álláspontján könnyen indokolhatónak látom. Talán inkább lehetne megjegyzést tenni az „országos vallásügyi állapotok“ szakaszainál előforduló alosztályokra, de minthogy a bennök felölelt anyag rendkívül tetszetősen és ritka alapossággal van tárgyalva, elhallgatom azt is, mint a mi szintén sok részben függ egyéni szempontoktól. Az „országos vallásügyi állapotok“ szakaszán kívül különben a következő szakaszok szerepelnek a második korszakon kezdve mindegyikben: „Magyarország és az apostoli szék összeköttetése“, „A szerzetes rendek“, „Az iskolák és hittudomány“, „A keresztény katolikus papság jogai, kötelességei, előléptetése, jövedelme és fegyelme“, „Az istentisztelet és egyházi fegyelem“. Rajtok kívül a második korszakban még „a görög szertartású keresztények“, a harmadikban és negyedikben „a görög és örmény szertartású katolikusok“, valamint „a nem katolikus felekezetek nevezetesebb belső eseményei“ alkotnak önálló szakaszokat.

Ez a felosztás már maga is mutatja, hogy milyen alapossággal és mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozott a szerző,

a ki ezenkívül a felekezeti elfogultságot is annyira le tudta vetközni, hogy noha minden sorából kiérzik a hithű római katolikus pap, de ellenséges indulatot vagy éppen szenvedélyes gyűlöletet a protestáns ismertető se fedezhet fel nála s nem vethet szemére. Elvégre a maga egyéniségét, lelke meggyőződését a pragmatikus történetíró se rejtheti el és szoríthatja háttérbe teljesen s ha egy protestáns tudós írna meg egy ilyen művet, annak meg viszont a protestáns volta tünnék ki belőle kikerülhetetlenül. Elismerés illeti meg tehát a kiváló szerzőt részünkről ebben a tekintetben is, a melyre nézve némely más pápás történetírótól való különbözőségét az is mutatja például, hogy elismeri a Sylvester és Nádasdy protestáns voltát s még csak „kompromiss-katholikusoknak“ sem teszi meg őket, úgyszintén az is, hogy nem hallgatja el a „lutherani comburantur“ törvénynek meghozatala után már egy év múlva történt eltörlését, a mivel ráczáfol azokra a főpapokra (köztük Vaszaryra is), a kik annyiszor felhányták ennek a törvénynek végrehajtás nélkül maradását, holott egy eltörült törvény természetszerűleg nem tarthat igényt azután végrehajtásra.

Már magában véve azt is nagy haladásnak tekinthetnők ebben az irányban, hogy megfelelő terjedelemben s a könyv egészéhez mért helyes arányban foglal kozik a protestantismusra tartozó eseményekkel és mozzanatokkal, sőt sok tájékozottsággal ismerteti a protestáns egyházaknak még belső fejlődését is. A magyarországi katolikus történetírók általában nem igen ismerik a mi újabban meglehetősen lendületnek indult egyháztörténeti irodalmunkat, így például Hanuy Ferencz, ki éppen a Karácsonyi utóda a budapesti egyetemen, a mohácsi vérszt megelőzőleg Magyarországon történt reformációi mozgalmakról írván egy egyébként derék tanulmányt (Katholikus Szemle 1906.), majdnem tökéletesen ignorálja erre a dologra tartozó irodalmunkat, még a Zoványi Jenő ugyanazon tárgyú s másfél évtizeddel ezelőtt megjelent értekezését is, a melynél pedig az ő tanulmánya se vitte tovább ide vonatkozó ismereteinket. Irodalmunkban való tájékozatlanságukra mutat az is, hogy ugyancsak Hanuy a Karácsonyi ezen művének ismertetésében ellenmondás nélkül mondhatta, hogy új adatokat csupán a protestáns egyháztörténet köréből foglal magában, jóllehet ennek a köréből sincs a már ismerteken kívül egyéb feldolgozva benne. Nem is lehet egy ilyen összefoglaló kisebb-szerű munkának czélja új adatokat gyűjteni és közleni, erről az oldalról tehát semmi szemrehányás nem érheti a szerzőt, hanem — a mi részünkről legalább — éppen ellenkezőleg a

legnagyobb elismerés azért, hogy annyira ismeri irodalmunknak legalább egy részét, hogy számos kisebb tévedése dacára semmivel sem adja kevésbbé hű képét a magyarországi protestantismus multjának, mint a protestáns írótól kikerült s közhasználatban levő ily tárgyú gimnáziumi tankönyvek.

Ebbeli tévedéseit a következőkben igyekszem kijavítani, még pedig időrendi tekintetben nem helyes állításaival foglalkozván legelső sorban.

Szerinte „mindjárt 1526 után számos magyar ifjú ment Wittenbergbe“ (99. l.), holott már 1526 előtt is járt ott nem egy.

Téves az is, hogy „a lutheránus vallás először a bányavárosokban, ú. m. Körmöcz-, Selmech-, Beszterczebánya városokban honosodott meg“ (99. l.), mert a két elsőt Lőcse, Kassa, Sopron, Nagyszeben és Buda kétségtelenül megelőzte a jelenleg ismert adatok szerint. Téves ennél fogva az is, hogy Kassán „mindjárt 1526 után kezdtek hirdetni a Luther tanait“, mert már vagy négy évvel előbb megkezdték.

Az is téves, hogy 1539-ig „sehol sem került nyílt szakadásra a dolog a régi kath. egyház és az új lutheránus vallásúak között“ (102. l.), hiszen ez több helyről nyilván kimutatható.

A brassai ág. h. egyház végleges szervezését 1543-ra szokás tenni, a Honterus ily tárgyú és czélú munkájának megjelenési évére, nem pedig 1542-re (105. l.).

A segesvári hitvita nem 1543-ban, hanem 1538-ban tartott (105. l.).

Az erdői 1545-iki zsinatot nem „a tiszántúli“ papok tartották (105. l.), hanem az erdélyi dioecesis tiszántúli részének papjai, vagyis a szatmárvidékiek.

Tévedés, hogy alig jelent meg a Calvin „Institutio“-ja, „sokan a magyarok közül úgy megszerették, hogy az ő pártjára mentek át“ (107. l.); s tévedés az is, hogy Dévai Bíró Mátyás 1544-ben már a „Calvin tételeit hirdette“ (107. l.), mert a calvinismus nyomai csak az ötvenes években kezdenek mutatkozni és még Kálmáncsehi Sánta Márton is zwinglianus volt.

„A tiszamenti reformátusok 1566-ban váltak el az ág. evangélikusoktól“ (115. l.) szerinte, noha a tiszántúliak egy része már 1556-ban szervezett református superintendentiát, a tiszáninneniek pedig 1562-ben kezdték meg az önálló szervezkedést. A dunántúli reformátusok különválása pedig 1591-ben szintén csak megkezdődött s nem mondható már ekkor megtörténtnek (115. l.).

Nádasdy Tamás 1554-től 1562-ig volt nádor, nem pedig 1564-ig (101. l.).

Az ág. h. evangélikusok körében nem annyira 1582, hanem inkább 1577, azaz a Formula Concordiae létrejöttének esztendeje az az idő, melytől fogva „sok zavar és indultatos vitatkozás támadt“ (115. l.).

Az unitáriusoknak nem az 1566-iki (117. l.), hanem az 1568-iki és 1571-iki országgyűlés adott vallásszabadságot, s egyikök sem megnevezetten és specializálva.

Az erdélyi fejedelem udvari papja nem a Báthory Gábor idejétől, hanem a Bethlen Gáborétól, még pedig 1618-tól kezdve volt egyúttal a reformátusok püspöke (125. l.).

A soproni törvényezikket (1681. XXV—XXVI.) először nem 1692-ben (144. l.), hanem 1691-ben magyarázta királyi rendelet (Leopoldina explanatio.).

A protestáns iskolák közül nem egynek hibásan van jelezve az alapítási éve (173. l.), azonban mindenesetre megfontolást kíván a sárospatakiénak 1549-re tevése, a mi ha nem is igen felel meg a valónak, de figyelmeztetésül szolgálhat arra nézve, hogy ne a különben nagyon jeles Szombathiból élösködünk még mindig, hanem igyekezzünk már az ő száz évvel ezelőtti tudását tovább is fejleszteni.

Hibásan van jelezve, hogy az egyes holland egyetemeken mikor kezdtek tanulni magyar ifjak (174. l.).

Heltai Gáspár eredetileg nem 1559-ben adta ki agendáját (192. l.), mert az ekkor megjelent már második kiadása volt az 1550-ikinek.

A felsődunamelléki és dunántúli (sopron-vasvármegyei) ág. h. ev. superintendentiák keletkezési idejét csak hozzávetőleg határozza meg (203. l.), pedig most már szorosabban is megállapítható. Abban is hibázik, hogy a gömörinek alakulását 1580 tájára teszi, noha csak 1704-ben választott püspököt. Itt jegyzem meg, hogy a zsolnai zsinat nem az előbb létezett, de már ekkorra fel is oszlott felsődunamelléki kerületből alakította azt a három egyházkerületet, melyek az északnyugati tíz vármegye tót lutheránusait foglalták magokba, s egyikök az itten említett Zólyom-, Nógrád- és Turóczmegyékén kívül Hontra is kiterjedt, a mely négy közül viszont a 338. lapon Turóc maradt fölemlítetlen. A kerületeknek a rózsahegyzi zsinaton történt új beosztása pedig nem négy, hanem nyolcz év multán „vált érvénytelenné“ (204. l.) az 1715. évi XXXI. t.-cz. következtében, de a valóságban ennek ellenére is életben maradt.

Valami 1593-iki eperjesi vitát az 1595—6-iki késmárki

helyett említ (204. l.). Az is téves, hogy a dunántúli lutheránus esperesek „először 1596-ban fogadták el a Liber Concordiae-ba foglalt hittételeket“, mert ez már korábban megtörtént.

Mint már előbb is említém alkalmilag, tiszántúli reformátusok első ízben már 1556-ban szervezkedtek külön egyházkerületté a Kálmáncsehi püspöksége alatt, azután meg újra a Melius Péter püspökségével valószínűleg már 1559-ben, de semmiesetre sem az ezen munka 205. lapján említett 1562-ben. Baranya vidékén pedig előbb volt református superintendentia, mint Erdélyben, sőt körülbelül előbb még mint Tiszántúl is, nem pedig utánok. A ráczevei kerület sem 1607-ben keletkezett, hanem évtizedekkel előbb; úgyszintén a dunántúli és csallóköz-mátyusföldi református kerületek is nem a „Bocskay győzelmes felkelése után“ alakultak, hanem évekkel azelőtt is megvoltak már.

A helytartótanács 1724-ben kezdte meg működését, habár 1723-iki törvény értelmében (224. l.).

A Carolina resolutio (I.) nem az 1730., hanem az 1731. évből való (232. l.). Ez egyébiránt lehet sajtóhiba is, a mint kétségtelenül az a 136. lap utolsó kikezdésének első sorában az 1674. évszám 1673. helyett.

Az egyházpolitikai törvények közül kettőt a Bánffy kormánya vitt fedél alá, nem pedig mindet a Wekerléé (259. l.).

A debreczeni zsinatnak egy helyen (265. l.) csak első ülészakáról tesz említést, de más helyen (342. l.) megemlíti, hogy 1882-ben is kénytelen volt összeülni. A budapesti ref. zsinat befejező ideje pedig toll- vagy sajtóhibából lehet 1892 november 15-re téve 1893 helyett.

A lutheránusok csak a régebbi tudás szerint választottak 1774-ben először egyetemes felügyelőt (338. l.), ám most már tudják a hozzáértők, hogy mindjárt 1712 körül ilyenné tették br. Hellenbach János Gottfriedet. Ezt a tévedést azonban egyáltalában nem lehet felróni szerzőnek, mikor még református író is akad, a ki még mindig tagadja a Rádai Pál egyetemes főgondnokságát, holott a bodrogkeresztúri konvent jegyzőkönyve nyilván említést tesz ebbeli hivataláról. Belső összefüggésben áll ezzel a téves állítással az is, hogy szerző szerint (343. l.) 1734 után kevésbé érintkezett a két protestáns felekezet, mint addig, noha azután is majdnem állandóan éppen olyan nagymérvű és élénk összeköttetésük volt egymással s ez a bensőségteljes viszony még ma is fennáll közöttük. Kapcsolatos e kérdéssel az a tévedése is szerzőnek, melynélfogva a Péchy Imre tiszántúli főgondnokságának ide-

jétől datálja a konventet (341. l.), pedig már a XVIII. század első negyedében megkezdték tartását, a törvényesen szervezett konvent viszont későbbi keletű.

A Sárospataki Füzetek nem 1870-ben, hanem 1869-ben szüntek meg, a Protestáns Szemle pedig nem 1890-ben, hanem 1889-ben indult meg (308. l.).

A miket az elősoroltakon kívül hibáknak tartok e könyvben, azok részint egészen ténybeli tévedések, részint inkább felfogásbeliek, a mely utóbbiak azonban ritkán a szerző felekezeti álláspontjából folyók, hanem legtöbbszörre a használt forrásokból kölcsönöztek. Az előbbieket, tehát a ténybeli tévedéseket fogom előbb helyreigazítani. És pedig kezdem azzal, hogy a Sylvester János „Erdösi“ neve (99. és 101. l.) csak újabb találmány, de semmiképen se komoly dolog. Zigericus Imrénnek a „Zsigér“ neve (104. l.) meg egyenesen a Karácsonyi föltevése, melyet hasonlóképen alapnékülínek kell tekintenem.

A ladányi (csaknem teljes bizonyossággal püspökladányi) zsinaton nem elnökként szerepelt Kálmancsehi, hanem inkább vádlottként, a kit el is ítélték elveiért, ámbar talán jelen se volt; és ez a zsinat nem 1550-ben tartott (107. l.), hanem a következő két év valamelyikében.

A reformátusok és unitáriusok sem 1568-ban, sem máskor nem tartottak Kolozsvártt „dühös vitatkozásokat“ (117. l.), legalább nyilvánosan nem.

A szombatosságnak nemcsak Eössy volt az alapítója (131. l.), hanem Gerendi is.

A pozsonyi delegatum judicium 1674-ben nemcsak az azután gályákra küldött 41 protestáns lelkészt és tanítót ítélte halálra, hanem az összes megjelenteket és nem is csak ők 41-en szenvedtek várfogságot, hanem sokkal többen (136. l.). A Láni György erről szóló művének czime nem pontosan van idézve (140. l.).

A kolozsmonostori apátság birtokait a katolikusok részére nem ők magok, hanem a protestánsok váltották vissza (147. l.).

Pesti Mizers Gábor éppen, mint Komjáthi Benedek a Pál leveleit, szintén Erasmus alapul vételével fordította az újszövetséget, tehát nem különböztethető meg emettől olyan határozottan (174. l.).

Komáromi Csapkés György tanár is volt ugyan Debreczenben (175. l.), de több ideig volt lelkész és ezen működésének az idejében fordította a bibliát.

Alvinczi nem evangélikus (176. l.), hanem református vallású volt, de teljesen unió-barát s a kassai helyi viszonyoknál fogva tartózkodó magatartású.

Matkó István nemcsak Zilahon lelkészkedett (177. l.), hanem több más helyen is.

A rózsahegyi zsinaton nem tiltották ki sem a Spener kátéját (204. l.), sem más könyvet a besztercebányai iskolákból.

A Theologiai Ismeretek Tára nem folyóirat (308. l.), hanem szaklexikon, mely teljes megjelenésével véget is ért.

Pápa földesura 1618-ban nem Enyingi Török Bálint, hanem István volt, a ki még abban az évben meg is halt, mint családjának utolsó sarja (205. l.).

Dézi Mártont a Coccejus tételeinek hirdetése miatt nem olyan büntetésre ítélték, a mely alól fölmentést nyerhetett volna elvei visszavonásával s tényleg nem is vonta vissza őket (207. l.).

A pesti commissio Pozsonyban sem készített javaslatot a protestánsok vallási ügyeinek rendezésére (225. l.).

A németországi Gusztáv Adolf- (nem pedig csak Gusztáv-) egylettől nemcsak ág. hitvallásuk nyerne segítséget (265. l.), hanem reformátusok is.

A tiszai evangélikus egyházkerület nem a „volt szabad kir. városi és megyei“ superintendentiákból állott elő, hanem a szabad kir. városi és szepes-, sáros- stb. megyei gyülekezeteknek már a rózsahegyi zsinaton egybeolvasztott kerületéből és a gömörvidéki kerületből (338. l.), melyeket a második Carolina Resolutio folytán kellett egyesíteni.

Sinai Miklósnak a püspökké választását nem a budai zsinat nyilvánította érvénytelennek (341. l.), hanem a király.

Az erdélyi református főconsistorium kialakulását illető adatokba többrendbeli hiba csúszott be (341—342. l.), de egyenkénti kijavításukat nem tartom elmaradhatatlannak, mindössze csak annyit látok mégis szükségesnek megjegyezni, hogy a mai kerületi közgyűlés nem csak a főconsistoriumnak, hanem egyszersmind a zsinatnak is lépett a helyébe.

Az inkább felfogásbeli, bár végső eredményökben hasonlóképen ténybeli tévedések során először egy már régen megczáfolt állítást kell megemlítenem a szerzőnek, a mely szerint t. i. „hazánkban a lutheranizmus 1526 előtt nem honosult meg“ (48. l.). Karácsonyi maga is hoz fel adatokat, melyek az ellenkezőt bizonyítják; de hogy mennyire nincs igaza, megmutatta Zoványi Jenő (Protestáns Szemle 1902. máj.) és Révész Kálmán (Századok 1902. okt.) éppen vele szemben, és megmutatta legközelebb Hanuy Ferencz, ki iveken keresztül rajzolta a Katholikus Szemlében a lutherizmus 1526 előtti magyarországi sikereit.

Érdekes felfogásbeli tévedése az, hogy míg egyik helyen igazán kifogástalanul értelmezi a presbyteri rendszer lényegét, melynélfogva a református egyház „az egyházszervezetben nem támaszkodott a fejedelmi udvarokra, főurakra vagy városi elüljáróságokra, hanem külön önálló, a hívekből választott bizottság intézkedett mindenben“ (106. l.): addig másutt teljesen félreérti a magyar presbyteriánusok mozgalmát, melyet arra célzottan tart, hogy „a református egyházat a világiak választásai útján kormányozzák“ (206. l). Ugyanezzel kapcsolatban „a Calvin tanítását“ is helytelenül fogja fel, midőn azt hiszi, hogy az egyházi hatalomnak részeseivé akarta tenni a világiakat (206. l.), holott Calvin egyenesen az egyháznak a polgári hatóságtól való lehető függetlenítése céljából, s a legvégen is éppen hierarchikus tendenciával szervezte a maga kores presbyteriumát. Mentsége lehet különben Karácsonyinak e félreértéseiben, hogy magyar protestáns íróink nagy része hasonlóképen egészen helytelenül magyarázza úgy Calvinnak, mint a magyar presbyteriánusoknak a törekvéseit. Ám még a mi egyháztörténezeinknél is tévesebben ismerteti a Coccejus álláspontját (207. l.), jóllehet éppen magyar író tárgyalta a legrésztesebben.

A XVI. és XVII. századbéli jelesebb protestáns prédikátorok névsora (178. l.) hiányos, ellenben egyháztörténeti irodalmunkban való jártasságáról azzal is tanúságot tesz a szerző, hogy elhált „legjelesebb“ egyháztörténetiróink közül egyedül Szombati Jánost hagyja ki (307. l.). Az aztán már egészen egyéni felfogás dolga, hogy „most is élő jelesebb“ egyháztörténezeink gyanánt mindössze az ág. h. ev. Zsilinszky Mihályt, a ref. Szilády Áront és Zoványi Jenőt, valamint az unitárius Kanyaró Ferenczet sorolja elő (308. l.).

A protestánsok és katolikusok 1805-ről feltüntetett számaránya (218. l.) aligha felelt volt meg a valóságnak, hiszen még akkor nehezen lehettek olyan nagy többségben a katolikusok; különben máshol (268. l.) elismeri maga Karácsonyi is, hogy ezek az adatok „nem pontosak, hanem csak megközelítőek“, szerintem még megbizhatatlanok is.

Ellenmondást találok abban, hogy míg egyfelől azt mondja, hogy „az uralkodó vallás rendszerét“ az 1790-ik helyzetben nem lehetett alkalmazni a protestánsokkal szemben (234. l.), addig másfelől mégis természetszerűleg együttjárónak tekinti „az uralkodó vallás rendszerével“ (238. l.) az áttérésnek és a vegyes házasságok ügyének katolikus érdekekben való szabályozását. Ha nem lehetett alkalmazni, miért és hogyan alkalmazták? Egyébiránt az „uralkodó vallásnak“ nem

lehetett oka a „viszonosság kegyetlen megsértéséről“ (244. l.) panaszkodni, mikor önkormányzatot kérő folyamodását elutasította az 1848-iki országgyűlés, hiszen a hol az uralkodó vallás még önkormányzatot is kapna, ott valóságos zsarnoki hatalommá nőhetné ki magát a többi vallással, sőt az állammal szemben is.

Teljesen egyetértek azonban azzal a conclusiójával, mely szerint a protestáns egyházaknak „az absolut korszakban csak javokra vált, hogy iskoláikat az országos szabályok alá vonták és így tanítóikat szaporítaniok és jobban fizetniök kellett“ (248. l.). Elvégre a magok szellemét nagyobb számú és jobb fizetésű tanítóval még jobban terjeszthették s ma sincs ez másképen. Abban is igazat kell adnom a szerzőnek, hogy a római katolikus képviselők és főrendek az újabb időben nem mindig voltak lankadatlan védői a római kath. egyháznak; téved azonban, a mikor azt állítja a protestáns képviselőkről, hogy „mint vallásuk védői szoltak az országgyűlésen“ (250—251. l.). E tekintetben a protestáns egyház semmivel se kevésbé panaszkodhatik a maga vallásán levőkre, mint a római kath. egyház, de ha nem felekezeti szemüvegen keresztül nézzük a dolgot, talán éppen ezt tekinthetjük dicsérendő állapotnak.

Be is végzem ennek a felfogásbeli eltérésemnek hangsúlyozásával észrevételeimet a protestantismusnak e könyvben helyet foglaló történetére vonatkozólag, melyek nemcsak feltüntetik, mondhatni, hiánytalanul az összes tévedéseket, hanem megmutatják ugyanakkor azt is, hogy ugyancsak bőséges és részletes tárgyalásával találkozunk e műben az ide tartozó dolgoknak. Egyebekre nincs sok megjegyzésem. A tartalom többi része felette tanulságos volt reám nézve, s úgyszólván alig is van ellene kifogásom. Mindössze a szlávok apostolának: Methodiusnak a működését szeretném, ha más módon volna jellemezve. Erősen eltörpül ez a nevezetes egyháztörténelmi alak, ha csak úgy fogjuk fel munkásságát, mint a hogy Karácsonyi emlékezik róla (3. l.). Ellenben nagyon pontosan, tökéletes hitelességgel rajzolja a magyarok megtérését, melyet a régebben divatos meséktől megtisztítva, teljesen a történeti kritika mai álláspontjára helyezkedve ad elő. A milkói püspökségnek homályos történetébe is vet egy pár fénysugarat (23., 43. l.). Egy helyen (172. l.) a római katolikusok XVI. századvégi erdélyi iskoláiról kellvén szólni, hibásan utal máshova, mert ott is hallgatott rólok, s így szerencsésen agyon is hallgatta őket.

Ha megemlítem még, hogy latin műszavakra többször

használ jó magyar kifejezéseket, de viszont irálya, különösen szórendje és szóvonzata igen sokszor magyartalan, a milyen különben manapság a legtöbb írónké, de a mellett még gondatlan is egy párszor a mondatszerkezete: azt hiszem, minden oldalról megismertettem e derék munkát, melynek új kiadása — bizton hiszem — mellőzni fogja még az ebben az ismeretében feltüntetett hibákat is, a mivel aztán még jobban gyarapodni fog a könyvnek így is nagy értéke és szerzőjének már is nagy érdeme.

Historicus Criticus.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Még február havi szemlénkben annak a reménynek adtunk kifejezést, hogy a Franciaországban kitört kulturharcz lefolyását a római kuria engesztelékeny magatartása enyhe természetűvé fogja tenni. És ime kitűnt, hogy rossz proféták voltunk. Nem ismertük jól fel a jeleket. Az egyház és az állam harcza elkeseredetté váltott, melynek végkimenetele elé aggodalommal tekinthetünk mi magyar protestánsok épen úgy, mint Európa minden, bármilyen felekezetű, nemzeti, illetőleg államegyháza.

A harczot elkeseredetté az tette, hogy X. Pius pápa augusztus 10-én kiadott encyklikájában, melyet „Gravissimi officii“ nével fog emlegetni az utókor, egyházi szempontból meg nem engedhetőnek jelenti ki, hogy a katolikus hivek az ú. n. separationális törvényben megsabott kultusz-egyesületekké alakulhassanak. És ez az encyklika a francia püspöki karnak csaknem egyhangú megállapodására hivatkozik. Holott eddig mindig azt hittük, úgy tudtuk, hogy a francia püspöki karnak néhány hóval előbb tartott titkos konferenciáján a jelenlevők többsége a mondott kultusz-egyesületek felállításának lehetősége, illetőleg szükségessége mellett foglalt állást.

De hát bármiképen álljon is a dolog, a pápa a püspökökre támaszkodva adta meg döntését, mely szerint kijelenti, hogy a törvény által feltételezett kultusz-egyesületeket egyáltalában nem lehet úgy szervezni, hogy ez által az egyházélethez szükséges legszentebb jogok sérelmet ne szenvedjenek. Igaz ugyan, hogy „az egyház létfeltételét képező legszentebb jogokat“ talán jobban ismerik Rómában, mint Franciaországban és viszont a francia specziális viszonyokat itt, mint ott: hanem „Roma locuta: causa finita est.“

Azonban nem elégszik meg a pápa csak a fentiek kijelentésével. Kísérletet tesz, hogy vajjon valamelyes kibékülés lehetősége szempontjából nem tudná-e a francia törvényhozást reá venni a törvény reviziójára. Ezért mondja tovább, hogy midőn visszautasítja amaz egyesületeket, melyeknek jóváha-

gyását kötelességeinek tudata reá nézve lehetetlenné teszi, hajlandó volna megfontolás tárgyává tenni, hogy vajjon amaz egyesületek helyett nem lehetne-e más olynemű egyesületeket szervezni, a melyek a törvénynek is, a kánonoknak is megfelelnének és Franciaország katolikus hiveit megmentenék attól a veszedelemtől, mely őket fenyegeti. És ezt meg is tenné, ha csak a legcsekélyebb reménysége is lehetne az iránt, hogy az egyház az isteni jogok megsértése nélkül célt érhetne. De mert erre semmiféle reménység nincs, a törvény minden változtatás nélkül úgy áll fenn, mint meghozott; „ezért kijelentjük, hogy mindaddig nincs megengedve az efféle egyesületek megkísérlése, míg biztos és törvényes módon nem igazoltatik, hogy az egyház isteni szervezete, a római pápaság és a püspökök változhatatlan joga s hatalma az egyház számára szükséges javak, főleg pedig a megszentelt helyek felett teljesen biztosítva lesz amaz egyesületeknél. Ezek ellenkezőjét nem akarhatjuk hivatalunk szentségének elárulása s a francia egyház pusztulásának előidézése nélkül. Ezért, tisztelendő testvérek, nem marad hátra egyéb számotokra, minthogy munkához lássatok s ragadjatok meg minden eszközt, a mit csak a törvény minden állampolgárnak megad, hogy a vallási kultuszt rendezzék s helyre állítsátok. Egy ily fontos és kemény feladat megoldása körül sohasem fogjuk tőletek megvonni közreműködésünket.“

Íme a pápa szavai lényeges tartalmuk szerint. Nem egyéb az, mint egyfelől visszautasítása az állami hatalomnak az egyház belügyének rendezése teréről; azután felhívás a törvény megváltoztatására s kompromisszum keresésére s végül — ha t. i. az állam erre nem volna hajlandó — biztatás arra, hogy „a minden polgár rendelkezésére álló eszközökkel“, vagyis politikai küzdelem útján kíséreljék meg a francia katolikusok, parlamenti többséget szerezve, a törvény megváltoztatását s az egyház régi állapotának visszaszerzését kieszközölni.

Eleinte úgy látszott, mintha csakugyan lehetséges volna a kompromisszum útja. A püspöki kar meghódolt ugyan a kúria felfogása előtt s így harcziás mezt öltött, más oldalról Briand kultuszminiszter is aggódott a bekövetkező eseményektől: de azóta már nyilvánvaló, hogy elkerülhetetlen a legelkeseredettebb küzdelem, mely egyház és állam között az új korban valaha folyt. Az új francia kabinetnek, melynek feje Clemenceau, kifejezett programja, hogy a separationális törvénynek minden áron érvényt szerez. Íme már itt van december 11-ike, a meddig a kultusz-egyesületeket szervezni kell, mert külön-

ben a templomok teljesen és azonnal az állam tulajdonába mennek. És egynehány reform-katholikus kultusz-egyesületen kívül nincs kath. kultusz-egyesület szervezve. Az állam, mint a kormány kijelentette, nem zárja ugyan be a templomokat, megengedi, hogy azokban akár istentiszteletet is tartsanak, de ezen istentiszteleteket úgy tekinti, mintha népgyűlések volnának. Azaz ilyenek tartását előzetesen be kell jelenteni minden egyes esetben a közigazgatási hatóságnak s ennek engedélyét ki kell kérni s a megfelelő rendőri fedezet, illetőleg kirendeltség jelenléte is elkerülhetetlen, ha az engedély megadatik is. Természetesen a rendőrségi tisztviselő azonnal fel fogja oszlatni „a népgyűlést“, mihelyt a pap kultusz-cselekvény, illetőleg egyházi beszéd közben bármiképen érinteni merné is az állami törvények jogérvényének, illetőleg megváltoztatásának kérdését.

Látni való az elmondottakból, hogy a harc egészen a végletekig fog menni. A francia néptől fog függeni, hogy melyik marad győztes: az állam-e, vagy az egyház. Az egyház arra számít, hogy a vallásos érületében vérig sértett nép majd megbuktatja a kormányt. Viszont az állam vezetői abban reménykednek, hogy a fanatizmus vakságából már kinőtt nép faképnél fogja hagyni a klérus isteni jogát a lélek vallásos szükségleteinek elébe helyező s ennek kielégítését ama jogok el nem ismerése miatt háttérbe szorító egyházat.

Mi innen a távolból nem ismerjük teljesen a francia nép vallásos szellemét. Azt tudjuk, hogy egy századdal korábban ez a szellem oly erős volt, mely még a nagy Napoleont is legyőzte. De azt is tudjuk, hogy ma már nem a régi. Franciaország polgári középosztályánál és munkás seregében egyaránt az a jelszó, hogy a „klerikalizmus az ellenség“. A felsőbb tízezer és a földműves népesség azonban könnyen kapható „a trón és oltár“ jelszavának.

De ha a harc kimenetelét nem láthatjuk is, mégis bizonyosak lehetünk a felől, hogy reánk nézve sem közönyös a végeredmény. A klerikalizmus győzelme vagy Canossa-ba kényszeríti, vagy meg is buktatja a köztársaságot. De minden esetre az egész világon magasra fogja dagasztani a klerikalizmus hullámain s így nekünk idehaza kemény harcokra kell elkészülve lenni az ősi ellenféllel szemben. Ha azonban az állam győz a klerikalizmus felett: ez nem a liberális vallásos felfogás győzelme lesz, hanem a szociáldemokrácia által képviselt vallásellenes irányzaté. E győzelemből mi nem merithetünk reményt a mi protestáns egyházi viszonyaink fellendülésére, hanem annak folytán el kell készülnünk arra, hogy az egyház

és állam szétválasztására irányuló törekvés Európa-szerte hódító körútra indul s minket sem kerül el.

A francia kulturharcz kimenetele tehát reánk nézve semmiképen sem közönyös, sőt mindenképen veszedelmes. Ezt a veszedelmességet növeli még különösen két körülmény. Az egyik az, hogy nálunk van egy számra nézve ugyan kicsiny, de munkássága eddigi eredményét tekintve felettebb számottevő klerikális politikai párt, mely — éppen úgy, mint a francia klerikalizmus — nemzeti színű köpenynyel fedí el a fekete talárt. Már eddig is sikerült neki a szabadelvű párttal a szabadelvű kormányzati szellemet is megdönteni. És ez utóbbi minden modern ember szemében nagy dolog, még ha a szabadelvű párt felett nem hullat is gyászkönnyekeket. Mi, a „torzvallások“ hívei, tudjuk, hogy mit tesz egy reakciónárius állampolitika! A másik pedig az, hogy nálunk, a szocializmussal és szociális eszmékkal való alapos ismeretség hiányában is, sőt talán éppen ezért, felettebb hódít — nem a szociális gondolkozás, hanem — a szociál-demokrácia, azaz az az irány, mely a vallást magánügygé kívánja tenni s melynek egyházpolitikai programja most vivja meg kemény tusáját Franciaországban a klerikalizmussal.

A magyarországi szociálista mozgalmaknál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy bennök aránylag a magasabb, a tisztább szociális érzéknek alig van tere. Bérharczról van csak szó, még ha fizetésemelésnek nevezik is, még ha „a nemzet napszamosai“ vivják is. A bérharcz, a fizetésemelés: ez teszi az embereket szocialistákká, vagyis inkább szociál-demokratákká. És nem azért sorakoznak ez utóbbiak táborába sokan — mint most egy pár megyei tanító egyesület is — hogy a társadalom szociális nyomorán segítsenek, hanem, hogy a szakszervezetekbe összevont tömegek erejével hatva, maguknak anyagi előnyöket biztosítsanak. Ilyen „szociális“ gondolkozás mellett még a mai korhadttársadalmi rend védelmétől tartózkodó s egyszerűen az élet s lélek nemesebb javait istápoló egyház sem várhat semmi kiméletet. Az új evangélium: a történelmi materializmus, minden iránt érzéketlennek mutatkozik, a mit normál-munkanappal mérni s így csengő valutában kifejezni nem lehet.

A protestantizmus, mely annak idejében, Voltaire korában, a klerikalizmus és felvilágosultság malomköve közé került, most a klerikalizmus és szocializmus közt folyó küzdelemben morzsolódik össze. Csak egy reménységünk van t. i. hogy a régi evangélium erősebb, mint az új és hogy a lélek is marandóbb a testnél. a szervezetnél.

De azért nem szabad ebben a hitben bizakodva tétlenül összedugni kezeinket. Az evangélium, melyet a názáreti Jézus hirdetett, munkát kíván tőlünk. Saját létünk fenmaradása is munkára és pedig szociális munkára sarkal. És ugyan mi magyar protestánsok mit tettünk eddig e téren?! Róm. katolikus testvéreink egy nagy kiterjedésű és már évtizedes multtal bíró szociális munkássággal dicsekedhetnek. Pedig hát ők tényleg a fennálló társadalmi rend védelmében dolgoznak s csak annyiban óhajtanak változást, a mennyiben ez „az egyház“ vezetése alá helyezné vissza a társadalmat. A mi oldalunkon nem szociális kongresszus után és iránt érdeklődnek az emberek, hanem az egyetlen kongresszusi tárgy az 1848: 20. t.-cikk. Kálvin-szövetségünk nem vetköztethető ki abból a gyanúból, hogy az agráriusok számára előörsöket akar tobozozni az agrárszocializmus elleni harcra.

Németországban, hol a szociáldemokrácia igazán nagy és fenyegető hatalom, úgy a protestáns, mint a róm. katolikus egyház védekezik. Védekezik pedig olyformán, hogy szociális tevékenységet fejt ki annak megmutatása végett, hogy a munka szervezkedése s a tőke ellen folytatott harcra valláserkölcsei alapon is folyhat és így sokkal nemesebb, de egyszersmind eredményesebb is, mintha „a ki bírja: marja“ jelszóval indul s folytattatik. De ezen felül a dogmáiban szabaddabb protestantizmus hajlandó arra is, hogy magának a valásnak lényegét minél jobban felderítse s az emberi gondolkozást megkötő tantételeket revízió alá vegye.

Igen jól tudjuk mindnyájan, hogy a szociáldemokrácia hamarabb megkezdette szervezkedését, mint a hogy az egyházak szociális feladataik létének tudatára ébredtek volna. Éppen ezért a keresztyén szakegyletek népessége is jelentékenyen kisebb, mint a szociáldemokrata párthoz tartozóké. De azért még sem jelentéktelen, mert p. o. 1905-ben az összes keresztyén szakegyleteknek több mint egy negyed milliónyi volt a taglétszámuk, 267.000 márka a bevételök, 2,150.000 márka a kiadásuk és 1,249.000 márka a vagyonuk. Természetesen az ú. n. keresztyén szakszervezetek fenti kimutatásában úgy a róm. katolikus, mint az evangélikus jellegűek bent foglaltatnak. Az erősebb fél itt a róm. katolikus, mivel a németországi összes evangélikus munkásszervezeteknek 633 szakegyletben 122.197 tagjuk van, mi az összes tagok száma felénél kevesebb. Ez azt jelenti, hogy németországban is hamarabb kezdtek munkához a róm. katolikusok, mint a protestánsok.

A német protestánsoknak theologusokból és világiakból álló két olyan egyesületük van, mely azt tűzte ki feladatául,

hogy a szociális kérdést az evangéliom, illetőleg a kereszténység s az egyház szempontjából tegye tanulmány tárgyává. Az evangéliomi szociális kongresszus az idősebb, mely az idén, jún. 5—7. napjain Jenában tizenhetedik gyűlését tartotta meg. Ezen egyesület inkább elméleti téren a szociális kérdéseknek az evangéliom szempontjából való megvilágításán fáradozik, abból a célból, hogy a protestáns világban a szociális érzéket ápolja, növelje. A másik, a szabad egyházi szociális konferencia, mely az előbbiből a miatt vált ki, mivel tagjainak meggyőződése szerint nem elegendő a kérdések elméleti megvitatása, hanem magának az egyháznak, az egyház vezető férfiainak s így lelkészeinek is az evangéliomban gyökerező kötelességük, hogy a szociális bajokat tényleges munkával is igyekezzenek gyógyítani s így tehát inkonkreto még a munka és tőke harcában is szervezniök kell — persze egyházi s keresztyén alapon — a még mindig gyöngébb munkát, küzdeni kell a munkásjóléti intézményeknek társadalmi s állami megvalósításán s létesíteni intézményeket, indítani s támogatni mozgalmakat, melyek a munkásság anyagi, szellemi, erkölcsi s vallásos színvonalának emelését célozzák.

A mi viszonyaink között talán kúba esett fáradságnak látszanék, hogy a szociáldemokrácia által a vallástalanság útjára édesgetett tömeget megpróbáljuk visszavezetni az evangéliomhoz; de a németországi példa mást mutat. Sőt róm. katolikus részről egy igen érdekes megfigyelést tettek az ú. n. „angolszász protestantizmusnak“ Németországba való benyomulásáról. Mert a megfigyelés bár némileg a német protestánssok ellen, de mégis a protestantizmus javára szól, ezért a megfigyelő róm. katolikusága csak az eset komolysága mellett tanuskodik.

Ugyanis egy berlini róm. kath. egyén a „Köln. Volkszeitung“ számára a következő tudósítást küldte be. Lakásához közel van egy gyár s ennek a gyárnak egy helyiségét egy angol-amerikai „evangéliomi közösség“ vasárnap és estéli istentiszteletek céljára kibérelte. És habár ez a gyülekezet csak újonnan keletkezett abban a városrészben, mégis istentiszteletein mindig tizszer, sőt néha százszor annyi ember vesz részt, mint az egészen közel fekvő evangélikus parochiális templomban. Nemrégiben evangélizáló összejövetel volt, melyen 2000 ember vett részt és pedig többnyire olyanok, kik azelőtt egyáltalában nem jártak templomba. A napi kemény munka befejeztével nem csak hogy sok gyári munkás marad ott az estéli istentiszteletekre, hanem távolabbról is seregestől jönnek közúti vasúti kalauzok, alsóbb rangú tisztviselők, üzleti

leányok, munkások stb. Mielőtt haza tértek volna, előbb az istentiszteletre siettek. És ez valóban igazi vallásos mozgalom. A „megtértek“ mindenike bámulatra méltó munkát fejt ki a propaganda érdekében. Így p. o. egy pékné majd minden vevőjét igyekszik rábeszélni a gyülekezéseken való megjelenésre s egy maga már több mint száz proselitát nyert. És bár csaknem kizárólag szegény emberek a tagok, mégis képes volt a gyülekezet arra, hogy a „megtértek“ összes tanköteles gyermekeit öt hétre a Tharz-hegység vidékére vigye a szünidő alatt s ott ellássa őket. A gyülekezet prédikátorai kézművesek köréből kerülnek ki, kik három évig egy prédiger-seminariumban képeztetnek, hogy tudjanak legalább grammatikailag helyesen prédikálni. Tanultságuk ugyan meglehetősen fogyatékos, de buzgalmuk s vallásosságuk módfeletti. Ennek lehet betudni, hogy ők mindig telt ház előtt beszélnek, míg a legünnepeltebb modern theologusok prédikálásánál üresen ásitoznak a templomi padok.

Ez a példa kétségtelenül bizonyítja, hogy az evangéliom nem veszítette el hatását a népre. De nem is kell messze mennünk a példákért, mert hiszen a mi baptistáink ime itt működnek szemeink előtt s láthatjuk sikereiket. Bizony sok igazságot fejez ki az idézett berlini tudósító, midőn azt mondja, hogy ebben az említett esetben annak a régi igazságnak ismétlődését látja, hogy a halászoknak, kézműveseknek prédikálása több vonzó erővel bír, mint a stoa tudománya. A vallásos eszmék győzelmi menete ellenkező irányt követ, mint a tudományos tanoké, mert míg emezek a nagy tudósoktól terjednek lefelé a tanulatlan emberek köre felé, amazok pedig előbb hódítják meg a kisembereket s csak azután vonják hatásuk körébe a művelteket. A ki tehát az élet terhe alatt roskadozó lelkeket meg akarja nyerni az evangéliomnak, az ne arra törekedjék, hogy tudományt tanítson, hanem hogy vigasztaljon, bátorítson, erőt nyújtson, mert az ilyen embernek nem tudományra, hanem vigasztalásra van szüksége.

De azért ne legyünk igaztalanok a tudós prédikátorok és theologusok iránt se. Hiszen habár alig-alig van ember, kinek vallási szükségletei ne lennének, annyi azért bizonyos, hogy ezen szükségletet egyenlő táplálékkal kielégíteni nem lehet. Épen ebben van egyik legnagyobb jogosultsága a modern theologiai törekvéseknek s prédikálása módszerének is. A vallásos képzetek és szükségletek változnak a műveltséggel és más viszonyokkal kapcsolatban, de azért mindenik képzet vallásos érzésből fakad és mindenik szükséglet az ő természetének megfelelő kielégítetést kíván.

Innen van az, hogy nem tudunk megütközni a felett, hogy p. o. az evangéliumi szociális kongresszus legutóbbi gyűlésén dr. Rittelmeyer nürnbergi lelkész midőn a túlvilágról való hit s a szociális munka viszonyairól értekezett, első tételében azt állította fel, hogy egy határozott szociális tevékenység nem csak hogy létezhetik túlvilági hit nélkül, sőt a szociális munkásság nagy fellendülése időbelileg s okozatilag is összeesik a túlvilági hit háttérbe szorulásával. A túlvilágról való hit, a maga közönséges alakjában, sok művelődést gátló elemmel bír. Dr. Rittelmeyer a túlvilági hit természetét vizsgálat tárgyává tette s arra a következtetésre jut, hogy ezen hit tartalmának a mai tudományos vizsgálódások és természet-tudományi világnézet eredményeihez képest éppen úgy változást kell szenvednie, mint változást szenvedett már is Isten-fogalmunk.

Valószínűnek tartom, hogy az ily fejtegetések sok helyt visszatetszést szülhetnek, itt-ott többet ronthatnak, mint építhetnek, de azt is bizonyosnak tartom, hogy a vallástól számos tudományellenes tantétele miatt visszahúzódó egyénnél ellenkezőleg vallásos érzést ébresztőleg s ápolólag működnek közre.

Azért, a kik a szociál-demokráciának evangéliomát képező történelmi materializmust, mely a vallási és erkölcsi eszméknek hadat üzen, az emberiség fejlődésére károsnak, magukat a vallási és erkölcsi eszméket pedig üdvöseknek tartják, kezet kell fogniok, bármily különbözők legyenek is különben ezen eszméik. Ezt mondá az ev. szociális kongresszus elnöke, dr. Harnack is, midőn kijelenté, hogy ők azért nevezik magukat evangéliumi szociálistáknak, mert az evangéliomnak s nem valamely konfesszionálizmusnak talaján állanak. „Szívesen nyújtunk — úgymond — kezet a szociális munkában katolikus testvéreinknek is és rokonszenyvel tekintünk a keresztyén szakszervezetekre s azok fejlődésére, habár azoknak nagyobb része még mindig katolikus is.“

Visszatérünk oda, a honnan kiindultunk: a francia kultur-harczhoz. A harczó felek bármelyike győz: a győzelem hatását mi károsan fogjuk megérezni. Egy mód van, melylyel a reánk jövő bajokat enyhíthetjük s ez a szociális tevékenység. E munkában parallel haladva a katolikusokkal, a keresztyénség kincseinek védelmében kifejtett közös munkásság csökkenteni fogja a felekezeti ellentét erejét. Parallel haladva a szocializmussal bebizonyítjuk, hogy a mi keresztyénségünk nem ábrándozó vallásos szenvedés, hanem a legnemesebb szociális munka.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Az ókori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Írta *dr. Fináczy Ernő*, a budapesti kir. tud. egyetemen a paedagogia rendes tanára. Budapest, 1906. Hornyánszky V. nyomdája. Nagy 8-as rétbén 307 lap, ára füzve 8 korona.

A neveléstörténet csak a mult század elején öltött rendszeres alakot. Addig csak kisebb monografiákba, vagy a politikai és művelődéstörténet függelékyszerű fejezeteibe szorult ez a tudomány. A rendszeres neveléstörténet szerves fejlődésben állítja elénk az emberiség szellemi javainak megőrzése és gyarapítása módját a fiatal nemzedékek révén. Köre tehát nagyon tág. Nemcsak a nevelés koronkénti állapotrajzát szerkeszti meg, hanem a tényekben nyilvánuló elvi alapokat is kifejti. De még ezzel sem oldotta meg feladatát a neveléstörténet. Nemcsak azt kell vizsgálnia, miképen nevelték a történeti népek gyermekeiket, hanem azt is, hogy kielégítette-e őket a nevelés tényleges rendje s nem lebegett-e szemök előtt a nevelésnek más, a meglevőtől eltérő, szerintök jobb és tökéletesebb módja s ha igen, milyen volt ez a paedagogiai eszményök s minő tényezők együtthatása alatt formálódott? Mert ha tudom azt, hogy valamely nép bizonyos korban mire és hogyan tanította az ifjú nemzedéket, csak tényeket tudok; megérteni e tényeket csak akkor fogom, ha egyidejűleg szemmel tartom, hogy ugyanakkor milyen volt e nép vallása, politikai helyzete, családi és társadalmi élete, irodalma, művészete, tudománya, főképen pedig minő volt gondolkodásának általános iránya és tartalma s mily szellemi problémák érdekelték?

Ily széleskörűleg értelmezi szerző a neveléstörténetet és ilyen módon próbálta az ókori nevelés történetét megírni a kézalatti

munkában, de azzal a megszorítással, hogy könyve összefoglaló vezérfonal akar lenni egyetemi előadásaihoz, megjelölve egyrészt a tárgyalás menetét, főbb szempontjait s az anyag lényegét, másrészt azokat a segédeszközöket, melyekre minden részletesebb tanulmány alkalmával szükség van. Ennélfogva könyve csak a lényegét tartalmazza, lehető tömör és összevont fogalmazásban.

A könyv tartalma négy részből áll s ehhez képest: I. A keleti népek. II. A görögök. III. A rómaiak. IV. A zsidók nevelés-történetéről szól.

A *keleti népek* közül a chinaiak, egyiptomiak, hinduk és perzsák nevelését ismerteti röviden a szerző (5—16. lap). Am azért a vázlatos és rövid ismertetésből is hű képét nyerjük az óvilág e legrégebb népeinek nevelési és oktatási viszonyairól. Legteljesebb e részben a chinai nép nevelésének a rajza. A chinai nevelés történetét tudományos teljességgel a francia Biot írta meg.

A *görögök* neveléstörténetét a könyv II. része ismerteti (17—198. lap). Ez a munkának legterjedelmesebb, legteljesebb és legsikerültebb része. Itt először a görög népről és a görög szellemről ad kitünő jellemzést, azután a görög nevelés történeti fejlődéséről nyújt élénk áttekintést, majd a dór vagy spártai nevelés, utána az ión vagy athéni nevelés tényleges rendjét ismerteti, ezek után behatóan foglalkozik a görög nevelés elmelkedőivel s végül rövid összefoglalást ad a görög nevelésről. A görög nevelésről, valamint alább a római nevelésről szóló részek szövegét az eredeti forrásokból vett hosszabb-rövidebb szemelvények kísérik, a melyek szint és életet adnak a tárgyalásnak.

Mutatványul ide iktatjuk a dór és ión, vagy a spártai és athéni nevelés következő összehasonlítását. „Miként a spártai, úgy az athéni nevelés is a köz érdekét szolgálta; itt is ez a közös cél és érdek szabta meg a nevelés irányát és tartalmát. Mégis két nagy különbség állapítható meg. Spártában a nevelés teljesen állami jellegű, azaz maga az állam intézi a nevelést; a mint mondani szoktuk, teljesen államosít mindent, a mi a neveléshez tartozik; míg Athénben az állam, az ephébia (a serdülő ifjúság) kivételével, közvetlenül nem avatkozik a nevelés dolgába. A 18 éven alóli fiúgyermeket a szülő úgy nevelte, a hogy jónak látta. Athénben nincs állami paedagogia, ha csak annak nem tekintjük azt az általános törvényes intézkedést, mely kötelességévé tette az apának, hogy fiát a múzsai és gymnasztikai nevelésben részesíttesse. Nincsenek továbbá Athénben az államtól díjazott tanítók, nincsen állami költségén fentartott iskola, nincsen állami gondozása a nevelés ügyének, nincs tanulmányi kényszer, nincs megszabva a művelődés útja-módja. A szülők nem a törvény kényszere miatt nevelik és iskoláztatják gyermekeiket, hanem mert a műveltséget önmagában becsesnek

tartják. Így volt ez minden nem dór államban. Mikor a mytilénieké volt a tengeri uralom, mondja Aelianus, a tőlük elpártolt szövetségesekre azt a büntetést mérték, hogy gyermekeiknek nem volt szabad irodalmat és zenét tanulniok; minden büntetés közül azt tartották a legsúlyosabbnak, ha valaki tudatlanságban és műveletlenségben él.“

„A másik különbség a nevelés tárgyainak, a művelődés elveinek eltérő értékelésében rejlik. Míg Spártában, a katonai államban jobbra csak az erő indítékai érvényesültek, addig Athén korán kifejlett társadalmi életében az erőhöz még a finomabb erkölcsi és értelmi motívumok járultak. Spárta a háborúra, Athén a háborúra és békére nevelte fiait; míg a spártaiak éppen csak katonák tudtak lenni, addig az athéniak költők, művészek, tudósok és harcosok voltak egyaránt. Amazok nevelése olyan, (mondja Perikles), hogy már kora ifjúságtól fáradságos gyakorlás útján szerzik meg a férfi erényt, míg mi hábár gondatlanul és szabadon élünk, semmivel sem kevésbé nézünk a szemébe ugyanazoknak a veszedelmeknek. Aristotelesnek egy jellemző kifejezésével élve, az athéni nevelés a diagogikus életre való általános képességet igyekezett megadni, míg a spártai nevelés mindvégig meghatározott gyakorlati, azaz hadi célok szolgálatába szegődött.

Nagyon érdekesen ismerteti Fináczy a görög paedagogiai elméleteket is, a melyek három nagy írónak, Xenophonnak, Platonnak és Aristotelesnek műveiben találhatók, s a melyeket szerző az illető nagy gondolkozók műveiből összeválogatott szemelvényekkel illusztrál. Xenophon a spártai nevelés főbb gondolatait, Platon örökké becses paedagogiai elveket hagyott reánk öröklül, Aristoteles pedig a tudományos paedagogia atyja.

A görög nevelés történetének általános eredményeül Fináczy a következő vonásokat emeli ki. Legjellemzőbb vonás a görög nevelés és művelődés szabadsága. A kelet népei is művelődtek, de papi kasztok vagy dinasztiai által megkötött formák közt, kényszerűségből, mesterségesen. A görög nép fiai lelkök szabad elhatározásából, a kezdeményezés korlátlanágával keresték a művelődés eszközeit és utait. A keleti birodalmakban a nevelés' tárgyait és a tanítás módját örökké mozdulatlan schémák szabták meg, melyek fejlődésre képteleneknek bizonyultak; a görög államokban a néplelek mélységeiből fejlődött ki szervesen a testi és szellemi nevelés módja. A görög ember azért művelődött, azért igyekezett erkölcsben, izlésben, ismeretekben nemesülni, mert úgy akarta; a keleti ember, mert úgy kellett. Jellemzetes vonás továbbá, hogy a görög nevelésben a jó állampolgár és a jó ember eszményképei egybeolvadni látszanak. A nevelés végcélja a politikai erény, de ezt a hellének szemében az emberi erény nyel lehet elérni. A kalokagathia jelenti a nemes lelkületű embert

és polgárt együttvéve. Az emberiség történetében nem találunk még egy népet, mely a lelki élet általános kiművelését oly annyira előkészületnek tekintette volna az állampolgári teendők végzésére. A görögök nem úgy gondolkoztak, hogy annak, a mit az ifjú tanul, kézzelfogható vonatkozásban kell lenni az étellel; ellenkezőleg, életrevaló nevelésnek azt tartották, mely az élet feladataira érzélatosság nélkül képesíti az embert. Nekik köszönjük az önzetlen nevelés fogalmát. De részleteiben is sokat tanulhatunk a görög nevelésből. Hogy az irodalmi oktatás lelki életünket a szép és jó eszményei szerint kiműveli, nemesíti, ő utánok lett minden művelt nép közmeggyőződése. Ma mindnyájan azt valljuk, hogy a nagy költők a nemzetek ifjúságának nevelői. Hogy a zene vagy a dal nemesak speciális készségek, hanem az érzelmekre való hatással általában erkölcsösítőnek, oly paedagogiai elv, melynek igazsága idők folytán elhomályosult, de kétségbe nem vonható: ma is érezzük nevelésünk hiányosságát művészeti irányban. Hogy a testi nevelésnek mi az igazi célja, s e cél miként valósítható meg, arra a görögök adtak példát. Tőlük ered legelőször az élő szó hatalmának és ehhez képest a szónoki kiképzésnek megbecsülése; tőlük az az elv, hogy a bölcselés, az elméleti tanulmány az, mely alapot rak minden magasabb szakszerű kiképzésnek. A görög nevelés alapfelfogolata az: mi módon lehet a gyermekből a szép és jó iránt fogékony embert formálni; embert, a kinek teste és lelke összhangban van.

A *rómaiak* neveléstörténetét a könyv III-dik része tárgyalja (199—283. l.). A tárgyalás menete itt is az, a mi a görögöknél: elől a római nép és szellem jellemzése, azután a római nevelés fejlődési korszakai, továbbá a római nevelés rendje, majd a római nevelés elmékedői (Porc. Cato, Ter. Varro, M. T. Cicero, An. Seneca és Quintilianus) s végül az összefoglalás.

Végig tekintve a római nevelés korszakain, tényleges állapottán és elmékedőinek tanításain, nem nehéz belátni, hogy a paedagogiában alig van egy oly eredeti gondolat, melyet a rómaiak egészben sajátjoknak vallhatnának. Kezdve az olvasáson, íráson és számoláson, fel a retorikáig, minden jelentős paedagogiai és didaktikai elvök a görögöktől ered, nem véve ki a liberális és hivatás-szerű nevelésnek megkülönböztetését, vagyis az egész művelődés föött uralkodó alapelvet sem. Kétségtelen azonban, hogy a rómaiak azt, a mit átvettek, a maguk sajátos egyénisége szerint színezték, a nevelés szempontjai közül másokat helyeztek előtérbe, mint a görögök s a részletekben is szembetűnően módosítottak. Így az önzetlen művelődést némileg másként értelmezték, mint a görögök. Az ő liberális tanulmányi menetökbe mindenütt belejátszik a gyakorlati alkalmazhatóság követelése is, szemben a görög gymnastikének és musikének túlnyomóan lélekművelő, erkölcsi feladataival. Az, a mit

Aristoteles a legtökéletesebb életnek, diagogikus életnek nevezett, a római ember szemében czéltalan és tartalmatlan élet volt. A szorosan vett paedagogiai szempontok a didaktikaiak mögé jutnak. Az önmagáért való tanulás és művelődés gondolata már csak a császári kor egyes filozófus-elméiben tűnik fel. A világalomra való törekvés a rómaiak tekintetét kifelé irányította, az élet küzdő terére, a gyakorlati erkölcs megvalósítására, a cselekvés birodalmára. Hogy testnevelésök más eszménynek hódolt, mint a görög gymnastika, ebből a gyakorlati érzékből magyarázható, valamint a zenei, általában az esztetikai elemnek nevelésökben való háttérbe szorulása is csak a római jellem sajátosságából érthető meg. A filozofálás, az athéni ifjúságnak ez az éltető eleme és tanulmányi célpontja, Rómában szükségkép csak kivételes paedagogiai méltatásban részesülhetett. A római ember nem elmélkedésre, hanem cselekvésre termett. Az erénynek egész dicsősége a cselekvésben áll, mondja Cicero. Viszont a rómaiak szervező ereje a tervszerű nevelés terén abban nyilvánul legfőképen, hogy a grammatikai és rhetorikai tanulmányt iskolaszerűen tagolták és rendezték; a grammatika és rhetorika rendszerét az oktatás követelései szerint megállapították és apróra kidolgozták. S mindezekre a felfogásbeli különbségekre szükség volt, hogy a görög nevelés eredményei még késő korokban is éreztessék hatásukat. A nevelésnek az az önzetlen felfogása, mely Athén fénykorát jellemzi, csak oly kis nép történeti életének keretében maradhatott meg tisztaságában. Mihelyt arról volt szó, hogy a görög nép paedagogiai eszménye szélesebb körökben is tért foglaljon, ezt az eszményt, lényegének gyökeres megváltoztatása nélkül, közelebb kellett hozni az emberi érdeklődés egyetemességéhez. A kalokagathiának át kellett alakulnia humanitássá. Csakis ily alakban élhetett tovább a görög gondolat a középkorban s illeszkedhetett bele a keresztényen nevelés rendszerébe.

A könyv IV-dik része a *zsidók* neveléstörténetét ismerteti. (284—299. l.). Első fejezetében a föld és népe, másodikban a nevelés ügyével foglalkozik, vázlatosan, de hűven.

Mai művelődésünk árja, mondja helyesen a szerző, három ösforrásra vezethető vissza. Egyik Hellas földjén ered, melynek lakói tanítottak meg bennünket elvontan gondolkodni s szóban, írásban, köben és ércben szépet alkotni. A költészetben és művészetben, a történetírásban és szónoklásban, a bölcselő elmélkedésben, a matematikában és mechanikában és sok más tudományban ők voltak első mestereink s ha mai szövevényes tudásunk és érzésünk alapelemeit akarjuk felfejteni, a görögökhöz kell fordulnunk. A hellén lélek gazdag eszme- és érzelem-világát a rómaiság adta tovább; érdeme, hogy megszerezte azt a hatalmat és erőt, mely szükséges volt ahhoz, hogy ez a nagy szellemi kincs megőriztes-

sék és örökül átadassék későbbi nemzedékeknek. Az imperium és a jog megalkotását a rómaiaknak köszönjük.

A harmadik ókori nép, melynek szelleme kitörülhetetlen nyomot hagyott az emberiségen, a zsidó nép, melynek gondviselészerű hivatása az volt, hogy az egy Isten vallását legelsőül megalkossa és ezzel a kereszténységet előkészítse. A héber nép a nemzetek sorában azt a hivatást töltötte be, hogy termőföldül szolgált, melyen a világhódító új eszmék megérlelődtek (Kittel). Az emberiség erkölcsi művelődése nagyon sokat köszön ennek a népnek. Csakis a monotheismusnak van állandó nevelő hatása. Ámde nem szabad felednünk, hogy ez az egy Isten, a kinek eszméje oly rendkívüli erővel uralkodott a zsidók hitéletében és minden cselekvésükön, csakis a választott nép Istene volt. Már Mózes törvényeiben mutatkozik az exclusivitasnak e gondolata, mely aztán az egész zsidó történeten végig vonul. Ez a gondolat csudálatos erőt adott a hitnek, de fölötté megszükitette hatásának körét s útjába állott annak, hogy a zsidók egy Istene az egész világot meghódítsa, az emberiség erkölcsös haladásának folyamatát egyetemessé tegye. A zsidók Istene továbbá inkább a félelemnek, mint a szeretetnek istene; jutalmaz és büntet, de nem emeli magához az embert végtelen irtalmassággal. A zsidók által kifejtett erkölcsi világnézetből hiányzott még egy alkotó elem: el kellett jönni annak az időnek, mikor az Isten egyszülött fia vállalja magára, hogy az emberiséget a tökéletes szeretet erejével személyesen megváltsa s az emberi léleknek soha addig nem látott új világokat nyisson.

Íme ilyen a szerkezete, tartalma és szelleme Fináczy könyvének. Egy nagy tudású és finom műveltségű lélek megnyilatkozása, mely a közvetlen forrásokból nemcsak helyes ismeretet közöl, nemcsak biztos szempontok szerint mérlegel és ítél, hanem arra is van gondja, hogy a mit mond, azt szabatosan, sőt formásan mondja el. A szakértő tudással gondosan megválogatott ismeretanyagot egy tárgyszerető lélek melegsége, szerkesztő ügy-szeretete és írói gyakorlottsága oly szerves egészszé olvasztja, a mely nemcsak tudásunkat gyarapítja, hanem szeretetünket is fokozza, erősíti. A nevelés ügyét kitűnő érzékkel illeszti be az illető nép vallási, társadalmi, politikai és művelődési viszonyaiba, mi által az ismertetett nevelési rendszerek és elméletek a korviszonyok természetes eredményeiként tűnnek föl. Tartalmi szabatosága és irodalmi kvalitásai által messze kimagaslik ez a munka az egyetemi vezérfonalak és kézikönyvek sorából. A neveléstörténet ismerete minden művelt embernek, de különösen a tanítóknak, tanároknak és lelkészeknek szükséges; mert nemcsak arra tanít meg, hogy elődeink elméletben és gyakorlatban miként intézték a nevelés dolgát, hanem ezeken felül az emberiség fokozatos erkölcsösödésének

útmutatója is. Ez okoknál fogva Fináczy könyvét minden művelt embernek melegen lehet ajánlani nemcsak elolvasásra, hanem gondos tanulmányozásra is.

A könyv nagyon csinosan van kiállítva: szép a nyomása, betűje s egész külső ruhája.

Sz. F.

Imádságok és elmélkedések evang. református vallású ifjak számára, írta *Csiky Lajos*, debreczeni ev. ref. theologiai tanár. Kiadja a Békésbánati ev. ref. egyházmegye lelkészegyesülete. Debreczen, 1906. Hegedűs és Sándor bizománya, 16-od rétbén 292 lap, ára iskolai kötésben 1.20, utánczott bőrkötésben 2.40, bőrkötésben 4 korona.

Ezt a könyvet a mindkét nemű református ifjúság számára a Békésbánati egyházmegye lelkészegyesülete pályázat útján iratta. Imádságok és elmélkedések vannak benne. A kiadó lelkészegylet azt a reménységet táplálja, hogy „ez a munka református ifjúságunknál nagy szükségét pótol: hitre, kötelességtudásra, hűségre, nemes életre, tiszta hazafiságra és sok más magasztos erényre vezető kalauz lesz az ifjúság kezében; méltó arra, hogy minden ifjúnak napi olvasmányát képezze“. A könyvet egyházkerülete felhívására, Kiss Áron tiszántúli püspök úr is melegen ajánlja az egyházmegyék espereseinek, a főgimnáziumok, tanító- és tanítónő-képzők, felsőbb leányiskolák igazgatóinak munkás figyelmébe, hogy az ifjúság körében terjeszteni buzgólkodjanak.

Csiky Lajos eme könyve meg is érdemli ezt a meleg ajánlást. Gondosan szerkesztett, szépen irt könyv, mely teljesen megfelel kitűzött céljának. Az I-ső részben foglalt imádságok négy szakaszra oszlanak és köznapi (reggeli és esteli), vasárnapi (reggeli és esteli), ünnepi és alkalmi imádságokat tartalmaznak. A könyv II-dik részében 26 elmélkedés olvasható.

Az *imádságok* egytől-egyig konkrét tárgyúak és nem mosódnak el szintelen általánosságban. Még a 24 hétköznapi (12 reggeli, 12 esteli) imádság is, mindenik külön-külön érzés- és gondolatkörben mozog, mely érzés- és eszmekörök tapintatosan alkalmazkodnak a serdülő ifjúság lelki világához. Csak például említem föl a köznap reggeli imádságok tárgyjegyzékét a következőkben: „Vágyakozás Istenhez. Az Úr kegyelme. A Krisztus megismerése. A Szentlélek ereje. Újjászületés. A szeretet. Az erős hit. A keresztyén közösség. Megnyugvás az Úr akaratában. Nemes öröme. Igazságban való járás.“ Ilyen változatos a köznap esteli imádságok tárgyköre is: „Szívünk tisztasága. A bűn veszedelme. Hűség Krisztushoz. Az üdvösség. A keresztyén békesség. A keresztyén szabadsága. Az

Úr gondviselése. A test és világ meggyőzése. Munkásság és szorgalom. Szelidség és alázatosság. Mindennapi kenyér. Az Úr dicsősége mindenütt. "A vasárnapi hat imádságnak pedig ezek a tárgyai: „A templom szeretete. Az ige áldása. Növekedés a Krisztusban. Az Úr egyházának diadala. Munkálkodás a Krisztusért.“ Az ünnepi imádságok czimeit ezek: Adventi imádság. Karácsony első napján. Karácsony másodnapján. Óév utolsó délutánján. Újév első reggelén. Nagypénteki ima. Husvét első napján. Husvét második napján. Áldozó-csütörtökön. Pünkösöd első napján. Pünkösöd második napján. Reformáció ünnepén. Végül az alkalmi imádságok a betegség, a gyógyulás, a bánat, a bűn elkövetése, a szülőkért, a hazáért, tanév elején, tanév végén, az Úrasztalához való készülés és az idegenben létel eseteire, illetve alkalmára készítvék.

Az *elmélgedések* tárgya is eléggé változatos, érzés- és eszmeköre pedig gondosan az ifjúság lelki világához van mérve. Összesen 26 elmélgedés van a könyvben, melyek a következő tárgyakról szólnak: Az ifjúkor komoly feladata. Az ifjúkor örömei. A ifjúkor veszélyei. Isten és ember előtt való kedvesség. A romlatlan szív. Jézus a példánykép. Isten mindig néz reánk. Isten temploma vagyatok. Mária és Mártha (leányok számára). A tékozló fiú (fiúk számára). A hitetlen szív és az erkölcsi romlás. A szülők iránti hála és tisztelet. A testvérek iránti indulat. A barátság és a barátok megválasztása. Nehéz feladat előtt. Mit vár a haza az ifjaktól? Mit vár az egyház az ifjaktól? Az evangéliom. Az evangéliom és nemzetünk jóléte. Terjesszük az evangéliomi erőket. A Biblia és annak olvasása. A protestáns és katolikus egyházak közötti különbség. A protestáns és katolikus államok közötti párhuzam. A protestáns egyház szenvedései a multban s a haza iránti szolgálatai. Harcz a hitetlenség és a vakhit ellen. Légy hív mind halálig.

Az *imádságok* szelleme, hangja modora egészen az, a mit Csiky Lajos előbbi imádságos könyveiből elég előnyösen ismerünk. Az az egyszerű, de meleg, hitbuzgó, de nem felekezetieskedő, szívből jövő és szívhez szóló evangéliomi szellem, mely ha itt-ott kissé terjengős is, de nem lapos és nem alantjáró, hanem emelkedett és méltóságteljes. S a tartalom jóságához szépen simul a nyelv folyékonyasága, szinte ritmusos arányossága, melynek itt-ott mutatkozó bőbeszédűségét előnyösen ellensúlyozza a kifejezés szinessége, helyenként valóságos erőteljessége. Kevés benne az üres szónokiasság és még ritkább a felesleges szóvirág.

Az *elmélgedések* gondos tárgyválasztását és szerencsés kidolgozását különös elismeréssel kell kiemelnem. Hit, erő, öntudat duzzad eme vallás-erkölcsi fejtegetésekben. Az ifjúság elméjéhez szabva nagy és szép eszmékre irányítja a serdülők lelkét. Eszméltet és termékenyít, buzdít és épít ez elmélgedések erőteljes gondolatsora.

E tekintetben különösen termékenyítők és építők az evangéliomról, az evangéliomi erők terjesztéséről, a Bibliáról, az egyházak közötti különbségről, az államok közötti párhuzamról, a hitelenség és a vakhit elleni harczról szóló elmélkedései. Végig olvasva a könyvet, mi is teljesen osztozunk a kiadó lelkészegyesület ama véleményében, hogy ez a munka nagy szükségét pótol ifjúságunknál; hogy keresztyén hitre és erkölcsi életre vezérlő kalauz lesz az ifjúság kezében.

Éppen azért, midőn egyrészt teljes elismeréssel adózunk a nagyszorgalmú szerzőnek e szép munkájáért, másrészt melegen ajánljuk az ifjúság minden rendű és rangú lelki vezetőinek: a konfirmáló lelkipásztoroknak és az ifjúságot nevelő tanároknak, hogy ezt a könyvet az ifjúság körében minél buzgóbban terjeszteni sziveskedjenek. A mai idők vallási kétségei és erkölcsi kísértései között az ifjú lelkeknek valósággal égető szükségök van ily lelki kalauzra!

Ez az egyik ok, a mi a vallásos könyvek rendszeres terjesztését a lelkipásztornak és a tanárnak erkölcsi kötelességévé teszi. A másik ok abban a körülményben rejlik, hogy a vallásos olvasmányra, mivel az természeténél fogva nem képzeletet csiklandozó szenzációs munka, úgyszólván szoktatni és nevelni kell az ifjúságot. Végül arról a sajnos tényről sem szabad megfeledkeznünk, hogy a modern magyar családokban és iskolákban általában véve nagyon meggyengült a keresztyén vallásos nevelés, s így a családi és iskolai nevelés vallás-erkölcsi fogyatékoságát a vallásos irodalom erőtéljességével kell pótolni és ellensúlyozni.

A könyv kiállítása egyszerű, de csinos; nyomása tiszta, gondos; ára nagyon jutányos.

b) Külföldi irodalom.

Die christliche Religion mit Einschluss der Israelitisch-Jüdischen Religion. Berlin und Leipzig (Teubner B. G.) 1906. 752 lap. Ára kötve 18 márka.

Hinneberg, az ismert nevű német irodalmár „*Die Kultur der Gegenwart*“ cz. alatt egy nagyszerű irodalmi vállalatot indított meg, a melynek czélja a tudomány összes ágainak encyklopédiai jellegű feldolgozása a műveltebb közönség számára. Közelebbről a tudományoknak négy nagy csoportját különbözteti meg, a melynek elseje és másika a szorosabb értelemben vett, úgynevezett szellemi tudományokat (A. Vallás és bölcsélet, irodalom, zene és művészet; B. állam és társadalom, jog és nemzetgazdaság), harmadika és negyedike a természettudományokat s a technika ágait foglalja magában. Az egyes ágak szaktudósok tollából valók. Az eddig megjelent kötetek közül bennünket első sorban természetesen a keresztyén vallásról és annak theológiájáról szóló kötet érdekel közelebbről és pedig kath. és prot. részről egyaránt. Megjegyezzük, hogy csak a rendszeres és gyakorlati theol. tudományágak feldolgozásával találkozunk, holott jól tudjuk, hogy az írásmagyarozati és történeti theologia felfogása terén is éles különbség észlelhető catholicizmus és protestantismus között. Példa rá az ó- és új-szövetségi kritikának és a reformáció történetének ellentétes felfogása. E ponton tehát a mű encyklopédiailag egyoldalúnak, sőt rendszertelennek mondható.

A műnek első kath. nagy szakértekezése *Funk* F. X. tübingai theol. tanár tollából „*Nyugateurópa kath. keresztyénsége és egyháza az újabb korban*“ (221—252. l.) címet visel. Még a reformációval szemben is eléggé tárgyilagos az előadása és liberális, sőt gúnyoros megjegyzést koczkaztat az egyházi államról ekképen: „Európa jelen politikai helyzetese a döntő szellemek hangulata és iránya ellene van az egyházi állam visszaállításának. A római széknek tehát mielőbb és pedig saját érdekében kell szakítania az ósdi középkori politikájával. Hiába várja és soká

várhatja a gondviselésnek IX. Pius által remélt csudáját a pápa világi hatalmának visszaállítása tekintetében“.

A „*ker. kath. dogmatika*“ (492—520. l.) *Pohle* J. tanár tollából való. A kath. dogma anyagának, megállapításának és védelmének rövid érintésével a dogmatika általános és különös része lényegének meghatározását adja. Majd azt állítja, hogy a „thomismus mélyítése a ker. kath. felfogásnak“ s „a kath. hittudósnak erős határvonalai vannak az egyháztörténeti fejlődésben s a változhatatlan hitszabályban“, mindazáltal határozottan visszaautasítja azt, mintha az írás tantekintélyi érvénye „csillagászati, földrajzi s növény- és állattani ismereteinkre is“ vonatkoznék, sőt azt kívánja, hogy „a kath. tudomány a modern ember eszmevilágával is számoljon nagyobb mértékben, mint eddigel“.

Tudjuk, hogy *Schell*, a nagyhirű würzburgi theologus tragikus esete, sőt az egyháztörténetirő *Ehrhardt* a példa rá, hogy ez az a mai római kath. tudomány nál csaknem lehetetlen.

A „*ker. kath. ethika*“ rajzát (521—548. l.) *Mausbach* J. írta meg. Egy rendszeres és történeti bevezetés után magában az ethika rendszerében behatóbban foglalkozik a morálbölcseleti vitakérdésekkel, a természeti törvénnyel és természetjoggal s az akarat szabadsága, a bűn, természet és kegyelem, askesis és kultúra, sőt a szocialismus kérdéseivel. Kath. álláspontján is fejtegetései a modern tudomány s a jelenkori élet követelményeinek megfelelők. Tanulságos az ő polemikai része is Herrmann etikájának ama állításával szemben, a mely szerint a pápas morál a ker. személyiség fogalmának megkötésével s az askesis hirdetésével a legnagyobb mértékben erkölcstelen.

A „*ker. kath. gyakorlati theologia*“ rajzát (548—582. l.) *Krieg* írta meg. Többi tanulmánytársaival egyetemben eléggé tárgyilagosak a fejtegetései s azt igazolják, hogy kiválóbb német képviselőiben a jelenkori német (és korántsem az olasz vagy pláne spanyol) kath. theologia komolyan számbavehető kulturális faktor, már t. i. azon művelőinél, a kik össze tudják egyeztetni a kath. egyháziasságot a modern tudomány követelményeivel. Félek, hogy az Indexbe kerülnek!

A prot. theologia álláspontján „*az izraelita-zsidó vallást*“ (1—40. l.) a nagyhirű *Wellhausen* írta meg. Művének első része a Hexateuchról s másik része „az izraelita és zsidó történetről“ szóló művének a kivonata. Még e tanulmányában is azt olvassuk, hogy csak „homályos ismeretünk“ van Mózesről s Mózes vallása a próféták műve, kik, mint „Istentől különösen megáldott egyének mysterium maradnak“. Pedig Zahn i. v. műveinek megjelenése óta a felfogás változott. S ugyanazt mondhatjuk *Jülicher* „Jézus vallása s a keresztyénség kezdetei a nicaenumig“ (41—128. l.) cz. rajzáról is, főleg annak Jézus és Pál apostol élet- és jellemképéről adott fejtegetéseiről. Jézusról közelebbről azt mondja: „nem egy eszme vagy egy álom, hogy egy ember áll itt titokzatos nagyságában a világtörténelem fordulópontján“, kinek „a sors (sic!) megtagadta a teljes

harmónia elérését“, sőt „még rideg pesszimista szavak is elcsúsztak az ő száján“. Keményen ostromozza a korabeli farizeusokat, mint „a mammon szív- és lelkiismeretlen szolgáit“. Végül Pálban „kikeresztelkedett tanítványt“ lát a Krisztus személyiségéről szóló metaph. spekulatív fejtegetéseivel. Értékesebbek a Pál apostol theológiájáról s az első ker. gyülekezetek vallásos-erkölcsi állapotairól adott jellemzései.

„Az egyház és az állam viszonyát az államegyház megalapításáig“ (128—160: 1.) *Harnack*, az illusztris dogmatörténetirő ismerteti. „Az első három században addig-addig közeledett egymáshoz az egyház és az állam, míg végre megtalálták egymást (133. l.)“

Végül rövidebb vonásokban rajzolja meg szigorúan tárgyilagos történeti alapon *Bonwetsch* „a görög orthodox keresztynséget és egyházat“ és *Müller K.*, az ismert nevű egyháztörténetirő „*Nyugateurópa keresztynségét és egyházát*“ (183—217. l.). Mind megannyi kulturális tükörkép a régebbi keresztynség történetéből.

A történeti rész záró rajzát *Tröltzsch* adja „*Prot. keresztynség és egyház az újabb korban*“ (253—458. l.) cz. tanulmányában. A história belső oldalára vagyis arra fekteti a fösúlyt, a mi a dolgokat belső lényegükben tartja össze. Feladata volt a protestantismusnak a középkorhoz és a modern eszmevilághoz való kidomborítása. Szerinte a protestantismusnak középkori jellege abban van, hogy nem érezte át, mint *Erasmus*, a Pál apostol és Jézus közötti különbséget. Négyes alapeszméje a kegyelem és a hit, az egész kulturát magában felölelő vallásos összélet, az általa áthatott állam és az egyház- és tekintélyfogalom eszméje. Még rövidebben: középkori jellege abban észlelhető, hogy a katholicizmushoz hasonlóan nagyon egyoldalúan képviselte a supranaturalismust s az eredendő bűn elméletét. Új a protestantismusban „vallásának benső, személyes szellemi jellege, az istenben nyugvó erkölcsiségének szabadsága, autonómiaja és összessége, istennek a világban való jelenvalósága s a természeti érzéki létnek általa való áthatottsága s a bűnös akaratnak a szent isteni kegyelemakarat által való legyőzötése.“ Új nála az is, hogy positiv és fejlődésképes tartalommal töltötte meg a középkori kath. vallásosság, mint „supranaturális Krisztusvallás“ formás sémáit. Ennek a supranaturális jellegnek levetkezése a modern protestantismus megoldandó feladata. *Tröltzsch* főtétele különben egyező *Hartmann* felfogásával, a mely szerint: „a reformáció az a reflex, a melyet a középkorról a modern eszmevilágba való átmenet vetett vissza a keresztynség egyházi életébe. Tekintély, katholicitás, dogmatismus és transcendentia a középkornak, ellenben a szabadság, individualismus, rationalismus és immanencia a modern eszmevilág jellemző sajáttságai.“ Ugyancsak *Tröltzsch* tollából való a rendszeres theológiába való bevezetés is „a vallás és a vallástörténet lényege“ (467—491. l.) czimmel.

A „ker. prot. dogmatika“ rendszerét (583—632. l.) *Herrmann*, „a ker. prot. etikát“ (633—677. l.) *Seeberg*, az ismert nevű berlini dogma-

történetíró írta meg. Előbbi tanulmányának nagyobb felét a dogmatika történetének s kisebb felét a protestantismus jelenkori theológiájának szentelte. Rendszeres fő, alapos gondolkodó, nagy tudós minden ízében s ugyanazt mondhatjuk Seeberg ethikai rajzáról is. Egy rövidre fogott történeti és rendszeres bevezetés után (633—646. l.) az ethika rendszerét így csoportosítja: 1. a ker. erkölcsiség keletkezése és tartalma, 2. kifejtése és megőrzése s 3. érvényesülése és kifejtése az emberi társas közösségi élet formáiban. E tanulmány talán legbecsesebb adaléka az ethika legújabb irodalmának.

Végül „*a ker. prot. gyakorlati theologia*“ (678—708. l.) rajzát az eddigi keretekben Faber V. s „*a vallás és a vallástudomány jövő feladatait*“ (709—728. l.) Holtzmann tanár ismertette. Talán ezek a testes kötet leggyengébb tanulmányai.

Az ismertetés végére jutottunk. Mindenesetre föltűnő a részeknek aránytalan felosztása s a szakférfiak önkényes megválasztása. A positiv theológiát kizárólag Seeberg képviseli. De a liberális theologusok tanulmányaiból is kitérünk, hogy a theologia a jelenkori kultúra egyik igen becses darabja, a mely igazolja annak folytonos tudományos haladását és fejlődését. A kit a theologia jelenkori állása közelebbről érdekel, haszonnal forgathatja ez összefoglaló kötetet. Mint újabkori gazdag kulturképet melegen ajánljuk olvasóink szives figyelmébe.

Sz. M.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET.

A folyó évi november 22-dike történeti nevezetességű nappá válhat a magyar református egyház életében. Mert ekkor mondta ki a Budapesten összegyűlt református papságnak egy lelkes kis csoportja azt a korszerű és termékeny eszmét, hogy országos lelkészegyesületté kíván tömörülni, még pedig: arra a célra, hogy

1. az egyháztársadalmi munka felkarolásával az egyház: valláserkölesi és anyagi felvirágozását előmozdítsa; s hogy

2. a lelkészek különös érdekeit védelmezze s ezzel kapcsolatban az 1848. évi XX. t.-cz. alkalmas módon való végrehajtását előmozdítsa.

E cél elérése végett működése módját és eszközeit következőleg jelöli meg:

1. A lelkész-egyesület az egyházi hatóságoktól függetlenül, de azokkal karöltve s esetleg azok támogatásával működik.

2. Évenként összejövetelet, kongresszust tart és fontosabb esetekben a többi lelkészegyesületekkel karöltve jár el.

Ez egyhangulag hozott elvi határozat után az egyesület alapszabályának elkészítésére egy 12 tagú végrehajtó bizottságot választott az ötven főből állott papi gyűlés, a mely eredetileg „papi kongresszus“-nak készült, de — talán a csekély érdeklődést tekintve — dicséretes szerénységgel csak a kongresszus előkészítő értekezletének nevezte magát.

Nem feszegetem a mozgalom előkészítésében szereplő számos mellékes indító okot; azt a kérdést sem bolygatom, hogy vajjon a kongresszust előkészítő értekezlet akár számá-

nál, akár súlyánál fogva a református papság illetékes képviselésének tekinthető-e; jószolgatásba sem bocsátkozom arra nézve, vajjon a mozgalom vezetőiben lesz-e elég erő és bölcsesség, hogy a korszerű és termékeny eszmét a vajudás idejében hozzá tapadt salakoktól megtisztítsák és egészséges társadalmi szervezetben valóra váltsák; nem vizsgálom azt se, vajjon a hivatalos egyházi hatóságok és a világi elem irányában föl-fölszálló animozitás nem fog-e hierarkikus tendenciát adni a mozgalomnak s nem zavarja-e meg egyházunkban a lelkési és világi elem üdvös összhangját? Mindezeket csak érintem, de nem tárgyalom; mert a mozgalom most még sokkal kezdetlegesebb és az eszme sokkal kiforratlanabb, hogy róluk mint konkrét valóságról lehetne szólni. A találgatásnak és előítéleteknek nem vagyok barátja.

De magáról az eszméről, mint megvalósítandó terrőről és a kitűzött célról lehet és kell is szólanom e folyóirat hasábjain.

Az országos lelkészegyesület eszméjét korszerű eszmének tartom. Természetes gyümölcse az a korunkat jellemző társadalmi tömörülésnek és szociális szervezkedésnek, ha általános szociológiai szempontból tekintjük. Szükségszerű visszahatás az egyházunkban tapasztalható vallási bágyadtság, erkölcsi erőtlenség és egyháztársadalmi élettelenység ellen, ha speciális egyházi indító okait vizsgáljuk. Egyenes folyománya a papság körében tapasztalható elégedetlenségnek és indokolt vágyakozás arra, hogy silány anyagi helyzetén és hanyatló társadalmi súlyán külön osztályszervezkedéssel segítsen, ha a papság szempontjából mérlegeljük a mozgalmat.

De nemcsak korszerű, hanem termékeny is az országos lelkészegyesület eszméje. Egyházunk és különösen papságunk körében bizonyos szellemi és erkölcsi depresszió észlelhető. Nincs elég életkedve, lelkesedése, bátorsága és kitartása a rá várakozó munkára. „Nincs magasbra vivő szenvedelme“. Ezt talán úgy is kifejezhetnénk: nincs benne elég testületi szellem. A legvitalisabb egyházi kérdések sem melegítik föl. Az egyház közös, nagy feladatai nem lelkesítik, nem hevitik munkára. Egységes Énekeskönyv, debreczeni Egyetem, budapesti Kalvineum, országos Kálvinszövetség, protestáns irodalmi

vagy egyháztársadalmi tevékenység: mindezek a szép és nagy dolgok alig támasztanak nagyobb hullámokat. Apró-cseprő partikuláris érdekek szolgálatában feccsérlődik el erejének a legjava.

De ha a tervezett lelkészegyesület évenként avagy csak pár évenként az ország különböző vidékéről nagyobb tömegben összehozná a papságot; ha ezeken a kongresszusokon szívből jövő szívhez szóló eszméltetés magasabb szárnyalásra lendítené lelkeinket; ha anyaszentegyházunk vallás-erkölcsi és anyagi felvirágoztatására, s ha a papság társadalmi és anyagi helyzetének javítására, emelésére évenként egy-egy nagyobb lökést nyerne a lankadozó elme és bágyadozó szív: lehetetlen, hogy ebből erősödés, nemesedés, emelkedés ne származnék az egyház s közelebről a papi testület életében.

Aztán ott vannak a nemzet egész közéletét körülfogó s az egyház életére különösen kiható nagy szociális mozgalmak és áramlatok, a melyek természetéről, vallásra, egyházra, papságra vonatkozó befolyásáról hol lehetne alkalmasabban tanácskozni, az irántuk való magatartást hol megfelelőbben irányítani, az egyháznak és papságnak az ily munkákban való részvételét hol lehetne czélszerűbben szervezni, mint egy ilyen egyetemes lelkészi egyesület nagygyűlésén vagy kongresszusán?

Nekünk úgy tetszik, hogy az országos lelkészegyesület eszméje olyan aktuális és termékeny eszme, a melyből ha bölcsen szervezik és okosan vezetik, megelevenítő lélek, termékenyítő erő és testületi szellem fakadhat anyaszentegyházunkra és annak lelkészi karára. Csak külön szerv ne akarjon lenni az egyház szervezetében, csak külön egyházzá ne váljék az egyházban s csak hierarkikus tendenciát ne adjanak a mozgalomnak: akkor áldás fakad belőle egyház és papság számára egyaránt.

Üdvözljük az eszmét, dicsérjük vezetőit, óhajtjuk megvalósulását. A megindult mozgalomra pedig Isten áldását kívánjuk!

AZ OKTATÁSÜGYI HARCZ ANGLIÁBAN.

I.

A *Balfour*-kormány bukása. — Az angol pártok. — A londoni parlament által hozott törvények közül némelyek *csak* Angliában, mások Nagy-Britannia más államaiban érvényesek. — Így az oktatásügyi törvények is.

Az 1905-ik év vége meghozta a nagy fordulatot, a melyet oly sokan vártak. A *Balfour*-kormány beadta lemondását. Hiszen régóta vergődött és haldokolt már s végleges bukását csak az késlelteté, hogy be akarta fejezni a japán kormányval folytatott tárgyalásokat, melyeknek eredménye amaz új egyezmény, mely a réginél is szorosabbra fűzte Nagy-Britannia és Japán szövetségét. A régi egyezmény szerint akármelyik állam is csak akkor köteles haderővel a másik segítségére sietni, ha ezt legalább két idegen hatalom támadja meg. Az új egyezmény szerint a mint Nagy-Britanniának vagy Japánnak valamely állam háborút üzen, a szövetséges azonnal köteles arra, hogy kardot rántson és szövetséges társát segítse.

A mint azonban a *Balfour*-kormány külügyminisztere, *Lansdowne* az egyezményt aláírta, csak a felől lehetett némi kétség, hogy a *Balfour*-kormány kírja-e a szükségessé vált képviselőválasztásokat vagy nem? Úgy látszik azonban, a miniszterek érezték, hogy napjaik meg vannak számlálva s látván, hogy a választások úgy is bukást hoznak számukra, még a választások előtt letették — angol szólásmód szerint — pecséteiket.

Az új kormányt *Campbell-Bannerman* alakította meg, a ki régi, kipróbált harczosa a liberális pártnak. Mellette kiváló erők még *Asquith*, pénzügyminiszter, *Morley*, India minisztere, *Gladstone* életirója, továbbá *Haldane* hadügyminiszter, *Grey* külügyminiszter és *Birrell* közoktatásügyi miniszter. *Burns* a helyi kormányzat felügyelőségének a vezetője nemcsak mint jeles szónok és nagy tehetségű politikus nevezetes, hanem mint oly ember, a ki egyszerű munkásként kezdte politikai pályafutását s munkászubhonyban küzdötte fel

magát a miniszteri székre, vagyis inkább padra, mert az angol miniszterek nem külön székekben ülnek, hanem egyszerűen a többi padosorok előtt álló miniszteri padon.

A választási hadjárat a pénzügyi reform jegyében indult meg, a melynek vezérgondolatait a híres *Chamberlain* dobta az angol közélet kohójába. Pénzügyi reformra szerinte azért van szükség, mert a szabad kereskedelem, a melynek elvén Anglia pénzügye s kereskedelme 50 év óta nyugszik, lehetlenné teszi az anyaország és gyarmatai közti szoros és valódi egység biztosítását. *Chamberlain* szerint sem az anyaország, a mely főként ipari czikkeket termel, sem a gyarmatok, a melyek ipari tekintetben még inkább fogyasztók, míg ellenben tápanyagokat és nyersterményeket rendkívül nagy mennyiségben képesek szállítani, külön-külön, a mostani laza összekötetésben soká nem bírják a versenyt más országokkal és ha idejekorán alkalmas reformokat nem létesítenek, tönkre mennek. Hogy az anyaország gyarmataival igazán egygyé lehessen s egységes, hatalmas imperiummá nőhessen, vámot kell vetni az európai szárazföld által küldött ipari czikkekre, sőt tápszerekre is, míg ellenben a gyarmatoknak bizonyos kedvezményeket kell biztosítani, hogy viszont ezekben az angol ipar hatalmas piacokra leljen.

Chamberlain e gondolatokat nem igyekezett törvények által érvényesíteni s megelégedett azzal, hogy híveket szerezzen eszméinek, vagy a mint ő mondta, „missionary of empire” legyen. Mégis a parlament utolsó éveiben az érdeklődést e gondolatok kötötték le s lázas izgalmat idéztek elő mindenhol, a hol Shakespeare nyelve ismeretes.

A liberális párt, mint egy ember, kelt fel *Chamberlain* terveit ellen. E párt a régi whig-párt örököse, a mely valamikor Anglia alkotmányát kivívta és biztosította. Az alkotmány biztosítása óta, a mint a régi ellenpárt, a tory is átalakult s az alkotmány minden biztosítékát ép oly féltékenyen őrzi, mint a whig-ek: lassanként a liberális párt s ellenfelei közt enyhült az ellentét. A liberális párt a gyorsabban mozgó és erélyesebben reformáló párt lett a lassabban mozgó s csendesebben reformáló tory vagy konzervatív párttal szemben. A liberális pártot *Chamberlain* legújabb politikája nagyon keserves állapotban találta. Az angol felsőházban alig volt hívük s az alsóházban is a konzervatívek voltak velök szemben nagy többségben. E mellett a liberálisok magok közt is meghasonlottak. A párt egy része, *Asquith* és *Grey* vezetése alatt, a liberális reformok hangoztatása mellett erős rokonszenvvel viseltetett a *Balfour*-kormány nagyratörő és hódító

külgügyi politikája iránt. A másik rész *Campbell-Bannerman* és *Morley*-vel élene nyilatkozott minden kalandos hódításnak s azt követelte, hogy a belügyi kérdések megoldására fektesse a parlament a fősúlyt. A liberális párt e két arnyalata, a mint a búr háború befejezést nyert és *Chamberlain* gondolatait nyilvánosságra hozta, azonnal megszüntette a családi villongást és zárt sorokban harczolt a szabad kereskedelem elveinek felforgatása ellen. Hiába hangoztatta *Chamberlain*, hogy a szabad kereskedelmet az összes nagy államok védvamos nagy politikája teszi lehetetlenné s hogy csak Anglia versenytársainak van *szabad bevitele*, de nekik nincs *szabad kivitelük*, sőt a sorompókat mind következetesebben állítják fel velök szemben. A liberálisok minden erősködése daczára is mind jobban tért foglaltak. Az angol munkások félve gondoltak arra, hogy az élelmiszerek, ha vámmal sújtatnak, megdrágulnak s a közvélemény mind hevesebben fordult a *Balfour*-kormány ellen. Az időközi választások liberális győzelemmel végződtek a konzervatív párt sok, régi biztosnak tartott fészkeiben is. A főbaj különben az volt, hogy a meghasonlás a kormánypártba költözött át. Pedig a kormánypárt azelőtt is már két csoportból állott. Az egyik *Balfour* tulajdonképeni pártja, a konzervatív csoport. A másik, a liberális unionista csoport, a mely akkor alakult és csatlakozott a konzervatívokhoz, a mikor *Gladstone* 1885-ben Irlandnak külön parlamentet akart adni s a mely azóta folyton *Devonshire* herceg és *Chamberlain* vezérlete alatt állott. Mind a két csoportnak igen kiváló tagjai tiltakoztak a védvamos politikája ellen s bár a miniszteri tárczákat e miatt elvesztették, mégis elérték, hogy *Chamberlain*-nek is le kellett mondania. A hatalmas oszlopoknak *Chamberlain*nak, *Devonshire* hercegének, Lord *G. Hamilton*-nak a kiválása a kormányból már 1904-ben végbement s tette rendkívül nehézzé a *Balfour*-kormány helyzetét. A kivált miniszterek úgy a képviselők, mint a választók egy részének rokonszenvét maguk felé hajlitottak s *Balfourt*, a ki nagyon óvatos ember, rendszeren kétfelől támadták. Ha valami kevés változtatást helyezett kilátásba pénzügyi téren, ezt a liberálisok azonnal merész felforgatásnak, *Chamberlain* hívei pedig gyengeségnek és gyávaságnak minősítették.

A meghasonlott kormánypárt tudta, hogy vereséget fog szenvedni, de az 1906-ik év elején végbement választások eredménye minden várakozást és jövendölést megszegyenített. A konzervatív és liberális unionista párt nemcsak vereséget szenvedett, de majdnem teljesen megsemmisült. A konzervatív és liberális unionista párt az 1900-iki választások alkalmával

402 képviselőt küldött a parlamentbe; a kikkel szemben csak 268 ellenzéki képviselő állt s ezek közül is 82 ir nemzetiségi, a kikre a liberálisok feltétlenül nem számíthatnak. A parlament szétoszlatakor már csak 370 kormánypárti volt s ezzel szemben 300 liberális és ir nemzetiségi. Az 1906-iki választások után mindössze 157 konzervatív és liberális unionista került be a parlamentbe, tehát a hatalmas többség törpe kisebbséggé lön. A liberális párt 379 képviselőt juttatott diadalra, úgy hogy a parlament összes pártjai és töredékeivel szemben is hatalmas többség áll rendelkezésére. Pedig a liberálisok igen sok kérdésben még a 83 főre szaporodott ir nemzetiségiekre s az 51 tagból álló munkáspártra is számíthatnak. El lehet képzelni, hogy mily diadalérzettel kezdtek az új parlamentben törvényhozói működésüket. És mivel ők a *Chamberlain* által tervezett s *Balfour* által elfogadott pénzügyi reformot tulajdonkép reactionarius politikának minősítették s pénzügyi tekintetben a tényleges állapotot kívánták fentartani: azért babéraikat is más tereken, első sorban az oktatásügy terén keresték és kiadták a jelszót, hogy az 1901-iki iskolaügyi törvényt meg kell változtatni. E törvény rendkívül nagy viharokat és soha meg nem szünő elégedetlenséget támasztott. A liberális párt tehát arra vállalkozott, hogy az elégedetlenséget, a mely Anglia nonconformista protestánsai közt dúlt, lecsendesítse. Vállalkozásuk azonban az angol püspöki egyházban keltette fel a zúgolódás tüzét. Nagy harc indult meg s az oktatásügyi kérdések kerültek felszínre, a pénzügyiek pedig háttérbe szorultak.

E harczot igyekezem ismertetni és megvilágítani, nemcsak azért, mert magában véve is érdekes, hanem azért is, mert rendkívül nevezetes tanulságokat szolgáltat. A megvilágításra pedig azért van szükség, mert lapjaink nagy része teljesen helytelen tudósításokat közölt ama nagy harczról, más lapok meg, bár nagyobb tévedésektől ment közleményeket hoztak mégis egyes régibb törvényhozási intézkedéseket nem ismertettek, a melyeknek ismerete nélkül ama nagy harc, a kérdések bonyolultsága miatt, teljesen érthetetlen.

Az első főszeppont, a mi a kérdés megvilágítására nézve figyelmen kívül nem hagyható, az hogy a londoni parlament tulajdonkép nem Anglia parlamentje, hanem Nagy-Britanniáé, a mely helyett a continentális lapok és cikkek — így ez a mienk is — egyszerűség szempontjából gyakran az Anglia szót használja, a melynek azonban Anglia csak része, kétségkívül legőfolyásosabb része, de másfelől Skóczia és Irland szintén részei és pedig jog szerint teljesen egyenrangú részei. A

három ország a külfölddel szemben egy nagy egységet képez, de a mi a közigazgatást, egészségügyet, földmívelést és közoktatásügyet illeti, különböző jellegét, melyet külön fejlődése adott neki, mindez ideig megtartotta. Az angol oktatásügyi törvények tehát nem vonatkoznak Skóciára és Irlandra s a mi az elemi oktatást illeti, sőt Skóciában általában a mi az oktatásügyet illeti, csend és béke uralkodik. E boldog országban jóformán mindenki református hitére s presbyterianus az egyház szervezetéről való felfogásaiban, úgy hogy Skócia elemi iskoláiban, bár azok nem felekezeti, hanem iskolaszékek felügyelete s igazgatása alatt állanak, majdnem kivétel nélkül nemcsak bibliai, hanem határozottan református felekezeti vallásoktatást nyernek a gyermekek. Irland legföllebb római katolikus jellegű egyetemet szeretne, de az elemi oktatás terén ott is megvan már a megoldás egyfelől, az által, hogy a felekezeti iskolákban a gyermekek felekezeti vallásoktatást nyernek, az állami iskolákban pedig a különböző felekezetek papjai tanítják a nyájaikhoz tartozó gyermekeket.

A mikor tehát az angol oktatásügyi harcokról beszélünk, tudnunk kell, hogy csak a szűkebb értelemben vett Angliáról van szó. Mind az 1902-iki törvény, a mely a nagy zűrzavart előidézte, mind az 1870-iki, a mely az 1902-iki törvény megalkotására vezetett, csak Angliára vonatkozik, (Wales tartományt is beleértve).

Hogy tehát a most folyó harcot megérthessük e szempont figyelembe vételével kell vizsgálódásra indulnunk s első sorban az 1870-iki törvény előzményeivel s e törvény rendelkezéseivel kell megismerkednünk.

II.

Az angol elemi iskolák 1870 előtt. — Az 1870-iki törvény. — A school-boardok. — A községi adók felhasználása iskolai célokra. — A vallásoktatás az új iskolákban.

A harc Angliában az elemi iskolák körül foly s azért dúl olyan hevesen, mert ezek mentek át a legnagyobb átalakuláson. Az elemi iskolák valamikor teljesen az egyházak felügyelete alatt, sőt birtokában voltak. Az egyetemekre s a régebbi fajta középiskolákra az egyház és pedig a XVI. század óta természetesen az angol püspöki egyház szintén erős befolyást gyakorolt ugyan s nagyon nehezen eresztette be a püspöki egyház szervezetével elégedetlen nonconformistákat, de a mint beeresztette, a harc meg is szűnt, mert az inté-

zetek fentartására elegendők voltak a dús alapítványok meg a magas tandíjak s a mint egyszer a nonconformisták is tanulhattak és vizsgázhattak az egyetemeken, azok szellemi életére szintén gyakorolhattak befolyást. Az újabb fajta középiskolák pedig, a melyeket a nagyközönség hozzájárulásával alapítottak, eleitől fogva ennek a felügyelete alatt is állottak.

Egészen más volt az elemi iskolák helyzete. Az egyházak, különösen az angol püspöki egyház, óriási áldozatokkal létesítették elemi iskoláikat s természetesen az azok feletti rendelkezést is megtartották. 1870-ig az angol elemi iskolák felekezetiiek voltak (denominational) és önkéntes adományokból tartattak fenn (voluntary schools). El kell ismerni, hogy az angol püspöki egyház rendkívül sokat tett e téren. A többi felekezetek által állított és fentartott iskolák mindössze is elenyésző kisebbségben voltak a püspöki egyház által fentartott iskolákkal szemben. Igaz, hogy a püspöki egyház hívei átlagvéve a leggazdagabbak, de másfelől az a tény, hogy még 1902-ben is több mint két millió gyermek járt a püspöki egyház elemi iskoláiba s hogy ez az egyház több évszázadon át az elemi iskolák fentartásának terhéből az oroszlanrészt vette ki, kell, hogy a keletkezett harc igazságos megítélésénél tekintetbe vétessék.

Másfelől azonban nem hűnyhatunk szemet a következő tények előtt. Anglia népessége a XIX. század folyamán rendkívüli növekedést vett. A század vége felé, sőt már a közepe táján az angol püspöki egyház nem bírt lépést tartani minden erőlködése daczára sem a népesség növekedésével. Óriási rétegek maradtak iskolázás nélkül. Ez az egyik tény, a mi az 1870-iki törvényhozást szükségessé tette.

A másik az, hogy a népesség szaporodtával s a szabadságeszme mind következetesebb érvényesítésével mindinkább szaporodott a szabad protestáns egyházak tagjainak száma, a kik aztán a püspöki egyház felekezeti irányzatával szemben szabadabb és a felekezetiiségtől ment szellemet igyekeztek ápolni.

A harmadik tény az, hogy a modern művelődés mind több követelményt támasztott az iskolákkal és a tanítókkal szemben s e követelményeknek a püspöki egyház sok helyen nem volt képes megfelelni.

Ezek a tények tették szükségessé az 1870-iki elemi iskolákra vonatkozó törvényt. Az akkori *Gladstone*-kormány egészen új utat tört e törvénynyel. Azelőtt az állam némi felügyeletet gyakorolt a felekezeti iskolák felett s némi segélyben is részesítette azokat, most hozzálátott új iskolák állításához.

Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy az 1870-iki törvény rendelkezései alapján állított elemi iskolák mindenestől államiak oly értelemben, mint a mieink, vagy azt képzelni, hogy e törvényt vallástalan vagy éppen vallásellenes szellem hozta létre. Hogy e tévedésektől mentek legyünk s az 1870-iki törvény által megindított fejlődést világosan lássuk, vegyük sorra a törvény nevezetesebb rendelkezéseit.

A törvény 5. §-a kimondja, hogy *a hol nincs elég elemi iskola, ott a törvény rendelkezései szerint kell állítani*. A törvény e rendelkezése nyilván mutatja, hogy a Gladstone-kormány s a vezérlete alatt álló liberális párt teljességgel nem akarta tönkre tenni a régi felekezeti iskolákat. Elismerte azok létjogosultságát s belátta, hogy azok, bár felekezeti formák közt mozognak, nagy erkölcsi és culturalis erőt képviselnek. Nem kezdett tehát azok ellen irtó háborút, hanem arra törekedett, hogy az iskola áldásaival azokat a gyermekeket is megismertesse, a kiket a felekezeti intézetek be nem fogadhattak, vagyis a mint *Balfour* abban a nagy beszédében, a melylyel az 1902-iki törvénytervezetet az alsóházban az első olvasásnál ajánlotta — mert Angliában a fontosabb törvényjavaslatok első olvasását is vita előzi meg — classikus rövidséggel kifejezte: *not to supplant, but to supplement*, ez volt a cél. Nem eltörölni a föld színéről a felekezeti iskolákat, hanem pótolni a hiányt.

E hiány pótlására a school-board iskolaszék van hivatva, a melynek felállításáról a törvény 6-ik és 10-ik §-a intézkedik, az iskolaszéki tagok választásáról pedig a 29-ik és 31-ik §. E szakaszok rendelkezései nyilván mutatják, hogy az új iskolák mennyire nem államiak s egyúttal azt is, hogy az angol iskolaszékeknek hatásköre sokkal tágabb s hatalma sokkal nagyobb, mint a magyar iskolaszékeké. Az angol school-board a magyarral főképpen abban egyezik, hogy mindkettő demokratikus intézmény, csak hogy Angliában élet van az intézményben és erő, míg a magyar iskolaszék mind a kettő nélkül szükölködik. Az angol iskolaszék az iskola építése, berendezése és igazgatása felől intézkedik. Megállapítja a tandíjat, a mely 1870-ben még meglehetősen magas volt, de fokozatosan alább szállott s még arra is van joga, hogy a költségek fedezésére a községi adókat (54. §.) igénybe vegye. A school-board állítja be az iskola igazgatóit és tanítóit. Sőt a school-board adja ki a syllabust, a mely szerint a vallás-oktatást adni kell. E tekintetben azonban a school-boardnak az 1870-iki törvény híres 14-ik §-át kell szem előtt tartaniok. E paragrafus 1870-ben csak nagy vita után lett a törvény

alkotó részévé s most már oly fontosságra jutott, hogy föelvéként tekintik liberális körökben, a mely szerint minden elemi iskolának, illetve abban a vallásoktatásnak igazodnia kellene. E paragrafust, mivel oly kiváló fontosságú, szóról-szóra idézem. Így hangzik: No religious catechism or religious formulary, which is distinctive of any particular denomination, shall be taught in the school. Felekezeti jellegű kátét, vagy formulát nem szabad tanítani az iskolaszékek által állított iskolákban. Ez utasítást az iskolaszékek igazán angol felfogás szerint magyarázták a legtöbb esetben. A keresztyénséget s annak alapigazságait nem tekintették felekezetnek, hanem nemzeti közkincsnek. Azért a legtöbb általuk vezetett iskolában bibliasmertetést adtak és pedig igen sok helyen úgy, hogy az első keresztyénség nagy alapvető hittételeit, mint biblián alapulókat, nem mellőzték. Csak azokat a már határozottan felekezeti tanokat hagyták el, a melyeket a püspöki, római és nonkonformista egyházak különbözőképp állapítottak meg. Olyan iskolaszék által fentartott iskola, a melyben egyáltalán semmiféle vallást nem tanítottak, Angliában mindössze 7, Walesben 158 volt még a legutóbbi években is. Az iskolaszékek által igazgatott iskolák tehát vallásoktatás szempontjából abban különböztek a felekezetiektől, hogy amazokban a vallásoktatás emelkedettebb, emezekben hitvallásos volt s az illető felekezet szokásaival s szertartásaival is megismertette a tanulókat. A mi pedig az állami befolyást illeti, arra nézve elmondhatjuk, hogy az iskolaszékek ugyan teljesen az állam s illetve a közoktatásügy vezetőségének elnöke felügyelete alá tartoztak, de a helyi hatóság, mely választás után alakult, tartotta kezében a közvetlen igazgatást s ellenőrizte a kiadásokat, a melyeket a közönség szolgáltatott s ellenőrizte a tanítást, melyet saját alkalmazottjai végeztek.

Nem csoda, hogy az ily okos elvek alapján állított iskolák nagy virágzásnak indultak. A hol iskola kellett s a közönség nem állított, az állam megindította az iskolaszékek megalakítását s mikor ez megalakult, átengedte neki az intézkedést, a mi meg növelte az érdeklődést. Az iskolaszékeknek, ellentétben sok felekezeti iskola felügyelőségével, mindig volt pénze s szép épületeket emelt, jól rendezte be azokat s tisztességes fizetést is adott. A jelen század elején már közel 7000 ilyen iskola volt Angliában (Wales-et is odaértve) s a felekezeti iskolák köré gyűlt közönség mind hallhatóbban jajdult fel, hogy míg önkéntes adományokat ad az általa szeretett felekezeti iskola számára, külön községi adót kell fizetnie az iskolaszék új iskolája fentartására. Követelte tehát.

hogy a községi adókból a felekezeti iskolák is kaphassanak segítyt s e követelésük teljesítésére alkotta meg a *Balfour*-kormány 1902-ben az új iskolaügyi törvényt. Vizsgáljuk meg most ennek intézkedéseit.

III.

A felekezeti és iskolaszéki elemi iskola, valamint a középiskola vezetőségének egyesítése. — A községi adók forrásának megnyitása a felekezeti iskolák előtt. — A felekezeti iskolák felekezeti jellege gyengül. — A „passive resistance“-mozgalom.

Az 1902-iki törvényt sokan úgy fogják fel, mint oly kísérletet, a melynek a főcélja a felekezeti iskolák megerősítése a községi adók forrásaiból. Az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy Angliában is sokan azért zúgolódtak, hogy a törvény a nonconformista lakosokat adófizetésre kényszeríti felekezeti tanok terjesztése céljából.

Nagy igazságtalanság volna azonban meg nem látni, hogy a konzervatív kormány ez alkotása ugyan látszólag felekezeti iskolák támogatására kötelezi az egész lakosságot, valójában e felekezeti iskolákat közelebb hozza az iskolaszékek által állított iskolákhoz, kiveszi azokat a felekezetek kizárólagos uralma alól s *az összes elemi iskolákat*, a mi azok igazgatását, fentartását, sőt a mi a világi tárgyak oktatását illeti, egy demokratikus intézmény a county-council vagy borough-council, tehát olyan megyegyűlés- vagy városi közgyűlésféle testület alá rendeli és így egyúttal az elemi iskolák feletti rendelkezést egy kézben foglalja össze az újabb fajta középiskolák feletti rendelkezéssel. Ez tehát a főelve az 1902-iki törvénynek, hogy megszünteti azt a szakadozottságot, azt a külön úton járást, a mely eddig az angol alsó- és középfokú iskolázás terén mutatkozott. Azelőtt a felekezeti iskolák a felekezetek kezében voltak, az újabb fajta elemi iskolákat az iskolaszékek igazgatták, a középiskolákat más helyi hatóságok. Az 1902-iki törvény minden elemi iskolát s az újabbfajta, inkább ipari és kereskedelmi érdekeket tekintetbe vevő középiskolákat a county-council felügyelete és intézkedése alá állította, természetesen a felekezeti iskolákat csak bizonyos fokig, mert azokban a vallástanítás teljesen a felekezet hatáskörében maradt, más tekintetben is befolyást gyakorolt a felekezet az iskolák igazgatására, a mennyiben a közvetlen igazgatással megbizottakból csak a kisebb rész volt választott tag, a többieket az egyház küldötte ki. Ez azért történt így, mert a felekezetek továbbra is tetemes költségekkel járultak iskoláik

fentartásához s csak a hol s a mennyiben nem bírták a költségeket, ott és annyiban nyertek segílyt a községi adókból. Viszont ez a segíly nem volt kicsiny, mert hiszen a felekezeti iskolák nagy része régi épületben volt elhelyezve s berendezése is nagyon hiányos volt és sok javításra volt szükség.

Az iskolaszékek így eltűntek, ámbár inkább formailag, mert hiszen a county-council-ek által kiküldött iskolaügyi bizottságokban tovább éltek. Az iskolákat azonban nem úgy különböztették meg, hogy felekezetiék és iskolaszékiek, hanem így: not provided vagy provided iskolák. Provided, ellátott iskolák voltak az iskolaszékek által alapítottak, melyeknek *minden* költségét a county-council-ek fedezték és not provided el nem látott iskoláknak pedig a felekezeti iskolákat nevezték, mert azok költségeinek terhe a felekezetekre esett s csak a hiányokat pótolták községi adókból.

Megnyerték tehát a felekezetek a segílyt, de az nem szolgált valami nagy örömeikre. Az igazi buzgó egyháztagok, különösen a püspöki egyház tagjai szomorúan nézték, mint siklanak ki az általok alapított s nagy erőfeszítéssel fentartott iskolák kezeik közül. Még nem vették el iskoláik egészen felekezeti jellegöket, de a felekezeti jelleg határozottan gyengült bennök. Különösen az okozott nekik szomorúságot, hogy a tanítókat, a kik iskoláikba pályáztak, tisztán a szakképzettség alapján állította be a hatóság s ők azokat csak azon az alapon utasíthatták vissza, hogy képzettségük nem megfelelő. Az a szempont, hogy igazán buzgó tagja-e a felekezetnek, mely az iskolát alapította, háttérbe szorult.

Ha azonban a püspöki egyház sok tagja elégedetlen volt, a nonconformisták valósággal felzúdultak a törvény ellen. Sokan ahhoz a fegyverhez nyultak, a mi után már csak a polgárháború következik, t. i. a passiva resistentiához. Mikor a nonconformisták ezt bejelentették, a politikusok és a püspöki egyházbéliek gúnyolódással fogadták fenyegetéseiket s arra számítottak, hogy a harc ily fegyverekkel meg sem indul, vagy ha megindul is, hamar lelohad majd a lángja. Kítűnt azonban, hogy a nonconformistákban a régi daczos, erőteljes puritánok szelleme nem halt még ki egészen. Kítűnt, hogy vannak még ezrével Angliában, a kik térdeiket Istenen kívül semmi más hatalom előtt meg nem hajtják és vallásos meggyőződésükért készek a halálra is, mindenesetre pedig arra, hogy fogságot szenvedjenek el. Szerintünk egy kevésse túlhajtották e derék nonconformisták a harcot és néha furcsa okoskodásokat hallattak a bíró előtt. Elmondták, hogy ők készek megfizetni a községi adónak azt a részét, a mi a

világi tárgyak tanítására s más ily kiadásokra esik, csak azt a kis részt nem, a mi a vallásoktatásra jut, azt nem csak nem fizetik meg, de véteknék tartanak a megfizetését, mert ezzel ők oly felekezeti tanok terjesztéséhez nyujtanának segédkezet, a melyek, szerintük, ellenkeznek Isten igéjével s a Jézus Krisztus tiszta evangéliomával. Azt kell azonban mondanunk, hogy nem lehet tőlük elismerésünket és tiszteletünket megtagadnunk. Harczuk erélyes, következetes és jól szervezett volt. Gyenge nők, előkelő emberek, őszhajú papok mentek a börtönbe s gyakran visszautasították jó barátaik segítségét, s a kik a bíró előtt le akarták tenni a kívánt összeget, azt mondván, hogy az ő kifogásaik nem az összeg nagysága ellen, hanem az elv ellen irányulnak. A harcz különösen Walesben dühöngött, hevesen a hol Lloyd-George a mostani kereskedelmi miniszter szervezte a küzdelmet. Ott nemcsak egyesek állottak ellen, hanem a hatóságok is megtagadták az engedelmességet. Vonakodtak még a parlament által megszavazott segélyeket is eljuttatni a felekezeti iskoláknak. Wales megtörésére egészen külön törvényt hozott a parlament, de minden hiába volt, Lloyd-George és társai új meg új fegyvereket ragadtak meg, hogy az 1902-iki gyűlölt törvényt érvényre juttatni ne lehessen.

És bár fentebb megjegyeztük, hogy egyesek túlzásba mentek, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a harcznak eszmei igazsága is volt. Élő és hatalmas tiltakozás volt e harcz ama romanizáló irányzat ellen, a mely az angol püspöki egyház egy részét hatalmába kerítette. A high-church-party (magas egyházi párt, így hívják az angol püspöki egyháznak a római katolikusokkal rokonszenvező részét, ellentétben a low-church alacsony egyházi párttal, a mely az evangéliomi igazságokra s egyszerűségre fekteti a fősúlyt s a broad-church széles egyházi párttal, a mely meg a keresztyénségnek inkább csak ethikai igazságaival törődik) igazán képtelen túlzásokra ragadtatta magát. Nemcsak fényesebbnél-fényesebb szertartásokkal árasztotta el az anglikán egyházat, hanem egyúttal római katolikus szokásokat és felfogásokat is terjesztett el titokban vagy félhomályban. Némely anglikán papok, bár a római-tól némileg eltérő értelmezéssel misét celebrálnak. Némely anglikán urak a pápához zarándokolnak, hogy ismerje el az anglikán egyházat a keresztyén egyház részének s ők is elismerik a római pápát igazi keresztyén püspöknek. Ha az ilyen törekvések által előidézett veszélyt teljes nagyságában ismerjük, akkor nem fogunk csodálkozni, hogy dr. *Clifford* harezra hívja a nonconformistákat, ha *Taylor* képviselő azt

hirdeti, hogy az angol laikusok nehezen ébrednek, de ha egyszer felébrednek, összetörik a klerikális igát s ha *Lloyd-George* még miniszter korában is azt mennydörgi: *The priest is the enemy! A klerikálizmus az igazi ellenség!* És nem csoda, ha a nonconformisták sérelmeit a mostani angol parlament, a melynek egyharmada nonconformista, orvosolni törekszik. Maga a közoktatásügyi miniszter, *Birrell* is nonconformista s természetesnek találhatjuk, ha első törekvése az, hogy az 1902-iki törvényt módosítsa.

IV.

Birrell javaslatának alapelve. — A felekezeti iskolák teljesen a helyi hatóság ellenőrzése alá kerülnek. — Felekezeti oktatás lehetősége a jövőben. — A tanítók és a vallásoktatás. — Wales követelése. — Tanulságok.

*Birrell*nek az angol közoktatásügyi miniszternek javaslata, még mindig nem lett törvénynyé, de már most, miután az alsóház végig tárgyalta s a felsőház is megtette a módosításait, körülbelül lehet látni, hogy mi lesz a javaslat végsorsza és hogy milyen módosításokkal megy a király elé szentesítés végett.

A javaslat első fő rendelkezése az, hogy csak az tekintetik ezután nyilvános és elismert elemi iskolának, a mely teljesen nyilvános ellenőrzés (public control) alatt áll. Ez tehát azt teszi, hogy a felekezeti iskolák is teljesen a helyi hatóságok felügyelete alá kerülnek. A javaslat e pontját az alsóház természetesen örömmel fogadta el s a felsőház sem merte törölni. A felsőházban *Lansdowne* marquis a kormány ellenfeleinek a vezére s az ő erélyének lehet köszönni, hogy a helyi hatóság felügyeleti jogát a Lord-ok elfogadták. A püspökök a londoni püspökkel élükön, bár határozottan e pontot meg nem támadták, szerették volna ezt a fogas kérdést későbbre halasztani, de *Lansdowne* marquis, a kinek böles javaslatát dr. *Davidson*, a canterbury-i érsek is támogatta, kimondotta, hogy: vagy-vagy. Vagy elfogadják a Lord-ok e pontot, vagy elvetik, de a halasztásnak nincs semmi értelme. És el kell fogadni, mert másképp az egész állam életét felforgató harczot idéznének fel, a miért pedig a felelősséget el nem vállalhatják.

A helyett hát, hogy e nevezetes pontot elvetették volna a Lord-ok, megtoldották azzal, hogy minden ilyen nyilvános és elismert iskolától megkövetelik, hogy valamiféle vallásoktatásban való részvételre a gyermekeknek alkalmat nyújtson. Ez elvről gyakran volt szó az alsóházban és politikai gyűléseken

s *Birrell*, a ki az angol belső missió egyik előharcosa s nem régiben a vasárnapi bibliai iskolák ünnepélyén ezek támogatására hatalmas beszédet tartott, többször kijelentette, hogy nagy szerencsétlenségnek tartaná, ha az angol elemi iskolák a vallásoktatást valaha számúznék. Teljes reménységgel lehet tehát várni, hogy ha a javaslat az alsóházba visszaér, a kormány és pártja a Lord-ok módosítását nem fogja elvetni s a helyi hatóságok felügyeleti jogának elve megtoldva a kötelező vallásoktatás elvével, diadalra jut. Annnyival inkább remélhetjük ezt, mert hiszen a Lord-ok ama követelménye, hogy minden iskolában legyen valamiféle vallásoktatás, nem azt teszi, hogy minden gyermeket kényszerítenek is az abban való részvételre, sőt ellenkezőleg, minden szülő jogosítva lesz ezután is, mint eddig volt az iskolaszéki iskolákban, arra, hogy gyermekét, ha neki tetszik, a vallásstanulástól felmentesse.

Sokkal nagyobb az ellentét a most tárgyalt javaslat 2-ik §-ának végleges megállapítását illetőleg s a baj az, hogy az ellentétet nagyon bajos még megmagyarázni is. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alsóház, a melynek többsége a felekezeti érdekek megtörésére vállalkozott, látszólag kiméletesebb a felekezeti iskolákkal szemben, mint a felsőház, a mely pedig az anglikán egyház befolyása alatt áll. A 2-ik §. t. i. az alsóház határozata szerint jogot ad a county-council-oknak arra, hogy „átvehessék“ a felekezeti iskolákat, a felsőház pedig azt határozta, hogy egy bizonyos határidő múlva át *kell* venniük azokat. Itt tehát — látszólag — az alsóház tűnik úgy fel, mint a mely lehetőséget ad a felekezeti iskoláknak a fennmaradásra, a felsőház az, a mely a felekezeti iskolákat a helyi hatóság hatalmába kergeti. A dolog magyarázata az, hogy az alsóház határozata szerint a county-council-ok csak a jól épített, s jól berendezett felekezeti iskolákat vennék át s a felsőház látva, hogy most már a helyi hatóság kezébe kerülnek lassanként az iskolák mind, azt igyekszik keresztül vinni, hogy a helyi hatóságok a rosszul épített s rosszul berendezett felekezeti iskolákat is kötelességszerűleg vegyék át. Itt, hogy az ellentét miként békül ki, azt még egész biztosan tudni nem lehet, de valószínű, hogy az alsóház engedni fog merev álláspontjából s legföllebb azt köti ki, hogy a teljesen elhanyagolt iskolákat *ne* kelljen a helyi hatóságnak átvennie.

A javaslat harmadik és negyedik pontja a felekezetnek, a mely iskoláját átadja, módot nyújt arra, hogy azoknak, a kik kívánják, felekezeti vallásoktatást adhasson. Az alsóház határozata szerint azonban a szülőknek $\frac{4}{5}$ része kívánságára lehet megadni azt, a mit a javaslat úgy nevez: *extended*

facilities, a mi alatt azt kell érteni, hogy a felekezeti vallás-oktatás ily esetben nem két kijelölt napon, hanem a hét minden napján — szombatot és vasárnapot kivéve — folyhasson. A felsőház ezzel szemben kimondta, hogy a szülők egyszerű többsége kívánatára is gondoskodni kell a felekezeti vallás-oktatás ily teljesebb mérvű adásáról. Az ellentétet itt is bajosan lehet kiegyenlíteni, mert mindkét részről nagy érdekek forognak koczán. A püspöki egyház tagjai és védői joggal mondhatják azt, hogy ha ők iskoláikat a helyi hatóságok rendelkezésére bocsátják, akkor megkövetelhetik a méltányos-ságot, annyival inkább, mert hiszen alapítványaik nagy része feltételül tűzi ki a felekezeti vallásoktatást. Másfelől a heve-sebb nonconformistáknak még az sem tetszik, hogy *Birrell* egyáltalában lehetőséget akar adni felekezeti vallásoktatás adására. Remélhetjük azonban, különösen *Birrell* Bristolban tartott beszéde alapján, hogy az ellentétek e pontnál is kibé-külnek. A $\frac{4}{5}$ többséget nem fogják erőszakolni a liberáli-sok, míg a felekezeti vallásoktatás védői bele mennek abba, hogy az egyszerű többségnél valamivel több, talán a szülők kétharmada állapíttassék meg, mint olyan, a melynek kívána-tára felekezeti vallásoktatást minden nap kell adni.

Van még egy másik nagyobb bökkenője is *Birrell* javas-latának. E javaslat, úgy a hogy az alsóházból kikerült, meg-tiltja a tanítóknak, hogy vallást tanítsanak. A felsőház rette-netes zúgással utasította el magától e paragrafus alapgondo-latát. A tanítók ne kényszeríttessenek vallástánításra, de hogy ha kedvök van arra és képesek arra, ez esetben eltiltani őket éppoly zsarnokság lenne, mint rákényszeríteni őket a vallás-tánításban való közreműködésre, ha kedvök hiányzik. És nincs kétség felőle, hogy e pontnál is a liberális pártnak, illetve az alsóház többségének engednie kell.

Érdekes a története annak a gondolatnak, a mely már az alsóházban felmerült s a mely szerint a jövőben a fele-kezeti iskoláknak lett volna egy oly csoportja, a mely a köz-ségi adókból nem részesül segélyben s nem kerül a county-council-ok alá, de azért state-aided, államilag segélyezett iskola lett volna. E gondolatot egy darabig *Birrell* sem utasította vissza, de aztán sok tanakodás után még sem lett az egészből semmi. A felsőházban e gondolatot újra felelevenítették s bár a canterbury-i érsek nagyon melegen pártolta — s ebből is vilá-gosan kitetszik az, hogy e kiváló pap csak befolyásos tagja, de nem vezére a felsőház ellenzékének — mégis *Lansdowne* marquis javaslatára kimondták, hogy ilyen külön csoport fen-tartását nem kívánják, hanem arra fektetik a fősúlyt, hogy az

általok átadott iskolák ám kerüljenek mind a helyi hatóság keze alá, de a tanítók, a mennyiben szívesen teszik, a szülők kivánságára eredményes és beható vallásoktatást adhassanak.

Még egy nagy botránkozás-követ állított oda az alsóház a Lord-oknak. Ez az a terv, a mely szerint Wales-nek egészen külön iskolaügyi főhatósága lenne. A konzervatívek ezt azért ellenzik, mert a Home Rule becsempészését látják benne, de valószínű, hogy itt ők lesznek kénytelenek engedni, mert Wales viszonyai annyira különlegesek, hogy egy ily külön hatóság létesítése teljesen megokolt. E testületnek adminisztratív jellege lenne s nem törvényhozói hatalma, már pedig adminisztratív jellegű, autonom testület nagyon sok van Nagy-Britanniában. A tervezett hatóság ellen legfellebb azt a kifogást lehet emelni, hogy bár állami segélyeket is kezel, a parlament nem vonhatja felelősségre, mert a vezetője nem lesz tagja a kormánynak. Ezen azonban majd segít az alsóház, a melynek magatartásától függ most már, hogy a javaslatból legyen-e törvény vagy ne legyen? Az év vége közeleg s a mostani őszi ülészak egészen rendkívüli az angol parlamenti életben. Rendesen augusztus közepére a parlament befejezi a működését. Ha soká tárgyalgatja az alsóház e javaslatot, itt lesz az év vége s a jövő év elején már másféle feladat vár a parlamentre. A kormány előtt ugyan ott áll az a lehetőség is, hogy a parlamentet feloszlassa, de ezt aligha fogja tenni, mert hiszen most már a kritika ellene irányul, s most már oly többséggel nem jutna be a házba mint a milyennel ez év elején bejutott. Akkor pedig radikális irányú oktatásügyi javaslatainak a sors meg lenne pecsételve.

Különben is látnivaló, hogy az ellentét az alsó- és felsőház, illetőleg az alsóház liberális többsége s a felsőház konzervatív többsége közt nem oly mélyreható, hogy a kiegyenlítés felől kétségbe kellene esni.

És éppen e szempontból tanulságos az angol oktatásügyi harcz. Az ellentét e nevezetes kérdésekben, a melyek, a mint láttuk, nemcsak oktatásügyiek, de vallási kérdések is és a társadalmi erők bizonyos új elhelyezkedésének a kérdései, azért nem oly mélyrehatók, mert sem az egyházak, sem a vezérpolitikusok nem túloznak, nem egyoldalúak s a lényegre fektetik a fősúlyt, nem pedig egyes jelszavak hangoztatására.

Mily különbség Anglia és Franciaország közt! Mivel Franciaországban az egyház túlzó volt s le akarta taposni a szabad gondolatot és a modern fejlődést, most a feltörő szabad gondolat tiporja le az egyházat, de félünk, hogy ezzel a vallásos gondolat túlzó védői számára készíti a későbbi győ-

zelem pálmáját. Tűlzás van Angliában is, de a társadalom nem oszlik két oly ellenséges nagy táborra, mint Franciaországban s a vallás védői szívesen fogadják a szabadságeszme egyik legerőteljesebb következményét, a demokratikus helyi hatóság ellenőrzését iskolai kérdésekben, másfelől a szabadság védői nem minden vallás s nem általában a vallás ellen agítálnak, hanem azt, ha más formák szerint is, a társadalmi élet nemesítő és megszentelő tényezőjeként meg akarják tartani.

Vajha tanulnánk idejekorán e harcokból! Vajha őrizkednénk mindenféle tűlzástól! Vajha azok, a kik a vallást, a hagyományt, a régi rendet, a régi intézményeket kedvelik inkább, ne törekednének szent jelszavakkal képtelenségeket és haszontalanságokat erőszakolni a haladni vágyó új nemzedékre.

Másfelől azonban észre kellene térnie azoknak is, a kik a szabadságeszme nevében irtó hadjáratot folytatnak a vallás igazi lényege ellen is, nemcsak annak következetlen vagy éppen életükkel a vallás igazságait meghazudtoló védői ellen! Oly mozgalom, a mely Jézust és az ő evangéliomát meg nem becsüli, bizonyos, hogy csődöt fog mondani, különösen most, a mikor kitűnt, hogy a tudomány egy bizonyos határon túl nem képes vezetni s a mikor kitűnt, hogy az emberi lélek legmélységesebb óhajaitól kényszerítve, ama határon túl is látni akar, sőt legszentebb törekvéseire is ösztönzést és erőt ama határon túlról kaphatja meg egyedül. Az Isten óvjon attól, hogy a vallást tűlzó klerikálisok, a szabadságot pedig a társadalomtudományi társaság tűlzó tagjai sajátíthassák ki.

Reméljük azonban, hogy a kibontakozás szálait a jelen zürzavarból meg fogjuk találni. A modern fejlődésnek sok becses eleme van s ha e becses elem mellé az okos és erőteljes vallásosságot, az evangéliomi szeretetben munkás hitet is oda foglaljuk, akkor mentve leszünk. A szabadságeszmét nem fogjuk elejteni, de nem tesszük érte tönkre lelünk legszentebb vágyait, tudván, hogy arra nincs szükség, mert a szabadságeszme fejlődését a vallás hamis és gonosz képviselői gátolták, nem pedig az Isten, a ki nemcsak a hitnek, hanem a szabadságeszmének is forrása. A modern fejlődésben a vallásos eszmének is a szabadság fénye által kell megvilágíttatnia, de az igazi vallásos élet, ha a szabadságeszme hatja is át, nem léha és felületes kritikálásban áll, hanem mélységes lelki küzdelmek eredménye s a társadalmi élet minden sebének orvoslására kell törekednie. S ha ilyen lesz nálunk is, akkor nem kell félnünk nekünk

sem a modern fejlődéstől, a demokratikus intézményektől s a társadalmi erők új elhelyezésétől, mert az evangéliomban az új formák közt is megtaláljuk a kellő erkölcsi erőt, érettséget, munkásszeretetet s készséget az egyéni és társadalmi élet javítására, Jézus Krisztus üres szokások meg szólamok általi eltemetése helyett az ő erejének befogadására.

Dr. Szabó Aladár.

A SZOCZIÁLIZMUS, TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSBEN.

Az alsóbb néprétegeknek az a fölemelkedése, mondja Kidd a társadalom fejlődéséről írott munkájában, melyet Európa- és Amerika-szerte szocziálizmusnak neveznek, korunk legjellemzőbb terméke. Mi sem különösebb azonban, mint az a habozás, vonakodás, sőt zavar, a melylyel ezt nemcsak a napi politika intézői, hanem sokszor még azok is tekintik, a kikről társadalmi és történettudományi műveltségök után azt vélnők, hogy fogalmat szerezhettek volna maguknak a szocziálizmus mibenlétéről, arányairól és jelentőségéről. A mit az angol író az angol viszonyokról mond, az kétszeresen igaz hazánkról, a melyben még ritkább a szocziálizmusról való alapos tudás és helytálló felfogás. Indokolt, azt hiszem, sokszorosan indokolt tehát, ha minél többször és minél több oldalról foglalkozunk ezzel a nagy társadalmi mozgalommal, mely korunk politikai, sőt erkölcsi vallásos életére, egyre mélyebb hatást kezd gyakorolni.

Jelen cikkelyünkben egy kis történeti áttekintést kívánunk nyújtani a szocializmusról.

A szocializmus történeti kifejlődésében három korszakot szoktak megkülönböztetni: az utópiás, a forradalmi és a revizionista korszakot, melyeket némelyek a raczionalista, a nemzetközi és a revizionista jelzővel neveznek el. A név mellékes, a lényeg a fő s a három korszak jellemző sajátosságait röviden így lehet összefoglalni.

Az utópiás szocialisták (Saint Simon, Fourier, Owen, Proudhon, Weitling, Cabet stb.) jobb társadalomról álmodoznak, elméleteket és rendszereket készítenek, de a megvalósulás reményével nem igen kecsegtetik híveiket. Az utópiás rendszerek készítőit raczionalistáknak is nevezik, mert az eszköve-telte általános egyenlőség elvéből indultak ki, és bár a fennálló gazdasági viszonyokat bírálhatták és azokon változtatni is akartak, de nem annyira gazdasági, mint inkább észelvi alagra

helyezkedtek. Ám azért mégis igazi szocialisták, mert az elnyomott munkásosztály felszabadításáról álmodoztak, koruk gazdasági rendszerének megdöntésére és új gazdasági rend felállítására törek. Törekvésük az, hogy az észszerűen szervezett munka által a földet paradicsommá alalkítsák át, hol a renyhe tőkés had ne harácsolhassa el, mit a szorgalmas munkáskéz összehordogat. Biznak az Isten és a természet jószágában és hatalmában, hogy az emberi tudatlanság által megrontott társadalmi rendet az emberi felvilágosodás által megjavítani segíti. Saint Simon tanítása még így hangzott: „szeresd felebarátodat, mint önmagadat“. Owen és Weitling Messiásokat vártak. Proudhon azt hirdette, hogy az emberiségnek még egy félezedig a pusztában kell vándorolnia, a míg eljuthat a boldogság földére. Az utópiás szocialisták kivétel nélkül hirdetik, hogy a mostani rendnek valami nagy forradalom vet véget (Weitling). Proudhon a kommunista elvet is világosan kimondja: „az első tulajdon — az a lopás“. Fourier megalakítja híres *falanszter* rendszerét, a szervezett munka és a szabályozott társadalmi élet e tragikomikus megoldását, a melyet Madách is pelengérré állít az Ember tragédiája egyik jelenetében. Az utópiás szocializmusnak az is lényeges sajátága, hogy a társadalmi igazságtalanságok kiegyenlítésével foglalkozó elméletei a munkásosztályra alig voltak valamelyes hatással. Az utópiásoknak is voltak ugyan lelkes híveik, Saint Simon követői például egész külön községet alkottak, de ezek az elvtársak nem a munkások, hanem a polgári osztály soraiból kerültek ki. A munkásoknak már ebben az időben is volt bizonyos társadalmi és politikai mozgólódásuk; de ez a mozgalom a proletároknak csak nagyon csekély részét foglalta magában, mert a nagy többség szervezetlen és tájékozatlan volt. Szocialista elmélet és szocialista gyakorlat ekkor még nem volt egyesülve s a munkások nagy tömege még nem vett részt a mozgalomban.¹ Az utópiások elmélete és a tényleges munkás-mozgalom között gyakorlati összefüggés és tényleges kölcsönhatás ekkor még alig volt.

A munkásosztály gazdasági és politikai programja elméletben és gyakorlatban a második korszakban fejlődik ki, a melyet forradalmi szocializmusnak, szocialdemokráciának és kommunizmusnak is neveznek. Ennek alkotója a német *Marx* Károly és Engels Fr., továbbfejlesztője és gyakorlati apostola a szintén német *Lassalle* Ferdinand a XIX. század köze-

¹ Lásd *Wolfner* Pál: A szocializmus története és tanításai. 35. l.

pén; nagy nemzetközi szervezete a nyolcz évig fennállt *Internacionále*, mely kongresszusai, kiterjedt sajtója és utazó apostolai útján bevitte a marxizmus tanait a művelt világ minden országainak munkásai közé. A Marx-fele szociálizmus nemcsak új keretet és új eszközt jelölt ki, hanem új célt, új megokolást szolgáltatott s ezzel új lökést is adott a szociálizmusnak. Az új keret: a nemzetközileg szervezett osztályharc. Az új cél: kollektivistá társadalom alkotása a mostani kapitalista társadalom helyett. Az új eszköz: a jelenlegi társadalmi rend teljes megdöntése. Az új megokolás: Marx elmélete a „tőke“ természetéről és a híres „értéktöbblet“-ről (Mehrwerth). Marx Károly, Engels társaságban, ezekkel az elvekkel vetette meg a gyakorlati és tudományos szociálizmus alapját. Ez adott a szociálista mozgalmaknak konkrét irányt, határozott és rendszeres programot, az úgynevezet „Kommunista Kiáltvány“-ban.

A Londonban 1848-ban a proletárok kongresszusáról kibocsátott Marx-Engels írta „Kommunista Kiáltvány“ az öntudatos szociálizmus evangélioma, melyben benne van a szociálizmusnak minden tetszetős jelszava, teljes filozófiája és egész lényege. Egy nem szociálista író így jellemzi ezt a pár oldalos iratot: „A Kommunista kiáltvány a legsajátságosabb irat, a melyet a világirodalom ismer. Bár bőven vannak benne tévedések és éretlenségek, mégis felülmulhatatlan mestermunka. Elragadó lendülettel van írva. Az eszmék oly gazdagsága nyilatkozik meg benne, a mi egyenesen meseszerű, annál is inkább, mert szerzői fiatal emberek voltak, a kik még nem haladták meg a harmincz évet. Egyes kérdésekben egyenesen prófétai lát-nokság döbbsent meg. Voltak, a kik azt mondták, hogy a modern társadalomról való minden ismeretünk bennfoglaltatik a kiáltványban.“ (W. Sombart: Sozialismus und soziale Bevegung).

A „Kommunista Kiáltvány“ ezzel az általános kijelentéssel kezdődik: „A történelem voltaképen nem más, mint elnyomók és elnyomottak szüntelen harca.“ Eszmemenete ez: A most elnyomott munkásosztálynak a jövőben uralkodó osztálynak kell lenni. E végből legeslegelőször is a politikai hatalmat kell megszerezni. Ha aztán uralkodó osztály lesz, államosítani fogja a termelési eszközöket, szocializálni fogja, azaz mostani tulajdonosai kezéből kiveszi a vagyont és mind a mezőgazdasági, mind az ipari tőkét állami kezelésbe veszi. Tovább menve, éles és találó kritikával sujtja az eddigi szociálista rendszereket, mert azok nem alkalmasak arra, hogy a gyakorlati munkásmozgalom alapjául szolgáljanak. A „Kiált-

vány“ utolsó mondatai így szólnak: „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és törekvéseiket. Nyíltan vallják, hogy, céljaikat csak a jelenlegi társadalmi rend erőszakos megdöntése útján érhetik el. Az uralkodó osztályok reszkessenek a kommunista forradalomtól. A proletárok csupán lánczaikat veszíthetik el, de egy világot nyerhetnek. Minden országok proletárjai egyesüljeteek.“

Marx később megjelent iratai s különösen a „Kapital“ című nagy munkája csak bővebb és tudományos kifejtése a Kiáltványban proklamált elveknek. A mostani kapitalista rend megdöntését hirdeti, de már nem politikai forradalom útján, hanem a híres „összeomlási elmélet“ alapján. Az összeomlási elméletnek az a veleje, hogy mivel *a*) a nagy üzem tönkreteszi a kis üzemet és az átmeneti fokokat; *b*) a munkások helyzete folytonosan rosszabbodik (elszegényedési elmélet); *c*) a nagytőke mind kevesebb kézben összpontosul (halmozási elmélet): *d*) ennek következtében a mai kapitalista gazdasági rend magától összeomlik (összeomlási elmélet). A mai gazdasági rend a tőkén alapszik, ezért nevezik kapitalista rendnek. A tőke a munkából keletkezik, a munkás munkája állítja azt elő, de nem a munkás veszi annak hasznát, hanem a tőkés. Mert a munkás munkaerejét sokkal alacsonyabb áron veszi meg a tőkés, mint a mennyit a munkás által előállított munka ér. A munkának ez a nagyobb értéke állandó értéktöbbletet (ez a Mehrwerth) biztosít, a mi azonban nem a munkaerő, hanem a tőkés javára esik. Marx szerint ez kiáltó igazságtalanság, mert az igazság azt követelné, hogy a munkás ne csak a munka díját kapja meg, hanem a munka értéktöbbletéből is részesedjék. Ugyde a kapitalista gazdasági rendszer mellett ez nem lehetséges. Minél nagyobb a tőke, annál nagyobb értéktöbbletet termel, de mindig csak a tőkés javára. Ezért a kis üzemek rohamosan pusztulnak, nem tudnak a nagy tőkével versenyezni, a kisipar, a kisebb gyár beleolvad a nagy vállalatba, a munkásosztályt tetszése szerint kizsákmányolja a nagy tőkés és birtokosok túlhatalma, s ez úton a termelés mind kevesebb és kevesebb kézben összpontosul. Ezen a bajon másként nem lehet segíteni, mint megszüntetni a magántulajdont, közössé tenni, szocializálni kell a magánvagyon, hogy az értéktöbblet hasznából mindenki egyenlően részesedjék. Ez az úgynevezett kollektivistá rendszer, melyben többé nem a tőke kizsákmányoló hatalma, hanem a gazdasági közösség és egyenlőség elve uralkodik.

Ám a marxizmus e politikai és gazdasági radikálizmusa ily merev formában nem sokáig tarthatta magát. Az Inter-

nazionale nyolcz évi működés után a hetvenes évek elején a vezetők viszálykodása miatt felbomlik, a francia kommunisták (a vörös internacionale) s az orosz nihilisták garázdálkodása a közvélemény előtt rossz hirbe keveri a forradalmi szocializmust; másfelől meg magának a Marx-féle szocializmusnak is egymásután derülnek ki az eszmei tévedései és megvalósíthatatlan tanai. A kapitalista társadalom fennen hirdetett összeomlása, a várt általános elszegényedés nem következett be. A munkások helyzete inkább javult, mint romlott; bérük emelkedett, helyzetük türhetőbbé vált. Tudós elmék kimutatták, hogy Marx tőke-elmélete és tanítása az értéktöbbletről nem állja ki a tudományos kritikát. Az a theoria, hogy a tőke és az érték nem egyéb, mint az árúban megrögzített munka, nem egészen igaz, sok benne a fikció. Mert az értéket nemcsak a munka alkotja. Van érték munka nélkül és van olyan munka, mely nem teremt értéket. A vállalkozó, ki a termelésnek irányt ad, a kereskedő, ki az árút értékesíti s a tőkés, ki az árúhoz a nyers anyagot és a felszerelést adja, szintén részt vesz az érték megteremtésében. E mellett a föltalálónak egyetlen gondolata nem egyszer nagyobb szerepet játszik a termelés emelésében és az értéktöbblet fokozásában, mint száz és ezer munkás megfeszített munkája.¹ Angliára nézve Giffen, Franciaországra nézve Leroy-Beaulieu meggyőzőleg kimutatta, hogy a vagyon megosztása egyenletesebb, mint azelőtt, s hogy a mai munkás felével nagyobb jólétben van, mint az elődei voltak (d'Avenel: Paysans et Ouvriers, Paris 1899.). E mellett a tulságba vitt nemzetköziség, az atheizmusba átcsapott vallástalanság és a fennen hangoztatott hazátalanság elvei is rossz hirbe hozták a nemzetközi szocializmust.

Ezek a külső és belső okok előidéztek a szocialista mozgalom harmadik időszakát, az úgynevezett *revizionista szocializmust*, a melynek különösen két jellemző vonása van. Egyrészt az állam és társadalom lassanként szakít ama régi liberális felfogással, hogy a polgárok és osztályok dolgaiba nem kell beleavatkozni s mindjobban érdeklődik a munkások iránt és közbelép a munkásosztály érdekében. Mindinkább letesz arról a hagyományról, hogy munkás és munkaadó viszonya teljesen magánjogi természetű, mindegyik annyi előnyt biztosíthat magának, a mennyit tud. Mind általánosabb lesz az a meggyőződés, hogy az államnak kötelessége a gazdaságilag

¹ Lásd: *Bernát István: Szocialista programok.* 83. l.

gyöngébbek támogatása; sőt az az irányzat is észlelhető, hogy az államnak kötelessége az alsóbb és gyengébb osztályoknak közérővel való erősítése az erősebb és vagyonos osztályokkal szemben. Divatba jön a szociálpolitikai törvényhozás s egymásután születnek az úgynevezett „szociális törvények“, melyek a munkásosztály sorsának enyhítését tűzik célul. Ez a híres Bismarck-féle szociális olaj, melylyel meg kell kenni az állam gépezetét. Másrészt maga a szociálizmus is mind kevesebb súlyt vet az úgynevezett „végcélok“-ra, kezd engedni szigorú elveiből, a hitetlenség és hazátlanság jelszavait kevésbé emlegeti és a gazdasági rend felforgatása helyett arra törekszik, hogy minél több praktikus eredményt érjen el a mai társadalmi rend keretében. Vezérei rávetik magukat a politikára és arra törekszenek, hogy az államot az állam által reformálják. Itt a szociálizmus többé nem elvont gazdasági elmélet, hanem gyakorlati politikai mozgalom, mely az alsóbb néposztály mély ösztönére és érzelmeire appellál. Ez a megalkuvás a tényleges viszonyokkal, ez a gyakorlatias irány az úgynevezett revizionista szociálizmus lényege, mely ellen az orthodox marxizmus hiába küzd, mert már Lassalle is ebbe az irányba terelte a német szociálizmust, elveit azonban a szintén német *Bernstein* Ede fejtette ki.

A külföldi, sőt a hazai munkásmozgalmak is ebbe az irányba terelődnek. Angliában a hetvenes években megy végbe ez az újabb fejlődés. Német- és Franciaországban is tekintélyes pártjuk van a revizionistáknak. Ezek azt hangsúlyozzák, hogy a munkásmozgalomnak nemcsak a távoli, hanem a közvetlen célokkal is törődnie kell. Politikai jogok, jobb munkabérek, kedvezőbb munkaviszonyok, tisztább munkáslakások, olcsóbb élelmezés, nagyobb műveltség, munkásvédő és támogató törvények: ezekre a pozitív és könnyebben elérhető feladatokra kell törekedni a szociálizmusnak. A forradalmi (vagy nemzetközi) és a revizionista szociálizmus között az 1903. évi amsterdami kongresszus kijelentése szerint az a különbség, hogy a míg a revizionisták megelégednének a polgári társadalom keretein belül való érvényesüléssel és ezért nem forradalmiak, addig a szociáldemokrácia még mindig ragaszkodik eredeti forradalmi ideáljaihoz, a jelenlegi társadalmi rend gyökeres átalakításához. Jellemző azonban, hogy ezt a forradalmi mozzanatot a határozat már nem a társadalmi rend ledöntésével, hanem átalakításával fejezi ki, melylyel szemben a revizionisták csak reformálást kívánnak.¹

¹ Lásd *Wolfner* Pál: A szociálizmus története és tanításai. 189. l.

Általában véve, ha a mai szocziálista pártok munkáját figyelemmel kísérjük, lehetetlen észre nem venni azt az érdekes fejlődési mozzanatot, hogy a szocziáldemokraták, ha a revizionisták elméleti álláspontját nem is fogadják el, ha nem is elégesznek meg a „reformálás“-sal, hanem gyökeres „átalakítás“-ra törekednek, azért gyakorlatilag mégis erősen revizionista szellemben dolgoznak. Mindenütt a munkásság gazdasági és politikai helyzetének javításáért küzdenek. Legújabb fejlődésök mind jobban eltávolítja őket a Marx-féle egységes, nemzetközi alaptól és országonként mind inkább alkalmazkodnak a maguk külön gazdasági, politikai és nemzeti viszonyaihoz. Igaz, hogy nemzetközi kongresszusaikon ünnepélyesen proklamálják azt az érdekszolidaritást, mely a munkásosztály tagjai között világszerte fenn is áll; de ettől eltekintve mind a szocziáldemokraták, mind a revizionisták következetesen a mai társadalmi viszonyok keretében dolgoznak. Más szavakkal: kétségtelen tény, hogy a szocziálista pártok mind maguk között sokat közeledtek egymáshoz, mind a szocziálista társadalommá való átalakulás tekintetében eredeti intransigens elveikből sokat engedtek.

De emlékezzünk meg röviden a magyarországi szocziálistamusról is.

A magyar szocziálisták ma három töredékre oszlanak. Az első és legrégebb szervezet a *nemzetközi szocziálistáké*, a kik dicsekedve nevezik magukat szocziáldemokratáknak. Marx tanait hirdetik, mereven ragaszkodnak az 1891. évi erfurti programhoz; de azért eljárásukban bizonyos fokig a magyar viszonyokhoz is alkalmazkodnak. Híveik jobbára az iparososztályból kerültek ki, vezetőikben kevés az értelmi és erkölcsi súly. Programjukat 1903-ban állapították meg,¹ mely az erfurti mintájára, két részre oszlik. Az első az általános kijelentéseket tartalmazza, egészen a Marx eszméi szerint. Hangsúlyozza a javak közösségét, a magántulajdon eltörlését, a kapitalista rend megszüntetését, kollektivistá gazdasági rendszer behozatalát stb. A második a közvetlenül megvalósítandó feladatokat részletezi 26 pontban. Kívánja az általános szavazati jogot, a főrendiház eltörlését, teljes önkormányzatot, a nemzetiségek teljes egyenjogúsítását, az állandó hadsereg eltörlését (csak népfölkelés kell), a sajtó és gyülekezés teljes szabadságát,

¹ Lásd: *Bernát István: Szocziálista programok*, hol szerző a 108. s köv. lapokon a magyarországi szocziáldemokrata párt programját egész szövegében közli.

az egyházi vagyon államosítását (mert a vallás magánügy), kötelező, de ingyenes népoktatást, a nők teljes egyenjogúsítását, ingyenes igazságszolgáltatást a halálbüntetés eltörlésével, az egészségügy államosítását (ingyen orvos, ingyen patika), fokozatos jövedelmi adót a közvetett adók és a vámok eltörlésével, a köztulajdon fokozatos kiterjesztését, a munkások kötelező biztosítását, legföljebb 8 órás munkaidőt, az átlagos és darabszamos munkák megszüntetését s az időbér kötelezővé tételét, szigorú állami munkafelügyeletet.

A magyar szocialisták második pártja a *Magyarországi újjászervező szociáldemokrata párt*. Ez a töredék Mezőfi Vilmos vezetése alatt áll s röviden *újjászervező szociálistáknak* nevezi magát. Programjukban és eljárásukban szabad tért engednek a magyar nép igényeinek és vágyainak, sokkal gyengébben hirdetik a fönnálló társadalmi rend megbontását s ennek köszönhetik, hogy több gyakorlati eredményt értek el, mint a nemzetköziek. Tagjai között a gyári munkásokon kívül sok a földműves, a kisgazda s újabban az intelligens osztályból is toborzott híveket. E párt programja is két részből áll. Az egyik elvi nyilatkozat, a másik a már most megvalósítható követelések felsorolása. Az elvi nyilatkozat szerint a párt azt akarja elérni, hogy 1. a népek összessége, tekintet nélkül nemzetiségükre, fajukra és nemükre, megszabaduljon a gazdasági függés bilincseitől; 2. politikailag jogtalan volta megszűnjék; és 3. a munkálkodó szegény nép szellemi satnyulásának gát vessék. E végből arra törekszik, hogy a bérabszolgasággal azonos önös termelési rendet a társas (közös) munkával helyettesítse, hogy a munkaeszközöket az összesség közös tulajdonává tegye. A már most megvalósítható követeléseket öt csoportra osztja és az egész magyar nép, azután a gazdák, az iparos munkások, a földműves munkások és a kubikos munkások javára külön-külön pontonként részletezi. Az újjászervezők programja főleg a magyar nép igényeire való tekintettel készült s a nemzetközieknek sok képtelen tanát mellőzi, de kisebb ellenmondások ebben a programban is találhatók.

A harmadik magyar szocialista párt *Várkonyi István* vezetése alatt a független nép *48-as szocialista párt*-jának nevezi magát és programjában erősen támadja azokat, a kik ezt a pártot Istentagadással, hazafiatlansággal és földosztással vádolják. Maga a program a következő főbb pontokból áll. Az állam, mint minden rossznak kútforrása, eltörlendő és helyébe népszövetség hozandó be. Minden eddigi állami intézmény a népszövetség elvi alapján társadalmasítandó. Minden

közvetett adó eltörleendő s a túlgazdagodást korlátozó fokoza-
tos adóval helyettesítendő. A bírakat és a közhivatalnokokat a
nép válassza és ingyen működjenek. Az iskolázás legyen
ingyenes, a hadsereget el kell törülni, általános titkos választó-
jog minden húsz éven felüli egyénnek, az egyesülés és a
sajtó teljes szabadsága, gazdasági és politikai függetlenség Ausz-
triától, munkásvédőtörvények, dohánymonopolium megszüntetése,
szabad pálinkafőzés s az egyházi és állami birtokoknak apró
bérletekben való kiadása. A mint ezekből látható, Várkonyi
sokat fönn akar tartani, a mit a többi szociálisták eltörleendőnek
ítélnek. Tiltakozik a vagyombeli kollektivismus ellen, el akarja
törülni az államot stb. Várkonyit azonban a szociáldemokraták
nem tartják szociálistának, mert tagadja a kollektivismust; hanem
az általa képviselt irányt csak radikális munkáspártnak tekin-
tik, a mely a földművelőkre támaszkodik, az iparosokról pedig
alig beszél.

E történeti rövid áttekintésben nem említettük még a
szociálizmus fejlődésének két érdekes mozzanatát, az úgy-
nevezett *állami* szociálizmust és az úgynevezett *keresztyén*
szociálizmust. A teljesség kedvéért pár szóval ezekről is meg
kell emlékeznünk.

Előre bocsátjuk, hogy ez a két úgynevezett szociáliz-
mus voltaképp nem szociálizmus. Nem, mert a valódi szociá-
lista rendszerek legjellemzőbb alapfogalmait egyik sem vallja.
Egyik sem fogadja el a magántőke és a magánvagyon eltör-
lésének elvét s egyik sem vallja a tőke és a vagyon közössé
tételének szociálista alaptanát, az úgynevezett kollektivista
társadalmi berendezést. Nem osztozik továbbá a vérbeli szo-
ciálizmusnak ama másik főeszméjében, hogy a társadalmi
fejlődés lényegileg anyagi fejlődés, sőt e történelmi materiá-
lizmussal szemben azt hirdeti, hogy a szociális evolúció az
erkölcsi erőknek, még pedig az altruisztikus erőknek a folyo-
mánya. Végül egyik sem vallja az igazi szociálizmusnak be-
nem vallott filozófiáját: végleges megszüntetését a létért való
küzdelemnek;¹ ellenkezőleg mind a kettő azt tanítja, hogy
a társadalmi fejlődésben az egyéni érvényesülés elvét nem
szabad letörni, de az erkölcsi rend magasabb törvényének
kell alávetni. Hogy az igazi szociálizmus és az „állami szo-
ciálizmus“ között elvi összeütközés van, azt Liebknecht (hir-

¹ Kidd szerint „az igazi szociálizmus mindig egyetlen végezett
tart szem előtt s közvetve vagy közvetlenül minden javaslata erre irá-
nyul: véglegesen megszüntetni a létért való küzdelmet“. Társadalmi evo-
lúció 207. l.

neves német szocialista vezér) 1892 novemberben a berlini szocialdemokrata kongresszuson tartott beszédében leplezetlenül kijelentette. „A szocialdemokracziának, mondotta, semmi köze az úgynevezett állami szocializmushoz, a félelem dik-tálta féltézkedések eme rendszeréhez, a melynek nincs egyéb célja, mint hogy apró-cseprő engedményekkel és csillapító szerekkel a szocialdemokracziának a munkásnép felett való hatalmát megbénítsa. A szocialdemokraczia a maga segítségét és helyeslését az ily intézkedésektől sohasem vonta meg, de azokat csupán apró törlesztgetésszámba veszi, mely a társadalomnak szocialista elvek alapján való megújítása felé vivő útjában meg nem állíthatja. A szocialdemokraczia lényegileg forradalmár, az állami szocializmus konzervatív. Mint ilyenek, kibékíthetetlenül ellentétesek“.¹ S még inkább elmondható ez az úgynevezett keresztyén szocializmusról, mely a valódi szocializmus anyagiasságával éppen a keresztyén felebaráti szeretet erkölcsi erőit állítja szembe.

Ám azért ha nem is igazi szocializmus, mégis a szocialista mozgalom szülte fejlemény mind az egyházi, mind az állami szocializmus. *Nem szocialista rendszerek, de szocialis irányzatok.* Ellenhatás és ellenszer mindkettő a rombolással fenyegető szocializmus ellen; pozitív gyógyszer mindkettő a szocializmus által föltárt gazdasági és társadalmi bajokra. Mind a kettő megdönthetetlen bizonyítéka annak, hogy a szocializmus nem pusztán gazdasági, hanem lényegesen erkölcsi kérdés is. Az egyház belevitte az anyagias mozgalomba a keresztyén szeretet erkölcsi erőit; az állam bele avatkozott a mozgalomba a politikai bölcsesség hatalmi intézkedéseivel.

Erkölcsi lökést az egyház, még pedig először az evangéliumi egyház adott a mozgalomnak Anglia földjén. A XIX. század közepén *Shaftesbury* lord és társai által egyháztársadalmi munka keretében indított munkásvédelem és munkáserősítés terelte rá a közfigyelmet a kérdés mélyen erkölcsi természetére. Németországban *Stöcker* lelkész és társai ugyanezt a keresztyén erkölcsi mozzanatát emelték ki a mozgalomnak; az agráriusok pedig a szövetkezeti eszme bevételével javították a munkásosztály helyzetén. A nyolczvanas évek elején a pápa is beleszólt a kérdésbe és híres szocialis encziklikájában szintén a felebaráti szeretetet jelölte ki a társadalmi bajok erkölcsi gyógyszeréül, s egyben hathatósan buzdította a lelkeskedő papságot, hogy egyházi keretekben buzgón karolja

¹ Idézve Kidd B. Társadalmi evolúció 207. l.

föl a társadalomjavítás nagy kérdését. És egyik kezdés sem volt eredménytelen. Ezekből a keresztyén egyházi indításokból fejlődtek ki a XIX. század utolsó negyedében protestáns országokban a „keresztyén“, r. kath. országokban a „keresztyén“ szociális szervezetek, de mindenütt heves ellenzésével a tulajdonképi szociálizmusnak s főleg a szociáldemokráciának, mely a szociális bajok javítóiban az igazi szociálizmus valódi elveinek megtagadóit látta. Nem is ok nélkül. Mert az egyházi szociálizmus sem r. katolikus, sem protestáns alakjában nem tanítja a „kapitalista rendszer“ megdöntését, nem hirdeti a „kollektivista társadalom“ új evangéliomát s nem ámit a magánvagyon és a magántőke közössé tételének s az életverseny megszüntetésének képtelen tanával; hanem kifejezetten vallja és hirdeti, hogy a munkások sorsán a szeretet erejével a jelen társadalmi rend keretében is lehet és kell segíteni, s a folyton szaporodó munkásjóléti törvényekben és a naponként erősödő egyháztársadalmi intézményekben úgyszólván ujjal mutathat rá a társadalmi javítás kézzelfogható sikereire.

Az úgynevezett *állami szociálizmust* a nemesebb erkölcsi érzés és a politikai bölcsesség diktálta törvényhozási intézkedéseknek az a hosszú sorozata képviseli, mely szakítva a benemavatkozás politikai dogmájával, lassan, de folytonosan oly törvényeket alkot, a melyek az alsó néposztály védelmét, erősítését és emelését czélozzák. *Ez sem szocialista rendszer, de hatalmas szociális irányzat, mely az államot az állam által szociális irányban javítja.* Megkezdődött ez a szociális reform az alsó néposztály *politikai* felszabadításával és folytatódik az alsó néposztály *gazdasági és társadalmi* fölszabadításával. Ennek a törvényhozásnak Európa- és Amerika-szerte az a jellemző vonása, hogy az alsó néposztályok helyzetét egyre javítja a vagyonos osztályok rovására; hogy védelembe veszi a szegényt a gazdaggal, a munkást a munkaadóval, a gyengét az erőssel szemben. Angliában ez a szociális folyamat már a XIX-dik század derekán megkezdődött és széles alapon megnyilatkozott az altruisztikus szellemű munkástörvényekben; Németországon a nyolczvanas években Bismarck államférfiúi bölcsesége kezdte kenegetni ezzel a „szociális olaj“-jal az államgépezet kerekeit az úgynevezett szocialista törvényekben; hazánkban a kilenczvenes évek második felében létesülnek azok a legelemibb szociális törvények, melyek a munkások helyzetét javígtatták s a mostani kormányprogramm egyik sarkalatos tétele, az általános választójog behozatala, szintén az állami törvényhozás egyik szociális feladata. Hiába

gúnyolta ezeket Liebknecht szocziálista vezér a „félelem dik-tálta félintézkedések“, „apró-cseprő engedmények“ és „csillapító szerek“ gúnyszavaival, a dolog lényege mégis csak az, hogy ezek a lekicsinyelt intézkedések a társadalmi bajok hathatós gyógyszerévé váltak s a társadalom szegényeinek, elnyomottjainak és gyengéinek anyagi és erkölcsi erősítésére szolgálnak.

Ebből a rövid áttekintésből is látható, hogy a szocziá-lizmus, mint társadalmi rendszer, nem állja ki sem a tudomán-nyos kritika, sem a gyakorlati élet tűzpróbáját. Tulajdon-képeni eszméi (a magántulajdon eltörlése, a vagyon és munka kollektíválása, a verseny megszüntetése) széna, szalma és poz-dorja. De a szocziálizmus által föltárt társadalmi bajok (a munkásosztály politikai és gazdasági elnyomtatása és erköl-csi, társadalmi nyomora stb.) tényleges valóság és elvitathat-lan igazság. Ez a szocziálizmus nemes ércze, mely salak-jaitól megtisztulva kerül ki a kritika és az élet olvasztó kohó-jából. Ámde e kis áttekintésből az is látható, hogy a jelzett bajokat gyökeresen meg lehet gyógyítani a szocziálizmus megtévesztő dogmáira való esküvés nélkül is; meg a nélkül, hogy a napi divatnak hódolva, nyegleségből vagy opportuniz-musból azt kellene mondanunk: „Én is szocziálista vagyok!“ Ez merőben felesleges. De az már multhatatlanul szükséges, hogy tanulmányozva ezt a nagy kérdést, megértve az idők 'eleit és megtöltve lelkeinket az altruizmus etikai erőivel: mint emberek legyünk a szeretet lelkétől áthatott keresztyé-nek, a kiknek van szívök a társadalmi bajok gyógyítására; mint hazafiak legyünk bölcssek, a kiknek van érzékök ahhoz, hogy ha a társadalom szervezetében akár csak egy szerv szenved, azt meg gyógyítani hazafias és polgári kötelességnek tartjuk. Nekem is szilárd meggyőződés, hogy az erős szo-cziális tevékenység, a néppel való közvetlen és jóindulatú érintkezés az egyetlen igazán és gyökeresen ható orvosság a szocziálizmus izgatásai ellen. Nemcsak azért, mert a barátság-os érintkezés nyomán támadó egymás megértése egyedül képes ellensúlyozni a szocziálista izgatások mérgét; de azért is, mert csupán csak a keresztyén altruista gondolkozásmód tudja rábírní a felsőbb osztályokat, hogy az alsó osztályok gazdasági, politikai és erkölcsi bajain segítsen.

Ez nem szocziálizmus, de keresztyén és hazafias és hi-szem, hogy bölcs szocziális gondolkozásmód: az evangéliom-ból s az emberiség társadalmi és erkölcsi természetéből leszűrt szocziális életfilozófia.

Szóts Farkas.

AZ EVANGÉLIOMI KERESZTYÉN DIÁKMOZGALOM.

Lehet-e kívánni attól, hogy igazán szeresse hazáját, ki nem ismeri annak történetét, ki sohasem gyönyörködött annak égbe nyúló hegyeiben, sohasem látta még azon regényes tájakat, völgyeket, rónákat, hol egykor véres csaták tusája reszketteté meg a levegő-egyet s most a béke virágai nyílnak. Folyóink partjait, a szép magyar tengert vagy a játszi délibábot könyvből megismerni s megszeretni sohasem lehetne. Látni kell azokat s majd ők megtanítanak hazánkat szeretni.

Van egy másik hazánk, van egy másik ország, melynek nincs határa, mely kicsiny volt ugyan, mint a mustármag, de most már hatalmas, sőt leghatalmasabb e földön minden országok közt. Lehet-e kívánni attól, hogy igazán szeresse ez országot, ki nem ismeri ennek történetét, ki sohasem gyönyörködött annak igazán égbe nyúló hegyeiben, soha nem látta még ama bájos folyókat, mik ottan erednek Isten trónja mellett, ha nem járta be azon térségeket, hol egykor máglyák állottak s rablánczok csörögtek, de most az Isten ígéje szabadon zendül; ha még nem látta azt a délibábot, mely visszavert fénye amaz égi városnak, mit az apostol is látott Pathmos szigetén.

Ha azt akarjuk, hogy ez ország iránt még nagyobb szeretet támadjon szívünkben, nem kell mást tennünk, mint útra kelni benne s nyitott szemekkel nézni ama csodás erőknek megnyilatkozásait, melyek napjainkban a legnagyobb mértékben érvényesülnek minden téren, minden nép és nemzet között.

E csodás országból egy hatalmas folyót óhajtok röviden ismertetni ez alkalommal. E folyó hatalmas árszói rövid idő alatt keresztül tudtak törni mind az öt világrészen s érvényt tudtak szerezni az evangéliom igazságainak negyven nemzet művelt ifjúsága lelkében. Mint sokan mondották — kiknek

itélete mérvadó — a ker. diákmozgalom a legnagyobb s célját tekintve a legreményteljesebb mozgalma a jelenkornak.

Kicsiből lett ez is, mint minden nagy dolog.

Eredetének története a következő:

Nagy-Britannia diáksága a múlt század közepén különös szeretettel látott a Biblia tanulmányozásához. Az edinburghi orvos-növendékek kezdték meg e dolgot 1849-ben. Példájukat egyéb helyen is követték. Több, mint 25 év telt el csendes munkával anélkül, hogy az egyik intézet törődött volna a másik intézet ilyenmü dolgaival. 1877-ben volt az első diákgyűlés Cambridgeben. Évenként tartottak azután ilyen gyűlést, melynek főcélja volt összeköttetést létesíteni a különböző intézetek ker. diáksága között.

1885-ben különös dolog történt, mely a diákmozgalmat kiterjesztette Amerikára, majd az egész világra. A cambridgei egyetemnek ugyanis volt hét kiváló növendéke, kik nem csak tanulmányaik végzésében, nem csak a vizsgákon, hanem a tornaversenyeken is kitűntek társaik közül. E hét derék ifjú együttesen elhatározta, hogy missionáriusnak fog elmenni valamely pogány országba, mert meggyőződésük szerint a tudományos pályán levő ifjak kötelessége első sorban megérteni és követni az Üdvözítő missiói parancsát. Főiskoláról főiskolára mentek és e meggyőződésüket nagy buzgósággal hirdették, bizonyosságot tevének arról, kinek parancsát követték, kit Megváltójuknak és igaz Istennek fogadtak el. Mi vitte őket ez elhatározásra? A feleletet Üdvözítőnk adja meg: A szél, a hová akar fújni, fúj és annak zúgását hallod, de nem tudod, honnét jó és hová megyen; így nagyon minden, a ki a szentlélektől születettik.

Közülük egyik, névszerint Studd, átment Amerikába, hogy ott is lelkesítse a diákságot. Egy főiskola nagytermében beszédet tartott azon szent igék alapján, miket Jeremiás mondott egykor Bárukknak: Kivánsz-e magadnak nagyokat? Ne kívánj! (Jer. 45, 5.) Ezen igék alapján rámutatott arra, hogy az emberek minden nagy dolgot maguknak kívánnak és semmit nem kívánnak oda Istennek és felebarátaiknak. A beszéd közben egy ifjú ember tüntetőleg elhagyta a termet. Ő volt az intézetben a legerőszakosabb, a legönzöbbs. Az előző évben azért ment el egy egyetemről, mert túlságos keresztyénnek tartotta a szellemet, mely ott uralkodott s mely nagyravágyó törekvéseinek nem hizelgett. Studd beszéde nagyon szíven találta és azért hagyta el a termet. Mikor órák múlva társaihoz visszatért, nagy lelki tusának nyomai látszottak arcán — az ifjú megtört és nagyravágyó terveit feláldozta Krisztusnak.

Ez ifjú Mott János volt, a ker. diákszövetség óriási világszervezetének jelenlegi buzgó titkára, ki a világ minden részét beutazta már s nálunk volt egyszer átutazóban.

Láttam őt 1902-ben a brit diákok Matlockban tartott nyári gyűlésén, hol 10 napig éltünk sátorok alatt egy kies dombtetőn. Hallottam beszédeit a sorói világyűlésen Dániában. Beszédében csodálatos bizonyosság, cselekedeteiben példás határozottság, reményeiben prófétai látás jellemzik e hatalmas egyéniséget, ki nem akar tudni semmi mást, mint a megfeszített és feltámadott Krisztust. Ő tette a diákmozgalmat, mint egy francia nagykövet mondá, a jelenkor legnagyobb mozgalmává. Tevékenysége mindenütt nagy dolgokat eredményezett és főként neki köszönhető, hogy Japán, China és India pogány művelt ifjúsága közül ezrek lettek a keresztyenség bátor hitvallói.

Mott János volt megalapítója a ker. diákok világszövetségének, mely 1895-ben alakult a Wetter-tó partján levő régi Wadstena kastélyban, Svédországban. Észak-Amerika, Nagybritannia, Skandinávia, Németország és néhány missiói ország ker. diákságának küldöttei fogtak egymással kezét Isten országának terjesztésére.

A világszövetség alakulásakor a nevezett 5 nemzeti szövetség kebelében 599 diákegylet volt 33,275 taggal. Tíz év múlva 11 nemzeti szövetség, 1825 diákegylet tartozik a világszövetségbe 103,000 taggal. Tíz évvel ezelőtt 6 folyóirat, 50 könyv és füzet jelent meg a ker. diákok ügyének szolgálatában. A múlt évben 20 folyóirat, 450 könyv és füzet hagyta el a sajtót. A Wadstenában tartott első világyűlés óta az egész világ művelt ifjúsága között van egy kapocs, mely összeköttetést tudott létesíteni a rationalis német, a maradi chinai, a számító angol, a törekvő japán, a könnyed francia és egyéb nemzetiségű ifjúság között. E kapocs még nem teljes, de folyton erősödik és mindig hatalmasabban bizonyítja amaz igazságot, melyet üdvözítőnk így fejezett ki egyik imájában: Hogy mindnyájan egyek legyenek, miképpe Te atyám én bennem és én Te benned, úgy ők is mi bennünk egyek legyenek, hogy elhídje a világ, hogy én Te tőled bocsáttattam. (Ján. 17, 21.)

Mi a célja a keresztyén diákszövetségnek? Nagyon egyszerű. Megnyerni a művelt ifjakat arra, hogy a Szentírást tanulmányozzák, mint Isten kijelentését, — hogy Krisztust megváltójuknak és igaz Istennek fogadják el — és hogy keresztyén módon igyekezzenek élni. E célját olyanok közt akarja megvalósítani, kik mint lelkészek, tanárok, orvosok,

ügyvédek stb. az állam és egyház vezeterei lesznek a jövőben. Célja tehát röviden: a diákok evangelizálása. Nem azt akarja tehát, hogy a diákok fogadjanak el valamely képtelen dogmatikus tételt, nem is azt, hogy magukat szenteknek, minden mást bűnösnek tekintsenek, hanem azt, hogy a tudományokkal foglalkozó ifjú megismerje Isten gondolatait, Krisztus kegyelmével szakítsa ki magát a bűnök hatalma alól, tanuljon kötelességtudást, legyen szavatartó, bátor, önérzetes, jellemes.

E cél természete megkívánja, hogy az ifjak munkálkodjanak az ifjak között annak elérésére.

A legnagyobb akadálya az evangéliumi erők érvényesítésének a diákok között, eltekintve az ifjúság közös bűneitől, nem egyéb, mint az a lelki kevélység, mely a tudományokkal való foglalkozás közben arra csábítja az embert, hogy az Isten gondolataival és dolgaival is úgy foglalkozzék, azokat is oly módon vizsgálja, mint az egyéb, vizsgálódása körébe eső dolgokat. Pedig így nagyon téved a lélek. Minden dolog ugyanis, mit tudományosan vizsgálunk, nekünk embereknek alá van rendelve. A legfőbb és legszentebb valóságnak mi vagyunk alá rendelve és Őt vizsgálni csak alázatosan lehet. Alázatossá pedig az Isten igéje teszi az embert. A világszövetség törekvése az, hogy minél több helyen bibliaolvasó-köröket létesítsen a diákság között. Ez isteni eszköz, e két élő fegyver helyes alkalmazásával tudja elérni azon csodálatos eredményeket, melyekhez hasonlót nem sokat találunk.

Van-e hát valami eredménye a ker. diákmozgalomnak? Van, még pedig kétféle: láthatatlan és látható. A láthatatlan áldásoknak méreteit elképzelni sem tudjuk. Hogy e mozgalom tíz éves munkája mennyi és milyen jellemes férfit nevel a világ számos államának és a keresztyén egyháznak, azt senki nem tudja megmondani. Ez csak a Bárány életének könyvében van feljegyezve. Van azonban látható eredmény is.

Van egy gondolata a diákmozgalomnak, melyet e jelszó fejez ki: A világ evangelizálása ebben a generációban. Meg kell jegyeznünk, hogy a generatio nem évszámokat, nem is határidőt jelent, hanem azt, hogy minden generációban folyjon a munkálkodás.

Mott János irt egy könyvet, mely e jelszóval foglalkozik. Az olvasó nem csak a feladat lehetőségéről, hanem folyamatban levő megvalósulásáról is meglepő értesüléseket szerez. E könyv teljes erővel tárja fel egyfelől az egyház missziói hivatását, másfelől rámutat ama kötelességekre, melyek a művelt ifjúságot illetik az egyház e nagy munkájának segítésében. Az egész könyvön oly határozottság vonul végig,

mely lehetetlenné teszi, hogy kételkedjünk az író őszinteségében és reményeinek isteni eredetében. „Nincs okunk kételkedni abban, mondja könyve elején, hogy a mai ker. egyház képes megadni mindenkinek az alkalmat arra, hogy az evangéliomot hallhassa és bevehesse.“ Majd széleskörű ismereteiből egy sereg adatot hoz fel arra nézve, hogy a jelenkor minden esz- közt kezünkbe ád az evangéliom gyors elterjesztésére. Egy más helyen e nyilatkozatot teszi: „Egy ifjút se kellene lelki- pástorságra érdemesnek ítélni, kinek nincsen oly széles látó- köre, hogy az egész világot missziói területnek lássa s a ki meg nem szerezte az igazi missziói szellemet, mely nem más, mint Krisztus lelke.“ E müben kifejezett igazságok nem hang- zottak el hiába. Eredménye az lett, hogy a diákmozgalom mindig komolyabban veszi missio feladatát. Könyvek foglal- koznak e kérdéssel. 11,000 diák tanulmányozza e nagy vál- lalkozás tényeit és kilátásait. 1895-ig a pogányok közé csak 960 diák ment missionariusnak, azóta pedig Észak-Amerikából és Európából 3500 diák ment a világmissio küzdőterére.

Az északamerikai diákok 1902-ben Torontóban tartott gyűlésükön azért imádkoztak, hogy a következő négy év alatt 1000 diák határozza el magát önkéntes missziói munkára. Ez év tavaszán Nashvillben tartott gyűlésükön Mott titkár Isten iránti hálával jelentette, hogy az elmúlt év alatt éppen 1000 diák hagyta el hazáját tanulmányai végeztével s pogány országba költözött, hogy hirdesse az evangéliomot.

Hogy e mozgalom mily eredményeket fog még elérni, lehetetlen kiszámítani. Ha tekintjük ama nagy világgyűlése- ket melyeket e mozgalom koronként összehív s ha meg- figyeljük ama növekvő lelkesedést, mely mint a tűz terjed országról-országra, bizony nem tudhatjuk, mily nagy diadalok fogják még kíséрни ez óriási vállalkozást.

A világszövetségbe 11 nemzeti szövetség tartozik, me- lyekben 40 különböző ország, vagy nép van képviselve. Némely nemzeti szövetségben ugyanis több ország egyesült, például Belgium, Hollandia, Franciaország és Svájc képe- znek egy nemzeti szövetséget. Az utolsó, tizenegyedik szövet- ségnek ez a neve: Ker. diákmozgalmak nemzeti szervezet nélkül. Ebbe tartozik Egyiptom, Palesztina, Balkán, Olaszország, Ausztria és végül Magyarország. Ez azt jelenti, hogy Magyar- országon van a legkevesebb ker. diákszövetség.

Kevés van, de mégis van. Érdeklődő itt is, ott is akad. Összeköttetésünk a világszövetséggel hasznosan erősödik. Az 1900-ban tartott versailli világgyűlésen már volt magyar kül- dött is. Soröben, Edinburghban s legutóbb Zeistban két-két

magyar küldött képviselt bennünket. A legközelebbi világgyűlés a jövő év tavaszán fog tartatni Tokióban, melyre sajnos, nem bírunk követet küldeni.

A világszövetség megmutatta irántunk való jóindulatát. Az utóbbi három évben három ifjút küldött hazánkba, Oldham, Maclean és Penfield urakat. Oldham a budapesti egyetem nagy előadó-termében mintegy 1000 diákhoz intézett beszédet. Maclean hat protestáns főiskolánkat látogatta meg s mindenütt a legszivesebb fogadtatásban részesült úgy a diákok, mint a tanárok részéről, kivéve Sárospatakot, hol a tanárok mellőzték, de a diákok annál nagyobb, sőt emlékezetes barátsággal és feltűnő érdeklődéssel fogadták és hallgatták. Látogatása mindenütt hatással volt, bár maradandóbb nyomot csak Pápán hagyott, hol a theologiai növendékek körében alakult diákszövetség a múlt évben is példás munkásságot fejtett ki, mint azt a múlt tanévi főiskolai értesítőből is olvashatjuk.

Itt csak annyit jegyzek meg, hogy ez ifjú diákszövetség hét hónap alatt öt szomszédos gyülekezetben oly látogatott vallásos estélyeket rendezett, hogy pld. az egyik helyen, mikor már az egyik teremben elvégezték az előadást, ezt a másik teremben várakozó közönség előtt meg kellett ismételnők, továbbá e rövid idő alatt mintegy 800 K értékű bibliát és vallásos iratot terjesztett el. Nem kevésbé buzgó az eperjesi belmissiói diákszövetség is, melynek egyik gyűlésén ez év tavaszán volt alkalmam részt venni. E néhány biztató jelenség mellett azonban van akadály is a munkának. Hiányoznak olyan egyének, kik a szentírásigazságait hajlandók lennének szószerken kívül is magyarázni oly módon, hogy az megragadná a tudományokkal foglalkozó ifjúság lelkületét. Szükség van egy olyan könyvre, mely útmutatóul szolgálna a szentírás tanulmányozására. Szükség van olyan egyénekre, kik az ifjúság jövőjével komolyan törődnek a legmagasabb szempontból és képesek is vezetni az ifjúságot. E hiányokon legkönnyebben azok segíthetnének, kiket Isten gyülekezetek őrállóivá rendelt.

Miért lenne lehetetlen, hogy a magyar diákmozgalom, mely ez idő szerint a legkisebb a világmozgalomban, az első sorába küzdené magát?

Nagyon kevés az, a mit elmondtam a diákmozgalomról, de hiszem és reményelem, hogy mindig többet fog beszélni róla maga a mozgalom, melynek hatalmas áramlatába nem sok idő múlva egy újabb hatalmas folyam fog ömleni. Hiszem és remény-

lem, hogy az a kis csermely, mely az újabb időben fakadt a magyar prot. ifjúság szívében, mindig erősödni fog, mert lehetetlen, hogy a midőn Japán és China művelt ifjúsága is kiveszi a maga részét a világmissio nagy munkájából, a magyar ifjúság ne tudna lelkesedni a legnagyobb, a legdicsőbb ideálokért!

Forgács Gyula.
ref. missziói lelkész.

T Á R C Z A.

PESSZIMIZMUS ÉS KERESZTYÉNSÉG.

Arra a kérdésre, hogy pesszimizmus-e a keresztyénség, a legtöbbször hallható felelet vagy igenlő vagy tagadó. Ha olyan valaki foglalkozik a kérdéssel, a ki a keresztyénségen kívül érzi magát, az azonnal kész a felelettel: a keresztyénség pesszimizmus, mert az emberi élet célját, az üdvöt a földön nem csak elérhetetlennek, de a való világot ennek munkálásában egyenesen értéktelennek mondja. Míg a mi „jó“ keresztyéneink egészen ellenkezőleg, hangoztatják, hogy a keresztyénség egy derült világnézet, mert az Istenben való fiúi megnyugvással mindenben Isten jelenlétét és munkásságát látja s így a szelleminek előtérbe helyezése mellett az érzéki világot sem veti meg. Mintegy harmadik álláspontot képvisel az a kis tanulmány, mely dr. Bárány Gerő tollából közelebbről az Uránia folyóiratban megjelent,¹ a mely a mellett, hogy a keresztyénséget pesszimizmusnak jelenti ki, hangoztatja, hogy a pesszimizmustól csak a hit mentheti meg az emberi lelket, a mi pedig szerinte szintén pesszimizmus. Ilyen nagy logikai botlást csak a dolog felületes felfogásából érthetünk meg, mikor az ember sem a pesszimizmusnak, sem a keresztyénségnek lényegével nincsen tisztában. Mert homeopathikus gyógymódot a pesszimizmus ellen ajánlani, azt hiszem, neki sem volt szándékában. Azért, hogy hasonló következtetésbe ne essünk, előbb pontosan meg kell állapítani az emberi léleknek azon folyamatait, változásait, a melyek a pesszimizmust előidézék s csak azután mutathatjuk a keresztyénséghez való viszonyát.

¹ VII. évf. 9. sz. Schopenhauer és a pesszimizmus.

A külvilágból nyert benyomások, a mint ezt minden lélektan tanítja, nem csak ismerő képességünkre vannak hatás-sal, hanem egyszersmind érzelmeket is idéznek elő. Ezen érzelmi elváltozások lényege még nagyon kétes, a mennyiben az érzelem mibenléte végérvényesen megállapítva nincsen. De az bizonyos, hogy minden, a külvilágtól nyert hatást nyomon kísér az érzelem, melylyel öntudatunk a tárgygyal mintegy viszonyba állítja magát és ezen viszony eredményét, természeténél fogva, állandósítja. Egy ember látása pld. nem csak megismerési aktust jelent, hanem magunkkal az ő egész lényét viszonyba hozva, ezt a viszonyt kellemesnek vagy kellemetlennek mondjuk. Ez az érzelem ismétlődik mindannyiszor, valahányszor az illetőt megpillantjuk.

Az érzelmelek osztályozása rendesen két szempontból történik. Lehet osztályozni értékük szerint, a mint ezt az élektan teszi és a dolgok szerint, a mik az érzelmelek okozzák.¹ Nem térve ki az érzelmelek felosztásának részleteire, csak kijelentjük, hogy a legnagyobb csoportot azon érzelmelek képezik, a miket az élet eseményei, saját és embertársaink cselekedetei idéznek elő. Valóban, ha futólagosan áttekintünk érzelmeink nagy számán, úgy találjuk, hogy ezekkel sem az esztetikai, sem a logikai érzelmelek nem versenyezhetnek mennyiség tekintetében. Ezekhez magasabb értelmi fejlettség szükséges, míg az élet eseményei és a tettek a fejletlenebb lelkületben is érzelmelek keltenek. A lélektan szerint ezek az ú. n. erkölcsi (helyesebben: ethikai) érzelmelek.²

Az ethikai érzelmelek az emberi életben rendkívül nagy szerepe van. Ebben van a forrása minden hangulatnak, mert az esztetikai és logikai érzelmelek csak ritkán hatnak oly maradandólag a lélekre, hogy hatásuk hangulattá erősbüljön. Ezért az ethikai érzelem a leggyakoribb forrása a költészetnek s ha esztetikai, vagy nagy ritkán logikai érzelmelek a forrásai a művészetnek, ez csak az ethikai érzelmelek maradandó hangulata mellett lehetséges. Például egy őszi tájkép látása csak abban fog hangulatot kelteni, a kit az élet már egy kissé megviselt, a kinek voltak csalódásai s érezte az elmúlás fájdalmát. Míg a ki távol volt ilyen érzelmelektől, az bizonyosan nem fog verset írni az őszi, legalább jót nem. Azért az ethikai érzelmelekben találjuk minden hangulatnak a

¹ T. k. a kétféle osztályozás egy dolgon, a külső hatást előidéző dolgon fordul meg, mert az értékelés is az érzelem keltő lényegén alapul.

² Böhm K. Tapasztalati lélektan.

forrását s így annak a két alaphangulatnak is, melyek extenzivitásukra nézve oly nagyok, hogy kedélyállapotnak, sőt életnézetnek is lehetne őket mondani, t. i. a pesszimizmusnak és optimizmusnak.

Ha az ember életének minden eseményét, úgy saját, mint mások cselekedeteit, nem hagyja maga felett nyom nélkül elsuhanni, élettapasztalatokat szerez. Mérlegelheti ezeket a jog, a szeretet, a tökéletesség szempontjából, de leggyakrabban mérlegeli a szabadság szempontjából. Látja, hogy a tettek, miket bizonyos cél érdekében véghezvisz, egészen más eredményt hoznak létre, mint a mit ő akart, látja, hogy mások cselekedetei egészen ellene irányulnak. Sőt azt is be kell látnia, hogy nincs ember, a kinek minden kedvére történnék, hanem némelyik törekvés sikert, másik bukást eredményez s így az egész emberi életet egy folytonos hullámszásnak látja, mely egyeseket felszínre dob, másokat lesülyeszt. Elkezdve a földműves embertől, kinek vetését elveri a jég, míg szomszédjái épségben marad, el egész a szellemi arisztokratáig, kinek népboldogító törekvéseit a kor kigúnyolja, mindenki kénytelen tetteit az emberi szabadság szempontjából megfontolni. Ennek a pillanatnyi megfontolásnak eredményeül lehet tekinteni azt az oly sokat emlegetett „végesség nyomasztó érzetét“, melynek megszűntével újra élvezzük emberi szabadságunkat. Előbbi a kedvetlenség, utóbbi a kedv érzelme. Lelkünknek alkatától függ, hogy melyik tesz reánk nagyobb hatást, de ha megfigyeljük az életet, könnyen rájövünk arra, hogy a végesség nyomasztó hatását sokkal mélyebben érezzük, mint a szabadságét. Sőt midőn emberi szabadságunknak néha érvényt szerezhettünk, az élet az ily perczek örömpoharába is bele cseppenti a mulandóság érzetének ürömcseppjét. Virágos tavasszal meglep sokszor az elmúlás fájdalom, szeretteink boldog körében a halál, az elválás kínos előérzete.

Látva, hogy sorsunk igazgatása nem a mi kezünkbe van letéve s hogy emberi szabadságunk nagyon is relativ fogalom, a levertség, a kedvetlenség érzelme lepi meg lelkünket. De a léleknek eme passzív állapota mellett folyton nyugtalanít az a gondolat, hogy ebből az állapotból mikép szabadíthatnánk meg magunkat. A szabadulást rendszeren két úton keresi az emberiség. Egyik része felhagy teljesen a további törekvéssel s vágyait teljesen megsemmisíteni akarja, miáltal akaratát tisztán prohibítív célra használja fel. Mivel a világban akaratát korlátlanul érvényesíteni nem képes, visszahúzódik saját egyéniségének falai mögé, a mi az egyetlen tér, a hol akarata, okossága által kormányozva, szabadon érvényesülhet. Hason-

lít az ilyen ember a csigához, a mely házából kidugja szarvait, de érezve, hogy bármerre fordul, mindenütt akadályokba ütközik, visszahúzódik újra házába, hogy veszélyeztetett szabadságát megóvja. Így húzódik vissza korlátoltságának érzetében az ember is saját kis világába, gondolva, hogy ennek folyamatába: elméjének gondolataiba senki sem nyúl bele s így értelmi szabadságát legalább megóvhatja. Az akarat fölül korlátlan úrként oda rendeltetik az ész, mely önmagát szabadnak érzi s az akaratot, mely képtelen szabadon érvényesülni, teljesen megveti.

Ez az állapot a pesszimizmus. Ide jutott Buddha, ide Schopenhauer és Hartmann, a pesszimizmusnak eme klasszikus képviselői. Mindhárman különböző utakon csak erre az eredményre jutnak el s valóban, ha tanulmányozzuk metafizikájukat, az egész csak logikai tornának tűnik fel, mert belátjuk, hogy nem rendszerük eredménye a pesszimizmus, hanem ennek eredménye a rendszer. A pesszimizmus pedig, mint láttuk, az élet eseményeinek hatása alatt jön létre s ezeknek korlátozó hatása tényleg minden pesszimista bölcselő életében kimutatható. A pesszimizmus igazi lényege tehát az *akarat aktivitásának meggátolása az intelligibilis akarat által, a miben egyedül érvényesülhet az emberi szabadság*. Ha ellenben így határozzuk meg lényegét: az élet nem érdemes arra, hogy éljük,¹ tulajdonképpen a következményt mondjuk a pesszimizmus lényegének az ok helyett, holott az elsőbbség mindenestre ezt illeti meg. Így aztán megérthetjük azt az első tekintetre sajátságos jelenséget, hogy azok a bölcselők, a kiknél az akarat, mint a világ lényege, a rendszer központi gondolatát képezi, etikájukban az akarat megtagadását prédikálják. És megértjük egyszersmind azt is, hogy a mely korban az emberi akarat szabad érvényesülésére legtöbb kilátás van (természeti áldás: India, modern felvilágosodottság: XIX. század), akkor érinti a merész emberi akaratot a legfájdalmasabban a korlátozottság s innen a pesszimista rendszerek keletkezése az ily korokban gyakori.

De az emberiség számára még egy más út is kínálkozik, melyen a végesség, a korlátozottság kedvetlen érzelmétől megszabadulhat. És ez a hit egy felsőbb hatalomban. Felsőbb hatalmat mondok és nem Istent. Mert olyan embert is látunk lépten-nyomon, a ki az Életre bizza magát s eszébe sem jut, hogy a személytelen fővalóval viszonyba lépjen. De egy dolgot axiomaként kimondhatunk: az ember fejlődése nyomán

¹ Alexander B. A XIX. sz. pesszimizmusa 7. l.

okvetlenül eljut egy fővaló meglételének tapasztalatára s ha csak saját mivoltát, hogy ő egy aktive akaró lény, nem akarja megtagadni, sorsát ennek az abszolút szabad akaratnak vezetésére kell bizznia. Így a végetlen fővaló nem csak bennünk levő képzet, eszme, a minék realitás nem felel meg. Fogalmat nem alkothatunk valamiről a nélkül, hogy azt előbb valónak ne tapasztaljuk. Hiába akarjuk a végetlen lény eszméjét szubjektív gondolatnak tekinteni, mert már előzetesen tapasztaltuk annak az abszolút szabadságnak meglételét s csak azután szereztünk róla tapasztalatokat, a mikből róla való eszménket megalkottuk. Erre a legfőbb valóra reá bizza magát az ember s nyugodtan él tovább, törekszik, küzd, tervez. Ezekből látható, hogy a felsőbb hatalomban való hit a vallás. Azért vallástalannak lenni nem könnyű dolog. Vallásos a materialista is, a ki akarva nem akarva az anyagnak, mint fővalónak törvényeire bizza magát, bármennyire felette állónak gondolja is magát annál. (V. ö. fetiszizmus és materializmus.) Cs annak lehet mindenkit tartani, a ki az életben küzd, törekszik, tervez, fárad. Az ilyen mindig bizik egy abszolút szabad lényben és ez már vallás.

Valljuk be, hogy a vallásos ember szabadságát tekintve, első tekintetre a pesszimista szabadsága sokkal kedvezőbb színben tűnik fel. De némi megfontolás után mindjárt máskép ítélünk. Minden szabadság nagyságának indexe abban az érzelemben vagy hangulatban van, a mi az emberen annak eredményeképp jelentkezik. Már ebből megállapíthatjuk, hogy a pesszimista, kinél a kedvetlenség az alaphangulat, az optimista bizó embernél sokkal korlátozottabbnak érzi magát. A pesszimista szabadsága u. i. mindig értelmi marad. Hozzá van ő lánczolva saját énjéhez, épp mint a sziklához Prometheusz, a ki ezzel a büntetéssel szintén az istenekkel való küzdelme miatt bűnhődött. Itt a kölcsönhatás, a mi pedig minden élet feltétele, ki van zárva. Ellenben a vallásos lélek abban a tudatban, hogy minden a fővalótól függ, a ki abszolút szabadság s annak érzetében, hogy ez egy, az ő lényegével rokon lény, a kivel kölcsönhatásban is lehet, felülállónak érzi magát az egész világon s ennek a szabadságnak a tudatában cselekszik, él. *Élni csak vallásos embernek lehet, az élet-től való visszavonulás a pesszimizmus jele.* (V. ö. katholicizmus és protestantizmus.)

Ismeretes, hogy az isteneszme, a keresztyén istenfogalomban érte el a tökéletesedés végpontját. A legfőbb szabadság a legfőbb értelmi és ethikai valóság is, kire a végesség-től szabadulni akaró ember örömet bizza magát, annak tuda-

tában, hogy ő „mindent mindeneknek egyaránt javukra rendel.“ Az Istenfiúságnak e boldog érzete az, a mit e földön üdvnek mondunk s a mit csakugyan Krisztustól, az ő vallásos élet-tapasztalatainak tökéletes kifejezése által nyertünk. Az Istenfiúság tudatára való eljutás, a végesség kedvetlen érzelmétől való szabadulás: a váltság.

A keresztyénségnek ezen derült világnézete ellen sokan felhozzák azt az állítást, hogy az a testi dolgok megvetésére tanít a szellemiek előnyére. Megjegyzendő azonban, hogy a dolgok értékelése minden művelt léleknél az öntudat lényegén, annak szellemi voltán alapul.¹ Mindaz, mi öntudatunkkal lényegére nézve rokon, tehát szellemi, okvetlenül értékesebb reánk nézve, mint a mi anyag. A hasznos és kellemes dolgokat, a mik testi élvezetet okoznak, értékesnek csak az életfentartás szempontjából itéljük, az életfentartás pedig bizonyos cél nélkül nem érték. De igenis érték mindaz, a mi öntudatunkkal lényegében rokon, szellemi dolog, aeszthetikai, logikai, ethikai és főképp vallási szempontokból. Tehát a való világnak is megvan a maga értéke, de csak mint eszköznek szellemi életünk kifejtése céljából. Legfőbb érték pedig Isten, a kinek lényében öntudatunknak ideális hasonmását látjuk. Természetesen a szelleminek ilyen értékét érezve, lelkünk vágya a tiszta szellemi élet, a mit a keresztyén ember a testi halál után remél, s e remény garanciáját Isten szeretetében találja.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy abszolút értelemben pesszimisták és keresztyének, emberi természetünkönél fogva, sohasem lehetünk. Bármennyire megtagadjuk akaratumkat, mégis kénytelenek vagyunk némelykor a cselekvés terére lépni ki. De azért mint uralkodó alaphangulat mégis megmarad a pesszimizmus. Hasonló eset áll a keresztyénségre nézve is. Itt is néha szembe szállunk a legfőbb szabadsággal s ez visszaszorit minket az értelmi életre, hol kevés ideig tetszelgünk magunknak értelmi szabadságunkkal, a mi pedig tulajdonképen nem szabadság, mert önmagunkhoz vagyunk kötve. De ez a küzdelem az Istenhez való viszony érzetének erősbödésével mind ritkább lesz. Lassanként valami terhes, nyomasztó dolognak tűnik fel a keresztyén előtt az egyéni akaratnak ez az extravaganciája, a mi tulajdonképen nem más, mint a bűn. Bűnünknek nyomasztó terhét az Isten szeretete, melynek érzete folyton intenzivebb lesz, veszi le rólunk. Ez a kegyelem. Cselekedeteink mind ritkábban lesznek ezután az egyéni önkény

¹ L. Böhm K. Az értékelmélet feladata és alapproblémája.

szüleményei. Mind a mellett a pesszimizmus, gyarlóságunknak következményekép, még ezen a fokon, a megszentelődés fokán sem szűnik meg végkép, hanem, mint néha visszatérő röpke hangulat, végig kísér egész életünkön. Hiszen az egész élet tulajdonképpen folytonos küzdelem a végtelennel a végetlen szellemi és ethikai javakért. E küzdelmekben pedig nem lehet csodálni, ha az ember türelmetlenül ki akar ragadni egy-egy végtelen értéket (abszolút szabadság) a fővaló kezéből, a ki pedig csak aprónként juttat belőlük az embernek. Mert, ha egyszerre oda adná neki, akkor nem lenne meg az életben az a vonás, a mi azt emberivé teszi: a küzdelem.

A dolog summája pedig röviden az, hogy a kereszténység nem pesszimizmus, ellenkezőleg, annak leghathatósabb ellenszere. Összhang a mindenség urával Istenével, kiből élünk, vagyunk és mozgunk, mert az ő nemzetsége vagyunk.

Nagy Géza.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Mélyebben látó politikusok és szociológusok már régóta figyelmeztettek arra, hogy a liberalizmus napja lealkonyulni készül. Mi azonban ügyet sem vetettünk a reánk nézve kétszeres fontosságú figyelmeztetésre s azokra a veszedelmekre, melyek éppen a magyar protestantizmus nyakába fognak szakadni, ha hozzánk is elérkezik az a nagy változás, mely nyugaton már erősen építi az új állami és társadalmi alakulások fundamentumait. Így történhetett meg, hogy a hazai, illetőleg nemzeti közvélemény s ebben természetesen a protestánsoké is örömmámorban úszott, mikor a szabadelvű párt bukása bekövetkezett. Ugyan kinek jutott volna eszébe, hogy ezzel a pártbomlással mi is eljutottunk a nyugati államokban már rég meghonosodott ama küzdelmekhez, melyekben többé nem a konzervatív és liberális, hanem a retrográd és radikális irány hívei mérik össze erejüket.

Míg a XIX. század folyamán hazánkban, a 30-as és 40-es évektől, csak egy jelszó volt, t. i. a haladás, mely lassúbb, vagy gyorsabb tempóban érvényesült; addig a XX. században — a mint a jelek mutatják — vagy a mindent felforgatni kész gyökeres reformokhoz kell csatlakoznunk, vagy a régi, a megszokott állapotok védőihez. A korábbi idők arany középútja már begyepesedett.

Igaz ugyan, hogy a retrográd szellem elég jól ért ahhoz, hogy magát a nemzeti eszmének, vagy az egyéni szabadságnak, vagy a vallás erkölcsi eszmék kultuszának patinájával vonja be; de az is bizonyos, hogy a radikális irány sem nélkülözi a tetszetős jelszavakat, melyekkel egy modern szellemtől áthatott és szociális eszmék által egybeforrasztott táborba kívánja egyesíteni úgy a gyors haladás barátait, mint a középkori állapotokhoz való visszatérés ellenzőit.

De nem időzünk sokáig ennél a kérdésnél. Csak ismétljük még egyszer, hogy számunkra nincs kilátás arra, hogy a nagy liberális reformok kora feléledjen. A protestantizmus, mely eddig a szabadelvűséggel karöltve haladt, most — barátja vesztével — a választáson áll: vagy a reakció karjaiba veti magát, vagy a radikális tábor szekerét segít tolni. Mindkét esetben szomorú napok virradnak reá, mert a katolicizmus-sal egy táborban csak akkor haladhat, ha akár ez, akár ő megváltoztatja eddigi jellemét; a radikálizmus győzelme pedig minden ideális törekvésnek halálát jelenti.

Hogy a liberálizmusnak nincs már jövője s hogy a reakcióban az a szellem győzedelmeskedik, melynek legklasszikusabb képviselője a római pápaság, ezt sok jel mutatja. Éppen ebben az irányban állítottuk össze jelen szemlénk tartalmát is, mintegy mementó-ül arra nézve, hogy idejekorán vessünk számot magunkkal és gyors elhatározással foglaljunk el olyan állást, a melyben inkább vezetők, mint az események vontató köteléhez kötöttek szerepét töltjük be.

A liberálizmusnak egy, későinek mondható, tünetkezését Spanyolországban láthatjuk, hol Lopez Dominguez liberális kabinetje éppen a napokban bukott meg, egyházpolitikai kérdések miatt. Mondanunk sem kell, hogy Spanyolországban a „liberális“ egyházpolitika teljesen radikális számba megy a mostani viszonyok között és ha a követett úton nem valósítható, akkor vagy a reakció diadala fog bekövetkezni, vagy pedig egy oly radikális reform, melyhez a franciaországi kicsinynyé törpül.

A spanyol egyházpolitikai törekvéseknek az a körülmény adott életet, hogy az állam immár elviselhetetlennek tartja az egyház, t. i. a római egyház igáját. Vissza akarja tehát hódítani a maga számára a világi hatalmat megillető jogokat, melyek a vatikán befolyása következtében nem érvényesülhettek. A vatikán hatalmát az 1851. évi konkordátum szörnyű módon megerősítette, úgy hogy a mult század huszas éveinek szabadelvű törekvései teljesen kiirtattak. A kultura szinte mindenestől a papság, a szerzetesek vezetése alatt áll és éppen ezért vagy teljesen klerikális színezetű, vagy pedig az ellentét hatása alatt, vallásellenes.

A most megbukott kormány igazságügyminisztere, Romanones gróf, kinek hatáskörébe tartoznak az egyházi s egyházi vonatkozású ügyek, több ízben nyilatkozott a kormány egyházpolitikai törekvései felől. Ezeknek sommázata az, hogy az oktatásügyet s a temetkezés ügyét világi befolyás alá vegyék s világi törvényekkel rendezzék; hogy az állami törvények és

az 1851. évi konkordátum között helyre állítsák az összhangot, vagyis hogy a pápa által ugyan elismert, de a konkordátumba be nem foglalt szerzetrendeket az egyesületi törvények alá vonják, vagy pedig ha a vatikán ebbe bele nem egyeznék, feloszlassák; hogy a lelkiismereti és kultusz-szabadságot törvénybe iktassák, nem különben a polgári házasságot is; hogy eltöröljék a vallási eskü civilis kötelező voltát s alább szállítsák a kultusz-budgetet.

Természetesen a klerikális párt mindezeknek az ellenkezőjét akarja s erősen bizakodik a spanyol nép vallásos fanatizmusában.

Romanones gróf és kormánya teljes tudatában voltak vállalkozásuk nehéz voltának, de bíztak abban, hogy a kortézban a liberálisoké a többség s hogy a polgárság körében is erős antiklerikális hajlamok kezdenek lábra kapni. Az igazságügyminiszter kijelenté, hogy ismeri a feladatok felettébb érzékeny természetét s hogy semmi nem izgatja fel annyira a kedélyeket, mint a vallásos kérdések, hol annyi előítélettel kell megküzdeni; de egyszersmind türehetetlennek jelzé a helyzetet, midőn az állami főhatalom úgyszólván egy idegen befolyás kényének-kedvének van kiszolgáltatva. A hosszú évek során át az egyházi hatalom szinte kisajátította az államot a maga számára, úgy hogy ma már az állami szuverénitás helyreállítására irányuló törekvéseket úgy tekinti, mint az egyház jogai ellen irányuló támadásokat.

A spanyol kormány, teljesen a liberális gondolkozásmódnak megfelelően, kívánta megvonni az egyház és állam közötti határvonalakat. Távoll állott tőle, hogy az egyház valódi jogait, az ecclesiasticumok terén illesse, hanem egyszerűen az állami, illetőleg világi vonatkozású ügyeket akarta kivonni az idegen befolyások alól, a mi az állami főhatalom önállóságának egyik legegységesebb követelése. Éppen ez a szempont vezette az igazságügyminisztert, midőn a közönségesen „spanyol házasságkötés“ néven ismert házasságkötési forma eredeti jellegét visszaállítva, azt mindenestől polgárvivá tette, azaz az érvényesség kérdését az egyházi hatóságoktól a polgári bíróságokéba helyezte át. Ugyancsak ilyen szellemben intézkedett a temetkezések kérdésében, midőn a községi eredetű temetők felekezeti jellegét megtámadta s azokat bármely vallásúak közös temetkezési céljaira szolgáló helyekül jelölte meg.

A vatikáni körök s egyszersmind a spanyol episzkopátus véleménye is merőben ellenkező. Ennek mindkét helyen, t. i. a vatikánban és Spanyolországban is kifejezést adtak. A spanyol liberalizmus, melyet a pápás és papos irány „demokrá-

„cziának“ nevez, az ő állításuk szerint nem közszükséglet s nem felel meg a közvélemény valódi kívánalmainak. Éppen azért veszedelmes is a trónra nézve, melynek alapjait alássa az oltár fundamentumának feszegetésével. Reá mutatnak arra, hogy az egész mozgalom kiindulási pontját az a maroknyi republikánus sereg képezi, mely monarchia-ellenes törekvéseinek sikerét az által kívánja előmozdítani, hogy a trón támaszát képező vallásos szellemet megmételje. Különben is a kormány részéről tisztán taktikai kérdés volt az ügy előrántása, hogy ingadozó pozícióját megerősíthesse. Szóval, a vatikáni körök véleménye szerint, a vallásos, illetőleg egyházi befolyás ellen irányuló tervek teljesen igazolhatlanok, a spanyol nép kulturális hátramaradottsága miatt veszedelmesek, tehát a forradalom elkerülése végett a status-quo fentartandó.

Nekünk, kik tudjuk, hogy mit jelent a római befolyás ügy állami, mint társadalmi szempontból, nem nehéz rokonszenvünkkel a kormány törekvései felé fordulni, habár tudjuk, hogy a klerikálisoknak sok igazuk van abban, a mit a spanyol nép műveletlenségéről állítanak. De éppen ebben az utóbbi pontban van ám a kérdés bibije is. A klerikálisok ezt az állapotot kívánják továbbra is fentartani, hogy uralmukat megőrizhessék, a kormány pedig egyenesen az oktatásügynek világivá tételével óhajtja a népet művelté tenni, a papi befolyás alól kivonni és egy szabad, munkás, művelt spanyol nemzetet teremteni.

Romanones gróf állítása szerint a spanyol király nem felté a trónját a liberális reformoktól, melyeknek szükségességéről meg van győződve s melyektől országa s így saját uralma erősödését is várja. És Alfonzó királyra nézve valószínűleg igaz is az igazságügyminiszter megjegyzése, mert hiszen Lopez Dominguez utódjául a szintén liberális Moretet bizta meg kabinetalakítással. Az igazságügyminiszter abban is bizakodott, hogy a közvélemény hathatósan fogja támogatni a kormányt, még ha a papi befolyás mesterkedése a műveletlen nép tömegében zavart akarna is támasztani a „vallás elrablás“ jelszavával.

A kormány reménykedései azonban annyiban hajótörést szenvedtek, hogy tervüket nem tudták tető alá vinni. Nem a klerikálisok buktatták meg, hanem a liberálisok. A liberális irányzatnak megvolt ugyan a parlamenti többsége, de ez a többség nem volt egységes párt, hanem a kormányzásért versengő pártok alkalmi csoportosulása. A liberális többségnek Moret, az új premier vezetése alatt álló töredéke a Lopez Dominguez kormány ellen fordult s a klerikálisokkal

tartva, terveivel együtt megbuktatta a kormányt. Most ő került felül. De vajjon a liberálisoknak egymás ellen irányuló ilyen fondorkodása nem a klerikálisoknak és a szocialistákkal karöltve haladó republikánusoknak malmára hajtja-e a vizet?! Bizony ez alig lehet kétséges. Valamint az sem, hogy baloldali szélső pártok erősödése a klerikálisok kilátásait emelik, a király és a felsőbb társadalmi osztályok, de meg a középosztály liberális érzelmeinek eltűnését idézik elő.

Moret és liberális társai kormányra juthattak, de a liberálisok sirjához már is megtették az első kapavágást.

Nem kívánunk a spanyol eseményekből a mi viszonyainkra kádenciát kihozni. A kit a felszín meg nem téveszt, az úgy is látja, a mi látnivaló. De nem hagyhatjuk megemlítés nélkül azt a sokszor beigazolódott igazságot, hogy kormányoktól eszmék képviselőit csak addig lehet várni, míg ezt saját pozíciójuk veszélyeztetése nélkül tehetik. Mihelyest valamely kormány abba a helyzetbe kerül, hogy állását eszméi egy részének, sőt akár egészének feláldozása árán tarthatja meg, mindig meg fogja hozni az áldozatot saját hatalmának, ha csak a közvélemény ítéletétől nem tart. Ha ettől tartania kell, akkor görögtűz mellett szokott visszavonulni. Ezt pedig ismét csak azért mondjuk, mert nyilván látjuk, hogy a reakció Európa-szerte öltre ment a radikalizmussal s a hazai radikalizmus erősödése esetében már is látjuk, hogy a még meglevő liberális eszmeoszlopok a léghajóból kidobott homokszák szerepére jutnak.

Példával is szolgálunk a hasonló esetre a közeli Németországból, illetőleg Bajorországból, hol egyfelől a klerikális centrumok, másfelől a szociáldemokráciának erősödésére az eddig liberális színezetű kormányzat fejét vesztve, pártját cserben hagyta s mint guvernamentális elemekhez illik, nem a „felforgató“ szociáldemokraták, hanem a klerikálisok felé fordult kaczerködő magatartásával.

Csak röviden említjük meg, hogy a kétharmadrészben katolikus, de még egy évtized előtt túlnyomólag szabadelvű irányú Bajorországban az 1902. évet megelőzőleg a centrumnak csak annyi ereje volt, hogy a törvényváltoztatásnál szükséges kétharmad szavazatot más frakciókkal egyesülten tudta megíjítsítani. De már az 1903. évi választáskor oly eredménytelennel használták fel a papok és püspökök a szöszéket, a kegy-szereket, az egyházi sajtót és a gyóntató széket, hogy a liberálisok elvesztették az abszolút többséget. A siker természetesen maga után vonta a nagyobbra, a többre vágást is. A választási törvény megváltoztatása lett a jelszó, melyben a

klerikálisok és szocziáldemokraták megegyeztek, de a mely ellen a liberálisok sok kifogást emeltek. A kormány, mely immár nem támaszkodhatott liberális többségre, felvette programjába a választási törvény módosítását.

Mint minden választási törvény, úgy a bajorországi is, szoros összefüggésben van a választókerületek beosztásával. A liberálisok eddigi többségét részben az biztosította, hogy számos kerületben protestáns és katolikus községek voltak együtt s a cenzusos választás mellett hiába volt a heccáplánok minden erőlködése, mert a több választót adó szorgalmasabb, vagyonosabb és egyszersmind műveltebb protestáns polgárság a liberálisok mellett foglalt állást. Minthogy pedig a centrumnak még a közvetlen s általános választói jog behozatala esetében sem volt reménye, hogy a vegyes kerületekben diadalmaskodhatik, azért a választási törvény megváltoztatásával a választókerületeknek oly arányosítását kívánta összekapcsolni, mely a katolikusokat teljesen az ő táborukba hajtja. Ily irányú törekvéseit részben a szocziáldemokraták is előmozdították, a kik a liberális kerületek elhódítására pályáztak.

A kormány látva a pártok arányát és kívánságait, hátat fordítva a szabadelvűeknek, a többséggé alakult centrum és szocziálisták kedvére kívánt cselekedni s így az általános és közvetlen választói jogról szóló törvényjavaslatot megtoldotta azzal, hogy a kerületeket törvényhozási úton újból kell beosztani.

Ennek a javaslatnak abban van a legfontosabb része, hogy eddig Bajorországban a kormányra bízta a törvény a választókerületek beosztását. Tehát a mindenkori kormány úgy oszthatta azokat be, hogy magának többséget csinálhasson. Ez természetesen erősen kifogásolható. Úgy de ha már jövőre törvény osztaná be a választókerületeket, akkor e törvénynek, mint minden bajor törvénynek, megváltoztatásához a képviselőház kétharmadának hozzájárulása szükséges s így az egyszerű abszolút többség nem érvényesülhetne. Ezért a liberálisok, saját pozíciójuk érdekében, a választási törvény ellen foglaltak állást és azt megbuktatták, minthogy a kormány nem tudta összehozni a korábbi törvény megváltoztatásához szükséges kétharmad többséget.

Ha már az eddigiekből is kitetszik annak igazsága, a mit a kormányok hatalmi törekvéseiről mondtunk, méginkább kitetszik a következőkből. A kormány előre bejelentette, hogy ha javaslata el nem fogadtatik, új választásokat ír ki a rég törvény alapján, de a kerületek új beosztásával, a mihez joga

van. És csakugyan így is cselekedett. Nem törődve azzal, hogy a választóknak a kerületek új beosztása felől is joguk van megnyilatkozni, előre úgy állította össze a kerületeket, hogy javaslataihoz a szükséges kétharmad többséget megnyerte, mert a liberálisok elvesztették mandátumaik felét, mely a választásnál karöltve működő centrum és szociáldemokraták között oszolta meg, mindkettőnek seregét nagyon megnövelte.

Az új képviselőház a törvényjavaslatot elfogadta, a birodalmi tanácsosok is hozzájárultak s a korona szentesítette. A következő választások már az új törvény uralma alatt lesznek s előreláthatólag a centrumot változatlan erőben hagyják, ellenben a szociáldemokraták számát a liberálisok rovására megkétszerezik, esetleg megháromszorozzák, úgy hogy a hajdan uralkodó szabadelvű párt éppen úgy le fog tűnni Bajorországban is a történelem szinpadáról, mint letűnt Belgiumban, Franciaországban s legutóbb nálunk, Magyarországon.

És mi fog maradni?! A két szélső párt: a reakzionárius centrum és a forradalmi radikális szociáldemokrata, melyek éppen oly élet-halál harcra fognak vívni egymás ellen ott is, mint vívnak Belgiumban és Franciaországban.

A tanulság elvonását az olvasóra bízom. Csak azt említem meg, hogy a protestantizmus, az egy hollandiai Kuyperkormányt kivéve, mindig a liberális pártok oldalán volt mindenütt. Emlékezzünk mi is vissza a múlt század első felére s a második felébe az ú. n. egyházpolitikai törvények körül folyó küzdelmekre. Még csak azt fűzöm hozzá, hogy aligha volt még politikai párt, mely a nemzeti jelszavakkal nagyobb lármát csapott volna, mint a francia klerikálisok, kiknek modora hazánkban is csinált iskolát, a minthogy kongregációi is csináltak s csinálnak iskolákat.

A protestantizmus támaszát és szövetséges társát képező szabadelvű pártok bukásáról most eleget szólottunk immár. Máskor a szélső baloldali pártokról, a radikálisok, illetőleg szociáldemokraták öntudatos előhaladásáról emlékeztünk meg. Azért az volna hátra, hogy a szélső jobboldal, azaz a retrográd pártokról szóljunk valamit, a minék eleget is tehetünk, ha ezen pártok legtipikusabb képviselőjének, a klerikális pártnak olaszországi szervezkedését ismertetjük röviden.

Valamikor megemlékeztünk már arról, hogy Olaszországban egy erős katolikus párt keletkezett, a keresztyén demokraták, mely párt az állam katolikus jellegének megóvása és a keresztyénség eszméinek a kor szociális törekvéseibe való bevitelle érdekében buzgólkodik s egyik programponcjául azt tűzte ki, hogy határozott katolikus irányt fog kép-

viselni az olasz kamarában. Első tekintetre azt lehetne hinni, hogy egy ilyen párt a vatikán részéről csak elismerést és apostoli áldást kaphat. Azonban nem így áll a dolog, sőt majdnem ellenkezőleg.

A keresztyén demokraták katolikusok ugyan, de nem klerikálisok. Nagy részük a reformkatholicizmus híve s valamennyien ellenségei annak, hogy a katolikuság és pápaság azonosíttassanak s hogy a katolikusok még szociális és politikai tekintetben is a püspökök gyámsága alá helyeztessenek. Munkásszervezeteik, szakegyleteik, humanitárius törekvéseik mind-mind mentesek a pápi befolyástól. És éppen ezért a pápaság ellenségük is.

Eddig a pápaság megtiltotta volt az olasz katolikusoknak, hogy az állam politikai életében részt vegyenek. Mikor a keresztyén demokraták szervezkedtek és némi sikereket értek is el, a szentszék elnézte, hogy egyes püspökök a demokraták mintájára szervezzék s ha jónak látják, akár az urnák elé is vigyék azokat a katolikusokat, kik nem a szociális eszmékért, nem a munkáskérdésért, hanem elsősorban és mindenek felett a pápa világi hatalmának helyreállításáért lelkesednek. Így a klerikalizmus Olaszországban is párttá kezdett tömörülni IX. Pius tilalma ellenére, de XIII. Leó elnézésével, bár kifejezett jóváhagyása nélkül.

Most már ebben az ügyben lényeges fordulat állott be. A klerikális irány hívei nemrégiben, Florenzben tartott kongresszusukon kimondták, hogy Olaszország katolikusait az epizkopátus vezetése alatt szervezni fogják. Erre Merry del Val bibornok-államtitkár, a pápa egyenes meghagyására, levelet intézett a klerikális párt vezetőihez, melyben florenzi megállapodásukat helyesli, különösen helyesli pedig azt, hogy az egész katolikus munka feletti felügyeletet a püspökök kezében hagyták s ez által bizonyosságot szereztek arra nézve, hogy a szervezetben csakis „jó“ katolikusok vegyenek részt s az egyház célzatai szerint működjenek. Persze az apostoli áldás sem maradt el az elismerés mellől.

A pápának ez a fellépése s határozott állásfoglalása a keresztyén demokratákra igen kellemetlenül hatott. Számos egyesületük, ifjúsági munkásegyesület is feloszlott. Némelyek a „jó“ katolikusokhoz csatlakoztak, mások a szociáldemokratákhoz. A klerikális tábor tehát erősödött, de erősödött szélső ellenfele is. És a mennyire a távolból lehetséges a helyzetet megítélni: azt látjuk, hogy a jegezesedés két sarkpontja rövid idő alatt magához vonja a közbenső elemeket.

Ime a katholicizmus teljes öntudatossággal küzd a maga

javáért s alkuvást nem ismerő egyenességgel tör céljai felé a most legalkalmasabb úton: a politika útján. Hát vajjon mi protestánsok mit fogunk cselekedni?! Önálló párt nem lehetünk. Ezt elveink tiltják. És akkor melyik párthoz csatlakozunk?! Itt a Scylla, ott a Charybdis s míg tétovázunk, a két nagy malomkő összeőröl

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A szociálizmus története és tanítása. Írta *dr. Wolfner Pál*. Budapest, 1906., az Athenaeum kiadása, 170 lap, ára kötve 3 korona.

A szociálizmus kérdése hazánkban is aktuális. Mindenki róla beszél, mindenki róla ír. Utczai tüntetések, politikai sztrájkok még jobban ráterelik a figyelmet. A magyar középosztály érzi, hogy a kérdést néhány szóval még sem lehet elütni. Napilapjaink tanulmányozni kezdik a külföldi szociálista irodalmat és megszólaltatják a külföldi mozgalom vezetőit. Párhuzamot vonnak a hazai és a külföldi fejlődés, a hazai és a külföldi taktika között. A szociálista jelszavak átmennek a köztudatba. A lapok szociális rovatot nyitnak, a szociális szemlék gombamódra szaporodnak, az egyesületek és kaszinók szociális tanfolyamokat tartanak. Mindezt összefoglalva: a magyar középosztály kezdi komolyan venni a szociálizmust.

E találó megjegyzéssel vezeti be a szerző a szociálizmusról szóló történeti ismertetését, melynek az a célja, hogy a szociálizmus rövid, áttekinthető, lehetőleg teljes és világos képét megrajzolja, hogy az olvasót a mozgalom történeti fejlődéséről, lényegéről és tanításairól tájékoztassa. E végből Wolfner a szociálizmus történetében három korszakot különböztet meg, ú. m. az utópiás szociálizmus, a nemzetközi szociálizmus és a revíziós szociálizmus korszakát.

Az utópiás szociálizmus az az időszaka a szociálizmusnak, a melyben van némi munkásmozgalom, elméletek is vannak, a melyek a szociális igazságtalanságokkal foglalkoznak; de az elmélet és a tényleges mozgalom még nem talált egymásra. Az elmélet utópiás ábrándok után futkos, gazdasági áttekintése nincsen; a munkásmozgalom pedig szervezetlen, céljai és eszközei önkényesek és meddők.

E korszak kezdetét a XIX-ik század elejére, a napoleoni háborúk befejezésére tehetjük, végét a Kommunista Kiáltvány megjelenésére, tehát 1848-ra. Főbb képviselői az angol Owen, a francia Fourier, Saint-Simon és Proudhon. Eszméik egymástól nagyon eltérők; de két vonásban mégis megegyeznek: ködös légvárakat építenek az áhitott új társadalmi rendről és nincs hatásuk a munkásokra, a kiket világboldogító eszméikkel boldogítani akarnak. Leghíresebb utópiás rendszer a Fourier *falanszter* rendszere, a szervezett munka és a megrendszabályozott élet e tragikomikus megoldása, a melyet Madách is pelengérré állít Az ember tragédiájában. Az utópiás szocialisták csak álmodozó rajongók, a kik zavaros eszméiknek kevés párhívet tudtak szerezni.

Elméletben és gyakorlatban a második korszakban, a *nemzetközi szocializmus* idejében izmosul meg a szocializmus. Ekkor fejtik ki tudományos rendszerét és ekkor kezd érvényesülni óriási társadalmi és politikai hatása. A nemzetközi szocializmus korszaka a Kommunista Kiáltvánnyal 1848-ban kezdődik és a nyolczvanas évekig tart. Elméleti megalkotója a német *Marx* Károly, kinek *Engels* volt a hűséges segítő társa; németországi híres apostola *Lassalle* Nándor, a ki azonban a Marx tanain némi módosítást tett. Az ezekről szóló fejezetekben (XIII—XXIII.) szerző rövid, de elég világos képet rajzol a szocializmus alaptanairól (az egyéni tulajdonjog megszüntetéséről, a munka eszközölte „értéktöbblet“ elmélete alapján; a vagyonnak és tőkének közjová tételéről, s az így előálló új társadalmi rend, az úgynevezett kollektivistá rendről; a munka- és életverseny megszüntetéséről); majd a szocialista szervezetekről s ezeknek nemzetközi szervéről, a híres „Internacionale“-ról (mely azonban csak nyolcz évig állott fenn) szól; azután a Lassalle működését és hatását, a német szocialista párt megerősödését s a Bismarck-féle szocialista törvényt ismerteti és méltatja; végül a hetvenes években a szocializmus zavarosaiban keletkezett anarchizmusra és nihilizmusra is rátér. A szocializmus ebben a második korszakban rohamos fejlődésnek indul. Marx kifejti gazdasági és politikai programját, az Internacionale átviszi a szocialdemokrácia tanait az egyes országok munkásmozgalmaiba, s a munkásmozgalmak erős nemzetközi és politikai szint és jelleget öltenek a kitűnően megalakított szakszervezetek és a gyorsan felkarolt sajtó révén.

A szocializmus harmadik korszaka a *revíziós szocializmus* nevet visel a Wolfner könyvében. A revízió a nemzetközi szocializmus tanainak a revízióját jelenti, a melyet szintén német ember, *Bernstein* Ede hajt végre. Revidálni azért kellett a Marx-féle tanokat, mert a nyolczvanas évek óta az államok is más magatartást tanúsítottak a szocializmus irányában. Szakitva az addigi irányzattal, az állam mindjobban beavatkozik a mun-

kások érdekében, védelmébe veszi a munkásosztály érdekeit. támogatója lesz a gyengéknek az erősekkel, a munkásoknak a tőkésékekkel szemben. Ennek folytán a szocializmus is kezd engedni az ő 48-ából, gyakorlati eredmények kivívására veti magát, fölhagy a hazátlanságra irányuló nemzetköziséggel, pártjait országoként nemzeti keretekben szervezi s ezek élénk részt vesznek mind a gazdasági, mind a politikai életben. Különben is a Marx jövendölte nagy gazdasági összeomlás nem következett be, a korhadtnak kikiáltott kapitalista társadalom nem akart elkorhadni. Ezért Bernstein kijelenti: dogmák nincsenek a szocializmusban, minden tétel megtűri a kritikát, taktikai szempontból pedig nemcsak a távoli, hanem a közvetlen célokkal is törődni kell. Politikai jogok s nagyobb munkabérek kivívása, jobb munkaviszonyok, tisztább munkáslakások, olcsóbb élelmiszer s más munkásjóléti intézkedések többet érnek Bernstein szemében, mint a Marx elméleti tanainak szigorú fentartása.

Am azért a revizionizmus, bár a közönség és az állam előtt rokonszenvesebb, mint a nemzetköziség, a nyugati országokban még nem tudott többségre vergődni a nemzetközi szocializmus fölött. De a mozgalom fejlődése mégis ebbe az irányba terelődik. Anglia szocialistái ennek az irányynak a hívei. Francia-, Olasz- és Németországban azonban még a marxizmus dominál. Az 1903. évi amsterdami szocialista kongresszus határozatilag kimondja: „A kongresszus a leghatározottabban elítéli a revizionista törekvéseket, melyeknek célja, hogy eddig bevált, diadalmas, az osztályharczon alapuló taktikánkat oly módon változtassuk meg, hogy a politikai hatalmat ne ellenségeink legyőzetése, hanem a fennálló renchez való közeledés útján szerezzük meg.“ De azért a gyakorlatban a nemzetközi szocializmus is sokat engedett eredeti merevségéből.

Ez rövid összefoglalásban a Wolfner könyvének eszmemenete. Elég áttekinthető és elég világos képet ad a szocialista mozgalom fejlődéséről és lényegéről. Maga a szocialista tan ismertetése kissé szükszavú és túlságosan takarékos, de a történeti áttekintés hű és eleven. A mozgalom egyes fázisainak gazdasági és politikai háttérét gondosan kiemeli s ez által a mozgalom egyes hullámain természetes alapokra fekteti. Bírálatba, polémiákba nem bocsátkozik, s talán épen ezért elég pontosan és világosan tájékoztat a szocializmus főbb alakjairól és mozgalmairól.

Mi csak a teljesség szempontjából teszünk e munkára egy kifogásoló észrevételt. Kár, hogy az úgynevezett állami szocializmusról és az úgynevezett keresztény és keresztény szocializmusról egy szóval sem emlékezik meg a szerző. Mert igaz ugyan, hogy ezek egészen más alapokon állnak, mint a tulajdonképi szocializmus; de az is ténybeli igazság, hogy az úgynevezett állami és a vallásos szocializmus a valódi szocializmus ellenhatásaként és

ellenszerűen fejlődött ki mindenfelé. Azt pedig már határozottan hibául kell fölrónunk, hogy magyar szerző magyar közönségnek szánt könyvben a szocializmus magyarországi mozgalmairól és alakulatairól semmit se szól. Hiszen a szocializmus ma már nálunk is gazdasági, társadalmi, sőt politikai tényezővé erősödött; hazai fejlődésében pedig a nemzetközi, az újjászervező és a Várkonyi-féle alakulatok határozottan külön szocialista pártok, a melyeknek más-más a programjuk, eltérő a tanításuk és mások a vezetőik.

A könyv kiállítása szép, sőt díszesnek mondható s az ára sem túlságos.

Sz. F.

Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta *Molnár* Albert, előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati theologia nyilv. rend. tanára a kolozsvári ref. theol. fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte *Nagy* Károly theol. tanár. Budapest, Kókai Lajos, Ára 3 kor.

Az erdélyi ref. statusnak minden időben voltak kiváló prédikátorai. A mult század második felében is, mondhatnánk, ők valának a vezetők e téren. A mi egykori nagynevű professzorunk is Nagy Pétert, a Herepeieket állította oda nekünk követendő mintaszónokok gyanánt. És valóban nem mulott el egy ünnep sem, hogy itt a mi kerületünkben, szívünkbe — no meg keblünkbe rejtve, ne vittünk volna el egy-egy prédikációt ama nagy emlékü egyházi szónokok műveiből. Valóban ama nagy erdélyi szónokok egyikét-másikat is méltán megillethette volna akkor az a tiszteleti czim, a mellyel a mult század elején a nagy Reinhardtot illeték, midőn némi malicziával „pastor Germaniae“ néven emlegették. És im most azok, a kik e kötetet megveszik — és ilyenek bizonyára sokan lesznek — azt olvassák az előszóban közölt „Emlékezésben“, hogy Nagy Péter óta az erdélyi statusnak nem volt olyan prédikátora, mint a minő a korán elhunyt szerző volt. Csoda-e, ha egy olyan helyről jövő ily ajánlás után kettőzött, szinte mohó érdeklődéssel fordulunk e gyűjtemény felé. Szükségtelen mondanom: jó, hogy ott van e kötet elején az a szép, rövid élet- és jellem-rajz, jó, hogy a kiadó, a ki szétszórt sugarakból gyűjtögette össze e sugárkévét, megismertetett bennünket e fénysugarak forrásával, korán elhunyt jeles barátjának „életével“. Hiszen e nélkül azon „élet“, fény, világosság, a melyekről e kötetben annyiszor esik szó, homályosabb lenne előttünk. „Beszédek az életből az életnek“, ez lehetett volna címe e gyűjteménynek. Egy, a lelki élet sokféle izgalmain átment, kiforrott életű ember írhat, szólhat csak így az életről. Mily elragadtatással és megragadóan fenséges, hymnikus szárnyalású nyelven

szól, arról az „életről“, a melyet ő megtalált és azután látott mindenütt, mindenben: a természet fenségében, pompájában, a nyárban, annak áldásaiban, fényében, a lelki világ mozgalmaiban, az igazságban, hitben, szeretetben, munkában és küzdelemben, megaláztatásban és megdicsőülésben és látott, különösen egy „bibliai alakban“ a „jézusi eszményben“ az Ő életében, „a ki eljön hozzánk, mint isteni életelv, magasabb életerő“. Ez az élet lélek és mert ilyen, azért tiszta, a dicsfény glóriája által beragyogott, ez nem rothadásra termett; ez a magasabb élet a benne levő potenciánál fogva száll *felfelé* tart örökké, nem keresi a szennyet, a sarat, a rögöt és belőle mindent megsegítő, bearanyozó, megszentelő energiák áradnak ki a földi lét minden viszonyaira. Igen, a keresztyénység szerinte ez az élet, a mely lélek, lelki szellemi élet! Ennek az életnek keletkezéseit, táplálékát, fejlődését, küzdelmeit, látományait, gyümölcseit, megdicsőülését zengi a szerző. Ez képezi a beszédek magvát, e körül csoportosulnak az ő *legeredetibb*, legfényesebb, legmegkapóbb gondolatai.

Szól tehát ennek az életnek keletkezéséről is, mondjuk, az újjászületésről, bár mindenütt lehetőleg kerüli a „hagyományos“ felfogás kifejezéseit. Ez a magasabb isteneszmétől áthatott élet, szerinte, nem akként születik meg, mint a hogyan azt Pál apostol rajzolja, a bűntudat, a bűnbánat fájdalmai között hevert lábánál, nem az ó ember megfeszítése, a test tagjainak megöldökölítése árán, nem így, könnyedebb és tetszetősb úton és módon, a jézusi parancsoknak és nagy megváltó erényeknek, a jézusi életeszmenek van meg azon dinamikus erejük, hogy általuk „az önzés szeretetté, az érzéki erkölcsivé, a rabszolga az Isten szabad gyermekévé, a földi élet lelki életté magasztosul“. (24. lap.) „Szeresd az Istent, szeresd az embert! E parancsolat megtartása fölmagasztalja, tisztává, üdvözítővé teszi az ember minden viszonyát“.

És a megszentelődés, ezen életnek folytonos megújulása! mily ékesen tud erről szólni! A jézusi keresztyén élet azért élet, mert megszentelődés (57. l.), a mely annyi, mint értelmünknek, erkölcsi erőinknek, kulturánknak, — a mely a végtelen isteninek emberi realizálása — hitünknek, egész egyéniségünknek Isten szent lelke által való áthatottsága, megelevenítése. „Hideg, fásult ember, a ki nem ismeri a megújulást, a kinek nincs ideálja, nincs része az eszményben, Jézusban és az ő országában, szóval az életben. Imádd csak a világot: meghalsz; némitsd el lelkiismeretedet: meghalsz; taposd meg az Úr parancsait: meghalsz . . . De higgy: a hit élet; szeress: a szeretet élet; remélj: a remény élet munkálj hiven: a hű munkásság élet. Im az élet mily közel van hozzánk; szíveinkben helyet, helyet az örökkévalóságnak!“ (29. lap.) „Nem a közöny, fásultság, önzés képesítnek az életre; de ve-

zsed az embert igazságra, gyújts szívében szeretetet, hitet, lelkesedést, adj neki eszményt, melyért lüngöljön és az ember *élni* akar, *élni* fog". (62. l.) De minek tovább!? Valóban ennek az eszményi valódi ideálokkal teljes életnek, az egyént, nemzetet, ifjúságot, egyházat e szerint reformálni óhajtó lünglelkű, ékesen szóló prófétája szól e könyvből hozzánk. És mert ilyen magas eszményekkel, „jézusi indulattal“ teljes szívből szól, azért gyakorol reánk oly nagy, ellenállhatlan hatást még ott is, a hol nem osztjuk mindenben nézeteit. Lelkünk még ekkor is önkéntelenül oda emelkedik ama kies levegőtengerbe, a mely a fenti régiókban van, a hol az ő szíve lakozik; mindent elborít, átjár és éltet ez. Igen, „lelkünk megfürdik, megtisztul és nemes érzelmekkel telik meg“ e szép könyv olvasása közben. Hogy vannak árnyoldalai is?! Igen, hisz *ebből* az életből valók, a hol csak rész szerint való az ismeret s csak tükör által látunk. Fel kell sorolnom ezeket is, bár szinte nehéz kibontakoznom amaz ünnepélyes hatásból, a melyet lelkemben e könyv átolvasása után érzek. Van theol. felfogásában ingadozás, ellentmondás, van ragyogó, szép stílusában itt-ott túlterheltség, idegenszerűség, szertelenség. De ezen hibák nagy része a korábbi beszédekben és különösen ott vannak, a hol az idegen szerzők hatása érzik, ezek munkáinak be- és feldolgozása világosan felismerhető. Theológiáját általában a Lang-féle modern reform theologia kidolgozását, lapidáris stílusát Gerok, illetve Ahlfeld befolyásolta. Az előbbi kétségkívül nagy hatással volt reá ifjabb éveiben. Hisz az természetes. Mint a nagy sváb költő pap, úgy Molnár is költői lélek volt a szó egész értelmében. Költői lélek sugárzik felénk e kötetből. Lelkének nemes, magaslatokba szárnyalásával, eszményi „látományaival“ nyelvezete mindig lépést tart. Mint lelkében, úgy beszédében is ott van a harmonia, a *zene* fenséges akkordjaival és a mint gondolkodása sehol sem prózai, úgy nyelvezete sem válik sehol egészen prózává. Igen, e fennszárnyaló gondolatok, e mesteri csoportosítások, a szemléltetésnek e művészete, a *didaktikus* elemeknek e lehető mellőzése, mindezek költői lélekre vallanak. Nincs itt semmi durva s visszataszító. Theológiája s egész felfogása még az ellenkező állásponton lévőkhöz is rokonszenves alakban jelenik meg. De mindeme tulajdonságok mellett kiérezzük az el nem hallgatható hiányokat. Az evangéliomnak nagy pozitív igazságai, a melyek a keresztyén életnek erőt és teljességet adnak és a melyek a földi életet „sárból s porból“ kiemelni egyedül képesek, csak a háttérben „lebegnek“ s jórészt csak úgy szerepelnek, mint valódi értelmüktől megüresített illusztráló szimbólumok. És talán azért is hiányosak ezek, mert hiányzik e beszédekből a valódi reális élet, mondhatnám a *gyülekezet* a maga bűneivel, nyomorúságaival, tusakodásaival, ide ehhez nem nyúl *le* a szerző, neki volta-

képen az ilyen számára nincs is mit mondania, az ő eszményi Jézusa, élelve ide le nem ér. Csupa derű, mosolygó, munkára hívó, fénylő nyár nála az élet s ennek fényessége, dicsősége nyer ajkán, ékesen szóló, megkapó kifejezést, de azzal: mi emeli ide e régiókba a bűnös embert, tulajdonképen minden ékesszólása mellett is, adós maradt. Igen, megértjük a jézusi evangélium Jézusát, az Életet, a mely ott táruul fei előttünk, de nem értenök meg a szinoptikusok és Pál Jézusa nélkül; és nekünk az egész evangéliumot kell adnunk. De miért folytassam? Látjuk e kötetből, hogy nem nagyított a kiadó, midön Molnárt odahelyezte szűkebb hazájának ama nagy modern szónokai közé; igen, nem a mindennapi szükséglet pillanatnyi kielégítésére, nem a szóserinti betanulás czéljára szolgálnak ezen beszédek, hanem arra, hogy beható tanulmányok tárgyai legyenek, hogy szerzőjükre a prot. homiletikai irodalom büszkeséggel hivatkozzék, mert még az ellenkező állásponton lévök is kell, hogy felismerjék, hogy egy Istenadta igazi próféta szól általa hozzánk Isten fiainak ama dicsőséges életéről!

Ott legyen e kötet minden magyar prot. lelkész múzeumában, parochiális könyvtárában! Halotti beszédei ott e kötet végén! én ezeknek nyújtom a pálmát, itt ezekből látjuk, hogyan kell temetni. Adatott néki, hogy szólhasson özv. id. Szász Károlyné, Szász Domokos, Kenessey Béláné felett és szólott erővel, méltósággal, diszkréczióval kezében, lelkében Isten igéjének hatalmas vigasztalásával. Ez a három beszéd is méltó arra, hogy értök az egész kötetet odahelyezzük jól megőrizett és gyakran használt könyveink közé. Hála érte a kiadónak, hogy megismertetett bennünket az eszményi Élet e nagy prédikátorával, a ki, bár rövid ideig, de nem hiában élt és im szól most mihozzánk is és mutogatja az életrevivő utat nagy örömmel és elragadtatással!

B. Pap István.

KÖNYVÉSZET.

1. **Evangéliomi keresztyén tanítások.** IV. kötet. Írta *Szalay József* nagybecskereki lelkipásztor, Nagybecskerek, 1906. kis 8-ad rétbén 150 lap, ára füzve 2 kor. Szalay igel hirdetése ismeretes. Egyszerű, közvetlen, a meggyőződés erejétől áthatott beszédek, melyek az evangéliomot hirdetik, határozott dogmatikus modorban. Mindenik beszéden átvonul a keresztyén hit eme három nagy igazsága: Minden ember bűnös, Jézus a Megváltó, csak a Jézus vére tisztít meg egyedül. A gyűjtemény 20 beszédből áll, a melyek szerkezetileg kissé lazák, nyelvökben kissé pongyolák; de építő erő mindenikökben van.

2. **Zsinagógai beszédek.** Írta *dr. Edelstein Bertalan* budai rabbi. Budapest, 1906. 8-ad rétbén 99 lap, ára 3 korona, szerző kiadása (III., Lajos-u. 9.). 12 beszéd, melyekből formás keretben fel-felcsillan az építő gondolat, a meleg vallásos érzés, a Gondviselésbe vetett hit, kiindulva az ó-szövetségből, támogatva a zsidó hagyományos irodalom, a midrás és a talmud böles mondásaival; e mellett szónoki erő és lendület is van e beszédekben.

3. **Népszerű egészségtan.** Írta *dr. Barabás József*, iskolaorvos, Budapest, 1906. Kis 8-ad rétbén 116 lap, ára 1.20 fillér, a Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár kiadása. Az egészségtanak népszerű, világos és gyakorlatias feldolgozása, mely röviden és szabatosan felvilágosítást nyújt arról, hogyan kell élnünk, laknunk, ruházkodnunk, táplálkoznunk s a fertőző betegségekkel és bal-esetekkel szemben eljárunk. A munka főbb fejezetei: a talaj, a lakás, a világítás, a fűtés, a levegő, a ruházat, a táplálkozás, a víz, a munka, a gyermek, az iskola, a fertőző betegségek s az első segély.

4. **Emlékirat az összes népoktatási intézeteknek állami támogatása és az ügykezelés egyszerűsítése tárgyában.** Írta *Eötvös Károly* Lajos, kir. tanfelügyelő. Szolnok, 1906. Róth Dezső nyomdája, 22 lap, ára 1 korona. A cím kifejezi a füzet czélzatát: állami támogatásban kell részesíteni az összes népoktatási intézeteket, mert a községek és egyházak roskadoznak az iskola-fenntartás terhei alatt. Ezt a szerző akként tervezi, hogy mondja ki a törvény az általános tandíjmentességet, hivatalból egészítse ki az állam a tanítói fizetéseket és korpótlékokat, s mindezek fedezésére vessen ki a törvényhozás 10%-os népoktatási adót. Az ügykezelés egyszerűsítésére is életre való eszméket penget a kis füzet, melyet gróf Apponyi A. közoktatásügyi miniszternek ajánlott a szerző.

5. **Az ember.** Ébredő korszellemünk megnyilatkozása *Boér Jenő* útján. Kolozsvár, 1906. Gámán J. örököse nyomdája, kis 8-ad rétbén 107 lap. A könyv czélzatát kifejezi ez a néhány sor: „Állatember csődjéből születik meg az Ember. Zsákutczába szorult önzésünk addig veri falba a fejét, míg végre észre tér s más utat keres. Szenvedélyek sorvasztó tüzeben olvad ki a magasabb öntudatnak érze. Így keletkezik az Ember. A keletkezett Embernek feladata pedig: emberteremtés. Ennek eszköze a jóindulat, a tisztaság, az önzetlen, a teremtő munka, s az istenittas együtt akarás az Isten törvényivel. Íme, ez az önmegváltás útja. Ez a Krisztus megértett szellemének evangélioma! Az ember megválthatja önmagát“. A dagályos stílusban, cikornyás mondatokban írt könyvecske theozófikus háttérrel a buddhista önmegváltás tanának csinálja a propagandát. Csupa szertelenség, csupa fantasztaság az

egész. „A mi pedig a könyv árát illeti, annak megállapítását az olvasóra bízom“, mondja a szerző az utószóban.

6. **Protestáns új képes Naptár** az 1907-diki közönséges évre. 53. évf. Szerkesztette legifj. *Szász Károly*. Budapest, Méhner Vilmos kiadása, ára 80 fillér. E régi jó naptárban a szokásos naptári részt értékes protestáns irodalmi rész követi. Ismerteti és képekkel illusztrálja az elmúlt év történetét. Egyfelől Szász Károly, Bachát Dániel, Filó Lajos, Karap Ferencz, Ádám Gerzson, báró Radvánszky Béla, György Aladár, Bernáth Elemér, Széchy Károly, Dianiska András, Högyes Endre, Thúry József stb. jeles elhunytjainak rövid életrajzával és sikerült arcképeivel, másfelől Scholtz Gusztáv, Tóth János, Kubinyi Albert élő jeleseink rövid jellemzéseivel és találó arcképeivel találkozunk a naptárban. Nagyon meleg és szép a szerkesztő emlékezése Szász Károlyról; csinos a Móricz Zsigmond elbeszélése (Galamb és héja); ábitatkeltő Varga Gyulának a bárka című költeménye; korhű és jellemzetes dr. Pruzsinszky Pálnak Kálvin János joghallgató korában, valamint a Szent Bertalan-éj cz. élet-, illetve korrajza. Szinte szeretne az ember még többet ezekből a jó olvasmányokból. A Naptár irodalmi részét prot. egyházi és iskolai tisztí névtár és a kultuszminisztérium azon ügyosztályainak ismertetése követi, melyekkel a protestánsoknak mint ilyeneknek összeköttetésök van.

7. **A Magyar írók élete és munkáiból**, melyet a M. T. Akadémia megbízásából *Szinnyei József* kir. tanácsos ir. megjelent a 99. és 100. füzet, mely a „Rómer és Rybay“ czimszók közé eső írók életrajzi adatait és irodalmi műveit ismerteti. Nevezetesebb írók: Rómer Flóris a régész, Róna Béla és Lajos hirlapírók, Rónay Jácint a bölcész, Roskoványi Ágoston a theologus, Roszner Ervin báró, jogi író, Róth Samu természetrajzi író, Rovara Frigyes gazdasági író, Rozgonyi József bölceleti író, Rózsay József orvosi író, Rubinek Gyula gazdasági író, Rádnánszky Gyula költő és hirlapíró, Rupp Kornél ref. egyházi író, Auschek Antal kat. egyházi író, Rutkay Sándor ev. egyházi író, Rybár István természetrajzi író stb. Az eddig megjelent 100 füzet 21,177 író életrajzát tartalmazza és befejezi a nagy irodalomtörténeti munka 11-dik kötetét. Egy-egy öt ives füzet ára 1 korona, megrendelhető Hornyánszky Viktornál Budapesten.

Kálvin egyházalkotmánya. Írta *dr. Kun Béla* debreczeni jogtanár. Debreczen, 1906. Hegedüs és Sándor kiadása. 80 lap, ára . . .? Székfoglaló értekezés „a mely Kálvin J. elméletben megállapított ideális egyházalkotmányának fontosabb tételeit“ ismerteti és méltatja. Öt fejezetben szól Kálvinnak 1. az egyházra, 2. az egyházra és államra, 3. az egyházalkotmány alapelveire, 4. az egyházszerveire és 5. az egyházkapcsolatokra vonatkozó tanításairól.

Tiszta, szabatos és gondosan kidolgozott a kép, a melyet Kálvin egyházalkotmányáról, mindenütt az Institutio alapján, megrajzol. Helyesen mondja a szerző, hogy a kálvinizmus nemzetről nemzetre külön-külön, de alapelveiben azonos és mindig erősen demokratikus egyházzervezetet létesített. Kálvinista egyházban arisztokratikus szervezetnek nincs létjoga; mert a kálvini tan nem ismer különös klérust és nem enged a világi fejedelemségnek befolyást az egyház kormányzására. A kálvinizmusban „a gyülekezet már magában egyház; nála a kulcsok hatalma, azaz a jurisdictio; egyéni uralom nem lehet az egyházban; a presbiteriumot, mely a jurisdictiót kezeli, az egész gyülekezet ellenőrzi; az egyház tisztviselői csak az egész gyülekezet beleegyezésével juthatnak állásukba; a hívek, gyülekezetek, az egyházi tisztviselők egymásközt mind egyenlők; a vagyon egyenlőtlen megosztásából folyó bajok orvoslásáról a diakonia útján rendszeresen gondoskodni kötelesség“. Nagyonértékes kis monográfia.

9. **Krisztus visszajövetele.** Biblia-teozófiai tanulmány. Írta *Lukácsy Imre*, dióviszlói ev. reform. lelkész. Szerző tulajdona. 214 lap, ára füzve 4 K 20 fillér, kötve 5 korona. Ez a különös bibliai és teozófiai tanulmány három részből áll. Először azokról a jóslatokról szól, melyeket az új-testámentom őriz a Krisztus visszajövetele, illetve a Szentlélek megtestesülése felől. A második rész az ó-testámentomi messiási jóslatokat tárgyalja. Harmadik részben a jóslatok megvalósulási formáját, vagyis az ige megtestesülését veszi vizsgálat alá, melynek törvényszerűségét megállapítva, következtet az újjag megtestesülés (reincarnatio) alakjára. Eszmemenete a következő. Jézus a maga visszajövetelét megígérte; a tanítványok még életükben bizonyosan várták, s a Krisztus utáni 1000-dik évben föltétlenül számított rá a keresztyén világ. Eddig nem következett be. A családások átvitü értelmü magyarázatra kényserítették a híveket s megnyugodtak abban, hogy a visszajövetel megtörtént szellemileg és megtörténik állandóan az idők folyamán. De vajjon miért ne tarthatnók a Jézus visszatérését a szellemi értelem mellett szó szerint is teljesülhető eseménynek. Szerző azt állítja, hogy az *Isten újabb megnyilatkozására* van szükség. E hit felébresztésére írta ezt a munkát, hogy bebizonyítsa a hit és a józan ész ítélőszéke előtt a Krisztus visszajövetelének szükségszerűségét és a megjelenés formáját. Bizonyításának alapja egyrészt a Biblia, melynek ó-szövetségi része a Messiásban megígérte és új-szövetségi része a Jézusban megvalósította az incarnatiót; másrészt a teozófia, mely szerző szerint a bölcséletnek legmagasabb foka. Lényegében keresztyén bölcsélet, melynek magvát megtalálhatjuk már Pál apostol leveleiben, de leginkább a János evangéliomában. A teozófiai világfelfogás méhében viseli mindazokat a föltételeket, a melyek a mai iránytalan, hitetlen, erkölcsi züllés felé hajló kort a helyes irányba segíthetik,

az egymással szembe került hit és tudás között a békét közvetíthetik. A szerző által remélt *újabb isteni megnyilatkozás az erkölcsi törvényt fogja megtestesíteni*, miként Krisztus első megjelenése az Igét testesítette meg. A vallási keret, a melyben az új megtestesülés várható, a protestantizmus; a nemzeti keret, úgy látszik, a magyar nemzet. Ilyen sejtelmeknek és váradalmaknak hite él és mozog Lukácsy könyvében, a melyben egyszersmind széles körű, de zavaros tudás hömpölyög. A hitnek és a tudásnak sajátos vegyülete e munka, mely nem közönséges léleknek megnyilatkozása; olyan léleké, a mely hisz, de hitét megzavarta a ködös filozófia; olyan léleké, a mely tudni szeretne, de tudására fátyolt borít a megzavart hit. Mint különleges szellemi termék, érdemes az elolvasásra.

10. **A keresztyén szeretet munkái.** Belmissziói kalauz. Dalhoff nyomán fordította és hazai adatokkal bővítette *Csizmádia Lajos* theol. tanár. Budapest, 1906, a M. P. I. T. kiadása. 334 lap, ára kötve 2 kor. A saját társulatunk kiadványa lévén, nem méltatjuk, csak röviden bemutatjuk ezt a könyvet. Rövid bevezetés után négy részre oszlik. Szól először a keresztyén *szeretelműködés* vagy a *diakonia természetéről*, mely az Isten megváltó szeretetének és a keresztyének felebaráti szeretetének szükségképi folyamánya. Azután rátér a *diakonia szervére*, a mi maga az egyház, a maga diakonusaival és diakonisszáival. Harmadik részben a *diakonia célját* ismerteti, a minek az a veleje, hogy a diakonia a rászorultak javára gyakorlandó és úgy szervezendő, hogy minél inkább előtérbe nyomuljon a szűkölködőknek önszegélyre való rásegítése. Végre a negyedik részben a *diakonia munkájának* részletes ismertetése következik a következő címek alatt: 1. szegények gondozása; 2. betegek és gyengék ápolása; 3. gyermekek, ifjak, testi-lelki fogyatékosok védelme; 4. a veszélynek kitettek mentése; 5. az evangéliom hirdetése mindenkinek. A könyv felöleli az összes evangéliomi keresztyén népek szeretetműködését s minden egyes munkaágnál beleszövi a magyar vonatkozásokat. Korszerű tájékoztató és csaknem nélkülözhetetlen kalauz a keresztyén szeretetműködés elméletében és gyakorlatában. Megrendelhető Hornyánszky Viktornál Budapesten.

11. **Jézus élete** evangéliomi képekben. Írta *dr. Masznyik Endre* theol. akadémiai tanár. Budapest, 1906., a M. P. I. T. kiadványa, 272 lap, ára füzve 3 K. Ez a mi könyvünk, tehát csak röviden ismertetjük. A könyv fejezetei: Elvi álláspont. A történeti háttér. I. rész: Jézus gyermekora. 1. Jézus eredete. 2. Jézus születése. 3. A betlehemi pásztorok. 4. A napkeleti bölcsék. 5. Jézus bemutatása Istennek. 6. A betlehemi gyermekgyilkolás. 7. Jézus nevedése. II. rész: Jézus fellépése. 1. Keresztelő János. 2. Jézus a Jordánon. 3. Jézus a pusztában. 4. A Messiás bemutatása a világ-

nak. III. rész: Jézus nyilvános működése. I. szakasz: 1. A názáreti beköszöntő. 2. Az evangéliom. 3. Az első vagyis a kánai csuda. 4. A templomtisztítás. 5. Nikodémus. 6. A samáriai asszony. 7. Az első szombat csudálatos dolgai. 8. A gazdag halfogás. 9. A hegyi beszéd. 10. A bélpoklos meggyógyítása. 11. A kapernaumi százados szolgájának meggyógyítása. 12. A naini ifjú feltámasztása. 13. Keresztelő János kérdése Jézushoz. 14. Jézus felelete Keresztelő Jánosnak. 15. A bűnös asszony. 16. A tanítványok. 17. Vándor élet. 18. A példázatok. 19. Példázat a magvetőről. 20. Más példázatok. 21. A rokonok látogatása. 22. A tengeri vihar lecsendesítése. 23. A gadarai örvongó. 24. A gutaiüött meggyógyítása. 25. Vendégség a városházánál. 26. Kalásztépés és gyógyítás szombaton. 27. Jairus leánya és a vér folyásos asszony. 28. A két vak és az ördögös néma. 29. A tanítványok kiküldése. 30. A Betezda tava. 31. Keresztelő János halála. 32. Az öt kenyér csudája. 33. A tengerenjárás. 34. A kapernaumi beszéd. A kiválóan szép munkára, melynek befejezése a jövő évben következik, felhívjuk az olvasók figyelmét. Termékenyítő, építő és gyönyörködtető szép munka, mely nem a tudósok, hanem a nagy közönség számára készült. A hit rajongó erejével és a tudomány avatottjának harczrakész buzgalomával evangéliomi képekben beszéli el Jézus életének első szakaszát. Megrendelhető Hornyánszky Viktornál Budapesten.

12. **Az egyhuzamban való tanításról.** Írta *dr. E. Nagy Olivér* jogakadémiai tanár. Eperjes, 1906. Eperjes minden fokú tanintézetének tanárai és tanítói értekezletén tartott felolvasás, melynek summája a felolvasás végén olvasható következő határozati javaslat: Az Országos Középiskolai Tanáregyesület eperjesi köre, közös értekezletre gyűlvén össze Eperjes város minden fokozatú tanintézetének tanáraival és tanítóival, kimondja, hogy az egyfolytában való, vagyis a csak legfeljebb déli 1 óráig tartó tanításnak Eperjes minden fokú intézetében való bevezetését elvileg helyesli, nem különben az egy-egy órára eső tanítási időnek a mostani 50 perczről 45, esetleg 40 perczre való leszállítását czélszerűnek s a tanítási eredményre előnyösnek tartja és mindkét reform megvalósítása iránt saját körében a tanintézeti főhatóságoknak ez irányban való megnyerése végett, illetőleg a jelzett reformok megvalósítása céljából a szükséges lépéseket megteszi.

13. **Agenda,** azaz szertartási beszédek és imák a magyarországi református keresztyén egyház rendtartása szerint, írta *Benkő István,* rákosalotai reform. lelkész. Budapest, 1906. Kókai Lajos könyvkereskedése, 284 lap, ára fekete vászonkötésben 5 korona. Ez új Agenda megjelenését most csak röviden jelezzük, de a következő füzetben ismertetni és méltatni is fogjuk.

14. **Köznapi imádságok.** Írta *Csiky Lajos* debreczeni ev. ref. theologiai akadémiai tanár. Debreczen, 1906, Hegedüs és Sándor kiadása, 481 lap, ára kötve 8 korona. A szorgalmas szerzőnek ezt az újabb imádságkötetét legközelebb behatólag fogjuk ismertetni, most csak jelezzük a karácsonyi könyvpiac ez újdonságát.

A

MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG

1905-IKI

ÉVKÖNYVE.

A KÖZGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL

SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,
THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDAJA
1906.

TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

Jelentés a Társaság 1905. évi működéséről.

T. Közgyűlés! Társulatunk 1905. évi 17-ik munkaéve a rendes keretekben, az eddigi szellemben, de mind belsőleg, mind külsőleg növekedő tevékenységben folyt le. Fokozódott mind a termelő munkásságunk, mind a terjesztő tevékenységünk és anyagi tekintetben is volt némi előmenetelünk.

1. A **Társaság vagyoni ügyeiről** a f. évi június 7-iki választmányi ülésen megvizsgált *számadás, vagyonkimutatás* és *költségvetés* ad számot, melynek főbb adatait a közgyűlés tagjainak előre megküldött nyomtatott kimutatásból lehet látni.

A számadás szerint a Társaság 1905. évi bevétele a főpénztárnál 17,896 K 29 fill., kiadása 15,699 K 7 fill., alapszabályszerű (40%-os) tőkésítése 868 K 8 fill., s pénztármaradvány, mint átvitel a következő év számlájára, 1302 K 14 fill. Ezen kívül a Károli-alap pénztáránál bevétel 11,969 K 54 fill., kiadás 8174 K 79 fill., pénztármaradék a következő év számlájára átvive 3794 K 75 fillér.

A számadás-vizsgálók (Szilassy A., Ballagi Géza, Horváth Ödön) a számadásokat gondosan megvizsgálták, kellő próbákkal ellenőrizték és mind a számvitelt, mind a készleteket rendben találták. Ennek alapján az igazgatóválasztmány tisztelettel javasolja a t. Közgyűlésnek, hogy a számadás felsorolt zárótételeit tudomásul venni és Bendl Henrik társulati pénztárnoknak a szokásos fentartás mellett a felmentvényt az 1905. évre megadni méltóztassék.

Egyben tisztelettel jelenti a Választmány, hogy a rendkívül nagy mennyiségű, szám szerint 15,912 K tagdíjhátrálék törvényes behajtására a társulati ügyészt továbbra is megbizta, utasításul adván neki, hogy a fizetni nem akaró tagokkal szemben a bepörlés erélyesebb eszközét tovább is alkalmazza.

Tisztelettel kérem a t. Közgyűlést, hogy a Választmány-nak ezt az intézkedését jóváhagyni méltóztassék.

A számadással kapcsolatban a *vagyonkimutatást* is megvizsgálta és rendben találta a Választmány. E szerint a Társaság általános tőkéje 1905 december 31-én 124,625 K 60 fill., szaporodás az előző évhez képest 5634 K 4 fill., a mi az 5200 K új alapítványokból és a 20%-os 434 K 4 fill. alapszabályszerű tőkésítésből keletkezett. A Károli-alap pénztára 3794 K 75 fill.; itt az előző évi állapotához képest 3255 K 79 fill. a fogyás, a mi onnan keletkezett, hogy a Szabolcska M. Áhitat szeretet, s a Drummond H. Természeti törvény cz. munkáiból II-ik kiadást kellett rendeznünk s e mellett a Házi Kincstárnak 1904-ről elmaradt V-ik kötete kiadási költségét is 1905-ben fizettük ki. A külön rendeltetésű kisebb alapok (Bibliai Lexikon, Szász Domokos-alapítvány) a kamatok hozzácsatolásával mind növekedtek s így a Társaság összes vagyona 131,470 K 24 fill., a mi az előző évi 129,850 K 44 fillérral szemben 1619 K 24 fill. vagyonszaporodás.

Tisztelettel kérem a t. Közgyűlést, hogy ezt a vagyonkimutatást tudomásul venni méltóztassék.

1907. évi költségvetést következőleg javasolja a Választmány. Összes szükséglet 16,305 K 69 fill., összes fedezet 16,713 K, s a remélhető pénztármaradvány 407 K 21 fill. A bevételi és kiadási előirányzat részletes tételei a kimutatásban olvashatók. A költségvetés készítésére nézve megjegyzi a Választmány, hogy a szükségleti előirányzatba az összes rendes kiadásokat fölvette, a fedezeti rovatnál azonban nincs számításba véve sem az 1906. évről remélhető pénztármaradvány, sem a tagdíjhátralékok törlesztéséből várható bevétel, a mi csak fokozni fogja a költségvetés realitását.

Ennélfogva tisztelettel kérem a t. Közgyűlést, hogy Társulatunk 1907. évi költségvetését a kimutatásban részletezett tételekkel elfogadni és megerősíteni méltóztassék.

2. A Koszorú, Házi Kincstár és más kiadványok 1905. évi forgalmáról tisztelettel jelentem a következőket:

a) A *Koszorú*-füzetek kelendősége az 1905. évben jelentékenyen emelkedett. Az 1904. évben elkelt összesen 31,721 füzet, mely mennyiségből azonban 16 ezer füzetet a Hornyánszky czég vett meg a Családi Könyvtár számára, úgy hogy a füzetenként eladott mennyiség tényleg csak 15,721 szám volt. Ezzel szemben 1905-ben Hornyánszkyék tömeges vásárlása csak 9 ezer füzet volt s mégis 33,068 szám a Koszorú 1905. évi forgalma, miből az egyenként eladásra 24,609 füzet esik. Ez a kelendőség az előző évihez képest több mint

50% emelkedést jelent. Ezt az örvendetes eredményt a terjesztésben részt vett lelkész és tanító urak fokozott buzgóssága idézte elő, a mit meg a mult évben kedvezőbbé tett terjesztési feltételek hatásának lehet tulajdonítani. A Koszorú-füzetek és a Házi Kincstár terjesztésében a következő tagtársak fejtettek ki nagyobb buzgóságot: Kovács Sándor theol. tanár Pozsony, Kutas Bálint ref. lelkész Törökszentmiklós, ref. lelk. hiv. Sepsiszentgyörgy, Vargha Sándor ref. lelkész Komárom, Raffay Sándor theol. tanár Pozsony, továbbá a ref. lelkészi hivatalok Nagykikindán, Nagykanizsán, Csajághon, Jánosiban, Tiszabecsen, Margittán, Ibrányban, Körmenten, Somorján; s végül Medgyaszay Mihály felsőcsernátoni, Fábrián Dénes kispesti, Tóth Kálmán gárdonyi reform. lelkészek, Polgár Mihály kiskamondi ev. tanító és a pusztaszentmiklósi evang. lelkészi hivatal. Könyvkereskedők és könyvkötők terjesztése csak 1128 példány forgalmat eredményezett, daczára a felajánlott nagy (100 példányig 50%, azon felül 60%) százaléknak.

A lelkészek és tanítók útján értékesített füzetekből 1059 K 76 fill., a nagyban való eladásból 432 K, a könyvkereskedők és könyvkötők útján elkelt füzetekből 39 K 30 fill. a tiszta bevétel. E szerint a Koszorú-füzetek összes tiszta bevétele 1531 K 06 fill., amivel szemben a nyomda költsége 1236 K 43 fill.; és így a Koszorú-füzetekkel való 1905. évi üzlet 294 K 63 fillért jövedelmezett a Károli-alap pénztárának.

A Választmány nevében tisztelettel kérem a t. Közgyűlést, méltóztassék a Koszorú kelendőségének emelkedését örvendetes tudomásul venni, a terjesztésben buzgólkodó lelkészeknek és tanítóknak köszönetét és elismerését nyilvánítani, s egyben felkérni a Társulat többi tagjait, hogy az ifjúság és a nép evangélizálását sikeresen munkáló vallásos füzeiteink terjesztésében részt venni sziveskedjenek.

b) A *Házi Kincstár* kelendőségében is jelentékeny az emelkedés, noha még ez sem áll ott, hogy a jogos várakozást kielégíthetné. Elkelt ez értékes sorozatunk hat kötetéből összesen 1512 példány, míg az előző 1904. évben (a Népisk. Könyvtár számára 782 példányban egyszerre megvett Szabolcska-kötettől eltekintve) csak 623 kötet. Az emelkedés itt is több, mint 50%. A négy régebbi kötetből, minthogy ezekre már nem volt költségünk, 582 K 22 fill. volt a tiszta bevétel; de az V. és VI. kötetnek mind az írói díjazása, mind a nyomási és kötési költsége az 1905. évre esvén, a különben szép kelendőségnek (424+526=950 pld.) örvendő két kötetre a négy első kötet 582 K 22 fill. jövedelmén kívül még 2000 K 4 fillért kellett előlegezni a Károli-alap pénztárából. Am azért a Házi Kincs-

tár anyagilag sem mondható rossz vállalatnak, mert raktáron levő és folyton vásárolt példányai lassanként fedezni fogják a ráfordított költséget; erkölcsileg pedig határozottan nagy haladás nálunk, hogy az ilyen vallásos művekből évenként immár másfélezer példányt tud forgalomba hozni a Társulatunk.

A Választmány nevében kérem a t. Közgyűlést, méltóztassék a Házi Kincstár kelendőségének jelentékeny emelkedését tudomásul venni, a terjesztőknek elismerését nyilvánítani, egyben határozatilag felkérni a Társaság többi tagjait, hogy ezt a nagy hivatású vállalatunkat a művelt közönséggel megismertetni és megkedveltetni sziveskedjenek.

c) *Más kiadványaink* egyenkénti eladásából is van már némi bevétele a Társulatunknak. Más kiadványaink neve alá azokat a könyveinket foglaljuk, a melyek részint a tagilletményekből maradnak fenn, részint egyes külön kiadásokból gyűlnek össze. E más kiadványainkból a mult évben 274 példány kelt el 477 K 72 fill. értékben. Legnagyobb volt a kelendőse a Drummond (194), a Kálvin (25) és a Luthardt munkájának.

Kérem a t. Közgyűlést, méltóztassék a Választmány jelentésének ezt a részét tudomásul venni.

3. Szövetkezés a Londoni Traktátus-Társasággal. Kiadványaink terjesztésének fokozása végett Társulatunk ügyvivő elnöke és titkára a soproni közgyűlés határozatából és a Választmány megbízásából beható szóbeli és levélbeli tárgyalás után f. évi márczius 17-én szövetségre lépett a Londoni Traktátus-Társaság budapesti vezetőségével (Webster J. budapesti skót reform. lelkész útján): A szövetség létrehozására társulati érdekeink előmozdítása mellett az a körülmény is ösztönzött, hogy Amerikába szakadt magyar hitfeleink is kértek tőlünk magyar vallásos iratokat és a Newyorkban székelő Amerikai Traktátus-Társaság főtítkára, dr. Shearer lelkész is megkeresett, nyújtsunk nekik módot és alkalmat arra, hogy az amerikai magyarokat magyar vallásos iratokkal állandóan elláthassák.

A londoni Vallásos Irattársasággal következő a megállapodásunk:

1. A Traktátus-Társaság a maga kiadványjegyzékébe évenként fölveszi a mi Koszorú- és Házi Kincstár-sorozatunk jegyzékét s a szükséghez képest más kiadványaink jegyzékét is.

2. A Traktátus-Társaság budapesti vezetősége terjesztés végett azonnal átvesz húszezer Koszorú-füzetet 50% árengedménnyel s jövőre is mindig annyit, a mennyire szüksége lesz.

3. A Házi Kincstár-sorozatból és más könyveinkből időnként szintén átvesz és terjeszt a szükségnek megfelelő mennyiséget, 40% árengedménnyel.

A mennyiben az Amerikai Traktátus-Társaság is rendelne a mi füzetekből és könyveinkből, a Londoni Traktátus-Társaság budapesti vezetősége köteles azokat mindig önköltési áron, haszon nélkül Amerikába szállítani.

A Választmány ezt az egyességet folyó évi júniusi ülésében egyhangúlag örvendetes tudomásul vette, készséggel megerősítette, mint olyan nagyfontosságú intézkedést, a mely nem csupán a saját kiadványaink kelendőségét fogja jelentékenyen fokozni, hanem arra is módot nyújt, hogy Amerikába szakadt hitfeleinket is kellően elláthatjuk jó vallásos iratokkal. Szabadjon e jelentéshez még azt hozzá fűznöm, hogy a Traktátus-Társaság ezeknek az egyességi pontoknak a végrehajtását tényleg megkezdette, a mennyiben Koszorú-füzetek és Házi Kincstárunk jegyzékét az 1906. évi kiadványjegyzékébe fölvette, Koszorú-füzetekből már több mint húszezer példányt, Házi Kincstárunkból közel százötven kötetet már eddig megvásárolt.

Ez okoknál fogva tisztelettel kérem a t. közgyűlést, hogy a Traktátus Társasággal kötött nagy horderejű egyességünket tudomásul venni és megerősíteni méltóztassék.

4. **A Társaság pályatétele.** Társulatunk választmánya elhatározta, hogy Kálvin János születésének 400-ik évfordulójára, 1909-re, pályázattal összekötött megbízás útján megiratja és kiadja a kalvinizmus ismertetését. E végből 1906 decz. 31-diki lejárattal, kétezer korona jutalommal pályázatot hirdetett oly munkának a tervezetére, mely a kálvinizmusnak mint valláserkölcsei rendszernek, mint egyházi szervezetnek és közéleti tényezőnek a keletkezését, mivoltát, történeti jelentőségét és hatását tudományosan ismertesse és érdemileg méltassa mindazon népek körében, melyek a reformáció kálvini irányát egészen vagy részben elfogadták és követik, különös tekintettel azonban a hazai viszonyokra. A pályamű akként készítendő, hogy első részében főbb vonásaiban a Kálvin életét is ismertesse; főbb részét azonban a kálvinizmusnak oly módon való alapos és lehetőleg kimerítő ismertetése alkossa, a minőt Froude írt Skóciára vonatkozólag. Megjegyzendő azonban, hogy a pályaműnek egyelőre csak a részletes tervét és valamelyik fontosabb fejezetének sajtókész szövegét kell benyújtani, hogy annak alapján a Társaság bírálatot mondhasson és a legjobb tervezet készítőjét az egész mű kidolgozásával megbízhassa.

A Választmány nevében kérem a t. Közgyűlést, hogy a

Választmánynak ezt a nagyfontosságú intézkedését jóváhagyó tudomásul venni méltóztassék.

5. A Társaság kiadványai az 1905. évben mind az öt sorozatban pontosan megjelentek és a tagoknak, kinek-kinek az őt megillető illetmény, rendesen megküldettek. Ezek: a Protestáns Szemle 17-dik, az Egyháztörténeti Adattár IV-ik, a Házi Kincstár VI-dik (Raffay Sándor: Jézus példázatai), a Tudományos sorozat 19-dik kötete (Zwingli Commentarius a dr. Tüdös István és dr. Pruzsinszky Pál fordításában) és a Koszorú 12-dik évfolyama a szokásos 10 új füzettel.

Az 1906. évi kiadványokat a múlt deczemberi választmányi ülés állapította meg, felhatalmazását adván a titkárnak, hogy a mennyiben valamelyik sorozat illető kötete nem készülhetne el, a helyett más megfelelő művet adhasson ki és hogy a Koszorú tiz új füzetére nyílt pályázatot hirdessen. A Protestáns Szemle 18-dik évfolyama, az Egyháztörténeti Adattár V-ik évfolyama (Stromp László szerkesztésében) és a Koszorú 13-dik sorozata (121—130. füzet) a választmány tervezete szerint és a rendes időben meg is jelentek; de a Tudományos sorozatba Pokoly Józsefnek A protestantizmus hatása Magyarországon cz. teljesen el nem készült műve helyett dr. Masznyik Endre: Jézus élete, s a Házi Kincstárba Kenessey Béla Magyar női jellemképek című munkája helyett (mert a szerző ezzel sem készülhetett el) Dalhof—Csizmadia: A keresztyén szeretet munkái cz. könyvét kellett kiadnunk. Ezek a dolgozatok immár mind kikerültek a nyomdából és a jogosult tagoknak meg is küldettek, csupán a Masznyik művének utolsó ivei vannak még szedés alatt, de pár hét múlva ez is a t. tagtársak kezei között leszen. Eme kiadványaink közül a Koszorú tiz új füzetének szerzői tiszteletdíjait, több mint kilenczszáz korona értékben, az idén is Hegedüs Sándor társulati elnök úr fedezte.

Az új Koszorú-füzetek czimei és szerzői: Lelki gazdagság az igazi gazdagság *Gyalog* Istvántól; Két Biblia *Móricz* Zsigmondtól; Templom a dombtetőn *P. Tóth* Jánostól; Két kis történet, *Varga* Sándortól; Apró történetek, *Turai* Sándortól; Bölcs Salamon *Kiss* Bélától; A keruczvilág énekekben, *Marton* Sándortól; Dávid a zsoldáros király, *Budai* Jánostól; A cserkúti tanító, *Kovács* Zoltántól; Isten nélkül, Istennel, *Nagy* Endrétől. Az idei kiadványaink nagyon értékes, szép munkák, a melyekre legyen szabad e helyről is felhivnom a t. tagtársak becses figyelmét.

A t. Közgyűlést pedig kérem, hogy a kiadványokról szóló jelentést tudomásul venni, Hegedüs Sándor elnök úrnak példátlan áldozatkészségéért köszönetet szavazni méltóztassék.

6. A Társaság vidéki köreiről az idén is kevés a jelenteni valóm. A *halasi* és *soproni körök*, melyek a Választmány által megerősített ügyrend alapján szervezkedtek, működésükről semmi életjelt nem adtak. De az 1904-ben szintén szabályszerűen alakult *pozsonyi kör*, dr. Dobrovits Máttyás és dr. Masznyik Endre elnöklete, Stromp László titkársága és Kovács Sándor tagtárs buzgó támogatása mellett élénk és áldásos tevékenységet fejt ki. Felolvasó-estéket rendez és szép sikerrel terjeszti Társulatunk kiadványait, mely utóbbi munkában különösen Kovács Sándor theologiai tanár tűnik ki. Az 1905/6. év téli felében, az adventi időszakban és a bőjti idényben, a pozsonyi kör két felolvasó-sorozat keretében összesen 12 úgynev. „protestáns estét“ rendezett, a melyeken a vendégeken kívül Pozsony legjobb protestáns irodalmi erői működtek közre s a melyeket tömegesen látogatott a város művelt közönsége. Üdv és elismerés a pozsonyi tagtársaknak ezért a buzgóságukért. Vajha buzgóságuk buzdító például szolgálna a nagyobb vidéki városokban lakó tagtársainknak!

7. A társulati tagok számáról elég örvendetes jelentést tehetek. Tavalyi névsorunkban 1631 volt, most 1645 a tagok száma, a szaporodás tehát 14. A pártfogó tagok száma 35, az alapítóké 397, a rendeseké 623, a pártolóké 499 és a segítőké 91. A tagok hullámozása mostanában meglehetősen nagy; meghalt (50) és kilépett (75) 125, új tagul belépett 139. Az eléggé számos kilépésnek az az oka, hogy a rossz fizetőkét a tagdíjhátralék miatt Választmányunk állandóan pöröltetni kénytelen, s a bepörölt tagok egy része megneheztel és itt hagyja Társulatunkat. A 139 új tag nagyobb részét Thúry Etele tagtársunk és a titkár gyűjtötte, a többiek önkényt, egyenként jelentkeztek, a mi úgy látszik, annak a rövid Tájékoztatónak és teljes kiadványjegyzéknek a hatása, mely a Választmány határozatából jelent meg és a Társulat ismertetését és népszerűsítését czélozza.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy a tagok számáról szóló jelentést tudomásul venni méltóztassék.

8. A Társaság halottairól. Társulatunk soraiból az elmúlt év folyamán is sok és becses tagot vágott ki a halál. Elvesztettük Szász Károly dunamelléki püspököt, Társulatunk első elnökét, majd választmányi tagját, a kinek hatalmas szelleme Társaságunkat születésénél és gyermekkorában atyái szeretettel ölelte körül, a ki míg egészsége engedte, folyóiratunknak és kiadványainknak hűséges munkatársa, gyűléseinknek hat éven át bölcs vezetője, Koszorú- és Házi Kincstár-vállalatunknak egyik szellemi atyja volt. Áldásos tevékenységét Társulatunk

választmánya azzal is méltányolta, hogy emlékének f. évi április 23-án Budapesten, az elhuyt nagyszámú tisztelőinek, az egyház és az irodalom fővárosi vezérférfiainak és Társulatunk fővárosi tagjainak élénk részvétele mellett külön ünnepélyt rendezett, a melyen Kenessey Béla választmányi tagtársunk s a Szász Károly elnöksége idején e Társaság titkára tartotta meg azt a remek emlékbeszédet, mely Szász Károlyt mint író, lelkészt és embert oly mesterileg jellemzi. A nagyszabású emlékbeszédet Protestáns Szemlének májusi füzeté tette közzé, hogy azok a tagtársak is olvashassák, a kik az emlékünnepe-lyen nem jelenhettek meg.

Kidőlt a sorainkból *Bachát* Dániel bányakerületi püspök is, Társulatunknak kezdet óta buzgó választmányi tagja, a kit tagtársaink bizalma a mult évben a lelkészelnöki székbe ültetett, a de kit mielőtt tisztét tényleg elfoglalhatta volna, hirtelen és váratlanul kiragadott körünkől a halál. Választmányunk sorából kidőlt *Koncz* József marosvásárhelyi kollégiumi tanár, az egyház- és iskolatörténeti adatok fáradhatatlan gyűjtője és közlője; alapítóink közül elhunytak: *Ádám* Gerzson, a nagy-kőrösi főgimnázium nyug. igazgatója; *Bernáth* Elemér debreczeni kir. táblai elnök; *Katona* Ferencz szőládi reform. lelkész; *bárá Radvánszky* Béla koronaőr; rendes és pártoló tagjaink közül meghaltak: *Szentpéteri* Sámuel pelsőczy, *Szöts* Sándor dévai, *Tóth* Gábor szabadszállási, *Tóth* János karancsi reform. lelkészek és több mások. Emlékük legyen áldott!

Kérem a t. Közgyűlést, fejezze ki részvétét elhunyt tagtársai fölött, érdemeiket s kivált Szász Károly volt elnökünk érdemeit örökítse meg jegyzőkönyvében s az elhalálozás folytán a Választmányban megüresedett két hely betöltéséről intéz-keni méltóztassék.

*

Ezek, t. Közgyűlés, Társulatunk 1905. évi munkásságá-nak főbb adatai. A cél nagyságához viszonyítva, bizony nem sok, de a tényleges viszonyokhoz mérve, talán nem kevés az elért eredmény. Én legalább azt tartom, hogy általában véve, munkában és sikerben, vetésben és aratásban áldásos esz-tendő volt az 1905-iki. Könyvkiadói és könyvterjesztő mun-kánkkal evangéliomi erőket és eszméket vittünk be az egy-házba és iskolákba, a családba és társadalomba, s hisszük, hogy ez úton valamivel hozzájárultunk nemzetünk keresztyén kulturájának előbbviteléhez s az evangéliomi egyházi és val-lás-erkölcsi élet emeléséhez.

De működésünk fényoldalai mellett nem szabad szemet hűnyünk az árnyoldalal előtt sem. Mert fogyatkozásaink

bizony vannak egyben is, másban is. Csak kettőt említek meg. Évek óta vesződünk, zsörtölődünk, pörlekedünk rosszfizető tagjainkkal a nagy tagdíjhátralék miatt s én úgy el-eligondolkozom: Istenem, milyen szép és nagy dolgot művelhetnénk, ha az a közel 16 ezer korona egyszerre befolyna a pénztárunkba! Nagyon kérem t. tagtársaimat, legyenek jobb fizetők, teljesítsék pontosabban a Társulat iránt való kötelességüket! Vagy ott van az a másik fogyatkozásunk, hogy tagtársaink igen nagy része nem vesz részt a kiadványaink terjesztésében. Pedig a keresztyén iratterjesztés napjainkban valóságos keresztyén misszió: ellensúlyozása a hitsorvasztó és erkölcsrontó olvasmányok kárhuzatos hatásának és kipróbált paedagogiai eszköze a keresztyén hitben és erkölcsben való gyarapodásnak. De én bízom a gondviselő Isten szentlelkének erejében és hiszem, hogy a most még közönyösek és kishitűek lelkét is meg és fel fogja világosítani arról, hogy a mai ujságos és könyves világban az evangéliomot nemcsak élő szóval kell prédikálni, hanem nyomtatásban is hirdetni kell. Azért mi csak tartsunk ki a jó munka mellett és Társulatunk alapszabályszerű céljához képest ápoljuk és terjeszszük tovább a tudományos és népszerű egyházi irodalom keretében az evangélium örök erőt!

Szöts Farkas,
a M. P. I. T. titkára.

Választmányi jegyzőkönyvek.

I.

Az 1905 december 9-diki ülés jegyzőkönyve.

Felvétetett a M. Pr. Irodalmi Társaság igazgató-választmányának Budapesten 1905 december 9-én tartott üléséről, mely alkalommal *Hegedüs* Sándor ügyvivő elnök elnöklete alatt jelen voltak: Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, Szöts Farkas titkár; Ballagi Géza, Farkas József, Fejes István, György Endre, Kenessey Béla, Petri Elek, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Szilassy Aladár, Stromp László választmányi tagok. Távolmaradásukat kimentették: Bachat Dániel lelkészelnök, Deák Lajos, dr. Dobrovits Mátyás, Hamar István, Payr Sándor, Wéber Samu. Jegyző: Szöts Farkas, jegyzőkönyvhitelesítők: Zsilinszky Mihály és Ballagi Géza.

1. Titkár előterjeszti a társulati kiadványok 1906. évi tervezetét.

A választmány elhatározza, hogy az 1906. évi kiadványok a következők legyenek:

a) *Protestáns Szemle* 18-ik évfolyama, az eddigi terjedelemben és modorban, a titkár szerkesztésében;

b) *Tudományos sorozatban* Pokoly József történeti munkája, mely a protestantizmusnak a magyar közéletre való hatását ismerteti és méltatja. Bírálókul dr. Ballagi Géza és Payr Sándor választmányi tagok kéretnek föl. A következő évre e sorozatban Melancthon F. reformatori művének, a *Loci praeicipuinak* fordítása vétetik föl; fordítója dr. Pruzsinszky Pál, revizora dr. Masznyik Endre;

c) az *Egyháztörténeti Adattár* 5-ik kötete *Stromp* László szerkesztésében, az eddigi terjedelemben; az adatok közlésénél a választmány Fejes István indítványára a szerkesztőnek figyelmébe ajánlja a sárospataki főiskola levéltárát;

d) a *Házi Kincstár* 7-ik kötetét *Kenessey* Béla: Női jellemképek 2-ik kötete, a magyar nők jellemképeivel, a titkár szerkesztésében;

e) a *Koszorú* 121—130-ik füzete, nyílt pályázat útján, a titkár szerkesztésében.

2. Előterjesztetett az „Orsz. Ref. Tanáregyesület“ beadványa, melyben arra kéri Társulatunkat, hogy vállalja el az általa kiadni tervezett *Iskolatörténeti Adattár* kinyomatásának a költségeit mindannyiszor, valahányszor egy-egy 10—12 ivnyi kötetre való anyagot az egyesület által megbízott szerkesztő összegyűjt és sajtó alá rendez; továbbá arra is kéri Társaságunkat, utasítsa az Egyháztörténeti Adattár szerkesztőjét, hogy az Iskolatörténeti Adattár szerkesztőjével állandó összeköttetésben és olyan megegyezésben működjék, hogy a ref. közép- és főiskolákra vonatkozó adatokat ne közölje, hanem azokat engedje át az Iskolatörténeti Adattár szerkesztőjének.

Társulatunk válaszmánya az Orsz. Ref. Tanáregyesületet az „Iskolatörténeti Adattár“ tervéért melegen üdvözlí s a terv megvalósulását a maga részéről is szívből óhajtja, mert iskolánk multjának derítgetését értékes irodalmi feladatnak tekinti. De az „Iskolatörténeti Adattár“ részére a kért anyagi támogatást a jelen körülmények között, sajnos, teljességgel nem vállalhatja. Egyrészt azért nem, mert saját öt kiadványcsoportjának előállításával és köteleességszerű fejlesztésével, továbbá a pozsonyi „Theologiai Szaklap“ segélyezésével Társaságunk anyagi ereje annyira kimerül, hogy újabb irodalmi vállalatokat csak a meglévők kockáztatásával támogathatna. Másrészt azért sem ígérhet anyagi támogatást, mert az „Egyháztörténeti Adattár“ban a Társulat a legfontosabb iskolatörténeti adatokat így is közli. Az ellen azonban nem emel kifogást, hogy az „Egyháztörténeti Adattár“ szerkesztője az iskolák belső történetére vonatkozó adatokat (a szorosan vett monumenta paedagogica) legjobb belátása szerint az Egyesület által tervezett „Iskolatörténeti Adattár“ számára átengedje.

3. Előterjesztetett ugyancsak az „Orsz. Ref. Tanáregyesület“ vezetőségének az iránt való beadványa, hogy Társulatunk indítson egy protestáns szellemű *ifjúsági hetilapot* a középiskolai tanulók számára, hogy ezzel a hazai r. katolikusok és a külföldi evangéliumi keresztyének példájára a serdülő ifjúság prot. érzülete fejlesszék és prot. szelleme erősíttessék.

Ezzel kapcsolatban előterjesztetett Budai János berekböszörményi lelkész folyamodványa, a melyben hasonló indokból háromszáz korona évi segélyt kér az általa megindítandó evangéliumi szellemű havi *gyermeklapra*.

A válaszmány teljesen méltányolja mind a két beadványban körvonalazott cél valláserkölesi fontosságát s elismeri, hogy ifjúságunk irodalmi nevelése a Társaságnak szintén egyik feladata; bár azt is vallja és hangsúlyozni kívánja hogy a prot. tanuló

ifjúságnak irodalmi nevelésére elsősorban a prot. tanári testület van hivatva. De tekintve azt, hogy a M. P. I. T. anyagi eszközei még mindig olyan szerények, hogy meglevő irodalmi vállalatai teljesen kimerítik a mostani jövedelmét: az igazgatóválasztmány, nagy sajnálatára, ez időszert sem az Orsz. Ref. Tanáregyesület javaslatát magáévá nem teheti, sem Budai János lelkész kérelmét nem teljesítheti.

4. Titkár jelenti, hogy Szász Károly dunamelléki nyugalm. püspök, Társaságunknak egyik alapítója, 1889-től 1906-ig ügyvivő elnöke, mindvégig irodalmi dísze, folyó évi október 8-án elhunyt.

A választmány a Társulat e kiváló tagjának s egykori elnökének elhunytá fölött részvétet fejezi ki, érdemeit jegyzőkönyvében megörökíti, családjához részvétiratot intéz és emlékére az elnökség által meghatározandó időben emlékbeszéd tartásával külön ünnepélyt rendez s az emlékbeszéd tartására Kenessey Béla választmányi tagot kéri föl.

5. Titkár jelenti, hogy *Bachát* Dániel bányakerületi püspök, kit soproni közgyűlésünk Zelenka Pál lemondása folytán lelkészi elnökévé választott, a választást köszönettel elfogadta s munkásságát a Társaságnak kész örömmel följajánlotta; hasonlóképpen örömmel és köszönettel elfogadták megválasztatásukat a választmány új tagjai, névszerint dr. Nagy Dezső és Hamar István fővárosi, Deák Lajos, Eröss Lajos és dr. Erdős József vidéki választmányi tagok.

Örvedetes tudomásul vétetik.

6. Irodalmi megbízásai tekintetében jelenti a titkár, hogy a Házi Kincstár sorozatába Futó Zoltán szentesi lelkész által följajánlott vallásos elmélkedéseket; továbbá a Papszász Lajosné által betejesztett angol vallásos regényt (*A Sátán keservei*) gondosan átnézte, de kiadásra egyiket sem találja alkalmasnak; ellenben Hastings: *The problem of the ages* című művét, melyet Csizmadia Lajos pápai theol. tanár a választmány megbízásából magyarra fordított s a fordítás revízióját a titkár elvégezte, kiadásra alkalmas műnek tartja.

A választmány a jelentést tudomásul veszi; a Hastings-Csizmadia-féle beces kis hitvédelmi mű kiadását a Károli-alap költségére elhatározza.

7. A soproni közgyűlés elhatározta: „püspök urak fölkérdők, hogy kiadványaink s különösen a *Házi Kincstár* köteteinek és a *Koszorú* füzeteinek terjesztését külön püspöki körlevélben a lelkészeknek, a közép és elemi iskolák igazgatóinak s a vallásos egyesületek vezetőinek melegen ajánlani méltóztassanak“; e határozat czélszerű foganatosítása érdekében

a választmány elhatározza, hogy a titkár készítse el a kiad-

ványok jegyzékét, árjegyzékét, a körlevelekhez szükséges nyomtatványokat s azokat kellő számú példányokban a püspöki hivatalokhoz juttassa el; ügyvivő elnökét pedig felhatalmazza, hogy a szükséges költségeket utalványozza.

8. A taggyűjtés ügyében jelenti a titkár, hogy a közgyűlés óta Thury Etele útján 20, Payr Sándor által 7, a titkár útján 8, összesen 35 új tag lépett be a Társaságba; egyben tervezetet mutat be, hogy a taggyűjtést rendszeresebben végezze a választmány.

Ennek alapján elhatározott: a választmány minden tagja és a Társaság buzgóbb tagjai fölkéretnek, hogy a titkár által részökre küldendő Gyűjtőív, Alapszabály és Tájékoztató felhasználásával ismerőseik körében új tagokat gyűjteni sziveskedjenek; ezenkívül a társulat vezetősége kérje fel az egyházkerületek és egyházmegyék összes gondnokait és felügyelőit, hogy a két evangéliumi egyház világi tisztviselői és más vagyonos tagjai körében Társulatunknak tagokat szerezni méltóztassanak.

9. A soproni közgyűlés megbizta a titkárt, hogy egyrészt a külön kolportőr alkalmazását tanulmányozza, másrészt, hogy a kiadványterjesztés fokozása érdekében lépjen érintkezésbe az angol Traktátus-Társaság hazai vezetőségével. E határozat foganatosítása érdekében

a választmány megbizta és felhatalmazza az ügyvivő elnököt és titkárt, hogy a kolportőr ügyében dr. Moody András lelkeszszel, mint a skót kolportázs hazai felügyelőjével; továbbá, hogy a Traktátus-Társaság hazai vezetőségével Társulatunk érdekeinek gondos megóvása mellett érdemleges tárgyalást kezdjenek és egyességet létesítsenek, még pedig úgy, hogy a Traktátus-Társasággal nemcsak a mi kiadványaink terjesztése, hanem egyes kiadványaink esetleges anyagi támogatása tekintetében is egyességre léphetnek.

10. Előterjesztett a dunántúli református egyházkerületnek az iránt való megkeresése, hogy Thury Etele theol. tanár által megírt történetét az egyházkerületnek Társulatunk Révész Kálmán, Payr Sándor és Kiss Ernő társ. tagok által megbiráltatni sziveskedjék; egyben azt is kéri a dunántúli egyházkerület, hogy a kérdéses művet, ha a birálat alkalmasnak itéli, Társulatunk adja ki a maga egyháztörténeti kiadványsorozatában, mely esetben a dunántúli egyházkerület a neki szükséges példányszámot méltányos árban hajlandó lesz a Társaságtól megvenni.

Választmány a dunántúli egyházkerület kérelmének első pontját örömmel hajlandó teljesíteni, Thury Etele művét a megnevezett bírálók által megbiráltatni. De a kérés második felét, nagy sajnálatára, nem teljesítheti. Először elvi okból

nem ; mert az ily természetű monografiák túlnyomólag helyi érdekűek s csak csekély részben egyetemes jelentőségűek ; és a kerületi monografiák után hasonló kéressel jöhetnek a megyei monografiák. Azután anyagi okból sem vállalhat a Társaság oly nagy terhet, a minőt egy egyházkerület történetének kiadása megkívánna.

11. Előterjesztett több társulati tagnak az az indítványa, hogy Társaságunk Kálvin János születésének 400-ik évfordulóját egy nagyobb szabású Kálvin-biografia kiadásával ünnepelje meg ; egyben bemutatta a titkár egy Doumergue nyomán készített Kálvin-életrajznak nagyobb részletét, melynek szerzője arra kéri Társulatunkat, hogy a beküldött életrajzrészletet megbíráltatni s kedvező bírálat esetén őt a teljes munka elkészítésével megbízni sziveskedjék : tárgyalás rendjén tudomására jutott a választmánynak, hogy a tiszántúli egyházkerület a közadakozásból gyűjtött Révész-alap segítségével a Kálvin-jubileum alkalmára ki fogja adni II-ik kiadásban Révész Imre ismeretes „Kálvin életét“.

A választmány beható eszmecsere után elhatározza, hogy Kálvin születésének 400-ik évfordulóját azzal fogja megünnepelni, hogy pályázattal kombinált megbízás útján kétezer korona tiszteletdíjjal megirat és az 1909-ik évi tudományos könyvsorozatában kiad egy a kálvinizmus hatását és jelentőségét ismertető és méltató nagyobb munkát. A mű általános tervrajzának s a pályázat részletes feltételeinek megállapítására a társulati elnökségből, továbbá Ballagi Géza, Zsilinszky Mihály választmányi tagokból és a titkárból álló bizottságot kér föl.

12. Titkár előterjeszti több társulati tagnak azt az óhajtását, hogy jövőre az Egyháztörténeti Adattár helyett azoknak, a kik ezt úgy kívánják, a Házi Kincstár egy-egy kötete küldessék meg tagilletményül.

A választmány méltányolja a fölmerült kívánságot s ehhez képest elhatározza, hogy a pártfogó, alapító és rendes tagokat felszólítja, hogy 1906 márczius 31-ig nyilatkozzanak: Adattárt vagy Házi Kincstárt kívánnak-e a Prot. Szemle és a Tudományos sorozat mellett rendes könyvilletményül? Az iskolai és magasabb egyházi (egyházmegye, egyházkerület) testületekre ez a kiadványcsere nem vonatkozik.

Budapest, 1905 december 21-én.

Hegedüs Sándor,
mint az ülés elnöke.

Szöts Farkas,
titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük :

Ballagi Géza,
mint felkért hitelesítő.

Zsilinszky Mihály,
mint felkért hitelesítő.

II.

Az 1906. évi június 7-iki ülés jegyzőkönyve.

Az 1906 június 7-én Budapesten, a Lónyay-utczai főgimnázium könyvtártermében tartott ülésen *Hegedüs* Sándor v. b. t. t. elnöklete alatt jelen voltak: Antal Gábor alelnök, Ballagi Géza, Dobrovits Mátyás, Masznyik Endre, Horváth Ödön, Petri Elek, Szilassy Aladár, Farkas József, Nagy Dezső, Hamar István választmányi tagok; Szöts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok, Kovács Sándor társulati tag, mint érdeklődő. Jegyző Szöts Farkas.

1. Pénztárnok előterjeszti az ülés előtt Hegedüs Sándor, Szilassy Aladár, Ballagi Géza és Horváth Ödön számvizsgálók által az 1905. évi számadás megvizsgálásáról szóló jelentést, mely a számadást minden tekintetben rendben találta, kellő próbákkal ellenőrizte s ennek alapján a felmentvény megadását javasolja.

A számadás szerint a Társaság főpénztára 1905-ben bevett 17,869 K 29 fillért, kiadott 15,699 K 07 fillért; alapszabályszerű (40%) tőkésítése 868 K 08 f., pénztármaradványa 1302 K 14 f. A Károli-alap pénztára bevett 11,969 K 54 fillért, kiadott 8174 K 79 fillért s így a pénztármaradványa 3794 K 75 fillér.

A számvizsgálók javasolják, hogy a rendkívül nagy mennyiségű, számszerint 15,912 K tagdíjhátralék törvényes behajtására a társulati ügyész hatalmaztassék fel.

Választmány a számadás felsorolt zárótételeit tudomásul jegyzi, Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fentartás mellett a felmentvény megadását az 1905. évre megadni javasolja, dr. Fromm Lajos társulati ügyészt pedig utasítja, hogy a hátralékos tagokat fizetésre intse s a fizetni nem akarókat pörölje be.

2. Előterjesztetett az 1905. évi *vagyonkimutatás*, mely szerint a Társaság általános tőkéje 1905 decz. 31-én 124,625 K 60 f., szaporodás az előző évhez képest 5634 K 04 f. A Károli-alap pénztára 3794 K 75 f., apadás 3255 K. A különös rendeltetésű Szász Domokos- és Bibliái Lexikon-alap a kamatok hozzácsatolásával növekedett.

Választmány az 1905. évi vagyongkimutatást tudomásul veszi és megerősíti.

3. Pénztárnok előterjeszti a számvizsgálók által elfogadásra ajánlott 1907. évi költségvetést, mely szerint az összes szükséglet 16,305 K 69 f., az összes fedezet 16,713 K, s a remélhető pénztármaradvány 407 K 21 f.

Választmány az 1907. évi költségvetést a megjelölt záró tételekkel elfogadásra ajánlja a közgyűlésnek; egyben utasítja a titkárt és pénztárnokot, hogy a számadást, vagyongkimutatást és költségvetést a szokott módon kellő időben nyomassák ki és a közgyűlési meghívóval egyidejűleg a közgyűlési tagoknak küldjék meg.

4. Titkár előterjeszti a társulat főbizománysának a *Koszorú-füzetek* 1905. évi forgalmáról beadott jelentését.

A *Koszorú-füzetek* kelendősége az 1905-dik évben örvendően emelkedett. Az 1904. évben elkelt összesen 31,721 szám, mely mennyiségből azonban 16 ezer füzetet a Hornyánszky-czég vett meg a Családi Könyvtár czéljára, úgy hogy az egyes füzetenként eladott mennyiség tényleg csak 15,721 szám volt. Ezzel szemben 1905-ben a Hornyánszky-czég csak 9 ezer füzetet vett a Családi könyvtár számára, s mégis 33,068 szám volt a *Koszorú* 1905. évi kelendősége, miből 24,068 szám esik az egyenkénti eladásra. Ez a kelendőség az előző évihez képest több mint 50% emelkedést jelent. A főbizománys ezt az örvendős eredményt tisztára a lelkész és tanító urak fokozott buzgóságának tulajdonítja, a mit meg a múlt évben kedvezőbbé tett terjesztési feltételek idéztek elő. Könyvkereskedők és könyvkötők útján a terjesztés csak 1128 példányt eredményezett, daczára a felajánlott nagy (100 példányon alól 50, azon felül 60) terjesztői százalékának.

A lelkészek és tanítók útján értékesített füzetekből tiszta bevétel 1059 K 76 fill; a tömegesen átvett füzetekért 432 K; könyvkereskedők és könyvkötők eladta füzetekért 39 K 30 fill. E szerint a *Koszorú-füzetek*ből a tiszta bevétel összesen 1531 K 06 fill; a mivel szemben a nyomás költsége 1236 K 43 fill. És így az 1905. évi *Koszorú-füzetek*kel való üzlet 294 K 63 fillért jövedelmezett a Társaság Károli-alapjának.

Választmány a *Koszorú* kelendőségének emelkedését örvendős tudomásul veszi. A terjesztésben közreműködő lelkészeknek, tanítóknak köszönetét és elismerését nyilvánítja, s egyben felkéri Társulatunk többi tagjait, hogy e vallásos füzetek terjesztésében részt venni sziveskedjenek.

5. A Házi Kincstár 1905. évi forgalmáról jelenti a titkár:

Házi Kincstár czimű kiadványsorozatunk kelendőségében is jelentékeny emelkedés mutatkozik, bár még teljességgel nem akkora,

hogy a jogos várakozást kielégíthetné. Elkelt ugyanis e sorozat hat kötetéből összesen 1512 példány, míg az előző 1904-dik esztendőben (a Népisk. Könyvtár számára megvett 782 péld. Szabolcska Áhitat szeretetétől eltekintve) csak 623 kötet. Az emelkedés itt is jóval több, mint 50%. Elkelt az I-ső kötetből 85, a II-ből 60, a III-ből 175, a IV-ből 242, az V-ből 424 s a VI-ből 526 kötet. A négy régebbi kötetből, minthogy ezekre nem volt költségünk, 582 K 22 f. tiszta bevétele volt a Társaságnak, de az V. és VI. kötetnek mind a kötési, mind a nyomási költsége a mult évre esvén, a különben szép kelendőségnek örvendő (424 + 526 = 950 péld.) két kötetre a négy első kötet 582 K 22 f. jövedelmén kívül még 2000 K 04 f. költséget kell előlegezni a Társaság Károli-alapjának. Ám azért a Házi Kincstár anyagilag sem mondható rossz vállalatnak, mert raktáron levő és folyton vásárolt példányai sokszorosan fedezik a rá fordított költséget; erkölcsileg pedig határozottan nagy haladás nálunk, hogy ilyen, tisztán vallásos munkákból immár évenként másfél ezer példányt tud forgalomba hozni a Társaságunk.

Választmány megnyugvással veszi tudomásul a Házi Kincstár kelendőségének örvendetes emelkedését. A terjesztésben közreműködő lelkészeknek és tanítóknak buzgólkodásukért elismerését nyilvánítja. Egyben felkéri a Társaság többi tagjait, hogy a nagy egyházi és vallás-erkölcsi hivatással bíró vállalatot a művelt közönséggel alkalmas módoa megismertetni és megkedveltetni sziveskedjenek.

6. sz. A Társulat más kiadványairól jelenti a titkár: Néhány év óta a „más“ *kiadványok* egyenkénti eladásából is van némi bevétele a Társaságnak. „Más kiadványok“ neve alá azokat a könyveinket foglaljuk, a melyek részint a tagilletményül kiadatni szokott könyvekből maradnak fenn, részint egyes külön kiadásból (pl. Drummond: Természeti törvény, Hastings: Van Isten) gyűlnek össze. E más kiadványokból elkelt a mult évben 274 példány, 477 K 72 f. értékben. Legjobban kelt itt a Drummond (194), a Kálvin (25), a Luthárdt (25) és a Zwingli munkája.

A vegyes kiadványokból bevett 477 K 72 fillért azonban 564 K 96 f. kiadás terheli, mely a *Hastings: Van Isten* című munkának nyomdászamlája. És így ennél a kiadvány-csoportnál is 87 K 24 f. a költségtöbblet, a mely szintén a Károli-alapból előlegezendő.

Választmány a vegyes kiadványok kelendőségéről szóló jelentést tudomásul veszi és a forgalmi hiánynak a Károli-alapból való előlegezését elrendeli.

7. sz. Titkár előadja, hogy Hornyánszky V. társulati főbizományos kéri a Társaságot, hogy a P. Családi Könyvtár két újabb

kötete (a 23. és 24. kötet) számára engedjen át neki a Koszorú 111—120. füzetéből egyenként 800, összesen 8 ezer példányt, az eddigi feltételek (40% árengedmény) mellett.

Választmány a kérést teljesíti.

8. sz. Titkár előadja, hogy Társulatunk vezetősége a múlt évi soproni közgyűlés s az 1905. decz. 9-diki választmányi ülés megbízásából az angol „Vallásos Iratterjesztő Társaság“ londoni főtítkárával, *Irwing* lelkészszel és a Társaság budapesti igazgatójával, Webster J. skót ref. lelkészszel többszöri személyes és írásbeli érintkezés után *kiadványaink terjesztésének fokozása végett* fontos egyességi pontokban állapodott meg, melyeket levélalakjában Webster lelkész a Traktátus-Társaság, az elnök és a titkára mi Társaságunk részéről f. évi márczius hó 14. s illetve 17. napján irtak alá és cseréltek ki.

Ezzel kapcsolatban jelenti a titkár, hogy amerikai hitfeleinknek Hankó Gyula new-yorki magyar presbyteriánus lelkész útján kifejezett kérésére érintkezésbe lépett *dr. Shearer* lelkészszel, az Amerikai Traktátus-Társaság new-yorki titkárával, a ki levél útján szintén kéri Társulatunkat, hogy Amerikába szakadt magyar hitfeleinknek magyar vallásos iratokkal való ellátására módot és alkalmat nyujtsunk.

Ez előzmények után jött létre a Londoni Vallásos Irattársasággal a következő megállapodás:

1. A Londoni Vallásos Iratterjesztő Társaság budapesti vezetősége most 20 ezer, jövőre annyi példány *Koszorú*-füzetet vesz át 50% árengedménnyel, a mennyire szüksége lesz.

2. A *Házi Kincstár* és más kiadványokból időnként szintén átvesz és terjeszt 40% engedménnyel annyi kötetet, a hányat a szükség kíván.

3. A Vallásos Irattársaság évről-évre fölveszi a maga kiadvány-jegyzékébe a M. P. I. Társaság Koszorú és Házi Kincstár cz. füzeteit és köteteit.

4. A mennyiben az Amerikai Traktátus-Társaság a M. P. I. Társaság füzetéből és könyveiből rendelni és terjeszteni kíván, a Londoni Vallásos Irattársaság azt haszon nélkül köteles teljesíteni.

Választmány a Londoni Vallásos Irattársasággal létesített szövetséget örvendetes tudomásul veszi és megerősíti. Az egyeségnek azt a pontját, mely az Amerikába szakadt hitfeleink vallásos iratokkal való ellátásáról gondoskodik, mint fontos vallási és nemzeti összekötő kapesot különös örömmel fogadja s a szövetség létrehozásában eljár elnöknek, titkárnak és Webster lelkésznek köszönetét nyilvánítja.

9. sz. Titkár jelenti, hogy az idei közgyűlésnek a helyszínén való előkészítése végett elnöki megbízásból f. évi január hóban Hajdúböszörményben járt és ott a tiszántúli egyházkerületi értekez-

let, továbbá a Hajdúvármegyei Bocskay-szobor-bizottság és a helyi érdekeltség megbizottaival való tárgyalás alapján közös egyetértéssel megállapították, hogy a Társaság idei nagygyűlése a Bocskay-szobor leleplezésével és a tiszántúli egyházkerületi értekezlet közgyűlésével kapcsolatban H.-Böszörményben akként tartassék meg, hogy szept. 29-én a külön közgyűlés, 30-án az egyh. értekezlettel közös istentisztelet és okt. 1-én szintén az értekezlettel közös diszülés tartassék; egyben bemutatja a titkár a nagygyűlés programjának főbb pontjait.

Választmány a jelentést helyeslő tudomásul veszi s egyben megbizza a Társaság elnökségét és titkárát, hogy a gyűlést a szokott módon előkészítsék és összehívják.

10. sz. Titkár előterjeszti dr. Fromm Lajos társulati ügyész jelentését a hátralékos társulati tagok megintéséről és a fizetni vonakodók beperléséről. E szerint az ügyész felszólítására fizetett 9 hátralékos tag; perbe fogott az ügyész a múlt évi december óta június 1-ig 72 tagot, a kik részint ítéletileg elmarasztaltattak és fizettek, s a kikkel szemben foly a per. Egyben bemutatja a társulati pénztárnok nyugtáját arról, hogy a jelzett idő óta befolyt ezer koronát az ügyész a pénztárba beszolgáltatatta.

Választmány az ügyész jelentését tudomásul veszi s egyben megbizza az ügyészt, hogy a hátralékosok perlését tovább folytassa.

11. sz. Titkár jelenti, hogy a múlt választmányi ülés határozatához képest f. évi április 23-án Társulatunk egy felolvasó-ülés keretében diszes és nagyszámú közönség jelenlétében Budapesten a Lónyay-utczai főgimnázium nagytermében *Szász Károly-émlékünnepélyt* rendezett, a mely alkalommal *Kenessey Béla* kolozsvári theológiai igazgató, Társulatunk választmányi tagja Szász Károlyról mint íróról, lelkészről és emberről általános tetszéssel fogadott nagyszabású emlékbeszédet tartott, mely a *Protestáns Szemle* májusi füzetében egész terjedelmében megjelent.

Választmány a jelentést tudomásul veszi, Kenessey Béla választmányi tagnak a remek emlékbeszédért e helyen is köszönetét nyilvánítja.

A tárgysorozat kimerítettvén,
Elnök az ülést berekeszti.

K. m. f.

Hegedüs Sándor,
a M. P. I. T. elnöke.

Szöts Farkas,
titkár, mint az ülés jegyzője.

Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. Pr. Irod. Társaságnak Budapesten 1906 nov. 8-án tartott közgyűléséről, a melyen *Hegedüs* Sándor v. b. t. t. elnöklete alatt jelen voltak: Antal Gábor és Zsilinszky Mihály alelnökök, Szöts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok; dr. Antal Géza, dr. Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Farkas József, György Endre, Hamar István, dr. Hegedüs István, dr. Horváth Ödön, dr. Kecskeméthy István, dr. Masznyik Endre, Payr Sándor, Petri Elek, Raffay Sándor, Stromp László, dr. Szlávik Mátyás, Veres József, Zelenka Pál és Zoványi Jenő választmányi tagok; Laszkáry Gyula, Bancsó Antal, Blatniczky Pál, Benedek Sándor, Csürös István, Csikesz Sándor, Fábián János, Forgács Gyula, Gonda Béla, Harsányi István, Händel Vilmos, Kiss József, Kovács Emil, Kovács Sándor, Mády Lajos, Marton Lajos, Mayer Endre, Mokos Gyula, Molnár Hugó, Murányi János, Moór Péter, Nagy Károly, B. Pap István, dr. Pruzsinszky Pál, Rácz Lajos, Rohoska József, dr. Szabó József, dr. Szöcs Ferencz, dr. Székely József, ifj. dr. Szilassy Aladár, Takács József, Terray Gyula, Thury Etele, Varga László, Webster Jakab stb. alapító, illetve rendes tagok. Jegyző Szöts Farkas, elnöki felkért jegyzőkönyvhiteljesítők: Zsilinszky Mihály és dr. Ballagi Géza. Távolmaradásukat kimentették: Baksay Sándor, Balogh Ferencz, Pokoly József, Deák Lajos társulati tagok.

1. *Antal Gábor* püspök, alelnök buzgó imádságban Isten áldását kérvén a közgyűlés tanácskozására és a Társaság működésére, *Hegedüs Sándor* elnök szívélyesen üdvözli a megjelent tagokat; majd röviden jelzi, hogy a Hajdúböszörménybe hirdetett ünnepélyes gyűlés és a vele kapcsolatban tervezett Bocskay-szobor leleplezési ünnepélye a Bocskay-szobor el nem készülte miatt tavaszra halasztatott. Ezért az alapszabály által is, a Társulat ügyvitele által is követelt rendes közgyűlést ide Budapestre hívta össze az elnökség. Majd rövid, de tartalmas megnyitó beszédet mond, melyben kiemeli, hogy az idei esztendő protestáns egyházi és magyar nemzeti ünnepélyekben mily gazdag volt. Iskoláink, egyházaink és egyházi társadalmunk lélekemelő Bocskay-ünnepélyeket, nemzetünk pedig Thököly, Rákóczi és bujdosó társaik hamvainak hazahozatalára fényes országos ünnepélyeket rendeztek. Mindemez ünnepélyeken ismét bebizonyosult a hazai protestantizmus erős nemzeti és hazafias jellege, mely egész újkori történetünknek állandó vonása. A magyar protestantizmus mindig együtt érzett és együtt küzdött e nemzettel az alkotmányos és nemzeti szabadság kivívásában és megvédésében, sőt voltak idők, mikor a nemzet önállóságáért és sza-

badságáért való küzdelem és ellentállás a protestantizmus egyházi sánczai közé menekült. Azért szerénytelenség nélkül mondható, hogy miként a magyar protestantizmus, úgy a M. P. I. T. is a Bocskay-Rákóczi-hagyományok egyik leghívebb letéteményese. Legyünk erre büszkék, de legyünk egyszermind munkások, törekvők. A mult idők e főemelő tanulsága legyen példája és útmutatója jelenkori küzdelmünknek. Most, békés jelenünkben, nem kell ugyan fegyverrel és ágyúval harcolnunk, de a szellemi, a tudományos és az erkölcsi küzdelmet ma is folytatnunk kell. A politikai változásokra való tekintet nélkül függeszszük szemünket kitűzött célunkra s mint a nemes érez fonalát követő bányász, haladjunk előre, hogy fölszínre hozzassuk az evangéliom mélyén rejülő kincseket. Ebben a szerény Társaságban az evangéliomi hit, erkölcs és tudomány szellemi fegyvereivel, az evangéliom erőivel küzdünk a vallástalanság, az erkölcsök lazulása és az álműveltség romboló hatalmasságai ellen. Legyünk éberek, szorgalmasak és kitartók ebben a szellemi harczban; mert minél több evangéliomi nemesítő és megtartó erőt, minél több egészséges vallási és erkölcsi tartalmat tudunk irodalmi úton a nemzetbe és a társadalomba bevinni, annál magasabbra emeljük úgy nemzetünk, mint egyházunk szellemi és erkölcsi életét. Végül még egyszer üdvözli a szép számmal megjelent tagokat és az ülést megnyitja.

Közgyűlés az elnöki jelentést helyeslő tudomásul veszi, a tartalmas elnöki megnyitót élénk helyesléssel fogadja.

2. Titkár előterjeszti az igazgató választmány jelentését a Társaság 1905. évi működéséről (L. az Évkönyv 3—11. lap.).

A jelentés egyes pontjaira a következő határozatokat hozza a közgyűlés.

1. A *számvizsgálatra* vonatkozó jelentést tudomásul veszi. Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fentartás mellett az 1905. évre a felmentvényt megadja. A főpénztár 1302 K 14 f., a Károli-pénztár 3794 K 75 f. pénztármaradványát tudomásul jegyzi

A tagdíjhátralékok pör útján való erélyes behajtására a társulati ügyészt határozatilag utasítja.

A *vagyonkimutatást* 124,625 K 60 f. alapítványi tőkével, 3794 K 75 f. Károli-alappal és 131,470 K 24 f. összes vagyonnal tudomásul jegyzi.

Az 1907. évi *költségvetést* 16,305 K 69 f. szükséglettel, 16,713 K fedezettel és 407 K 21 fillerre előirányzott pénztármaradvánnyal megerősíti.

2. A *kiadványok forgalmáról* szóló jelentést általában tudomásul veszi, a *Koszorú*-füzetek, a *Házi Kincstár* és más *kiadványok* kelendőségének emelkedését örvendetes tudomásul

jegyzí; a kiadványok terjesztóinek köszönetet szavaz s a terjesztésben való közreműködésre a Társaság minden tagját ismételtén és melegen fölkéri.

3. A londoni *Traktátus-Társasággal* való szövetkezést, mint a kiadványterjesztés fokozására irányuló fontos intézkedést, örvendetes tudomásul veszi és megerősíti.

4. A *kálvinizmus ismertetésére* vonatkozó pályázatot jóváhagyó tudomásul veszi és dr. Ballagi Géza s Murányi János indítványa értelmében határozatilag kimondja, hogy a kitűzött pályadíj nem a tervezetre, hanem a teljesen kidolgozott kész munkára szól s hogy a pályanyertes munka a Társaság tulajdonába megy át.

5. A kiadványokról szóló jelentést tudomásul veszi, Hegedüs Sándor elnök úrnak a Koszorú-füzetek írói díjáért köszönetet szavaz.

6. A *pozsonyi kör* vezetőinek a felolvasó esték tartásáért és a kiadványok sikeres terjesztéséért elismerését és köszönetét nyilvánítja.

7. A *tagok számának* emelkedéséről szóló jelentést örvendetes tudomásul veszi.

8. Az *elhunyt* társulati tagok fölött kegyeletes részvétét nyilvánítja, érdemeiket, különösen első volt elnökének, Szász Károlynak, kiváló érdemét jegyzőkönyvileg megörökíti.

3. A halálozás folytán megüresedett választmányi tagsági helyekre a titkár indítványára

Szász Károly helyére *dr. Szabó Aladár* budapesti lelkészt, Koncz József helyére *Pokoly József* kolozsvári theologiai tanárt felkiáltás útján egyhangulag megválasztja.

4. Titkár röviden megokolt indítványára elhatározza a közgyűlés, hogy

1905-ről *Társulati Évkönyvet* ad ki, mely a választmány jelentését, a gyűlések jegyzőkönyveit, a kiadványok raktár-jegyzékét, a tisztikar és választmány, valamint az összes tagok névsorát és a tagdíjhátralékok kimutatását foglalja magában.

A közgyűlés tárgysorozata kimerítettven,

elnök a közgyűlést bezárja.

Budapest, 1906 november 9.

Hegedüs Sándor,
a Társaság elnöke.

Szöts Farkas,
a Társaság titkára és jegyzője.

Hitelesítjük :

Zsilinszky Mihály,
társulati vil. alelnök.

Ballagi Géza,
társulati vál. tag.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Ügyvivő elnök: *Hegedüs Sándor*, v. b. t. t. (VI., Hunyadi-tér 12.)
 Lelkészelnök: Az állás üres.
 Lelkészelelnök: *Antal Gábor*, dunántúli püspök, Komárom.
 Világi alelnök: *Zsilinszky Mihály*, nyug. államtitkár. (VIII. Sándor-u. 30.)
 Titkár és szerk. *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár. (Kálvin-tér 7.)
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, ág. hitv. ev. pénztárnok (IV. Deák-tér 4.)
 Ügyesz: *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd. (IX. Ráday-utca 5.)

Választmányi tagok a fővárosban.

Beöthy Zsolt	Láng Lajos
Bernát István	Nagy Dezső
Darányi Ignác	Petri Elek
Farkas József	Prónay Dezső báró
5. György Endre	15. Szabó Aladár
Hamar István	Szilassy Aladár
Hegedüs István	Sztehló Kornél
Horváth Ödön	Tisza István gróf
Horváth Sándor	Vécsey Tamás.
10. Kiss Áron	20. Zelenka Pál.

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza, Pápa	Poszvék Sándor, Sopron
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Payr Sándor, Sopron
Baksay Sándor, Kun-Szt.-Miklós	Pokoly József, Kolozsvár
Ballagi Géza, Sárospatak	Radácsy György, Sárospatak
5. Balogh Ferencz, Debreczen	25. Raffay Sándor, Pozsony
Bartók György, Kolozsvár	Révész Kálmán, Kassa
Csegey Gusztáv, Eperjes	Sárkány Sámuel, Pilis
Csiky Lajos, Debreczen	Schneller István, Kolozsvár
Deák Lajos, Marosvásárhely	Simonffy Imre, Debreczen
10. Duka Tivadar, London	30. Stomp László, Pozsony
Erdős József, Debreczen.	Szaboleska Mihály, Temesvár
Eröss Lajos, Debreczen.	Szeremlei S. H.-M.-Vásárhely
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szell Kálmán, Nagy-Szalonta
Géresi Kálmán, Debreczen	Szilády Áron, Halas
15. Kenessey Béla, Kolozsvár	35. Szlávik Mátyás, Eperjes
Kecskeméthy István, Kolozsvár	Trsztýenszky Ferencz, Pozsony
Kiss Áron, Debreczen	Tüdös István, Miskolcz.
Kun Bertalan, Miskolcz	Veres József, Orosháza
Maszyik Endre, Pozsony	Wéber Samu, Szepes-Béla
20. Német István, Pápa	40. Zoványi Jenő, Sárospatak

A vidéki körök képviselőjében :

Poszvék Sándor, Sopronból

Dobrovits Mátyás, Pozsonyból

A M. P. Irodalmi Társaság 1905. évi számadása.

A) Bevétel.

Át hozat 1904. évről	2127 K 79 f.
1. Tagsági díjakból:	
a) Pártfogó tagoktól	970 K — f.
b) Alapító tagoktól	1960 „ — „
c) Rendes tagoktól	6369 „ — „
d) Pártoló tagoktól	2781 „ 25 „
}	12080 K 25 „
2. Értékpapírok kamataiból	2622 K 81 „
3. Takarékpénztári kamatból	223 „ 38 „
4. Könyvekért, egyes eladásból	810 „ 11 „
5. Adományok	4 „ 95 „
Összesen	17869 K 29 f.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	7520 K 60 f.
2. Egyháztörténeti Adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	1716 „ 83 „
3. 1905. évi monografia nyomása és írói tiszteletdíjai	2571 „ 70 „
4. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2574 „ 61 „
5. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	666 „ 13 „
6. Károli-alapnak kamat	282 „ — „
7. Bibliai Lexikon alapjának kamat	5 „ 04 „
8. Szász Domokos-alapnak kamat	62 „ 16 „
9. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	300 „ — „
Összesen	15699 K 07 f.
Mutatkozik fölösleg	2170 „ 22 „
Ebből 20% jár a társ. tőkének, 20% a Károli-alapnak	868 „ 08 „
Maradvány új számlára	1302 K 14 f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1904. december 31-én	7050 K 54 f.
Bevétele 1905 folyamán	4484 „ 96 „
Az 1905. évi kezelési fölösleg 20%-jából	434 „ 04 „
Kiadása 1905 folyamán	8174 „ 79 „
Állása 1905 december 31-én	3794 K 75 f.

D) Bibliai Lexikon.

Állása 1904. év december 31-én volt	126 K 52 f.
Bevétele 1905. év folyamán	5 „ 04 „
Állása 1905. év december 31-én	131 K 56 f.

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1904. év december 31-én volt	1554 K 13 f.
1905. évben bevétele volt	62 „ 16 „
Állása 1905. év december 31-én	1616 K 19 f.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1905 december 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 5200 K és az 1905. évi kezelési fölösleg 20%-jából 434 K 04 f.)	124625 K 60 f.
2. Károli-alap tőkéje	3794 „ 75 „
3. Bibliai Lexikon	131 „ 56 „
4. Szász Domokos-alapítvány	1616 „ 19 „
5. 1905. évi kezelési fölösleg (Forgó tőke)	1302 „ 14 „
Összesen	131470 K 24 f.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	61000 K — f.
b) Takarékpénztárban	3838 „ — „
c) Tagok kötvényein	64390 „ — „
d) Készpénzben	2242 „ 24 „
	<u>131470 K 24 f.</u>

E szerint az általános alapnál a szaporodás kitesz 5634 K 04 f., a Károli-alapnál apadás 3255 K 79 f., a Bibliai Lexikonnál szaporodás 5 K 04 f., a Szász Domokos-alapítványnál szaporodás 62 K 16 f., a forgó tőkénél apadás 825 K 65 f.

Ezen számadást a mai napon átvizsgáltuk és rendben találtuk. Kelt Budapesten, 1906 június 5. Szilassy Aladár s. k., Dr. Horváth Ödön s. k., Ballagi Géza s. k.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1907. évre.

A) Szükséglet.

	1906. évi költségvetés	1905. évi eredmény	1907. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt.-díjai	8800 K — f.	9237 K 43 f.	9300 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díjai	3000 „ — „	2571 „ 70 „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2574 „ 61 „	2574 „ 61 „	2584 „ 05 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	600 „ — „	666 „ 13 „	600 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Bibliai Lexikon)	369 „ 60 „	349 „ 20 „	232 „ 64 „
6. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 „ — „	300 „ — „	400 „ — „
7. Segítő tagdíjak Károli-alapnak	192 „ — „	— „ — „	189 „ — „
Összesen	<u>15936 K 21 f.</u>	<u>15699 K 07 f.</u>	<u>16305 K 69 f.</u>

B) Fedezet.

Át hozat 1904 évről	— K — f.	2127 K 79 f.	— K — f.
1. Tagdíjkból:			
a) Pártfogó tagoktól 19000 K után 5 ^o / _o	1050 „ — „	970 „ — „	950 „ — „
b) Alapító tagoktól 45390 K után 5 ^o / _o	2095 „ 50 „	1960 „ — „	2269 „ 50 „
c) Rendes tagoktól 617 tag után 12 koronával	6876 „ — „	6369 „ — „	7404 „ — „
d) Pártoló tagoktól 508 tag után 6 koronával	3252 „ — „	2784 „ 25 „	3048 „ — „
e) Segítő tagoktól 63 tag után 3 koronával	192 „ — „	— „ — „	189 „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2400 „ — „	2622 „ 84 „	2552 „ 50 „
3. Takarékpénztári kamatokból	300 „ — „	223 „ 38 „	200 „ — „
4. Adományokból	— „ — „	4 „ 95 „	— „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	840 „ 41 „	100 „ — „
Összesen	<u>16265 K 50 f.</u>	<u>17869 K 29 f.</u>	<u>16713 K — f.</u>
Mutatkozik fölösleg			407 K 31 f.

Ezen fölöslegből alapszabályszerűen tőkésítendő: a társ. tőke javára 20°/_o, a Károli-alap javára 20°/_o, marad tiszta fölösleg 244 K 39 f.

Hátralékok kimutatása.

(1905 december 31-iki állapot).

Pártfogó tagok kamataiban	100 K — f.
Alapító	1740 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	8532 „ — „
Pártoló „ „	5516 „ — „
Segítő „ „	24 „ — „
Összesen	<u>15912 K — f.</u>

B) FÜZETEK.

Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet
1. füzet	205	31—32.füzet	550	64. füzet	476	92. füzet	2189
2. "	475	33. "	370	65. "	480	93. "	2020
3. "	383	34. "	968	66. "	407	94. "	801
4. "	3367	35—37. "	1040	67. "	273	95. "	560
5. "	2310	38—40. "	1280	68. "	1243	96. "	567
6. "	2330	41. "	1170	69. "	2021	97. "	743
7. "	280	42. "	703	70. "	103	98. "	723
8. "	901	43. "	1411	71. "	341	99. "	549
9. "	883	44. "	1183	72. "	190	100. "	463
10. "	1540	45. "	1539	73. "	326	101. "	366
11. "	1939	46. "	1040	74. "	156	102. "	596
12. "	1970	47. "	989	75. "	301	103. "	573
13. "	2320	48. "	1640	76. "	309	104. "	494
14—15. "	2851	49. "	711	77. "	373	105. "	586
16. "	2334	50. "	1351	78. "	340	106. "	560
17. "	2629	51. "	—	79. "	221	107. "	641
18. "	2540	52. "	1894	80. "	480	108. "	521
19. "	1990	53. "	1611	81. "	513	109. "	593
20. "	1965	54. "	1840	82. "	517	110. "	189
21. "	1970	55. "	1991	83. "	460	111. "	1291
22. "	1889	56. "	1330	84. "	551	112. "	1341
23. "	1940	57. "	1760	85. "	550	113. "	1350
24. "	1640	58. "	1890	86. "	283	114. "	1211
25. "	1993	59. "	1311	87. "	420	115. "	1300
26. "	1393	60. "	1960	88. "	538	116. "	1304
27. "	1670	61. "	423	89. "	689	117. "	1355
28. "	160	62. "	391	90. "	539	118. "	1173
29. "	56	63. "	254	91. "	523	119. "	1341
30. "	1179					120. "	1303

C) PROTESTÁNS SZEMLE.

1889. év I. 151., II. 151. — 1890. év I. 19., II. 16., III. 100., IV. 46. — 1891. év II. 27., III. 36., IV. 53. — 1892. év I. 88., II. 88., III. 92., IV. 101. — 1893. év I. 171., II. 196., III. 214., IV. 205. — 1894. év I. 247., II. 250., III. 268., IV. 225., V. 278., VI. 285., VII. 294., VIII. 300., IX. 303., X. 306. — 1895. év I. 318., II. 303., III. 316., IV. 304., V. 310., VI. 316., VII. 299., VIII. 337., IX. 311., X. 304. — 1896. év I. 138., II. 136., III. 141., IV. 137., V. 156., VI. 148., VII. 157., VIII. 170., IX. 170., X. 171. — 1897. év I. 189., II. 206., III. 205., IV. 204., V. 211., VI. 320., VII. 215., VIII. 230., IX. 201., X. 226. — 1898. év I. 218., II. 218., III. 230., IV. 225., V. 235., VI. 224., VII. 222., VIII. 228., IX. 219., X. 215. — 1899. év I. 40., II. 41., III. 51., IV. 54., V. 52., VI. 76., VII. 100., VIII. 37., IX. 68., X. 97. — 1900. év I. —, II. 4., III. —, IV. 6., V. 31., VI. 20., VII. 8., VIII. 89., IX. 130., X. 144. — 1901. év I. 6., II. 16., III. 7., IV. —, V. —, VI. 13., VII. —, VIII. 52., IX. —, X. 7. — 1902. év I. 20., II. 33., III. 25., IV. 32., V. 40., VI. 36., VII. 41., VIII. 14., IX. 51., X. 92. — 1903. év I. 60., II. 74., III. 107., IV. 95., V. 112., VI. 106., VII. 12., VIII. 99., IX. 50., X. 115. — 1904. év I. 188., II. 160., III. 81., IV. 167., V. 158., VI. 170., VII. 159., VIII. 160., IX. 170., X. 223. — 1905. év I. 208., II. 215., III. 135., IV. 170., V. 154., VI. 162., VII. 167., VIII. 332., IX. 183., X. 206. — 1906. év I. 196., II. 219., III. 285., IV. 220., V. 243., VI. 225.

Budapest, 1906. június 30.

Hornýánszky Viktor.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
A) Pártfogó tagok.		
(1000 korona alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, Orosháza T. b. . .	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest T. b. . . .	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Debreczen	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa T. b. . .	
	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom T. b. . .	
10	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (2000 kor.-val), Kolozsvár	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	100.—
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b.	
	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b. . . .	
15	† Káldi Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b. . .	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Péczel	
	Pozsonyi ág. hitv. egyházközség, Pozsony.	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Bpsten. T. b.	
	† Br. Radák Ádám, Mikeszász, T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak. T. b. . . .	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Sz.-Miklós. T. b. . . .	
	† Szász Domokos, ev. ref. püspök, Kolozsvár. T. b. . .	
25	Gróf Teleki József, e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt)	
	† Tisza Kálmán, volt főgondnok, Budapest. T. b. . . .	
	† gr. Tisza Lajos, volt főgondnok, Budapest. T. b. . .	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszántúli ev. ref. egyházker. (4000 kor.-val), Debreczen	
30	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Öcsény. T. b.	
	† Br. Vay Miklós, volt konventi elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b. . .	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	
35	† Zelenka Pál ág. h. ev. püspök neje, Miskolcz. T. b.	

* E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából tesszük közzé. A T. b. = Tőkét befizette. A nevek után kitüntetett összeg az 1905. év végéig való hátralékokat jelenti. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest. IV., Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük, mert a ki ez önkénynt vállalt kötelezettségét nem teljesíti, azt a társulati ügyész útján leszünk kénytelenek fizetésre szorítani.

Szerk.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
B) Alapító tagok.		
(200 korona alapítvánnyal vagy ennek 5 ^o / _o kamatja biztosításával.)		
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	
	Ádám Gerzson, nyugalmazott főgymn. igazgató, Nagy-Kőrös. T. b.	
5	Agyai ev. ref. egyház, Ágya, u. p. Kisjenő	
	Ajkay Béla, magánzó, Répczelak	
	† Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Új-Szivác	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
10	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	10.—
	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Böszörmény	
	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Hernád-Németi	
	Antal Gábor, ref. püspök, Komárom T. b.	
	dr. Antal Géza, ev. ref. theol. tanár, Pápa. T. b.	
15	Anti ev. ref. egyház, Ant, u. p. Kőtegyán	
	Apagyi ev. ref. egyház, Apagy	10.—
	Aradi ev. ref. egyház, Arad T. b.	
	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
20	Árpádi ev. ref. egyház, Árpád	
	Bácsi ág. hitv. egyházmegye, Újvidék	
	Baczó Mózes, ev. ref. lelk., Szászváros. T. b.	
	Baksay Sándor, ev. ref. püspök, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár, Budapest. T. b.	
	Balmaz-ujvárosi magyar ev. ref. egyházközség, Balmaz-Ujváros. T. b.	
25	Balmaz-ujvárosi német ev. ref. egyházközség, Balmaz-Ujváros	
	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. evang. püspök, B-Gyarmat. T. b.	
	Gr. Bánffy György, egyházk. főgondnok, Bonczhida (u. p. Válaszut.) T. b.	
	Bánó József, esp. felügyelő, Budapest	10.—
30	Barkassy Géza, min. tanácsos, Budapest. T. b.	
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye Körnöczbánya	
	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest (?)	60.—
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-bánáti ev. ref. egyházm., Hódmezővásárhely. T. b.	
	Békés-csabai ág. hit. ev. egyházközség, Békés-Csaba	
35	Belényesi ev. ref. egyház, Belényes	
	Belényes-ujlaki ev. ref. egyház, Belényes-Ujlak	
	Bende Andorné, Miskolcz. (Tökéből 160 K. fiz.)	
	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
40	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Berek-böszörményi ev. ref. egyház, Berek-Böszörmény	30.—
	† Bernát Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen	30.—
	Dr. Berzsenyi Jenő, esp. felügy., Kemenes-Sömjén. T. b.	
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Óker	60.—
	† Bóné Géza, egyházmegye, Nagyvárad	10.—
45	Bihar-zsadányi ev. ref. egyház, Bihar-Zsadány . . .	
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	10.—
	† Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest. T. b.	
	Boros-sebesi ev. ref. egyház, Boros-Sebes	
	† Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
50	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest . . .	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest . . .	
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losoncz. T. b. . .	
	Búdszt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály .	
55	Cseh Ervin, v. b. t. t. Budapest. T. b.	
	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes.	
	Csermői ev. ref. egyház, Csermő	30.—
	† Csikay Imre ev. ref. lelkész, Dunavecse. T. b.	
	Csizmadia Lajos, theol. tanár, Pápa	
60	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	
	Czeglédi ev. ref. egyházközség (400 koronával), Czegléd	
	Czakó Gyula, s.-lelkész, Kis-Korpad	
	Czeglédi Sándor, s.-lelkész, Pápa	
	† Czékus István, volt ev. püspök, Rozsnyó	
65	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b. . . .	
	Dániel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b.	
	Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány. T. b. . .	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen . .	30.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba	
70	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b.	
	Gr. Dégenfeld József, egyházker. főgondnok, Debreczen	30.—
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva T. b.	
	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	
75	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest .	
	Dr. Dózsa Zsigmond, vallástanár, Halas	
	Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	
	Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square	
	S. W. T. b.	
80	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi kollégium, Eperjes. T. b.	
	Eperjeske ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda . . .	20.—
	Erdőgyaraki ev. ref. egyház, Erdőgyarak, u. p. Árpád	
	Erdőhegyi ev. ref. egyház, Erdőhegy, u. p. Kis-Jenő	30.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth	
85	Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	
	Fabiny Teofil, volt bányaker. felügyelő, Budapest. T. b.	
	Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Komárom	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgo	
90	Fejes Gábor, papnövendék, Pápa Fekete-gyarmati ev. ref. egyház, Feketegyarmat, u. p. N.-Zerind	10.—
	Fekete-tóthi ev. ref. egyház, Feketetóth, u. p. Talpas	10.—
	Felső-also-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa	10.—
	Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány	
95	Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye, Vadna Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinobánya. T. b. Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza	20.—
	Felső-zepléni ev. ref. egyházmegye, Ladmócz	
	Ferencz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b.	
100	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b. Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	
	Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras	
	Forray István, kereskedő, Pozsony. T. b.	
	Földesi ev. ref. egyház, Földes	
105	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b. Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b. Galambos János, papnövendék, Pápa	
110	Geduly Elek Ferencz, ny. ev. lelkész, Bpest. T. b. † Geduly Lajos, volt ev. püspök, Pozsony. T. b. Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b. Gesztí ev. ref. egyház, Geszt T. b.	
115	† Giczey Sámuel, volt ügyvéd, Budapest. T. b. Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	60.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
	Gönczy Gábor, ev. ref. lelkész, Virsoly. T. b.	
	Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes	30.—
120	Görgényi ev. ref. egyházmegye, Szászrégen. T. b. Ifj. Görömbei Péter, ev. ref. lelkész, Mándok Gutrai Mátyás, papnövendék, Pápa	10.—
	Gyantai ev. ref. egyház, Gyanta, u. p. Tenke	
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma T. b.	
125	Gyoroki ev. ref. egyház, Gyorok György Endre, akadémiai tag, Budapest. T. b. Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b. † Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyurácz Ferencz, ev. püspök, Pápa T. b.	
130	† Haán Lajos, volt ev. lelkész, Békés-Csaba. T. b. Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény Hajdú-dorogi ev. ref. egyházközség, Hajdú-Dorog Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b. Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
135	† Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b. Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Lócse	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Händel Vilmos, ág. hitv. evang. főesperes, Selmeczbánya. T. b.	
	Hegedüs Sándor, v. b. t. tanácsos, Budapest. T. b.	
	† Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	
140	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hódmező-Vásárhely.	
	Hornyánszky V., cs. és kir. udvari könyvnyomdász, Budapest. T. b.	
	Horváth István, palóczy nagybirtokos, Örkény. T. b.	
	Horváth Lajos, főrendiházi tag, Miskolcz. T. b.	
145	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony.	
	Ibrányi ev. ref. egyház. Ibrány, u. p. Kótaj.	
	Ihász Lajos, földbirtokos, egyházker. felügyelő, Lőrinc Irinyi ev. ref. egyházközség, Iriny.	
150	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény.	
	Jósa Károly, ev. ref. lelkész, Ágya (?).	80.—
	† Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár. T. b.	
	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest T. b.	
	Kádár János, ev. ref. lelkész, Abauj-Csécs. (Tőkéből 100 korona.)	
155	Kalotaszegi ev. ref. egyházmegye, Gyalu.	
	† Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Karczagi ev. ref. egyházak, Karczag. T. b.	
	Kármán József, ev. ref. lelkész, Uj-Verbász.	
160	† Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b.	
	† Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b.	
	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa.	
	Katona Ferencz, ev. ref. lelkész, Szolád (Somogym.)	10.—
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét.	
165	Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Jász-Kisér.	
	Keéki ev. ref. egyházközség, Keék, u. p. Demecser.	
	Kelecsényi Zádor, kir. közjegyző, Vukovár. T. b.	
	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk. T. b.	
	Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b.	
170	Kézdi ev. ref. egyházmegyei papi ért., Léczfalva. T. b.	
	Gr. Khuen Hédervár Károlyné, Hédervár.	
	Kisperegi ev. ref. egyház, Kispereg.	20.—
	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b.	
	Dr. Kiss Áron, kir. tanácsos, igazgató, Budapest. T. b.	
175	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány.	
	Kisujszállási ev. ref. egyházközség, Kisujszállás, T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár.	
	Kolozsvári theologiai fakultás ifjúsági egylete. T. b.	
180	Komádi ev. ref. egyház, Komádi.	
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Ekecs.	
	† Kovács Ferencz kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Özv. Kovács Jánosné szül. Heer Erzsébet, Miskolcz. T. b. Kötegyáni ev. ref. egyház, Kötegyán	
185	Kun Bertalan ev. ref. püspök, Miskolcz Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes	10.—
	† Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondnok, N.-Németi. T. b. Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton	10.—
190	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Ságvár † Láng Adolf, volt ev. esperes. T. b. Laszkáry Gyula, egyházker. felügyelő, Romhány. T. b. † László József, volt ev. ref. nyug. esperes, Kocs. T. b. László Levente, papnövend., Pápa	
195	Losonczy ág. hitv. ev. egyház., Losoncz. T. b. 682-95 K. Losonczy ev. ref. egyházközség, Losoncz Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b. † Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b. Magyarosy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b. Makay Lajos ev. ref. lelkész, Örkény. T. b.	
200	Mándy Sándor, földbirtokos, B-Szent-Lőrincz. T. b. Máramaros-ugocsi ev. ref. egyházm., Tamásváralja Máramaros-szigeti ev. ref. főgymnasium, M.-Sziget Margócsy István, ev. lelkész, Acsa T. b. Marosi ev. ref. egyházmegye, Nyárad-Szereda	
205	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b. Martonfalvi ev. ref. egyházközség, Martonfalva	20.— 10.—
210	Mayer Andre, ev. theol. tanár, Eperjes Meczner Béla, zempléni egyh. m. gondnok, S.-A.-Ujhely Meczner József, egyházmegyei gondnok, Vizsoly Dr. Meskó László, ev. egyh.-felügyelő, Nyiregyháza Mészáros János, ev. ref. lelkész, Kecskemét Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Városhídveg	
215	Mezőgyáni ev. ref. egyház, Mezőgyán, u. p. Geszt Mezősasi ev. ref. egyház, Mezősas, u. p. Furta Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b. Mezőtúri ev. ref. főgymnasium, Mezőtúr. T. b. Miskolczy ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b. Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak, u. p. Maklár	10.— 80.—
220	Módra Imre, ev. ref. lelkész, Köröshegy Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b. † Móricz Pál, volt egyházm. gondnok, Berettyó-Ujfalu Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	30.—
225	L. Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa † Nagy Ignác, volt ev. ref. lelkész, Kölked. T. b. † Nagy István, volt ev. ref. lelkész, Bisse. T. b. † Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrév. T. b. Nagy Zsigmond, ev. ref. lelkész, Szilágy-Balla	10.— 140.—
230	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b. Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Felsőbánya Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-testület, Krassó	30.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed	
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egyl., N.-Enyed	30.—
	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	10.—
235	Nagyharsányi ev. ref. egyház, Nagy-Harsány, u. p. Ugra	
	Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló	
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-János	
	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b.	
	Nagy-szalontai ev. ref. egyház, Nagy-Szalonta	
240	Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b.	
	Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	10.—
	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházmegye, Szirák	
	Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada	
	Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó Buda. T. b.	
245	Okányi ev. ref. egyház, Okány. T. b.	
	Olé Sándor, ev. ref. theol., Pápa	
	Orbai ev. ref. egyházmegye, Szörcse	
	Orbán Jenő, papnövendék, Pápa	
	Oroszházai ág. hitv. ev. egyházközség, Orosháza. T. b.	
250	Ócsödi ev. ref. egyházközség, Ócsöd. T. b.	
	Órvényi Ottó, ny. gyógyszerész, Budapest. T. b.	
	Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olcsvár. T. b.	
	Pankotai ev. ref. egyház, Pankota	
	Pap K., Ódön, r. h.-lelkész, Csoór	10.—
255	Pápai ág. hitv. ev. egyház, Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa	20.—
	Pápai ev. ref. egyházmegye, B.-M.-Szt-Király	
	Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa.	
260	Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán. T. b.	
	† Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Papszász Lajos, földbirtokos, Puszta-Tenk. T. b.	
	Özv. Patay Gyuláné, Szathmári Király Anna, Bpest. T. b.	
	† Perlaky Elek, volt orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
265	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye, Czegléd. T. b.	
	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	
	† Polgár József, volt magánzó, Budapest. T. b.	
	Pongrácz József, papnöv., Pápa	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony	
270	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
	Pozsonyi evang. theologusok Otthona Pozsony	
	† Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút	70.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	
	Radna-lippai ev. ref. egyház, Radna-Lippa	10.—
275	† Br. Radvánszky Béla koronaőr, Sajó-Kaza. T. b.	
	† Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b.	
	† Ragályi György, volt egyházm. gondnok, Borsod. T. b.	
	Remetei ev. ref. egyház, Remete, u. p. Belényes	
	† Révész Bálint, volt ev. ref. püspök, Debreczen. T. b.	
280	Révész Kálmán ref. esperes, Kassa. T. b.	
	Rév-komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Rimaszombati főgymn. tanári kar, Rimaszombat. T. b.	
	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	
285	Rózsás Lajos, papnövendék, Pápa	
	Rupprecht Tasziló, egyházm. felügyelő, Város-Hodász	
	Sáhó István, papnövendék, Pápa	
	Sápi ev. ref. egyházközség, Sáp (Bihar)	
	Sarkadi ev. ref. egyház, Sarkad. T. b.	
	Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Sarkadkeresztúr	
290	Sárospataki akad. ifj. könyvtár. Sárospatak	20.—
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	
	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár	
	Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b.	
	Selmeczbányai ág. hitv. ev. főgymn. Selmeczbánya	
295	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Biktalva. T. b.	
	Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
	Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
	Somlyódy István, k. járásbíró, Szeged	
	Sonkolyosi ev. ref. egyház, Sonkolyos, u. p. Belényes	
300	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron. T. b.	
	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész, Pápa. T. b.	
	† Szabó János, volt ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely.	
305	T. b.	
	† Szabó Mihály, volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár T. b.	
	Szakáli ev. ref. egyház, Szakál, Bihar vm.	
	† Szalay József, volt ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	
	Szalay Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	70.—
310	† Szász Gerő, volt ev. ref. lelkész, Kolozsvár	50.—
	† Szász Károly, nyug. ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
	Szászvárosi ev. ref. egyház, Szászváros	
	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	
	Szatmári ev. ref. egyházmegye, Tunyog	30.—
315	Szatmárnémeti ev. ref. főgymnasium, Szatmár	
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p., B.-Csaba. T. b.	
	Szegedi ev. ref. egyházközség, Szeged T. b.	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
	Székely István, papnöv., Pápa	
320	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes (özv. Barcsay	
	Janka, Debreczen)	30.—
	Székely-udvarhelyi ev. ref. collegium, Székely-Udvar-	
	hely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szék. T. b.	
	† Széký Péter, földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
	Szél Kálmán, ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta. T. b.	
325	† Széll Ákos, volt kir. közjegyző, Szeged	20.—
	Szemes László, ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b.	
	Szent-Iványi Árpád, ker. felügyelő, Gömör-Felfalu	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
330	† Szent-Iványi József, ev. egyh. felügy., Liptó-Szt-Iván Szentleányfalvai ev. ref. egyház, Szentleányfalva, u. p. Arad	10.— 10.—
	Szepesvárosi ág. h. ev. egyházmegye, Béla Szeremley Sámuel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely Szigethy Zoltán, ev. ref. lelkész, Huszt	10.—
335	Szikszay András, ev. ref. lelkész, Ibrány Szilády Aron, ev. ref. lelkész, Halas. T. b.	10.—
	† Szilágyi Dezső, volt egyházker. főgondnok, Bpest. T. b. † Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye, Szilágy-Sómlót. T. b. Szilassy Aladár, közigazg. bíró, Budapest. T. b.	10.—
340	Dr. Szlávik Mátvás, ev. collegiumi igazgató, Eperjes Szobonya István, ev. ref. lelkész, Györke. T. b. Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	10.—
	† Szontagh Miklós, esperességi felügyelő, Uj-Tátra- füred. T. b. † Szontagh Pál, v. b. t. t., Horpács. T. b.	10.—
345	Szováti ev. ref. egyházközség, Szová. T. b. Szóts Farkas, ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b. Dr. Szócs Ferencz, takp. ügyész, Budapest. T. b. Tamásdai ev. ref. egyház, Tamásda, u. p. N.-Zerind Tanca Pál, papnöv., Pápa	20.— 10.—
	350	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata † Tatár János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b. Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Szalók Dr. Tauscher Béla, kir. tanácsos, Pozsony. T. b. Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.
355	Tenkei ev. ref. egyház, Tenke Tetétleni ev. ref. egyházközség, Tetétlen Thaly István, kir. műszaki tanácsos, Esztergom. T. b. Thury Etele, ev. ref. theol. tanár, Pápa	10.—
	360	Tiszaburai ev. ref. egyház, Tiszabura Tisza-csegei ev. ref. egyház Tisza-dadai ev. ref. egyházközség, Tisza-Dada Tiszadobi ev. ref. egyházközség, Tiszadob Tiszaeszlári ev. ref. egyházközség, Tiszaeszlár T. b. Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred. (Tökére fize- tett 80 koronát)
365		Tiszapolgári ev. ref. egyházközség, Tiszapolgár Gr. Tisza István, volt miniszterelnök, Geszt, T. b. Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b. Tóth Lajos, papnöv., Léva Török-szt-miklósi ev. ref. egyház. T. b.
	370	Trsztjénszky Ferencz, ev. főesperes, Pozsony Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve Tüdös István, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak Ugrai ev. ref. egyház, Ugra, Bihar vm.
375		Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár Vadászi ev. ref. egyház, Vadász, Arad vm.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
	Vajdahunyad-zarándi ev. ref. egyházmegye, Déva	
	Vámospércsi ev. ref. egyházközség, Vámospércs	
380	† Várady Károly, volt főrendiházi tag, Budapest. T. b. Várady Lajos, papnöv., Pápa	10.—
	Dr. Várady Zsigmond, ügyvéd, N.-Várad. T. b.	
	Varga József, ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor, ev. ref. lelkész, Csepely	
385	Vecsey Oláh Miklós, földbirtokos, Tokaj	
	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b. Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b. Vetési ev. ref. egyházközs., Vetés. T. b.	
	Vizsolyi Ákos, földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	† Warga Lajos, volt ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	
390	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gothárd. T. b.	
	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugrócz	60.—
	Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolcz	
	Zergi Mihály, s.-lelkész, Monoszló	10.—
	Báró Zeyk József, földbirtokos, Maros-Ujvár.	10.—
395	Zólyomi ág. hitv. ev. egyházm., Besztercebánya. T. b. Zsilinszky Mihály, nyug. államtitkár, Budapest. T. b. Dr. Zsiros Lajos, ügyvéd, Nagy-Kikinda. T. b.	
C) Rendes tagok.		
(12 kor. tagsági díjjal minden évben.)		
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	66.—
	Agoston Sándor, ref. lelkész, Kórógy	
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szorák	
5	Ambrus Péter, nyug. ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr Andrássy Kálmán, ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Károly, ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Lisznyó, u. p. Bikfalva	24.—
	Antalfy László, ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	36.—
	Ij. Antalfy László, ev. ref. lelk. Kassa.	
10	Apagyi ev. ref. egyház, Apagy	
	Arany Béla. közs. jegyző, Sár-Szt-Miklós	24.—
	Dr. Babó Mihály orsz. képviselő, Halas	
	Bácsy Gyula, ev. ref. lelkész, Méra	
15	Balázs Imre, ev. ref. lelkész, Segesvár	
	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	12.—
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső, ev. ref. h. lelkész, Kup, u. p. Pápa-Kovácsi	
	Balla Endre, ev. ref. lelkész, Csetény	
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	38.—
20	Dr. Ballagi Géza orsz. képviselő, Budapest	
	Balogh Ferencz, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Balogh György, ev. ref. lelkész, Bicske	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Dr. Balthazár Dezső, ev. ref. esperes, H.-Böszörmény	12.—
	Bancsó Antal, theol. tanár, Sopron	
25	Barabás Sámuel, ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	204.—
	Baranyay Gyula polg. isk. igazgató, Szeged	
	Barcsa János, tanár, Debreczen	
	Barthalos Móricz, ev. ref. lelkész. B.-Kis-Szöllös	
	Dr. Bartók György, ev. ref. püspök, Kolozsvár	
30	Bary József, kir. törvzs. elnök, Nagyvárad	
	Bátori Gábor, főgymnáziumi tanár, Halas	
	Beck Vilmos anyakönyvvezető, Pozsony	
	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János, ügyvéd, Ujvidék	
35	Benczur Emil, földbirtokos, Budapest	
	Benczúr Gyula, festőművész, Budapest	
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12.—
	Benedek János, országgyűlési képviselő, Budapest	12.—
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	24.—
40	Benedek László, ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benedek Pál, ev. ref. lelkész, Küküllő-Széplak	72.—
	Benedek Sándor, közig. bíró, Budapest	
	Benkő Gyula, ügyvéd, Bar.-Szt-Lőrincz	24.—
	Benkő István, ev. ref. lelkész. Rákos-Palota	
45	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	
	Bereczk Sándor, ev. ref. lelkész, Szeged	
	Berey József, ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	26.—
	Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő	
	Dr. Bernát István, szerkesztő, Budapest	
50	Bernáth Lajos, ev. ref. főgymn. tanár, Halas	
	Bertók Béla, ev. ref. lelkész. Zápszony	12.—
	Besse Lajos, papnöv., Komárom	12.—
	Beszterczebányai evang. egyesület, Beszterczebánya	
	Bethlen Gábor-kör Budapest	24.—
55	Biberauer Richárd, ref. kórházi lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	36.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyház. Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Szatmár	12.—
60	Biró György, ev. ref. lelkész, Héviz	24.—
	Biró Sándor, ref. vallástanár, Székelyudvarhely	
	Bizony Akos. országgy. képviselő, Miskolcz	
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	12.—
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész. Gagy-Bátor	
65	Bodor Domokos, ev. ref. tanár. Sepsi-Szt-György	
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Bodor István, főgymn. igazgató, Rimaszombat	
	Bolla Pál, h. lelkész, Nemeskislalud	12.—
	Borsos István, gym. tanár, Pápa	108.—
70	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	24.—
	Bortnyik György, ág. hitv. ev. lelkész, Kölcse	36.—
	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Bödi Lajos, ref. theologus, Budapest	
75	Böödi ev. ref. egyházközség, Bööd	
	Böszörményi Jenő, ev. ref. s.-lelkész, Budapest . . .	
	Brassói ág. hitv. ev. magy. esperességi papi értekezlet Brassó-Apáczta	
	Brádi ev. ref. egyház, Brád	12.—
	Breyer Jakab, ág. h. ev. lelkész, Sopron-Medgyes . . .	
80	Brocskó Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Brunner János, ev. főesperes, Sopron	
	Bucsy István, gimn. tanár, Zalaegerszeg	
	Budai János, ev. ref. lelkész, Berek-Böszörmény . . .	18.—
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
85	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest . . .	
	Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest . . .	
	Chicagói ref. magyar egyház, Chicagó	12.—
90	Csanádi István, körjegyző, Oszró	
	Csánki Gyula, kir. tanfelügyelő, S.-Szt-György	36.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	36.—
	Cseresnyés Jenő, főmérnök, Temesvár	12.—
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	12.—
95	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	
	Csikesz Sándor, ref. theologus, Budapest	
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	12.—
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	
	Csobán András, ref. theologus, Budapest	
100	Csomasz Dezső, ev. ref. lelkész, Kádárta	24 —
	Csomási Gyula, ref. lelkész, Szentkirály	12.—
	Csűrös István, ev. ref. fóg. tanár, Budapest	12.—
	Csűrös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	120.—
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Bölön	
105	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	12.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szöny	24.—
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat . . .	
	Dalvitz Hugó, kir. főmérnök, Pozsony	
	Darabos Sándor, ev. ref. lelkész, Békés-Szt-András	
110	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	
	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	
	Deák József, papnövendék, Pápa	12.—
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	
115	Deési Gyula, ev. ref. esperes, Gyalu	
	Deési ev. ref. egyházmegye, Doboka	
	Gr. Dégenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	
	Demes Péter, ev. ref. lelkész, Hosszúfalu	
	Demeter Bertalan, ev. ref. lelkész, Boldog	60.—
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
120	Dr. Démy Lajos, orvos, Sopron	
	Dézsi Mihály, ev. ref. lelkész, Csákvár	36.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	
	Dr. Dobrovits Mátyás, főorvos, Pozsony	
125	Dóczi Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	12.—
	Dókus Gyula, királyi kamarás, megyei főjegyző, S.- Ujhely	
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Bölske	12.—
	Dömötör László, k. jegyző, Szeremle	12.—
130	Id. Draskóczy Lajos, ev. lelkész, H.-M.-Vásárhely	12.—
	Ebner Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Pozsony	72.—
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
	Dr. Eötvényi Nagy Olivér ügyvéd, Eperjes	12.—
	Eösze Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	24.—
135	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	80.—
	Ifj. Eötvös Károly, földbirtokos, Duna-Szent-György	
	Eötvös Sándor, s.-lelkész, Mező-Szent-György	12.—
	Eperjesi ág. hitv. ev. I. egyház, Eperjes	
	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes	
140	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	
	Eröss Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispeszt	
	Fábián János, ev. ref. lelkész, Vác	24.—
	Fábián Mihály, ev. ref. lelkész, Felső-Ireg	12.—
145	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	
	Famler G. Adolf, ev. lelkész, Torzsa	
	Farkas György, ev. ref. lelkész, A.-Széna	
	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa	
	Farkas Imre, földbirtokos, Halas	
150	Farkas Imre, igazgató, Mezőtúr	12.—
	Farkas József, theol. tanár, Budapest	
	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Kecskemét	24.—
	Fáy József, földbirtokos, Ecsed	12.—
	Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen	
155	Báró Feiitsch Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képvis. Budapest	
	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely	
	Fejes Zsigmond, főgymn. tanár, Pápa	12.—
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	12.—
160	Felső-fügedi ev. ref. egyházközség, Felső-Füged	60.—
	Ferenczi Károly, könyvkereskedő, Miskolcz	48.—
	Ferjentsik Miklós, ág. h. ev. egyh. felügyelő, Ózd	
	Dr. Finkey Ferencz, jogtanár, Sárospatak	
	Dr. Fodor Pál, orvos, Miskolcz	
165	Forgács Gyula, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Forray Béla, kereskedő, Pozsony	
	Földváry László, volt főszolgabíró, Haraszti	120.—
	Fráter Barnabás, főszolgabíró, Derecske	
	Dr. Freysinger Lajos, kir. közjegyző, Vác	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
170	Fröhlich Károly, főreálisk. tanár, Budapest Furtai ev. ref. egyház, Furta Futó Zoltán, ev. ref. lelkész, Szentés	24.—
175	Fülep Jónás, ügyvéd, Pozsony Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend Fürjesz Jenő, ev. ref. lelkész, Pető-Szinye Füzy János, ev. ref. lelkész, Göncz	12.—
180	Galle István, ág. h. ev. lelkész, Harta Gamauf György, tanítókép. igazgató, Eperjes Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	48.— 12.— 12.—
185	Gállfy Lajos, kir. albiró, Nagyhalmagy, Arad vm. Gecse Géza, ev. ref. lelkész, Gálas Geduly Gyula, máv. igazgató, Budapest Geszty Andor, kir. ügyész, Budapest Gonda Béla, min. tanácsos, Budapest	
190	Gömöri ág. hitv. ev. papi értekezlet, Jolsva Gönczvidéki ev. ref. lelkési fiók-kör, Abauj-Komlós Görömbei Péter, ev. ref. lelkész, Nagy-Kálló Gulyás Benő, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth Guthy János, takp. könyvvezető, Hódmezővásárhely Günther Ágost, kereskedő, Pozsony Günther Ernő, gazdatiszt, Tata	
195	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad Györgydeák Dániel, s.-lelkész, Nagy-Grimót Győri ev. ref. egyház, Győr Győrffy József, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely Győrffy József, ev. ref. lelkész, Réde Győry János, ev. ref. lelkész, Nyárád u. p. Dóka	24.— 12.—
200	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest Hacker Károly, ügyvéd, Pozsony Hagymássy Károly, kir. közjegyző, Paks Hajas Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Szent-András	
205	Hajdú-böszörményi ev. ref. főgymn, H.-Böszörmény Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház Hajts Bálint, ág. h. ev. lelkész, Gyoma Halasi közs. isk. ev. ref. hitoktatók, Halas Halászi ev. ref. egyház, Halász Halászy József, ev. ref. lelkész, Dorogma	12.—
210	Halka Sándor, papnöv., Somogy-Csurgó Hallgató János, ev. ref. lelkész, F.-Méra Hallei magyar könyvtár (Ungar. Nat. Bibliothek), Halle Hamar István, theol. tanár, Budapest	12.— 60.—
215	Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony Havadtói Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos Haviár Dániel, ev. egyhm. felügyelő, Szarvas Dr. Haviár Gyula, ev. egyh. felügyelő, Szarvas Havrán Dániel, múzeumi könyvtársegéd, Budapest Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	84.— 48.— 12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
220	Hazslinszky Kálmán, ev. lyc. tanár, Pozsony	12.—
	Hegedűs és Sándor, könyvkereskedő, Debreczen	
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza	
	Hernád-Szent-Andrási ev. ref. egyház, u. p. Forró	
225	Hetesy Viktor, ev. ref. lelkész, Omoravicza	12.—
	Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallástanár, Sopron	
	Hodossy Lajos, ev. ref. lelkész, Kercza	
	Hollerung Károly, ág. hitv. ev. főesperes, Modor	
	Hornvánszky Aladár, ág. h. ev. theol. tanár, Pozsony	12.—
	Horváth Gábor, papnöv., Inka	
230	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár. Pápa	36.—
	Horváth Lajos, s.-lelkész, Nagypirith	12.—
	Horváth Lajos, ref. miss. lelkész, Terezovac	12.—
	Horváth Miklós, gazdatiszt. Szivák	
	Dr. P. Horváth Odön, közigazg. bíró, Budapest	
235	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Dr. Horváth Zoltán, ügyvéd, Budapest	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	12.—
	Hörsik Lajos, ev. ref. lelkész. Vilmány	12.—
	Huszthy Béla, főgondnok, Mező-Keresztes	12.—
240	Hutter Zsigmond, ág. h. ev. lelkész, Csöngö	
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	36.—
	Ilyés János, ev. ref. lelkész, Atány	
	Dr. Imre József, orvos, H.-M.-Vásárhely	
245	Dr. Imre Sándor, főgymn. tanár, Kolozsvár	
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somlyó	24.—
	Izsák Ferencz, ev. ref. s. lelkész, Budapest	
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Bodna-Lenk, u. p. Hidvég	
	Jakab József, ev. ref. lelkész, S.-Martonos, u. p. Gidófalv.	
250	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Homona	
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész. Hátszeg	22.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	24.—
	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	
255	Jónás Albert, nyomdász, Kispeszt	
	Józan Sándor, ev. ref. lelkész, Katádfa	
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	84.—
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	
	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	
260	Kádár Imre, várm. számvevő, Karczag	72.—
	Kaczián János, ág. hitv. ev. lelkész, Budapest	
	Kajel István, ev. ref. lelkész, Ószöd, u. p. Szemes	
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	12.—
	Kaposvári ev. ref. egyház, Kaposvár	
265	Kaposvárvidéki ev. ref. lelkési kör, Kaposvár	12.—
	Karczag István, Bécs, (VI., Paulnergasse 8)	
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	
	Kárpáty Gyula, m. kir. postafelügyelő. Pozsony	
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
270	Kassai ág. hitv. I-ső egyházközség, Kassa Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György Dr. Katona József, megyei főorvos, Miskolcz Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	24.—
275	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse Kenyeressy Árpád, ev. ref. lelkész, Tisza-Lúcz Keresztessy Sámuel, ev. ref. vallástanár, Budapest Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána Dr. Kern Lajos, kir. közjegyző, B.-Topolya	12.— 48.—
280	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk Kis Dániel, ev. ref. lelkész, Száp Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	
285	Dr. Kiss Ernő ügyvéd, Tamási Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza Kiss József, ev. ref. lelkész, Pápa H. Kiss Kálmán, tan.-képzőint. igazg. Nagy-Kőrös Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbócz-Bogdány	96.— 12.—
290	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Nagyszokoly Dr. Kiss Károly ügyvéd, Budapest Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Málnás, Málnásfürdő Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás Klepp Péter, ref. theologus, Budapest	24.—
295	Kóbori János, vallástanár, Maros-Vásárhely Dr. Kollarik József, ügyvéd, Pozsony Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd Kolozsváry Sándor, ny. főszolgabíró, Baja Komáromi ág. hitv. egyházközség, Komárom	
300	† Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less Kónya Dénes, ev. ref. lelkész, Brád Konyári ev. ref. egyházközség, Konyár	84.— 24.—
305	Koréh Tatay Endre, ev. ref. lelkész, Sepsiszentgyörgy Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén Kovács Emil, ev. ref. lelkész, Budapest Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta Kovács János, ügyvéd, Hódmező-Vásárhely	12.—
310	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest Kovács László ev. ref. lelkész, Koronka u. p. M.-Vásárhely Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony Kovács Sándor, ev. ref. lelkész, Maros-Illye	12.— 12.— 30.— 12.—
315	Kovácsi Miklós István, lelkész, Cleveland Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest Kovácsy Kálmán, ág. h. ev. lelkész, Rákos-Palota Kozma Andor, ev. ref. s.-lelkész, Kecskemét Kozma László, ügyvéd, Zombor	24.— 12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1906. év végével
320	Könyves Tóth Sámuel, ev. ref. lelkész, Poklostelek (u. p. Micske)	36.—
	Dr. Körössy Kálmán, ügyvéd, Debreczen	
	Kövy István, közjegyző, Aszaló	
	Krupecz István, ág. hitv. ev. lelkész, Udvarnok	
325	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat	36.—
325	Kulcsár Sándor, ev. ref. lelkész, Herczegszőlős	
	Kulifay László, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Dr. Kún Béla, jogakad. tanár, Debreczen	12.—
	Dr. Kund Frigyes, városi ügyész, Sopron	
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	12.—
330	Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Tácz	
	Dr. Kuzmann Oszkár, községi orvos, Szeremle	
	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	12.—
	Lakatos Sámuel, koll. tanár, Maros-Vásárhely	
	Dr. Lakos Béla, főgymn. tanár, Pápa	24.—
335	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Lamperth Lajos, papnövendék, Pápa	12.—
	Láng Lajos, orsz. képviselő, Budapest	
	László Albert és társa, Debreczen	
	Lates Jakab, Győr	24.—
340	Lator Sándor, volt orsz. képviselő, Máramarossziget	84.—
	Lähne Vilmos, igazgató, Sopron	12.—
	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdu-Szoboszló	
	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	
345	Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmez	
	Liszky Károly, földbirtokos, Pazon, (u. p. Bros)	72.—
	Lőcsei ág. hitv. ev. egyházközség	
	Lőke Károly, ev. ref. lelk., Köves-Kálla	12.—
	Madarász Imre, ev. ref. lelkész, Karczag	
350	Mády Lajos, ev. ref. espereslelkész, Ujpest	
	Mahr Pál, kereskedő, Miskolcz	12.—
	Magosi Mihály, ev. ref. egyh. gondnok, Temesvár	
	Ifj. Maklár Károly, ref. lelkész, Ládháza	48.—
	Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	
355	Báró Mannsberg Sándor ev. felügyelő, Kolozsvár	12.—
	Máramarosszigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	
	Markusovszky Sámuel, ev. lyc. igazgató, Pozsony	12.—
	Marton Jenő, ev. lyc. tanár, Pozsony	12.—
	Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest	
360	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	12.—
	Maszyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony	12.—
	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	
	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	144.—
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelk., Balatonfő-Kajár	
365	Medgyasszay Vincze, lelkész, Lepsény	
	Dr. Mezőssy Béla, orszgy. képviselő, Ujfehértó	72.—
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	12.—
	Miklós Géza, ev. ref. lelkész, Székesfehérvár	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
370	Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Miskolcz Dr. Miskolczi Kovács Gábor, ügyvéd, Szerencs Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Főth Molnár Gyula, h.-lelkész, Nagypesztek Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Újvidék Molnár István, ev. ref. lelkész, N.-Kálló	6.—
375	Molnár János, tanár, Miskolcz Molnár János, ev. ref. lelkész, Erzsébetfalva Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék Dr. Mórícz Károly, jogakad. tanár, Kecskemét Morvay Ferencz, körjegyző, Vaiszló	48.— 24.—
380	Murányi János, ev. ref. lelkész, Péczel Nádasdy József, Karczag, IX. 2227. Nagy Béla, ref. theologiai tanár, Sárospatak Nagy Béla, ref. s.-lelkész, Nagysálló Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	12.— 24.—
385	Nagy Kornél, ev. ref. püsp. titkár, Komárom Nagy Lajos, ev. ref. esperes, Lábod Nagybányai ev. ref. egyház, Nagybánya Nagy Ferencz, ref. s.-lelkész, Budapest Nagyhonti ág. hitv. evang. egyházmegye, Selmeczbánya	12.—
390	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Miskolcz Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra Nagy István, ev. ref. lelkész, Kisújszállás Dr. Nagy István, főgymn. tanár, Mezőtúr Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	30.—
395	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly Nagy-kőrösi ev. ref. tan.-képző int. könyvtára, N.-Kőrös Nagy-váradi ev. ref. leánynevelő-intézet, Nagy-Várad Nánay Béla, ref. theologus, Budapest	
400	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Búd-Szt-Mihály Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony Nyirbátori ev. ref. egyház, Nyirbátor	36.— 12.—
405	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza Nyitrai ev. ref. egyház, Nyitra Orbán József, ev. ref. lelkész, Siklód Ólbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvány Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	72.— 144.—
410	Pap Imre, ev. ref. lelkész, Hódmező-Vásárhely Pap István, ev. ref. theol. tanár, Budapest Dr. Pap Tibor, jogtanár, Máramaros-Sziget Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	36.—
415	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Inoka Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd Parragh Béla, ügyvéd, Tamási Pataky Pál, ev. ref. lelkész, Ung-Tarnóc Patay Árpád, ev. ref. h.-lelkész, Köves-Kállya	68.— 36.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végevel
420	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Nagykőrös Pátróhai ev. ref. egyházközség, Pátróha Payr Sándor, theol. tanár, Sopron Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazony Pecsét Károly, ev. ref. tanító, Sorki-Tótfalu	24.—
425	Perjéssy Mihály, kir. tábl. bíró, Pozsony ifj. Péter Károly, ev. ref. lelkész, Alsó-Sófalva Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Pozsony Peti Lőrincz, ev. ref. lelk., Bűrüs (u. p. Gyöngyösmellék) Petri Elek, ev. ref. lelkész, Budapest Peti Sándor, h.-lelkész, Magy.-Ujfalú	24.— 12.—
430	Petrovics Soma, ág. hit. ev. főesperes, Szentes Dr. Petz Gedeon, egyet. tanár, Budapest Dr. Pirkel Kristóf, ügyvéd, Pozsony Plachy Bertalan, kir. tanfelügyelő, Pozsony Podhradszky János, ág. h. ev. lelk. Szenttornya, u. p. Orosháza	72.— 48.— 12.—
435	Báró Podmaniczky Gézáné, földbirtokos, Kis-Kartal Dr. Polner Aladár, ügyvéd, Budapest Poszvrék Sándor, ev. ref. theol. tanár, Sopron Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasókör, Pozsony Pozsonymegyei ág. hitv. ev. esperesség, Modor	12.—
440	Dr. Pruzsinszky Pál, főgimn. tanár, Kispest Puky Gyula, nyug. főispán, Budapest Rábold Gusztáv, ev. ref. főgimn. tanár, H.-Böszörmény Rácz Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kalász Rácz János, ev. ref. ny. lelkész, Kecskemét	
445	Rácz Kálmán, ev. ref. főgimn. tanár, Pápa Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak Radványi István, kir. tanácsos, Miskolcz Raffay Sándor, theol. tanár, Pozsony	12.—
450	Ragályi Béla, ev. ref. egyházm. gondnok, Balajt Ravasz János, ev. ref. esperes, Nyárad-Szereda Dr. Rajner Gyula, ügyvéd, Budapest Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
455	Relle Iván, sziniigazgató, Pozsony Resiczai ev. ref. egyház Rimaszombati ev. ref. egyházközség Ringbauer Gusztáv, ág. hitv. ev. főesperes, Rajka Rohoska József, theol. tanár, Sárospatak	72.— 12.—
460	Róka Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Szt-György Ruml József, állomásfőnök, Pozsony Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi Sáfár Béla, ev. ref. lelkész, Ór-Szent-Miklós u. p. Verese gyháza	
465	Saguly János, ág. hitv. ev. lelkész, Pítvaros Samu János, ev. ref. főgymn. tanár, Budapest Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1906. év végével
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	
	Sarkadi N. Imre, ev. ref. lelkész, Tisza-Sas	36.—
470	Sándor József, ref. theologus, Budapest	
	Sárákány Sámuel, evang. nyug. püspök, Pilis.	
	Sárospataki főiskola „Erdélyi kör“, Sárospatak	
	Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak	12.—
	Sarudy Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Sajó-Gömör	36.—
475	Dr. Scheffer Oszkár, orvos, Sopron	
	Dr. Schneider Károly, ügyvéd, Kula	
	Scholtz Gyula, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	24.—
	Schulek Géza, ügyvéd, Budapest	
	Sebeó Gyula, Tarczal	
480	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	
	Simon András, ev. ref. lelkész, Tarpa	72.—
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, nyug. polgármester, Debreczen	
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
485	Sinka Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	12.—
	Sohár Kálmán, s.-lelkész, Bátorkeszi	12.—
	Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkészi kör, Veszp., N.-Szöllös	
	Soós Károly, ev. ref. lelkész, Megyeres	12.—
	Soós László, ref. theologus, Budapest	
490	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	
	Soproni ev. tanítóképző-intézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző-kör, Sopron	
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
495	Sörös Béla, ev. ref. lelkész, Losonc	
	Spáth Gyula, földbirtokos, Győr	24.—
	Stark Lajos, Sopron	
	Dr. Stricker Péter, körorvos, Ó-Szivác	
	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Stromszky Emil, nyomdatulajdonos, Pozsony	
500	Sütő Kálmán, ev. ref. lelkész, Migléc	36.—
	Sütő László, tanító, Oszró	12.—
	Dr. Szabó Aladár, ref. lelkész, Budapest	
	Szabó András, ev. ref. lelkész, Vatta	12.—
505	Szabó Bálint, ev. ref. s.-lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Szabó Endre, ev. ref. lelkész, Minaj	12.—
	Szabó István, ev. ref. rektor, Török-Szt-Miklós	12.—
	B. Szabó János, papnövendék, Pápa	
	Dr. Szabó József, ügyvéd, Budapest	
510	Szabó József, ev. ref. lelkész, Nagy-Mihály	24.—
	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen.	
	Szabó Kálmán, s.-lelkész, Ajka	12.—
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	
	Szabó Péter, ev. ref. esperes-lelkész, Piros	
515	Szádeczky Béla, tanár, Kolozsvár	36.—
	Ifj. Szakál István, ev. ref. lelkész, Lucska	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	
	Szalárdi ev. ref. egyház, Szalárd, Bihar vm.	12.—
	Szalay Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza	
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	
520	Szarka Károlyné, Kis-Geresd, (u. p. Nagy-Geresd)	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	
	Szatmár-németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	12.—
	Szathmáry Sándor, ev. ref. lelkész, Ermihályfalva	12.—
	Dr. Székely József, ev. ref. Szentmártonkáta	
525	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	36.—
	Dr. Szelényi Aladár, ügyvéd, Budapest	
	Széles Sándor, ref. lelkész, Maradék	12.—
	Szemerey Gergely, főgimn. tanár, Pápa	12.—
	† Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	
530	Szepesmegyei lelkészi egyesület, Szepesbéla	
	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	
	Sziklai Ottó, ügyvéd, Pozsony	
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	
535	Ifj. Szilassy Aladár, orvostudor, Budapest	12.—
	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény	
	Szthelo Gerő, ág. hitv. ev. lelkész, Besztercebánya	
	Szthelo Kornél, ügyvéd, Budapest	
	Dr. Sztérényi József, államtitkár, Budapest	12.—
540	Szunyogh Szabolcs Budapest	12.—
	Szücs János, s.-lelkész, Taáp	12.—
	Szücs Zoltán, ev. ref. lelkész, Enying	
	Tabajdy József, ev. ref. lelkész, Szentes	
	Takách László, Ganz-gyári tisztviselő, Budapest	
545	Takácsy Dániel, h.-lelkész, Moha	
	Takaró Géza, ev. ref. s.-lelkész, Rákospalota	
	Takaró Imre, ev. ref. tábori lelkész, Temesvár	12.—
	Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	190.—
	Tatay Lajos, ev. lelkész, B-Tamási	72.—
550	Tatzelt Gyula, ev. tanító, Pozsony	60.—
	Dr. Thébusz Béla, orvos, Budapest	
	Tisza-derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	
	Tiszalóki ev. ref. egyház, Tiszalók	
555	Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	
	Tiszavidéki ág. hitv. egyhm. lelk. könyvtár, Nyiregyháza	
	Tokay Lajos, nyomdárészv.-társ. igazgató, B.-Gyarmat	84.—
	Tomka Jenő, ny. földhiteleit. ügyész, Taraczköz	12.—
	Tordai unit. középiskola, Torda	
560	Tóth Béla, ev. ref. lelkész, B.-Mező-Keresztes	24.—
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Komárom	
565	Tóth Kálmán, ref. theologus, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Tóth Lajos, Szűrthe	
	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	
	Tóth László, ref. teologus, Budapest	
570	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	48.—
	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely	
	Dr. Töpler Kálmán, polgármester, Sopron	
	Török Elek, ny. járásbíró, Halas	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
575	Törökbecsei ág. h. ev. egyház, Törökbecse	
	Turi Károly, ev. ref. lelkész, Kapoly	
	Ujágh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	48.—
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	144.—
580	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kézsmárk	
	Urházy Lajos, ev. ref. lelkész, Lovasberény	
	Vaday József, igazgatótanító, Nagyvárád	36.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Székelyudvarhely	
	Vajda Sándor, ref. papnöv., Pápa	12.—
	Váncsodi ev. ref. egyház, Váncsod	
585	Vantulek István, ref. theologus, Budapest	
	Varga Gyula, ág. hitv. ev. lelkész, Vönöczk	
	Varga Márton, ág. hitv. ev. lelkész, Tokaj	
	Varga Zsigmond, ev. ref. lelkész, Mohács	12.—
	Vargha Dezső, papnövendék, Pápa	12.—
590	Vargha Károly, ev. ref. lelkész, Jóka	48.—
	Vargha László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	12.—
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
	Vay Péter, kir. táblaí bíró, Kis-Várda	40.—
	Gróf Vay Tihamér, F.-Vadász (Abauj vm.)	
595	Gróf Vay Tihamérné, F.-Vadász (Abauj vm.)	
	Dr. Vécsey Tamás, udv. tan., Budapest	
	Végh János, s.-lelkész, Molna-Szecsőd	12.—
	Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár	
	Vékony József, földmives, Hódmező-Vásárhely	
600	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	12.—
	Velegi István, ref. h.-lelkész, Balaton-Udvari	12.—
	Vendvidéki ág. hitv. ev. lelkészi kör, Hódos (Vas m.)	
	Veres József, ág. hitv. ev. főesperes, Orosháza	12.—
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	
605	Veres Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	
	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	84.—
	Vikár Béla, író, Budapest	
	Weber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	
	Webster Jakab, skót ref. lelkész, Budapest	
610	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. vallástanár, N.-Enyed	
	Dr. Zelenka Lajos, törvsz. bíró, Budapest	12.—
	Gr. Zichy Kázmérné, Zichy-Ujfalú	
	Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalú	
615	Zilahai ev. ref. collegium, Zilah	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrügy	
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	12.—
	Zoványi Jenő, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak	
620	Zöld József, ev. ref. lelkész, Resicza	
	Zöld Mihály, ev. ref. lelkész, Végyvár	
	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Ártánd	
	Zsigmond Sándor, ev. ref. lelkész, H.-Szoboszló	48.—
	Zsoldos Benő, törvényszéki jegyző, Zombor	78.—
D) Pártoló tagok.		
(6 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Abauji ev. ref. tanító-egyesület, Nagy-Szaláncz	
	Ajak ev. ref. egyház, u. p. Kis-Várda	12.—
	Ambrus János, ev. ref. lelk., Bodva-Vendégi, u. p. Hidvég	6.—
	Anarcs, ev. ref. egyház, Szabolcsm.	
5	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Aszár	
	Antos István, földbirtokos, Rákos-Csaba	18.—
	Apostol Bertalan, ev. ref. lelkész, Szirma	30.—
	Arany Gusztáv, ev. ref. lelkész, Péczel	6.—
	Ifj. Arany Károly, jegyző, F.-Iregh	12.—
10	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Badaló ev. ref. egyház, u. p. Macsola (évi 10 K)	
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	12.—
	Bákai ev. ref. egyházközség, Báká, u. p. Kis-Várda	
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	32.—
15	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	
	Balazsér ev. ref. egyház, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	
	Balsai ev. ref. egyház, Balsa	
	Baltazár János, ág. h. ev. lelkész, Jolsva	
	Bányay Sándor, főgymn. vallástanár, H.-M.-Vásárhely	
20	Barabási ev. ref. egyház, Barabás (évi 10 K)	
	Barkaszó ev. ref. egyház, Barkaszó (évi 10 K)	10.—
	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Barna Gyula, ev. ref. lelk. Disznós-Horváth	
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	72.—
25	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	72.—
	Bartha Mihály, ev. ref. lelkész, Sajó-Vámos	30.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelk., Dudar	
	Ifj. Bartók György, ref. s.-lelkész, Kolozsvár	6.—
	Bátyui ev. ref. egyházközség, Bátor (évi 10 K)	
30	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	12.—
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, H.-M.-Vásárhely	30.—
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Bene ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 K)	6.—
	Benki ev. ref. egyház, Benk, u. p. Mándok	
35	Benkő Imre, főgymn. tanár, Nagykorós	6.—
	Benkő Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdú-Nánás	
	Beregszász ev. ref. egyházközség, Beregszász (évi 10 K)	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Beregszászvégardói ev. ref. egyházközség, u. p. Beregszász (évi 10 K)	
40	Beregszászy Ferencz, ev. ref. lelkész, Meszes	6.—
	Bereg-Rákos ev. ref. egyház., Bereg-Rákos (évi 10 K)	
	Bereg-Somi ev. ref. egyház., Bereg-Som (évi 10 K)	
	Bereg-Surányi ev. ref. egyház., B.-Surány (évi 10. K)	10.—
	Beregujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Nagybereg (évi 10 K)	
45	Berencsi ev. ref. egyház, Berencs	18.—
	Berkeszi ev. ref. egyház, Berkesz	
	Besenyődi ev. ref. egyház, Besenyőd, u. p. Ó-Fehértó	
	Beszterczy ev. ref. egyház, Besztercz, u. p. Demecser	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	
50	Biber József, ev. ref. lelkész, Esztár	
	Biberauer Tivadar, máv. felügyelő, Budapest	
	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	
	Bilkei ev. ref. egyházközség, Bilke (évi 10 K)	
	Biró András, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely	6.—
	Biró János, ev. ref. lelkész, Abaujvár	
55	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	6.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	72.—
	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Sajó-Velezd, u. p. Putnok	6.—
	Bódog Tamás, ev. ref. lelkész, Emőd	6.—
60	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Borzsovai ev. ref. egyházközség, Borzsova (évi 10 K)	10.—
	Bosznay István, kollég. tanár, Debreczen	
	Botos József, ev. ref. lelkész, Parasznya	
	Botrágyi ev. ref. egyházközség, Botrágy (évi 10 K)	10.—
65	Bruckner Győző, főgymn. tanár, Igló	
	Búcsu ev. ref. egyház., u. p. Beregszász (évi 10 K)	10.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Bulla Sándor, mérnök, Orosháza	
70	Buttyka Boldizsár, gymn. tanár, H.-Böszörmény	
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	36.—
	Buzi Márton, ref. lelkész, Kövecses	
	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	
	Csarodai ev. ref. egyház, Csaroda (évi 10 K)	10.—
	Csészi Miklós, ev. ref. lelkész, Makó	
75	Cseh Pál, ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Csengery Dezső, ügyvéd, Kassa	
	Cserapes-kenézi ev. ref. egyház, Cs.-Kenéz, u. p. Gyüre	
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	
80	Cserhalmi Samu, számellenőr, Bpest, I., Országház-u.41	
	Csetfalui ev. ref. egyházközség, Csetfalu (évi 10 K)	10.—
	Csiky József, ev. ref. lelkész, Medgyes	36.—
	Csizmadia Jenő, ev. ref. lelkész, Bánhorváth	
	Csomár Béla, ev. ref. s.-lelkész, Aszány (u. p. Csap)	
	Csontó Károly, ev. ref. lelkész, Sajó-Ecseg	
85	Czecz András, ev. ref. lelkész, Átány	

Sorsz:	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Czékus László, ág. hitv. ev. lelkész, Abauj-Szántó	
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	36.—
	Czirbusz Endre, ág. h. ev. tanító, Kondoros	
90	Dakó Lajos, ev. ref. lelkész, Borsod, u. p. Edelény	36.—
	Darabos Lajos, ev. ref. kántor, Hódmező-Vásárhely . .	24.—
	Daróczi ev. ref. egyházk., u. p. Beregszász (évi 10 K)	10.—
	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	
	Dédai ev. ref. egyházk., u. p. Nagy-Bégány (évi 10 K)	10.—
95	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	
	Derczeni ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K)	
	Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	22.—
	Dr. Dillnberger Emil, orvos, Zólyom	24.—
	Dr. Dirner Gusztáv, főorvos, Budapest	
100	Dobronoky László, körjegyző, Szilas	
	Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa	80.—
	Dózsa Dénes, ny. tanár, Szászváros	6.—
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	
	Duka Marcel kir. tanácsos, Szeged	
105	Dusza János, ev. ref. lelkész, Hanva, u. p. Bánréve	6.—
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	52.—
	Elek József, ev. ref. lelkész, Bábony	6.—
	Encsencsi ev. ref. egyház, Encsencs	
110	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	
	Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	
	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	12.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Údvarhely . .	
115	Felső Láng Lajos, Sár-Szent-Miklós	6.—
	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Fésős Endre, kir. törv. jegyző, Szatmár-Némei	
120	Dr. Flórián Károly, jogtanár, Eperjes	12.—
	Fodor Béla, kir. aljásbíró, Miskolcz	
	Fodor Géza, ev. ref. lelkész, Szádellő (Tornavm.) . . .	6.—
	Fodor György, ev. ref. lelkész, Perkussa, u. p. Szin.	
	Fóris Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Palád	
125	Fornosi ev. ref. egyházközség, u. p. Munkács (évi 10 K)	
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földváry Jenő, ev. ref. lelkész, Daruvár	
	Földváry László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
	Frenyó Lajos, ev. vallástaná, Eperjes	18.—
	Dr. Funk Sámuel, rabbi, Pozsony	24.—
130	Fülöpp József, közs. jegyző, Kondoros	18.—
	Gaál Ferencz, ev. ref. lelkész, Poroszló	
	Gádorosi ev. ref. egyház, Gádoros	12.—
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tóth-Komlós	24.—
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
135	Gáti ev. ref. egyházközség, Gát (évi 10 K)	10.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Gavallér János, ev. ref. lelkész, Kis-Varsány . . .	18.—
	Gecsányi Gusztáv, főgimn. igazgató, Sopron . . .	
	Gecsei ev. ref. egyházközség, u. p. Macsola (évi 10 K)	10.—
140	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	24.—
	Gedeon András, kereskedő, Miskolcz	
	Gelénes ev. ref. egyházközség, u. p. Barabás (évi 10 K)	
	Gemzse ev. ref. egyház, Gemzse	
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	
145	Dr. Gergely György, jogakad. tanár, Máramarossziget	
	Geszterédi ev. ref. egyház, Geszteréd, u. p. Bököny	18.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	
	Glós Károly, ügyvéd, Miskolcz	6.—
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	6.—
150	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely . . .	
	Görgey János, Nagy-Ida	
	Gratz Mór, ág. h. ev. lelkész, Kolozsvár	
	Gulács ev. ref. egyházk., u. p. M.-Farpa (évi 10 K)	
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	36.—
	Gut ev. ref. egyházközség, u. p. Gát (évi 10 K)	10.—
155	Gyarmathy Dezső, volt polgárm., Székely-Udvarhely . .	36.—
	Győrteleki ev. ref. egyházközség, Győrtelek	
	György József, ev. ref. lelkész, Belényes-Tárkány . . .	
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
160	Gyulaji ev. ref. egyházközség, Gyulaj	
	Gyürei ev. ref. egyházközség, Gyüre	
	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegnye	
	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Levél	42.—
	Halábor ev. ref. egyházk., u. p. Mezővári (évi 10 K)	
165	Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	6.—
	Haranglábi ev. ref. egyházk., u. p. Nagylónya (évi 10 K)	
	Harsányi István, ev. ref. segédlelkész, Sárospatak . .	6.—
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	6.—
170	Hete ev. ref. egyházk., u. p. M.-Tarpa (évi 10 K)	10.—
	Hetyen ev. ref. egyházk., u. p. M.-Kászony (évi 10 K)	10.—
	Hofmann Károly, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Horváth Béla, ág. h. ev. lelkész, Kerta	
	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	6.—
175	Horváth Sándor, ág. h. ev. s.-lelkész, Nagy-Vázsony . .	
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	42.—
	Hutka József, ev. ref. esperes, Bánócz	
	Ibronyi ev. ref. egyház, Ibrony, u. p. Apagy	18.—
	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szaláncz	6.—
180	Imre Lajos, gymn. tanár, H.-M.-Vásárhely	
	Isaák Ilona, Nagy-Réde	
	Isóz Kálmán, múz. hivatalnok, Budapest	
	Izsnýete ev. ref. egyh., u. p. Szttrabicsó (évi 10 K) . .	
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	
185	Jákói ev. ref. egyház, Jákó, u. p. Nyir-Bakta	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Jancsó Lajos, ev. ref. lelkész, Maros-Ujvár	12 —
	Jánd ev. ref. egyház., u. p. Vásáros-Namény (évi 10 K)	
	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Debreczen	6.—
190	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Kosd	
	Jóó András, ev. ref. s.-lelkész, Barczay	
	Jósvai Dénes, ev. ref. lelkész, Szutor, u. p. Jánosi	
	Kádár János, ev. ref. lelkész, Legenye	
	Kádár Lajos, ev. ref. lelkész, Nagykanizsa	
195	Kajdanói ev. ref. egyh.-közs., u. p. Bereg-Rákos (évi 10 K)	
	Kálló-semjéni ev. ref. egyház, Kálló-Semjén	
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	
	Kálniczky Endre, ev. ref. lelkész, Putnok	
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	6.—
	Kapi Béla, ág. h. ev. lelkész, Pápa	
200	Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Uj-Szállás	
	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen	
	Karika László, közbirtokos, Csep	54.—
	Kazai Géza, ev. ref. lelkész, Lak	18.—
205	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	
	Kenessey Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	30.—
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	18.—
210	Kigyós ev. ref. egyházközség, u. p. Nagyberég (évi 10 K)	
	Kirchner József, törv. bíró, Pozsony	6.—
	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	6.—
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, N.-Kikinda	90.—
	Kiss Lajos, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	6.—
215	Kiss-Bégányi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
	Kis-Létai ev. ref. egyház, Kis-Léta, u. p. Mária-Pócs	
	Kiss-Lónyai ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10 korona)	10.—
	Kiss Sándor, ev. ref. tanító, Parasznya	30.—
220	Kis-Várdai ev. ref. egyház, Kis-Várda	
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	78.—
	Kolbenhayer Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Nagy-Kürtös	102.—
	Kolozsvári Mihály, theologus, Debreczen	6.—
	Kolozsváry Kiss Sándor, földbirtokos, Halas	
225	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Hidvég	70.—
	Komorói ev. ref. egyház, Komoró, u. p. Fényes-Litke	
	Kapocs-apáti-i ev. ref. egyház, K.-Apáti	6.—
	Kótaj, ev. ref. egyház, Kótaj	
	Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló	12.—
230	Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	
	Dr. Kovács József, főorvos, Szeged	6.—
	Kovács Lajos, vm. főügyész, Miskolcz	24.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Kováts Ferencz, m. irattárnok, Temesvár	
235	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, Bihar-N.-Bajom	
	Kóris Kálmán, v. főpénztáros, Miskolcz	12.—
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyúlak	18.—
	Kötse István, tanítókép. tanár, Sárospatak	6.—
	Krafta Ferd. Lajos, ev. h. lelkész, Surein	
240	Kulcsár Endre, kollég. tanár, Debreczen	
	Kún József, ev. ref. hittanhallgató, Sárospatak	30.—
	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Ördögkút	90.—
	Kübeicher Albert, ág. hitv. ev. lelkész, Euránd	36.—
	Dr. Küry Alhert, m. főjegyző, Szolnok	
245	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	
	Laskodi ev. ref. egyházközség, Laskod	
	Laucsek Jónás, ág. hitv. ev. esperes, Vadosfa	6.—
	Dr. Lehoczky Béla, ügyvéd, Miskolcz	30.—
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	
250	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ujfalu	30.—
	Lencz Géza, ev. ref. lelkész, Mezőtur	
	Lengyel József, ev. ref. s.-lelk., Barcza (Abauj-Torna)	
	Dr. Lengyel Lajos, orvos, Budapest	
	Linczényi Lajos, ág. h. ev. lelkész, Király-Lehota	6.—
255	Lórántházi ev. ref. egyház, Lórántháza	6.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	36.—
	Lövői ev. ref. egyház, Lövő, u. p. Pap	
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Diós-Viszló	
	Macsolai ev. ref. egyházközség, Macsola (évi 10 K)	10.—
260	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	6.—
	Magyar Bertalan, ev. ref. lelkész, N.-Dobrony	
	Majtisi ev. ref. egyház, Majtis	
	Makkos-jánosi ev. ref. egyházközség, Nagy-Bégány (évi 10 korona)	
	Maklár Pap Miklós, főisk. tanár, Sárospatak	18.—
265	Maklár Károly, ref. lelkész, Sajó-Keresztúr	30.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség	
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	
	Dr. Márk Ferencz, ev. ref. lelkész, Okány	
	Márokpapi ev. ref. egyházk., Bereg-Surány (évi 10 kor.)	10.—
270	Dr. Marosi János, ev. ref. lelkész, Mád, Pozsony m.	6.—
	Marton Gyula, Mihálydi	36.—
	Dr. Márton Lajos, múz. hivatalnok, Budapest	
	Mátyus, ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy-Lónya (évi 10K)	10.—
	Dr. Mázor Elemér, ügyvéd, Szarvas	
275	Melkő István, ev. ref. theologus, Sárospatak	36.—
	Mendöl Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Nagyszénás	12.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Zselicz-Kisfalud	
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	
280	Mészöly István, földbirtokos, Halas	
	Meyeringh Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	30.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Óri-Szt-Péter	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Mezőkaszonyi ev. ref. egyház., Mező-Kaszony (évi 10 K)	
	Mezőtarpai ev. ref. egyház., Mezőtarpa (évi 10 korona)	
285	Mezővári ev. ref. egyházközség, Mezővári (évi 10 K)	
	Mihajlovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Bér, u. p. Szirák	
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	
	Mindszenti Imre, ev. ref. lelkész, Sajókaza	24.—
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	72.—
290	Mód Lénárt, ág. hitv. ev. lelkész, Vas-Simonyi	6.—
	Mogyorósi ev. ref. egyház, Mogyorós, u. p. Mándok	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	
	Molnár József, ev. ref. lelkész, Naprágy, u. p. Kelemér	24.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. lelkész, Sepsi-Szt-György	36.—
295	Özv. dr. Moravcsik Gyuláné, Budapest	
	Móré Elek, Bezó	6.—
	Morócz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	6.—
	Morvay Ferencz, ev. ref. lelkész, Nagy-Váty, u. p. Szent-Lőrincz	
	Munkácsi ev. ref. egyházközség, Munkács (évi 10 K)	
300	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	6.—
	Nagy Elek, ev. ref. lelkész, Uj-Léta, u. p. Vámos-Pércs	
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	
	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Gecse, u. p. Vaszar	18.—
305	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	6.—
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	12.—
	Nagy Lajos, kir. törv. bír., Nyiregyháza	6.—
	Dr. Nagy Ottó, várm. jegyző, Szolnok	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	24.—
310	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagybégányi ev. ref. egyházközség, Nagybégány (évi 10 korona)	
	Nagybereg ev. ref. egyházközség, Nagybereg (évi 10 K)	
	Nagylónyai ev. ref. egyházközség, Nagylónya (évi 10 K)	10.—
315	Nagyvarsányi ev. ref. egyházközség	
	Nemes Kálmán, ev. ref. lelkész, Somorja	
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	
	Dr. Neumann Mór, ügyvéd, Galánta	30.—
	Nyarády László, theologus, Debreczen	24.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
320	Nyirbogányi ev. ref. egyházközség	
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	72.—
	Nyomárkay Sándor, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	6.—
	Ó-fehértői ev. ref. egyház, Ó-Fehértó	
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	6.—
325	Órás Kálmán, ev. ref. lelkész, Ond, u. p. Szerencs	
	Orosi ev. ref. egyház, Oros	
	Osváth Zoltán, ev. ref. lelkész, Ózd	
	Óri ev. ref. egyházközség, Ór	
	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	
330	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	
	Papp József, tanítókép. igazgató, Sopron	
	Páskaházai ev. ref. egyház, Páskaháza	
	Paszabi ev. ref. egyházközség Paszab	
335	Pataky János, ev. ref. lelkész, Mátyinka, u. p. Dédes	
	Pataky Sándor, ny. cs. és kir. százados, Miskolcz . .	6.—
	Patay Károly, ev. ref. lelkész. N.-Szécse u. p. Alsó- Várad	
	Dr. Pávay Vajna Gábor, orvos, Pozsony	6.—
	Pázmány Vincze, ref. lelkész, Nemes-Oroszi	
340	Pázsit Antal, gazdálkodó, Halas	
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	
	Pelsőczy ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	24.—
	Petra István, könyvelő, Miskolcz	
345	Pfendesack Irén, tanítónő, M.-Sziget	
	Pfliegler Ferencz, kereskedő, Miskolcz	
	Piricsei ev. ref. egyház, Piricse, u. p. Nyírbátor	
	Placsók István, ág. hitv. ev. lelkész, Szarvas	6.—
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	6.—
350	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héreg	
	Pósa Lajos, ev. ref. lelkész, Radnót	6.—
	Puskás Lajos, ev. ref. lelkész, Martos, u. p. Ó-Gyalla	
	Dr. Rác Albert, Török-Szt-Miklós	30.—
	Dr. Rác György, magánzó, Miskolcz	6.—
355	Rác Gyula, tanár, Budapest	18.—
	Rác Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rádi ev. ref. egyház, Rád, u. p. Kemece	
	Rafajna-ujfalui ev. ref. egyházközség, u. p. Barkaszó (évi 10 korona)	
	Dr. Raffay Ferencz, jogtanár, Eperjes	
360	Rákossy György, ev. ref. lelkész. Nyárad-Szent-Anna .	6.—
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye . . .	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	102.—
	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Zay-Ugrócz	
	Révész Lajos, ev. ref. coll. tanár, Debreczen	
365	Réz László, ev. ref. lelkész, Rozsnyó	
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	
	Rozgonyi László, ref. lelkész, Nekézseny	30.—
	Rózsay József, körjegyző, Vác-Hartyán	84.—
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
370	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	48.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Balavására	6.—
	Sáros-oroszi ev. ref. egyházközség, u. p. N.-Muzsaly (évi 10 korona)	
	Sárosi ág. hit. ev. egyházmegye, Budamér	18.—
	Sassy Szabó István, ügyvéd, Miskolcz	
375	Scherffel Nándor, ág. hit. ev. lelkész, Krompach . . .	6.—
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	36.—
	Schneider Pál, ref. lelkész, Beska	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Sebesi Ákos, kir. közjegyző, Segesvár	
	Sedivi László, Nyitra	
380	Sényő ev. ref. egyház, Sényő, u. p. Nyir-Bogdány .	
	Seregély Béla, ev. ref. lelkész, Adás-Tevel, u. p. Pápa	12.—
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	
	Simon Mihály, ev. ref. lelkész, Szkáros, (Gömör vm.)	
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Adánd	
385	Somogyi Lajos, ev. ref. lelkész, Somson (Békés vm.)	
	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	36.—
	Stromszky Károly, máv. főmérnök, Pozsony	6.—
	Svingor József, ev. ref. lelkész, Borsod-Vadna	
	Ifj. Szabadi Adolf, magánhivatalnok, Budapest	
390	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabados László, ev. ref. lelkész, Körtvélyes, u. p. Almás	6.—
	Szabó András, ev. ref. s.-lelkész, Temesvár	24.—
	Szabó Barna, ref. főgymn. tanár, Miskolcz	
	Szabó Bertalan, ev. ref. lelkész, H.-Papi, u. p. H.-Bóba	
395	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Üdvari	
	Szabó János, ev. ref. lelkész, Köröstarcsa	
	Szabó János, főgondnok, Török-Szt-Miklós	6.—
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
	Dr. Szabó Sándor, jogtanár, Sárospatak	30.—
400	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szabolcsi ev. ref. egyház, Szabolcs, u. p. Balta	
	Szacsuvay Sándor, Kolozsvár	
	Szakolyi ev. ref. egyház, Szakoly, u. p. Balkány	
	Szalay József, ev. ref. lelkész, Nagybecskerek	24.—
405	Szarvasi ág. hitv. ev. egyházközség, Szarvas	
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Veszprém-Vámos	
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	18.—
	Székelyi ev. ref. egyház, Székely, u. p. Demecser	6.—
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
410	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonszeg	6.—
	Szeles Jánosné Katona Mária, Hódmezővásárhely	
	Szelényi Lajos, nyomdatulajdonos, Miskolcz	6.—
	Szendrey Gábor, körjegyző, Magyarós	36.—
	Szentmártony Dániel, ev. ref. lelkész, Martony	18.—
415	Szernyei ev. ref. egyházk. u. p. Berkaszó (évi 10 kor.)	
	Dr. Szesztay Zoltán, ügyvéd, Nyiregyháza	
	Szigeti Benedek Gyula, ref. főgymn. tanár, Miskolcz .	30.—
	Szikszay József, ügyvéd, Nyirbátor	36.—
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
420	Szombath György, pénzügyi igazg., Rimaszombat	
	Szombati László, v. számvevő, Miskolcz	24.—
	Dr. Szomor Dezső, ügyvéd, Hódmezővásárhely	12.—
	Szomjas Gusztáv, földbirtokos, Tiszalök	
	Szondy Géza, ev. ref. lelkész, Kis-Pereg	18.—
425	Szontagh Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Szepes-Váralja	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	36.—
	Szűcs József, ev. ref. lelkész, Alsó-Ors	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	
	Tákosi ev. ref. egyházak., u. p. Csaroda (évi 10 kor.)	6.—
430	Tamási Béla, főjegyző, Uj-Léta	6.—
	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	6.—
	Tenkei József, betegs. pénzt. titkár, Nagyvárad	
435	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szt-Márton	36.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Téthi ev. ref. egyház, Téth (Győr m.)	6.—
	Thassi ev. ref. egyház, Thass (Szabolcs m.)	
	Dr. Tihamér Lajos, nemz. múzeumi tisztv., Budapest	
440	Tirschler István, gyógyszerész, Bártfa	
	Tisza-adonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	10.—
	Tisza-kerecsenyi ev. ref. egyházközség, u. p. Nagy- lónya (évi 10 kor.)	10.—
	Tisza-szalkai ev. ref. egyházközség, u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	10.—
	Tisza-Szent-Mártoni ev. ref. egyház	
	Tisza-Vidi ev. ref. egyházak., u. p. Tisza-Szalka (évi 10 kor.)	10.—
445	Tivadar ev. ref. egyházak., u. p. Mező-Tarpa (évi 10 kor.)	10.—
	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Láncz	
	Toró Dénes, ev. ref. lelkész, Szt-László, u. p. Székely- Udvarhely	36.—
	Tornios-pálcza ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	
	Tóth Dezső, ügyvédjelölt, Budapest	30.—
450	Tóth István, ev. ref. lelkész, Legenyemihály	6.—
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	36.—
	Tóth János, ref. lelkész, Nagy-Barcza	24.—
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Deáki	
	Török István, közjegyző, Halas	
455	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	
	Turkevei Casino, Turkeve	
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Ugornyai ev. ref. egyházközség, u. p. Vásáros-Námény (évi 10 kor.)	10.—
	Ujfejtői ev. ref. egyházközség, Ujfejtő	
460	Ujhelyi Miklós, iparos, Miskolcz	6.—
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	18.—
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Nagy-Csermő	42.—
	Vadász Pál, ev. ref. lelkész, Sajó-Szt-Péter	6.—
	Vámosatyai ev. ref. egyház, u. p. Barabás (évi 10 kor.)	
465	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	6.—
	Varga Antal, ev. ref. lelkész, F.-Bátka	
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	102.—
	Varga József, ev. ref. lelkész, Padány, u. p. Alistál	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Rabe (Biharm.)	
470	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Garé, Baranya m.	
	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény, u. p. Demeceer	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
	Vásáros-Náményi ev. ref. egyházközség, V.-Námény (évi 10 kor.)	
475	Vasmegyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyér . . . Vattay László, ev. ref. lelkész, Rimaszécs . . . Dr. Végh Sándor, ügyvéd, Kunhegyes . . . Velky Béla, ev. tanító, Kondoros . . .	6.— 18.—
480	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő . . . Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart . . . Veress Bálint, ev. ref. lelkész, Henczida . . . Vitus Lajos, nyug. tanár, Torda . . . Vladár Ervin, földbirtokos, Bánfalva . . . Votiski Károly, Késmárk . . .	6.—
485	Vönöczki ág. hitv. ev. egyházközség, Vönöczk . . . Wiegandt Artur, főmérnök, Halas . . . Dr. Wirtzfeld Béla, Kunhegyes . . . Zábrák Dénes, ág. hitv. ev. lelkész, Sopron . . . Zalai ev. egyházmegye, Kővágóórs . . . Zápszonyi ev. ref. egyházközség, u. p. Mező-Kászony (évi 10 kor.) . . .	6.— 10.—
490	Zarándi Bertalan, ref. segédlelkész, Kisgyőr . . . Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth . . . Zeheri Lajos, kir. járásbíró, Hódmezővásárhely . . . Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód . . .	6.— 6.— 72.—
495	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak . . . Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó . . . Zsákai ev. ref. egyház, Zsáka . . . Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Szilágy-Somló . . . Zsóry Gusztáv, földbirtokos, Edelény . . . Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk . . .	42.— 72.— 6.—
E) Segítő tagok.		
(3 korona tagsági díjjal minden évben.)		
	Babó Benő, földbirtokos, Halas . . . Balogh Ferencz, ref. theologus, Budapest . . . Baczó Mózesné, lelkész neje, Szászváros . . . Bartek Lajos, főgimn. tanár, Halas . . .	
5	Ifj. Bartek Lajos, tanár, Halas . . . Berky Antal, ügyvéd, Halas . . . Bernáth Lajosné, tanár neje, Halas . . . Özv. Bontovits Mártonné, Örkény . . .	3.— 3.—
10	Buza László, joghallgató, Budapest . . . Csánki János, ref. theologus, Budapest . . . Csűrös Sándor, bibliaárús, Budapest . . . Deák Imre, ref. theologus, Budapest . . . Dr. Dobozy István, főorvos, Halas . . . Fadgyas Sándor, hivatalnok, Halas . . .	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1906. év végével
15	Fakundiny Mihály, közs. tanító, Surcin Farkas Elek, Halas Farkas Dezső, Halas Ifj. Furó Lajos, Halas	3.—
20	Fülöp Sándor, főgymn. tanár, Halas Id. Gaál István, gazdálkodó, Halas Gál Lajos, ref. theologus, Budapest Göde Lajos, ref. theologus, Budapest Gaál Lajos, mérnök, Halas	
25	Gaborjáni ev. ref. egyházközség, Gaborján Gerjeni ev. ref. egyház, Gerjen Gyökössy Dániel, ref. theologus, Budapest Hermán Dénes, pénztárnok, Halas Dr. Hódossy Géza, ügyvéd, Halas	3.—
30	Illyés Kálmán, ref. theologus, Budapest Jurány Gusztáv, prot. lelkész, Franz Joseffeld, u. p. Bjelina Kapronczay Mátyás, magánzó, Szászváros Kellner Samu, Halas Kémeri Benő, iparos, Halas Kémeri Gyula, ellenőr Halas	
35	Keresztes József, iparos, Halas Özv. Kerekes Józsefné, Poroszló Kolbay Arnold, tanár, Pozsony Dr. Kolozsváry Kiss István, földbirtokos, Halas	3.—
40	Kovács Sámuel, ref. theologus, Budapest Kovácsik János, ev. egyh. II. felügyelő, Csorvás Kotzó János, ref. theologus, Budapest Kozma Pál, ref. miss. tanító, Mojavolja ifj. Kulifay Elek, ref. theologus, Budapest	
45	Kristof József, főgymn. tanár, Halas László István, gazdálkodó, Halas Lengyel Lajos, p. ü. s. titkár, Nyitra Losonczy Gyula, ref. theologus, Budapest Marosillyei ev. ref. egyház, Marosillye	3.—
50	Martini József, tisztviselő, Halas Mádi István, ref. theologus, Budapest Máthé Ákos, ref. theologus, Budapest Máthis Kálmán, ref. theologus, Budapest Dr. Nagy Mór, ügyvéd, Halas	
55	K. Nagy József, ref. theologus, Budapest Ifj. Nagy Pál Sándor, gazdálkodó, Halas Orosz László, ref. theologus, Budapest Papp Gizella, tanítónő, Halas Papp Vilma, Halas Pazsit Pál, ügyvéd, Halas	
60	Pápai István, ref. theologus, Budapest Dr. Reusz Józsefné, orvos özv., Torzsa Rigó József, ref. theologus, Budapest Rocsek József, főgymn. tanár, Halas	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1905. év végével
65	Schneider Mária, lelkész neje, Beska	
	Silling Elek, ny. tanár, Halas	
	Simon Mihály, gazdálkodó, Halas	
	Somogyi Kálmán, ny. postamester, Pécska	
	Sütő Pál, ev. ref. tanító, Morkócz	3.—
70	Szabó Garbai István, iparos, Halas	
	Szabó Dezső, ref. theologus, Budapest	
	Szabó Géza, ref. theologus, Budapest	
	Szabó József, ref. theologus, Budapest	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, Nyir-Bátor	3.—
75	Szabadi Aranka, Bpest, VII., Zugló-utcza, községi óvoda	
	Szakács Déncs, réf. theologus, Budapest	
	Szappanos Gyula, ref. theologus, Budapest	
	Szathmáry Sándor, főgymn. igazgató, Halas	
	Szekér Endre, pénztáros, Halas	
80	Szekér Károly, jár. aljegyző, Halas	
	Szekér Pál, rendőrkapitány, Halas	
	Széles Sándorné, Prada Simon Juliska, Maradék	3.—
	Szigethi Zsigmond, ref. theologus, Budapest	
	Szigethi Károly, ref. theologus, Budapest	
85	Szüle Lajos, malomtulajdonos, Halas	
	Thern László, főgymn. vallástanár, Igló	
	Tóth Bálint, ref. theologus, Budapest	
	Turóczy István, jegyző, Halas	
	Vass Arpád, főgymn. tanár, Halas	3.—
90	Victor János, ref. theologus, Budapest	
	Ziláh Benő, járásbíró, Halas	3.—
	Ziláh Istvánné, Halas	

KÉRELEM.

A Társaság t. tagjait bizalommal kérem, hogy lakás-változtatásukat nálam bejelenteni sziveskedjenek. — A kinek a czíme vagy esetleg a hátraléka nem hely esen van kimutatva, helyesbítés végett méltóztassék hozzám fordulni.

Budapest, IV., Deák-tér 4.

BENDL HENRIK,
a társulat pénztárnoka.